ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

равоумнѫ анлъ чрѣ
поступилъ ѿ цѣломуд
рѣнїѥго . вслѣдъ мѣр
прїидошасчїка мѣсо
. амнѫанлъ съвѣтл
ї . новъгорѡдцї . и
мецо . данїловичѣ
нїсмїлан . переводи
лавласовстопосла іеъко
ноусїи . прїїмлї

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Оцифровано Гуртом
[Ingwar]
www.hurtom.com

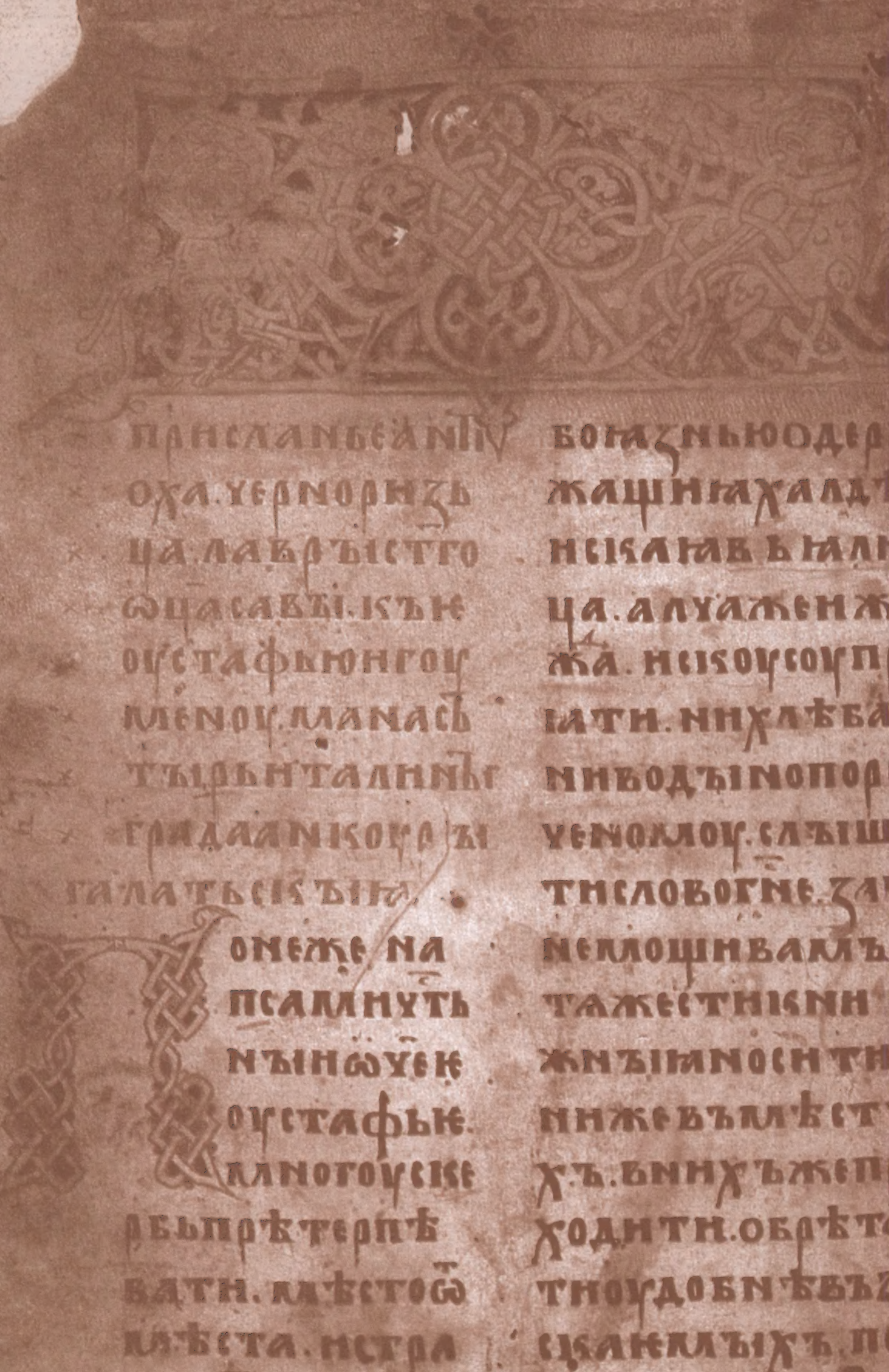

присланьеантіѡ
оха. чернорнзъ
ца. лаврьістго
ѡца савві. къне
оустафьюнгоу
меноу. манасъ
тьрьнталнны
градаанікоуръі
галатьскыіа.

онеже на
псалмуть
нынѡуеке
оустафьке.
лногоуске
дьпрѣтерпѣ
вати. лѣстоѡ
лѣста. нстра

богазньюодер
жащнахалдт
нсіклавьіал
ца. алуаженж
жа. нсікоусоуп
іати. нихлѣба
ниводъімопор
чемоулоу. слъіш
тисловогне. за
неллошнвалъ
тажестнікнн
жнъіиаоснтн
ннжевъілѣст
хъ. вннхъжеп
ходити. обрѣта
тноудобнѣвъ
сцаеллъіхъ. по

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

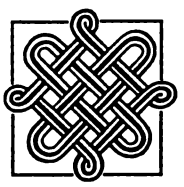

ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕКСТ. КОМЕНТАР

За редакцією
члена-кореспондента НАН України
М.Ф. КОТЛЯРА

Координатор видання
академік НАН України
В.А. СМОЛІЙ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
2002

ББК 63.3(4УКР)43
Г15

Це перше в науці коментоване, споряджене дослідницькими статтями видання Галицько-Волинського літопису XIII ст. — надзвичайно важливого і загалом єдиного джерела з політичної, соціальної, економічної та культурної історії Південно-Західної Русі, насамперед її західних земель (Галицької та Волинської), зв'язків з іншими давньоруськими землями і зарубіжними країнами. Видання здійснено за найсправнішим Хлєбниковським списком (усі попередні видання Галицько-Волинського літопису виконано за Іпатіївським списком). До нього додано докладний науковий коментар, що спирається на максимально широке коло джерел. Видання супроводжується іменним і географічним покажчиками.

Праця розрахована передовсім на істориків і філологів, хоч автори намагалися зробити її доступною для широкої читацької аудиторії.

Видання випущено у світ за сприяння Фонду інтелектуальної співпраці "Україна — XXI століття" та Відкритого акціонерного товариства "Державний експортно-імпортний банк України"

Г $\frac{0503000000 - 045}{2002}$ 5 – 2002

ISBN 966-00-0780-9

© М.Ф. Котляр, дослідження, коментар, карта,
В.Ю. Франчук, дослідження, текст,
А.Г. Плахонін, покажчики, карта, 2002
© Видавництво "Наукова думка",
оригінал-макет, 2002

ВІД РЕДАКТОРА ВИДАННЯ І АВТОРА СТАТЕЙ ТА КОМЕНТАРЯ

Галицько-Волинський літопис (ГВЛ), поза сумнівом, належить до невеликого числа найвідоміших і найвартісніших пам'яток давньоруської літератури й історіографії XI–XIII ст. Його видатні літературно-художні якості відзначалися багатьма дослідниками. Як історичне джерело, що висвітлює події свого часу, цей літопис не має собі рівних — ні за багатством фактичної інформації, ні за рівнем тлумачення подій, явищ, характеристик персонажів, суспільно-політичних процесів у Галицько-Волинській і Південній Русі. Зрозуміло тому, що він перебуває в полі пильної уваги істориків і філологів.

Проте, попри зусилля кількох поколінь дослідників, ГВЛ все ще залишається багато в чому не ясним і не зрозумілим. Мається на увазі його структура, джерела, жанрові та ідейні характеристики. Відсутність хронологічної сітки, звичайного для традиційних літописів поділу тексту на щорічні статті (наявна в Іпатіївському списку хронологічна сітка з'явилася набагато пізніше складання ГВЛ, десь у XV ст., і є неправильною), унікальність більшості свідчень — усе це робить ГВЛ твором, важко доступним навіть вузькому колу істориків-професіоналів, не кажучи вже про широкий загал аматорів давньоруської старовини.

Потреба в коментованих виданнях основних давньоруських літописів — "Повісті временних літ", Київського XII ст., Лаврентіївського XI–XIII ст., Новгородського першого старшого і молодшого ізводів, Галицько-Волинського ще й сьогодні — на початку XXI ст. — є вельми значною. Задоволення цієї потреби стало особливо нагальним завданням науковців в останній час. Бо якщо раніше давньоруська історія і культура були справою лише вузького кола фахівців-істориків, котрі володіли необхідною підготовкою в галузі літописознавства і різних потрібних для досліджень допоміжних дисциплін (історичних хронології й метрології, палеографії, дипломатики тощо), то в наші дні у цій області працюють і не досить обізнані в тонкощах літописання вчені суміжних спеціальностей, насамперед археологи й етнологи, а також багато дилетантів, що взагалі не мають достатніх історичних та джерелознавчих знань.

Літописи все частіше використовуються суто споживацьки — для видобування фактів, імен та ін. При цьому нефахівці звичайно не турбуються про з'ясування походження й складу того чи іншого запису, його тлумачення, ступеня автентичності тощо, нарешті — джерельної вартісності літопису. Вони не роблять різниці між древніми авторитетними літописами, названими вище, й численними пізніми (XVI–XVII ст.), походження давньоруських звісток в яких часом сумнівне, а їхні корені — загадкові.

У всьому світі в останні десятиліття розгорнулася праця над підготовкою до друку коментованих джерел. Провадиться вона й у східнослов'янських країнах. Достатньо назвати фундаментальні видання твору Константина Багрянородного "Про управління імперією" або кількох томів ісландських саг; усі вони сумлінно виконані нашими московськими колегами. Але давно вже не робилося спроб видати коментовану публікацію пам'ятки літописання.

У зв'язку з цим більше десяти років тому у мене виникла думка підготувати видання ГВЛ, в якому б містились його текст, науково зважений переклад на українську мову й докладний науковий, дослідницького типу, коментар, що відповідав би сучасним вимогам історичної та філологічної наук.

У вітчизняній науці існує лише одне коментоване видання літопису — підготовлена переважно Д.С. Лихачовим і видана 1950 р. двотомна "Повість временних літ" (нещодавно знову побачила світ за сприяння історика М.Б. Свєрдлова). Праця виконана філологом, і тому коментар до "Повісті" має здебільшого літературознавчий характер, хоча ним активно користувалися і користуються історики впродовж останніх п'ятдесяти літ: труд ученого витримав перевірку часом.

Усі існуючі видання ГВЛ (ПСРЛ *. Т. 2. Ипатиевская летопись. СПб., 1843; Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871; ПСРЛ. Т. 2 Ипатьевская летопись. СПб., 1908) виконані без коментарів і пояснювальних статей (окрім коротких археографічних). Крім того, тексти ГВЛ подаються в них за Іпатіївським списком початку XV ст. з варіантами різночитань за Хлєбниковським і Погодинським списками. Публікація 1908 р., що швидко стала бібліографічною рідкістю, була повторена фототипічним способом 1962 р. Якість останньої є малозадовільною через нечіткий друк. Найбільше відповідає сучасним вимогам видання 1908 р. (підготовлене до друку видатним ученим, академіком О.О. Шахматовим).

Так само, як Іпатіївський, Хлєбниковський список іде від древнього південноруського ізводу — кінця XIII ст. (як гадав М.Д. Присьолков) або XIV ст. (думка О.О. Шахматова). Вчені давно вже звернули увагу на те, що пізніший від Іпатіївського Хлєбниковський список є справнішим від першого в багатьох читаннях. Напевне, не випадково наприкінці життя О.О. Шахматов, готуючи нове видання Іпатіївського списку, подав до нього різночитання лише за Хлєбниковським списком. Перший випуск видання вийшов уже після смерті вченого. Отже, з необхідною в таких випадках обережністю можна припустити, що Хлєбниковський список ближче від інших стоїть до найдавнішого архетипу принаймні у тій частині, де міститься ГВЛ. У пропонованому виданні текст ГВЛ вперше відтворено за Хлєбниковським списком XVI ст.

Науковий коментар складає основну й найоб'ємнішу частину видання. У ньому використано широке коло писемних джерел: північноруські літописи, польські, угорські, германські та інші іноземні хроніки й історичні твори, документи папської курії, листування європейських можновладців, нечисленні акти князівських архівів, що потрапили до давньоруських літописів. З необхідною повнотою залучено й джерела археологічні, насамперед уведено до науки результати досліджень останніх років, що дало змогу визначити розташування міст і фортець, поглибити їхні історичні характеристики, накреслити рубежі Галицько-Волинської Русі та її складових частин. У коментарі розглянуто важливі проблеми загального характеру: становлення і розвиток феодального землеволодіння, його особливості в Південно-Західній Русі, рушійні сили феодальної роздробленості, походження галицького і волинського боярства і його маєтностей, відносини між галицькими і волинськими князями та їхніми сусідами, ступінь залежності Галицько-Волинської Русі від Орди тощо. Хотілося подати найдостовірніші образи руських історичних персонажів, що діють на сторінках ГВЛ.

При написанні коментаря автор бачив своє завдання у максимально можливій (залежно від стану джерел) повноті, всебічності й докладності характеристик того, про що йдеться в літописі. Тому до видання уведено кілька дослідницьких статей (про матір Данила Романовича, його ворога Ізяслава, боротьбу з Добжиньським рицарським орденом тощо). Багато сил і уваги було віддано визначенню років тих чи інших подій, корегуванню дат, що їх пропонували попередники.

Науковий коментар, що спирається на достатньо широке (з погляду автора) коло джерел, покликаний задовольнити запити вчених-гуманітаріїв різних спеціальностей. Розрахований він насамперед на істориків і філологів. Водночас хотілося зробити його якомога доступнішим для широкої читацької аудиторії.

Звичайно, яким би досконалим не був коментар, проте він не може бути вичерпним. Я сподіваюсь, однак, що пропонований коментар стане в пригоді дослідникам у їхній праці і стимулюватиме подальші наукові студії проблематики ГВЛ.

М.Ф. КОТЛЯР

* ПСРЛ — полное собрание русских летописей.

ДОСЛІДЖЕННЯ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ 2-ї ПОЛОВИНИ XII–XIII ст.

Галицька і Волинська землі входять до зони найдавнішого розселення слов'ян в Європі і творення східнослов'янського етносу. Тут народились одні з перших осередків суспільної організації: союзи племен, що далі в більшості своїй переросли у племінні княжіння. То були волиняни, дуліби, бужани, хорвати, уличі й тиверці. Однак вогнища державності склалися на обширі Галицько-Волинської Русі пізніше, ніж у Наддніпрянщині, чому передували вагомі, історично об'єктивні причини.

Земля, на якій на межі XII і XIII ст. виникло Галицько-Волинське велике князівство, простяглася в басейнах рік Сяну, Південного Бугу, Дністра, Західного Бугу, Случі. Із заходу вона межувала з Польщею і Литвою по річках Вепреві й Вісльоці, на сході — з Київською землею по ріках Горині й Серетові. На півночі галицько-волинська обласна територія обмежувалася Західним Бугом, на півдні — середньою течією Дністра. На південному заході кордон між Галицькою землею і Угорщиною становили Карпати, які літописці називали просто "Гора"[1]. Закарпаття було заселене русинами, що теж належали до східнослов'янського етносу. Протягом XII ст. Угорщина захопила цю відрізану Карпатами від інших східнослов'янських земель територію.

І Волинська і особливо Галицька землі сформувалися, як мовилося, досить пізно як для Південно-Західної Русі. За часів існування відносно об'єднаної й централізованої монархії на Русі (кінець X — 1-ша третина XII ст.) обидві землі перебували на периферії давньоруського політичного життя. Волинь у часи свого генезису (середина — 2-га пол. XI ст.) почала поступово перетворюватися на домен київських великих князів, у який вона остаточно оформилася під час феодальної роздробленості, коли нею заволоділи нащадки Мстислава Великого — його син Ізяслав, онук Мстислав і правнук Роман. Що ж до Галичини, то політичне життя почалося тут лише наприкінці XI ст., коли на її майбутній державній території утворилися Перемишльське, Теребовльське і Звенигородське князівства.

До 30-х рр. XII ст. Київська Русь була відносно єдиною і централізованою державою з монархічним способом правління. Та незабаром, по смерті сина Володимира Мономаха Мстислава (1132 р.), Руська земля наче розділилася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких почали змагатися за першість між собою, навіть із самим великим князем київським. Довгий час історики вважали, що Давньоруська держава тоді розпалася, перестала існувати. Та вона збереглася, змінилися лише структура і форма правління. Відносно єдину й централізовану монархію на Русі змінила монархія федеративна. В середині XII ст. Давньою Руссю почала керувати група найсильніших і найавторитетніших князів, що вирішували спірні питання на своїх з'їздах-снемах. Такий спосіб управління державою був названий В.Т. Пашутом системою колективного сюзеренітету[2]. Як і в минулому, Київ зали-

---

[1] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984. С. 13–20.

[2] *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974.

шався загальноруським стольним градом, вокняжитися в якому було заповітною мрією чи не кожного помітного нащадка Ярослава Мудрого.

Удільна роздробленість стала логічним і неминучим наслідком суспільно-економічної еволюції давньоруського суспільства. Історики назвали її феодальною, бо її спричинив розвиток феодальної формації у суспільстві, поява й наростання феодальної земельної власності. В XI — 1-й пол. XII ст. на Русі виник і склався клас феодалів-землевласників, спершу князів, далі бояр, старших і молодших дружинників, церковної верхівки. Відійшли в минуле часи, коли земля перебувала в спільній (корпоративній) власності всієї феодальної верстви на чолі з київським князем. Він і утримував дружину й бояр. Лише в 2-й пол. XI — на поч. XII ст. почалося життя великого індивідуального земельного володіння. Феодали обзаводилися землями, іншими багатствами, мали залежних від них селян і городян, що дало їм економічну, а відтак і політичну силу. Цей процес активно проходив на всій території Давньоруської держави. Відтоді бояри дбають більше про власні маєтки і опікуються долею тієї землі, в якій живуть, ніж про державу в цілому. А місцеві князі залежали від земельних магнатів і спиралися на них та їхні збройні загони, тому змушені були проводити політику, вигідну не Київській Русі загалом, а боярству однієї землі: Галицької, Чернігівської чи Володимиро-Суздальської [3]. Удільна чи феодальна роздробленість дала більше ніж раніше волі місцевим князям, послабивши їхню залежність від великого князя київського. І галицькі, а далі й волинські князі добре цим скористалися.

Галицька обласна територія склалася навколо міста, якому вона зобов'язана своєю назвою. Галич виринає на поверхні джерел лише під 1140 р. — у Київському літописі XII ст. [4] Річ у тому, що Галицька земля постала на фундаменті трьох старших від неї волостей Ростиславичів: Перемишльської на південному заході, Звенигородської на півночі й Теребовльської на сході її майбутньої території [5]. Центральна частина регіону до кінця 30-х р. XII ст. залишалася неокняженою — на неї не поширювалися жодні системи стягання данини, адміністрації й судочинства. У Перемишлі, Звенигороді й Теребовлі сиділи близькі родичі, проте вони не збиралися об'єднуватися і поступатися владою на користь старшого.

Однак протягом 20—40-х рр. XII ст. праправнук Ярослава Мудрого Володимирко Володаревич, що по смерті батька успадкував Перемишль із волостю, поступово заволодів і Теребовлем, і Галичем. Літопис не зберіг обставин і хронології перебігу пов'язаних із цим подій. Про зосередження земель Ростиславичів у руках Володимирка дізнаємося лише з польських джерел, головним чином, "Х р о н і к и" Я. Длугоша [6]. Нове князівство, яке літописці називають Галицьким, з самого початку мало велику політичну силу. Проте кілька перших років свого князювання в Галичі Володимирко був поглинений внутрішніми справами. Особливого

---

[3] Див. докладно: *Котляр М.Ф.* Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII—XIII ст.). К. Інститут історії України НАН України. 1998.

[4] Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 140.

[5] *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985. С. 75—117.

[6] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905. С. 418—420.

клопоту завдавав йому єдиний незалежний від нього острівець — невеличке Звенигородське князівство його небожа Івана Ростиславича. Енергійному та рвучкому Іванові було замало свого удільного князівства, і він скористався з першої ж нагоди, щоб вигнати дядька з Галича.

Узимку 1145 р., згідно з розповіддю київського книжника, Володимирко Володаревич виїхав із Галича на полювання. Невдоволені владним государем бояри вирішили здихатися його і одразу ж "*послашася ... по Ивана по Ростиславича въ Звенигородъ и въведоша к собѣ в Галичь*" [7]. Володимирко, що швидко повернувся з "ловов", обложив Івана в Галичі й примусив до втечі на Дунай, до землі давньоруської вольниці — бродників. Так звенигородський князь назавжди втратив свою землю і став князем-ізгоєм, за гроші служив різним руським володарям і закінчив своє сповнене пригод життя на чужині...

Володимирко Володаревич ніколи не претендував на Київ, проте суперничав з київськими й волинськими князями (найчастіше то була та сама особа), прагнучи захистити, а при нагоді — й розширити власні володіння. Коли 1139 р. Всеволод Ольгович чернігівський утвердився в Києві й пішов на свого суперника Ізяслава Мстиславича, що сидів у домені київських князів, на Волині, Володимирко його підтримав. Але як тільки Всеволод на час посадив у Володимирі-Волинському свого сина, галицький князь розірвав з ним добрі стосунки. У відповідь на те Всеволод 1144 р. зібрав коаліцію з південноруських князів і рушив на Володимирка. Той ухилився від битви й заплатив контрибуцію в 1400 гривень срібла. Та не покорився. Тому 1146 р. Всеволод знову вчинив похід на Галицьке князівство, але не досяг успіху. Незабаром він помер, і в Києві вокняжився Ізяслав Мстиславич, котрий одразу ж утвердився на Волині.

Тепер Ізяслав загрожує Галицькому князівству з двох сторін, і Володимирко близько 1149 р. вступив у спрямований проти нього союз із дядьком і суперником київського князя Юрієм Долгоруким, одруживши свого сина Ярослава з його дочкою Ольгою. Ізяслав притягнув на свій бік Угорщину. У ході боротьби з Долгоруким Ізяслав неодноразово завдавав ударів по Галицькому князівству, використовуючи угорську допомогу. Коли 1151 р. Ізяслав Мстиславич завдав вирішальної поразки Долгорукому, він узявся за Володимирка всерйоз. 1152 р. він разом із угорським королем Гезою II пішов на Володимирка, і той знову ухилився від бою, присягнувшися київському князеві повернути йому загарбані раніше Погорину й Бужськ. Однак своєї обіцянки не дотримав [8]. Наприкінці 1152 р. він раптово помер, і його замінив на галицькому столі син Ярослав.

Ярослав належав до числа найяскравіших постатей давньоруського середньовіччя. Він одержав від батька в спадок затяжну війну з київським і волинським князем Ізяславом Мстиславичем за спірні порубіжні землі. 1154 р. вони зійшлись у битві поблизу Теребовля, яка не принесла нікому перемоги (хоч Ярослав на якийсь час зумів утримати за собою спірні міста і волості). Він брав ще активнішу, ніж батько, участь у за-

---

[7] Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

[8] Див. дуже докладну й вірогідну розповідь київського літописця за 1139—1152 рр.: Летопись по Ипатскому списку. С. 218—320.

гальноруській політиці. 1158 р. допоміг чернігівському князеві Ізяславу Давидовичу сісти в Києві. Та коли той відмовився видати Ярославу ворога його батька Івана Ростиславича, він разом із волинськими князями вигнав Ізяслава Давидовича зі стольного града Русі. А в 1184 р. послав допоміжне військо Святославу Всеволодичу, що йшов у похід на половців[9].

Особливо визначними були успіхи Ярослава Володимировича на ниві зовнішньої політики. Він зумів відновити приязні стосунки з Угорщиною і Польщею, порушені запальним і підступним Володимирком, і продовжив мирні відносини з Візантією, започатковані попередником, — близько 1162 р. підписав з нею союзну угоду[10]. Однак 1164 р. Ярослав Володимирович підтримав суперника імператора Мануїла I — Андроніка Комніна (майбутнього імператора), надавши тому політичний притулок. Київський літопис свідчить, що тоді "*прибѣже исъ Царягорода братанъ царевъ кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичь, и прия и Ярославъ с великою любовью*"[11].

Андронік пробув у Галичі недовго, бо Мануїл I пішов на примирення з ним і, напевне, поновив договір з Галицьким князівством: "*Потомъ же присла царь* [Мануїл I. — *Ред.*] *два митрополита, вабя и* (Андроніка. — *Ред.*) *к собѣ. Ярославъ же пусти* [Андроніка. — *Ред.*] *к нему с великою честью, приставивъ к нему пискупа своего Кузму и мужа своя передния*"[12]. Вірогідніше над усе, в літописі йшлося про галицьке посольство до Константинополя.

У роки Ярославового князювання (1153—1187) Галицьке князівство розцвіло й розширило свою територію, розрослися й умножилися міста, розвинулися землеробство й скотарство, ремесла й промисли, пожвавилася внутрішня й зовнішня торгівля. З усім цим різко контрастує повна залежність князя від галицьких бояр, котрі втручалися навіть у його особисте життя. 1170 р. вони ув'язнили свого князя, спалили на багатті його кохану Анастасію й змусили присягнутись у церкві жити з нелюбою дружиною. Перед смертю (1 жовтня 1187 р.) Ярослав заповів галицький стіл синові від Анастасії Олегу, а законному нащадку Володимиру дав лише Перемишль. Проте по смерті князя бояри вигнали (чи убили[13]) Олега, а на стіл посадили Володимира, сподіваючись на його слухняність[14]. Та їхні надії не справдилися.

На відміну від Галичини, чиє соціальне й політичне життя 40—80-х рр. досить повно відбито в Київському літописі, про Волинь того часу наука знає набагато менше. Останнім Мономашичем, що одночасно посідав (хай і недовго) волинський і київський столи, був правнук Мономаха Мстислав Ізяславич (княжив у Києві в 1167—1170 рр. з перервою в 1169 р., у Володимирі — в 1154—1170 рр.). Він розділив Волинь на дві воло-

---

[9] Летопись по Ипатскому списку. С. 321, 322, 336, 337, 341—345, 429.

[10] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 179, 189, 195.

[11] Летопись по Ипатскому списку. С. 359.

[12] Там же.

[13] Польський хроніст В. Кадлубек у досить непевній і туманній розповіді повідомляє, що галицького князя отруїли власні бояри (Monumenta Poloniae Historica. T. II. P. 407—419). Від М. С. Грушевського іде думка, що в тому оповіданні йдеться про Олега (Історія України-Руси. Т. II. С. 446, 574—577).

[14] Летопись по Ипатскому списку. С. 384, 385, 441, 442.

сті: Володимирську, що належала йому самому, та Луцьку, яку віддав братові Ярославу. Прагнучи осісти назавжди в Києві, Мстислав наприкінці 60-х рр. розділив поміж синами Володимирське князівство. Старший Роман одержав Володимир, Всеволод — Белз, Святослав — Червен, Володимир — Берестя. Та Володимир і Святослав незабаром по тому померли, й Берестя з Червеном увійшли до Володимирського князівства. Аж до кінця XII ст., поки в ньому княжив Роман Мстиславич, воно залишалось відносно єдиним. Ярослав Ізяславич помер десь між 1174 і 1180 рр.; згодом Луцьке князівство влилося до Володимирського князівства Романа[15]. За князювання Романа відбулося об'єднання Волинського князівства, що охоплювало всі волинські землі.

Роман Мстиславич, що раніше княжив у Новгороді Великому, перебрався до Володимира-Волинського 1170 р., коли почув про смерть батька. У нього не було й вибору: дізнавшись, що його батько 1169 р. втратив Київ, новгородське боярство позбавило Романа престолу[16]. Одержавши спершу саме лише Володимирське князівство, Роман став, по суті, удільним князем. Йому було далеко за силою й авторитетом до свого сусіди — Ярослава галицького. Можна припустити, що за три нескінченні, мабуть, для нього десятиліття сидіння на скромному володимирському столі Роман виробив власну модель державного управління. Цей праправнук Мономаха з юних літ, можна гадати, зрозумів, що корінь сильної князівської влади криється в незалежності від земельної аристократії — великого боярства. Тому він цілеспрямовано обмежує боярську сваволю, придушує феодальну опозицію. Польський історик XV ст. Я. Длугош, що користувався якимись не відомими і сьогодні давньоруськими джерелами, свідчить, що Роман приборкав духовного князя — володимирського єпископа, котрий противився його централізаторським заходам[17]. Князь знаходив підтримку у міського населення Володимира й людності інших волинських міст, зацікавлених у подоланні феодальної анархії й сильній князівській владі.

Проте довгий час на руській політичній сцені Роман тримався скромно і перебував у глибокій тіні свого могутнього сусіди — Ярослава галицького. Коли 1184 р. Ярослав Володимирович вигнав свого нелюбого сина Володимира і той прибіг просити притулку у волинського князя, "*Романъ блюдяся отца его, не да ему опочити у себе*"[18].

Та поступово Роман Мстиславич висунувся у перший ряд південноруських князів. Він побрався з дочкою київського князя Рюрика Ростиславича й за підтримки тестя брав активну участь у політичному житті Русі. Дочекавшися кончини Ярослава Володимировича, Роман робить спробу заволодіти Галичем, спираючись на незадоволених непоступливим (як з'ясувалося невдовзі по його вокняжінні) сином Ярослава Володимиром.

---

[15] Відомості про це розкидані в різних джерелах, головним чином у Київському літописі за 2-гу пол. XII ст. Здається, першим їх зібрав і узагальнив М. С. Грушевський (Історія України-Руси. Т. II. С. 365–368).

[16] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 222.

[17] Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 6. Warszawa, 1973. S. 240–241.

[18] Летопись по Ипатскому списку. С. 428.

Роман Мстиславич вирішив скористатися з боярської нелюбові до Володимира Ярославича й змовився з галицькими олігархами (як свідчить київський літописець, "*Романъ же слашеть без опаса к мужемь Галичькимъ*" [19]). Те сталося 1188 р. Однак спроба не вдалася, їй завадив угорський король Андрій II, що на прохання вигнаного боярами з землі Володимира Ярославича послав військо на Галич. Роман зважив шанси й вирішив до часу не сваритися з угорським королем. Тому вернувся до Володимира-Волинського. А король посадив у Галичі не вигнанця, а... свого сина! Лише за допомоги германського імператора Фрідріха Барбароси та його васала польського князя Казимира Справедливого Володимир на початку 1189 р. вертається до Галича й сідає на столі. Бояри начебто радіють з повернення князя і вигнання угрів, проте навчений лихом Володимир негайно звертається до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з приниженим проханням взяти його під свою руку: "*Отце господине! Удержи Галичь подо мною, а язъ Божий и твой есмь со всимъ Галичемь, а во твоей волѣ всегда*". Всеволод погодився забрати Володимира у свої васали і взяв клятву з інших князів: "*Галича не искати николиже под нимь*". Так і досидів Володимир за широкою спиною володимиро-суздальського князя на галицькому столі до самої смерті 1199 р. [20] Романові Мстиславичу довелося скоритися долі в особі володимиро-суздальського князя.

Як відомо, заключна частина Київського літопису XII ст. і розповідь про перші п'ять років XIII ст. у Галицько-Волинському літописі не збереглися. Київський літопис закінчується, по суті, на 1198 р. (під 1199 і 1200 рр. у ньому вміщено саму лише похвалу київському князеві Рюрику Ростиславичу). Галицько-Волинський же веде виклад з подій, що сталися по загибелі князя Романа в 1205 р. Сучасна наука приймає 1199 рік як дату смерті Володимира галицького, вміщену в пізньому (XVII ст.) і компілятивному Густинському літописі [21]. Ця звістка Густинського літопису побудована, можливо, на свідченнях польського хроніста кінця XII — початку XIII ст. Кадлубка і вже згаданого Длугоша. По кончині Володимира Ярославича, що не мав законних спадкоємців, династія галицьких Ростиславичів урвалася. Тому одразу по смерті Володимира Роман вокняжився в Галичі, об'єднавши під своєю рукою Галичину і Волинь у Галицько-Волинське велике князівство.

Коротке (п'ятирічне) князювання Романа Мстиславича у Галичі, який він зробив столицею об'єднаного князівства, було насичене подіями внутрішнього життя, міжнародної політики і війн. Як свідчать польські хроністи, він нещадно придушував боярську опозицію [22]. Частина бояр наклала головою, інша подалася до Угорщини і галицького Понизя. Особливо важливим, на мій погляд, було зав'язання союзних і рівно-

---

[19] Летопись по Ипатскому списку. С. 444.

[20] Найбільш докладні й вірогідні відомості про ці події подає Київський літопис (Летопись по Ипатскому списку. С. 444—449). Дуже неточно сповіщає про них Я. Длугош (Ibid., S. 172—174). Див. детальний розгляд подій у кн.: *Грушевський М.* Назв. праця. С. 446—453.

[21] ПСРЛ. Т. 2. Ипатиевская летопись. СПб., 1843, С. 326. Див.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.; Л., 1950. С. 192.

[22] Monumenta Poloniae Historica. T. II. P. 437—441 (розповідь Кадлубка).

правних стосунків з краківським князем Лєшеком і угорським королем Андрієм. Однак Романові Мстиславичу не пощастило створити міцну й централізовану державу.

Цьому існували вагомі, історично об'єктивні причини. Занадто коротким було князювання Романа в Галичі, занадто сильним — тамтешнє боярство, щоб можна було остаточно викорінити ту страшну соціально-політичну силу, що підгинала під себе всіх його попередників, не обминувши навіть такого мудрого й авторитетного государя, яким був Ярослав Володимирович. Одночасно Роман об'єднав під своєю рукою хоча й близькі природно й економічно, але політично й соціально дуже різні землі. За роки свого тривалого князювання у Володимирі він централізував землю, об'єднав навколо себе її феодальну верхівку, одружившись вдруге, як мені здається, з волинською бояринею [23]. Натомість Галицьке князівство за неповних шість років свого існування так і не було належною мірою об'єднане, бо зрозуміло, що за короткий час правління Роман просто не встиг цього зробити. Одним словом, створене ним велике князівство трималося на авторитеті й військовій силі засновника. Цьому крихкому державному утворенню не судилося довге життя, і воно впало по тому, як загинув Роман.

Роман був убитий 19 червня 1205 р. біля м. Завихоста під час походу до Польщі. Його смерть описана в Лаврентіївському літописі [24], дата встановлена з допомогою польських джерел [25]. Мета того походу залишається незрозумілою.

Загинувши у розквіті сил і політичних звершень, Роман залишив по собі двох малих синів, героїв Галицько-Волинського літопису: 4-річного Данила і 2-річного Василька. Від імені старшого стала правити мати, княгиня Анна. Вона спиралася на віддану Романові частину волинського боярства та його бойову дружину. Однак проти неї піднялося не викорінене ще раніше велике галицьке боярство. Бояри, що вернулися з еміграції, приєдналися до вцілілих під час драконівських заходів проти них князя й почали боротьбу проти його родини.

Зовнішні обставини склалися також не зовсім сприятливо для Романовичів, як називає синів загиблого Галицько-Волинський літопис. Давній ворог Романа, колишній київський князь Рюрик Ростиславич, якого галицько-волинський князь 1204 р. скинув з престолу і заслав до монастиря (за сумісне з половцями знищення й розграбування Києва 1203 р.), почувши про його кончину, "*смета с себе чернечьскыѣ порты и сѣде Кыевѣ*" [26]. Десь у середині 1205 р., дуже швидко по смерті Романа Мстиславича, Рюрик в союзі з чернігівськими князями Ольговичами й найнятою за великі гроші половецькою ордою пішов на Галич. Однак спільними зусиллями бойової дружини і міського ополчення той похід було відбито. Та в наступному 1206 р. над Галицько-Волинською Руссю нависла нова небезпека.

---

[23] *Котляр М.Ф.* До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. К., 1991. № 2.

[24] ПСРЛ. Т. І. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Л., 1927. Стб. 425 (далі в посиланнях — Лаврентьевская летопись).

[25] Monumenta Poloniae Historica. T. II. P. 836, 876; T. III, 1878. Lwów. P. 70, 162–163, 171, 353.

[26] Лаврентьевская летопись. Стб. 426.

Традиційні вороги єдності Русі й спільники половецьких ханів Ольговичі знову вчинили похід на князівство Романа. З ними пішов Рюрик Ростиславич і чимало інших південноруських князів. А з заходу на Волинь сунув краківський князь Лєшек, недавній союзник Романа [27]. Княгині Анні довелося звернутися по допомогу до союзника Романа — угорського короля. Андрій II зустрівся з нею в галицькому місті Сянику. Було поновлено союзну угоду. Анні довелося визнати зверхність короля, котрий поставив свою залогу в Галичі. Відтоді Андрій II титулував себе в своїх грамотах королем Галичини й Волині [28]. Угорський король перешкодив польському вторгненню на Волинь, але не схотів, певно, завадити наступові Ольговичів та їхніх союзників на Галич. Сподівався, мабуть, скористатися з міжусобної боротьби на Русі, щоб загарбати спадщину Романа.

Ольговичі — сини героя "Слова о полку Ігоревім" Ігоря Святославича (Володимир, Роман, Святослав і Ростислав) підійшли до Галича, та не насмілилися вибивати угорську залогу з нього. Тоді Андрій II навмисно вивів її з Галича. Ольговичів підтримали бояри на чолі з могутнім родом Кормильчичів. Як пише галицький літописець, цих бояр "*загналъ вєликый князь Романъ, нєвѣры ради*"(623), тобто вигнав через їхню зраду, невірність своєму князеві. Ольговичі вокняжилися в Галицькій землі влітку 1206 р.: старший Володимир сів у Галичі, молодший його брат Роман — у Звенигороді. Перед тим княгиня Анна з синами втекла до Володимира-Волинського, де почувалася певніше.

Та Ольговичі не задовольнилися Галичиною, а почали претендувати і на Волинь. Вони вислали до громади Володимира якогось попа, котрий почав вимагати видачі Романовичів. Тоді Анна вирішила залишити розвалене вже на той час Галицько-Волинське князівство. Галицький літописець романтично й таємниче описав ту втечу: "*Данила жє възмє дядько прєдъ ся, изыдє изъ града; Василка жє Юрій попь с кормилицєю възмє, изыдє дѣрою вонъ изъ града*" (624). Навряд чи Романовичі з матір'ю вибиралися з власного міста через дірку в міській стіні. Думаю, що княгиня Анна відкрито і з сумною урочистістю виїхала з Володимира в супроводі ближніх бояр та бойової дружини чоловіка, розгорнувши княжі стяги і хоругви. Романова вдова з синами подалася до Малопольщі.

Анну люб'язно прийняв краківський князь Лєшек Білий. Річ у тім, що по смерті Романа угорський король та польський князь уклали угоду про захист династичних прав його синів, насамперед старшого — Данила. Однак тієї угоди вони дотримувалися формально й нещиро, намагаючись використати її у власних цілях. Андрій II прагнув загарбати Галицьку, а Лєшек — Волинську землю. Угорсько-польський союз був скріплений переїздом Данила до Угорщини, де він жив при королівському дворі чи то як гість, чи то як бранець.

---

[27] Події галицько-волинської історії XIII ст. викладаються тут на ґрунті широкого кола вітчизняних та іноземних джерел, серед яких на першому місці, поза сумнівом, Галицько-Волинський літопис. Далі в коментарі відповідні тексти буде докладно розібрано. У тексті статей даватимуться посилання на Галицько-Волинський літопис за відтвореним у цьому виданні Хлєбниковським списком. Сторінки рукопису літопису вказуються в круглих дужках.

[28] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. A.Fejer (далі в посиланнях: Fejer). T. III. V. 1. Budae, 1829. P. 31, 32.

Андрій II і Лєшек Білий ще не раз збиратимуться у справах спадщини Романа і підведуть риску своїм зусиллям... розділом між собою Галицько-Волинської Русі 1214 р. на з'їзді в угорському місті Спіші. Трирічну польську княжну Саломею одружили з п'ятирічним угорським королевичем Коломаном. Король звернувся до папи Інокентія III з проханням доручити угорському архієпископові "помазати" Коломана на "короля Галичини"[29]. Втім, угорська залога і до того і по тому подовгу перебувала в Галичі, спираючись на вороже Романовичам боярство. Лєшек одержав Західну Галичину з Перемишлем, а поза рамками угоди (певно, за усною домовленістю з королем) захопив забузькі землі Волині.

Наступні події змінювали одна одну з калейдоскопічною швидкістю. Вони з можливою (за станом джерел) докладністю розглянуті в моєму коментарі до Галицько-Волинського літопису. В цій же скромній за обсягом вступній статті до видання доводиться дещо спрямляти сюжетні лінії й узагальнювати події та явища.

Ігоревичі не змогли закріпитися в Галицько-Волинській Русі. Надії бояр на перетворення князів у слухняних маріонеток не справдилися. Більше того, 1210 р. Ігоревичі вирішили покінчити з боярською опозицією і перебили кілька десятків голів боярських родів. Однак Володиславу Кормильчичу, Судиславу та ще кільком боярським олігархам пощастило врятуватися втечею до Угорщини. Задля досягнення власних шкурних інтересів і вигод вони погодилися віддати королеві Галицьку землю, аби він тільки вернув їх назад. Бояри вирішили використати для цього законного спадкоємця престолу "отчича" Данила Романовича. У вересні 1211 р. з угорською допомогою і на запрошення бояр 9-річний Данило перший раз вокняжився в Галичі... Він ще не раз і не два упродовж наступної чверті століття то сідатиме на галицький стіл, то втрачатиме його, аж поки напередодні Батиєвої навали на Русь не утвердиться на ньому, — та й то на неповних три роки.

А бояри викупили захоплених уграми у полон Ігоревичів і прилюдно повісили їх на площі Галича! Цей єдиний в історії Давньої Русі випадок публічної розправи бояр над своїми князями ще раз продемонстрував світові неймовірну силу й нахабність галицького боярства, з яким могло зрівнятися хіба що боярство Новгорода Великого.

Помалу Романовичі підростали... 1219 р. Данило Романович досяг 18-ліття і став уже повноправним князем невеликої частини Волині, якою він тоді володів. Княгиня Анна визнала свою місію регента закінченою й пішла до монастиря. А Данило того самого року одружився з дочкою нового галицького князя — посадженого польським князем і прийнятого боярами Мстислава Мстиславича Удатного (Вдачливого), що до того княжив теж у боярському царстві — в Новгороді Великому. Уграм довелося забратись із Галича. Данило Романович, сподіваючись на поміч тестя, починає головну справу свого життя — відновлення Галицько-Волинського великого князівства, створеного його батьком. Незабаром по одруженні з Мстиславівною він блискавичним походом відбирає у Лєше-

[29] *Theiner A.* Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque finitimarum Historiam illustrantia (далі в посиланнях: Theiner). T. 1. Romae, 1860. T. 1. F. 1. N 1. Див.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 200.

ка Білого забузькі землі. Тесть утримався від допомоги, заявивши, що в нього існує дружня угода з польським князем, яку він не в змозі переступити. Тоді розлючений Лєшек поновив дружбу з угорським королем, яка перервалася за кілька років перед тим, бо Андрій II забрав у польського государя Західну Волинь, віддану тому в Спіші. Союзники вирішили завдати удару по Галицькій землі: король не змирився з тим, що там сидить не його син, а Мстислав Мстиславич. Останній закликав на допомогу Данила, і разом вони відстояли землю. Данило дав битву ворогові біля Кривавого Броду і примусив його відступити. А наступного 1221 р. Мстислав з Данилом розбили угрів біля валів стольного Галича. Не пощастило Лєшекові знову загарбати втрачену ним частину Волинської землі.

Того самого 1221 р. Лєшек Білий після чергової невдачі при заволодінні Західною Волинню змушений був укласти мир з Данилом, бо той напустив на Малопольщу союзних йому литовських князів. На деякий час Лєшек відмовився від підтримки давнього ворога і суперника Романовичів белзького князя Олександра Всеволодича. Це дало їм змогу повернути собі Белзьку землю. Та під'юджуваний боярами Мстислав звелів Данилові знову віддати її Олександрові.

Ще через рік галицькі бояри посварили Мстислава й Данила. Вони перетворили старого князя на іграшку в своїх руках — і страшенно боялися того, що Мстислав поверне зятеві Галицьку землю. Наступні п'ять років (1223—1228) пройшли у ворогуванні Мстислава і Данила. Та благородний Романович платив тестеві підтримкою проти ворогів і поводився з ним вищою мірою толерантно. Безумовно, Мстислав підпав також під вплив угорського короля... У розповіді про події 1225 р. галицький літописець відзначив: "*Мьстиславъ же, по съвѣтѣ лживыхъ бояръ галицькыхъ, вдасть дъщєръ свою мєншую за королєвича Андрѣя и дасть єму Пєрємышль*"(646). Бояри схилили слабохарактерного Мстислава до династичного союзу з Угорщиною, аби тільки перешкодити Данилові вернутися на батьківський престол. Але галицькому книжникові залишилася невідомою укладена ще 1221 р. між Мстиславом і Андрієм II угода, за якою дочка галицького князя заручалась із королевичем, а по смерті Удатного Галич із землею діставався його угорському зятеві [30].

У 1227 р. галицькі бояри наполягли на переданні Галича синові угорського короля, нахабно заявивши Мстиславу: "*Нє можєшь бо дръжати* [Галич. — *Ред.*] *самъ, а боярє нє хотять тєбє*"(647). Мстислав так і зробив, а сам поїхав до свого володіння на півдні Київської землі, м. Торчеська, де наступного року й помер. Галич надовго перейшов до Угорщини, хоча бояри час від часу садовили на стіл кого-небудь із слабких і покірних їм князів: Олександра белзького чи чернігівського княжича Ростислава.

Тверезий і далекоглядний політик Данило не став відразу відвойовувати Галицьку землю в Угорщини і ворожих йому бояр — для того ще не настав час, ще не була возз'єднана Волинь. Наприкінці 20-х рр. XIII ст. він збирає під своєю рукою майже всю Волинську землю. Останній клап-

[30] Fejer. T. III. V. 1. Budae, 1829. P. 355—357.

тик феодальної смути (Белзьке удільне князівство) був приєднаний до Волині 1234 р. Відтоді настала черга Галицької землі.

Вірні своїй підступній політиці протиставляти Романовичам якихось інших, покірних їм князів галицькі бояри закликали на стіл чернігівського княжича Ростислава. Кілька разів Ростислав сідав у Галичі й втрачав його. Втім, у дитинці стольного града одночасно перебував і угорський королевич. Та це не бентежило нікого. Всі знали — справжніми господарями Галича і землі уже давно є бояри. Вони були величезною економічною та політичною силою, і це Данило добре усвідомлював, коли вирішив як слід приготуватися до вирішального бою з феодальними олігархами за Галицьку землю.

У перебігу боротьби за відвоювання Волині Данило Романович реформував своє військо, почавши створювати регулярну піхоту з городян, яку літописець називає "пешцами". В 30-ті рр. піхота остаточно склалася, і з нею Данило відвоював у бояр Галич і здобув багато славних перемог.

Тоді ж Данило Романович кілька разів оволодівав Галичем — і кілька разів втрачав його. Надто сильними були бояри, а в стольному граді землі ще й стояла звичайно угорська залога. Яскраво й емоційно описує наш літописець облогу Галича ранньою весною 1230 р.: "*Данилъ стояшє... на бєрєзѣ Днѣстра; выєхавь жє к галичаномъ и угромъ, и стрѣляшєся на лєду; вєчєру жє бывшю, и лєдомъ въставшимъ* [*и*] *рєцѣ наводнившися, зажгоша мость на Днѣстрѣ бєзаконьный лихій Сємьюнько* [галицький боярин. — *Ред.*], *подобный лисици чєрьмности* [рудизни. — *Ред.*] ради" (654). Та щастя посміхнулося Романовичам, міст згас, і вони оточили Галич. Частина бояр перекинулася (тимчасово, звичайно) на бік Данила, угорська залога капітулювала, й Романовичі відпустили королевича Андрія додому, щоб владнати, нарешті, стосунки з Угорщиною. "*Изыдє жє с нимь* [королевичем. — *Ред.*] *єдинъ Судиславь, на нь жє мєта[ху] камєніє* [люди. — *Ред.*], *рєкущє:* "*Изыди из града, мятєжничє зємли!*" (655). У цих словах галицького літописця сформульовано ідейне кредо: засудження свавільного й зрадливого галицького боярства, що перешкоджало відновленню державного життя в землі й тягло її назад, у багно удільної роздробленості.

Однак того разу Данилові Романовичу знову не пощастило утримати Галич — угорський король продовжував тримати у місті залогу. Бояри, як і раніше, відчайдушно противилися поверненню Романовичів до Галицької землі, протиставивши Данилові Ростислава чернігівського. Кілька років боротьба між боярами, Ростиславом і уграми, з одного боку, й Романовичами — з іншого, тривала з перемінним успіхом. Поступово Данило заволодів стратегічною ініціативою. До справи втрутилися "*мужи градьстіи*" (патриціат Галича), що 1238 р. закликали старшого Романовича на стіл. Літописець піднесено описує його урочистий в'їзд до міста: "*Данило жє внидє въ градъ свой, и прійдє къ прєчистѣй и святѣй Богородици, и прія столъ отца своєго, и обличи побѣду и постави на Нємєцькыхъ вратєхъ* [31]*хоруговь свою*" (668). Дізнавшись, що Данило увійшов до Галича, Ростислав утік до Угорщини, до короля, зятем якого він стане 1242 р. Туди ж емігрувала частина особливо ворожих Романови-

[31] Тих, що вели на Захід.

чам бояр. Інші кинулися до ніг Данила з молінням про прощення. І князь простив їх — навряд чи щиро.

Перемога Романовичів була повною і, здавалось, остаточною. Було насамперед відновлено Галицько-Волинське велике князівство Романа Мстиславича, подолана феодальна опозиція, владнано стосунки з сусідами. Однак перемога мала гіркий присмак — якраз тоді західних земель Русі досягла звістка, що орди Батия вдерлися на Північно-Східну Русь.

Сплюндрувавши Рязанське, Володимиро-Суздальське та інші князівства Північно-Східної Русі, загарбники наприкінці березня 1238 р. досягли невеликого чернігівського міста Козельська. Облога тривала майже два місяці. Жителі захищались із впертістю та героїзмом. Лише підтягнувши з Волги облогові машини, татари змогли вдертися до міста. Городяни билися відчайдушно, здійснили сміливу вилазку, перебили чотири тисячі нападників і всі полягли. Татари назвали Козельськ чортовим містом.

У березні 1239 р. Батий заволодів Переяславлем Південним, а в жовтні — Черніговом. Укріплення цих добре, здавалось, фортифікованих міст не витримали ударів ворожих катапульт, баліст і таранів. Наприкінці 1240 р. усі монголо-татарські сили зібралися під валами стольного града Русі — Києва. Два тижні тривала облога. Лише прорвавши останній пояс укріплень, ворог зумів здобути місто, після чого ворожі орди розлилися по західних землях Русі.

Монголо-татарські загарбники штурмом здобули майже всі міста Галицько-Волинської Русі, серед них Галич і Володимир. Майстерність китайських інженерів, творців облогової техніки війська Батия, виявилася безсилою при облозі нових, створених Романовичами у 30-х рр. XIII ст. міст-фортець Крем'янця, Даниліва і Холма. Прокотившись вогняним клубком західноруськими землями, орди Батия спустошили Угорщину, Польщу, Хорватію, Сербію, Болгарію, Трансільванію і Молдавію. Далі вони вернулися до пониззя Волги, де заснували свою державу — Орду (до наукової літератури вона увійшла під назвою Золота Орда) [32].

Давньоруські літописці назвали навалу монголо-татарських орд "Батиєвим погромом". Східнослов'янським землям було завдано такого нищівного удару, після якого вони ще багато десятиліть не могли оговтатися. Поросли бур'яном і лісом недавно родючі ниви. Тверський літописець з сумом і тугою писав: "*Села отъ того нечестивого Батыева плѣненіа запустѣша*" [33]. Багато селян загинуло в нерівному бою з ворогом, інші розбіглися по навколишніх лісах. Мине час, і вони повертатимуться до рідних осель і оброблятимуть землю.

Переважна більшість значних міст на Русі була зруйнована і розграбована. Населення було здебільшого винищено. Молодих і здорових людей, особливо ремісників, забрано в полон і перетворено на рабів. Підупали ремесла й торгівля. І до того роздроблена Русь ще більше роз'єдналася, неволя зашкодила справі об'єднання давньоруських земель.

---

[32] Див.: *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.; Л., 1950.

[33] ПСРЛ. Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. СПб., 1863. Стб. 386.

Проте і в цих вкрай несприятливих політично-соціальних умовах на Русі залишилися можновладці, що плекали надію на скинення принизливого ярма. Першим серед них був Данило Галицький.

Загарбники встановили на Русі важке, принизливе і жорстоке іго. Щоправда, монголо-татарські намісники-баскаки не отаборилися в Галицько-Волинській Русі, й верхівка Орди коректно ставилася до Романовичів. Певно, Батия стримувала близькість цих західноруських земель до країн Заходу, які мали величезний економічний і військовий потенціал, і він не забув поразки, якої завдали йому чеські важкоозброєні рицарі 1241 р.

Під час ворожої навали Данило перебував в Угорщині, далі в Мазовії, безуспішно силкуючись підняти проти ворога тамтешніх можновладців. Він вернувся додому після того, як орди Батия пішли далі на захід. Міцно, здавалось, об'єднана ним Галицько-Волинська Русь знову потрапила в руки боярства, яке скористалося із послаблення князівської влади, викликаного ворожою навалою і винищенням значної частини воїнів, волинського і галицького рицарства. Коли на шляху з Мазовії князь підійшов до волинського міста Дорогичина, боярин, що сидів там, просто не впустив його до міста! Повернувшись до Володимира, Данило почав докладати зусиль до нового об'єднання Волинської й Галицької земель. Тим часом великі бояри Доброслав Судьїч і Григорій Васильович порядкували в Галичині.

У скрутному становищі Данило Романович показав себе добрим політиком і стратегом. Він уміло зіграв на суперечностях між цими боярами, примусив їх прийти до нього на суд і ув'язнив обох. Але при відсутності Данила галицькі бояри знову закликали на княжіння Ростислава чернігівського. Угорський король віддав за нього дочку, чим відверто виявив свої наміри — забрати собі Галицьку землю. Відтоді Бела IV послідовно й сильно підтримує Ростислава проти Романовичів. Наступні три роки (1242—1245) спливли у суперництві між під'юджуваним Угорщиною Ростиславом і Данилом з Васильком. Кілька разів бояри відчиняли браму Галича перед Ростиславом, і кожного разу він втрачав місто і землю. Справа наближалася до кульмінаційного зіткнення між сторонами.

У липні 1245 р. угорський король дав Ростиславу велике військо на чолі з досвідченим воєводою Фільнієм, щоб той допоміг його зятеві здобути Галич. Ворожі Романовичам бояри привели до Ростислава численні загони озброєних людей. Його підтримали й польські війська. Коаліція здобула західну твердиню Галичини Перемишль, а далі облягла добре укріплену фортецю Ярослав. Залога вкупі з жителями відбила перший штурм ворога. Тоді Фільній наказав привезти з Угорщини облогову техніку.

Довідавшись про напад на його західні землі, Данило з військом спішно вийшов з Холма (який по Батиєвій навалі все частіше правив йому за столицю) і пішов назустріч Ростиславу з Фільнієм. Вирішальна для долі Галицько-Волинського князівства і самих Романовичів битва відбулася біля Ярослава 17 серпня 1245 р. Вона принесла повну перемогу Данилові, котрий виявив себе як умілий і талановитий полководець. Ростислав із залишками свого війська втік до Угорщини, а Данило нарешті постинав голови лідерам боярської опозиції. Після Ярославської битви

літописець зовсім не згадує про боярський спротив. Від 1245 р. і до кінця життя Данила маємо підстави говорити про об'єднане й централізоване Галицько-Волинське велике князівство.

Та не встигли Романовичі й їхні соратники насолодитися радістю великої перемоги, як над Галицько-Волинською Руссю нависла нова біда. Того самого 1245 р. «*приславшю же Могучѣевѣ посолъ свой къ Данилови и Василку... "Дай Галичь!"*» (688). В Орді пильно придивлялися до успішної політичної, державотворчої діяльності старшого Романовича й стривожилися, коли він розбив ворожу коаліцію й приборкав боярську фронду. Батий вирішив підкорити Данила, і його намісник у Південно-Західній Русі Мауці пред'явив князеві ультиматум: або він їде з поклоном до Орди, або віддає частину своєї землі монголо-татарам.

Данило вирішив їхати до Батия. В ханській ставці він щасливо уникнув небезпек, був приязно прийнятий Батиєм і одержав від нього "ярлик" (грамоту) на управління своїм князівством — так само вчинили тоді майже всі давньоруські князі. Його благополучне повернення з Сараю, де склав голову не один князь, справило велике враження на можновладців Європи. Одразу угорський король Бела IV, що раніше побоявся надати поміч Данилові проти монголо-татар, тепер шукає миру і дружби з ним. На початку 1246 р. він прислав до Данила одного з своїх сановників з пропозицією династичного шлюбу — видати свою дочку Констанцію за сина князя Лева. Галицький літописець добре розумів причини королівського демаршу: "*Бояшє бо ся* [король. — *Ред.*] *єго, яко былъ бѣ у Татарєхъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры єго*" (690). Це довелося визнати й Белі IV, коли він виправдовувався в тому, що видав доньку за некатолика [34]. Данило з довгими ваганнями і нехіттю погодився на цей шлюб — все ж таки він забезпечував сякий-такий мир з Угорщиною.

Та надії на угорського короля і взагалі на володарів Заходу в справі допомоги проти Батия у Данила не було. Він пам'ятав, як відмовили йому в помочі той же Бела IV і польські князі у 1240—1241 рр., коли насувалася монголо-татарська гроза. Тому галицько-волинський князь підшукує собі союзників на Русі. Данило Романович зав'язав союзні стосунки з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем, видавши за нього свою дочку. Молодих урочисто обвінчав у Володимирі-на-Клязьмі 1250 р. галицький митрополит Кирило [35], що виконав, поза сумнівом, і посольську службу. Однак Данилова надія на володимиро-суздальського князя у справі створення антиординського союзу не справдилася.

Андрій Ярославич не мав достатньо витримки й терпіння, щоб приховати від ординських намісників свій намір піднятися проти них. 1252 р. сильна орда хана Неврюя розбила військо Андрія біля Переславля Залеського. Князеві довелось емігрувати до "Свейської землі", тобто Швеції. А Данило втратив єдино можливого й сильного союзника на Русі проти Орди. Тому його плани об'єднати руські землі для боротьби з іноземним пануванням не мали успіху.

---

[34] Fejer. T. IV. V. 2. Budae, 1829. P. 220—221.

[35] Лаврентьевская летопись. Стб. 472.

Не дивно, що в безупинних пошуках усе нових і нових союзників Данило Романович відгукнувся на пропозицію папи Інокентія IV розпочати переговори (папа пообіцяв йому організувати хрестовий похід проти татар). З документів папського архіву у Ватикані відомо, що ці перетрактації розпочалися в квітні 1246 р.[36] Вони тяглися довго і проходили важко. За свою примарну (так і не надану) допомогу папа вимагав у Данила поступок у релігійному питанні, поширення католицизму в Галицько-Волинській Русі і навіть унії православної церкви з католицькою. Всупереч тенденційним твердженням уніатських істориків, великий князь не бажав іти не те що на унію, а й на найменші поступки в надзвичайно важливому для нього й для його народу питанні віри.

Тоді 1253 р. Інокентій IV нарешті декларував хрестовий похід проти Орди, закликавши до цього християн Польщі, Чехії, Моравії та кількох інших слов'янських країн. Та йому заздалегідь було відомо, що той похід не може відбутися: ці країни були роз'єднані, загрузли в міжусобицях, ще й були занадто слабосилі, щоб відважитися виступити проти татар.

Одначе Данило Романович повірив (може, лише удав, що повірив?) Інокентію IV й восени 1253 р. коронувався привезеним папським легатом Опізо вінцем у північно-західному місті Волині Дорогичині. Тоді князь вирішив дати бій татарській орді Куремси, що наближалася до його земель, і вже не оглядався на Сарай. Галицький літописець пише, що Данило прийняв той вінець від своїх єпископів, тобто коронація була справою й Русі. Проте далі Данило відмовився від найменших поступок папській курії в релігійних справах і не впустив до князівства католицьких місіонерів і ченців. На тому відносини Галицько-Волинської Русі з папським престолом урвалися. У відповідь папа загрожував Данилові ... хрестовим походом, збирався напустити на нього прусських рицарів, але ті не наважилися воювати з сильним князем. На згадку Данилові залишився хіба що примарний королівський титул.

50-ті рр. XIII ст. були часом найвищого піднесення очолюваного Данилом Романовичем Галицько-Волинського князівства. Він мав добрі стосунки з Литвою і Польщею, владнував конфлікти поміж польськими князями. До складу його князівства увійшла Люблінська земля. Було завдано нищівних поразок агресивним ятвязьким князькам, що більше двохсот років шарпали північно-західні рубежі Волині.

На початку 50-х рр. Данило втрутився в європейську боротьбу за австрійську спадщину. Він одружив сина Романа з небогою померлого австрійського герцога Фрідріха II Бабенсберга Гертрудою, і той став володарем Австрії. Однак до справи втрутився чеський королевич Оттокар, котрий одружився з сестрою небіжчика Маргаритою й теж став претендувати на австрійський трон. Угорський король Бела IV, що спочатку підтримував Данила, побачивши перевагу Оттокара, перекинувся на його бік. Воєнне щастя посміхнулося чеському претендентові. Наприкінці 1253 р. Романові довелося покинути дружину і вернутися додому. Ця невдача, однак, не вплинула на високий авторитет Романовичів у тогочасному світі.

---

[36] Див. серед численної літератури найбільш докладні, хай і тенденційні праці: *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII ст. в своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. Львів, 1917. Т. CXXIII–CXXIV; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 238–261.

Та головною справою життя Данила в 50-ті рр. була організація відсічі хижим татарським поневолювачам. Тоді ставлення ординських правителів до великого князя галицько-волинського відчутно змінилося. Вони переконалися в тому, що Данило готується до боротьби проти них. 1252 р. "Неврюєва рать" вивела з політичної гри Андрія Ярославича. Тепер, на думку ханів, настала черга Данила. Проти нього наприкінці того ж року кинули орду Куремси, що кочувала в причорноморських степах. У Сараї для Куремси підготували масштабний план, що передбачав вторгнення до не досить захищеного Галицького Пониззя, відтіснення війська Данила на захід, загарбання Київської землі й вирішальний удар по Галицько-Волинському князівству [37]. Однак з самого початку справи в Куремси не заладилися. Він не зміг прорвати оборону князівства на Дністрі, де його зупинили полки під проводом старшого сина Данила Лева. А 1254 р. великий князь перейшов до рішучого наступу й громив татарські полки одночасно в Побужжі, Київській, на рубежах Галицької та Волинської земель. Куремса спробував перейти у контрнаступ, але під Володимиром і Луцьком був розбитий. Його орда змушена була вернутися до місць своїх кочовищ у південних степах. Галицький літописець з гордістю писав, що Данило неодноразово перемагав Куремсу, а той не міг йому заподіяти жодного зла.

Уперше в історії давньоруський князь почав долати доти непереможних татар. Це завдало удару по авторитету Орди. Там вирішили відновити його і приборкати нарешті Данила Романовича. 1258 р. на зміну Куремсі прислали найдосвідченішого полководця Бурундая з незліченною раттю. Галицько-Волинське князівство не мало достатньо сили, щоб боронитися від татар. Не було й надії на поміч союзників ні на Русі, ні за її межами. Романовичам довелося відмовитися від наміру скинути ординське ярмо й знищити, за вимогою Бурундая, укріплення своїх міст і замків. Лише неприступний Холм гордо відкинув цю вимогу. Бурундаїв "погром" завдав Галицько-Волинській Русі удару, не менш страшного, ніж Батиїв. Канула у вічність чільна ідея зрілої пори життя Данила — згуртувати Русь для вигнання Орди з принаймні південноруських земель. Поневоливши Галицько-Волинську Русь, орди Бурундая вдерлися до Польщі й сплюндрували Люблінську і Сандомирську землі. За свідченням польського джерела, те сталося 1259 р. [38]

Однак Данило Романович до кінця життя залишався вірним благородній ідеї скинення ординського іга. Розрізнені звістки руських літописів та іноземних хронік справляють враження, що князь продовжував схиляти Угорщину і Польщу до антиординського союзу. Та успіху його заклики не мали.

Незважаючи на навалу Бурундая і заподіяну нею шкоду оборонній системі Галицько-Волинського князівства, воно і наприкінці 50-х — 1-й пол. 60-х рр. зберігало військову міць. Жадаючи скористатись із несприятливої для Данила ситуації, литовський князь Миндовг напав на Волинь. Та військо Василька Романовича завдало йому нищівного удару поблизу м. Берестя. По тому Миндовг і його наступники вимушено були

---

[37] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. К., 2001. С. 147.

[38] "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. М., 1987. С. 184.

в мирних стосунках із Руссю. Було владнано відносини з краківським князем Болеславом — на з'їзді 1262 р. в галицькому порубіжному місті Тернава. То була остання відома нам з літопису зовнішньополітична акція Данила Романовича. Сповнене небезпек і тривог життя, численні поранення, одержані в багатьох битвах з ворогами, підірвали здоров'я князя Данила. 1264 р. він помер у своєму улюбленому місті Холмі.

Данило Романович був видатною особистістю, мудрим державним діячем і обдарованим полководцем. В умовах ворожого оточення, не маючи допомоги государів розрізнених давньоруських князівств, він послідовно й наполегливо провів 30-річну боротьбу з боярською опозицією, запрошуваними нею маріонетковими князями, Угорщиною й Польщею і відновив Галицько-Волинське велике князівство Романа Мстиславича, високо підніс його могутність і міжнародний авторитет у середньовічному світі. Першим серед давньоруських государів успішно боровся з Ордою. Та йому не вдалося скинути принизливе монголо-татарське ярмо, бо не вистачило власних сил. А Давня Русь, як і раніше, залишалася роздробленою, і між її князями не існувало згоди.

Кончина Данила Романовича призвела до остаточного розпаду Галицько-Волинського князівства, що переважно трималося на його державних і військових здібностях, високому авторитеті. Історія наче повторилася — так само було й при його батькові Романові. Останні п'ять-шість років життя Данила мало відбиті в джерелах, навіть у Волинському літописі, що змінив Галицький 1258 р. Кругозір цієї останньої частини нашого головного джерела незмірно вужчий від його Галицької частини. Через це історія Галицько-Волинської Русі з початку 60-х рр. менш чітка.

Смерть Данила Романовича, отже, спричинила політичне розчленування великого князівства. Номінально великим князем вважався його брат Василько, але насправді він перетворився на удільного князя і володів лише невеликою частиною Волині з м. Володимиром. Він позбувся Західної Волині, а Луцьк із Східною Волинню дістався його небожеві Мстиславу Даниловичу. Холмську землю разом із Белзькою та Чорну Русь (Західна Волинь) успадкував Шварно Данилович. Найзаможнішим і найсильнішим серед Романовичів став старший Данилович — Лев, котрий володів багатими й великими Галицькою й Перемишльською землями [39].

Василько не схотів (а може, просто не зміг?) заступити Данила на великокнязівському столі й тим самим зберегти Галицько-Волинське князівство. Літопис описує його як м'яку, розсудливу людину, котра звикла у всьому коритися старшому братові, виконувати його волю. Джерело дає підстави твердити, що Василько не мав необхідних здібностей і сили духу, аби приборкати амбітних небожів Даниловичів, придушити відцентрові сили удільної роздробленості, що з новою силою почали діяти по смерті Данила, й тим самим утримати від розпаду Галицько-Волинське велике князівство.

---

[39] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. С. 92; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 290.

Водночас існували й історично об'єктивні причини розчленування держави Романовичів: недостатня політична консолідація, неоднаковий соціально-економічний розвиток різних частин її території. На мою думку, одну з вирішальних ролей відіграло наростання феодальної роздробленості в Східній Європі, властиве всім руським землям у XIII ст.

Надмірна лаконічність Волинської частини Галицько-Волинського літопису є основною причиною того, що події історії західноруських земель починаючи з 60-х рр. XIII ст. залишаються менш відомі історикам, ніж ті, що відбиті в його Галицькій частині. Та й кругозір Волинського літопису дуже і дуже звужується, порівняно з Літописцем Данила Галицького. Волинський книжник мало цікавиться подіями поза межами Галицько-Волинської Русі, а що ж стосується опису князювання Василькового сина Володимира, то, як тонко й образно писав один із головних дослідників Галицько-Волинського літопису: "...князь Володимир Василькович у своєму офіційному літописанні залишив нам таку історію Південно-Західної Русі, якою вона видавалася йому, князеві невеликої частини Південно-Західної Волині" [40]. Історію саме цієї частини Волинської землі останніх літ XIII ст. ми уявляємо собі найкраще.

Василько Романович помер 1269 р. [41] Він мав єдиного сина Володимира, котрий і успадкував стіл невеликого, але заможного Володимирського князівства. Волинська частина літопису, як зазначалося, зосереджує увагу саме на життєписі Володимира Васильковича, мудрого державного діяча і людини дуже і дуже симпатичної.

Більша частина князювання Володимира Васильковича спливла у боротьбі з тяжкою недугою: спочатку (з 1276 р.) невідомою науці, а з 1285 р. смертельним раковим захворюванням. Попри все, він був і залишився до кінця своїх днів мудрим і розважливим державним діячем, тонким дипломатом і, коли виникала в тому потреба, мужнім воїном і полководцем. Він збройно підтримував свого союзника Конрада проти його молодшого брата Болеслава в змаганні за престол Мазовії. Не раз відганяв від рубежів свого князівства агресивних ятвязьких князьків; мав вирішальний вплив на загальнопольські справи, беручи дійову участь у політичних комбінаціях навколо головного краківського стола й підтримуючи власних кандидатів на нього.

Скромне за розмірами Володимирське князівство за Володимира так само, як і за його батька Василька, було багате й культурно розвинене. Стольний град Володимир був одним із найбільших осередків міжнародної торгівлі, де існували колонії східних, південних і західноєвропейських купців. Не раз згадується у Літописці Володимира Васильковича, що князь був "книжник и философ", якого не було доти й потім уже не буде. Дійсно, цей середньовічний государ відзначався великою любов'ю до книг і книжної мудрості, власноручно переписував книжки і дарував їх церквам та монастирям.

Отож Володимирське князівство Романовичів було своєрідним оазисом благополуччя і добробуту загалу волинської людності. Тоді як інші

---

[40] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 109.

[41] *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Львів, 1901. Т. 41. С. 47–48.

частини Галицько-Волинської Русі перебували в стані розрухи, великою мірою викликаної нерозумною і недалекоглядною поведінкою своїх князів, синів Данила, що воліли вирішувати справи зовнішньої й внутрішньої політики єдиним шляхом — шляхом війни. В першу чергу, це стосується старшого Данилового сина Лева. Становище ускладнювалося ще й тим, що татарські хани все частіше приходили до Галичини й Волині, плюндруючи ці землі й силоміць ведучи в походи на Захід князів з їхнім військом. Та охоче ходив з татарами лише запальний і шалений Лев, бо спирався на загарбників у своїх сварках з братами і претензіях на краківський престол.

Історики по-різному оцінюють політичну діяльність Лева Даниловича. М.С. Грушевський, наприклад, називав його "талановитим і енергійним" і пов'язував із ним надії на відновлення централізованого Галицько-Волинського князівства [42]. Однак минулого не повернути, і Галицько-Волинське велике князівство Романовичів кануло у вічність. Якби Лев заволодів ще й Володимирською волостю, це могло б призвести до відкритої громадянської війни в краї, бо надто далеко зайшли по смерті Данила і стали невідворотними процеси роздробленості, надто сильною знову зробилася земельна аристократія — боярство, щоб покірно підставити шию під руку жорстокого і підступного Лева. Додам до цього, що він не мав державних, дипломатичних і військових здібностей свого батька [43].

По смерті батька і свого молодшого брата Шварна енергійний і нерозбірливий у політичних засобах Лев Данилович заволодів більшою частиною Галицько-Волинського князівства. Своє дуже і дуже довге князювання (він помер на початку XIV ст.) Лев провів у майже безперервних війнах із сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою і ятвягами. Він не гребував союзами з польськими і литовськими князями для зведення рахунків із своїми родичами, насамперед з Володимиром Васильковичем. Та найбільшим його гріхом було корисливе використання татар: 1275 р. він навів орду Менгу-Тімура на Литву, те ж саме вчинив узимку 1277/78 р. А коли в грудні 1279 р. помер краківський князь Болеслав Соромливий, Лев вирішив стати малопольським князем. Польські великі феодали-нобілі відмовили йому в претензіях на Краків, тоді він навів на них орду Ногая. Однак польське військо розгромило і татар, і військо самого Лева, після чого той довго не наважувався на велику війну з Малопольщею, хіба що шарпав її порубіжні землі.

Та коли 1288 р. помер наступний краківський князь Лєшек Чорний, Лев Данилович знову втрутився у малопольські справи. Він вирішив заволодіти Люблінською землею. Проте люблінці відбилися від війська його сина Юрія. Тоді Лев вирішив силою утвердити на краківському столі свого спільника, мазовецького княжича Болеслава. Але й ця його спроба завершилася повною невдачею.

Постійні війни з усіма навкруги страшенно послабили колись квітучу Галицьку землю. Коли в XIV ст. нащадкам Лева пощастить сяк-так на

---

[42] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. С. 107—108.

[43] *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. С. 142—143.

час сполучити Галичину з Волинню, вони будуть змушені перенести столицю князівства до м. Володимира, бо Галич перебуватиме в занепаді.

Ще за життя Володимира Васильковича Лев Данилович, який ненавидів його, заздрив народній любові до нього і пробував силою відняти Володимирське князівство, почав раптом домагатися, щоб той залишив йому свою землю у спадок. Річ у тім, що у Володимира не було синів. Та волинський "книжник і філософ" наскрізь бачив підступного й зрадливого Лева й рішуче відмовив йому, заповівши Володимирське князівство іншому Даниловичу — Мстиславу. Цим він досяг політичної рівноваги між обома Романовичами, що на кінець XIII ст. були єдиними представниками славного роду.

Галицько-Волинський літопис, як відомо, уривається на межі 80-х і 90-х рр. XIII ст. і, за образним виразом М.С. Грушевського, "кімерійська пітьма" падає на історію Галичини й Волині, утім як і на інші південноруські землі. Науці важко уявити останні десятиліття того століття, простежити долю колись великого й квітучого князівства Романа і Данила. Ясно одне: обидві землі настільки ослабли, що в середині XIV ст. стали легкою здобиччю польського короля і литовського князя. Таким був сумний фінал історії Галицько-Волинської Русі. Однак історичне дослідження — не історичний роман, де благополучний фінал найчастіше увінчує розповідь.

КОМПОЗИЦІЯ, ДЖЕРЕЛА, ЖАНРОВІ ТА ІДЕЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ

Знаменита пам'ятка давньоруського літописання XIII ст. Галицько-Волинський літопис уже близько двохсот років перебуває в центрі уваги істориків та філологів. Пам'ятка є головним джерелом студіювання історії й культури як Галицько-Волинської Русі, так і давньоруських земель XIII ст. взагалі. Видатні літературно-художні якості, висока громадянська відповідальність авторів, їхні глибокі політичні та філософські роздуми — усе це високо підносить Галицько-Волинський літопис над середнім рівнем давньоруського літописання XIII ст.

Коротка історіографія проблеми

Попри двохсотлітню історію дослідження, ця історико-літературна пам'ятка досі залишається маловивченою. Серед питань, що вимагають особливо уважного дослідження, — структура літопису в цілому і окремих його частин, джерела, жанрові та ідейні особливості пам'ятки. Усьому цьому немає аналогій в давньоруському письменстві. Досить сказати, що Галицько-Волинський літопис — зовсім не літописний ізвод у класичному тлумаченні цього терміна, на що не раз звертали увагу вчені.

Аж до 40-х рр. нашого століття Галицько-Волинський літопис вивчався повільно й поверхово[1]. Ґрунтовне студіювання джерела започаткувала праця Л.В. Черепніна, присвячена його першій, галицькій, частині, названій ним Літописцем Данила Галицького. Вчений інтерпретував цей Літописець не як ізвод щорічних записів подій, а як "єдиний, композиційно цілісний літературний твір, присвячений долі Галицького князівства часів Данила"[2]. Уперше в науці Л.В. Черепнін чітко визначив і належно обґрунтував композицію твору, що, на його думку, складається з трьох частин, які він та інші вчені умовно називають "редакціями" *.

Стисло, але майже вичерпно охарактеризував Л.В. Черепнін джерела Літописця Данила. Слідом за О.С. Орловим він відзначив, що складачі пам'ятки використали чимало творів перекладної візантійської літератури, серед них компілятивний візантійський хронограф, до складу якого входили, зокрема, відомі в середньовічному світі хроніки Георгія Амартола та Іоанна Малали. Вчений виділив також вітчизняні джерела Літописця, серед них особливі повісті про навалу орд Батия і подорож Данила до Орди.

Наступний великий крок на ниві дослідження структури і джерел Галицько-Волинського літопису здійснив В.Т. Пашуто у книжці з історії

---

[1] Докладний історіографічний огляд див.: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. Київ, 1993. С. 6—25.

[2] *Черепнин Л.В.* Летописец Данила Галицкого // Исторические записки. № 12. М., 1941. С. 230.

* Галицько-Волинський літопис, зокрема Літописець Данила, дійшов до нашого часу насправді в одній-єдиній редакції. Розходження між основними Хлєбниковським та Іпатіївським списками незначні і не мають принципового характеру.

Галицько-Волинського князівства XIII ст., вмістивши у ній ґрунтовний "Нарис історії літописання Південно-Західної Русі" [3]. Він загалом прийняв запропоновану Л.В. Черепніним композиційну схему Літописця. Проте історик не зміг відмовитися від погляду на Галицько-Волинський літопис як на традиційний ізвод, хоча в перебігу студіювання постійно відзначав його неординарність і своєрідність. Крім того, на мій погляд, В.Т. Пашуто необґрунтовано визначив дату складання другої частини Літописця: 1263 р., назвавши останнім роком, описаним у цій пам'ятці, 1262-й. Адже уже в описі подій 1260 р. виклад набуває відверто волинського забарвлення, а сам Літописець уривається насправді на подіях кінця 1258 р.

В.Т. Пашуто найповніше і найґрунтовніше окреслив коло джерел Літописця Данила Галицького. До названих Л.В. Черепніним він додав документи княжої канцелярії, донесення послів, відомості про русько-татарські та русько-угорські відносини, розповідь Романа Даниловича про свої пригоди в Австрії та ін. [4] Як на мене, однією з головних заслуг В.Т. Пашута було виявлення в складі джерела тексту втраченого Київського літопису 1238 р. Вчений також розробив структурну схему Волинської частини Галицько-Волинського літопису й приділив чимало уваги її джерелам. Серед них він назвав антитатарську повість, життєписи волинських князів і документи князівського архіву.

Волинській частині досліджуваного тут джерела присвятив свою працю І.П. Єрьомін. На відміну від своїх попередників, котрі дійшли висновку про поетапне складання цієї пам'ятки, він хибно вважав її текст цілісним, написаним за раз і належним одному авторові [5].

Переважна більшість дослідників Галицько-Волинського літопису були істориками, що розглядали його переважно як історичну пам'ятку. Подібний підхід до джерела хибує на певну однобічність. Серед нечисленних праць філологів на особливу увагу заслуговує книжка лінгвіста А.І. Генсьорського [6]. На жаль, він чомусь не врахував праць своїх попередників, через що дійшов помилкового висновку щодо структури Галицько-Волинського літопису, невірно розділивши його на частини ("редакції"). Однак виконане ним текстологічне дослідження всієї пам'ятки містить чимало слушних спостережень і умовиводів.

Погляди Л.В. Черепніна і В.Т. Пашута на структуру і джерела Галицько-Волинського літопису зажили визнання у світовій і вітчизняній науці. У статті, присвяченій Іпатіївському ізводові і поданій до академічного "Словника книжників і книжності Давньої Русі", виданого десять років тому, О.П. Лихачова сприйняла вироблену В.Т. Пашутом структурну схему Літописця і врахувала погляди Л.В. Черепніна [7].

---

[3] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 5 и сл.

[4] Там же. С. 74–76, 86, 93, 94.

[5] *Еремин И.П.* Волынская летопись 1289–1290 гг. // Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Т. 13. М.; Л., 1957.

[6] *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори). Київ, 1958.

[7] *Лихачева О.П.* Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. (XI — первая половина XIV вв.). Л., 1987. С. 235.

Щоправда, близько десяти років тому А.М. Ужанков здійснив сумнівну з наукового погляду спробу переглянути усталену в історіографії концепцію структури Літописця, піддавши критиці праці Л.В. Черепніна та В. Т. Пашута. Доводиться з осудом відзначити, що ця стаття написана в нетактовно гострій формі й не виявляє належної поваги початківця до своїх попередників, котрих немає серед живих і котрі позбавлені можливості дати йому гідну відсіч. Відзначу, що стаття А.М. Ужанкова видається мені науково неспроможною. Йому притаманний механічний погляд на складний і багатошаровий текст Літописця як на щось непорушне і застигле, що дійшло до наших днів у первозданному вигляді [8].

А.М. Ужанкову залишились незрозумілими доведені його попередниками факти багаторазового редагування Літописця, існування численних вставок, внесених до початкових текстів тих чи інших його складових частин, — отже, ґрунтовних змін і, в кінцевому рахунку, кардинальних і численних переробок усієї пам'ятки. Такий архаїчний погляд на літописання був властивий історикам XIX ст., коли літописознавства як наукової спеціальності просто не існувало.

Недавно з'явилося ґрунтовне дослідження О.А. Купчинського з історії діловодства й архівної справи Галицько-Волинської Русі XIII—XIV ст., побудоване, головним чином, на студіюванні Галицько-Волинського літопису. Вчений дослідив історію та дипломатичну практику державних канцелярій як центральних, так і периферійних. Серед низки оригінальних і науково вартісних висновків О.А. Купчинського заслуговує на особливу увагу такий: "Повсюдно на галицько-волинських землях того часу [XIII ст. — *Ред.*] мав би розвиватися приватний акт найрізноманітнішого змісту. Він, правдоподібно, з'явився дуже скоро, може, й раніше за державний" [9].

На закінчення цього короткого й вибіркового огляду наукової літератури середини — 2-ї пол. XX ст. доводиться констатувати, що Галицько-Волинський літопис завжди був і залишається складним для розуміння і важким для студіювання джерелом. Досі він мало вивчений, інтерпретований і зовсім не прокоментований. Великою мірою зберігають актуальність слова одного з його знавців і дослідників, сказані ним про Іпатіївський ізвод у цілому; проте, як мені здається, вони особливо стосуються його заключної частини — Галицько-Волинського літопису: "Розкласти матеріал цього історичного оповідання, що дійшло до нас в Іпатіївському літописі, на складові частини, що явно виявляють різних авторів і різні вимоги, які ставились до них з боку князів, котрі мінялись, — завдання вдячне, але, на жаль, у науці не виконане й таке, що чекає на працівників" [10].

Розроблені О.О. Шахматовим і успішно використані його учнями й наступниками текстологічні методи студіювання літописів, на превеликий жаль, не можуть бути повною мірою використані при дослідженнях

---

[8] *Ужанков А.Н.* Летописец Данила Галицкого: редакции, время создания // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1. (XI — XVI вв.). М., 1989. С. 265—266.

[9] *Купчинський О.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII — першої половини XIV ст. // ЗНТШ. Т. CCXXXI. — Львів, 1996. С. 57.

[10] *Приселков М.Д.* Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии // Ученые записки Ленинградского ун-та. № 67. Серия исторических наук. Вып. 7. Л., 1941. С. 15.

Галицько-Волинського літопису. Хоча й існує кілька його списків, серед яких основні Хлєбниковський та Іпатіївський, усі вони, як мовилося, беруть початок від спільного і єдиного протографа. По суті, маємо справу з однією-однісінькою редакцією Галицько-Волинського літопису.

Сучасний погляд на проблему

Дослідження Галицько-Волинського літопису підпорядковане мною аналізові його структури, що, в свою чергу, дає змогу кинути світло на окремі його джерела й визначити жанрові та ідейні характеристики пам'ятки. Визнаючи загалом вірною запропоновану Л.В. Черепніним і В.Т. Пашутом схему структури цього літопису, вважаю за необхідне дещо деталізувати й доповнити її.

Розпочинаючи короткий виклад сучасних поглядів на структуру, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису, зауважу, що джерело складається з двох головних, різних за обсягом і характером частин: Літописця Данила Галицького (1205–1258 рр.) і Волинського літопису (1259–1290 рр.). На моє переконання, сучасна наука має вагомі підстави відмовитися від погляду на Галицько-Волинський літопис як на традиційний ізвод порічних записів-статей, об'єднаних згодом і оброблених складачами і редакторами. Це джерело є композиційно струнким історико-літературним твором, присвяченим історії Галицько-Волинської Русі XIII ст. Необхідно рішуче відкинути думку про існування хронологічної сітки й розподілу тексту на статті в протографі джерела. Сумнівним видається і твердження деяких істориків, начебто складач літопису збирався розставити дати на полях рукопису по закінченні своєї праці.

М.С. Грушевський авторитетно заявив з останнього приводу: "Як відомо, галицький літописець писав без років і не в'язався [не був обмежений. – *Ред.*] порядком літ, змагаючи до того, аби дати можливо прагматичне оповідання, подібно до грецьких [візантійських. – *Ред.*] хронографів" [11]. У тексті джерела читаємо: "Гронографу же нужа єсть писати всє и вся бывшаа, овогда же писати въ прєдняа, овогда же вступати въ задняа"(698).

Дійсно, така манера письма не в'язалась із додержанням суворої хронологічної послідовності при викладі подій. Якби навіть автори й пізніші редактори джерела й збиралися заднім числом розставити всі роки, вони були б не в змозі це зробити, бо довелося б зруйнувати композиційно чіткий текст джерела, в якому книжники постійно й свідомо порушували послідовність викладу подій.

Композиційно міцна, внутрішньо логічна розповідь Літописця Данила Галицького й меншою мірою Волинського літопису свідчить, що обидва вони одразу писалися без вказівки на роки. У Галицько-Волинському літописі ніколи не існувало обов'язкових для традиційних давньоруських ізводів порічних датованих статей. Порядок подій

---

[11] *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Т. 41. Львів, 1901. С. 1.

(не завжди послідовний) визначався з допомогою переходових формул: "*в та же лѣта*", "*в то же время*", "*зиме же бывши*", "*времени минувши*" і т.п.[12]

Своєрідність Галицько-Волинського літопису як цілісного твору, не зв'язаного суворою хронологічною послідовністю, певно, довго бентежила його пізніших середньовічних редакторів. Дехто з них все ж таки робив спроби розставляти події в часовому порядку, що призвело до недоладностей, розривів у тексті, повторів тощо. Наприклад, один і той самий похід Мстислава Удатного на Галич в Літописці подано під 6725 і 6727 рр. (в Іпатіївському списку), й цілісна розповідь попереднього складача виявилася через це розірваною, — крім вписаних дат ще й недоречною в даному випадку стандартною формулою: "*тишина бысть*", вміщеною під довільно проставленим 6726 р.

Як відзначалося, роки в Галицько-Волинському літописі проставлено після написання й редагування всього твору довільно і в абсолютній більшості випадків невірно. Наприклад, на самому початку Літописця Данила розповідалося про загибель його батька Романа Мстиславича, що сталася влітку 1205 р. Тим часом у Літописці вона хибно датована 1201 р. Висловлювалося слушне припущення, що хронологічна сітка створювалася і приладнувалася до Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису не раніше початку, а то й середини XIV ст., коли сам час і послідовність подій підзабулися, а необхідних писемних джерел той хронологізатор під рукою не мав. Тому лише окремі дати, проставлені в Іпатіївському списку, достовірні.

У підвалини Галицько-Волинського літопису, як відзначалося, закладено багато різноманітних джерел. Вони вичерпно і досить докладно описані у працях О.С. Орлова [13], Л.В. Черепніна і В.Т. Пашута. Завдяки їхнім дослідженням у науковій літературі усталився погляд на джерельну основу цієї пам'ятки, як таку, що великою мірою складається з окремих повістей. Згідно з переконанням названих учених, ці повісті, за винятком виділеної безпосередньо у тексті Літописця Л.В. Черепніним Початкової, правили за фактичний матеріал, а інколи й за літературну основу складачам Галицько-Волинського літопису. І не більше того.

Однак вважаємо, що це джерело здебільшого складається з окремих повістей, об'єднаних пізнішими складачами і відредагованих пізнішими редакторами пам'ятки. Невдалі спроби перегрупування матеріалу і з'єднання повістей, даремні зміни, викликані внесенням хронологічної послідовності у всі відомі списки, істотно змінили первинний вигляд цих повістей. До того ж їхній текст розірваний численними вставками, які доводиться також відносити на рахунок пізнішої редакторської праці.

---

[12] *Черепнин Л.В.* Назв. праця. С. 231.

[13] *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР. Т. 31. Кн. 1. М., 1926. С. 93—126; *Його ж.* О галицко-волынском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы [Пушкинский дом] АН СССР. Т. 5. М.; Л., 1947. С. 15—35.

ЛІТОПИСЕЦЬ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

Цей твір, відтворюючи життєпис Данила Романовича, оспівував масштабну діяльність князя, зображував його взірцем людини, полководця і державного діяча. Завдяки цьому в тексті Літописця міститься багато панегіричних похвал галицько-волинському государю. "Данило змальовується як страждальник за Руську землю, котрий "измлада" не мав спокою в боротьбі з іноземними загарбниками" [14]. Звитяга і воєнні здобутки героя емоційно порівнюються з подвигами його великого "діда" (насправді прапрадіда) Володимира Мономаха і героїчного батька Романа Мстиславича. Один з авторів Літописця не шкодує фарб, вихваляючи силу, могутність і красу війська Данила Романовича, захоплюється парадним одягом, мужнім виглядом князя і його баским огирем.

Ідейно-політична спрямованість і основні соціальні теми Літописця ґрунтовно досліджені Л.В. Черепніним. Він слушно вважав одним з основних завдань галицького літератора ідейне обґрунтування наполегливої, систематичної й жорстокої боротьби, яку провадив Данило Романович проти бунтівного й антидержавно налаштованого галицького боярства. «Перед нами, — відзначив історик, — літопис про "великие мятежи", "многие крамолы", "боярское беззаконье"» [15]. Ця боротьба була органічно пов'язана з іншою: захистом рідного краю від угорських і польських феодалів, котрі звичайно діяли в спілці з галицькими боярами. Наголошу на тому, що бояри для авторів Літописця були відвертими й безсоромними зрадниками Русі. Викриваючи й гнівно картаючи бояр, що нищили країну і кидали її в пащу ворогів, складачі й редактори Літописця віддано служили державотворчим прагненням і діям своїх князів — Романовичів.

Іншою наскрізною ідеєю Літописця була, певно, "ідея слави руської зброї та Руської землі" [16]. На мій погляд, ця ідея розвивається головним чином шляхом зображення і звеличення полководницьких звершень і рицарських подвигів самого Данила Романовича. Л.В. Черепнін вважав, що князь поставив перед своїм біографом завдання пропагувати організацію Європейської християнської ліги для скинення татарського ярма.

Варто відзначити ще одну домінуючу в Літописці ідею. Це усвідомлення єдності Руської землі, необхідності захисту її від ворогів. Вона втілюється зазвичай в образі борця за об'єднання Русі Данила Романовича, чиє свідоме життя було присвячене справі подолання удільної роздробленості Галицько-Волинської Русі й Давньоруської держави в цілому. Розпочавши свою державну діяльність з відвоювання волинської, а далі галицької отчини (відновлення Галицько-Волинського князівства, створеного його батьком Романом), що потребувало подолання могутньої боярської опозиції й напруження всіх сил для відбиття наступу Угорщини, Польщі, Литви та ятвягів, князь поступово прийшов до думки (й утвердився потім у ній) щодо життєвої необхідності об'єднання основних давньоруських земель.

Напередодні навали полчищ Батия на Південно-Західну Русь Данило Романович поставив у залежність від себе стольний град Київ. Після

---

[14] *Черепнин Л.В.* Назв. праця. С. 229.
[15] Там же. С. 234–235.
[16] Там же. С. 235.

"Батыева погрома" він присвятив другу половину життя створенню коаліції руських князів з метою звільнення давньоруських земель від ворожого ярма, відновлення сильної й незалежної держави.

Існують підстави погодитися з думкою, за якою Літописець є першим у давньоруській літературі біографічним твором, що відверто тяжів до відтворення життєвих реалій, точних побутових деталей, характеру поведінки героя тощо. Як це звичайно буває з дійсно великими літературними творами, Літописець випередив свою добу, принаймні, на два століття [17].

Поділяючи думку Л.В. Черепніна, що Літописець відкривається Початковою повістю, дозволю собі твердити: він у цілому складається переважно з окремих повістей, з'єднаних кимось з пізніших редакторів, можливо, укладачем частини 1246 р.

Початкова Галицька повість

Розпочинається словами: "*Вєлику мятєжю въставшю въ зємли Руской, оставившима жє ся двѣма сынома єго* [Романа Мстиславича. — *Ред.*], *єдин 4 лѣта, а другый двѣ лѣтѣ*" (622). Їм передує посмертний панегірик Романові Мстиславичу, котрий загинув 19 червня 1205 р. поблизу польського м. Завихоста.

Здається, найбільший знавець Літописця був правий, коли писав, що Початкову Галицьку повість створили у "час, близький до описаних у ній подій". Проте запропонована ним дата написання цієї Повісті (1211 р.) [18] потребує, на мою думку, певного уточнення. Бо вона не закінчується на першому вокняжінні Данила в Галичі (осінь 1211 р.), як думав історик, а в стилістичній і смисловій узгодженості з попереднім викладом оповідає про пізніше за часом вигнання Данилової матері боярами з Галича. А це сталося взимку 1211/12 р. Тому природніше гадати, що Початкова повість створена не раніше весни 1212 р.

Виявлення джерел Початкової Галицької повісті не дало науці помітних здобутків. В.Т. Пашуто вважав, що доведена до викладу подій 1217 р. частина Літописця написана здебільшого на основі донесень і свідчень бояр — політиків Мирослава, В'ячеслава, Дем'яна та ін. Водночас під рукою складача цієї частини були документи князівського архіву (угода з Литвою, грамота з переліком угорських воєвод та ін.) [19]. З цими міркуваннями історика можна погодитись.

Наступні сторінки Літописця оповідають про невдалу спробу угорського короля Андрія II посадити Романову княгиню в Галичі, про боярську колотнечу, суперечки між Угорщиною і Польщею за Галицько-Волинську Русь. Постать Данила ледь проглядається крізь позбавлену цілісності розповідь про походи, битви, обміни посольствами тощо. Сам герой Літописця і його брат Василько діють у цій наступній по Початковій повісті частині пасивно — їхньою долею розпоряджаються інші государі: польський князь і угорський король.

---

[17] *Ужанков А.Н.* Жизнеописание Даниила Галицкого // Прометей. Вып. 16. М., 1990. С. 197—200.

[18] *Черепнин Л.В.* Назв. праця. С. 244.

[19] *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 71—72.

Тон і характер викладу в Літописці різко змінюються, починаючи з епізоду запрошення польським князем Лєшеком 1219 р. Мстислава Мстиславича Удатного, новгородського князя, в галицькі князі. Рішуче змінюється й ставлення літописця до Данила, котрий відтоді виступає на його сторінках як активно діюча особа. Уже з перших самостійних кроків 18-річний Данило перебирає, на думку книжника, ініціативу в політичному житті Волині й Галичини. Вважаю наведене спостереження загалом достатнім для гіпотези, що саме з того часу в Літописці починається особлива, прихильна до героя Волинська повість. Вона простежує і високо оцінює дії молодого князя щодо об'єднання під владою Романовичів волинської спадщини їхнього батька.

Повість про збирання Данилом волинської отчини

відкривається текстом: "*Мьстиславъ же пойдє на Галичь, съвѣтомъ Лєстковымь*" (633). Згідно з хибною хронологією Іпатіївського списку, Повість охоплює 1212–1217 рр., що відповідає 1219–1228 рр. [20]

Виділену мною Волинську повість можна класифікувати як воїнську. Із зброєю в руках Данило добивається повернення собі Волині, об'єднання під своєю зверхністю удільних князівств, що виникли там по смерті Романа. Творець Повісті наголошує на тому, що його герой володів також великими державними здібностями. Першою важливою справою Данила як політика був династичний шлюб з донькою Мстислава Удатного Анною (633). Юний князь, певно, розумів, що не приспіла ще пора братися за відвоювання Галицької землі, й вирішує до часу укласти союз із Мстиславом, котрий попервах міцно угніздився в Галичі.

Автор Повісті у традиціях тогочасного красного письменства ідеалізує свого героя, захоплюючись і пишаючись ним. Зате тестя й суперника Данила в Галицькій землі Мстислава волинський книжник зображує людиною нерішучою, невдячною і навіть зрадливою, володарем із слабким характером, котрого швидко підкорило собі велике галицьке боярство. Важко сказати, наскільки цей непривабливий образ відповідав дійсності. Бо, незважаючи на такі негативні, судячи з літописної характеристики, якості тестя, Данило завжди і всюди залишався вірним союзові з ним.

На сторінках Повісті Данило Романович хоробро воює з Польщею і Литвою, виявляючи при цьому й державний розум і дипломатичні здібності, досягаючи мети мирними й воєнними засобами. Так, складач докладно розповідає, як Данило уклав мир із литовськими князями – "*и бѣ землѧ* [Волинська. – *Ред.*] *покойна*". Цей договір був спрямований проти Польщі, що дало можливість старшому Романовичу зберегти ініціативу в західній політиці (637).

Одним із кількох безсумнівних доказів редагування Волинської повісті через багато років (при складанні Літописця Данила Галицького загалом) є розповідь про угорського воєводу "Філю" (бана Фільнія), котрий тоді з наказу свого короля сидів із залогою в Галичі. Мовивши про його зарозумілість і пихатість ("*надѣяся обіати землю, потрєбити морє*"), пізніший редактор додав: "*Богу же того нє трьпящу,* ***во ино***

[20] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 15, 20.

время *убієнъ бысть Даніиломъ Романовичємъ дрєвлє прєгордый Филя*" (637). "*Во ино врємя*" – це 1245 р., фінал великої й кривавої битви Романовичів з уграми, поляками й ворожими їм боярськими загонами.

У складі даної повісті міститься інша – особлива Повість про битву на Калці з татарами 1223 р. Майже всі дослідники визнавали її галицько-волинське походження [21]. Не відкидаючи такої думки, висловлю припущення, що дана повість була вставлена до Волинської у відповідно відредагованому тим же волинським автором (редактором) вигляді й тому втратила самостійність. Завдяки цьому на перше місце тут було висунуто Данила Романовича, тоді ще молодого і скромного волинського князя, котрий не відігравав перших ролей ні в державному житті Русі, ні в битві з татарами 1223 р. Разом з тим волинський літератор змушений був залишити не відредагованим свідчення Повісті, що насправді чільними персонажами на Калці були київський князь Мстислав Романович і галицький – Мстислав Мстиславич. Принагідно повістяреві й редакторові довелося реально сказати й про інших проводирів руського війська: "*Сє жє пакы и* ***младіи князи:*** *Данилъ Романовичь, Михаилъ Всєволодичь* [чернігівський. – *Ред.*], *Всєволодъ Мьстиславичь кієвьскій*" (641).

Далі складач Волинської повісті розповідає, що після битви на Калці Данило повернувся до головної справи свого життя 20-х рр. – збирання волинської отчини. Йому довелося протистояти і зрадливому тестеві Мстиславу, і волинському удільному князькові Олександру белзькому, і угорському та польському можновладцям. На останніх сторінках цієї повісті Данилові завдає сильного удару Мстислав Удатний. Ватажки боярської опозиції Романовичам Судислав і Гліб Зеремійович підмовили Мстислава віддати Галич угорському королевичу Андрію (647–648).

Наприкінці цієї повісті йдеться про незначну, на перший погляд, подію. Незадовго до смерті Мстислав Ярославич Німий передав "*отчину свою князю Данилови, и сына своєго поручилъ Ивана...*" (648). Мстислав Німий володів тоді значною частиною Волині: Луцьком із належним до нього удільним князівством і південно-західними землями з містами Пересопницею і Чорторийськом.

Учинок Мстислава Німого означав, що в його очах старший Романович був законним спадкоємцем і володарем Волинської землі, більшу частину якої той зосередив у своїх руках. Гадаю, що так само дивилися на Данила бояри й старші дружинники (рицарство) Волині. Мабуть, тому й передав Мстислав Ярославич свої володіння Данилові, ще й доручив йому опікуватися своїм сином. Іван Мстиславич, певно, був хворим, бо невдовзі по тому помер, і Луцьк на короткий час захопив Ярослав Інгварович, але його швидко вигнав з міста Данило й передав Луцьк із Пересопницею і Берестям своєму братові Васильку, бо сам збирався йти відвойовувати в угрів Галич.

Закінчується Волинська повість звісткою про смерть галицького князя Мстислава Удатного (649). Так виглядає, згідно з моїми спостере-

---

[21] Огляд основних думок істориків про Калківську повість див.: *Романов В.К.* Статья 1224 г. о битве на Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. М., 1981. С. 79–103.

женнями, ця повість. Думаю, що вона була складена за свіжими слідами відбитих у ній подій — 1228 або 1229 рр.

Останніми словами повісті були: "*Данилъ же вєли приступити къ граду, и взяша градъ ихъ* [Чорторийськ. — *Ред.*] *и князи ихъ изымаша*" (649). Але початок наступної складової частини Літописця внаслідок невдалого редагування і перекомпонування тексту опинився в середині кінцевої частини попередньої розповіді про відвоювання Чорторийська, яка, в свою чергу, перебивається історією про напад ятвягів на Берестя. Наступна повість починається приїздом одного з соратників Данила тисяцького Дем'яна до Мстислава Мстиславича Удатного, котрий доживав останні дні на півдні Київської землі, в Торчеську.

Якщо вірити галицькому книжнику, а його слова викликають великі сумніви, бо не в'яжуться з попередніми діями Мстислава, останній перед смертю звелів переказати Данилові: "*Сыну! Съгрѣшихъ нє давь тобѣ Галича, но дахъ иноплємєньнику* [королевичу Андрію. — *Ред.*], *Судислава лєстьца съвєтомъ, обольсти бо ми*" (649). Ці слова мали переконати суспільство в тому, що Данило одержав Галич у спадок від Мстислава, і лише вороже боярство й несприятливі обставини на довгих десять років відсунули його утвердження на галицькому столі.

Повість про повернення Данилом галицького стола

На мою думку, вона починається, отже, з розмови Дем'яна з Мстиславом Мстиславичем 1228 р., а закінчується описом подій 1245 р. Коротко називатиму її Галицькою повістю. Виявити її в складі Літописця Данила Галицького було складніше, ніж Волинську, бо Галицька повість переривається численними вставками і не має все ж таки чітко вираженого початку.

Експозиція даної Повісті (запізніле каяття Мстислава, його намір буцімто передати той стіл Данилові) буквально загрузає в другорядних звістках про посадження Данилом Ярослава Інгваровича в Перемишлі, а далі в Межибіжжі на Волині та інтриги пінського князька Ростислава проти Романовичів. Загалом чіткий і логічний, виразно спрямований в ідейному плані текст Галицької повісті й далі розривається великими і малими вставками, що не мають до неї прямого стосунку. Це може свідчити про значне пізніше редагування — чи то при створенні Літописця (кінець 50-х — початок 60-х рр.), чи при завершенні складання Галицько-Волинського літопису (кінець XIII або початок XIV ст.).

Особливо відчутно переривають текст розповіді про стосунки Данила з іншими руськими князями, а також з Угорщиною, Польщею, Литвою та ятвягами. Це пояснювалося в науковій літературі (так само, як і вставки іншого змісту) працею пізнішого володимирського редактора, а також тим, що князь Данило надав складачеві Літописця документи власної канцелярії [22]. Таке пояснення видається слушним, але не вичерпним. У цих, іноді насичених подробицями і великих вставках, часто відчувається безпосередня інтонація сучасника, а то й очевидця подій. Проілюструю це на прикладі введеної до Галицької повісті розповіді про по-

[22] *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 73—76 та ін.

хід Романовичів у союзі з мазовецьким князем Конрадом I влітку або восени 1229 р.[23] на польське місто Каліш.

По-перше, перебіг походу простежено мало не по годинах; по-друге, наведено подробиці, що їх міг знати хіба що очевидець ("*городъ обошла вода и силнаа лозина и вєрбьє, и не свѣдущимъ и ся самемь, игдє кто біашєся*"); по-третє, тим очевидцем мав бути військовий, бо він добре розумівся на облоговій і захисній техніці, способах штурму фортець ("*идущю жє каменію съ забролъ, яко дъждю силну, стоящимъ имъ въ водѣ, дондєжє сташа на сусѣ намєтаномъ камєніи, и възводный мость и жєравєць* * *възгоша*") та ін. (651–652).

Такі вставки у великій кількості розміщено впродовж усієї Галицької повісті. Безпосередній, живий характер багатьох із них, безліч деталей, цитат із висловлювань князів і бояр — все це не залишає можливості віднести переважну їх більшість на рахунок праці пізніших володимирського редактора чи складача Галицько-Волинського літопису, як думали раніше. Логічно виникає припущення, що перед нами — записи, синхронні або дуже близькі за часом зафіксованим у них подіям. На мою думку, в 1228–1245 рр. (час, охоплений повістю) в найближчому оточенні Данила якась людина (чи кілька людей) систематично нотувала відомості про його відносини з іншими руськими государями й західними сусідами.

Повертаючись до основного тексту Галицької повісті, зауважу, що велика вставка з відображенням походу князя до Польщі й облоги ним Каліша майстерно вмонтована в тканину твору з допомогою поетичної розповіді про досягнутий завдяки воєнному успіхові вигідний мир з Польщею. Ця розповідь закінчується словами: "*По томъ жє възвратистася* [Романовичі. — *Ред.*] *отъ Кондрата* [Конрада I мазовецького. — *Ред.*] *в дом свой съ чєстію... Иный бо князь нє въходилъ бѣ въ зємлю Лядьскую толь глубоко, прочє Володимєра Вєликого, ижє бѣ зємлю крєстилъ...*" (653). По тому події розгортаються стрімко й драматично.

Галицьке віче закликає Данила на княжіння, і він ранньою весною 1230 р.[24] "*идє въ малѣ дружинѣ къ Галичю изь Угровьска*" (654), волинського міста, де тоді перебував. Л.В. Черепнін помітив, що ці слова є безпосереднім продовженням розповіді галицького книжника про запізніле каяття Мстислава перед Данилом ("*Сыну! Съгрѣшихъ нє давь тобѣ Галича*"). Тут діють ті самі люди, що й у розповіді про останні дні Мстислава: прислужники угорського короля бояри Судислав і Сем'юнко, а також вірний Данилові Дем'ян. До згаданих в обох уривках галицьких бояр прикладено однакові осудливі епітети: *льстивый*, а до Сем'юнка ще й *чєрмный* [рудий. — *Ред.*], мов лисиця.

Цим автор Галицької повісті продовжував закладену в попередніх повістях Літописця ідейну лінію викриття і засудження бунтівного й зрадливого боярства, що противилось об'єднанню Галичини й Волині і

---

[23] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 22–23.

* Механізм для піднімання і опускання мосту, перекинутого через рів.

[24] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 23.

відновленню могутнього князівства Романа Мстиславича. Перед нами одна з основних ідей Літописця.

Галицька повість розповідає, що Данило кілька разів оволодівав батьківським столом, аж поки остаточно не утвердився в стольному граді Галицько-Волинського князівства. Кожного разу йому протистояли великі й середні галицькі бояри. Антибоярська викривальна лінія творця Повісті емоційно і яскраво передана в короткому описі заволодіння Данилом Галича: «*Данилови же пріємши градъ, помянувшю любовь короля Андрѣа, и пусти сына его и проводи и до рѣкы Днѣстра* *; *изыде же с нимь единъ Судиславь, на нь же мета[ху]* [галичани. – *Ред.*] *каменіе, рекуще: "Изыди из града, мятежниче земли!"*» (655).

Запеклу боротьбу Данила Романовича з могутніми опозиційними боярами Галицької землі в 30-ті рр. автор (чи, може, пізніший редактор) повісті характеризує словами: "*По семь скажемъ многыя мятежи, и великы льсти* **, *и бесчисленьныя рати*" (656). На думку дослідника Літописця, це та інші, подібні до нього за стилем місця нагадують "Слово о полку Ігоревім". Він пояснював таку схожість тим, що обидві літературні пам'ятки "являють собою зразки давньоруського художнього мистецтва піснетворців слави" [25]. Поетичний стиль обох творів склався під впливом перекладної (головне, візантійської) книжної традиції. Подібно до автора "Слова", Літописець спирався на такі стилістичні джерела, як біблійні книги, хроніка Амартола, "Історія іудейської війни" Іосифа Флавія та ін. [26]

Це спостереження значною мірою пояснює високу, емоційно насичену й художньо вишукану манеру письма автора Галицької повісті насамперед тоді, коли він вихваляє достоїнства й підносить подвиги свого героя, коли викриває й таврує ганьбою зрадницькі вчинки галицьких бояр, "мятежников земли".

Кульмінацією опису підступів бояр проти Данила, страшних образ, заподіяних ними своєму князеві, видається мені така схвильована розповідь автора цієї повісті: "*И нѣкогда ему* [Данилові. – *Ред.*] *в пиру веселящуся, одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему чашею, и то ему стерпѣвшю; – иногда же да Богъ имъ възмездіе*" (657). Навряд чи тут описана реальна подія: князь, та ще й такий гордий рицар, як Данило, не стерпів би прилюдної образи від свого васала. Мабуть, зустрічаємось тут із поширеним у середньовічному фольклорі та красному письменстві символом найжахливішої образи, яку тільки здатен заподіяти слуга своєму панові. Можна припустити, що ця оповідь народилася в колі дружинників Данила.

Ще більше нагадує дружинний переказ наступне оповідання галицького книжника. Щоб найвигідніше відобразити мужність і звитягу Данила Романовича, він залишає його наодинці з боярами, без військової сили: «*Самому же Данилу съзвавьшю вѣче* [в Галичі. – *Ред.*] ***, *оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ, и рече*

---

* Свідоцтво того, що галицька державна територія сягала тільки Дністра.

** Тут: підступність, зрада.

[25] *Черепнин Л.В.* Назв. праця. С. 236.

[26] Там же. С. 237.

*** Ідеться про події 1231 р. (див.: *Грушевський М.* Хронольогія... С. 24).

имъ: "Хочєтє ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги моа!"» Онѣмъ же кликнувшимъ: "Вѣрни єсмы Богу и тобѣ, господину нашєму, изыди з Божією помощію"; соцькый же Микула рєчє: "Господинє! Нє погнєтши пчєлъ, мєду нє ясти!"» (657–658). Під бджолами, поза сумнівом, розумілися ворожі Данилові галицькі бояри. Це прислів'я було поширене не лише на Русі, а й взагалі в слов'янському світі. Польська хроніка XIII ст. характеризує з його допомогою запеклу боротьбу Данилового батька Романа Мстиславича проти все того ж галицького боярства: "Звідси й виникло відоме прислів'я: "Не можна безпечно покуштувати меду бджіл, поки не буде повністю знищено їхній рій" [27].

І тут, і в багатьох інших місцях Літописця і всього Галицько-Волинського літопису автор протиставляє боярство народові, в даному разі – городянам Галича. Як це звичайно бувало в середньовіччі, коли володарі держав вступали в союз з міським населенням проти свавільних феодалів, Данило Романович спирається на городян у тривалому конфлікті з боярськими олігархами. Адже його визнає законним государем абсолютна більшість галичан. У цьому теж полягає важлива ідея автора Літописця.

На початку 30-х рр. Данило продовжує боротьбу з Угорщиною за Галич і його землю, які король намагався інкорпорувати у свою державу. В 1231 р. наш князь програв війну королю Андрію. Як завжди бувало в таких випадках, Романовичів зрадили галицькі бояри. Вони без бою здавали ворогові одне за одним укріплені міста, а коли король наблизився до самого Галича, то "*вси бояре галицькыи предашася*" (659).

Із середини 30-х рр. бояри висувають свого претендента в галицькі князі – сина чернігівського князя Михайла Всеволодича Ростислава. В 1235 р. батько й син з'являються в Галичі. Угорщина, щоб заволодіти Галицькою землею, підтримує чернігівських князів проти законного государя Данила Романовича. Три роки боротьба між Романовичами і Михайлом з Ростиславом тривала з перемінним успіхом. Нарешті, в 1238 р. Данилові вдалося здолати ворога.

Складач Галицької повісті урочисто зображує утвердження свого героя на батьківському престолі. Під'їхавши до брами Галича, Данило вигукнув до городян: "*О, мужи градьстіи! Доколѣ хощєтє търпѣти иноплємєньныхъ князєй * държаву?" Они же воскликнувшє реша: "Яко сє єсть държатєль нашь, Богомъ даньный!" – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчєлы к матцѣ, яко жажущіи воды къ источнику*"(668). Це – кульмінаційний момент розповіді про багаторічні зусилля, що їх доклав Данило, аби повернути собі батьківський стіл. На противагу бунтівному й "*невѣрьному*" боярству народ (у даному разі віче Галича) повністю підтримав Данила, бачив у ньому захисника землі, здатного припинити усобиці й надати йому можливість спокійно працювати і жити.

Із почуттям замилування своїм героєм і захоплення його славною перемогою описує галицький книжник урочистий в'їзд старшого Романовича до стольного града Галицько-Волинського князівства: "*Данило же внидє въ градъ свой, и прійдє къ пречистѣй и святѣй Богородици...*

---

[27] "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М., 1987. С. 137.

* В Галичі сидів тоді чернігівський княжич Ростислав.

и постави на Нємєцькыхъ вратєхъ * *хоруговь свою*" (668). Перемога була повною: Ростислав утік до Угорщини, а *невѣрьнии* і *льстивии* бояри кинулися до ніг князя, благаючи помилування... Але та перемога мала гіркий присмак: на Сході вже здригалася земля від тупоту "тьмочисленой" татарської кінноти. У цьому місці розповідь перебиває нова, найбільша вставка — історія вторгнення монголо-татарських орд на Русь, названа деякими літописцями "Побоище Батыево" **.

Повість про "Побоище Батыево"

починається одразу після створення книжником вражаючої картини повної покори боярських верховодів князю Данилу. Ця пам'ятка викликала до життя чималу наукову літературу [28]. Вона відома в трьох версіях: південноруській (Іпатіївський ізвод), центральноруській (Лаврентіївський ізвод) і північноруській (Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів).

Більшість дослідників вважає, що Повість має південноруське походження. На мій погляд, вона складається з кількох частин, написаних у різних місцях Руської землі безпосередньо по навалі орд Батия. Переконаний, що до Літописця потрапила вже в упорядкованому південноруським редактором вигляді. Саме тоді галицький книжник зробив до неї вставки, в яких ішлося про події в Галицько-Волинській Русі та воєнну діяльність князя Данила.

Для теми цієї праці особливо важливою є наявність у даній Повісті створених галицьким літератором вставок, а також її загальне галицько-волинське забарвлення, починаючи з епізоду, де йдеться про те, як Данило виганяє з Києва Ростислава Мстиславича смоленського і садовить свого посадника Дмитра.

Ця Повість розпочинається словами: "*Прійдоши бєзбожніи измаилтянє, прєжє бивъшєся съ князи рускими на Калкохъ*" (669), і надовго розриває тканину основної Повісті — про повернення Данилом галицького стола. В процесі інкорпорації першої пам'ятки до другої складач Галицької повісті продовжує й розвиває тему суперництва між Данилом Романовичем і Михайлом чернігівським. Ця тема набуває сили, коли Повість про "Побоище Батыево" переходить до південноруських справ. Як тільки хан Менгу наблизився 1238 р. до Києва, свідчить галицький автор, Михайло із сином Ростиславом наполохався і "*бѣжа въ Угры*". Натомість, підкреслює повістяр, Данило не злякався страшного ворога, доручивши своєму посадникові Дмитру "*обдєржати* [Київ. — *Ред.*] *противу и и отъ иноплємєнныхъ языкь, бєзбожьныхъ татаровь*" (671).

Із сумом оповівши про здобуття Києва Батиєм, похід татар на Захід і, не без зловтіхи, про поразку угорського короля Бели IV (бо той повівся

---

* Що вели в "немечьску страну", тобто на Захід.

** Так в Іпатіївському списку, а в Хлєбниковському читається: "Батыєва рать начася в Руси в лѣто 6745" [1237].

[28] *Шахматов А.А.* Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.; Л., 1938. С. 73—74, 76—79, 130—131; *Приселков А.Н.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 87—94; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — начала XVIII вв. М., 1969. С. 180—201; *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 83 та ін.

боягузливо і відмовив Данилові в допомозі), літописець вертається до галицько-волинських справ. Розповідь про "Побоище Батыево" завершується словами: "*Бєжаша угрє, и гнаша ихъ татарє до рѣкы Дунаа; стоаша [по] побѣди 3 лѣта*" (674). Отже, Галицька повість відновлюється на подіях 1241 р.[29] Її продовження починається так: "*Прєжє того єхалъ бѣ Данило князь къ королєви въ Угры, хотя имѣти с нимъ любовь сватьства: и нє бы любовъ мєжи има*" (674–675).

Заключна частина Галицької повісті є особливо драматичною і насиченою бурхливими подіями. Становище сплюндрованої ворогом Галицько-Волинської Русі було вкрай тяжким. Хиткими стали суспільно-політичний устрій і військова могутність Романовичів. Підупала державна єдність Галицько-Волинського князівства, яку Данило здобував двадцять довгих років і якої, здавалося, досяг і забезпечив її, вступивши до Галича 1238 р.

Провідна тема Галицької повісті — боротьба Данила з боярською опозицією за відновлення об'єднаного Галицько-Волинського князівства — розкривається книжником з великою силою і переконливістю. Лиха доля в особі хана Батия відкинула Данила Романовича на багато років назад у державотворчих змаганнях. Скориставшись ситуацією, бояри знову повстали проти Романовичів. Творець Повісті пояснює, чому підупала сильна князівська влада в Галицько-Волинській Русі. "Батыєв погром", як назвали давньоруські книжники навалу монголо-татарських орд, призвів до масового винищення людності, руйнування безлічі міст і сіл, занепаду економічного, політичного і культурного життя. З великим літературним талантом повістяр створює вражаючі картини спустошення і смерті, що їх повсюдно бачив князь, повертаючись додому з Мазовії, де пересиджував ворожу грозу: "*Данилови жє съ братомъ пришєдшю къ Бєрєстію, и нє възмогоста ити в полє, смрада ради множьства избієнныхъ; не бѣ бо на Володимєри нє осталъ живый, цєркви прєсвятыа Богородици исполнєна трупіа; и иныа цєркви наполнєны быша трупіа и тєлєсь мєртвыхъ*" (676).

Політично свідомий книжник, що залишився прихильником сильної князівської влади, прагне переконати читача, що не набагато меншим лихом, ніж татарська чума, була для народу боярська фронда, яка ожила з небаченою раніше силою. Він патетично вигукує: "*Бояре жє галицьстіи Данила князємь собѣ называху, а сами всю зємлю дръжаху; Доброславъ жє въкняжилъся бѣ и Судьичь, поповъ внукъ, и грабяшє всю зємлю, и въшєдъ въ Бакату, всє Понизьє прія, бєзъ княжа повєлєніа, Григоріа жє Васильєвича сєбѣ горнюю страну Прємышльскую мышляшє одръжати; и бысть мятєжь вєликъ въ зємли и грабєжь отъ нихъ*" (676).

З наведеної розповіді й дальшого розвитку подій можна зрозуміти, що князівство знову децентралізувалося і повернулось у вир феодальної роздробленості. Разом з тим автор Повісті доводить, що, якими б лихими не були підступи боярських верховодів, все ж їм було вже не під силу повернути часи свого недавнього свавілля. Суспільство визнавало Данила

---

[29] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 30.

Романовича законним і авторитетним володарем держави. Доводилося, зціпивши зуби, визнавати це й великим боярам. Тому, коли Доброслав посварився з Григорієм, вони неохоче звернулися за справедливим судом до свого сюзерена Данила. Князь учинив з ними відповідно до їхніх "заслуг": "*Слышавъ же Данилъ речи ихъ, яко полны суть льсти, и не хотять по воли его ходити, и власть его иному* [Ростиславу чернігівському. — *Ред.*] *предати, смысливъ же се съ братомъ, по нужи же видя безаконіе ихъ, [и] повелѣ я изымати...*" (677).

Складач Повісті знову й знову підкреслює різницю між тією виснажливою боротьбою, що її вів князь за об'єднання держави до 1238 р., та його зусиллями здолати опозицію в першій половині 40-х рр. Тепер Данило міцно тримав ініціативу, а шалька терезів воєнного успіху все більше схилялася на його бік.

Далі основна тема переривається різними вставками: про повернення орд Батия з Угорщини, гонитву татар за Ростиславом, згодом — про мученицьку смерть Михайла Всеволодича в Сараї (680). Усі ці вставки досить лапідарні, навіть з Повісті про вбивство Михайла Всеволодича в Орді наш книжник запозичив лише короткий витяг.

Зате докладними є наступні вставки: про війни Данила з Польщею, Литвою і ятвягами. Вони підсилюють образ героя, самовідданого борця за свободу і незалежність рідного краю, і справляють враження, ніби в їх підґрунтя, поряд з писаними джерелами (документами княжого архіву, наприклад), покладені розповіді не те що очевидців, а самих учасників походів.

Таким є опис вторгнення до Польщі й облоги Любліна, створений знавцем військової справи: "*Услыша же Даниилъ князь со Василкомъ братомъ* [про напад польського війська на Волинь. — *Ред.*], *совокупиша силу свою, [и] повелѣста престроити праща, иные сосуды на взятіе града, и пойдоста на градъ Люблинъ; единого дне быста подъ градомъ Холмомъ, со всѣми вои [и] пращами. Мечущимъ же пращамъ и стреламъ яко же дожчу идуша на градъ ихъ...*" (681).

В описах експедицій Данила з Васильком проти Литви і ятвягів також виразно проступають усні джерела. Наприклад, ятвязького воєводу Скомонда зображено в дусі давніх фольклорних традицій: "*Скомондъ бо бѣ влъхвь и кобникъ* [ворожбит. — *Ред.*] *нарочитъ, борзъ же бѣ яко и звѣрь, пѣшь бо ходя, повоєва землю Пиньскую...*" (683). Пригадаймо початок Літописця Данила Галицького — панегірик Роману Мстиславичу із згадкою половецького хана Отрока: "*Отъ него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котелъ нося на плечу*" (622). Його побудовано на уривку половецької пісні [30].

Гадаю, що, викладаючи історії про польський, литовські та ятвязькі походи Романовичів, складач Галицької повісті намагався підвести свого читача до вирішального збройного зіткнення їх з чернігівськими князями, що настало 1245 р. Сама розповідь про кульмінацію в напруженні стосунків між Данилом і Ростиславом (котрий уособлював в очах книж-

---

[30] *Пархоменко В.А.* Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. Сб. III. М.; Л., 1940. С. 391–393.

ника і, мабуть, більшості тогочасного суспільства руйнівну опозицію Романовичам) починається широкою інтродукцією: "*Ростиславь молися тєстєви своєму королєви, да пошлєть єму воя на Данила: поємъ воя, идє в Лядьскую зємлю, и молися Лєстьковой* [княгині. – *Ред.*] *и убѣді ю, да пошлєть с нимъ ляхы*" (684).

Битва під Ярославом 17 серпня 1245 р., в якій військо Романовичів зустрілося з об'єднаними силами угрів, поляків і галицьких бояр, була однією з найбільших в Європі XIII ст. Вона підвела риску під тривалою боротьбою Романовичів з феодальною опозицією в Галицько-Волинському князівстві. Данило Романович зображений повістярем як талановитий полководець і хоробрий рицар. Він виграв битву, вдавшись у вирішальний момент до сміливого обхідного маневру: зайшов із своїм полком у тил угорському війську бана Фільнія – головній ударній силі ворожої коаліції – й розтрощив його [31].

Для автора Галицької повісті особливо важливою є заключна частина розповіді про Ярославську битву: "*Жирославъ* [певно, один з Данилових воєвод. – *Ред.*] *жє привєдє Вълодислава* [главу боярської опозиції Романовичам. – *Ред.*], *злаго мятєжника зємли, в то жє дєнь и тъй убієнъ бысть, и иніи угрє мнози избієни быша*" (687). Вважаємо за можливе погодитися з В.Т. Пашутом, котрий тлумачив це місце джерела так: разом із Володиславом "було страчено ряд полонених бояр" [32]. Адже граматична конструкція наведеного літописного речення неясна: не знати, стосується слово "инии" Володислава чи угрів. Та думка В.Т. Пашута підкріплюється свідченням пізнього (XVII ст.) Густинського літопису: "Многиосъ бояръ галицкихъ непріязненныхъ Данилу тамо побиша, а другиосъ живыосъ яша, но единаче и тыхъ всѣосъ повелѣ Данилѣ побити" [33]. Можна припустити, що ця звістка запозичена густинським літописцем з польських історичних творів і хронік XV–XVI ст., якими він постійно й широко користувався. В усякому разі після Ярославської битви Літописцю не було підстав згадувати про скільки-небудь серйозні підступи боярської опозиції проти Романовичів. Слід вважати, що саме тоді вона була остаточно зламана князями.

Виграна Данилом масштабна битва під Ярославом 1245 р. підбила підсумок сорокарічним змаганням Романовичів з бунтівним великим боярством Галичини за відновлення Галицько-Волинського князівства. З тієї пори Данило став повновладним "властелином" у князівстві. Щоправда, міста Володимир і Луцьк з більшою частиною Волині він передав Василькові. Та цей поділ земель поміж Романовичами виявився формальним. Вони завжди діяли в злагоді, й молодший брат Василько у всьому слухався старшого Данила.

Опис битви під Ярославом став кульмінаційним пунктом Галицької повісті. На цій високій ноті вона й завершується. Гадаю, що Повість на-

---

[31] *Котляр М.Ф.* Полководці Давньої Русі. Київ, 1991. С. 140–143.

[32] *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 234. До цього місця вчений зробив примітку: "Противник чинив так само. Ростислав наказав знести голову на місці полоненому галицькому бояринові".

[33] ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 340.

писана по відносно свіжих слідах тієї битви, але й не раніше 1246 чи 1247 рр. Потрібен був якийсь час, щоб книжник міг осмислити події, скомпонувати текст і надати йому завершеного вигляду.

Повість про боротьбу Данила проти ординського ярма

Ця завершальна складова частина Літописця Данила Галицького розпочинається енергійно й стрімко, мов політ татарської стріли: «*Прославшю же Могучѣевѣ посолъ свой къ Данилови и Васильку, будущю има в Дороговъску: "Дай Галичь!"*» (688). Сталося це, очевидно, восени того самого 1245 р.[34] "Могучий" був одним із воєначальників Батия на ім'я Мауці. Його вимога, як мені здається, мала означати не визнання Романовичами зверхності Орди, а поки що віддавання їй самого міста Галича з округою. До часу ординські політики обережно поводилися з князями Південно-Західної Русі, що близько стояла до країн незалежної від них Європи і могла розраховувати на допомогу останніх.

Утім, як видається, слова Мауці були своєрідним і енергійним нагадуванням Данилові про бажаність його приїзду до Сараю за "ярликом" на Галицько-Волинське князівство, як на той час уже вчинили майже всі головні руські князі.

А далі автор цієї Повісті (далі — Антиординська) вміщує речення, що розкриває перед читачем далекоглядні наміри і плани галицько-волинського великого князя, його стратегічну лінію на наступні роки: "*Бысть* [Данило. — *Ред.*] *въ печали велици, занє не утвердилъ бѣ землѣ своєя городы*" (688) — ідеться про розпочате вже перед навалою Батия активне і цілеспрямоване будівництво князем укріплених міст і фортець головним чином на східних і південних рубежах держави. Цими словами Повість відкриває плани Данила протистояти новому вторгненню сил Орди.

Антиординська повість дає зрозуміти читачеві (і це відповідало історичній правді), що від того, чи вибереться Данило до Сараю, як поведеться там, залежали не лише його життя, а й доля Галицько-Волинського князівства. Данило «*дума съ братомъ своимъ, поєха къ Батыєви, рече: "Не дамъ полуотчины своєя, но єду къ Батыєви самъ"*» (688). Повістяр схвильовано розповідає про подорож Данила через степи, де порядкували татари, докладно спиняється на перебуванні його в Сараї. З гордістю за свого героя галицький книжник описує його мудру і сповнену гідності поведінку перед всевладним ханом.

Ціною особистого приниження Данило зберіг цілісність свого князівства ("*И поручєнна бысть земля єго єму...*" — 690), не впустив ординських баскаків до рідної землі, здобув перепочинок для підготовки до збройного виступу проти Орди, нарешті — розв'язав собі руки при проведенні західної політики, яку під тиском обставин відсунув на другий план.

Так само, як попередня Галицька, Антиординська повість постійно перебивається вставками, в яких ідеться по стосунки князя із західними сусідами: Угорщиною і Польщею, Литвою і ятвягами. Особливою "повіс-

---

[34] *Дашкевич Н.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1878. С. 57.

тю в повісті" є докладна розповідь про участь галицько-волинського князя в європейських змаганнях за австрійську спадщину.

На кілька років зовнішня політика Данила скеровується на Захід, відображенням чого є вже перша вставка про відносини Галицько-Волинського князівства з Польщею і Угорщиною. Складач Антиординської повісті доводить, що західна політика князя була підпорядкована його головній стратегічній меті — створенню коаліції руських князівств і держав Європи проти Орди. Книжник з гордістю за свого героя показує, як зріс авторитет Данила серед західних можновладців: "*Бысть же вѣдомо странамъ* [навколишнім. — *Ред.*] *приходъ его* [Данила. — *Ред.*] *всѣмъ с Татаръ, яко Богъ спаслъ его*" (690).

Особливо різко змінив політику щодо Галицько-Волинського князівства угорський король Бела IV, нав'язливо домагаючись союзу з Данилом. Автор нашої Повісті чітко пояснює цей крок короля: "*Бояшє бо ся* [Бела IV. — *Ред.*] *его* [Данила. — *Ред.*], *яко былъ бѣ у Татарєхъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его*" (690). Після роздумів і вагань Данило погодився на запропонований королем шлюб його дочки Констанції з галицьким княжичем Левом (691), що сталося не пізніше літа 1247 р.[35]

Історики звернули увагу на те, що, починаючи з опису подій середини 40-х рр., розповідь Літописця робиться дедалі аргументованішою. Л.В. Черепнін вбачав причину в тому, що книжник більше, ніж раніше, спирався на документи князівського архіву, особливо при описі угорських справ[36]. Загалом погоджуючись з цим, можна зауважити, що, певно, існували особливі повісті про стосунки Русі з ятвягами та Литвою, створені по свіжих слідах відбитих у них подій і використані складачем Антиординської повісті. У "Ятвязькій" і "Литовській" повістях виразно проступають безпосередні спостереження і враження учасників бойових дій Данилової раті, завдяки чому ми дізнаємось про стратегію і тактику, важливі особливості давньоруського військового строю, озброєння, способу ведення битви тощо.

Сам характер Повісті про відносини, точніше, війну Романовичів з ятвягами доводить, що її створив неабиякий знавець військової справи. Тут бачимо описи будівництва союзниками (поляками) військового табору в лісі, нічного нападу ятвягів на цей табір, направлення Данилом лучників на допомогу обложеним і запеклого бою в лісових хащах. Розповідь про перемогу Романовичів над ятвягами завершується на високій, урочистій ноті: "*И пѣсь славну пояху има*".

Тут зустрічаємося з одним із свідчень того, що при дворі Романовичів жили співці — творці воїнських пісень і балад, на кшталт західноєвропейських трубадурів. Таку думку, як на мене, підтверджує і продовження тільки-но наведених слів джерела: "*И прійдоста* [Романовичі. — *Ред.*] *съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего, великого [князя] Романа, иже бѣ изострился на поганыа, яко левъ, имь*

---

[35] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 100.

[36] *Черепнин Л.В.* Назв. праця. С. 252.

же половци дѣти страшаху" (693–694), що є реплікою патетичного і поетичного панегірика Романові Мстиславичу, яким відкривається Літописець Данила Галицького.

Мабуть, ця велична картина, на думку складача Антиординської повісті, мала підвести читача до одного з наймасштабніших діянь Данила Романовича на ниві зовнішньої політики — активної участі у великій європейській війні за австрійську спадщину. Написавши ці слова, ще раз хочу наголосити на основній відмінності Літописця і всього Галицько-Волинського літопису від традиційних давньоруських літописів. Галицький книжник вільно порушує хронологічний порядок подій задля втілення ідей, які він проголошував від імені свого князя. З цією самою метою він емоційно забарвлює виклад подій і фактів, тлумачить їх завжди на користь своєму героєві, головне ж — будує розповідь у бажаній йому послідовності, вміло розставляючи акценти. Одним із таких акцентів і є завершення розповіді про перемогу його героя над ятвягами.

Історія участі Данила Романовича в змаганнях за австрійський престол охоплює 1248–1253 рр. Угорський король Бела IV спокусив князя обіцянкою підтримати його сина Романа в здобутті австрійського трону. Спроба закінчилася невдало, і наприкінці 1253 р. Романові Даниловичу довелося тікати з обложеного іншим претендентом на австрійську спадщину чеським королевичем Оттокаром-Пшемислом замку Гімберга поблизу Відня [37].

Проте складач Антиординської повісті робить усе, аби виставити Данила у вигідному світлі. Щоб пом'якшити сумне враження від поразки Романа в Австрії, він уміщує перед розповіддю про це величний панегірик Данилові, котрий переміг ятвягів, доречно згадавши при тому великого діда нещасливого претендента на австрійський трон: "*Дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великаго князя Романа. По великомъ бо князе Романѣ никто же не бѣ воевалъ на нѣ в рускыхъ князехъ, развѣ сына его Данила*". Тут же повістяр з ніяковістю зізнається, що знову порушив хронологічний порядок подій, але запевняє, що вчинив так востаннє (710).

Повість про втручання Романовичів в австрійські справи опинилась розпорошеною серед тексту Антиординської повісті. Розповідь останньої про щасливе (тільки на авторський упереджений погляд!) завершення бойових дій Данила у Чехії восени 1253 р. (які той розв'язав, аби відволікти Оттокара-Пшемисла від облоги Романа в Гімбергу), наближаючись до кінця, переплітається з іншим сюжетом, що вже багато років викликає великий інтерес істориків у нас і за рубежем. Ідеться про перетрактації Данила Романовича з папським престолом.

Ця нова своєрідна "повість у повісті" починається зі слів: "*Тогда же въ Краковѣ бѣша послы папины, носящє благословєніє отъ папы и вѣнєць, и санъ королєвьства, хотящє видѣти князя Данила...*" (703). Однак князь відмовився вести переговори з послами Інокентія IV на чужій землі. Зустріч Данила з папським легатом Опізо сталася на Русі наприкінці липня 1253 р. [38]

---

[37] *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 256.

[38] *Włodarski B.* Polska i Ruś. 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 145.

Перетрактації між Галицько-Волинським князівством і папською курією тяглися довго і важко. Інтереси сторін були протилежні. Данило сподівався на військову допомогу від Інокентія IV і католицького Заходу в боротьбі проти татар, а папа намагався покатоличити Русь чи хоч би нав'язати їй вигідну для себе церковну унію. Плани і наміри Данила в перебігу його переговорів чітко розкрив галицький повістяр: «*Дрєвлє бо то[го] прислалъ* [папа. – *Ред.*] *к нєму* [Данилові. – *Ред.*] *єпіскупа бєрєньского и камєнєцького, рєчє єму: "Прійми вѣнєць королєвьства!" Он же в то врємя нє пріяль бѣ, рєчє: "Рать татарьскаа нє пєрєстаєть злѣ живущи съ нами: то како могу пріяти вєнєць без помощи твоєя?"*» (703). Автор Антиординської повісті підреслює, що Данило Романович, готуючись дати бій Орді, фактично поставив перед папою ультиматум: навіть незначні поступки в релігійних чи політичних справах повинні зумовлюватися допомогою Інокентія IV, насамперед його зусиллями в організації хрестового походу проти татар.

Згідно з історичною правдою (це підтверджують свідчення комплексу вітчизняних та іноземних джерел), Антиординська повість так зображує наступні події: «*Присла папа послы чєстныа, носящє вѣнєць и скыпєтръ, и коруну,... рєкый: "Сыну! Прійми отъ насъ вѣнєць королєвьства"*» – ініціатива коронації Данила дійсно виходила від папського престолу. Восени 1253 р.[39] до Дорогичина, де знаходився галицько-волинський князь, прибуло урочисте посольство на чолі з папським нунцієм Пруссії та Лівонії Опізо: "*Описа жє прійдє вѣнєць нося, обѣщєваася, яко "Помощь имѣти [ти] отъ папы"* (703).

14 травня 1253 р. Інокентій IV своєю буллою закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Помор'я до хрестового походу проти Орди[40]. Ця акція папи була суто демонстративна, спрямована хіба що на те, аби ошукати Данила. Той похід так і не відбувся, бо названі в буллі країни були надто слабосилі, щоб змагатися з Ордою, і боялися її.

Та оголошення папою хрестового походу справило, мабуть, враження на Данила. І все ж таки князь вагався коронуватись, остерігаючись відкрити шлях католицизмові на Русь: "*Оному* [Данилові. – *Ред.*] *жє одинако нє хотящу, убѣди єго мати єго, и Болєславь, и Сємовить* *... *Онъ жє вѣнєць отъ Бога пріа,... и отъ всѣхъ єпископовъ своихъ"* (703). Якщо виходити з хронологічної послідовності описаних в Антиординській повісті подій, то коронація Данила відбулася в жовтні–листопаді 1253 р. Повістяр наголошує на тому, що Данило прийняв вінець не лише від папи, а й від "*всѣхъ єпископовъ своихъ*", тобто, що його коронування стало державною справою Русі. Стосунки між Данилом Романовичем і папським престолом остаточно перервалися 1257 р. Князь не впустив до своєї країни католицьких місіонерів, не пішов на унію з Римом, а папа так і не надав йому допомоги проти татар.

Далі Антиординська повість переходить до викладу стосунків свого героя спочатку з ятвягами, а далі й з татарами – головної сюжетної

---

[39] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 36–37.

[40] *Theiner A.* Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia. T. 1. Romae, 1860. N 107.

* Союзні Романовичам польські князі.

лінії твору. Коротко й емоційно описавши перемогу Данила над ятвягами, складач Повісті починає розповідь про боротьбу князя проти татар: "*В та же лѣта или прєжє или по томъ пріехавшє татарє къ Бакотѣ*" (705).

Кампанія великої татарської орди під проводом Куремси проти Галицько-Волинського князівства відкрилася, за розрахунками автора, наприкінці 1252 р. Події розгорталися швидко. Куремса обляг добре укріплений Крем'янець, "*и нє успѣвшє ничто у Крємянца воротишася въ станы своа*" (705). Творець Антиординської повісті надзвичайно високо оцінив заслуги свого героя в змаганнях з Ордою. Адже Данило Романович першим серед володарів Давньої Русі почав відкрито боротися з татарськими військами. Щоб зважитися на це, князеві були потрібні не лише мужність, а й державний розум, стратегічний талант, уміння запалити своїх воїнів на битви із, здавалося, непереможними загарбниками.

Бойові дії проти татар Данило проводить і в наступні роки. Новий етап війни з Куремсою датується кінцем 1254 р.[41] Завжди з успіхом воює він проти Орди і в наступні роки. Тому в складача Повісті про його боротьбу проти ординського ярма були підстави вигукнути: "*Данило жє дръжашє рать с Курємьсою, и николи жє [не] боясь Курємьсы*" (717).

Наведені слова видаються мені своєрідною кульмінацією Антиординської повісті та, зрештою, й усього Літописця Данила Галицького.

Далі книжникові доведеться писати про неприємні для його героя речі: про те, як князеві довелося-таки схилити голову перед Ордою. Але все те в Повісті ще попереду, а поки що (після опису поразки Куремси під Луцьком) письменник натхненно розповідає про будівництво Данилом його улюбленого міста Холма, фактичної столиці князя в останні роки життя (716–717).

По завершенні розповіді про зведення й оздоблення Данилом Холма Антиординська повість несподівано для читача повідомляє: "*Времени жє минувшю, и прійдє Бурондай бєзбожный, и злый, съ множєствомъ полковь татарьскыхъ... и ста на мѣстѣхъ Курємьсинѣхъ*" (716–717). За Воскресенським літописом, це сталося 1258 р.[42] Романовичі не мали сили чинити опір набагато сильнішому військові Бурундая. Вони змушені були визнати зверхність Орди.

Останнім реченням Антиординської повісті (отже, й Літописця Данила Галицького) було: «*Бысть же вѣсть Данилу, послашє Лва и Шварна* [своїх синів. – *Ред.*] *вонъ и[зъ] Володимєра, рєчє имь: "Ащє вы будєтє у мєнє, [вамъ] єздити у станы к нимъ* [татарам. – *Ред.*]; *ащє ли азь буду..."*» (719). У цьому важливому для розуміння наступних подій місці Літописець раптово уривається – у всіх відомих на сьогодні списках. Виходячи з послідовності подій, останні слова Літописця відображають становище, що склалося на середину 1258 р. Природно гадати, що твір був доведений до смерті князя (1264 р.), але з невідомих причин його заключна частина не збереглася.

---

[41] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 39.

[42] ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 162.

ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Наступник Літописця Данила — Волинський літопис — також зберігся неповністю. Відсутні його початок і кінець. Після наведених тільки-но кінцевих слів Антиординської повісті йде текст: "*По сємь же минувшима двѣма лѣтома*" * (719), а далі оповідь зосереджується навколо постаті молодшого Данилового брата князя Василька. Відтоді Данило відсувається письменником на другий план. Автор Волинського літопису намагається створити враження, нібито наприкінці 50-х рр. усіма справами в Галицько-Волинському князівстві почав вершити Василько Романович. Це не відповідало історичній правді. Та, оскільки Василько зробився героєм присвяченого йому своєрідного світського житія, творець останнього був просто зобов'язаний всіляко підносити свого героя. Через це в мене немає сумнівів у тому, що саме після слів "*по сємь же минувшима двѣма лѣтома*" і починається Волинський літопис, друга і заключна частина літопису Галицько-Волинського.

На відміну від творця Літописця Данила, автор Василькового літописця прагне висунути на перший план не воїнські, полководницькі доблесті, а державну мудрість і дипломатичні здібності молодшого Романовича. Така ідея буде продовжена і в наступному творі — Літописці Володимира Васильковича.

У Волинському літописі порушено менше міжнародних проблем, відбито незмірно вужче коло подій внутрішнього життя, ніж у Літописці Данила. Як слушно зауважив В.Т. Пашуто, Літопис Василька "відбиває інтереси князівського двору невеликого княжіння", що посідало хіба що частину Волинської землі [43]. Відповідно до цього кругозір волинських книжників у широті бачення й тлумачення подій значно поступався поглядам складачів Літописця Данила. Замість масштабної, розмаїтої, накиданої розгонистими мазками й насиченої яскравими фарбами панорами політичного життя Східної й Центральної Європи, в якому Галицько-Волинське князівство відігравало активну й гідну роль, волинські книжники створили обмежену скромними політичними і територіальними рамками камерну й бліду акварель, на чільному місці в якій — стосунки з Ордою і Литовським князівством.

Структура Волинського літопису видається досить простою. Півстоліття тому його знавець визначив її таким чином: пам'ятка поділяється на три частини, присвячені відповідно князюванням у Володимирі-Волинському Василька Романовича, його сина Володимира і небожа Мстислава Даниловича. Щоправда, від останньої частини зберігся невеликий фрагмент [44]. Так само можна погодитися з більш давнім спостереженням М.С. Грушевського, за яким Волинський літопис був створений з кількох об'єднаних пізнішими редакторами повістей [45]. Але цей вчений не робив різниці між окремими повістями в складі більших творів, як-от

---

* Так у більш справному Хлєбниковському списку. В Іпатіївському інакше: "*Посемъ же минувшему лѣту*" (561), що є помилковим.

[43] *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 103.

[44] Там же. С. 101—133.

[45] *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 3. Київ; Львів, 1923. С. 181, 201 та ін.

Літописець Василька, й більш завершеними творами, що спиралися на такі повісті, — Літописець Володимира Васильковича.

На мою думку, Волинська частина більше ніж Галицька близька до традиційного ізводу. Принаймні у багатьох місцях Волинського літопису відчувається прагнення авторів і редакторів надати йому усталеного "літописного" вигляду. Але й Волинський літопис, насамперед у першій і більшій його частині, є поєднанням окремих повістей, більше чи менше оброблених пізнішими складачами і редакторами.

А. *Літописець Василька Романовича*

Частина Літописця, що збереглася, починається зі слів: "*Бысть тишина по всей земли. В тыа же дни веселе бысть у Василка князя у Володимери городѣ: нача отдавати дъщеръ свою Олгу за Андрѣа князя за Всеволодича к Чернѣгову*" (719). Цей династичний шлюб стався напередодні появи татарського війська в Галицько-Волинській Русі й наступного походу орди Бурундая на Польщу. Той похід, за свідченнями польських хронік, розпочався восени 1259 р. [46] Саме Повістю про Бурундаєву рать, як назвав цю частину джерела автор статті, і відкривається, по суті, Літописець Василька Романовича.

Повість про Бурундаєву рать має високі літературні якості, жваво й драматично, притому історично правдиво передає подробиці жорстоких безчинств Орди на Русі та в Польщі. Повість про Бурундаєву рать відзначається стрункістю і цілісністю: вона жодного разу не перебивається вставками іншого змісту. На мій погляд, причина полягала не стільки в намірах і вмінні повістяра (і солідарних з ним пізніших складачів і редакторів) створити цілісний твір, скільки, мабуть, у тому, що навала орди Бурундая повністю заполонила уяву книжника, а інших, близьких до неї за масштабами і напругою, подій тоді не відбулося. Здається, далося взнаки і звуження історичної перспективи у Волинському літописі взагалі.

У цій Повісті на перший план висувається Василько Романович. Судячи з розповіді її складача, Бурундай повівся рішуче, нахабно й вороже: «*Прислалъ бо бяше, тако река: "Иже есте мои мирници* [союзники. — *Ред.*], *стрѣтьте мя; а кто не устрѣтить мене, тъй ратный мнѣ*"» (719). То був ультиматум, відхилення якого означало початок війни, до якої Галицько-Волинське князівство не було готове.

Виявивши самовладання і мужність, Василько заступив собою старшого брата (в якому татари, певно, вбачали свого головного ворога на Русі) і разом із сином Данила Левом і єпископом поїхав до табору Бурундая і взяв його гнів на себе: "*Бурондай же велику опалу сътворившю на Василка князя и на Лва, а владыка* [холмський єпископ Іоанн. — *Ред.*] *стоаше въ ужасѣ велицѣ*" (719).

Та найгірше на Романовичів та їх державу чекало попереду. Бурундай наказав їм знищити укріплення всіх міст і фортець. З болем Данилові й Василькові довелося руйнувати укріплені осередки, які вони буду-

[46] Monumenta Poloniae Historica. T. 2. Lwów, 1872. P. 585, 807; T. 3. Lwów, 1878. P. 73, 307.

вали довгі роки. Лише неприступне місто Холм відкинуло татарську вимогу знищити вали і стіни.

Як слушно зауважив відомий історик, "моральний вплив Бурундаєвого походу був незвичайно сильний і прикрий" [47]. Ця вбивча демонстрація величезної татарської сили деморалізувала правлячу верхівку князівства і воїнства, настрахала народ, мабуть, не менше, ніж навала полчищ Батия. Для Данила Галицького то був страшний удар: загинула головна ідея зрілої пори його життя — організація відсічі захланним і жорстоким загарбникам і, врешті-решт, скинення ворожого ярма. Натомість князь знову перетворився на васала Орди.

Далі Повість про Бурундаєву рать описує навалу татарських орд на Польщу. Напевне, хтось із ближнього оточення Романовичів повідав складачеві Повісті живі подробиці облоги і штурму татарами польського міста Сандомира. Здається, оповідання про "Судомирьскоє взятиє" являє собою закінчений твір, що без особливої обробки був використаний складачем Повісті про Бурундаєву рать для її завершення. Одразу після закінчення цієї Повісті в Літописці Василька починається інша.

Повість про стосунки з Литвою відкривається реченням: "*Идоша литва на ляхы воєвати отъ Миндовга*" (723). На відміну від попередньої, ця Повість (стисло — Литовська) була піддана редагуванню з метою підвести її до основної ідеї Літописця Василька Романовича: прославлення князя і його сина Володимира. Було зроблено також невеликі вставки: про приїзд до Данила посла від Василька з трофеями, про з'їзд князів у Тернаві, про смерть Данила Романовича, про війну і взагалі відносини з Польщею. Поряд із цим до Литовської повісті введено кілька записів, ідентичних звичайним літописним статтям: "*Явися звѣзда на въстоцѣ хвостатаа*" (729); "*Того же лѣта преставися великаа княгини Василковаа, именемь Олена*"; "*в самѣх Татарохъ мятежь бысть великь*" (730). Виникає думка, що пізніший редактор чи навіть укладач усього Галицько-Волинського літопису, розуміючи неординарність цього твору, намагався в такий спосіб наблизити його до традиційного літописного ізводу.

Бурундаєва рать послабила Русь, зменшила її авторитет у середньовічному світі, чого не став приховувати і складач Литовської повісті: "*Въспомяну Миндовгь, аже Василко князь съ Богатыремь* [Бурундаєм. — *Ред.*] *воєвалъ землю Литовьскую, и посла рать на Василка, и воєваша около Камен[ц]а*" (724). Це сталося в червні 1262 р. [48] Вперше за останні роки Русь у стосунках з Литвою опинилася в становищі сторони, змушеної оборонятись. Та, як наголошує повістяр, той захист не був пасивний. Трохи нижче він опише перемогу раті Василька над військом Миндовга поблизу озера Небль на Волині.

Продовження розповіді про перемогу Галицько-Волинського князівства над Литвою, всупереч бажанню книжника виставити Василька першим в дуеті Романовичів, свідчить, що, як і раніше, Данило залишався верховним володарем держави: Василько посилає йому воєнну здобич.

---

[47] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905. С. 90.

[48] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 42.

Адже, згідно зі строгими правилами феодальної ієрархії, молодший князь віддавав частину трофеїв старшому на знак покори й поваги. Так само називає Данила на першому місці наступна вставка до Літописця Василька про князівський з'їзд у Тернаві, що, судячи з її тексту, мала в основі документ із великокнязівського архіву: "*Бысть снємь рускымъ князємь съ лядьскымъ князємь Болєславомъ. И снимашася въ Тєрнавѣ Данило князь съ обѣма сынома своима, съ Львомъ и съ Шварномъ, а Василко [князь] съ своимъ сыномъ Вълодимєромь, и положиша рядъ мєжи собою о зємлю Рускую и Лядьскую, утвєрдившєся крєстомъ чєстнымъ, и тако розъєхашася въсвояси*" (725). Це сталося, якщо виходити з послідовності подій, ближче до кінця 1262 р.

"Тернавський конгрес, — зауважив історик середини минулого століття, — є остання, літописом нам повідана, справа короля Данила. Він розхорувався важкою хворобою" [49]. Справді, після оповіді про з'їзд у Тернаві Волинський літопис більше не згадує жодних активних дій старшого Романовича.

Далі автор Литовської повісті в драматично-емоційних тонах розповідає про криваві замішання в цій державі, що призвели до смерті спочатку Миндовга, а потім і його наступників і племінників Тройната і Тевтивіла. До цієї історії пізніший редактор зробив кілька вставок. Події викладаються з порушенням хронологічної послідовності. Відправна точка — час смерті Миндовга — 5 серпня 1263 р. Потім волинський книжник із гордістю за Романовичів розповідає про їхнє зближення з сином Миндовга Войшелком, що став великим князем Литви після Тройната і Тевтивіла в 1264 р. Войшелк особливо зблизився з сином Данила Шварном.

Оповідання про союз між Шварном і Войшелком переходить у розповідь про кончину Данила Романовича й короткий та досить формальний панегірик на його честь. "*И положиша єго* [Данила. — *Ред.*] *въ цєркви святыа Богородица, в Холмѣ, юже бѣ самъ създалъ*" (729). Князь помер 1264 р. Після цього Литовська повість наче втрачає основну лінію розповіді і збивається на короткі уривчасті повідомлення, що нагадують порічні статті звичайних давньоруських ізводів. Але в тих, зовні безсистемних записах, зроблено спробу розширити горизонти оповідання, вибудувати широке історичне тло загалом камерній історії буття невеликого Володимирського князівства, що залишилося Василькові від величезної держави Романовичів, яка розпалась одразу по смерті Данила.

Після цих коротких квазілітописних записів повістяр розповідає про зближення між Галицько-Волинською Руссю і Литвою: "*Княжащю жє Войшєлъкови в Литвѣ, и поча єму помагати Шварно*" (729), звідки можна зробити висновок, що Шварно став співправителем Войшелка у Великому князівстві Литовському. Це підтверджує наступне повідомлення Литовської повісті про те, що Войшелк передав литовський престол Шварнові, а сам пішов до монастиря. Та Шварно недовго княжив у

---

[49] *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. III. Львов, 1855. С. 201.

Литві. Він сів на литовський престол 1267 р., а помер, певно, наступного року [50] і, за свідченням Літописця Василька, був похований у Холмі.

Під кінець Литовська повість, а разом з нею і Літописець Василька Романовича, втрачають колишню, хай і відносну цілісність. Виникає припущення, що Повість про стосунки з Литвою закінчувалась на смерті Шварна, а заключну частину Літописця Василька створив уже інший книжник, а то й редактор Волинського літопису, котрий зібрав докупи всі його розрізнені частини.

Літописець Василька завершується звісткою про його кончину, яка сталася 1269 р. Традиційний посмертний панегірик відсутній. Однак, на мою думку, його написано було одразу по смерті Василька, але поступово втрачено при подальших редагуваннях тексту. А далі починається наступна складова частина Волинського літопису.

Б. *Літописець Володимира Васильковича*

Здається, існують серйозні підстави погодитися з тонкою й образною характеристикою цієї частини Галицько-Волинського літопису, створеною головним його дослідником: "Коло джерел цього літопису невелике; перебуваючи в стороні від основного річища політики Південно-Західної Русі, згадуваний у переліку князів у руських та іноземних писемних пам'ятках на останньому місці, після Лева галицького та Мстислава луцького, князь Володимир Василькович у своєму офіційному літописанні залишив нам таку історію Південно-Західної Русі, якою вона уявлялась йому, князеві невеликої частини Південно-Західної Волині" [51].

Але при всій тій вузькості кругозору Літописця Володимира Васильковича варто все ж таки визнати його історичною пам'яткою першорядної ваги. Насамперед тому, що він залишається єдиним джерелом з історії Галицько-Волинської Русі свого часу, хай тематично обмеженим і тенденційним. Не слід забувати, що цей Літописець так само, як і наступний уривок Мстиславового літопису, є взагалі єдиним літописним твором Південно-Західної Русі останньої третини XIII ст.

Літописець відкривається реченням: "*Нача княжити, в него* [Василька Романовича. – *Ред.*] *мѣсто, сынъ его Вълодимеръ, правдолюбіемь свєтяся къ всєй своєй братіи и къ бояромъ и къ простымъ людємь, а Лєвъ нача княжѣти у Галичи и в Холмѣ, по братѣ по своємь, по Шварнѣ*" (734). З цих слів якраз видно, що Шварно помер недавно. Отже, різкого розмежування між Літописцями Василька і Володимира в усіх списках Галицько-Волинського літопису не існує.

Літописець Володимира, на відміну від свого попередника – Літописця Василька (в якому герой виглядає все ж таки невиразно, незважаючи на всі намагання книжника прославити його), є відвертою апологією цього волинського князя, доведеною до повної ідеалізації. Ця загалом скромна, хай і симпатична особистість зображується в Літописці лише в найвищих тонах.

---

[50] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 46–47.
[51] *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 109.

Хоча Літописець Володимира переслідував ту саму мету, що й Літописець Данила Галицького (звеличення князя й нестримний захист його діяльності), все ж останній за змістом і особливо за формою набагато ближче стоїть до традиційного літопису. Справа полягала не лише в тому, що книжник надав відповідної форми тим чи іншим записам, особливо коротким. **Літописець Володимира більше не є низкою** з'єднаних редактором чи складачем **повістей**, як усі його попередники. Повісті, а їх у фундаменті життєпису цього князя є кілька, використані переважно як матеріал для його створення. І тільки описові останніх, страдницьких літ життя героя присвячено спеціальну Повість про хворобу і смерть Володимира, яка, ймовірно, без особливих змін потрапила до його Літописця.

Серед джерел Літописця Володимира дослідники називали придворний князівський літопис, викривальні антитатарські повісті, описи походів на Польщу й Литву, документи княжого архіву й якусь духовну літературу [52]. Мені видається безсумнівним використання складачем цього Літописця принаймні трьох великих повістей: 1. Про стосунки з Литвою (Литовської); 2. Про відносини з Польщею (Польської); 3. Антитатарської. Книжник широко і вільно комбінує запозичені з них розповіді, немовби нанизуючи їх на стрижень головної теми. При тому він відіграє в тексті більш творчу, ніж його попередники, роль, вибудовуючи і тлумачачи звістки тих повістей у найвигіднішому для свого героя світлі.

Особливо привабливо характеризують Володимира Васильковича його дії навесні 1279 р. [53] У Літописці мовиться: «*Голодъ бысть по всей земле, и в Руси, и в Ляхохъ, и в Литвѣ, и в Ятвязехъ. По семъ же ятвязѣ послаша послы своа к Володимерови, тако рекучи: "Господине княже Володимере!... Пошли, господине, к намъ жито свое продавать, а мы ради купимъ"*» (740–741). Значення цього короткого повідомлення важко переоцінити.

Адже близько трьох століть перед тим Русь і ятвяги тільки те й робили, що воювали між собою. І раптом ятвязькі князі в скрутну годину благають допомоги у князя Волині — тієї самої землі, яку вони найбільше нищили частими набігами. І Володимир допоміг їм, хоча у його князівстві теж було сутужно з хлібом.

Із Літопису Володимира видно, що єдиною ділянкою зовнішньої політики, на якій він виявляв активність, були відносини з польською землею Мазовією. Завдяки дійовій і послідовній підтримці Володимира Конрад II втримався на мазовецькому столі, а згодом визнав себе його васалом.

Використавши Литовську, Польську й Антиординську повісті як джерела свого Літописця, обдарований волинський літератор створив і власну високохудожню повість — про недугу й кончину князя Володимира.

Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича починається словами: "*Вълодимеру же князю болну сущю, зане бысть рана послана отъ Бога на нь неисцѣлимаа*" (754).

---

[52] *Пашуто В.Т.* Назв. праця. С. 129–130.

[53] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 50.

Відомо, що князь серйозно нездужав принаймні з 1276 р. Не знати, на що хворів він тоді, але 1287 р., до якого приблизно належать процитовані слова, у нього був рак нижньої щелепи і гортані, що видно з докладної подальшої розповіді автора Повісті про ту недугу.

Головна інтрига Повісті про хворобу і смерть володимирського князя закладена на її початку: «*Вълодимєръ же князь тъскнувь нємочью тѣла своєго, и нача слати къ брату своєму Мъстиславу, тако рєка: "Братє! Видишь мою нємочь, аже нє могу, а ино у мєнє нє дєтєй; а даю тобѣ, брату своєму, зємлю свою всю и городы по своємь животѣ"*» (754). Згодом Володимир пояснив Мстиславу, чому обрав його спадкоємцем: "*Сє же єсмъ учинилъ за гордость брата своєго* [Лева. – *Ред.*] *и сыновца своєго* [Юрія Львовича. - *Ред.*], *далъ єсмъ тобѣ зємлю свою*"(756).

Ще за життя Володимира Лев із Юрієм силкувалися загарбати частину його спадщини. Творець Літописця Володимира Васильковича скористався з віроломства і примітивних хитрощів Лева та його сина, щоб яскравіше показати розум і благородство, принциповість і мудрість свого князя: "*Вълодимєръ же бѣ разумѣа притчѣ и тыхъ много словъ, и повѣстивь съ єпископомъ много отъ книгъ, занє бысть* ***книжникъ вєликъ*** и ***философъ***, *якого же нє бысть въ всєй зємли и ни по нємь нє будєть...*" (765).

Літописець Володимира завершується панегіриком померлому, що не має собі рівних у всьому давньоруському літописанні і за літературними якостями, і за всебічністю й опуклістю образу героя. Панегірик гідно увінчує його високохудожній Літописець, в якому похвали князеві щедро розсипані по всьому текстові.

Панегірик вінчає трагічну й зворушливу історію хвороби й кончини Володимира Васильковича, його мужньої й благородної поведінки перед лицем невблаганної смерті. Він відкривається детальним описом портрета князя, що вже само по собі є рідкісним явищем у давньоруському письменстві: "*Съй благовѣрный князь Володимєрь възрастомь* [на зріст. – *Ред.*] *бѣ высокъ, плечима вєликъ, лицємь красєнъ, волосы имѣа желты кудрявы, бороду стригій, рукы же имѣ красны и ногы; рѣчь же бѣ в нємь тлъста и устна исподняя дєбєла*" (771).

Далі йде розгорнута характеристика Володимира: він був книжник і філософ, добрий мисливець, хоробра, правдива, незлобива людина. Потім докладно описується любов князя до віри, церков, монастирів. Закінчується похвала своєрідним гімном розбудованому князем стольному граду Володимиру (772). Панегірик померлому володарю переходить у плач – звернення до нього з благанням встати з труни й поглянути на діла рук своїх, порадіти власним добрим справам (773). Автор цієї Повісті скористався формою, запозиченою із "Слова про закон і благодать" київського митрополита Іларіона [54].

Таким чином, існують вагомі підстави вважати Літописець Володимира Васильковича історико-літературним твором Давньої Русі першо-

---

[54] *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – начала XVIII вв. (Очерки и исследования). М., 1969. С. 236–242.

рядного значення. Здавалося б, наближаючись часом за формою до традиційних літописів, він разом з тим є цілісним твором, підпорядкованим звеличенню володимирського князя і прославленню його землі.

В. *Фрагмент Літописця Мстислава Даниловича*

Формально цей Літописець починається зі слів: ["Начало княжения в Володимерѣ Мьстислава великаго князя"]*. Однак у тексті невеликого уривка, що зберігся у всіх відомих на сьогодні списках Галицько-Волинського літопису, розповідь про дійсний початок його князювання через невдалі перестановки в тексті якогось пізнішого редактора опинилась в середині згаданого уривка, вже після звістки про конфлікт Мстислава з братом Левом і небожем Юрієм через Берестя: "*Князь же Мьстиславь сѣдє на столѣ брата своєго Володимєря, ...и нача княжитѣ по братѣ своємь, правдолюбіємь свѣтяся къ всєй братіи своєй и къ бояромъ и къ простымъ людємь*" (774).

Неважко помітити, що похвала Мстиславу при сходженні його на стіл Володимира-Волинського буквально списана з похвали його попередникові Володимиру. У мене створилося враження, що обидва Літописці належать тому самому волинському книжникові — жителеві м. Володимира. Та щоб утвердитись у цій думці, потрібно провести копітке текстологічне дослідження.

На тотожність авторства літописів Володимира і Мстислава вказує й те, що Мстиславів книжник продовжує, наче не сталося зміни князя, сюжети праці свого "попередника", наприклад, історію із загарбанням Юрієм Львовичем Берестя, яка розпочалася ще в Літописці Володимира. Так само розповідь про стосунки Конрада II мазовецького з Мстиславом вільно і невимушено продовжує аналогічну оповідь у Літописці Володимира. Впадає в око і стилістична подібність обох пам'яток.

Тому, хоча формально Літописець Володимира Васильковича уривається на розповіді про чудесне збереження нетлінним його тіла, а далі йдуть слова про початок князювання Мстислава, ми маємо, на мій погляд, справу з єдиним історико-літературним твором. Навіть ідейне спрямування уривка, присвяченого Мстиславу, здебільшого буквально збігається з провідною політичною лінією основної частини цього твору, в якій ідеться про життя й діяння Володимира Васильковича. Та й сам герой цього псевдолітописця виглядає тінню, хоча й блідою, його симпатичного попередника.

Життєпис Мстислава, а разом з ним і Волинський літопис, уривається на подіях 1289—1290 рр. Як образно мовив М.С. Грушевський, по тому "кімерійська пітьма" спадає на історію Галицько-Волинської Русі. Доля Мстислава, Лева та Юрія залишилася для володимирського книжника невідомою. Останніми записами Волинського, а заразом і всього Галицько-Волинського літопису є звістки про кончину дрібних удільних князів: степанського Івана Глібовича та пінського Юрія Володимировича, що сталася, певно, взимку 1289/90 р. [55]

---

* Речення взято з Іпатіївського списку (с. 610).

[55] *Грушевський М.* Хронольогія... С. 60.

Так на межі 80-х і 90-х рр. XIII ст. раптом уривається Галицько-Волинський літопис. Причина цього не відома. Можливо, кінцева частина його протографа загинула чи то в сум'ятті нескінченних міжкнязівських гризот, чи в ході чергового наїзду татар. А може, в середині XIV ст., коли польські й литовські пани завойовували Волинь, ці безцінні аркуші згоріли у вогні пожежі. Як би воно там не сталося, немає надії відшукати втрачені сторінки із закінченням Галицько-Волинського літопису.

Кілька слів на закінчення

Студіювання структури, джерел і жанрових особливостей Галицько-Волинського літопису привело мене до думки, що в більшій своїй частині (аж до початку Літописця Володимира Васильковича) він складається з окремих світських повістей, з'єднаних між собою пізнішими укладачами і редакторами. З'ясувалося також, що в складі основних повістей нашого джерела (Початкової, Галицької, Литовської, Антиординської тощо) містяться менші за обсягом аналогічні твори, звістки яких звичайно розривають тексти таких головних повістей.

Ніхто досі не відповів задовільно на очевидне питання, чому пам'ятка явно і принципово відрізняється від традиційних давньоруських літописів з їх порічними статтями й ніколи не порушуваною послідовністю подій і хронологією? Це виглядає особливо дивним, якщо взяти до уваги загальне переконання вчених в існуванні в XII ст. літописання в Галицько-Волинській Русі.

Незважаючи на апріорну впевненість більшості дослідників у тому, що в названому регіоні в XII ст. велося літописання, нікому донині не пощастило виявити найменші його сліди. Звістки ж Київського літопису XII ст. про галицькі справи 40-х — 90-х рр. можна пояснити участю якихось галичан у київському літописанні [56].

Здається, у Галицько-Волинській Русі ніколи не існувало традиційного літописання. Інакше б Літописець Данила Галицького просто продовжив його. Натомість, на мою думку, з середини XII ст. там почали створювати історико-літературні повісті, присвячені діянням галицьких князів. Гадаю, що галицьке походження має докладна й драматична повість про переговори Володимирка галицького з київським послом Петром Бориславичем (кінець 1152 р.).

Є підстави припускати, що Літописець Данила і майже весь Галицько-Волинський літопис стали своєрідним і логічним продовженням притаманної Галицькій Русі історико-літературної традиції — написання особливих повістей, світських житій князів. Якщо це так, то маємо справу з винятковим для всього давньоруського письменства XI—XIII ст. явищем.

---

[56] *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". М., 1972. С. 156, 159 и др.

ХЛЄБНИКОВСЬКИЙ СПИСОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ЯК ПАМ'ЯТКА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI ст.

Перші пам'ятки східнослов'янської писемності — літописи X—XII ст. не збереглися в оригіналах. Найдавніші з списків "Повісті временних літ" входять до першого Новгородського XIII ст. та Лаврентіївського XIV ст. літописів, створених за межами України. При переписуванні у їхній мові відбилися особливості давньоруських діалектів, які згодом лягли в основу російської мови. Зазнав при переписуванні північноросійського впливу і Іпатіївський літопис початку XV ст., що містить три пам'ятки, які походять з території України: "Повість временних літ", Київський та Галицько-Волинський літописи. Тому такий інтерес для історії української мови становлять хоч і пізніші списки, але переписані на Півдні. Збереглося небагато таких списків. Найважливіший з них Хлєбниковський [1], що бере початок від одного джерела з Іпатіївським [2]. Проте між ними та джерелом існувало ще кілька не відомих тепер проміжних списків. І в деяких випадках більш пізній Хлєбниковський зберіг давніші риси. За почерком і папером його відносять до початку XVI ст. Як зазначив О.О. Шахматов, мова цього списку південноруська з явно типовими місцевими особливостями [3].

Хлєбниковський список лежить в основі списків Марка Бундура 1651 р.[4] та Єрмолаєвського [5] кінця XVII — початку XVIII ст. З нього скопійовані також Погодинський та Краківський. Цінність Єрмолаєвського списку полягає в тому, що для його виправлення використано невідомий у наш час рукопис. У результаті цей текст у деяких випадках читається краще за Іпатіївський та Хлєбниковський. Спільного з названими копіями джерела сягають також скорочені тексти Густинського літопису [6] та "Кройніки" Феодосія Сафоновича (XVII ст.) [7].

Усі названі списки, будучи копіями Хлєбниковського, відзначаються південноруськими мовними особливостями, посилюючи їх тією чи іншою мірою. Докладніше це питання не вивчалося, хоч, безперечно, спостереження О.О. Шахматова над південноруським забарвленням мови Хлєбниковського списку заслуговує на пильну увагу.

---

[1] Хлєбниковський список Іпатіївського літопису зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. F. IV. 231. Приклади наводяться за рукописом. Нумерація в тексті у круглих дужках.

[2] Іпатіївський список Іпатіївського літопису видавався багато разів. Приклади наводяться за виданням: Летопись по Ипатскому списку. М., 1871. Нумерація в тексті у круглих дужках. Мовні особливості Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису детально проаналізовані в монографії: *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис. К., 1961. 283 с.

[3] ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962. С. VIII—IX.

[4] Див.: *Исаевич Я.Д.* Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. 1973. № 1. С. 100. Список Марка Бундура зберігається у Відділі рукописів Бібліотеки РАН.

[5] Єрмолаєвський список Іпатіївського літопису зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. F. IV. 231.

[6] Густинський літопис зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. Фонд ОІДР, № 118.

[7] "Кройніка" Феодосія Сафоновича зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. F. IV. 215.

Передусім до цього спричинилися ті риси графіки й орфографії Хлєбниковського списку, які прийнято пов'язувати з другим південнослов'янським впливом. Ознаки, що свідчать про характерну школу письма, надають рукописові Хлєбниковського списку надзвичайно строкатого вигляду. За ними губляться ті місцеві риси, які дали О.О. Шахматову привід назвати його мову південноруською, хоч насправді їх не так уже й мало, а також прикмети його давньоруського протографа.

Існує велика наукова література, присвячена питанням другого південнослов'янського впливу на східнослов'янську писемність [8]. Так, Л.А. Гнатенко розглянула цей вплив відносно староукраїнських пам'яток [9]. Однак лише в кандидатській дисертації В.М. Греченко-Журавської питання другого південнослов'янського впливу висвітлюються на літописному матеріалі [10]. Мова Галицько-Волинського літопису в цьому відношенні, як і щодо староукраїнських нашарувань, предметом дослідження ще не була.

Тим часом фототипічне видання пам'ятки, здійснене Українським науковим інститутом Гарвардського університету в 1990 р. [11], дає можливість наочно проілюструвати різницю в мовному оформленні списків XV і XVI ст.

Л.А. Гнатенко у статті "До історії вивчення т. зв. другого південнослов'янського впливу" [12] простежила традицію його дослідження в українському мовознавстві. Так, уже українські граматисти кінця XVI — початку XVII ст. Лаврентій Зизаній і Мелетій Смотрицький усвідомлювали, що деякі риси правопису цього часу відзначені південнослов'янським впливом [13]. Непрямо торкалися питання другого південнослов'янського

---

[8] *Соболевский А.И.* Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. Речь, читанная на годичном акте Археологического института 8 мая 1894 года. СПб., 1894; *Щепкин В.Н.* Русская палеография. М., 1975; *Жуковская Л.П.* Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV — 1-й пол. XVI вв. (Об ошибочности понятия "второе южнославянское влияние") // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. М., 1987. С. 155–157; *її ж.* К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке // Материалы и исследования по истории русского языка. М., 1960. С. 59–117; *її ж.* К вопросу о южнославянском влиянии на русскую письменность (Житие Анисьи по спискам 1282–1632 гг.) // История русского языка: Исследования и тексты. М., 1982. С. 277–287; *її ж.* О южнославянском влиянии XIV–XV вв.: На материале проложного жития Евгении // Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982. С. 26–59; *її ж.* Повторяющиеся чтения как лингвистический источник // Восточнославянские языки. Источники для их изучения. М., 1973. С. 72–98; *її ж.* Развитие славяно-русской палеографии. М., 1963. 144 с.

[9] Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1996. Вип. 3. С. 39–57; Староукраїнський правопис останньої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків). АКД. К., 1997; Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // Наукові праці НБУВ. Вип. 3. К., 2000.

[10] *Греченко-Журавская В.М.* Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет" в сравнении с древнерусским протографом (южнославянские и староукраинские наслоения). КД. Днепропетровск, 1996. 164 с.

[11] Староруські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлєбниковський) і список Четвертинського (Погодинський). Вступ Омеляна Пріцака. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. Том 8. Український науковий інститут Гарвардського університету. Бостон, 1990. 761 с.

[12] Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. К., 1995. С. 249–252.

[13] Детальніше: *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVI ст. К., 1985. С. 3–222.

впливу на староукраїнські пам'ятки в працях з історії мови і при описанні цих пам'яток такі вчені, як П.Г. Житецький [14] та Г. Крижанівський [15].

В українському мовознавстві кінця XIX – 1-ї пол. XX ст. питання т. зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу на староукраїнський правопис конкретно не вивчалося. Лише в 20–30-х рр. XX ст. до цієї проблеми звернулися історики мови. Належну увагу висвітленню правописних питань приділяв І. Огієнко, який простежив окремі риси згадуваного впливу [16]. Цього ж питання торкнувся А.Ю. Кримський у статті "Нарис історії українського правопису по 1927-мі рр." [17] П.П. Плющ присвятив даній темі великий підрозділ у підручнику [18]. А.А. Москаленко простежив уперше хронологічно деякі риси другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу на правопис українських пам'яток XIV–XVIII ст. [19]

Д.С. Лихачов зазначає, що явища у сфері орфографії й літературної мови, пов'язані з цим впливом, виділив у промові, прочитаній на річному акті Археологічного інституту 6 травня 1894 р. О.І. Соболевський [20]. Вони охоплюють такі тенденції:

1) прагнення відділити книжну мову від народної;

2) установити більш або менш стійкі правила правопису;

3) наблизити мову до первісної церковнослов'янської, "очистивши" її від пізніших народних елементів;

4) усунути з орфографії місцеві руські особливості;

5) наблизити мову й орфографію до "материнської" – грецької [21].

В. Ягич другий південнослов'янський вплив в історії східнослов'янських мов вважав поверненням до архаїзації на основі грецької традиції [22].

У середині XX ст. була висловлена думка, найімовірніше незалежно від Ягича, що з 2-ї пол. XV ст. на східнослов'янській території починається другий процес, який ніким виразно не виділявся в історії літературної мови, але який слід відділити від другого південнослов'янського впливу. Цей процес можна назвати реставрацією старокнижних традицій у літературній мові [23]. Згодом Л.П. Жуковська також відмовилася від терміна "другий південнослов'янський вплив", заперечуючи відповідне явище в

---

[14] *Житецкий П.И.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. К., 1876; *його ж.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. К., 1889.

[15] *Крижановский Г.* Рукописные евангелия Киевских хранилищ. К., 1889.

[16] *Огієнко І.* Новочасний церковнослов'янський правопис. Історичний нарис з палеографії та палеотипії. Варшава, 1926. С. 3, 19; *його ж.* Історія церковнослов'янської мови. Варшава, 1927. Т. 3. С. 17–25, 40–44 та ін.; *його ж.* Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Варшава, 1927; *його ж.* Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560 рр. Варшава, 1930. С. 215–216, 220–223 та ін.

[17] Записки історико-філологічного відділу ВУАН. К., 1929. Кн. 25. С. 175 зв. – 176.

[18] *Плющ П.П.* Історія української літературної мови. К., 1971. С. 149–151.

[19] *Москаленко А.А., Терлецька В.М.* Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій роботі). Одеса, 1971. С. 56, 60–64.

[20] *Соболевский А.И.* Назв. праця. С. 3–4.

[21] *Лихачев Д.С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958. С. 6

[22] *Ягич И.В.* Критические заметки по истории русского языка. СПб., 1889. С. 152.

[23] *Ларин Б.А.* Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). М., 1975. С. 217–218, 237–238.

російській писемності. Вона зробила висновок, що російська орфографія цього періоду була хронологічно замінена грецизованим і архаїзованим письмом [24].

Заперечує другий південнослов'янський вплив на східнослов'янську писемність і американський славіст Д. Ворт, який вважає і сам термін невірним. "Лінгвокультурні явища цього періоду, — на його думку, — слід вважати за походженням не стільки іншомовними (південнослов'янськими), скільки автохтонними (архаїзуючими або псевдокласичними)" [25].

Однак, за Л.А. Гнатенко, відкидати цей термін, заперечуючи взагалі вплив південнослов'янської писемності на східнослов'янську, не слід, тому що він відображає загальнокультурний південнослов'янський вплив на східнослов'янську, зокрема староукраїнську, культуру. "Термін "другий південнослов'янський вплив" у східнослов'янській орфографії, — відзначає вона, — об'єднує в собі результати орфографічних реформ: 1) святогорської (афонської), 2) середньоболгарської і 3) сербської. Перша з названих реформ вплинула на другу, а друга — на третю" [26].

Виходячи з указаних вище положень, автор пропонує у східнослов'янських лінгвістичних студіях вживати термін "другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив", розуміючи при цьому не живомовне перенесення іншомовних особливостей, а штучне використання унормованих графіко-орфографічних норм, вироблених на Афоні, у Болгарії й Сербії протягом XIV — 1-ї пол. XV ст., які переважно базувалися на грецькій і староукраїнській традиціях [27].

Як показала в своєму дослідженні В.М. Греченко-Журавська, текст Хлєбниковського списку написаний в один стовпець з 27 рядків. У багатьох випадках немає поділу на слова. Разом пишуться сполучення повнозначних частин мови з службовими, інколи — сполучення повнозначних слів. Рукопис написано півуставом, точніше — молодшим півуставом з досить чітко вираженими південнослов'янськими рисами: літери прямі, без нахилу, середнього розміру, помірно круглі. Ініціали в рукописі звичайно прості, не мають прикрас у вигляді хвостиків, усиків, завитків тощо. На полях рукопису багато приміток пізнішого часу, зроблених різними почерками і різними чорнилами [28]. Ці ж особливості характеризують і рукопис Хлєбниковського списку Галицько-Волинського літопису. Він також написаний раннім півуставом [29]. О.О. Шахматов підкреслив, що "за почерком і папером" весь текст Хлєбниковського списку на-

---

[24] *Жуковская Л.П.* Грецизация и архаизация русского письма 2-й половины XI — 1-й половины XVI в. (Об ошибочности понятия "второе южнославянское влияние"). С. 167.

[25] *Ворт Д.* Так называемое "второе южнославянское влияние" в истории русского литературного языка // Резюме докладов и письменных сообщений: IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь. М., 1983. С. 222—223.

[26] *Гнатенко Л.А.* До історії вивчення т. зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. С. 252.

[27] Там же.

[28] *Греченко-Журавська В.М.* Хлєбниковський список Іпатіївського літопису "Повісті временних літ" у порівнянні з давньоруським протографом (південнослов'янські та староукраїнські нашарування). АКД. 1996. С. 6—7.

[29] Огляд літератури стосовно українського письма див. у праці: *Панашенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. К., 1974. С. 5—20.

лежить до XVI ст., хоча зустрічаються аркуші, ймовірно, встановлені замість утрачених, які датують XVII–XVIII ст. [30]

У графіці й орфографії даного списку багато рис, які відсутні в Іпатіївському. Вони можуть бути використані при встановленні дати переписування цієї пам'ятки.

Важливою його особливістю є лігатури, виносні літери, надрядкові знаки [31]. У вигляді лігатур постійно пишеться префікс **от**; порівняно часто зустрічаються написання сполук **ау** і **тр** як лігатур.

Виносні літери в Хлєбниковському списку вживаються незалежно від позиції в рядку. Букви **м, т, з, ж, х, д** виносяться без титла: *поспѣвающи*^{м} *же бє*^{з}*божны*^{м} *галичѧнѡ*^{м}(623); *тог*^{д}*а и Волѡ*^{ди}*мєръ Монома*^{х} (622); *ꙗко дъж*^{д}*ю* (652); *на гра*^{д} *ꙗрославль* (684); *діаволъ глаголє*^{т} (689); *ꙗко бы*^{л} *бѣ оу татарє*^{х} (690); *а Васи*^{л}*ко кнѧ*^{з} *с ни*^{м} (720); *чєрє*^{з} *ночь* (720).

Без титла виносяться також склади **ди, ми, ді, до, ти:** *нєвѣры ра*^{ди} (623); *пѡ*^{до}*бный лисици* (654); *побѣдою побѣ*^{ди} *Ростислава* (690).

Деякі літери й склади виносяться над рядком під прикриттям: *А*^{н}*дрѣй же и коро*^{л} (626); *и р*є^{ч} (655); *в Роу*^{с}*кой зємли* (689); *акы пѣсѡ*^{к} *морскый* (730).

Голосні літери окремо не виносяться.

Як підкреслює В.М. Греченко-Журавська, за характером винесених графічних елементів (майже всі приголосні і деякі склади), їх позицією у слові і в рядку (кінець і середина слова, кінець і середина рядка) та кількістю надрядкових літер без титла Хлєбниковський список "Повісті временних літ" не відрізняється від інших східнослов'янських пам'яток кінця XV – середини XVI ст. [32] Таким чином, її спостереження підтверджують припущення В.М. Щепкіна, Ю.Ф. Карського, О.В. Творогова, які вважають, що система й характер уживаних у рукописі виносних літер і складів разом з іншими рисами можуть бути датуючою ознакою.

Рукопис Хлєбниковського списку багатий на надрядкові знаки. Серед них знаки скорочення, придиху, наголосу, довготи, а також ті, що вживаються замість пропущених літер.

Найвідомішим із них є **титло** – знак скорочення у вигляді хвилястої рисочки. Традиційно під титлом писалися такі слова, як **Богъ, Богородиця, царь, святой, солнце, церковь, глаголати** і деякі інші, а також похідні від них: *бж҃ією* (636, 640), *Бо҃у* (640), *ц҃ркви* (640), *ст҃ыя* (640), *Бц҃и* (640), *гл҃ющимь* (640), *нн҃ѣ* (640). Знак цей відомий з давньоруського періоду.

Паєрок має вигляд зигзага [ꙮ] або куточка [>]. У південнослов'янських рукописах він вживався замість пропущених **ъ** або **ь**. На думку Л.П. Жуковської, у східних слов'ян паєрок вживався для свідомої архаї-

---

[30] ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962. С. VIII–IX.

[31] Тут і далі використані спостереження В.М. Греченко-Журавської над рукописом "Повісті временних літ" за Хлєбниковським списком.

[32] *Греченко-Журавська В.М.* Хлєбниковський список Іпатіївського літопису "Повісті временних літ"... АКД. С. 7.

зації письма, цей знак не був пов'язаний з будь-якими звуками мови і його вставляли без усякого смислу [33].

У графіці й орфографії Хлєбниковського списку привертають увагу риси, відсутні в Іпатіївському. Їх можна пов'язати з другим південнослов'янським впливом.

У графіці це: вживання **омеги** (ѡ) після приголосних: *бѡ, братѡмь, воєвѡдство, Вълѡдимєръ, горѡдъ, дѧдкѡмь, мнѡго, пѡдъ, слѡвєса*, Соломѡнъ, *сынѡма.*

Виникнення букви **зело** (ѕ) в таких позиціях, де її не було раніше: *брєѕѣ, кнѧѕѧ, мнѡѕїи, нѡѕѣ.*

Поява нового накреслення букви **з**, що нагадує змію: *ѕвѣѕдь, ѕнаютсѧ, бєѕ, създанїа.*

Показові зміни в орфографії:

1) перед голосними послідовно ставиться **ї**: *галіцкїй, дїаволь, ѕєлїє, Кїєвоу, Марїамь, Моусїа, оутвєрженїємь, прїидє, радостїю*;

2) з'являється т. зв. зіяння: *богомирнаа, вселенныа, добраа, желѣзныа, половѣцкаа, поганыа, скверная, христолюбнаа*;

3) у сполуках глухих з плавними приголосними поширюються написання типу: *дръжава, пръвый, срѣдитъ*;

4) **юс великий** пишеться як у кінці слова, так і в коренях: *вѣдѫ, имѣахѫ, смѣахѫ, хотѧхѫ, мѫжь, мѫченый, прємѫдрый, сѫщий;*

5) східнослов'янське **ч** замінюється на **щ**: *дъщерь, кнѧжащю, молѧщимсѧ, мощно, помощь, стоѧщимь, хотѧщє.*

Наші спостереження над рукописом Хлєбниковського списку показують, що його текст нерідко відбиває більш архаїчну систему рефлексації давніх редукованих голосних, ніж Іпатіївський літопис [34].

Так, паєрок зустрічається зазвичай на місці слабкого редукованого **ь**, пропущеного в Іпатіївському списку: *нє видив`шє* (621), *изгнав`шю* (622), *оставш`ю* (622), *обухав`шю* (622), *въсплакав`шю* (622), *родив`шюся* (622), *въстав`шю* (622), *увѣдав`ши* (624).

Ставиться паєрок і на місці слабкого редукованого **ь** у тих випадках, де в Іпатіївському літописі **ь** пропускається, наприклад, у суфіксі **-ьц-** (*полов`ци* (622), *володимєр`ци* (625)).

Літери ъ і ь у Хлєбниковському списку не мають звукового значення, але їхня наявність є його характерною особливістю. Л.П. Жуковська [35] та Т.О. Сумникова [36], які досліджували вживання цих букв у пам'ятках XIV–XVI ст., пояснюють їхнє збереження після завершення процесу втрати редукованих цілою низкою причин.

---

[33] *Жуковская Л.П.* Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV — 1-й пол. XVI в. С. 10.

[34] Див.: *Мельничук А.С.* О языке Киевской летописи XII века // Слов'янське мовознавство: IX Міжнародний з'їзд славістів. Доповіді. К., 1983. С. 116–142.

[35] *Жуковская Л.П.* К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке // Материалы и исследования по истории русского языка. М., 1960. С. 59–117.

[36] *Сумникова Т.А.* Чудовский сборник XVI века: Палеографическое и фонетическое описание рукописи Чудовского сборника № 264 // Материалы и исследования по истории русского языка. М., 1960. С. 118–176.

В.М. Греченко-Журавська у дисертаційному дослідженні систематизувала ці причини, спираючись на праці вищеназваних фахівців [37]:

1) наслідування орфографічним традиціям або особливим графічним нормам (таке, наприклад, уживання в кінці самостійного слова, прийменника чи рядка);

2) відбиття особливої вимови будь-яких категорій слів, що містять у собі групи приголосних, які перешкоджали випадінню слабких редукованих;

3) складна техніка переписування, яка не завжди давала змогу переписувачеві стежити за смислом передаваного тексту, що призводило до механічного перенесення букв з однієї пам'ятки до іншої;

4) уживання редукованих у нових функціях: як знаків твердості / м'якості парних за цією ознакою приголосних та як "розділових" знаків.

Т.О. Сумникова до того ж відзначає, що в ряді випадків написання редукованих передає середньоболгарську орфографічну традицію (змішування **ъ** і **ь** у кінці повнозначних слів і прийменників, а іноді в кореневих і формальних морфемах) [38].

За спостереженнями В.М. Греченко-Журавської, у Хлєбниковському списку "Повісті временних літ" редуковані ставляться у деяких префіксах та прийменниках, закінченнях повнозначних слів, в окремих кореневих морфемах. Простеживши факти розходження при написанні слів із втраченими редукованими в Хлєбниковському й Іпатіївському списках, вона дійшла висновку, що у випадках збігу при їх написанні можна, очевидно, говорити про точну передачу орфографії протографа переписувачами явища періоду його створення, тобто XIII — початку XIV ст. [39]

На відміну під Іпатіївського у рукописі Хлєбниковського списку переважає написання **ъ** у простих прийменниках: *въ Звинигородѣ* (623), *въ Угры* (624), *въ Бєлзѣ* (625), *въ послѣдняя времєна* (626), *въ силѣ тяжцѣ* (627), *къ Кієву* (623), *къ брату* (626), *къ королєви* (627), *съ братомь* (625), *съ многыми вои* (628).

У префіксах: *сътвориша* (627), *съшєдьшє* (629).

Неетимологічне вживання букви **ь** замість **ъ** також слід вважати наслідком південнослов'янського впливу. Однак спостереження Л.П. Жуковської показали, що **ь** замість **ъ** у пам'ятках староросійської мови зустрічається лише після задньоязикових і губних, що пояснюється фонетично [40]. Пор. у Хлєбниковському списку Галицько-Волинського літопису: *попь* (6), *Володиславь* (24), *другь* (24), *сродникь* (625), *Турискь* (626), *книжникь* (626), *Святославь* (627), *Глѣбь* (631, 635), *діакь* (635), *бѣгь* (635).

У Хлєбниковському списку **ь** замість **ъ** зустрічається також після **д**: *звѣздь* (24); **з**: *изь* (626, 635); **л**: *Даниль* (635); **н**: *Донь* (24), *Романь* (24), *убієнь* (627), *застрєлєнь* (635), *Ивань* (635); **р**: *изь Угорь* (626), *Володимєрь* (627), *Дмитрь* (635), *мирь* (636); **т**: *антихристь* (626), *Бєнєдиктъ* (627).

---

[37] *Греченко-Журавская В.М.* Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет" в сравнении с древнерусским протографом... КД. С. 37–38.

[38] *Сумникова Т.А.* Назв. праця. С. 132–133.

[39] *Греченко-Журавская В.М.* Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет". КД. С. 38.

[40] *Жуковская Л.П.* Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV — 1-й пол. XVI в. С. 155–157.

Дослідники мови Іпатіївського списку зазначають, що у цій пам'ятці зберігається м'яка вимова звуків **ж, ш, ч, ц.** О.О. Никольський, наприклад, пише: "Шиплячі і ц у нашій пам'ятці рідко поєднуються з "твердими", найбільше ж з "м'якими" голосними" [41]. Він зафіксував у "Повісті временних літ" лише 10 випадків сполучення шиплячих і **ц** з **о** і 42 приклади сполук з **у**. Вчений робить висновок про їх м'якість у цій пам'ятці, оскільки не виявив у ній сполук шиплячих і **ц** з **ы**, а також з **ъ** [42].

О.С. Мельничук зафіксував м'яку вимову вищеназваних приголосних у Київському літописі за Іпатіївським списком. Учений помітив, що перед голосним **а** (як і перед **и, е**) м'якість шиплячих ніяк не позначається, а м'якість **ц** передається послідовно через написання **а** або **ѧ** після **ц**. У позиції перед **у** м'якість їх послідовно передається з допомогою літери **ю**. Одиничні випадки написання **у** після **щ**, наприклад *сущу,* він пов'язує з впливом церковнослов'янських зразків [43].

За спостереженнями В.М. Греченко-Журавської, у Хлєбниковському списку "Повісті временних літ" можна бачити неоднорідну картину при вживанні голосних букв після шиплячих і **ц**. З одного боку, після цих приголосних пишеться тільки **и,** а не **ы** (*половци* та ін.). Послідовно вживається й буква **а**, але не **я** або **ѧ**: *рекоша.* Буква **ъ** замість етимологічного **ь** зустрілася лише один раз: *ножъ* [44].

З іншого боку, зазначає дослідниця, досить часто після шиплячих і **ц** вживається буква **оу** відповідно до **ю** Іпатіївського списку, а після **щ** таке написання переважає: *прошоу, лжоу, мовницоу, хощоу.*

Ю послідовно пишеться лише після **ч**: *Игоревичю, чюжои.*

Крім того, у Хлєбниковському списку "Повісті временних літ" вона виявила три випадки написання **о<е** після шиплячих: **шолъ, чюжои, въ княжои медоуши** [45].

У Хлєбниковському списку Київського літопису лабіалізація **е** після шиплячих та **й** перед споконвіку твердим приголосним відбита досить широко, хоч і непослідовно. Іп., 756, 757: *шеломъ* — Хлєб.: *шоломъ*; Іп., 378: *пришелъ* — Хлєб.: *пришолъ*; Іп., 396: *вшелъ, пошелъ* — Хлєб.: *вшолъ,* але *пошелъ.*

Щодо Єрмолаєвського та інших списків, то лабіалізація **е** відбивається в них значно послідовніше, охоплюючи і ті випадки, коли вона відсутня в Хлєбниковському. Так, Хлєб., 411: *Чертовъ лѣсъ* — Єрм.: *Чортовъ*; Хлєб., 660: *старшего* — Єрм.: *старшого;* Хлєб., 769: *мечевые остроты* — Єрм.: *мечовые;* Хлєб.: *рожение* — Єрм.: *рожонiє*; Хлєб.: *солнце стояще* — Єрм.: *стоящо.* Вплив твердих основ на історично м'які спостерігається тут у формах давального та орудного відмінків однини іменників. Хлєб., 743: *сторожемь же бившимься* — Єрм.: *сторожомь;* Хлєб.: *съ королевичемь* — Єрм.: *съ королевичомь*; Хлєб., 447: *съ Ярославомъ Святополчичемъ* — Єрм.: *Святополчичомъ.*

---

[41] *Никольский А.А.* О языке Ипатьевской летописи. Варшава, 1899. С. 48.

[42] Там же. С. 49.

[43] *Мельничук О.А.* Про мову Київського літопису // Мовознавство. 1983. № 2. С. 46—47.

[44] *Греченко-Журавская В.М.* Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет"... КД. С. 133.

[45] Там же. С. 134.

Найпереконливішим доказом твердої вимови шиплячих і **ц** вважають вживання після них букв **ы** і **ъ**. Щодо інших голосних як покажчиків твердості / м'якості попередніх шиплячих думки розходяться.

В.В. Колесов вважає, що про ствердіння шиплячих у рукописах можна робити висновки на підставі написання **у, ы, ъ** після **ж, ш** замість **шя, шо** та ін. [46]

О.С. Мельничук твердить, що у Київському літописі за Іпатіївським списком м'якість шиплячих перед **а** ніяк не позначається, а перед голосним **у** передається буквою **ю** [47].

М.А. Жовтобрюх відзначає, що букви **а** і **у** в давньоруській мові не позначали твердості попередніх шиплячих, про що свідчить функціонування в пам'ятках тих самих слів з буквами **а, у** або **я, ю** після шиплячих [48].

В.М. Греченко-Журавська не знайшла в Хлєбниковському списку "Повісті временних літ" написань з **ы** після шиплячих [49]. Однак пам'ятки староукраїнської [50] і староросійської [51] писемності фіксують такі факти з XIV ст. Тому вона гадає, що однозначно робити висновки про якість цих приголосних у Хлєбниковському списку неможливо. "Однак важко уявити, — продовжує дослідниця, — що в рукописі XVI ст. ніяк не відбився фонетичний процес, характерний для всіх східнослов'янських мов, починаючи з XIV ст. У зв'язку з цим, імовірно, слід розглядати виявлені нами випадки написання **оу** після **ж** і **ш** як факти, що вказують на тверду вимову цих приголосних. Окремі випадки з буквою **о** після **ж** і **ш**, наявні в рукописі, а також написання **ножъ**, вважаємо, підтверджують це припущення" [52].

Можливість порівняти два списки однієї пам'ятки дає дослідникові щасливу нагоду простежити процеси розвитку української мови на всіх рівнях (лексика, фразеологія, фонетика, морфологія, синтаксис), виявити часові й просторові характеристики цих процесів. "Літописні наші тексти в історії літературної мови посідають своє особливе місце, — пише історик М.Д. Присьолков. — У своїй історії мова літописної розповіді не раз зазнавала на собі спробу зближення з мовою інших родів літератури і навіть мовою розмовною, тому що сталість мови літописних текстів з плином часу починала створювати труднощі для читача при розумінні змісту викладу" [53].

Приклади, наведені ученим, дають історію кількох російських слів. Так, у Радзивилівському літописі XVI ст. при порівнянні з Лаврентіївським, переписаним у 1377 р., він відзначає деякі заміни застарілих слів більш зрозумілими сучасникам переписувача. Слово **ложниця** перепи-

---

[46] *Колесов В.В.* К вопросу о соотношении между фонетическими явлениями древнерусского языка и орфографическими нормами древнерусской письменности (Глухие в рукописи середины XVI в.) // Филологический сборник студенческого научного общества ЛГУ. Л., 1957. Вып. 1. С. 153.

[47] *Мельничук О.С.* Про мову Київського літопису. С. 47.

[48] Історія української мови. Фонетика. С. 311.

[49] *Греченко-Журавская В.М.* Хлебниковский список Ипатьевской летописи "Повести временных лет"... КД. С. 135.

[50] Історія української мови. Фонетика. С. 314.

[51] *Колесов В.В.* Историческая фонетика русского языка. М., 1980. С. 153.

[52] *Греченко-Журавская В.М.* КД. С. 135.

[53] *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 86.

сувач замінив на **постельница, пробоши черевы** на **боты, набдя — кормя, доспѣлъ — готовъ, детескъ — малъ, детищъ — отрѣча, крьнеть — купить, ратиться — сразиться, ядь — снедь** тощо [54].

У лексичному плані порівняння Хлєбниковського списку Галицько-Волинського літопису з Іпатіївським наочно ілюструє процес витіснення з тогочасної книжної мови питомих давньоруських слів і їх заміну словами живої української мови. Так, слово **свадьба,** вживане в Іпатіївському літописі, постійно замінюється словом **вєсєлє**, що в дещо зміненій формі (весілля) побутує в сучасній українській мові. Пор.:

1229 р. ІЛ: "Потомъ же времени минувшу, ѣха Василко Суждалю на *свадбу* шурина своего" (505). ХС: "По томь жє врємєни минувши єха Василко к Суждалю на *вєсєлє* шюрина своєго" (653). На полях рукопису проти цього фрагмента фіксується запис: "Василко до Суждаля на *веселе*". Далі в ІЛ під 1261 р.: "В ты же дни *свадба* бысть у Василка князя у Володимерѣ городѣ: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андрѣя князя Всеволодича Чернигову" (561–562). ХС: "Въ тыа жє дни *вєсєлє* бысть у Василка князя у Володимєри городѣ: нача отдавати дъщєръ свою Олгу за Андрѣа князя за Всєволодича к Чєрнѣгову" (719). ІЛ під 1264 р.: "Въ прежерченомъ же лѣтѣ Миндовгова убитья бысть *свадба* у Романа князя у бряньского, и нача отдавати милую свою дочерь, именемь Олгу за Володимера князя" (569). ХС: "Въ прєжєрчєнномъ жє лѣтѣ Миндовгова убитіа бысть жє *вєсєлє* у Романа князя у дрьбєньского, нача отдавати милую свою дъщєрь, имєнємь Олгу, за Володимєра князя"(728).

Зазвичай замінюються слова застарілі, які, на думку переписувача, могли бути не зрозумілі його сучасникам. Проте свідомі заміни в тексті Хлєбниковського списку зустрічаються рідко.

До них можна з упевненістю віднести випадок вживання слова **церковь** замість **божница.** Останнє в свідомості переписувача, мабуть, асоціювалося з язичництвом. Пор. такий фрагмент Хлєбниковського списку:

"Того жє лѣта прєставися вєликый князь краковьскый Болєславь, добрый и тихый, кроткый и смирєнный, нєзлобивый, братолюбивый. Поживъ жє лѣта многа, и тако въ старости добрѣ отъидє къ Господу, тѣло жє єго спрятавшє положиша єго въ *цєркви* святого Франьцишка, въ городѣ в Краковѣ" (742).

В Іпатіївському списку на цьому місці на стор. 581 знаходимо іменник **божница,** що, ймовірно, бере початок з протографа.

Часто не вдається виявити й мотиви, якими керувався переписувач. Так, крім уже згаданого вище іменника **свадьба**, його увагу привернуло ще одне слово із сфери обрядової лексики, а саме: іменник **погребенье,** який і був замінений на **схоронѣньє.** Відбулися ще деякі інші зміни в тексті фрагмента, наведеного далі. Пор.:

ІЛ: "Князь же Мьстиславъ не притяже на *погребенье* тѣла брата своего Володимѣра, но приѣха послѣ с бояры своими и со слугами, и ѣха

---

[54] *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. Л., 1940. С. 86.

въ епископью ко святѣй Богородици, иде же положенъ бысть братъ его Володимѣръ, и плакася надъ гробомъ его плачемь великымъ зѣло, аки по отцѣ своемь по королѣ" (610).

ХС: "Володимєру жє вложєну въ гробь [55]. Братъ жє єго [56] нє притяжє на *схоронѣньє* тѣла єго [57], но прієха жє послѣ съ бояры своими и съ слугами, и єха въ єпископью къ святой Богородици, идє жє положєнъ бысть братъ єго Володимєръ, и плакася надъ гробомъ єго плачємь вєликымъ зѣло, яко по отци своємь по короли" (779–780).

Запис на полях Хлєбниковського списку зберігає, проте, в назві ритуалу поховання слово одного кореня з наявним в Іпатіївському: "Мстиславъ пріехалъ по *погребѣ* братнемъ и плачетъ плачемь великимъ" (780).

Прикметник **думєнъ** у Хлєбниковському списку замінено на **мудрый**. ІЛ під 1291 р.: "Въ лѣто 6799. Левъ князь, братъ Мьстиславль, сынъ королевъ, внукъ Романовъ самъ иде в помочь Болеславу. Пришедшу бо ему ко Кракову; и радь бысть ему Болеславъ, и Кондратъ и Локотко, акы отцю своему: зане бысть Левь князь *думєнъ*, и хороборь, и крѣпокъ на рати" (615).

ХС: "Того жє лѣта князь Левъ, братъ Мьстиславовь, сынъ королєвъ, внукь Романовъ самъ идє в помочь Болєславу. Пришєдшю жє єму къ Кракову, радъ бысть єму Болєславь, и Кондратъ и Локотко, яко отцу своєму: занє бысть Лєвъ князь *мудрый*, и хороборъ, и крѣпокь на рати" (775–776). На полях проти цього місця стверджується: "Левъ – человѣкъ мудръ и храборъ на ратехъ". Слово *крѣпокъ*, як бачимо, тут пропущено, а прикметник **мудръ** подано у нечленній формі відповідно до форми **думєнъ** Іпатіївського списку.

Варто зауважити, що в "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." слова з коренем **дум(-)**, поширені в давньоруській мові, взагалі відсутні [58]. Зате в "Словаре русского языка XI–XVII вв." вони представлені значною кількістю слів (*дума, думати, думець, думникъ, думно, думный* [59], *думца, думчий, думщикъ*) [60].

Дієслова **стряпати – встряпати** замінені на, ймовірно, запозичені з польської мови **мешкати – умешкати.**

ІЛ: «Дмитрови же, кыевьскому тысяцкому Данилову, рекшу Батыеви: "Не мози *стряпати* [61] в землѣ сей долго; время ти есть на Угры уже пойти; аще ли *встряпаеши*, земля ти есть силна, сберуться на тя и не пустять тебе в землю свою"» (523).

ХС: «Дмитрієви жє, кієвьскому тысяцкому Данилову, рекшю Батыєви: "Нє мози мєшкати въ зємли сєй долго; врѣмя ти єсть на Угры уже

---

[55] Цього речення в Іпатіївському списку немає.

[56] В ІЛ: Князь же Мьстиславь.

[57] В ІЛ: брата своего Володимѣра.

[58] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. І. С. 330.

[59] Перше значення прикметника *думний* – "мудрый" проілюстровано в цьому словнику єдиним прикладом з Іпатіївського списку, наведеним нами вище.

[60] Словарь русского языка XI–XVII вв. IV. 1977. С. 373–375.

[61] Дієслово *стряпати* в "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." відсутнє (II. С. 395), а дієслово *мєшкати* представлене значною кількістю прикладів і форм (I. 588).

пойти; аще ли *умєшкаєшь*, земля ти єсть силна, събєрутся на ня, нє пустять тя въ зємлю свою"» (674).

Для історії української мови великий інтерес мають примітки на полях рукописів. Вони свідчать про те, що переписувачі текстів вільно володіли живою розмовною мовою свого часу. Зв'язані при переписуванні традицією, вони могли використовувати на полях Хлєбниковського списку слова, які, ймовірно, сучасниками не сприймалися як гідні літописного тексту. Так, при постійно вживаних у тексті формах **город** і **град** [62] на полях для позначення цієї реалії часто вживається слово **місто** (мѣсто, мєсто) [63]. Під 1231 р. на полях Хлєбниковського списку є запис: "Король дивуется Володимеру *мѣсту*". Пор. у тексті:

"Оттуда король пойдє к Володимєрю. Пришєдшю жє єму к Володимєрю, дивившюся єму, рєкшю, яко: "Така *града* нє изобрѣтохъ ни в Нѣмєцкыхъ странахъ" (659).

Слід, проте, зауважити, що слово **мѣсто** в значенні "передмістя" протиставлялося **городу** ще в давньоруський період. Відповідно мешканці **мѣста** іменувалися **мѣстичи** на противагу **горожанам**, які жили в **городі.** У наступному фрагменті Іпатіївського списку під 1290 р. усі ці відтінки простежуються чітко:

"Болеславу же пришедшу с братьею своею, и вьѣха въ *мѣсто,* а в *городъ* не лзѣ бысть вьѣхати ратными, зане боряху крѣпко из него порокы и самострѣлы, тѣмжє немощно бысть приступити к нему; и сташа около *города*, изьѣдаюче села. И бысть ѣха в зажитье единою въздале отъ *города*; *мьстичѣ* же не бьяхуся по Болеславѣ с *горожаны*, но рекоша: "Кто сядеть княжити во Краковѣ, то нашь князь". И стояша у города лѣто цѣло, бьючеся у города, и не успѣша у него ничтоже" (614–615). Пор. ХС (745).

Надалі слово **мѣсто** у формі називного відмінка множини (*мѣста*) зустрічається на полях Хлєбниковського списку під 1289 р.: "Берестяне и инши *мѣста* поддались князю Юрію" (780). Відповідно у тексті як Іпатіївського, так і Хлєбниковського списку читається слово *город*:

«Утоливъ жє отъ плача [Мстислав. – *Ред.*], и нача россылати засаду по всѣмъ *городомъ*. Хотящю жє єму послати до Бєрєстіа, и до Камєньца, и до Бѣльска, и прійдє єму вѣсть, ажє ужє засада і Юрієва в Бєрєстіи и в Камєнци и в Бѣльску. Бєрєстіанє бо вчинили коромолу бяху – [и] єщє Володимєру князю больну сущю, – они жє єхавъшю къ Юрієви князю цѣловаша крєсть на томъ, рєкучи: "Како нє достанєть стрыа твоєго, [ино] мы твои и *городъ* [твой], а ты нашь князь"» (780).

І нарешті, в тому же році знову на полях ХС зустрічається це слово у формі давального відмінка множини: "Мьстиславъ до Берестіа и до иныхъ *мѣстъ*" (782). Відповідно в тексті – лише *город*:

«Мьстиславъ жє поєха до Бєрєстіа. Єдущу жє єму кь *городу*, и срѣтоша єго *горожанє* съ крєсты отъ мала и до вєлика, и пріаша съ ра-

---

[62] У "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." лексеми *город* і *град* та їх похідні представлено досить широко (Т. 1. С. 253, 259).

[63] Іменник *мѣсто* у значенні "великий населений пункт" за даними цього словника поширюється з кінця XIV ст. (Т. 1. С. 628).

достію великою своєго господина. Берестіанє же, начальници коромолѣ, бѣжаша по Юріи до Дорогичина, цѣловалъ бо к нимъ крєсть на томъ: "Нє выдамъ васъ стрыєви своєму". Мьстиславъ же прєбывъ мало дній въ Бєрєстіи, и єха до Камєнца и до Бѣльска"» (там же).

Мова. Цей іменник не зафіксований у словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. Наведено лише дієслово **мовити, мовить** із значенням "говорити", "казати", "сказати", "мовити" та з кількома відтінками цих значень [64].

"Словарь русского языка XI–XVII вв." подає два приклади слова "мова" з пам'яток XVII ст. у значенні "речь", "язык": 1) Чтобы титулы писаны были прямо, а не по ихь *мовѣ*, что они сказывают (АИ II, 356. 1610 г.); 2) Боярина шлеть думного польской **мовы** разумног[о] (Ист. песня Смол., 48. XVII в.) [65]. Наводяться також два приклади дієслова **мовити** у значенні "говорить" [66].

Таким чином, на полях Хлєбниковського списку засвідчено більш раннє вживання цього іменника. Запис-заголовок "*Мова* о татарехъ" (641) передає зміст досить великого фрагмента тексту, що містить ряд дієслів мовлення: **сказывати, сказати, молвити, ректи,** а також словосполучення: **пришедши вѣсти**. Пор.:

«*Пришєдши жє вѣсти* въ станы, яко пришли суть видѣть олядій рускыхъ, слышавь жє Данилъ Романовичь, и гна всѣдъ на конь видѣти нєвиданоє рати, и сущіи с нимъ коньници и иніи мнози князи с нимъ гнаша видѣти нєвиданоє рати. Онѣмь жє отшєдшимь, Юрьгій ижє имь сказывашє, яко стрѣлци суть; иніи жє молвяху, яко прости людіє суть пущєй половєць; Юрьгій жє Домамиричь молвяшє: "Ратници суть и добраа воя". Пріехавъшє жє сказаша Мьстиславу, Юрьгій жє всє сказа, и рєкшимъ молодымъ князємь: "Мьстиславє и другій Мьстиславє! Нє стойта, пойдемь противу имь"» (там же).

Хлєбниковський список засвідчив на полях також вживання дієслова **намовляти** у значенні "підбурювати": "Данилъ въ Жидичинѣ, *намовляютъ* его взяти Луцко" (648). У "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." єдиний приклад має інше значення, а саме: "попросити" [67], проте фіксується похідний іменник **намолвєніє** як "підбурювання" [68].

Фрагмент, наведений нижче, засвідчує, що значення дієслова **намовляти** на полях Хлєбниковського списку саме таке: "підбурювати": «Сѣдящю жє Ярославу в Лучьску, єха Данилъ въ Жидичинъ кланятися святому Николѣ и молитися, и зва и Ярослава [69] к Лучьску; и рѣша єму бояре єго: "Пріими Лучєскь, здє ими князя ихь"; оному жє отвѣщавшю, яко: "Приходихъ здє молитву сътворити святому Николѣ, и нє могу того сътворити", идє въ Володимєрь» (648).

---

[64] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. І. К., 1997. С. 603–604.

[65] Словарь русского языка XI–XVII вв. М., 1982. 9. С. 228.

[66] Там же.

[67] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. II. С. 19.

[68] Там же.

[69] Помилка. Слід — Ярославъ.

Іменник **рада** представлено в "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." багатьма прикладами з кількома значеннями. Наведено відповідники у старочеській та старопольській мовах (rada), а також староверхньонімецьке Rat [70].

На полях Хлєбниковського списку засвідчено лише приклади в значенні "порада".

1) "Судиславова *рада*: не давати дщере за Данила" (647). Пор. текст: «По томъ жє Судиславу льстящю подъ Мстиславомъ, рєчє єму: "Княжє! Дай дъщєрь свою обручєньную за королєвича и дай єму Галичь: нє можєшь бо дръжати самъ, а боярє нє хотять тєбє"» (там же).

2) "Андрѣй, сынъ королев, в Галичи *за радою* галичанъ невѣрныхъ" (359). У тексті: "Королєви жє посадивши сына своєго Андрѣя в Галичи, съвѣтомъ нєвѣрьныхъ галичанъ" (там же).

Цікаві коментарі до іменника **рада** є в "Словаре русского языка XI–XVII вв." Відзначивши кілька його значень, укладачі звертають увагу на польське слово rada і непрямо вказують на можливість запозичення з цієї чи через посередництво цієї мови [71].

Посилює цю думку наявність префіксальних іменників. Такими в аналізованому тексті є слова **зрада** і **зрадца** [72], до яких у "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." подаються відповідники з старочеської та старопольської мов. Пор. стч. **zrada, zradza**, стп. **zdrada, zdradza** [73].

Написи на полях арк. 657 містять обидва слова: Филипъ, врагъ Даниловъ, просить его до Вишни *на зрадѣ*, Встыдъ *зрадцомъ*, *Зрадцѣ* поймани и милосердіе одержали. Зміст великого фрагмента, наведеного нижче, вони передають стисло і влучно. У тексті же тема зради, проведена з допомогою прикметників *бєзбожный* та *невѣрный*, підкреслена порівнянням *яко и оканный Святополкъ*, дуже розтягнута і невиразна. Пор.:

"Нєвѣрнымъ Молибоговичємь узрѣвши сє страхъ имь бысть отъ Бога, рєкшимъ, яко: "Свѣтъ нашь раздрушися" и побѣгшимъ *имъ, яко и оканный Святополкъ*. Онѣмъ бѣгающимь и єщє нє увѣдавшю князю Данилу и Василку, Василко жє поєха къ Володимєрю, а Филиппь *бєзбожный* зва князя Данила въ Вишню: другіи жє съвѣтъ сътвориша на убієніє єго [Василка] съ Алєксандромъ братучядомъ єго. Въєхавшю [єму] въ Бранєвичавє рьли, и прійдє къ нєму посоль отъ тысяцкого єго Дємяна, рєкшю єму, яко: "Пирь [ти] золъ єсть, яко съвѣщано єсть безбожнымъ бояриномъ [твоим] Филипомъ и братучядомъ твоимъ Олєксандромъ, яко убієну ти быти"; и то слышавь пойдє назадъ и съдръжи столъ отца своєго. Къснятину повѣдавшу, оному жє обратившюся на рєцѣ Днѣстрѣ, а боярє бєзбожніи вєзяхуся инуда, нє хотяшє лица єго види-

[70] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. II. С. 284.

[71] Словарь русского языка XI–XVII вв. XX. С. 200.

[72] Про слово "зрадца" див. також думку Л.Л. Гумецької в ж. "Мовознавство". 1976. № 4. С. 72.

[73] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. I. С. 408.

ти. Пріехавшю же в Галичь, посла къ брату си князю Василкови: "Пойди ты на Олєксандра". Олєксандру же выбѣгшю в Пєрємышль къ совѣтникомь своимъ, а Василко пріа Бєлзъ; Ивана же посла, сѣдєлничєго своєго, по нєвѣрныхъ Молибоговичєхъ и по Волъдрисѣ, и изымано бысть ихъ 20 и 8 Иваномъ Михалковичємъ, и тіи смрътн нє пріаша, но милость получиша" (656–657).

Зустрічаються на полях Хлєбниковського списку й інші слова, не характерні для давньоруського літописання.

Здобычь [74]: Завист ляховъ для **здобычи** (644). У тексті йому відповідає **плєнъ**: Василку же князю многы плєны пріємшю, стада коньска и кобыльска: и бысть завист ляхомъ (там же).

Часъ: Клятва межи ляхами и русю не брати челяди из *часу* войны (653). У давньоруських текстах даний іменник не зафіксовано у цьому значенні. У "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." представлений великою кількістю прикладів [75]. Дослідники проблеми зауважують, що протягом XVI–XVIII ст. відбувається процес дальшого збагачення і стабілізації системи вираження часових понять. У загальному темпоральному значенні поступово утверджується слово **часъ**, що широко вживається також на означення окремих хронологічних відрізків, не завжди чітко окреслених. Проте паралельно з ним продовжує виступати також слово **время** (*времня*), хоча сфера його вживання поступово звужується [76].

Своєрідний стилістичний профіль літописання визначає власне цілеспрямовано організована система засобів вираження (оригінальне використання прямої мови, певні стереотипні стандартизовані фрази: "в се же лѣто, зимѣ бывши, не бысть ничего, возвратися во свояси"). Одночасно у пам'ятках цього жанру широко використовуються і мовні засоби інших стилів. Таким чином, літописний матеріал дає можливість простежити складний процес взаємодії всього багатства мовного матеріалу і засобів його вираження.

Саме тут знаходять застосування як традиційна книжна мова з використанням усіх можливих стилістичних засобів тогочасної літератури, так і жива народна мова з її прийомами та засобами.

Вивчення обох літературно-мовних напрямів, що характеризують давнє літописання, розширює уявлення про процеси формування східнослов'янських літературних мов на різних етапах їх розвитку.

---

[74] У "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." слово ***здобычь*** відсутнє. У цьому значенні виступає *добитокъ* (I. С. 305).

[75] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. II. С. 531–533.

[76] Історія української мови. Лексика і фразеологія. С. 318.

ТЕКСТ

Текст Хлєбниковського списку Галицько-Волинського літопису підготовлено за "Правилами видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.", укладеними М.М. Пещак та В.М. Русанівським (Київ, АН УРСР, 1961), з деякими спрощеннями.

Транслітерація здійснюється з допомогою сучасних (українського та російського) шрифтів. Крім того, вживається знак ять(ѣ).

Буквені позначення чисел передаються арабськими цифрами.

Виносні літери вносяться в рядок. Титла (~) розкриваються.

Текст розбивається на слова відповідно до сучасних норм правопису.

Прийнято сучасну пунктуацію. У зв'язку з тим, що Хлєбниковський та Іпатіївський списки літопису беруть початок з одного джерела, у виносках внизу сторінки подаються лексичні різночитання, важливі для розуміння змісту тексту.

Фрагменти Іпатіївського списку, відсутні в Хлєбниковському, подано в квадратних дужках, а фрагменти, яких немає в Іпатіївському, виділяються курсивом.

Збережено також позначки на полях рукопису, важливі для з'ясування процесу історичного розвитку української мови.

[Въ лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого.]

По смєрти жє вєликого князя Романа, [присно] памятнаго и самодржъца всєя Руси, одолѣвша всѣмъ поганьскымъ языкомъ, ума мудростію ходящє по заповѣдємъ Божіимь: устрємилъ бо ся бяшє на поганыа яко лєвъ, // сръдитъ жє бѣ яко и рысь, и губяшє яко и коркодилъ, и прохожашє зємлю ихъ яко и орєлъ, храбор жє [1] бѣ яко и туръ. Рєвнова жє [2] дѣду своєму Мономаху, погубившєму поганыа измаилтяны, рєкомыа половци, изгнавшю Отрока въ Обєзы за Жєлѣзныа врата, Сърчанови жє оставшю у Дону, рыбою оживши; тогда и Володимєръ Мономахъ пилъ золотымъ шєломомъ Донъ, пріємши зємлю ихъ всю, и загнавшю окааньныа агаряны. По смєрти жє Вълодимєри, оставъшю у Сырьчана єдиному годцу [3] жє Орєви, и посла и въ Обєзы, рєка: "Вълодимєръ умєрлъ єсть, а въротися, братє, пойди въ зємлю свою; молви жє єму моя словєса, пой жє єму пѣсни половєцкіа, ажє ти нє въсхощєть, дай єму поухати зєлія, имєнємь ємшанъ [4]". Оному жє нє восхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дасть єму зєліє; оному жє обухавшю и въсплакавшю, рєчє: "Да лучшє єсть на своєй зємли костью лєчи, нєжли [5] на чюжєй славну быти". И прійдє въ свою зємлю. Отъ нєго родившюся Кончаку, ижє снєсє Сулу, пѣшь ходя, котєлъ нося на плєчу; Роману жє князю рєвновавшю за то, и тщашєся погубити иноплємєньникы. Вєлику мятєжю въставшю въ зємли Руской, оставившима жє ся двѣма сынома єго, єдинъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтѣ.

Сърчанъ у Дону

Пѣсни половецкия

[Въ лѣто 6710.] Събравшю жє Рюрику половци и руси много[и] прійдє на Галичь, оставивь мнишєскій чинъ, бѣ бо пріялъ боязни ради Романовы; и пришєдшю єму на Галичь, и срѣтоша єго [6] бояре // галицкіи и вълодимєрьстіи у Микулина, на рѣцѣ Сєрєтѣ, и бившимся имь вєсь дєнь о рѣку Сєрєть, и мнози язвєни быша и нє стєрпѣвшє възвратишася в Галичь. И пришєдшю жє Рюрику в Галичь, и нє успѣвшю ни что жє за то, бѣ по смєрти Романовѣ снималъся король съ ятровью своєю в Сяноцѣ: и приялъ бо бѣ Данила яко милаго сына своєго, оставилъ бо бѣ у нєго засаду, Мокыа вєликого слѣпоокого, и Корочюна, и Волпта, и сына єго Витомира, и Благыню, *и* иныє угры многы, и за то нє смѣша галичанє ни что жє сътворити, бѣ бо инѣхъ много угоръ. Тогда жє два князя половєцкаа, Сутоєвича Котянь и Съмогуръ, поткоста на пѣшьцѣ, и убієна быста коня подъ нима, замало и ихъ нє яша. Рюрикъ жє въротися *къ* Кієву. Малу жє врємєни минувши, и привєдоша кормиличича, ижє бѣ загналъ вєликый князь Романъ, нєвѣры ради: словяху бо Игорєвича. Послушавшє жє ихъ галицкіи бояре, и послаша по нихъ, и посадиша в Галичи Володимєра, а Романа въ Звинигородѣ. Княгини жє Романова възємши дѣти своя, бєжа въ Володимєръ. И єщє жє хотящю Вълодимєрю искорєнити плємя Романово, поспѣвающимъ жє бєзбожнымъ галичяномъ, посла жє Вълодимєръ, съ совѣтомъ галицкыхъ бояръ на рєчья попомъ к володимєрцємъ, рєка имъ: "Нє имать остатися градъ вашь, ащє ми нє выдастє Романовичои, ащє [нє] пріймєтє брата моєго Святослава княжити // въ Володимєри". Вълодимєрцємъ жє хотящимъ убити посла [7], Мьстибогъ, и

623

Война на Галичь

Приходъ в Галичь

В Галичи пануе Володимеръ

624

[1] бо; [2] бо; [3] гудьцю; [4] евшанъ; [5] нели; [6] и; [7] попа.

Мончюкъ, и Ничифоръ и рѣша: "Нє подобаєть намъ убити посла"; имѣаху бо лєсть въ сєрдци своємь, яко прєдати хотяху [господу свою и] *свой* градъ; спасєнъ жє ими бысть попъ. Наутріи жє увѣдавши княгини, съвѣтъ сътвори с Мирославомъ съ дядькомъ, и на ночь бѣжаша в Ляхы.

Совѣтъ

Данила жє възмє дядько прєдъ ся, изыдє изъ града, Василка жє Юрій попь с кормилицєю възмє, изыдє дѣрою *вонъ изъ* града [1]: нє вѣдяху бо камо бѣжащю, бѣ бо Романь убієнъ на Ляхохъ, а Лєстко мира нє сътворилъ. Богу жє бывшю поспѣшнику, Лєстко нє помяну вражды, но с вєликою чєстію прія ятровь свою и дѣтятє, съжали вь си рєчє, яко: "Діаволъ єсть въвръглъ вражду сію мєжю нами"; бѣ бо Вълодиславь льстя мєжи ими и зазоръ имѣя любви єго.

Посольство въ Угры

[В лѣто 6711.] *В та жє лѣта* Данила посла Лєстько въ Угры, и с нимъ посла посолъ свои Вячєслава Лысого, рєкый королєви: "Азъ нє помянухъ звады Романовы, тобѣ [бо] другь бѣ, клялася [бо] бѣста, яко оставшю в животѣ плємєни єго любовь имѣти; нынѣ жє изгнаніє бысть на нихъ; нынѣ жє идє[мъ и] взємшє прєдаєвѣ имь отчьство ихъ". Король жє си словєса пріємь, съжали си о бывшимъ; остави жє Данила у сєбє, а Лєстько княгиню и Василка в сєбє. Володимєръ жє многы дары посла *къ* королєви и Лєстькови. По сємъ жє долгу врємєни минувши, мятєжь бысть мєжи братома, Володимєромъ и Ро-
625 маномъ; Романъ жє єха въ Угры, // и *поємъ угры* и бився съ братомъ, и побѣди вьза Галичь, а Володимєръ бєжа в Путивль.

Приступъ к Володимеру

[В лѣто 6712.] *В то жє врѣмя* възвєдє Алєксандръ Лєстка и Кондрата. И прійдошя ляховє на Володимєрь, и отвориша имъ ворота володимєрци, рєкущє: "Сє *єсть* сыновєць Романови"; ляховє *жє* поплєниша городъ вєсь. Олєксандру молящюся Лєсткови о останцѣ града и о цєркви святоє Богородици, твєрдымъ жє бывшимъ двєрємь, не могоша и съсѣчи, донєли жє Лєстко пригна [2] и Кондратъ и възбиста ляхы свои; *и* тако спасєна бысть цєркви и останокь людий. И жаляхуся володимєрци, ємшє имъ вѣры и присязѣ ихъ: ащє нє былъ бы сродникъ ихъ с ними Олєксандръ, то нє пєрєшли быша ни Буга [3]. Святослава жє яша и вєдоша єго [4] в Ляхы. Олєксандръ жє сѣдє въ Володимєри. [Тогда же яша Володимера Пинськаго, бѣ бо Инъгваръ с ляхы и Мьстиславъ. По томъ жє сѣде Инъгваръ в Володимєрѣ.] Поя у нєго Лєстко дъщєръ и пусти *и*, идє жє къ Орєльску. Приєхаша бєрєстянє ко Лєсткови и просиша Романовоє и дѣтятє, бяста бо млада суща: и вдасть имъ, да владѣєтъ ими; они жє с вєликою радостію стрѣтоша и, яко вєликого Романа жива видящєи. И по томъ жє Алєксандръ живяшє въ Бєлзѣ, а Инъгваръ въ Володимєри; бояромъ жє нє любящимъ Инъгвара, Олєксандръ жє съвѣтомъ Лєстьковымъ прія Володимєрь. Княгини жє Романова посла Мирослава ко Лєсткови, глаголюща, яко: "Сіи всю зємлю нашю и отчину дръжать, а сынъ мой въ одиномъ Бєрєстьи". Олєксандръ прія Угровєскь, Вєрєщинъ, Столпъє [5], Комовь, и да Василкови Бєлзъ.

Святославъ поведенъ в Ляхи

626 [Въ лѣто 6713.] *В та жє лѣта* Олєксандру сѣдящю // въ Володимєри, а брату єго Всєволоду в Чєрвьнѣ, литва жє и ятвязѣ воєваху, и по-

Олєксандръ въ Володимєри

[1] градною; [2] приѣха; [3] Буба; [4] и; [5] Столпъ.

Въ Володимери бѣда

воєваша же Турискь и около Комова оли и до Черьвня, и бишася у вороть червєнскыхъ, и застава въ Уханяхъ бѣ; тогда же убиша Матѣа, Любова зятя, и Доброгостя, выєхаша у сторожа: бѣда бо бѣ въ земли Вълодимерьстій отъ воєваніа литовьскаго и ятвязскаго. Мы же на преднєє възвратимся случившихся в Галичи.

Андрѣй же *и* король увидѣвь безаконіє галицкоє и мятежь, и посла Бєнєдикта с вои [своими], и яша Романа в бани мыющися и посла ихъ [1] въ Угры. Бѣ бо Тимофѣй в Галичи премудрый книжникь, отчество имѣа въ градѣ Кієвѣ, притчею рече слово о семъ томители Бєнєдиктє: яко въ послѣдняя времєна треми имєны нарѣчется антихристь; бѣгашє бо Тимофєй отъ лица єго, бѣ бо томитель бояромъ и гражаномъ, и блудъ творя, и оскврьняху жєны жє и чрьници и попадьи, въправду бѣ антихристь за скверная дѣла єго.

Мстиславъ в Галичѣ пануєтъ

[Въ лѣто 6714.] Пояша[2] же галичанє Мьстислава[a] [на] Бєнєдикта[6], и прійдє к Галичю; и нє успѣвшю єму ничто жє, Щєпановичь Иліа възвєдъ ихъ [3] на Галичину могилу, осклабився, рєчє єму: "Княжє! Ужє єси на Галичинѣ могилѣ посѣдѣлъ, *то* тако и в Галичи княжилъ єси"; смѣаху бо ся єму, воротися в Пєрєсопницю. И по сємь скажємь о Галичинѣ могилѣ и о началѣ [4] Галича, откуду ся почалъ. Романъ же утєчє изь Угоръ, и по-
627 слаша галичанє *єго* къ брату єго Володимєру, // глаголющє: "Съгрѣшихомъ к вамъ, избави насъ [5] томитєля сєго Бєнєдикта"; они же пойдоша ратью, а Бєнєдиктъ бѣжа въ Угры. Сѣдє жє Володимєрь в Галичи, а Романъ въ Звинигородѣ, а Святославь в Пєрємышли, а сынови своєму да Тєрєбовль Изяславу; а Всєволода, сына своєго, посла въ Угры къ королєви съ дары. Данилови сущю въ Угрєхъ, король жє Андрєй, и боярє угорстіи и вся зємля хотяшє дати дъщєръ свою за князя Данила, обѣма дѣтьскама бывшима: занє сына у нєго нє бѣ.

Цесарю Филипу отъ брата убиту

[В лѣто 6715.] *В та же лѣта* убієнь бысть царъ вєликій Филипъ Римъскій, съвѣтомъ брата королєва: моляшєся сєстрѣ, да бы єму нашла помочника; она жє никако *нє* могущи помощи брату своєму [си], и да дъщєръ свою за Лонокрабовича за Лудовика, бѣ бо мужь силєнъ и помощникъ брату єя. Ю жє нынѣ святу нарѣчють, имєнємь Альжьбѣта, преднєє бо имя єй Кинєка: много бо послужи Богови по мужи своємь, и святу нарѣчють. Но мы на преднєє възвратимся, яко жє прежє почалѣ быхомъ.

Совѣтъ Игоревичевъ

[В лѣто 6716.] Съвѣтъ жє сътвориша Игорєвичи на боярє галицкыи, [да] избіють ихъ, по прилучаю избієни быша; и убієнъ жє бысть Юрьи и Витановичь Илья [Щєпановичь, инии велиции бояре; убьено же бысть ихъ числомъ 500], а иніи разбѣгошася. Володиславъ жє кормиличичь бѣжа въ Угры, и Судиславъ и Филипъ. Найдоша Данила въ Угорьской зємли дѣтьска суща, и просиша у короля угорьскаго: "Дай намъ отчича *к* Галичю Данила, ать с нимъ пріймємъ [и] отъ Игорєвичєвь". Король жє с вєликою любовію посла воя [6], въ силѣ тяжцѣ, и вєликого дворьского
628 Пота, поручивъ // єму воєводьство надъ всѣми вои; имена же бывшимь

Имена воеводамъ

воєводамъ с нимъ: пръвый Пєтрь Туровичь, вторый Бєнко, трєтій Мика Брадатый, чєтвєртый Лотохаротъ, пятый Мокіанъ, шєстый Табрєць, сєдмый Мароцѣлъ, и иніи мнози, ихъ жє не мощно *єсть* [сказати и ни] писа-

---

[1] и; [2] приведоша; [3] и; [4] начатьи; [5] ны; [6] воевдь.

[a] Над словом *Мьстислава* дописано *Нѣмаго*; [6] слово *Бенедикта* закреслено.

ти. И съвокупившеся вси, пръвоє прійдоша на градъ Пєрємышль, и пришєдшю [же] Володиславу къ граду и рєчє имъ: "Братіє! Почто смущаєтєся? [1] Нє сєи ли избиша отци ваши и братію вашю, а иніи имѣніа ваша разграбиша, и дъщєри ваша даша за рабы ваша, а отьчєствіи вашими владѣша иніи пришєлци? То за тѣхъ ли хочєтє душю свою положити?" Они жє о бывшихъ съжалиша си, прєдаша градъ и князя ихъ Святослава яша. Оттуда жє пойдоша [2] къ Звинигороду. Звинигородцємъ жє крѣпко [3] борющимся имъ с ними и нє пущающихъ къ граду, ни къ острожнымъ вратомъ, онѣмъ жє стоящимъ около [4] града, Василку жє княжащю в Бєлзѣ: прійдоша жє отъ нєго Вєликій Вячєславь Толъстый, и Мирославъ, Дємьянъ и Воротиславъ, и иніи боярє мнозіи, вои отъ Бєлза, а отъ Лєстка из Ляховь Судіславь Бернатовичь съ многыми поляны, и отъ Пєрєсопници прійдє Мьстиславь Нѣмый съ многыми вои, Олєксандръ съ братомъ отъ Володимєра съ многыми вои, Инъгваръ жє посла сына своєго из Луцка, и из Дорогобужа съ многыми вои, и *ис* Шюмьска. И прієхаша жє и половци Романови на помощь, Изяславь с ними Володимєрь [5]. Угромъ жє нє побѣ[ди]вшимъ воємъ, и гнаша *ихъ* // съ становь
629 своихъ; Мика жє убодє [6] Тобаша и главу єму стялъ. Половци жє узрѣвшє я, крѣпцѣ налягоша на ня, онимъ жє єдущимъ предъ ними къ Лютой рѣцѣ, ижє быша нє прієхали ляховє и русь, и съшєдшє одва прєпровадиша рѣку Лютую; половцємъ жє стрѣляющимъ и руси противу имъ, ту жє Марцєль хоругвє своєи отбѣжє и русь взя ю, и поругь великъ бысть Марцєлови, и възвратишася в колымагы своя, рєкшє въ станы. Оттуду жє Романъ изыйдє из града, помощи ища в рускыхъ князєхъ: и бывшю єму *в* Шумьску на можцѣ [7], ятъ бысть Зєрнъкомь и Чюхомою и привєдєнъ бысть въ станъ къ князю Данилови, и къ всѣмъ князємъ и ко воєводамъ угорскымъ. И послаша къ гражаномъ, рєкущє: "Пєрєдайтєся, князь вашь ятъ бысть"; онѣмъ [8] жє нє имущимъ вѣры, донєлѣ жє извѣст[н]о бысть имь, и прєдашася звинигородьци. Оттуду жє поидоша в Галичь [9], и Володимєрь бѣжа из Галича и сынъ єго Изяславь, и гнаша и до Нѣзды; Изяслав жє бися на мѣстє Нѣзды рѣкы, и отъяша коня отъ нєго сумныа; по томъ жє възвратишася в Галичь. Тогда прієха княгини вєликаа Романова видѣти сына своєго приснаго Даніила. Тогда жє боярє володимєрьстіи и галицкіи, Вячєславь володимєрскій, и *Володиславь галицкій,* и вси боярє володимєрьскіи и галицкіи, и воєводы угорьскіи посадиша князя Данила на столѣ отца своєго вєликого князя Романа, въ цєркви святыа Богородица Приснодѣвы Маріа. *Ко*роль жє Андрѣй нє забы любви
630 своєя пръвыа, южє имѣашє къ брату си // вєликому князю Роману, но посла воя своя и посади сына своєго в Галичи. Ятымъ жє бывшимъ князємъ, Роману, Ростиславу, Святославу, угромъ жє хотящимъ ихъ [10] вєсти къ королєви, галичанє [же] молящимся имь, да быша ихъ [11] повѣсили, мѣсти ради; убѣжєни жє бывшє угрє вєликими дарми, прєдани быша на повѣшєніє, мѣсяца сєнтября. Данилу жє княжащю в Галичи, тако младу сущю, яко и матєрє своєя нє позна. Минувшу жє врємени, галичанє жє выгнаша Данилову матєръ из Галича; Данилъ жє нє хотѣ оста[ви]ти матєрє своєя и плакашєся по нєй младъ сый. И приєхалъ Александръ, ти-

Звѣнигородцы крѣпки

Половци налягоша

Походъ в Галичь

Галичане молять

[1] смышляетеся; [2] проидоша; [3] лютѣ; [4] окрестъ; [5] Володимеричь; [6] убоденъ и; [7] мосцѣ; [8] онѣмо; [9] Галичю; [10] е; [11] и.

вонъ щюмавиньскый, и я за поводъ; онъ же измокъ мечь и тя его, и потя конь [его] подъ нимъ; мати же взеньши мечь из руку, умоливши его остави в Галичи, а сама иде в Белзь, остави[вши и] у невѣрныхъ галичанъ, Вълодиславлимъ съвѣтомъ: хотяще бо княжѣти сама. Увѣдавъ же король о изгнаніи ея, съжали си.

Походь в Галичь

[В лѣто 6717.] *Зимѣ же бывши* прійде король в Галичь, и приведе ятровь свою великую княгиню Романову, и бояре володимерьскіи, и Инъгварь прійде из Луцка, и иніи князи; съвѣть сътвори съ ятровью своею и съ бояры вълодимерскыми, и рече *имь*: "Вълодиславь княжится, а ятровь мою выгналъ". Яту [же] бывшю Володиславу и Судиславу и Филипу, и мучену бывшю много имѣніе давь, Судиславь же въ злато премѣнися, рекше, много злата давь избався; Володислава оковавше, ведоша въ
631 Угры. Вълодиславу же веденy бысть // въ Угры, Яволоду[a] и Ярополку[a], брату его, бежаша в Пересопницу къ Мьстиславу, възведшимь Мьстислава: и прійде Мстиславь с ними къ Бозъку. Глѣбь же Потковичь избѣже из Бозку, и Станиславичь Иванко и братъ его Збыславь, прибѣгоша в Галичь, повѣдающе рать и оступленіе галичанъ. Княгини же Романова, *съ* сыномъ своимъ Даниломъ и съ Вячеславомъ Толстымъ, бѣжа[вша] въ Угры, а Василко с Мирославомъ еха[ша] въ Белзъ. Времени же минувшю, король спѣаше рать велику.

Лестко в Белзѣ

[Въ лѣто 6718.] *В то же лѣто* прійде Лестко к Белзу, убѣженъ Олександромъ; Олександръ же не пріаше хотя зла Романовичема, и пріа Белзъ, и дасть Олександру; и бояре вси [1] изневѣришася, но идоша вси съ князем Василкомъ в Каменець. Король же пусти Володислава, и събра много вои и иде на Галичь; ставше же въ манастыри Лелесовѣ, невѣрніи же бояре хотѣша его убити, но [2] убиша же жену его, а шюринъ его одва утече, патріархь Явлейскій [3] и мнози нѣмци избиты быша; [и потомъ королеви обратившюся, мнозѣ избити быша], а друзіи разбѣгошася. Мятежю же бывшю, королеви не могшю войны учинити за безаконіе ихъ, Володиславу же ехавшю напередъ съ всѣми галичаны, Мьстиславь, убо, увѣдавь королеву рать велику, избѣже из Галича, Володиславъ же еха [4] в Галичь, и въкняжися сѣде на столѣ. Данилъ же отъиде *отъ короля* съ матерью своею [5] в Ляхы, отпросився отъ короля, Лестко же прія Данила съ великою честію; и оттуду же иде в Каменець съ матерью своею, братъ же его Василко и бояре вси стрѣтоша и с великою радостію.

Патриархъ и нѣмци убиты

632 // [В лѣто 6719.] *В та же лѣта* княжаше Всеволодъ въ Кыевѣ Святославичь, имѣа великую любовь къ дѣтемь Романовое. По томъ же Мьстиславь пересопницкій, посадивь Лестька, пойде в Галичь. Лестько же поя Данила с Каменца, а Олександра из Володимера, а Всеволода из Белза, когождо ихъ съ своими вои, бѣ бо вои Даниловы болшіи и крѣпльшіи, бяше бояре велиціи отца его вси у него; видѣвь бо Лестько се, поча имѣти любовъ велику къ князю Данилу и брату его Василку. Затворившю же ся Ярополку и Яволоду в Галичи, а Володиславь выйде съ

Любовъ

---

[a] Замість закресленого у в словах *Яволоду* и *Ярополку* зверху іншим почерком написано ъ.

[1] не; [2] и; [3] Авлѣскый; [4] воѣха; [5] си.

угры и чехи своими, и събра вся [1] галичаны и прійде на реку Бобръку. И увѣдавь Лестко, посла на него ляхы, а отъ Данила же Мирослава и Деміана, а отъ Мьстислава Глѣбъ Зьеремѣевичемъ и Прокопьевичь Юрья; бывши же сѣчи велицѣ, одолѣша ляхове и русь; Данилу же тогда дѣтьску сущю, яко же можаше на кони ѣздити, а Володиславь бѣжа, и мнози избиты *быша* отъ вой его. По томъ же Лестко не може пріати Галича: но шедъ воева около Теребовля и около Моклекова и Збаряжа, и Быковенъ взятъ бысть ляхы и русью, и взя плѣнъ великь и въротися в Ляхы. По томъ же Данило и Василко, Лестьковою помощью, пріаста Тихомль и Перемиль отъ Александра, и княжаста съ матерью своею в немъ, а на Володимеръ зряща "Се ли ово ли, Вълодимерь будеть наю", Божією же помощію на Вълодимерь призирающа. По томъ же // король пойде на Лестька, Данилови же у Лестка сущю, Лестко же посла посла своего Лестича и Пакослава воеводу, рекый: "Не есть лѣпо боярину княжити в Галичи; но поими дъщеръ мою за сына своего Коломана и посади его [2] в Галичи". Улюби же король Андрѣй совѣтъ [ось] Пакославль и сняся съ Лестькомъ въ Зпиши, и поя дъщерь его за сына своего [3]; и послалъ и, я Вълодислава в Галичи, и заточи, и в томъ заточеніи умре, нашедъ зло племени своему и дѣтемь своимъ, княженіа дѣля: всѣ бо князи не призряху дѣтей его того ради. Король посади сына своего в Галичи, а Лестькови да Перемышль, а Пакославу Любачевь, — Пакославь бо бѣ пріатель Романовой и дѣтемъ ея. Съвѣтомъ же Пакославлимъ Лестко посла къ Александрови, река: "Дай Володимеръ Романовичема [Данилови и Василькови; не даси ли, иду на тя и с Романовичема"]; оному же не давшю, Лестко же посади Романовича в Володимери.

633

Битва

Sbaras

Бракъ

[Въ лѣто 6720.] *По семь же времени минувьши* король отъя Перемышль отъ Лестька и Любачевь. Лестко же съжали си о срамотѣ своей и посла к Новугороду по Мьстислава, рекый: "Братъ ми еси, пойди сяди в Галичи". Мьстиславъ же пойде на Галичь, совѣтомъ Лестковымь. Галичане же вси и Судиславь послашася по Данила; Данило же не утяже уехати, [4] а Бенедиктъ [Лысы] бѣжа въ Угры съ Судиславомъ, а Мьстиславь сѣде в Галичи.

Перемышль отъя

[Въ лѣто 6721.] *В та же лѣта времени минувши* поя у него Данилъ дъщеръ именемь Анну, и родишася у него [5] сыновє и дщери: прьвенець бо бѣ у него Ираклѣй, по немь же Левь, по немь Романъ, Мьстиславь, Шеварно [*], иніи бо млади отъидоша // свѣта сего. Времени же минувшю, еха Данилъ къ Мьстиславу в Галичь, рекій на Лестка, яко: "Отчину мою дръжить"; оному [же] вѣщавшю: "Сыну! За прьвую любовь не могу на нь въстати; а налѣзе собѣ другы". Данилу же възвратившюся къ домови, и еха съ братомъ, и прія Берестій, и Угровескь, и Верещинъ, и Столпъе [6], и Комовь, и всю Украину. Лестко же великь гнѣвь имѣа на Данила; веснѣ же бывши, ехавше ляхове воевать, и воеваша по Бугу. Посла по них Данилъ Гаврила Душиловича, и Семена Олуевича, Василка Гавриловича; и биша ся [7] до Сухое Дорогве, и колодникы изымаша, и во-

634

Irakley, syn Danyla, Lew, Roman, Swarno

Походъ в Галичь

Ляхове воюють по Бугу

---

[1] с; [2] и; [3] си; [4] ѣхати; [5] отъ нея; [6] Столпъ, [7] и.

[*] Внизу іншим почерком написано: *синове Данила короля: Ираклей, Левъ, Романъ, Мстиславъ, Шварно.*

ротишася с великою честію в Володимерь. Тогда же Климъ убиєнь бысть Христиничь, єдинъ отъ всѣхъ єго вой[1], єго же крєсть и донынѣ стоить на Сухой Дорогвє. Ляхы же многы избиша и гнаша по нихъ до рѣкы Вєпря. Лєсткови же творящю, *яко* Мьстиславлимъ съвѣтомъ Данилъ пріялъ єсть Бєрєстіи, Лєстко же посла къ королєви: "Нє хочю чясти в Галичи, но дай єго зятю моєму". Король же посла вой много и Лєстко, и прійдоша к Пєрємышлю; Аронови же тогда тысящю дръжащю в Пєрємышли, избѣже прєдь ними. Мьстиславь бо бѣ съ всѣми князи рускыми и чєрнѣговьскыми, и посла Дмитра, Мирослава и Михалка Глѣбовича противу имъ к Городку: Городокь бо бѣ отложился, бяху в нємъ людіє Судиславли. И Дмитрови біющися подъ городомъ, прійдоша на нь угрє и ляховє, // и побѣжєнъ [2] Дмитръ; тогда же Василь діакь, рєкомый Молза, застрѣлєнъ бысть подъ городомъ; Михалка же Съкулу убиша, съгонившє на Щирци, а главу єго съсѣкша, троє чєпи золотыє сняша и принєсоша главу єго къ Коломанови. Мьстиславу же стоящю на Зубръй, Дмитръ прибѣже к нєму. Мьстиславу же нє могшю битися съ угры, просяшє зятя своєго Данила и Олєксандра, да быста затворилася в Галичи; обѣщася Данилъ єму и Олєксандръ ити в Галичь, Данилъ же затворися в Галичи, а Олєксандру нє смѣвшю. Тогда же вєликаа княгини Романова въспріа мнишєскій чинъ. По томъ же прійдє ратью подъ городъ Коломанъ и ляховє: и многу бою бывшю на Кровавомъ Броду, и падє на ня снѣгъ, нє могоша стояти, идоша за Рогожину, идоша на Мстислава и прогнаша изь землѣ. Мьстиславу же повѣдавшю Данилови: "Изыди из града"; Данилъ же изыдє из Дъмитромъ тысяцкымъ, и съ Глѣбомъ Зьєрємѣєвичємъ, и с Мирославомъ, изыдоша из града и быша противу Толмачю, угони и нєвѣрный Витовичь Вълодиславь, наворотившєся на нь, и прогнаша ихъ[3], и коня отъ нєго отъяша. Данилъ бо бѣ младъ, и видѣ[в] Глѣба Зєрємѣєвича и Сємєна Кодьниньского мужєски єздяща, и пріеха к нима укрѣпляя ихъ,[4] и иніи же устрємилися бяху на бѣгь; того же дни бишася вєсь дєнь олни и до нощи; тоє же нощи увєрнушася, Данилъ и Глѣбь Зьєрємѣвичь яста Яньца, младъ сы и показа мужьство своє, и всю нощь бистася; наутріи же угони [и] // Глѣбъ Василєвичь, увєрнув же ся Данилъ на нь и гна и далєй поприща, оному же утєкшю предъ нимъ борзости ради коньскоє; Данилови же възвратившюся и єдиному єдущю мєжи ими, онѣмъ же нє смѣющимъ наєхати на нь, донєлѣ же въєха къ нєму Глѣбъ Судиловичь и Гаврило Иворовичь и Пєрєнѣжько; оттуду пройдоша в Нутръ [5] и идоша в полє. Бывшю же гладу вєлику, пойдоша возы къ Плаву[a] на канонъ святого Дъмитрєа, възємшє возы накормишася изьобилно и похвалиша Бога и святаго Дмитрєа, яко накорми ихъ. Оттуду же пріидоша нижє Кучєлємина, мысляще, куды пєрєйти рѣку Днѣстръ; Божією же милостію прійдоша лодия изь Олєшіа, и пріехаша в нихъ на Днѣстръ, и насытишася рыбъ и вина; оттуду же пріеха Данилъ къ Мьстиславу. Мьстислав же вєлику похвалу сътвори Данилови, и дары єму дасть вєликы и конь свои борзый сивый, и рєчє єму: "Пойди, княже, въ Володимєръ, а азъ пойду в Половци, мьстивѣ сърома своєго". Данилови же пріехавшю въ Володимєрь.

635

Василь Молза дякъ убіенъ и Михалко з лука

Рѣка Збручь

Коломанъ з ляхи подъ Галичь

Даиилъ выходитъ з Галича

636

Голодъ на Данила в поли

Кучелминъ

Дары даеть Мстиславъ Данилови и коиь борзый

---

[1] воинъ, [2] побѣже; [3] и; [4] и; [5] Онут.

[a] В Іп. виправлено на: *возни къ Плаву.*

[Въ лѣто 6722. Бысть тишина.]

Послы отъ Литвы до княгини Романовой и ихъ имена

[Въ лѣто 6723.] *В то же время* Божіимъ повелєніємь прислаша князи литовскіє къ великой княгини Романовой и *къ* Даниловой [1] и *къ* Василкови, миръ дающи. Бяху же имєна литовскихъ князєй: се старшіи, Живиньбудъ, Довьять, Довьспрункъ, братъ єго Мидогь, братъ Довьяловь Виликаиль; а жємойтьскый князь: Єрьдивиль, Выкынть; а Русковичь [2]: Кинтибудь, Вънибутъ, Бутовитъ, Вижєивь[3] и сынъ єго Вишли, Китєній, Пликосова; а се Булєвечи: Вишимуть, // єго же уби Миндовгъ и жєну єго поялъ и братью єго побиль, Єдивила, Съпрудѣйка; а се князи изь Лотвы [4]: Юдькы, Пукыикь, Бикши, Ликѣикь. Си же вси миръ даша князю Данилови и Василку, и бѣ зємля покойна. Ляхомъ же нє прєстающимъ пакостящимъ, и привєдє на ня лит[в]у: и воєваша ляхи и много убійства сътвориша в нихъ.

Князи литовскіи

637

Литва воюють ляховъ

[Въ лѣто 6724. Не бысть ничтоже.]

Филя гордый и речь его пышна

[Въ лѣто 6725.] В то же время выйдє Филя, дрєвлє прєгордый, надѣяся обіати зємлю, потрєбити морє, съ многыми угры, рєкшю єму: "Єдинъ камєнь много грнцєвь избиваєть", а друго слово єму рєкшє прєгордо: "Острый мєчю, борзый коню — многаа Руси!" Богу же того нє трьпящю, во ино время убієнъ бысть Даніиломъ Романовичємъ дрєвлє прєгордый Филя. Олєксандру же, отступившю отъ Данила и отъ Василка къ Лєсткови, нє бѣ бо има помощи ни отъ колє [5] же, развѣє отъ Бога, дондєже прійдє Мьстиславь с половци. Изыдє же Филя съ многыми угры и ляхы из Галича, поємъ бояре галицкыи, и Судислава цьтя, и Лазоря и ины; а иніи разбѣгошася: загордѣлъ бо ся бѣ.

[Въ лѣто 6726. Тишина бысть.]

Лєстько на Данила

[Въ лѣто 6727.] *В то же время* прійдє Лєстько на Данила къ Щєкарєву, бороня ити єму на помощь Мьстиславу, тєстєви своєму. Кондрату же пріехавшю мирити Лєстка и Данила, познавшю же єму лєсть Лєсткову, и нє вєлѣ князю Данилови єхати къ Лєстку. Филя же стояшєся на брань, мняшє же бо, яко никто же можєть стати проти[ву] єму на брань; остави же Каломана в Галичи, и създа градъ на цєркви прєчистоа Владычица нашєа Богородица, // яже нє стєрпѣвшю оскверненіа храма своєго, въда и в руци Мьстиславу. Бѣ бо ту с Коломаномъ Иванъ Лєкинъ, и Дмитръ, и Ботъ[6]. Половєцкымъ [7] же пріехавшимъ видѣти рати, *но* угромъ же и ляхомъ гонящимъ я, увєрнувся половчинъ застрѣли Уза въ око, и спадшю єму съ фаря и взяша тѣло єго, и плакашєся по нємъ. Наутріа же, на канонъ святыа Богородица, прійдє Мьстиславь рано на гордаго Филю и на угры съ ляхы, и бысть брань тяжка мєжи ими: и одолѣ Мьстиславь. Бѣгающимъ же угромъ и ляхомъ, избієно бысть ихъ множьство, ятъ бысть вєличавый Филя паробкомъ Добрынєнымъ, єго же въ Вылжи [8] Жирославь укралъ бѣ, и обличєну єму бывшю, про нєго же погуби отчину свою. И побѣдившю же Мьстиславу пойдє к Галичю, бившимъ же ся имъ о врата граднаа, и възбѣгоша же на комары цєрковъныа, иніи же ужи възвлачишася, а фарѣ ихъ поимаша: бѣ бо градъ сътворєнъ на цєркви; онѣмъ же стрѣляющимъ и камєніє мєщющимъ на гражяны, изнємогаху жажєю водною, нє бѣ бо воды в нихъ; и пріехавшу же Мьстиславу, и вдашася єму,

Коломанъ в Галичи

638

Филя гордый з ляхами отъ Мстислава поражени

Филя поманъ

Битва о врата граднаа

Градъ на церкви в Галичи

---

[1] Данилови; [2] Рушьковичевъ; [3] Вижѣикъ; [4] Дяволтвы; [5] ни отъ кого; [6] бо; [7] половцемь; [8] лживый.

639

Судиславъ приведенъ къ Мстиславу

изведени быша въ [a] церкве. Данилови бо [1] пріехавшу въ малѣ дружинѣ съ Демяномъ тысяцкымъ, не бѣ бо приѣхалъ въ время то, по томъ же пріеха Данилъ къ Мьстиславу: бысть радость велика, спасъ бо ихъ Богъ от иноплеменьника: вси бо угре и ляхове убієни быша, а иніи яти быша, а иніи бѣгающе по земли истопоша, друзіи же смерды избієни быша, // и никому отъ нихъ утекши; тако бо милость отъ Бога Руской земли. По томъ же приведоша Судислава къ Мьстиславу, оному же не помыслившю о нѣмь зла, но милость єму показавшю, онъ же, обоймаа нозѣ єго, обѣщася работѣ быти єму; Мьстиславу же вѣровавшю словесемь єго, и честію великою почтивь єго, и Звинигородъ дасть єму.

[Въ лѣто 6728. Не бысть ничто же.]

Держиславъ и Творианъ

Ночь нещаслива около Белза

[Въ лѣто 6729.] *В то же время* отступилъ бѣ Александръ и сътвори миръ съ Лесткомъ и Коломаномъ, и съ Филею гръдымъ, Романовичема не престааша хотя зла. Побѣждении [2] [же] Мьстиславли и по литовскомъ воєваніи на ляхы сътвори миръ Лестко съ Даніиломъ и Василкомъ, и Дръжиславомъ Абрамовичемъ и Творіаномъ Вътиховичемъ, а Романовичи сътвориста миръ *съ* Демяномъ тысяцкымъ: отступи Лестько отъ Александра. Въ суботу же на ночь поплененo бысть около Белза и около Червна Даниломъ и Василкомъ, и вся земля поплененa бысть: бояринъ боярина плєнившю, смердъ смерда, градъ града, яко же не оставитися ни єдиной веси *не* плѣненѣй, єже притъчею глаголютъ Книгы: не оставльшюся камени на камени. Сію же нарѣчють белжане злу нощь, сіа бо нощь злу игру имъ зыгра: повоєваніє бо бяху преже свѣта. Мьстиславу же рекшю: "Пожалуй брата Олександра", и Данилъ воротися въ Володимеръ, отъиде отъ Белза.

Єпископи володимерскіи за Василка и за Данила

640

Холмъ градъ созданъ отъ Данила

[Въ лѣто 6730. Не бысть ничтоже.]

[Въ лѣто 6731.] *Въ лѣта* же Данила и Василка Романовичь, бяху вълодимерскіи бискупи бѣ бо Асафь, блаженьный преподобный святитель Святоє Горы; и по томъ бѣ Василій отъ Святоє Горы; и по томъ бѣ Никифоръ, // пророкомъ Станило, бѣ бо слуга Василковь прежде; и по томъ Кузма, кроткый, смиреньный, преподобный, бискупъ вълодимерскій. Богу же изволившю, Данилъ създа градъ, именемь Холмъ, — създаніє же єго иногда скажемь. Божією волею избраненъ бысть и поставленъ бысть Иванъ бискупь князємъ Даниломъ отъ клироса великоє церкви святыа Богородици володимеръскоє. Бѣ бо преже того бискупь Асафь въ Угровску [3], иже ступи [4] на столъ митрополий [5] и за то свръженъ бысть *съ* стола своєго — и приведен бысть *на* бископъю [6] в Холмъ.

Татаре, новаа рать, на половцовъ воюють

[Алецское побоище.]

[Въ лѣто 6732.] *В то же лѣто* прійде неслыханаа рать: безбожніи моавитяне, рекомыи татарове, прійдоша на землю Половецькую. Половцемь же ставшимъ *Юрьгій Кончаковичь бѣ больше всѣхъ половець, не може стати* противу лицю ихъ; бѣгающе [же] єму, и мнози избієни быша, до рѣкы Днѣпра; татарове же възвратишася, идоша въ вежи своа. Прибѣгшимъ же половцемь *многымъ* в Рускую землю, глаголющимъ же имъ рускымъ князємь: "Аще не поможете намъ, мы нынѣ иссѣчени быхомъ, а вы наутріє иссѣчени будете"; бывшю же съвѣту всѣхъ князей, въ

---

[1] же; [2] по побѣдѣ; [3] Угровьсыи; [4] скочи; [5] митрофоличь; [6] пискупья.

[a] Прийменник *въ* іншим почерком виправлено на *съ*.

* Фрагмент між двома зірочками в тексті подано внизу сторінки. Вставлений за смислом і відповідно тексту Іп.

градѣ Кієвѣ, сътвориша съвѣтъ сице: "Лучє бы намъ [1] єсть приаті а на чюжєй зємли, нєжєли на своєй". Тогда бо бѣ Мьстиславъ Романовичь в Кыєвѣ, а Мьстиславь козєльскый [2] въ Чєрнѣговѣ, а Мьстиславь Мьстиславичь в Галичи: тіи [3] бо бяху старійшины в Руской зємли; Гюргіа жє князя вєликого суждальского нє бы в томъ съвѣтѣ; сє жє пакы и младіи князи: Данилъ Романовичь, Михаилъ Всєволодичь, Всєволодъ Мьстиславичь кієвьскій, и иніи мнози князи; //тогда жє вєликій князь половєцкій крєстися Бастый; Василка жє нє бѣ, бѣ бо в Володимєри младъ. Оттуду жє прійдоша мѣсяца априля и прійдоша к рѣцѣ къ Днѣпру, къ острову Варяжскому. И приєха ту к нимъ вся зємля Половєцкаа, и чєрнѣговцємь прієхавшимъ и кіаномъ и смолняномъ, и инѣмь странамъ; всянамъ [a] по суху жє Днѣпръ пєрєшєдшимъ, яко жє покрытѣ быти водѣ отъ множьства людєй, [а] галичанє и вєлонци [6] койждо съ своими князи, а курянє и трубьчанє и путивльци, къйждо съ своими князи, прійдоша коньми, а выгонци галицкіа прійдоша по Днѣпру и въидоша [4] в морє; бѣ бо людєй [в] тысяща, и въидоша в *рѣку* Днѣпръ, и възвєдоша порогы, и сташа у рѣкы Хортицѣ на бродѣ у Протолчи; бѣ бо с ними Домамѣричь Юрьгій и Дръжикрай Володиславичь. Пришєдши жє вѣсти въ станы, яко пришли суть видѣтъ олядій рускыхъ, слышавь жє Данилъ Романовичь, и гна всѣдъ на конь видѣти нєвиданоє рати, и сущіи с нимъ коньници и иніи мнози князи с нимъ гнаша видѣти нєвиданоє рати. Онѣмъ жє отшєдшимъ, Юрьгій ижє имь сказывашє, яко стрѣлци суть; иніи жє молвяху, яко прости людіє суть, пущєй половєць; Юрьгій жє Домамиричь молвяшє: "Ратници суть и добраа воя". Прієхавшє жє сказаша Мьстиславу, Юрьгій жє всє сказа, и рєкшимъ молодымъ князємь: "Мьстиславє и другій Мьстиславє! Нє стойта, пойдємь противу имь", пєрєйдоша жє вси князи, Мьстиславь и другый Мьстиславь чєрнѣговскій, рѣку Днѣпръ, и иніи // князи прійдоша, и пойдоша в полє Половєцко; и пєрєйдоша Днѣпръ въ дєнь в вторникъ. И усрѣтоша татаровє полкы рускыа, стрѣлци жє рускіа побѣдиша и, и гнаша в полє далєчє, сѣкущє, и взяша скоты ихъ, а съ стады утєкоша, яко всѣмъ воємъ наполнитися скота. Оттуду жє идоша 8 дній до рѣкы Калкы, срѣтоша сторожєвє татаръскіи; сторожємъ жє бившимся с ними, и убієнъ бысть Иванъ Дмитрієвичь, и инаа два с нимъ; татаромъ жє отъєхавшимъ напрочьнѣ рѣцѣ Калкѣ. Усрѣтоша татаровє половєцкыа полкы и рускіа, Мьстислав жє Мьстиславичь повєлѣ впєрєдъ пєрєйти рѣку Калку Данилови с полки, и инѣмь полкомъ с нимъ; а самъ по нємъ пєрєйдє, єха жє самъ въ сторожѣ; видѣвшю жє єму полкы татарьскыа, прієхавь рєчє: "Въоружитєся". Мьстиславу жє и другому Мьстиславу, сѣдящима въ стану, нє вѣдущима, Мьстислав жє нє повѣда има зависти ради: бѣ бо котора мєжи ими вєлика. Сразившимся полкомъ на мѣсто, Данилъ жє выєха напередъ, и Сємєонъ Олюєвичь и Василко Гавриловичь, потькоша в полкы татарскіа; Василкови жє зботєньну бысть, а самому Данилу вботєньну бывшю в пєрси, младъства ради и буєсти и нє чюша раны, бывшіє на

641

Бастый, князь половецкій, крестися

Островъ Варяжьскій на Днѣпрѣ, где ся войска стягаютъ противъ татаровъ

Хортица рѣка

Держикрай Володиславичь

Рать невиданаа

Мова о татарехъ

642

Рѣка Калка

Василко и Данило ранени

---

[1] ны; [2] в Козельскѣ; [3] то; [4] вси идоша.

[a] Так в об. сп.; [6] В Іп. *веленци* виправлено на *волынци*; [в] У слові *людей* над літерою **ю** написана літера ѡ.

643
Мстиславъ Нѣмый Мономахъ

Русь поражени отъ татаровъ, единыхъ кіанъ изъби Богъ тридесятъ тысящь

Данилъ, напившись воды, почулъ рану и былъ храборъ и дръзъ

Процесіи противъ татаровъ

Земля Танагутьска Чаноизъ, кано ихъ, и Чаногутъ убіени

Александръ и Романъ враждуютъ на Даиила и Василка

Лысаа гора

644
Белзъ мало не взятъ

Данилъ з ляхи воюєть землю Галицкую около Любачева

Завистъ ляховъ для здобычи

Мьстиславъ с Котянемь и половцами

Александрова клевета и Янева лжа открилася

тєлєсѣ єго: бѣ бо възрастомъ 18 лѣтъ, бѣ бо силєнъ. Данилови же крѣпко борющю[ся], и избивающа татары, видѣвь то Мьстиславь Нѣмый, мнѣвь, яко Данилъ зводєнъ бысть, потєчє [1] и самъ в ня, бѣ бо мужь и той [2] крѣпокъ, понє жє ужика сый Роману отъ плємєни Володимєря, прирокомъ Мономаха, бѣ бо вєлику любовь имѣа къ отцу [єго], // єму жє поручившє по смєрти свою волость, дая князю Данилови. Татаромъ жє бѣгающимъ, Данилови жє избивающи ихъ своимъ полкомъ, и Олгови курьскому, крѣпко бывшимся, инѣмъ полкомъ сразившимся с ними, грѣхъ ради нашихъ рускымъ полкомъ побѣжєньнымъ бывшимъ: Данилъ видѣвъ, яко крѣпчайши брань ратныхъ налєжить [a], стрѣлцємъ ихъ стрѣляющимъ крѣпци, обрати конь свои на бѣгь, устрємлєніа ради противныхъ. Бѣжащю жє єму, въжада воды, пивь почю рану на тєлєсѣ своємь, съ брани нє позна єя крѣпости ради и мужьства възраста своєго: бѣ бо дрьзь и храборъ, отъ главы и до ногу єго нє бѣ на нємь порока. И бысть побѣда на вся князи рускыа, тако жє нє бывало никогда жє. Татаромъ жє побѣдившимь рускіа князи, за прєгрѣшєніє хрєстіанскоє пришєдшимъ и дошєдшимъ до Новагорода Святополчєского: нє вѣдающимъ жє руси лєсти ихъ, исходящю противу имъ съ крєсты, они жє избиша ихъ всѣхъ. Ожидаа Богъ покааніа хрєстіанского, обратися въспять на зємлю Въсточную, и воєваша зємлю Таногутьску [3], на ины страны; тогда жє и Чаногызь, кано [4] ихъ таногуты, убієнъ бысть; ихъ жє прєльстившє послѣ жє лєстію погубиша, иныє жє страны ратми, наипачє лєстію погубиша.

[Въ лѣто 6733.] *И бысть по сихъ врємєни минувши* Олєксандръ всєгда [5] вражду имѣашє къ своимъ братомъ Романовичємъ, Данилови и Василкови; слышавь, яко Мьстиславь нє имѣєть любвє къ зятю своєму князю Данилови, радости исплънивьcя понужєваше Мстислава на рать. Мьстиславу жє пошєдшю на рать, прійдє на Лысую гору; Данилови жє [6] пріехавшю [7] в Ляхы и възвєдшю князя Лєстка, пойдє противу єму. // Мьстиславу жє помочь пославшю Олєксандрови, стрѣтивши жє имь рать, възгнаша въ градъ Бєлзъ и замало и городъ нє взяша; наутріа пойдоша противу имъ, Мьстиславу жє нє стєрпѣвшю възвратися в Галичь. Данилу жє князю въєвавшю с ляхы зємлю Галицкую и около Любачєва, и плѣниша [всю] зємлю Бєлзскую и Чєрвєньскую, дажє и до оставшихъ, Василку жє князю многы плєны пріємшю, стада коньска и кобыльска: и бысть завистъ ляхомъ, и бывшимъ посломъ отъ обоихъ, и пущєнь бысть Дєміанъ и Андрѣй. И бысть по сихъ привєдє Мьстиславь Котяня и половцы многы, и Володимєра кієвскаго, творяся на ляхы идя, съвѣтомъ Олєксандровымъ; съвѣтъ жє Алєксандровь всєгда нє прєсташє о братѣ своємь, рєкы, яко: "Зять твой убити тя хочєть". Исправлєнію жє бывшю около вєжи єго, самому жє Алєксандру нє смѣвшю єхати, посла Яна своєго; Мьстиславу бо рєкшю: "Твоя бѣ рѣчь, Яню, яко Данилъ второє сваживаєть [8] ляхы на мя"; познавшимъ жє всѣмъ князємь Алєксандрову клєвєту, а Янєву льжю, и рєкшимъ жє всѣмъ князємь: "Прійми всю

[1] потче; [2] тъ; [3] Таногустську; [4] канъ; [5] все; [6] жи; [7] поѣхавшю; [8] всаживаеть.
[a] В Іп. зам. *брань ратныхъ належить* написано: *брань належить в ратныхъ.*

власть єго за соромъ свои"; онъ же за братолюбіє не прія власти єго, и вси похвалиша єму. Мьстислав же прія зятя своєго любовію, и почтивъ єго великими дарми, и да єму конь свой борзый Актазъ, // якого же в та лѣта не бысть; и дъщеръ свою Анну даривь великими дарьми, и съ братією видєвь[с]я в Перємили, и утвердиша мирь.

645

Дары отъ Мстислава Данилови, конь славный Актаръ Перємилъ Наветы на Мьстислава

[Въ лѣто 6734.] *По томъ же* лестивому Жирославу рекшю бояромъ галицкымъ, яко: "Идеть Мьстиславь в поле и хощеть васъ предати тестеви своєму Котяню на избитіє", Мьстиславу же праву сущю о семъ[1] и не свѣдущю ничто же о нихъ, они же емше вѣры отъидоша въ землю Перємышльскую, в горы Кавокаскыа, рекше въ Угорскыа, на реку Днѣпръ [a], послаша послы своя, рекуще, яко: "Жирославь повѣдалъ намъ[2] есть" [б]. Мьстиславу же пославшю отца своєго Тимофеа, яко: "Въсуе оклеветалъ мя есть к вамъ Жирославь"; Тимофею же клєншюся имь о семь, яко не свєдущу Мьстиславу ничто же о семь: и приведе бояре вси к нему. Князю же обличившю єму Жирослава, и гна и отъ себе. Яко же изгна Богъ Каина отъ лица своєго, рекый "Проклятъ ты буди", стоня [и] трясыйся на земли, яко же раздвиже земля уста своа пріати кръвь брата твоєго; тако [3] же и Жирославь раздвиже уста своя на господина своєго: да не будеть єму приставника[4] въ всѣхъ земляхъ Рускыхъ и въ Угорскыхъ ни в кыихъ же странахъ, да ходитъ шатаася въ странахъ, желаніє брашна да будетъ єму, вина же и олу поскуду да будетъ єму, и да будетъ дворь єго пусть, и въ селѣ єго не будеть живущєго. Оттуду выгнанъ иде къ Изяславу: бѣ бо лукавый лестець нарєченъ, [и] всѣхъ стропотливѣє и ложь пламенъ, всеименитый отцемъ добрымъ, убожествомъ възбраняше // злобу єго, лжею питашеся языкь єго, но мудростію възложаше вѣру на лжю, красяшеся лестію паче венца, лжеименець, зане прелщаше не токмо чюжихъ, но и своихъ възлюбленьныхъ имѣніа ради ложь; того бо дѣля жадаше быти у Изяслава. И мы же на преднеє възвратихомся.

Жирославъ яко клеветникъ изгнанъ

646

Андрей королевичь, зять Мстиславу, слухаючи клеветъ,войну подноситъ на тестя

Мьстислав же, по съвѣтѣ лживыхъ [5] боярь галицкыхъ, вдасть дъщеръ свою меншую за королевича Андрѣя, и дасть єму Перємышль. Андрей же послушавь льстиваго Семеона [6] Чермнаго, и бежа въ Угры и нача въздвизати рать; бывши же зимѣ, прійде к Перємышлю, Юрьеви тогда тысящю дръжащю, преда Перємышль и бѣжа самъ къ Мьстиславу. Королеви же ставшю въ Звинѣгородѣ, и посла вои свои къ Галичю [самъ бо не смѣ ѣхати к Галичю]; повѣдаху бо єму влъхвы угорьскыа, яко узрѣвшю Галичь не быти єму живому; онъ же тоа ради вины не смѣ ити въ Галичь, яко вѣряше влъхвомъ. Днѣстру [7] же наводнившюся, не могоша перейти. Мьстислав же выеха противу с полкы, онѣмъ же позоровавшимъ на ся [8], и ехаша угры въ станы своа: бѣ же [9] с королемь Пакославь с ляхы. Оттуду же пойде король к Теребовлю и взя Теребовль, пойде к Тихомлю и възя Тихомль; оттуду же прійде къ Кремянцю и бися подъ Кремянцемь, и много угорь избиша и раниша. Тогда же Мьстиславь Судислава посла къ зятю своєму князю Данилу, рекый: "Не отступай отъ мене"; оному же рекшю: "Имамъ правду въ сердци своємь". От-

Острахъ на короля отъ волхвовъ о Галичь

Пакославъ з ляхами при короле

Подъ Кремянцемъ избити угрове

---

[1] немь; [2] ны; [3] яко; [4] пристанка; [5] льстивыхъ; [6] Семьюнка; [7] Днѣпру; [8] насъ; [9] бо.

[a] Помилка в об. сп.: треба *Днѣстръ*; [б] В об. сп. фраза не закінчена. В Єрм.: *яко предати насъ имаши Катяну.*

647

Король пораженъ отъ Мстислава, Мартинишь, воевода королевъ, убитъ

Судиславъ, пріятель королеви

Лестко на помочь королеви

Король спрацованый вернулся до Угоръ и Жирославъ съ нимъ

Судиславова рада: не давати дщере за Данила

648

Галичь данъ Андрѣеви королевичю

Мьстиславъ Нѣмый отдалъ отчину Данилови

Данилъ въ Жидичинѣ, намовляютъ его взяти Луцко

Лучане поддалися Данилови

Пересопница

Ятвязи воюють около Берестя и поражени отъ Данила

Мондуничь Шутровій и Стегутовій Зѣбровичь

649

Небра раненъ отъ Данила

туду же прійде король // къ Звинигороду. Выеха же Мьстиславь из Галича, угре же выехаша противу єму из [1] становь королевскыхъ. Мьстислав же бився с ними и побѣди я; и гнаша по нихъ до становь королевскыхъ, сѣкуще; тогда же Мартиниша убиша, воеводу кор[ол]єва. Король же смятеся умомъ, и пойде изь землѣ борзо. Данилови же пришедшю къ Мьстиславу съ братомъ Василкомъ к Городъку, и Глѣбь съ нима, и молящимъ имъ: "Пойди, княже, на короля, по Лохти ходить", Судиславъ же браняше єму, бѣ бо имѣаше лесть въ сердци своємь, не хотяше бо пагубы королеви, имѣаше бо в немь надежю велику: бяше бо король изнемоглься. Лесткови же в то время идущю в помощь, Данилови же бранящю єму не помагати королеви, оному же наипаче хотящю, Данилъ же и Василко посласта люди своя къ Бугу [2], не даста єму пріити; оттуду же възвратився иде въ свою землю: изнемоглъ бо ся бѣ ходивь на войну. А король угоръскый иде въ Угры. Тогда же угони и Изяславь съ льстивымъ Жирославомъ, идоста с нимъ Угры. По томъ же Судиславу льстящю подъ Мстиславомъ, рече єму: "Княже! Дай дъщерь свою обручєньную за королевича и дай єму Галичь: не можєшь бо дръжати самъ, а бояре не хотять тебе". Оному же не хотящю дати королевичю, но паче [3] хотя дати Данилови, Глѣбови же Зьеремѣевичемъ и Судиславу претяща єму не дати єму Данилови, рѣста бо єму: «Аже и даси королевичю, тогда [4] въсхощеши и можеши [ли] взяти подъ нимь; даси ли Данилови, в вѣкы // не твой будеть Галичь". Галичаномъ бо хотящимъ Данила, оттуду же послаша в рѣчехъ, Мьстиславь дасть Галичь королевичю Андрѣеви, а самъ взя Понизіе; оттуду иде къ Тръцескому. Мьстиславу же Нѣмому давшю отчину свою князю Данилови, и сына своего поручилъ Ивана, Ивану же умръшю, и прія Луцескь и Ярославль [5], и [6] Черторыескь *и* Пинескь [7].

[Въ лѣто 6735.] Начнемь же сказати бесчисленьныя рати, и великіа труды, и частыа войны, и многыа крамолы, и чястая въстаніа, и многыа мятежи, измлада бо не бы има покоа.

Сѣдящю же Ярославу въ Лучьску, еха Данилъ въ Жидичинъ кланятися святому Николѣ и молитися, и зва и Ярослава[a] к Лучьску; и рѣша єму бояре єго: "Прійми Лучєскь, зде ими князя ихъ"; оному же отвѣщавшю, яко: "Приходихъ [8] зде молитву сътворити святому Николѣ, и не могу того сътворити", иде въ Володимерь. Оттуду же, събравша рать, посласта на нь Андрѣа, Вячеслава, Гаврила, Ивана; оному же въехавшю, ятъ бысть съ женою своєю, ять же бысть Олексою Орѣшкомъ: бѣ бо борзъ конь подъ нимъ угонивый [6] и я єго до города; и затворишася лучане. Наутріа же прійде Данилъ и Василко, и предашася лучане; брать же да Василкови Лучєскь и Пересопницю, Берестій же єму бѣ преже далъ. Воеваша ятвязи около Берестіа, и угониста и из Володимеря, наехавшима же двѣма [9] Монъдуничю Шютровій и Стегутовій Зѣбровичю на полкъ, и убієнъ бысть Даниломъ и Вячеславомъ // Шюрть, а Стегуть убієнъ бысть Шелвомъ. Бѣжащимъ же ятвяземь, угони я Данилъ, Небра язви четырми ранами, древо же вышибе копіе из руку єго; Василкови *же* угонившю єго, кликь бысть великь: "Братъ ти бієтся назади"; оному же оставшю, обра-

[1] со; [2] къ брату; [3] наипаче; [4] когда; [5] Ярославъ; [6] а; [7] пиняне; [8] приходить; [9] двѣдвѣима.
[a] В Іп.: *Ярославъ*; [6] Так в об. сп. зам.: *угонивь и.*

Черторыйскъ

Мстислав жалѣетъ за Галичем

На Велыкъ день Чорторыйскъ обсяженъ, где конь подъ Даниломъ застреленъ

Чорторыйскъ взятъ отъ Данила

Мстиславъ умеръ Глѣбъ Зеремѣевичь

650

Перемиль и Межибожи

Кирилъ митрополитъ стараеться о мирѣ

Ростиславъ пиньскій

Котянь с половцами и прочіи войска подъ Камянцемь

Половцѣ с Котянемъ взяли землю Галицкую Королевичь в Галичи

Данилъ и Василко з ляхами на Кіевъ и Пакославъ воевода

Воротиславъ єднае Лестко, князь ляцкій, на сеймѣ убіенъ Святополкомъ Олговичомъ

651

Кондратъ, братъ Лестковъ, з Даниломъ и Василкомь в любви

тися брату на помощь, оному же симь утєкшю, а иніи разбѣгошася. Мы же, сє оставльшє, на прєднєє възвратимся.

Данилъ же посла Дємьана къ тєсти своєму, рєка єму: "Нє подобаєтъ пи[ня]намъ дръжати Чєрторыйска, яко нє могу имъ трьпѣти". Дємьянови же повѣстящю с нимъ: "Сыну! Съгрѣшихъ нє давь тобѣ Галича, но дахъ иноплємєньнику, Судислава лєстьца съвѣтомъ, обольсти бо ми; ажє Богъ въсхощєть, поидивѣ на ня, азъ сважю[1] половци, а ты своими, и аще Богъ дасть єго нама, ты възми Галичь, а азъ Понизіє, а Богъ ти поможєть; а про Чєрторыєскь правь єси". Дєміану же пріехавшю въ Вєликую суботу, наутріа же на Вєликый дєнь пріехаста Даніилъ и Василко къ Чєрторыйску [в понедѣлникъ] на ночь обсѣдоста градъ; тогда же и конь Даніиловъ застрѣлєнъ бысть з города; наутріа жь обьєхаста градъ, Мирославь и Дємьянъ рєкоста, яко: "Прєдалъ Богъ врагы наша в рукы ваю". Данилъ же вєли приступити къ граду, и взяша градъ ихъ и князи ихъ изымаша. По томъ же Мьстиславь вєликый Удатный князь умрє, жадающу бо єму видєти сына своєго Даніила, Глѣбь же Зєрємєєвичь, убѣжєнъ бысть завистію, нє пустяшє єго; оному же хотящю поручити домъ свой и дѣти въ руцѣ єго: // бѣ бо имѣя до нєго любовъ вєлику въ сєрдци своємь. И по томъ же пустиста Ярослава и даста єму Пєрємиль, и по томъ Мєжибожіє.

[Въ лѣто 6736.] *В то же лѣто* бѣ Кирилъ[2] митрополитъ прєблажєньный святый пріехалъ мира сътворити, и нє можє. По томъ же Ростиславь пиньскый нє прєстаашє клєвєща, бѣша бо дѣти єго изыиманы. Володимєрь [жє] кыєвскый събра вои, Михаилъ чєрниговьскый, — "яко бо бѣ отєцъ єго постригль отца моєго"; — бѣ бо єму боязнь вєлика въ сєрдци єго. Вълодимєр же звади[3] Котяня [на конь] и вси половци, и прійдоша къ Камєнцю; Вълодимєр же съ всѣми князи, а *Михаилъ съ всѣми князи* и куряны, и пиняны, и новьгородци и туровьци, и обьсѣдоша Камєнєць. Данилови бо творящюся мирь сътворити с ними, пєрєводя ими, и єха в Ляхы по помощь, а Павла своєго посла къ Котянєви, рєка: "Отчє! Измяти войну сію, пріими мя в любовъ свою"[4]; онъ же єхавь взя зємлю Галицкую, и идє в зємлю Половєцкую и нє обратися к нимъ. Бѣ бо королєвичь в Галичи и Судиславъ с нимь, миръ бо имѣашє и съ Володимєромъ и Михаиломъ; симъ же нє вспѣвшимъ[5] ничто же, въротишася. Данилъ же и Василь събравша ляхы многы, идоста къ Кыєву с Пакославомъ воєводою, и Олєксандро с нима; стрѣтоша же послы [отъ] Володимєра и Михаила, и Въротиславъ Пєтровичь, и Юрій Итолигнєвичь[6], хотящє мира; и умиришася и ляховє възвратишася въспять.

[Въ лѣто 6737.] *В та же лѣта* Лєстько убієнь бысть вєликый князь лядьскый, на сонмѣ убієнь бысть Святополкомъ // Олговичємь[7] *и* Володиславомъ, съвѣтомъ бояръ нєвѣрныхъ. По смєрти брата своєго Кондратъ прія Данила и Василка въ вєликую любовь и проси єю, да быста шла єму на помощь, [и поидоста єму на помощь] на Володислава на старого; сама же идоста на войну, остависта же в[a] Бєрєстіи Володимєра пиньскаго, и угровьчаны и бєрєстіаны, стєрєчи зємли отъ ятвязь. В то же

[1] всажу; [2] Курилъ; [3] всади; [4] себѣ; [5] вуспѣвошимъ; [6] Толигнѣвичь; [7] Одовичемь.

[a] **в** написано зверху іншим чорнилом.

Литва ляховъ воюютъ, поражени отъ Володимера Калишь

Прѣсна рѣка

Кондратъ любитъ рускіи битвы

Калишь яти вѣлитъ въ ниякомъ мѣсцу

Калишане бороняться моцно

652

Врата зажьжены

Ранныхъ 160

Роковане калишанъ о покои, где и Данилъ былъ з стороны Кондратовы

653

вєрємя литва ляхы воєваша: мняще мирни суще, и прійдоша къ Бєрєстію, Вълодимєр же рєчє: "Аже єстє мирьни, но мнѣ єстє нє мирни", изидє на ня и бєрєстіанє избиша я всѣ. Данилъ же и Василко прійдоста къ Кондратови, и згадавшимъ имъ идоша кы Калєшю, и прійдоша Вєтру[a] вєчєрь; наутріа же свитающю, прєйдоша рѣку Прѣсну и пойдоста к городу, и тоє нощи бысть дъждь вєликь; видѣвши же, яко нѣсть кто противяся, пустиша воєвати и плєнити. Русь же догнаша Милича и Старьгорода, и нѣколко сєлъ Въротиславльскыхъ заяша, и пріаша плѣнъ вєликь и вратишася, и пріидоша въ станы, гадающимъ, како пойти къ городу на бой; ляхомъ же нє хотящимъ битися. Наутріи же Данилъ и Василко поємъша воє своя, и пойдоста къ граду; Кондрату же любящю рускый бой и понужающю ляхы своя, онѣмь же одинако нє хотящимъ. Приступившима же има обѣма к воротомь калєшьскымъ, а Мирослава посласта взадъ града [и] иніа полкы; [бѣ бо] городъ обошла вода и силнаа лозина и вєрбьє, и нє свѣдущимъ и ся самѣмь, игдє кто біашєся [1]; єгда же сіи оступяху отъ боа, оніи же налєжаху на оны, а коли оніи отступяху, а они налєжаху на сіи: за нєвѣдєніє // нє пріять бысть градъ томь дни; идущю же камєнію съ забролъ, яко дъждю силну, стоящимъ имъ въ водѣ, дондє же сташа на сусѣ намєтаномъ камєніи, и възводный мость и жєравєць възьгоша; ляховє же врата одва угасиша градьскіа. Данилови же и Василкови хотящима [2] подлє града, стрѣляющимъ на градъ инѣмь стрѣлцємь, и бысть ранєно мужєй стоящихъ на забролєхъ 100 и 60; бывшу же вєчєру, въз[в]ратишася въ страны [3] своя, Станислав же Микуличь рєчє: "Гдє то мы стояли, ту нѣсть воды, ни грєблє высокы"; Данилъ же въсѣдѣ на конь єха самъ на зъгляданьє града, и видѣ яко тако и єсть. Данилъ же пріеха къ Кондратови и рєчє єму: "Аще быхомъ испръва вѣдали мѣсто сє, то градъ пріать бы былъ". Кондратови же молящуся има, да наутріа пакы приступита къ граду; наутріа же Данилъ и Василко посласта люді своа, онѣмъ же стоящимъ и тєрєбящимъ лѣсы около града, гражаномъ же ни камєня смѣющимь врєщи на ня, просяху ся, да бы к нимъ прислаль Кондратъ Пакослава и Мьстиуя. Пакослав же рєчє Данилови: "Измѣнивь ризы своа, поєди с нами". Данилови же нє хотѣвшю, рєчє єму братъ: "Иди, да слышиши [4] вєчє ихъ"; нє вѣряшє бо Мьстиуєви Кондратъ. Данилъ же възємь на ся шоломь Пакославль [5] и ста за нима. Стоящимъ же мужємь на заборолѣхъ и рєкущимъ имъ: "Тако молвита вєликому князю Кондрату: "Съй градъ нє твой ли єсть? Мы же мужи, изнємогшєи въ градѣ сємь, ци иного страньници єсмы? Но людіє твои єсмы, а ваша братіа єсмы; чєму о насъ нє зжалита си? Аще насъ русь плѣнять, то // кую славу Кондратъ пріимєть? Аще рускаа короговь станєть на заборолѣхъ, то кому чєсть учиниши? Нє Романовичєма ли? А свою чєсть уничтожиши; нынѣ брату твоєму служимь, а заутра твои будємь; нє дай славы руси погубити [6] града сєго"; и *ина* многа словєса глаголаху. Пакославу же рєкшю: "Кондратъ бы радъ милость [в] учиниль вамъ; Даниль лютъ зѣло єсть, насъ нє хощєть отъити прочь, нє пріємъ града", росмѣявся рєчє: "А сє стоить самъ, молъвитє с нимъ". Князь же тъчє єго оскѣпи-

---

[a] В об. сп. помилка. Слід: *Вєпру;* [6] В Іп.: *не дай славы руси, ни погуби*; [в] В Іп.: *Кондратови радъ милость бы.*

[1] биаше; [2] ходящима; [3] станы; [4] слыши; [5] Пакославь.

Таль есть езикъ Клятва межи ляхами и русю не брати челяди из часу войны

щємь, и сня съ себє шєломъ. Они жє кликнуша съ града: "Имѣй службу нашю, молимся, сътвори миръ". Оному жє много смѣавшюся и много вѣстовавшю с ними, поя отъ нихъ два мужа и пріеха къ Кондратови; и сътвори Кондратъ с ними миръ и поя у нихъ талъ [a]. Руси бо бяху полонили многу чєлядь и боярынѣ; сътвориша мєжи собою клятву русь и ляховє; аще по сємь коли будєть мєжи ими усобица, нє воєвати ляхомъ рускоє чєляди, ни руси лядьскоє. По томъ жє възвратистася отъ Кондрата в домъ свой, съ чєстію Богу поспѣвающю има; сътвориста єму помощь вєлику и внидоста съ славою въ зємлю свою: иный бо князь нє въходилъ бѣ въ зємлю Лядьскую толь глубоко, прочє Володимєра Вєликого, ижє бѣ зємлю крєстилъ. По томъ жє врємєни минувши єха Василко *к* Суждалю на вєсєлє [1] шюрина своєго, к вєликому князю Гюрьгью, поємь Мирослава съ собою и ины. Князю жє Данилови, будущю во Угровьску, прислаша галичанє, рєкущє, яко: "Судиславь шєлъ єсть в Понизьє, а королєвичь в Галичи // осталъ; а пойди боржє". Данилови жє, събравшу вои въборзѣ, посла Дємяна на Судислава, а самъ идє въ малѣ дружинѣ къ Галичю изь Угровьска. Трєтій дєнь бывшю єму на ночь в Галичь, а Судиславь нє стєрпѣ прєдъ Дєміаномъ, но побѣжє в Галичь. Данилови жє пріехавшю къ Галичю, Галичь бо бѣ ся затворилъ, Данилъ жє взя дворъ Судиславль, яко жє вино, и овоща, и кърма, и къпій, [и] стрѣлъ, пристраньно видѣти; по томъ жє Данилъ видѣвь люди своя яко исполнилися [2], нє хотѣ стати въ [6] города, но идє на ину страну Днѣстра. Судиславу жє тоє ночи въбѣгшю въ городъ, яти быша отъ вои єго людіє и рєкоша, яко Судиславь уже в Галичи, Данилъ стояшє Угльницихъ, на бєрєзѣ Днѣстра; выєхавь жє к галичаномъ и угромъ, и стрѣляшєся на лєду, вєчєру жє бывшю, и лєдомъ въставшимъ [и] рєцѣ наводнившися, зажгоша мость на Днѣстрѣ бєзаконьный лихій Семьюнько, подобный лисици чєрьмности ради; и прійдє жє Дємьянь съ всѣми бояры галицкыми, съ Мирославомъ [3] и съ Володиславомъ и съ многыми бояры галицкыми. Данилови жє о сємь вєсєло будущя, а о мостѣ пєчаль имѣющю, како Днѣстръ пєрєйти; гнав жє Данилъ к мосту и узрѣ, яко конєць мосту вгаслъ єсть, и бысть радость вєлика; наутріа жє прійдє Вълодимєръ Инъгваровичь, и пєрєйдоша мость и сташа по бєрєгу Днѣстра. Наутріа жє уставшє, но обьєха Данилъ городъ, и събравь зємлю Галицкую ста на чєтыри части окрєсть єго, и събра отъ Бобръкы // дажє и до рєкы Ушици и Прута, и обьсѣдє и въ силѣ тяжцѣ; онємъ жє изнємогшимъ прєдаша градъ. Данилови жє пріємши градъ, помянувшю любовь короля Андрѣа, и пусти сына єго и проводи и до рѣкы Днѣстра; изыдє жє с нимь єдинъ Судиславь, на нь [4] жє мєта[ху] камєніє, рєкущє: "Изыди из града, мятєжничє зємли!" Андрѣєви жє пришєдшю къ отцу своєму [5] и брату, и Судиславу глаголющу нєпрєстаньно: "Изыдѣтє на Галиць и пріимѣтє зємлю Рускую; аще нє пойдєши, но укрѣпятся на ны". Изыдє жє Бѣла риксь, рєкомый король угорьскый, въ силѣ тяжьцѣ, рєкшю єму, яко: "Нє имать остатися градъ Галичь, нѣсть кто избавляя и отъ руку моєю". Въшєдъшю жє єму в горы Угорскыа, посла на нь [6] Богъ архаггєла Михайла отворити хляби нєбєсныа, конємъ жє потопающимъ и

Василко до Суждаля на веселье

Послы отъ галичанъ до Данила

654

Демянъ посланъ на Судислава, предъ которимъ Судиславъ утѣкаетъ

Данилъ взялъ дворъ Судиславовъ полный всего

Битва на леду Мостъ зажженъ на Днѣстрѣ

Володимеръ Инъгваревичъ

Галичь обляненъ на 4 части отъ Бобръки до Ушицѣ и до Прута

655

Галичь поддался Данилови

Королевичъ пущенъ и опроваженъ

Бѣла риксъ, король угорьскій, на Галичь, дожчемъ и плютою отражденъ

---

[a] Так в об. сп. Слід: *таль;* [6] В Іп. *въ* виправлено на *върхъ*.

[1] свадбу; [2] испилися; [3] Милославомъ; [4] ньмь; [5] си; [6] ны.

Посолъ отъ Бѣлы и рѣчь его велика

самѣмь възбѣгающимъ на высокаа мѣста, оному же одинако устремившюся пріати градъ и землю. Данилови же молящюся Богу, избави ихъ Богъ отъ рукы силныхъ. И обступи градъ и посла посолъ, и възопи посолъ гласомъ великымъ и рече: "Слышите словеса великого короля угорьскаго, да не уставляеть власть Демьянъ, глаголя: и земля изметь [a] ны Богъ; ни да уповаеть вашь Данилъ на господа, глаголя: не имать предати градъ съй королеви угорскому; толико ходилъ на ины страны, то кто можется дръжати отъ руку моею [и] отъ силъ полковъ моихъ?" Деміанъ же одинако крѣпляшеся, грозы его не бояся: Богъ поспѣшникь бысть ему. Данил же привелъ к собѣ ляхы и половци Котянєвы, а у короля бяху // половци Бѣговарсови; Богъ попусти на ня рану Фараонову. Градъ же крѣпляшеся, а Бѣла изнемогашє, и пойде отъ града; и оставившю же єму люди за собою, оружникы многы и ферєвныки; нападшимъ же на ня гражаномъ, мнози въпадаху в рѣку, иніи же убієни быша, иніи же язвєни быша, ініи же изоимани быша, яко инде глаголеть: Скытръ [1] рѣка злу игру зыгра [гражаномъ, тако и Днѣстръ злу игру сыгра] угромъ. Оттуду же пойде король к Василеву, и перейде Днѣстръ, и пойде къ Пруту. Богъ бо попустилъ бяшє на нѣ рану, и аггелъ бяшє ихъ: сице умирающимъ, иніи же ис подошевь выступаху, акы из червіа, иніи же в конѣ влѣзъшє измираху, иніи же около огня слѣзъшеся и мясо къ устомъ придѣвшє умираху; многыми же ранами различными умираху, хляби бо небесныа одинако топяху ихъ. Ушедшу же єму за невѣрство бояръ галицкихъ, Данилъ же, Божією волею, одръжа градъ свой Галичь.

Демьянъ менилъ половцѣвъ на помочь руси и ляховь

656

Половци Бѣговирсови подъ Галичь

Угре поражени

Рѣка злу игру зыгра угромъ и розныи пакости з непогодою

По семь скажемъ многыя мятежи, и великы льсти, и бесчисленьныа рати.

Невѣрность бояръ галицкихъ противъ Данилови

[Въ лѣто 6738.] Крамолѣ же бывши въ безбожныхъ боярехъ галицкыхъ, [а] съвѣтъ сътворшє съ браточядіемь его Олєксандромъ на убієніє и пред[а]нєє земли єго. Сѣдящимъ же имъ в домѣ [2] и хотящимъ огнемь зажещи и, милостивому Богу вложившю въ сердцє Василку изыти вонъ, и обнажившу мечь свой играа на слугу королєва, иному похватившю щитъ играющи, невѣрнымъ Молибоговичемь узрѣвши се, страхъ имь бысть отъ Бога, рекшимъ, яко: "Свѣтъ нашь раздрушися" и побѣгшимъ имъ, яко и оканный Святополкь. // Онѣмъ бѣгающимъ и єщє не увѣдавшю князю Данилу и Василку, Василко же поеха къ Володимерю, а Филиппь безбожный зва князя Данила въ Вишню: другіи же съвѣтъ сътвориша на убієніє єго съ Алєксандромъ братучядомъ єго. Въєхавшю [єму] въ Бранєвичавє рьли, и прійде къ нему посолъ отъ тысяцкого єго Демяна, рекшю єму, яко: "Пирь *ти* золъ єсть, яко съвѣщано єсть безбожнымъ бояриномъ [твоим] Филипомъ и братучядомъ твоимъ Олєксандромъ, яко убієну ти быти"; и то слышавь пойде назадъ и съдръжи столъ отца своєго. Къснятину повѣдавшу, оному же обратившюся на рецѣ Днѣстрѣ, а бояре безбожніи вєзяхуся инуда, не хотяшє лица єго видити. Пріехавшю же в Галичь, посла къ брату си князю Василкови: "Пойди ты на Олєксандра". Олєксандру же выбѣгшю в Перемышль къ совѣтникомь своимъ, а Василко пріа Белзъ; Ивана же посла, сѣделничего своєго, по невѣрныхъ Молибоговичехъ и по Волъдрисѣ, и изымано бысть ихъ 20 и 8 Иваномъ Михалковичемъ, и тіи

3 игры страхъ неприятелю

657

Молибоговичѣ невѣрные утѣкаютъ

Филипъ, врагъ Даниловъ, проситъ его до Вишьни на зрадѣ

Тысяцкій Демянъ остерегъ Данила

Встыдъ зрадцомъ

Александръ утѣкаетъ

---

[1] Скыртъ; [2] думѣ.

[a] В Іп.: иземля изымьть.

Зрадцѣ поймани и милосердіе одержали

смръти нє пріаша, но милость получиша. И нѣкогда єму в пиру вєсєлящуся, одинъ отъ тѣхъ бєзбожныхъ бояръ лицє зали єму чашєю, и то єму стєрпѣвшю; — иногда жє да Богъ имъ възмєздіє [1].

Терпение Данилово

[Въ лѣто 6739.] Самому жє Данилу съзвавьшю вѣчє, оставшюся въ 18 отрокь вѣрныхъ, и съ Дємяномъ тисяцкымъ своимъ и рєчє имъ: "Хочєтє ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги моа". Онѣмъ жє кликнувшимъ: "Вѣрни єсмы Богу и тобѣ, господину нашєму, изыди з Божією помощію"; соцькый жє Микула рєчє: "Господинє! Не погнєтши пчєлъ, мєду // нє ясти". Помолившю жє ся єму Богу и святѣй и прєчистѣй Богородици, и Михаилу архаггєлу Божію, устрєми[ся] изыти съ маломъ ратникь, и Мирославу пришедшу къ нєму на помощь съ маломъ отрокь, нєвѣрніи жє вси на помощь єму идяху, мнящєся яко вѣрни суть, и с ними жє съвѣтъ сътвориша, люти бо бяху на нѣ. Пріехавшю Данилу к Пєрємышлю, нє стєрпѣвъ Алєксандръ побѣжє; в томъ жє гоняшє Лєвъ свободєнъ бысть, бѣ бо храборъ и въ вєлици чьсти умрѣтъ. Нєвѣрный жє [2] Володиславь Гюрьгєвичь съ ними[3] съвѣтъ сътворъ, гоняшє и оли и до Санока, и Въроть Угорскыхъ. И гоньзнувшюся Олєксандру, оставивъшю всє имѣніє своє, и тако прійдє въ Угры; и прійдє къ Судиславу, Судиславу жє тогда будущю въ Угрѣхъ. Судиславъ жє поимився, прійдє къ королєви Андрѣєви, и възвєдє корол[я] угорьскаго Андрѣя. Прійдє жє король Андрѣй, и съ сыномъ Бѣлою и съ другымъ сыномъ Андрѣємь, къ Ярославу. Боярину жє [4] Давыдови Вышатичю затворивъшюся отъ князя Данила въ Ярославли, и Василієви Гавриловичю, и бившимся угромъ оли и солнцю зашєдшю, отбившимся городу имь, съвѣтъ сътвориша вєчєру. Давыдови уполошившися, тєща бо єго бяшє вѣрна Судиславу, кормилчіа Нєздиловаа, матєрью бо си нарицашє ю, вѣща єму, яко: "Нє можєши удръжати града сєго". Василкови жє молящю [5] єму: "Не погубимь чєсти князя своєго, яко рать си нє можєть града сєго пріати"; бѣ бо мужь крѣпокь // и храборъ. Давыду жє нє слушавшю єго, одинако хотяшє прєдати градъ. Чакови жє пріехавшю изь угорьскыхъ полковъ, рєкшю єму: "Нє могуть васъ ужє пріяти, ибо суть вєлми біени"; Василкови жє крѣпко борющю нє прєдати града; оному жє ужасти во сєрдцє имущю, *прєда градъ одинако*, самому жє цѣлу вышєдшю съ всѣми вои; и пріємь король Ярославль, и пойдє к Галичю. Климята жє съ Голыхъ Горъ бѣжа отъ князя Данила къ королєви, и по нємь вси боярє галицькыи прєдашася. Оттуда король пойдє к Володимєрю. Пришєдшю жє єму к Володимєрю, дивившюся єму, рєкшю, яко: "Така града нє изобрѣтохъ ни в нѣмєцькыхъ странахъ"; тако сущу оружникомъ стоящимь на немь, блистахуся щити и оружници подобни солнцю. Мирослав жє бѣ въ градѣ, иногда жє храбру єму сущю, Богъ вѣдаєть тогда жє смутися умомъ, сътвори миръ с королємь безъ совѣта князя Данила и брата єго Василка: рядомъ жє дасть Бєлзъ и Чєрвєнъ Алєксандру. Королєви жє посадивши сына своєго Андрѣя в Галичи, съвѣтомъ нєвѣрныхъ галичанъ. Мирославу жє запрєвшюся, яко: "Рядомъ чръвьнянє [6] нє прєдалъ єсмь [имъ]", порокъ жє имущє єму вєликь отъ обою брату, "По что миръ сътвори, сущю ти съ вєликими вои"? Королю стоящю въ Володимєра,

658

Олександръ утѣкаетъ изъ Перемышля до Угоръ, а Левъ гонитъ его

Судиславъ въ Угрѣхъ, повадить короля Андрѣя противъ Данилови

659

Климата з Голыхъ Горъ до короля, а всѣ бояре галицкии передалися

Король дивуется Володимеру мѣсту

Мирославъ стръвоженъ, єднаеться с королемъ и Белъзъ поддаеться Олександру

Андрѣй, сынъ королевъ, в Галичи за радою галичанъ невѣрныхъ

---

[1] возомьзить; [2] иже; [3] нимь; [4] бояриновже; [5] молвящу; [6] Червьна.

князь же Данило прія великъ плѣнъ, около Бєлза [1] воюя; король же
въротися въ Угры. Вълодимєр же посла к Данилов, рєчє: "Идєть на мя
Михаиль; а помози ми, братє!" Данилови же пришєдшю сътворити миръ
мєжи ими, Данилъ же из Рускоє зємли взя сєбѣ часть Торцєскый, и пакы
660 да и дѣтємь Мьстиславлимъ, // шюрятомъ своимъ, рєкь вамъ[2]: "За отца
вашєго добродѣаніє пріимєтє ни [3] дръжитє Торцєскый городъ". По тѣхъ
же лѣтєхъ движє рать Андрѣй королєвичь на Данила и идє к Бєлобєрєжью.
Володиславу же єхавшю въ сторожѣ отъ Данила ис Києва, и
стрѣтє рать въ Бѣлобєрєжьи, и бивши[м]ся имь о рѣку Случь [4], и гониша
и до рѣкы Дєрєвноє, из лѣса Чєртова. Прійдє вѣсть ко Кієву Вълодимєру
же и Данилови отъ Володислава. Рєкшю же Данилови князю Вълодимєрю: «Братє! Вѣдаючи обою наю идуть на наю; пусти мя, да и пойду
имъ въздамъ" [5]. Они же увѣдавшє възвратишася к Галичю. Данилови же
снємшюся съ братомъ, и постижє и у Шумьска, и повѣстоваста с ними о
рѣку Вєлью: бѣ бо с королєвичємь Алєксандръ и Глѣбь Зєрємѣєвичь, и
иніи князи болоховьстіи и угоръ множєство. Видѣвшю же ся Данилу о
рѣку Вєлью с королєвичємь, и нѣкоє слово похвално рєкьшю, єго же
Богъ нє любить, наутріа же пєрєєдє рѣку Вєлью на Шумєскь, и поклонився Богу и святому Сємєону, исполчивь полкы своя [пойде ко Торчеву.
Увѣдавъ же Андрѣй королєвичь, исполчивъ полкы своє] идє противу єму,
сирѣчь, на сѣчю. Идущю єму по ровни, Данилови же и Василкови съєхати бѣ съ высокыхъ горъ, и иніи же браняху, — "да быхомъ стали на горахъ", — браняху съходя [6]; Данилови же рєкшю, яко же Писаніє глаголєть: "Мєдляи на брань страшливу душю имать", — понудивь ихъ,
ускори с ними [7] на нѣ. Василкови же идущю противу ихъ, ускори с ними на нѣ. Василкови же идущю противу угромъ, а Дємяну тысяцкому
идущю и инѣмь полкомъ многымъ ошую, Данилъ же идяшє полкомъ
661 своимъ посрєди; вєлику же полку бывшу єго, // устроєнъ бо бѣ храбрыми людми и свѣтлымъ оружіємь, онѣмъ же видящимъ, нє хотяху съразити[ся] с нимъ, но клоняхуся на Дємяна и на иныє полкы. Пріємшимъ
же соколомь стрѣлцємь, нє стєрпѣвъшимъ же людємь, избиша я и разграбиша [8]. Дємянови же сразившюся съ Судиславомъ, князю же Данилу
заєхавшю в тылъ имъ и бодущимъ я, Дємянови же мнящю, яко всє ратніи суть и възбєгоша прєдъ нимъ, Данилъ же вбодє копіє своє в ратного, изломившю же ся копію и обнажи мєчь свои; позрѣв же сѣмь и
сѣмь, и видѣ стягь Василковь стоащєй, добрѣ борущь, и угры гонящю,
обнаживь мєчъ свой, идущю єму брату на помощь, многы же язви[ни] и
иніи же отъ мєча єго умроша. Снємжєся [9] с Мирославомъ и видѣвь, яко
угрє събираются, и єхаста на нѣ два, онєм же нє стръпѣвшимъ поскочиша, другымъ же пріехавшимъ и съразившимся, и ти нє сътръпѣша,
гонящима же има разлучистася. По томъ же видѣвь брата добрѣ борющу[ся], и сулици єго кръвави сущи и осчѣпищю иссѣчєну отъ ударєнья [10] мєчєвого.

Андрѣй подносить войну на Данила

Битва

Язва

Сбирають

И пакы же Глѣбь Зьєрємѣичь, събравь угры, пріеха на стягь Василковь, Данилови же пріехавшю к нимъ и понужающю ихъ, и никого нє

[1] Бозку; [2] имъ; [3] и; [4] Солучь; [5] взадъ; [6] сохода; [7] снити; [8] роздрашася; [9] снемшеся; [10] даренья.

видѣ въ нихъ войника, но отрокы дръжаща конѣ; онѣм же познавшимъ имь и хотящимъ мечи посѣщи конь его, милостивому же Богу безъ язвы изнесшю его [1] из ратныхъ, яко же отъ конца остроты мечевыи шерьсти претятѣ бывши на стегнѣ коня его; приехав же к нимъ, понуживаше
662 [вои] свое ехати на ня. Василковь // полкь гналъ *бѣ* угры до становь, и стяги королевича [a] подтяли бяху; друзіи же мнози угре бежаще али в Галичи [б] становишася. Стоящимъ же симъ на горѣ и симъ на удолъ, Данилови же и Василкови понужающима людій своихъ съехати на ня, Богу
Сборъ же тако изволившю за грѣхы, наворотися дружина Данилова на бѣгь; онѣм же не смѣвшимъ гонити, и не бысть пакости в полкохъ Даниловыхъ, развѣ тѣхъ убіенныхъ пяти. Данилови же наутріа събравшюся, не вѣдаше о братѣ, съ кымъ где есть. Королевичь же обратися в Галичь, зане бѣ уразъ великь въ полкохъ его; иніи же угре бежаша, оли в Галичи становишася. И бысть брань велика въ день той [2], тѣхъ бо падшихъ много угоръ, а Даниловыхъ мало бояръ, ихъ же имена се быша: Ратиславь Юрьевичь, Моиси, Степань, братъ его, Юрей Яневичь. По томъ же Данилъ, увѣдавъ брата своего въ здравіи, не престаше строа на нѣ рать; бѣ
Посолство бо и Торцескій въ суботу великую. По томъ присла Александръ къ брату Данилу и Василку: "Не лѣпо ми есть быти прочє [3] ваю"; она же пріаста его съ любовію. Травѣ же бывши, Данилъ пойде съ братомъ и съ Александромъ к Плѣсньску, и пришедъ взя и подъ Яръбузовичи" [4], и великь плѣнъ прія, и обратися въ Володимерь.

[Въ лѣто 6741.] Королевичь же и Судиславь выведе Діаниша на Данила. Данилъ же еха *къ* Кіеву и приведе половци и Изяслава противу имъ, и съ Изяславомъ въдися у божницю и с Володимеромъ, прійдоста противу Данишю. Изяславъ же лесть сътвори [и] велѣ воевати землю Данилову, // и възяша Тихомль и възвратишася. Оставшюся Володимерю
663 Омиръ съ Даниломъ и Котяневи одиному, о лесть зла есть! Яко же Омиръ пишеть, до *обличенья сладка есть*, обличена же зла есть, кто в ней ходить, конець золъ пріиметь; о злѣе зла зло [5] есть! Оттуда же идоша къ Перемилю, Андрѣй королевичь, Данишь и угре, бишася о мость съ Володимеромъ и Даниломъ, и отбишася имъ, угре же воротишася къ Галичю
Битва и порокы пометаша. Вълодимер же и Данилъ пойдоста по нихъ; Василко же и Александръ прійде къ брату, и сняшася в Бужьска. Володимер же и Котянь и Изяславь въротишася.

Глѣбъ отступае [Въ лѣто 6742.] *В то же врѣмя* отъступи [6] Глѣбь Зьеремѣевичь отъ королевича къ Данилови. Данилъ же и Василко однако идоста [в] къ Галичю, срѣтоша же и болшаа половина Галича: Доброславь и Глѣбь, и иніи бояре мнози; и прішедъ ста на брезѣ Днѣстра, и прія землю Галицкую и розда городы бояромъ и воеводамъ, бяше корма у нихъ много. Королевичь же, и Данишь и Судиславь, изнемогаху гладомъ въ градѣ. Сто-
Судиславъ лститъ аше же 9 недѣль воюя, жда леду, дондеже *бы* перешелъ [7] на нѣ. Судислав же лестію посла къ Олександрови, рече: "Дамъ тобѣ Галичь, пойди отъ брата"; он же пойде прочь [Галича] галичане [8] же думаху няти. Галичане же выехаша по Данилѣ. Малу же времени минувши, королевичь умре; послаша*ся* галичане по Данила Чермьнаго Семьюнька, а Судис-

[1] и; [2] ть; [3] кромѣ; [4] Аръбузовичи; [5] зла; [6] иступи; [7] перешлѣ; [8] они.
[a] стягъ королевичь; [б] оли во Галичь; [в] Так в об. сп. Слід: *одна поидоста*.

664 лавь идє въ Угры. Вєснѣ жє бывши, Олєксандръ убоявся злого своєго
сътворєніа, пойдє къ тєстю своєму *въ* Кыєвъ; Данилъ жє увѣдавь изыдє
на нь из Галича, угони єго[1] въ Полономь, и яша и в лузѣ Хоморскомъ, Да-
нилови жє нє спавшю 3 дни и 3 нощи, // тако жє и воємь єго. Будущю жє
Володимєру *въ* Кієвѣ, присла сына своєго Ростислава в Галичь, и пріа с
нимъ братство и любовь вєлику. И Михайлови жє [и] Изяславу однако нє
прєстающа на нь враждою, оставилъ у нєго Глѣба Зєрємѣєвича и Миро-
Походъ слава, и иныє бояри многы. Посла жє Володимєръ, рєкый: "Помози ми,
братє!" Данилъ жє, вѣдавь єю любовъ [a], [скоро] събралъ полкы пойдє.
Михаилъ жє нє стєрпѣ отъидє отъ Кієва. Данилъ жє пойдє к Володимєру,
и пойдоста *к* Чєрнѣгову, прійдє к нима Мьстиславь Глѣбовичь; оттуду жє
пойдоша плѣняща зємлю, и поимаша грады многы по Дєснѣ, ту жє взя-
Миръ ша и Хоробєръ, и Съсницю, и Сновєскь, и иныє грады многы, и прійдоша
жє опять *к* Чєрьнѣгову. Сътвориша жє миръ с Володимєромъ и Дани-
ломъ Мьстиславь и чєрнѣговци: любо[2] бѣ бой у Чєрьнѣгова, ожє и та-
ранъ на ны[3] поставиша, мєташа бо камєнємь полтора пєрєстрѣла, а ка-
мєнь яко жє можаху 4 мужи силнии подняти; оттуда с миромъ прійдоша
Утрудился Данилъ и вои *къ* Кієву. Изяславъ жє одинако нє прєсташє: възвєлъ бѣ половци[4] на Кы-
євь. Данилъ бо и вои єго бѣ иструдилася, поплѣнила бо бѣ вси
Чєрнѣговскіє страны, воєвалъ [бо] бѣ отъ Крєсщєніа до Вознєсєніа,
сътвори миръ, въротися *къ* Кієву. Половцємъ жє пришєдшим *къ* Кыєву и
плѣнящимъ зємлю Рускую, Данилъ бо бѣ изнємоглъся, Данилъ жє хотя-
шє изыти домой лѣсною страною. Вълодимєру жє просящю, Мирославу
жє помагающю єму: "Изыдємь на поганыа половци". Срѣтоша жє я поло-
665 вци у Звинѣгородѣ, Володимєру жє // хотящю възвратитися и Мирославу
глаголющю на възвращєніє, Данилови жє рєкшю: "Нє[6] подобаєть воину
устрємившюся на брань или побѣду пріати, или пасти ся отъ ратныхъ;
азъ бо възбраняхъ вамъ, нынѣ жє вижю, яко страшливу душю имѣєтє; азъ
вамъ нє рѣхъ ли, яко нє подобаєть изыти труднымъ воємь противу чєлы-
имъ? Нынѣ жє почто смущаєтєся? Изыдѣтє противу имь". Срѣтившимъ жє
ся воємъ многымь половєцкимь у Торцєскаго, и бысть сѣча люта. Данило-
Данилъ гонить ви жє гонящу по половцєхъ, донєлѣ жє конь єго застрѣлєнъ бысть
гнѣдый, — прєжє бо иніи половци наворотили*ся бяху* на бѣгь, — Данил
жє видѣвь бѣжащі и конь свой стрѣлєнъ, наворотися на бѣгь. Вълодимєру
жє ятому[5] бывшю въ Торцєскомъ и Мирославу, съвѣтомъ безбожнаго Гри-
горя Василєвича и Молибоговичєвь, и инѣмъ бояромъ многымъ нятымъ
бывшимъ: Данилови жє прибѣгшю к Галичю, Василкови жє бывшю в Га-
личи съ полкомъ, и срѣтє брата си. Борисъ жє мєжибожьскый, съвѣтомъ
Доброславлимъ и Збыславлимъ, посла къ Данилови, рєкій: "Изяславь и
половци идуть к Володимєру"; лєсть бо бѣ сє; Данилъ жє посла къ брату
си: "Стєрєзи Вълодимєра". Узрѣвшє жє боярє галицкіи Василка отшєдша с
полономъ, въздвигоша крамолу. Судиславу жє Ильичю рєкшю: "Княжє!
Льстивь глаголъ имѣють галичанє: нє погуби сєбє[6], пойди прочь"; Дани-
лови *же* увѣдавшю крамолу ихъ, изыдє въ Угры. Зимѣ жє приспѣвши, идє
Василко *к* Галичю, поймя ляхы; Данилъ жє в то врємя прійдє къ брату
666 си изъ Угоръ и воєваша; // нє дошєдша Галича воротистася домовь.

---

[1] и; [2] люто; [3] нь; [4] полоци; [5] сятому; [6] погубисе.
[a] вѣлъ его любовью; [6] В об. сп. зайве *нє*.

Походъ на галичанъ [a] Галичанє побѣжєны

[Въ лѣто 6743.] *В то жє врѣмя* прійдоша галичанє на Камєнєць и вси болоховстіи князи с ними, и повоєваша по Хомору, и пойдоша къ Камєнцю, и взємшє полонъ вєликь пойдоша. В то жє врємя послалъ бяшє Володимєрь Данилови помощь, торкы [1] и Данила [На]жировича. Данилови жє боярє выєхавши ис Камєнца, снємьшєся съ торкы [2] и постигоша я; и побѣжєни быша нєвѣрніи галичанє и вси князи болоховстіи изоимани быша; и привєдоша я въ Володимєръ къ князю Данилови. Лѣту жє наставшю, начя посылати Михаилъ и Изяславь, грозячи: "Дай нашю братью, или прійдємь на тя войною". Данилови жє молящюся Богу и святому архієрєю Николѣ, ижє каза чюдо своє: възвєлъ бо бяшє на Данила Михайло и Изяславь ляхы, и русь, и половєць множьство. Кондратови жє ставшю, гдє нынѣ градъ Холмь стоить, пославшю єму къ Чєрвну воєвати, Василковичємъ жє крѣпившимся [3] и бившимся с ними, поимаша лядскыє боярє, привєдоша я пєрєдъ Данила в Городокъ. Михайлови жє стоящю на Подгорьи, хотящю снятися с Кондратомъ и ожидающю половєць съ Изяславомъ; половци жє прійдоша в зємлю Галицкую, нє восхотѣша ити на Данила: взємшю всю зємлю Галицкую въвратишася. То слышавь Михаилъ възвратися в Галичь, а Кондратъ побѣжє до ляховъ чєрєзъ нощь, и топился [4] бяшє отъ вой єго в Вєпру множьство. Лѣту жє наставшю, събрашася идоста // на Галичь на Михаила и на Ростислава, затворила бо ся бяста въ градѣ и угоръ множьство бяшє у нєго, и възвратившися воєваста около Звинигорода; города жє хотяща нє взяста: бѣ бо святаа Богородица в нємь чюднаа икона; тоє жє осєни умиристася. Вєснѣ жє бывши, пойдоста на ятвязѣ и прійдоста к Бєрєстью; рѣкамъ наводнившимся, нє возмогоста ити на ятвязѣ. Данилови рєкшю: "Нє лѣпо єсть дєржати нашєє отчины крижєвникомь, Тємпличємь, рєкомымъ Соломоничємь", и пойдоста на нѣ въ силѣ тяжьцѣ; и пріаста градъ мѣсяца марта, старѣйшину ихъ Бруна яша и вои изоимаша, и възьвратися *в* Володимєрь. Данилови жє в томь жє лѣтѣ пошєдшю на Михаила, на Галичь, онѣмъ жє мира просящимъ, даша єму Пєрємышль. По томъ жє лѣтѣ Данилъ жє възвєдє на Кондрата литву, Миньдога, Изяслава Новъгородьского. Данилъ жє в то врємя шєль бяшє съ братомъ своимъ въ Угры къ королєви: бѣ бо зваль єго на чєсть. В то *жє* врємя пошєль бяшє Фридрихъ царъ на гєрцика войною, и въсхотѣста ити Данилъ съ братомъ Василкомь гєрцикови в помощь; королєви жє възбранившю има, възвратистася въ зємлю свою. И по томъ прійдє Ярославь суждальскый и взя Кыєвь подъ Володимєромъ, нє мога єго дръжати, идє пакы к Суждалю; и взя подъ нимь Михаилъ, а Ростислава, сына своєго, остави в Галичи, и отъяша отъ Данила Пєрємышль. Бывшю жє мєжи ими овогда миру, овогда рати, и шєдшю жє Ростиславу в полє, Богу жє поспѣшившю [5], прійдє вѣсть Данилу, будущю єму в Холмѣ, яко Ростиславь съшєлъ єсть на Литву, // съ всѣми бояры и с нузникы; сєму жє прилучившюся, изыдє Данилъ съ вои ис Холма, и бывшю єму трєтій дєнь у Галичи, любяху жє и гражанє. Подъєхавшю жє єму подъ городъ, и рєчє имь: "О мужи градьстіи! Доколѣ хощєтє трьпѣти иноплємєньныхъ князєй дръжаву?" Они жє въскликнувшє рѣша, яко: "Сє єсть дръжатєль нашь,

667

668

Битва

Походъ на Галичь

Фридрихъ цесаръ

Походъ в Суждаль

---

[a] Текст на полі закреслено.

[1] торцькы; [2] отрокы; [3] срѣтившимъ е; [4] потопилися; [5] поспѣвшу.

Богомъ даньный" — и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущіи воды къ источнику, єпискупу же Артємію и дворьскому Григорію възбранящю єму, узрѣвшима же, яко нє можєта удръжати града, яко [1] малодушна блюдящася о прєданіи града, изыдоста слєзныма очима и ослаблєннымь лицємь и лижюща уста своа, яко нє имѣюща власти княжєніа своєго; рѣста же с нужєю: "Прійди, княже Данило! Пріими градъ". Данило же вниде въ градъ свой, и прійде къ прєчистѣй и святѣй Богородици, и прія столъ отца своєго, и обличи побѣду и постави на

Хоругов

Нємєцькыхъ вратєхъ хоруговь свою. Наутріа же прійде к нєму вѣсть, яко Ростиславь пошєлъ бѣ к Галичю, слышав же пріатіє градскоє, бѣжа въ Угры путємь, имъ же идяшє на Борьсуковь дѣдъ [2], и прійде къ Бани, рєкомѣй Родна, и оттуда идє въ Угры. Бояре же пришєдшє, падшє на ногу єго, просящє милости, яко: "Съгрѣшихомъ ти, иного князя дръжахомъ"; онъ же отвѣщавь, рєчє имь: "Милость получистє, пакы же сєго нє сътвористє, да нє въ горшаа въпадєтє". Данилови же увѣдавшю входъ ихъ, посла на нѣ воя своя, и гнаша по нихъ до Горы и възвратишася.

[Побоище Батыево.]

669

Батыева рать начася в Руси в лѣто 1237

[Въ лѣто 6745.] *В та же времена* прійдоша бєзбожніи измаилтянє, // прєжє бивъшєся съ князи рускими на Калкохъ *. Бысть пръвѣє приходъ ихъ на зємлю Рєзаньскую, и взяша градъ Рєзань къпіємь, извєдшє на лєсть князя Гюрьгя, и вєдоша *къ* Прыньску; бѣ бо в то врємя княгини єго в Прыньску; извєдоша княгиню єго на лєсти, убиша *же* Гюрьгіа князя и княгиню єго, и всю зємлю избиша, и нє пощадѣша отрочатъ до съсущихъ млєко. Киръ Михайловичь же утєчє съ своими людми до Суждаля, и повѣда [вєликому князю] Гюрьгієви бєзбожныхъ агарянъ [приходъ] нашєствіє; то слышавь [вєликий князь] Гюрьгій, посла сына своєго Всєволода, съ всѣми людми, и с ними куръ Михайловичь. Батыєви же устрємльшюся на зємлю Суждальскую, срѣтє и Всєволодъ на Колоднѣ: и бившимся имъ [и] падъшимъ многымъ отъ нихъ отъ обоихъ, побѣжєну бывшю Всєволоду, исповѣда отцу бывшюю брань устрємлєньныхъ на зємлю и грады єго. Гурьгій же князь, оставивь сынъ свой въ Володимєри и княгиню, изыдє из града, совокупляющю єму около сєбє воя, и нє имѣющє сторожєй, изъєханъ бысть бєзаконьнымъ Бурондаємъ вєсь городъ изгна и самого убиша князя Гурьгіа. Батыєви же стоящу у града, борющася крѣпко о градъ, молвящимъ имъ лєстию гражаномъ: "Гдє суть гради [3] рєзаньстіи и вашь градъ, и князь вашь вєликій Гургій? Нє рука ли наша ємши[и] смєрти прєда"? И услышавь о сємь прєподобный Митрофанъ єпископъ, начать глаголати съ слъзами къ всѣмъ: "Чяда! Нє убоимся о прєльщєніи отъ нєчєстивыхъ, нє пріимємь си въ умъ тлєньнаго сєго и скороминущаго житіа, но ономь нє скороминущємь житіи попєцѣмся, єжє съ аггєлы житіє; ащє и градъ нашь плѣньшє копіємь възмуть и

670

смєрти насъ[4] // прєдадять, азъ о томъ, чяда, поручникь єсмь, яко вѣнца нєтлєньныа отъ Христа Бога пріимєтє". О сємъ же словєсѣ, слышавшє вси, начаша крѣпко боротися. Татаромъ же порокы градь біющимь, стрѣлами бєс числа стрѣляющимъ, сє увидѣвъ князь Всєволодъ, яко

---

[1] и ко; [2] дѣлъ; [3] князи; [4] ны.

* Зверху написано: *Въ 1251 году взята Разань отъ Батыя, будеть по 1754 годъ 516 лѣтъ.*

Въ 1237 году отъ Батыя Володимеръ градъ взятъ. Будетъ по 1754 годъ 516 лѣтъ

крѣпчає брань *ратныхъ* належить, убояся, бѣ бо и самъ младъ, самъ из града изыде с маломъ дружины, несый съ собою дары многы: надѣаше бо ся отъ него животъ пріати; онъ же, яко сверѣпый звѣрь, не пощади юности его, повелѣ предъ собою зарѣзати и градъ весь изби. Єпископу же преподобному въ церковъ убѣгшю, съ княгинею и дѣтми, повелѣ нечестивый огнемь зажещи: ти тако душа своя предаша въ руци Богу. Градъ ему избившю Вълодимеръ, и поплѣни грады Суждальскые, и пріиде къ граду Козельску; будущю в немь князю младу, именемь Василью, увидѣвъше же нечестівіи, яко умь крѣпкодушьный имѣють людіе въ градѣ, словы лестными не возможно бѣ града пріати. Козляне же съвѣтъ сътвориша не въдатися Батыю, рекше, яко: "Аще князь нашь младъ есть, но положимъ животъ нашь за нь; и зде славу сего свѣта въспріемше, и тамъ небесныа вѣнца отъ Христа Бога пріимемь". Татаромъ же біющимся о градъ, пріати хотящимъ [градъ], разбившимъ стѣны града, възыдоша на валъ татаре. Козляне же ножи рѣзахуся с ними; съвѣтъ же сътвориша изыти на полкы татарьскые, [и] изшедше изъ града исѣкоша проща ихъ, нападше на полкы ихъ, но убиша отъ татарь 4 [тысящи], сами же избієни быша. Батый же взя градъ, изби все, и не пощади отъ отрочатъ до съсущихъ млеко; о князи Васильи невѣдомо есть, иніи глаголяху, яко въ кръви // утонулъ есть, понеже убо младъ бяше. Оттуду же въ татарехъ не смѣють его нарещи градъ Козельскь, но градъ злый: понеже бишася по седмь недѣль; убиша бо отъ татарь сыны темниче три, татаре же искавше не могоша ихъ изнайти въ множествѣ трупь мрътвыхъ. Батыеви же въземшю Козельскь, и пойде въ землю Половецькую. Оттуду же нача посылати на грады русьскіе, и взятъ градъ Переяславль копіемь, изби и весь, и церковъ архаггела Михаила съкруши, и съсуды церьковъныа бесчисленые *сребреные и* златыа и драгаго каменіа възять, и епископа преподобнаго Семеона убиша. В то же время посла на Черьнѣговь: обьступиша градъ въ силѣ тяжцѣ; слышавъ же Мьстиславь Глѣбовичь нападеніе иноплеменьныхъ на градъ, прійде на нѣ [1] съ своими вои; бившимъся имъ, побѣжень бысть Мьстиславь и множество отъ вой его избієно бысть, и градъ възяша и запалиша и огнемь; епископа оставиша жива и ведоша и въ Глуховь. Меньгуканови же пришедшю съглядати града Кыева, ставшю же ему на оной странѣ Днѣпра [2] у градъка Пѣсочнаго, видѣвь градъ удивися красотѣ его и величьству его: присла послы своя къ Михаилу и къ гражаномъ, хотя и [3] прельстити; и не послуша[ша] его.

Въ 1237 году отъ Батыя Козельскъ городъ и руские князе все взяты. Будетъ по 1754 годъ 516 лѣтъ

671

Въ 1239 году Переяславъ Батый взя. Будетъ по 1754 годъ 514 лѣтъ

Зри о взятии Переяславля

1239

Чернѣговъ взятъ

Въ 1239 году Черниговъ Батыемъ взятъ. По 1754 годъ будетъ 514 лѣтъ

[В лѣто 6746.] *По томъ же* Михаилъ бѣжа по сыну своемь передъ татары въ Угры, а Ростиславъ Мьстиславичь смоленьского сѣде в Кыевѣ. Данилъ же еха на нь и иня его, и остави в немь Дмитра, и вдасть Кыевь в руци Дмитрови обдержати противу *и и отъ* иноплеменныхъ языкь, безбожьныхъ татаровь. Яко бежалъ есть Михаилъ ис Кыева въ Угры, Ярославъ * и ехавь и я княгыню его и бояры его // поима, и городъ Каменець взя. Слышавъ же се Данилъ, посла послы, река: "Пусти сестру къ мнѣ, зане яко Михаилъ обѣима нама зло мыслить"; и Ярославь услышавъ словеса Данилова, и бысть тако, и прійде к нима сестра — къ Да-

672

[1] ны; [2] Днѣстра; [3] е.

* Імені *Ярослав* в об. сп. немає. Додається за смислом.

Послы к Данилу

нилу и Василку, и дръжаста ю въ велицей чести. Король же не вдасть дѣвкы своеяй Ростиславу и погна и прочь. Идоста Михаилъ и Ростиславь къ уеви своему в Ляхы и къ Кондратови. Присла бо Михаилъ послы къ Данилу и Василку и рече: "Многократъ съгрѣшиховѣ и многократы пакости творяху ти, что ти обѣщахъ, того не сътворихъ; аще коли хотѣхъ любовь имѣти с тобою, невѣрніи галичане не вдадяхуть ми; нынѣ же клятвою клену ти ся, яко николи же вражду с тобою [не] имамъ имѣти"; Данилъ же и Василко не помянуста зла, вдаста ему сестру и приведоста его из Ляховь. Данилъ же съвѣтъ сътвори съ братомъ си, обѣща ему Кыевь Михайлови, а сынови его Ростиславу вдасть Луцескь; Михаилъ же, за страхъ татарськый, не смѣ ити къ Кієву, Данилъ же и Василко въдаста ему ходити по земли своей, и даста ему пшеници много, и меду и говядъ и овець довольно. Михаилъ же увидѣвь пріатіе кыевьское, бѣжа съ сыномъ своимъ в Ляхы къ Кондратови, приближившимся татаромъ, ту[1] не

Татарове в Нѣмцахъ

стерпѣ туто, иде в землю Въротьславьску, и прійде к мѣсту нѣмецкому, именемь Среда; узрѣвше же его нѣмци, яко товара много есть, избиша ему люди и товара много отъяша, и унуку его убиша; Михайлу иже не до-

673

шедшю и събравшюся, и бысть // в печали велицѣ, уже бо бяху татаре пришли на бой къ Аньдриховичю; Михаилъ же въротися назадъ опять къ Кондратови. Мы же на преднее възвратимся.

[В лѣто 6747.]

[Въ лѣто 6748.] *Въ то же лѣто* прійде Батый къ Кыеву въ силѣ тяжьцѣ, многомь множьствомь силы своея, и окружи градъ и оступи[2] сила татарьская, и бысть градъ [во] обдерьжаніи велицѣ. И бѣ Батый у города и отроци его обьсѣдяху градъ, и не бѣ слышати отъ гласа скрипанья телѣгь его, множества ревенья верьблудъ его, и рьженья отъ гласа стадъ коней его. И бѣ исполнена Рускаа земля ратныхъ. Яша же в нихъ татарина, именемь Товрулъ, и тъй исповѣда имъ всю силу ихъ; се бяху брата его сильные воеводы: Урдюй, Байдаръ, Бирюй Каданъ, Бечакь, и Меньгу, и Куюкь, иже вратися увѣдавъ смрьть канову и бысть каномь, не отъ роду же его, но бѣ воевода его первый, се Бедяй багатыръ[3] и Бурунъдай багатыръ, иже взя Болгарьскую землю и Суждальскую; и инѣхъ бес

Порокы подъ Киевомъ

числа воеводъ, ихъ же не писахомъ зде. Постави же Батый порокы къ городу, подле вратъ Лядьскыхъ, ту бо бяху пришли дебри; порокомъ же беспрестани біющимъ день и нощь, выбиша стѣны, и възыдоша горожане на избытые[4] стѣны и ту бяше видѣти ломъ копейный и щитомъ[5] скепанье, стрѣлы омрачиша свѣтъ побѣженымъ; и Дмитрови ранену бышу, възыдоша татаре на стѣну и сѣдоша того дьне и нощи. Гражане же

Року 1240

създаша пакы и другый градъ, около святые Богородици. Наутріа же прійдоша на нѣ и бысть брань межю има велика; людемъ же збѣгшимъ

674

на церковъ на комары церковъныа, и с товары своими, // отъ тягости повалившася с ними стѣны церковъныа, и пріатъ бысть градъ сице войми. Дмитра же изведоша язвена и не убиша его, мужества ради его.

Въ 1240 году взятъ Киевъ отъ Батыя

По 1754 годъ будетъ 513 лѣтъ

В то же время ехалъ бяше Данилъ въ Угры къ королеви, и еще бо бяше не слышалъ прихода поганыхъ татарь на Кыевъ. [Батыю же вземшю градъ Кыевъ] и слышавъшю ему о Данилѣ, яко въ Угрѣхъ есть, и пойде

[1] то; [2] остолпи; [3] богатуръ; [4] избыть; [5] щетъ.

Батый у Каменца

самь к Володимерю и прійде к городу къ Колодяжну, и постави порока 12 и не може разбити стѣны, и начять премлъвливати люди; они же, послушавше злого съвѣта его, передашася и сами избити быша. И прійде къ Каменцю, Изяславлю, взять я; видѣвъ же Кремянець и градъ Даниловь, яко невъзможно пріати ему, отиде отъ нихъ; и прійде к Володимерю, и възя и копіемь и изби и не щадя, тако же и градъ Галичь, и ины грады многы, имъ же нѣсть числа. Дмитріеви же, кіевьскому тысяцкому Данилову, рекшю Батыеви: "Не мози мешкати [1] въ земли сей долго, врѣмя ти есть на Угры уже пойти; аще ли умешкаешь [2], земля ти есть силна, съберутся на ня, не пустять тя въ землю свою"; про то же рече ему, видѣ бо землю гыбнущю Рускую отъ нечестиваго. Батый же послушавь съвѣта Дмитрова, иде въ Угры. Король же Бѣла и Каломанъ срѣтоша и на рѣцѣ Солоной; бившимся имъ полкомъ, бежаша [3] угре, и гнаша ихъ татаре до рѣкы Дунаа; стоаша [по] побѣди 3 лѣта. Преже того ехалъ бѣ Данило князь къ королеви въ Угры, хотя имѣти с нимъ любовь сватьства: и не бы любовъ // межи има, и воротися отъ короля; и прієха в Синеводьско [4] в манастырь святыа Богородица, наутріа же въставь видѣ множество бѣжащихъ отъ безбожныхъ татарь, и въротися назадъ въ Угры, не може бо пройти до * Руское земли, зане мало бо с нимь дружины; и остави сына своего въ Угрехъ и не ** вдасть и в руцѣ галичаномъ, вѣдаа невѣрьствіа ихъ, про то его не поня ис собою; иде изь Угоръ в Ляхы на Бордуевь, и прійде в Судомирь. Слыша о братѣ си и о дѣтехъ си и о княгини своей, яко вышли суть из Руское земли в Ляхы предъ безбожными татары, и потцьнушася [5] възыскати ихъ, и обрѣте я на рѣцѣ, рекомѣй Полцѣ; и възрадовашася о совокупленіи своемь, и жалиша си о побѣдѣ земли Руское и о взятіи градъ отъ иноплеменьникь множьства. Данилови же рекьшю, яко: "Не добро намъ стоати зде близъ воюющихъ насъ иноплеменьникомъ" [a], иде въ землю Мазовецкую [6] къ Болеславу, къ Кондратову сынови; и вдасть ему князь Болеславь градъ Вышегородъ, и бысть ту, дондеже вѣсть пріа, яко сошли суть изь земли Руское безбожніи, и възвратися въ землю свою. И прійде къ граду Дорогычину, и въсхоти внити въ градъ, и вѣстьно бысть ему, яко: "Не внидеши въ градъ"; оному рекьшю, яко: "Сый [7] былъ градъ нашь и отець нашихъ"; — "вие [8] же не изволисте внити в онь" [и] отъиде мысля си, иже Богъ послѣди же отместіе сътвори дръжателю града того и вдасть и в руци Данилу; и обновивыи [6] създа церковъ прекрасну въ имя святыа Богородица, и рече: "Се градъ мой, преже бо пріяхъ его // копиемъ". Данилови же съ братомъ пришедшю къ Берестію, и не възмогоста ити в поле, смрада ради множьства избіенныхъ: не бѣ бо на Володимери не осталъ живый, церкви пресвятыа Богородици исполнена трупіа [9], и иныа церкви наполнены быша трупіа и телесь мертвыхъ. По томъ же Михаилъ иде отъ уя своего на Володимерь *съ* сыномъ своимь и оттуду иде к

Батый въ Угры пошелъ

675

Бѣгутъ отъ татаръ

Sudomir

Данило речеть

676

---

[1] стряпати; [2] встряпаеши; [3] бѣжаща; [4] Синеволодьско; [5] питосьнуся; [6] Омазовьскую; [7] сь; [8] вы; [9] трубья.

* Прийменника *до* немає в об. сп. Поставлено за смислом.

** Слово *не* відсутнє в об. сп. Поставлено за смислом.

[a] В об. сп. помилка. Слід: *иноплеменьниковъ*; [6] Так в об. сп. Слід: *объновивъ и*.

Пиньску. Ростиславъ же Вълодимєричь прійдє къ Данилу в Холмъ, одръжалъ бо бяшє Богъ отъ бєзбожныхъ татаръ; Ростиславъ же показа правду свою, яко нє єсть въ совѣтє с Михайломъ. Михаилъ же нє показа правды въ здобродѣяніє Данилу же и Василку, но и пройдє зємлю єго, [ни] *и* посла [a] посла, идє въ Кыєвь и живяшє подъ Кыєвомъ въ островѣ; а сынъ

Галичане єго идє в Чєрнѣговь Ростиславъ. Вышєдшю же Лвови изь Угоръ з бояры Галицькыми, и пріеха во Водаву къ отцу си, и радъ бысть єму отєцъ. Бояре же галицьстіи Данила князємь собѣ называху, а сами всю зємлю дръжаху; Доброславъ же въкняжилъся бѣ и Судьичь, поповъ внукь, и грабяшє всю зємлю, и въшєдъ въ Бакату, всє Понизьє прія, бєзъ княжа повєлєніа, Григоріа же Васильєвича сєбѣ горнюю страну Прємышльскую мысляшє одръжати; и бысть мятєжь вєликъ въ зємли и грабєжь отъ нихъ. Данилъ же, увѣдавъ, посла Іакова столника своєго с вєликою жалостію къ Доброславу, глаголя к нимъ: "Князь вашь азъ єсмь, повєлєніа моєго нє творитє и зємлю губитє [1]; чєрнѣговскыхъ бояръ нє вєлѣхъ ти, Доброславє, пріимати, но дати волости галицкымь, а коломыйскую соль

677 отлучити на мя"; // оному же рєкшю: "Та [2] будєть тако". Въ тъй же часъ Якову сѣдящю у нєго, прійдоста Лазарь Домажирєць и Иворъ Молибожичь, два безаконьника, отъ плємєни смръдья, и поклонистася єму до зємля; Якову же удивившяся и прашавшю вины, про что поклонистася; Доброславу же рєкшю: "Дахъ има Коломыю"; Якову же рєкшю єму: "Како можєши бєзъ повєлєніа княжа отдати ю сима, якъ вєлиціи князи дръжать ю, сію Коломыю, на роздаваніє оружникомъ; сии бо єста нє достойна ни Вотнина дръжати"; онъ же усмѣявся рєчє: "По [3] что могу же глаголати"? Яковь же пріеха вся сии сказа князю Данилови. Данилъ же скорбяшє и моляшєся Богу о отчинѣ своєй, яко нєчєстивымъ симъ дръжати ю и обладати єю. Малу же врємєни минувшю, присла Доброславь на Григорія, рєчє, яко "Нєвѣрєнь ти єсть", — противляшєся єму, и

Звада самъ хотяшє всю зємлю одръжати. Звадивьшєся сами и пріехаша съ вєликою грьдынєю, єдучю Доброславу въ одинои сърочици, гордящю, ни на зємлю смотрящю, галичяномъ же тєкущимъ у стрємєня єго; Данилови же видящю и Василкови гордость єго, большую враждю на нь въздвигнуста. Доброслову же и Григорію обоимъ любящимъ [4] на ся, слышавъ же Данилъ рѣчи ихъ, яко полны суть льсти, и нє хотять по воли єго ходити, и власть єго иному прєдати, смысливъ же сє *съ* братомъ, по нужи же видя безаконіє ихъ, [и] повєлѣ я [5] изымати.

[В лѣто 6749.] *По томъ же* Ростиславь събралъ князи болоховьскыє

678 и останокъ галичанъ, прійдє ко Бакотѣ. Курилови же сущу // пєчатнику тогда в Бакотѣ, послану Даниломъ князємъ и Василкомъ исписати грамотєльства [6] нєчєстивых боярь, утѣшити [7] зємлю. Бившимъ же ся имъ у вратъ, отступился хотяшє прємолвити єго словєсы многыми; Курилъ же отвѣща єму: "Сє ли твори*ши* възмєздіє уєма своима въ здобродѣяніє? Нє помниши ли ся, якъ король угорьскый изгналъ тя бѣ изь зємлѣ съ отцьмъ ти, како тя въспріаста [о] господина моя, уя твоя? Отца ти въ вєлици чєсти дєржаста и Кыєвъ обєцаста, и тєбѣ Лучєскь въдаста, и ма-

---

[1] грабите; [2] да; [3] то; [4] ловящимъ; [5] его; [6] грабительства; [7] утиши.

[a] У Хлєб. помилка. В Іп.: *ни пославъ.*

Стєрєгутъ зємлю отъ литвы

тєръ твою и сєстру свою изь Ярославлю руку изьяста и отцу твоєму [1] вдаста"; и иннѣ словєсы мудрыми глаголаста єму много. Видѣвъ же нєпослуша [a] єго, и изыидє на ня с пѣшьци; онъ же увидѣвь то, пойдє прочь; онъ же мудростію и крѣпостію удръжа Бакоту; Ростиславъ же изыдє за Днѣпръ. Слышавъ же Данилъ приходъ Ростиславль съ князи болоховьскыми на Бакоту, абіє устрєбися на ня: грады ихъ огнєви прєдасть и грєбля ихъ роскопа. Василько же князь осталъ бѣ стєрєчи зємлѣ отъ литвы, послалъ бяшє воя своя съ братомъ. Данилъ же възємь плѣнъ многь воротися, и поима грады ихъ: Дєрєвичь, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городєць, Божьскый, Дядьковъ. Прійдє же Курилъ, пєчатникъ князя Данила, съ трєми тысячами пѣшєць и трєми сты коньникъ, и въдасть имъ възяти Дядьковъ градъ. Оттуду же плѣнивъ зємлю Болоховьскую и пожєгь, оставили бо ихъ татаровє, да имь оруть пшєницу и проса, Данилъ же на
679 ня болшу * // вразьду *дєржа*, яко отъ татаръ надєжу имѣаху. Князя же ихъ из[ъ]я отъ руку Богославлю, князя мазявского, рєкша Болєславу: "Почто суть вошли въ зємлю мою, яко нє вдахъ имъ"? рєкий "Нє суть вои твои, но суть особніи князи, и хотяше разъбранити [2] ихъ; оны же обѣщася работны быти; онымъ же молящимся, Дани[лъ] же и Василко за нє хотѣ с нымъ брань сотворити, Василко же єха убєди и, рєкшє умоли и, и дасть єму дары многи на избавлєніє ихъ. Онымъ же однако нє помнящимъ добродѣянія, Богъ возмєздіє [и]мъ дасть, яко нє остави ничто же во градє ихъ, єжє бысть нє плѣнєнно. И прійдє ко брату си, милостію божією и обличая побѣду. Ростиславъ же однако нє прєстаяшє отъ злоби своєй, но воя собралъ и Володислава нєвѣрнаго, пойдє на Галичъ; и пришєдъ к Пєчєри Домамири, и прєльсти єго Володиславъ, и вдашася Ростиславу; и оттуда, пойма, пойдє к Галичу, рєкій, яко: "Твой єсть Галичь", а самъ прія тысящу отъ нєго. Слышавъ же Даніилъ и Василко, собравша воя своя, скоро пойдоста на ныхъ; онъ же нє стєрпѣвый, бѣжє изъ Галича до Щєкотова, и с нимъ же бѣжа Артємій, єпископъ галицькій, и ины галичанє. Данилови же и Василкови жєнущу по нємъ, вѣсть прійдє по нємъ, яко татаровє суть выйшли изъ зємли Угорскоє, идуть в зємлю Галицькую: и тою вѣстью спасєся, и николько отъ бояръ єго ятъ былъ. Даніилъ же хотя зємлю установити, и єха до Бакоты и Калиуса, и Василко єха во Володимєрь. Даніилъ же дворєцкого посла на Пєрємышль, на Костянтина рєзанского, посланого отъ Ростислава, и владыци пєрємыслскому коромолующу с ными єму: и слышавъ Костянтинъ Андрєя грядуща на нь, избѣжє нощію. Андрєй же нє удаси єго, но удаси владыку и слуги єго разъграби гордѣи и слуги єго и тулы ихъ бобровыє раздра, и прилбѣцѣ ихъ волчіє и босурковыє раздраны
680 быша; словутнаго пєвца Ми // пєвца Митусу, дрєвлє за гордость нє восхотѣвшу служити князю Данилу, раздранаго аки [3] связаннаго привєдоша, сирѣчь, яко жє рєчє Приточникъ: бо єсть дому твоєго сокрушатися и бобръ и волкъ и язвєць снѣдяться. Сє же притчєю рєчєна быша.

[Въ лѣто 6750. Не бысть ничто же.]

---

[1] ти; [2] розъграбити; [3] икы.

[a] В об. сп. помилка. Слід: *нєпослушанье*.

* У Хлєб. сп. далі два аркуші написано іншим почерком.

[Въ лѣто 6751.] *В то же время* Ростислава разгнаша татаровє въ Борку и бєжа въ Угры, и вдасть за нь паки король угорскій дщєръ свою. Данилови жє, будущєму въ Холми, прибѣжє къ нєму полочинъ [1] єго изъ Угоръ [именемь Актай, рекый, яко: "Батый воротилъся есть изо Угоръ], и онъ радилъ[a] єсть на тя два багатыря възыскати тєбє, Манъмана и Балая". Данилъ жє затворилъ Холмъ, єха ко брату си Василкови, и пойма со собою митрополита Курила; и татаровє воєваша до Володавы и по озєромъ, и воротишася много зла сотвориша *христіаномъ*.

[Въ лѣто 6752. Не бысть ничто же.]

[В лѣто 6753.] Слышавъ жє короля Михаилъ вдалъ дщєръ за сына єго, и бѣжє у Угры. Король жє угорскій и сынъ єго Ростиславъ чєсти єму нє сотвориша; онъ жє розгнѣвался на сына, возвратися к Чєрнѣгову. Оттуду єха Батієвы, прося у нєго волости своєй. Батієвы жє рєкшу: "Поклонися отєцъ нашихъ закону"; Михаилъ жє отвѣща: "Аще бы ся ны єсть прєдалъ и власть нашу, грѣхъ ради нашихъ [во руцѣ ваши] тобѣ кланяємъся и чєсти приносимъ ти; а закону отєцъ твоихъ и твоєго благочєстивому [2] повєлєнію нє кланяємъся". Батій жє яко свєрѣпый звѣръ возьярися, повєлѣ и заклати [князя Михаила], и закланъ* бысть бєззаконныком [3] [Доманомь], Путивлицємъ, нєчєстивымъ, и с нимъ закланъ бысть бояринъ єго Фєо-
681 доръ, мучєнїческы пострадаша //, восприяста вѣнца отъ Христа Бога.

Данилови жє со братомъ Василкомъ заративъшимася со Болєславомъ, князємъ лядьскімъ, внийдоста въ зємлю Лядьскую чєтырми дорогами: самъ Данило воєва около Люблина, а Василко по Изволи и по Лади, около Бѣлой, дворъ княжій Андрєй посягну [6], а Вышєта воєва Подъгоріє взємши полонъ возвратишася. И паки изыйдоста и повоєваста зємлю, [Лю]блинскую, дажє и до рєки Вислы и Сянъ; [и] пріехаша подъ Завихвостъ, стрѣлъ Василка князь чєрєзъ Вислу, нє могоша бо пєрєихати [си] рєкы, понєжє наводнилася бяше, и возвратишася взємши полону много. Малу жє врємєни минувшу, приєхавшу жє ляховє воєваша жє около Андрєєва. Услыша жє Даниилъ князь со Василкомъ братомъ совокупиша силу свою, [и] повєлѣста прєстроити праща, иныє сосуды на взятіє града, и пойдоста на градъ Люблинъ; єдиного днє быста подъ градомъ Холмомъ, со всѣми вои [и] пращами. Мєчущимъ жє пращамъ и стрєламъ яко жє дожчу идуща на градъ ихъ, и увидѣвши ляховє, яко крєпчіи брань руская налєжить, начаша просити милости получити. Данилъ жє и Василко сотвориста завѣтъ положившимъ [4], рєкоша: "Не помагайтє князю своєму"; оны жє обѣщашася то сотворити. Данилъ жє з братомъ возвратистася, воєвавши страну ту. Ростиславъ жє моливъ угоръ много, просився у тєстя, да выйдєть на Пєрємишль; вышєдши єму собравъ смєрды многы,
682 пѣсца, и собра я в Прємышль. Данилъ жє и Василко // и Василко, слышавъ, послаша Лва, малада суща, яко жє ни в бомъ [5] єму внійти младу сущу, посла сыновца своєго Всєволода, [Андрѣя и Якова] и иныє бояры.

---

[1] половцинъ; [2] богонечестивому; [3] безаконьнымъ; [4] положивъ имъ; [5] бой.

* У рукописі внизу приписано іншим почерком: *Закланъ велики князъ Михаиль Черниговский въ 1243 годъ, по 1754 год будєтъ 508 лѣть.* В Іп. на полі інший текст: *Убьение благоверного великаго князя Михаила Черниговьского и Феодора, боярина его, отъ Батыя, царя безбожного.*

[a] *онъ радилъ* — помилка. В Іп.: *отрядилъ.*

[6] дворьскый же Ондрѣй по Сяну.

Бывшимъся имъ на рицѣ Сѣчници, одолѣ Ростиславъ, многи[бо] ими писци [1]; биющу же Андрея и Якову, сєкущи[мъсяе лютѣ, Всеволъдъ не поможе имъ и навороти конь на свой] бѣгъ; бившимъся много отъєхаша цѣлы. Данилови же бывше вѣсти, пойде собра вои многи и пѣсци, и прогна изъ земли, и иде во Угры.

[Въ лѣто 6754.] Въ тоє же лѣто прійдоша литва и воєваша около Пересъпници, Айшвно Рушковичъ. Данилови же и Василку єхаста въ Пинскъ и предъвариста єго дондєже приходъ єго *бысть*. Онымъ же идущимъ по полю Пинскому, изыйдоста на низь града [a]; поганымъ же однако гордость имѣющимъ во сердци своємъ, погнаша и, онымъ же не стерпѣвшимъ побѣгоша, бєжащимъ же имъ падаху ис коней. Василко же приведе превыша града [6] къ брату же [2]; всѣ же вои єго избити быша, самому же Рушковичу вмалѣ утєкшу. И бысть радость велика во градѣ Пиньску о побѣдѣ Данила и Василка: весь бо плѣнь отъяста, Богу помогшимъ [3].

[Въ лѣто 6755.] *По томъ же минувшимъ лѣтомъ* воєваша литва около Мєлници, [Лековни], великъ плѣнь прияша. Данило же и Василко гнаста по нихъ до Пинска: пинский бо Михаилъ далъ бы имъ вѣсть;
683 онымъ же по нихъ ставшимъ отъсѣкъшимся в лѣсѣ, далъ бо бѣ имь* // бѣ имь Михаиль вѣсть, буда в Пиньску. Данилъ же и Василко погна на нѣ, и дворьскый Яковь воя своя; литвѣ же не ємши вѣры Михайлови, изыидоша ис становь своихъ. Милостію Божією, побѣгшимъ литвѣ, избиты быша и плѣнъ весь отъяша, а самъ Лонъкъгвени бодень утече; и прійде вѣсть къ Данилу и Василку, и бысть радость велика въ Пиньску градѣ. Прєжє[же] войны [4] Даниловы чернѣговьскоє, сѣдящи єму в Галичи, а Василку въ Володимєру.

Воюютъ ятвязѣ

[Въ лѣто 6756.] Воєваша ятвязѣ около Охожѣ и Бусовна, всю страну ту плѣниша, и єщє бо Холму не поставлєну бывъшю Даниломъ. Гна же по нихъ Василко из Володимєря, и угони я, и бывшю єму третій день из Володимєря у Дорогочинѣ, онѣмь же біющимся у воротъ Дорогычинъскыхъ, прійде на нѣ Василко; онѣмь же възьєхавшимъ имь противу и не сътерпѣвшимъ отъ лица Василкова, Богу помогшу, побѣгоша зліи поганіи, и бысть на нѣ сѣча люта, и гнаша я за многа поприщь, и убито бысть князей 40, и иніи мнози избієни быша и не воистояша; и посла и въ Галичь къ брату си; и бысть радость велика в [градѣ томъ] Галичи въ день тъй. Василко бо бѣ възрастомъ середній, умомъ великъ и дрьзостію, иже иногда многажды побєжаше поганыє, или иногда многажды посылающима има на поганыє, єже Скомондъ и Боруть злаа войника, иже убієна быста посланіємь. Скомондъ бо бѣ влъхвь и кобникь нарочитъ, борзъ же бѣ яко [и] звѣрь, пѣшь бо ходя повоєва страну [5] Пиньскую, и ины страны; и убієнъ бысть нечєстивый, и глава єго взотъкнєна на колъ. И въ // ина времєна, Божією милостію избієни быша поганіи, ихъ же не хотѣхомъ писати отъ множества ради.

40 князей убито

Скомондъ вълхвь пѣшь воева

684

Ростиславъ тестя проситъ

[Въ лѣто 6757.] *По томъ же* Ростиславь молися тєстєви своєму королєви, да пошлєть єму воя на Данила: поємъ воя, иде в Лядьскую зєм-

---

[1] пѣшьцѣ; [2] си; [3] помогающу имъ; [4] воиный; [5] землю.

[a] на нѣ из града; [6] первый сайгатъ.

* Словами *бѣ имь* закінчується текст, написаний іншим почерком, і починається попередній почерк.

лю, и молися Лєстьковой и убѣді ю, да пошлєть с нимъ ляхы; и посла с нимъ воя. Нарочитыє бояри и иніи бо ляховє избѣгли бяху изь зємлѣ, хотящє ити къ Данилови; увидѣвъ жє Ростиславль выходъ, хотяще имъ получитє милость у Лєстьковича и у матєрє єго, идоша к нєму на помощь: єжє по малѣ врємєни ятъ бысть старѣйшій ихъ Творіань Даниломъ. Ростиславъ жє устрємився пріиде на градъ Ярославль; людємъ жє бывшимъ въ градѣ Даниловымъ и Василковымъ, и бояромъ многымъ, видѣвъ жє крѣпокъ градъ, пойдє к Пєрємышлю. И събралъ тоземльцѣ многыє, съсуды ратныє и градныє и порокы, исполчивь воя своа, пакы пойдє къ Ярославлю и за собою остави градъ Пєрємышль, мыслящю єму: "Аще сєго нє прійму, да сєго дръжю". Стоящю жє єму у града и строящю порокы, ими жє пріимєтъ градъ, и бысть бой вєлій прєдъ градомъ; оному жє повєлѣвшю своимъ охабитися, да нє язвєни будуть вои єго отъ гражанъ, дондєжє устроить суды порочныє. Хвалящю жє ся єму прєдъ вои своими и рєкущю: "Аще быхъ извѣдалъ гдє Данила и Василка, єхалъ быхъ на ня; [аще бы ми с десятью воинъ ехаль быхъ на ня]". Гордящю жє ся єму, и сътвори игру прєдъ градомъ, и сразившюся єму съ Воршємъ, и падєся подъ нимъ конь, и вырази собѣ плєчє, и нє на добро случися єму знамєніє. Слышавъ жє // Данило и Василко ратное пришєствіє єго, помолившася Богу, начаста събирати воя, посласта къ Кондратови, рєкуща, яко: "Тєбє дѣля изыдоша на наю ляховє, яко помощника ти єсвѣ". Пославшю жє єму помощь, Данило жє и Василко посласта в Литву, помощи просяща, и послана бысть отъ Миньдога помощь. Нє дотягшимъ жє обоимъ, явльшю жє Богу милость[1] свою надъ ними, яко нє отъ помощи єсть чєловѣкомъ побѣда, ну отъ Бога, скоро жє събравша воя поидоста; посласта жє Андрѣя, да ихъ видить и укрѣпить градъ, яко ужє близъ єсть спасєніє ихъ. Нє дошєдшимъ жє воємь рѣкы Сяну, съсѣдшимъ жє на поли въоружится, и бывшю знамєнію сицє[a] надъ полкомъ: сицє пришєдшимъ орломъ и многымъ върономъ, яко оболоку вєлику, играющимъ жє птицамъ, орломъ жє клєкощющимъ и плавающимъ крилы своими и въспромєтающимъ жє ся на воздусѣ, яко жє никогда николи жє нє бѣ; и сє знамєніє [нє] на добро бысть. Данилъ жє въоружився, поємь воя своя, поидє *по* рѣцѣ Сяну. Броду жє глубоку сущю, и пріехаша половци напєрєдъ, прєєхавшє видѣша стада ихъ, нє бѣ бо стражь ихъ у рѣкы, половцємъ жє нє смѣвшимъ разъграбити ихъ, бєзъ повєлєніа княжа; онѣмъ жє узрѣвшимъ и убѣгшимъ съ стады своими въ станы своя; Данило жє и Василко нє умєдлиста, но скоро прєидоста рѣку, исполчивша жє коньники съ пѣшьци поидоста с тихостію на брань, сєрдцє жє єю крѣпко [бѣ] на брань и устрємлєно на брань. Лвови жє дѣтьску сущю, поручи и Василкови, храбру сущю боярину, и крѣпко, да и стрєжєть єго въ брани. И видѣвъ жє Ростиславь приходъ ратныхъ исполчивъ жє воя своя, // русь и угры и ляхы, и дойдє противу имъ; пѣшци жє остави противу вратомъ града стєрєчи вратъ, да нє изыдуть на помощь Данилу и нє съсѣкуть пороковь. Ростиславъ жє исполчився прєйдє дєбръ глубокую, оному жє идущу противу полку Данилову, Андрѣєви жє дворьскому тъснящюся да нє сразится с полкомъ Даниловымъ, ускоривъ съразися с полкомъ Рос-

Походъ на Ярославль

Гордится

685

Помощь

Знамєніє надъ полкомъ

На добро

Левъ король

686

Ростиславъ войско исполчилъ

---

[1] помощь. В Іп. слово *милость* винесено на поле.

[a] В об. сп. *сицє* повторено двічі.

тиславлимъ крѣпко: копіємъ же изломившимся, яко отъ грома трѣсновєніє бысть, отъ обоих же мнози падша с конєи умроша, и иніи уязвєни быша отъ крѣпости ударєніа копєйнаго. Данилъ же посла 20 мужєй избранныхъ на помощь єму; Василіи же Глѣбовичь и Всеволодъ Олєксандровичь, Мстиславь, нє мога Андрѣєви, бѣжаста назадь къ Сянови. Андрѣєви же оставшюся съ маломъ дружины, въєздя крѣпци боряшєся с ними. Видѣвъ же Данилъ ляхы крѣпко идущимъ на Василка, корєлєсь[1] поющимъ, силєнъ гласъ рєвущє въ полку ихъ, Данилъ же видѣвь близь брань Ростиславлю, и Филю в заднѣмь полку стояща съ хороговью, рєкущю, яко: "Русь тщиви суть на брань, да стєрпимъ устрємлєніа ихъ, нє стєрпими бо суть на долго врємя на сѣчи": Богу же нє услышавшє славы єго, прійдє на нь Данило, съ Яковомъ Марковичємъ и съ Шєльвомъ. Шєлвови же зводєну бывшю, Данила же ємшю, истръжєся из руку єго и выєха ис полку, и видѣвь угрина грядущаго на помощь Фили, къпіємь сътчє и, оружію бывшу в нємь уломлєну спадєся, издъшє. От того же гордаго Филю Лєвь, младъ сый, и изломи копіє своє. Пакы же Данило скоро прійдє на нь, и // и раздруши полкь єго, и хоруговь єго раздра [наполы]. Видѣвъ же сє Ростиславь побѣжє, и наворотишася угрє на бѣгь. Василкови же сразившюся съ ляхы, наворотившимся и зрящимъ обоимъ на ся, ляхомъ же лающимъ, рєкущимъ: "Пожєнємь на вєликыа бороды", Василкови же рєкшю, яко: "Ложь глаголъ вашь єсть, Богъ помощникь нашь єсть", и толъкну[2] конь свой и движєся. Ляховє же нє стєрпѣша побѣгоша отъ лица єго. Данилови же жєнущю чєрєзъ дєбръ глубокую на угры и русь біющія, скорбяшє о братѣ нє вѣдыи; узрѣвъ же хоруговь єго по ляхомъ жєнущю, и бысть в радости вєлици. Ставшю же єму на могилѣ противу городу, и пріеха Василко къ нєму. Данилови же хотящю гнати по нихъ, Василко же възбраняшє єму. Ростиславь же познавшю, направи конь свой на бѣгь. Угрє же и ляховє мнози избієни быша и яти быша, и отъ всѣхъ мнози яти быша; тогда же и Филя Гръдый ять бысть [съ] Андрєємъ дворскымъ и привєдєнъ бысть къ Данилу, и убієнъ бысть Даниломъ; Жирославъ же привєдє Вълодислава, злаго мятєжника зємли, в то же дєнь и тъй убієнъ бысть, и иніи угрє мнози избієни быша за гнѣвь. Данило же и Василко нє идоста в городъ, и Лєвъ ста на мѣстѣ, воиномь посрєди труповь являюща побѣду свою; гонящимъ же и прієздящимъ [воиномъ], *нощи и* в полунощи, вѣдущимъ користь многу, яко же всєє нощи колику нє пєрєста, ищущимъ другь друга. Яви же Богъ милость свою и дасть побѣду Данилу на канонъ вєликомучєнику Фрола[3] и Лавра. Данилъ же городъ зажжє, єжє Ростиславь създалъ; и идє же въ Холмъ с колодникы многы, // ижє бѣ създалъ самъ. Литвѣ же пріехавшимъ и ляхомъ Кънъдратовымъ к нєму приспѣвшимъ къ брани, въротишася въсвояси; а Ростиславь бєжа въ Ляхы и поємь жєну свою идє въ Угры; про то бо изь Угорь пришєлъ бяшє, съ жєною, въ Лядьскую зємлю, мысля же въ умѣ своємь взяти Галичь и обладати имъ; Богъ же за высоку мысль єго нє сътвори тако, єжє онъ мысляшє.

χυριἔλεηοον

Данилъ говоритъ

687

Василко говоритъ

Филя Гордый

Данилъ побѣдилъ

688

[1] керьлѣшь; [2] тъкну; [3] Фрора.

Даніилъ князь великий к Батыєви пойде

Выдобичь

Данила татарове сретоша

Пришедъ на Волгу к Батыю

Кобылей комузь

Данилъ отпущенъ

[Въ лѣто 6758.] Приславшю же Могучѣевѣ посолъ свой къ Данилови и Васильку, будущю има в Дороговъску: "Дай Галичь!" Бысть въ печали велици, занє нє утвердилъ бѣ землѣ своєя городы: и дума съ братомъ своимъ, поєха къ Батыєви рєчє: "Нє дамъ полуотчины своєя, но єду къ Батыєви самъ". Изыдє жє на праздникъ святаго Дмитріа, помолився Богу, и пріидє къ Кієву, обьдержащю Кыєвь Ярославу бояриномъ своимъ Єйковичємь Дмитромъ. И пришєдъ в домъ архистратига Михайла, рєкомый Выдобичь, и съзва калугєры и мнишєскый чинъ, и рєкь игумєну и всєй[1] братіи, да сътворять молитву о нємь — и сътвориша — да отъ Бога милость получить; и бысть тако, и падъ предъ архистратигомъ Михайломъ изыдє из манастыря в лодьи, видя бѣду страшну и грозну. И прійдє к Пєрєяславлю, и срѣтоша и татаровє. Оттуда жє єха къ Курємьси, и видѣ, яко нѣсть у нихъ добра. Оттуда жє болма нача скръбити душєю, видя бо обладаньны діаволомъ: сквєрна ихъ кудѣшьскаа бляденья и Чигызаконова мєчтаніа, сквєрнаа єго кръвипитіа, многыа єго волшьбы; приходящіа цари и князи и вєлможи, солнцю и лунѣ и зємли, и діаволу, и умръшимъ во адѣ отцємь ихъ и дѣдомъ и матєрємь, // водяшє около куста[2] покланятися имь. О сквєрнаа прєлєсть ихъ! Сии жє слыша вєлми нача скръбити. Оттуда жє прійдє къ Батыєви, на Волгу, хотящу ся єму поклонити. Пришєдшю жє Ярославлю чєловѣку Съньгурови, рєкшю єму: "Братъ твой Ярославь кланялъся кусту; и тобѣ кланятися"; и рєчє єму: "Діаволъ глаголєть изь усть твоихъ; Богъ загради уста твоа и нє слышано будєть слово твоє". И въ тъй часъ познанъ[3] бысть Батыємъ, избавлєнъ Богомъ бысть и злого ихъ бѣшєніа и кудєшьства; и поклонився по обычаю ихъ и вънидє въ вєжю єго[4]. Рєкшю єму: "Данило! Чєму єси давно нє пришєлъ, а нынѣ ижє єси пришєлъ, а то добро жє; пієши ли чєрноє молоко, нашє питіє, кобылѣй кумузь"? Оному жє рєкшю: "Досєлѣ єсмь нє пилъ; но[5] жє ты вєлишь, пію". Онъ жє рєчє: "Ты ужє нашь жє татаринъ: пій нашє питіє". Онь жє испивь поклонися, по обычаю ихъ, измолва слова своя, рєчє: "Иду поклонитися вєликой княгини Баракъчинови". Рєчє: "Иди". Шедъ поклонися єй по обычаю: и присла вина чюмъ и рєчє: "Нє обыкли пити молока, пій вино". О злѣє зла чєсть татарьскаа! Данилови Романовичю, князю бывшю вєлику, обладавшю Рускою зємлєю, Кыєвомъ и Вълодимєромъ и Галичємъ, съ братомъ си, и инѣми странами: нынѣ сѣдить на колѣну и холопомъ называєть и[6], и дани хотять, жива нє чаєть и грозы приходять. О злаа чєсть татарьскаа! Єго жє отєцъ бѣ царъ в Руской зємли, ижє покори Половєцькую зємлю и воєва [на] иныє страны всѣ, сынь того нє прія чєсти, то иный кто можєть приати? Злобѣ бо ихъ и льсти нѣсть конца: Ярослава вєликого князя Суждальского // зєліємь умориша; Михайла, князя чєрнѣговьского, нє поклонившюся кусту съ своимъ бояриномъ Фєодоромъ, ножємь заклана быста, єжє прєди сказахомъ кланяніє ихъ, єжє вѣнєць пріаста мучєнический, и иніи мнози князи избієни быша и боярє. Бывшю жє князю в нихъ днєй 20 и 5, отпущєнъ бысть и поручєнна бысть зємля єго єму, ижє бяху с нимъ; и прійдє въ зємлю свою, и срѣтє єго братъ и сыновє єго, и бысть плачь о бѣдѣ[7] єго, болша бысть радость о здравіи єго.

689

690

---

[1] своеи; [2] коста; [3] позванъ; [4] ихъ; [5] нынѣ; [6] называется; [7] обидѣ.

Тоє же зимы Кондратъ присла посолъ по Василка, рече: "Пойдємь на ятвязѣ"; падшю снѣгу и сєрєну, нє могоша ити и въротишася на Нурѣ. Бысть же вѣдомо странамъ приходъ єго всѣмъ с Татаръ, яко Богъ спаслъ єго.

Посолъ Посолство для брака

В то же лѣто присла король угорьскый вицькаго, рєка: "Поими дъщєръ мою[1] за сына своєго Лва": бояшє бо ся єго, яко былъ бѣ у Татарєхъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры єго. Помысливъ же си съ братомъ, глаголу єго нє уя вѣры: дрєвлє бо того измѣнилъ бѣ, обєщавъ дати дъщєрь свою. Курилъ бо бѣ митрополитъ идяшє посланъ Даниломъ и Василкомъ на поставлєніє митрополье рускоє; бывшю єму у короля, убѣди и король словы многыми, дары увєщєваа, яко: "Провєду тя у Грєкы с вєликою чєстію, ащє сътворить *Данилъ* съ мною миръ"; онъ же рече: "Клятвою клєни ми ся, ащє нє прємєниши слова своєго; азъ шєдъ привєду и"; пришєдъ же митрополитъ и рече єму: "Хотєніє твоє у тєбє єсть, поими дъщєръ єго сыну си женѣ". Василкови рєкшю: "Иди къ нєму, яко хрєстіанъ єсмъ"[2]. Оттуда же Данилъ пойдє, поємь сына своєго Лва и митрополита, и идє къ королєви и въ Изволинъ, и поя дъщєръ єго
691 сыну си // женѣ; и отдасть єму ятыа бояры, єже Богъ въдасть въ руци єго, одолѣвшю єму съ братомъ *у* Ярославля; и сътвори с нимь мирь и въротися въ зємлю свою.

[Въ лѣто 6759.]

Конратъ умеръ

Въ та же лѣта умрє князь вєликый лядьскый Кондратъ, иже бѣ славєнъ и прєдобръ; съжали си по нємь Данило и Василко. По томъ же сынъ єго умрє Болєславь мозовєцькый князь, и въдасть Мазовєшь брату своєму Сомовитови, послушавь князя Данила: бѣ бо брату чада єго за нимь, дъщи Алєксандрова, имєнємь Настасіа, яже посаже по томъ за боярина угорьскаго, имєнємъ Дмитра. Въ та же лѣта сєдє Самовитъ въ Мазовши.

Самовить вселися в Мазовши

Посла къ нєму Данило и Василко, рєкша єму, яко: "Добро видєлъ єси отъ наю, [и] изыди с нами на ятвязѣ", и у Болєслава помочь пояста, Суда воєводу и Сигнава[3], и сняшася у Дорогичинѣ и пойдоша; и прєйдоша болота и найдоша на страну ихъ. Нє стєрпѣвшимъ же ляхомъ, зажгоша ихъ пръвую вєсь[4]; тѣмь бо зло сътвориша и знамєніє имъ подаша, гнѣвь бо имѣша на ня Данилъ и Василко; и воєваша ихъ до вєчєра и плѣнъ вєликь пріємшимъ. Вєчєру же бывшю, пріехаша злиньци и събрася вся зємля Ятвязьскаа, и прислаша къ Данилу Нєбяста, рєкуще: "Оставь намъ ляхы, а самъ пойди мирєнъ изь зємлѣ нашєа"; и хотєніа нє получиша. Ляхомъ же остроживщимся, нападоша нощію на ляхы, а руси нє остроживщимся; ляхомъ же крѣпко борущимъ, и сулицами мєчюще и головнями, яко молніа идяху, и камєніє яко дъждь съ нєбєсь

Головни мечуче

идяще. Ляхомъ же злѣ стражющимъ, посла Сомовитъ моляся: "Пришлѣта ми // стрєльци"; она же дръжаста гнѣвь про зажьжєніє пръвоє, одва посласта: занєже острогь проломити хотяху, из ручь бодяхуся; пришєдшимъ же стрѣлцємь многы язвиша и многы умориша стрѣлами, и възразиша я отъ острога, — тоє же нощи нє бысть покоя отъ нихъ. Наутріа же собрашася вси ятвязи и пѣшци и снузници, мнози зѣло, яко и
692

Зажьгоша коломаги

лѣсомъ ихъ полнымъ быти[5]; въставшє же зажьгоша колимагы своя,

---

[1] ми; [2] есть; [3] Сигнѣва; [4] вcь; [5] наполънитися.

рєкшє станы въ дєнь въскрєсєніа, рєкши нєдѣли. Данилови жє князю пошєдшю напєрєдъ и отшєдшю далєчє съ Болєславли ляхи, Василкови жє оставшю съ Сомовитомъ, Лазарєви жє назадѣ бы[в]шю с половци, нападоша на нь крѣпко и хороговь єго отъяша. Прибѣгшю жє єму к Василкови и Смовитови, бысть брань люта мєжи ими; падающимъ жє отъ обоихъ много, Василкови жє и Смовитови крѣпко дръжащи [1] брань, Андрєєви жє дворьскому сєрдцє крѣпко имущу, нєздравіє жє тѣло єго обдєрьжашє и руци, потокшю [2] жє єму въ ротныа [a], копіє упусти и замало нє убієнъ бысть. Посла жє Василко къ брату си, глаголя, яко "Брань си вєлика єсть, потъснися к намъ"; Данилови жє навратившюся, и гнаша я до лѣса. Онѣмь жє одинако налєжащимъ на ня, падшимъ жє многымъ мєжи ими, Фєодоръ Дъмитрієвичь крѣпко боря ранєнъ бысть, єжє и с тоє раны смєрть пріа на рѣцѣ Нарьвѣ. Ящєлъту жє рєкшю: "Лѣпо єсть сѣдѣти намъ; ащє ли жалуєтє насъ, по [3] прєжє сєбє жалуйтє и бєсчєстіа своєго, нашими бо головами съдръжати чєсть свою". И бысть тако, каза Данило съсѣдати воємь своимъ; въсѣдшє жє пойдоша, и умякчиша сєрдца ятвязємь, узрѣвшє крѣпость рускую и лядьскую. Идущимъ жє имъ и
693 плѣнящимъ // и жгущимь зємлю ихъ, прєшєдшимъ жє имъ рѣку Олєгь, хотѣвшимъ имъ стати въ тѣсныхъ мѣстєхъ, узрѣвъ жє князь Данило, възопивь рєчє имь: "О мужи воистіи! Нє вѣстє ли, яко хрєстіаномъ пространьство єсть крѣпость; поганымъ жє єсть тѣснота; дєряждьєє обычай єсть на брань"; и пройдє Жаку плѣняа, и прійдє на чиста мѣста, и сташа станомъ. Ятвязємъ жє одинако нападающимъ на ня, и гнаша русь и ляховє по нихъ, и мнози князи ятвязьціи избієни быша; и гнаша я до рѣкы Олга, и прєста брань. Наутріа жє въжємь нє вѣдущимъ, блудящимъ я, два варьва [4] убієна быста, трєтієго жива яша рукама, и привєдєнъ бысть къ князю Данилови. Рєчє жє єму: "Извєди мя на путь правый, животъ пріймєши", и въдасть єму руку, извєдє єго, и прєйдоша рѣку Лукь [5]. Наутріа жє пригнавшимъ к нимъ прусомъ и борьтомъ, и воємь жє всѣмъ съсѣдшимъ, и въоружившимся пѣшцємь исъ стана; щити жє ихъ яко заря бѣ, шєломи жє ихъ яко солнцю въсходящю, копіємъ жє ихъ дръжащимъ въ рукахъ яко трости мнози, стрѣлцємь жє обаполы идущимъ, и дръжащимъ в рукахъ рожанцѣ свои, и наложившимъ на ня стрѣлы своя противу ратнымъ. Данилови жє на кони сѣдящю и воя рядящю, и рѣша друзи [6] ятвязємь: "Можєтє ли дрєво поддръжати дрєво сулицами, и на сію рать дрънути"? Они жє видѣвшє възвратишася въсвоаси. Оттуда жє князь Данилъ прійдє вък Визнѣ и прєйдє рѣку Наровь, и многы хрєстіаны отъ плѣнєніа избиваста, и пѣсь славну пояху има, Богу помогшу има,
694 и прійдоста съ // славою на зємлю свою, наслѣдивша путь отца своєго вєликого [князя] Романа, ижє бѣ изострился на поганыа, яко лєвъ, имь жє половци дѣти страшаху.

Князи ятвязьтии избиены

Прусы

[Въ лѣто 6760.] *В та жє лѣта* присла король угорьскый къ Данилу, прося єго на помощь: бѣ бо имѣ рать на бой с нѣмци; идє єму на помощь и прійдє къ Пожгу. Пришли бо бяху послы нѣмєцкіє къ нєму, бѣ бо царь обдєржалъ Одинъ [7], зємлю Ракушьску и Штирьску: гэрцюкь бо ужє убієнъ бысть. Бѣ бо имєна посломъ: воєвода царєвь и бискупь Жалошь пурьскій,

---

[1] держати; [2] потекшу; [3] то; [4] варма; [5] Лѣкъ; [6] прузи; [7] Ведень.

[a] В об. сп. помилка. Слід: *ратные*.

Немцы дивятся оружию татарскому

рєкомый сольскій, и Гарихъ пуруньскый, и Ота Гарєтєникъ пѣтовьскій. Възьєха жє король с ними противу жє князю Данилу; Данило жє прійдє к нєму, исполчи вся люди своя. Нѣмьци жє дивящюся оружію татарьскому: бѣша бо конѣ въ личинахъ и въ коярєхъ кожаныхъ, и людіє въ ярыцѣхъ, и бѣ полковъ єго свѣтлость вєлика, отъ оружіа блистающюся. Самъ жє єха подлє короля, по обычаю рускому: бѣ бо конь подъ нимь дивлєнію подобєнъ, и сѣдло отъ злата жьжєна, и стрѣлы и сабля златомъ украшєна, и иными хистростьми, яко жє дивитися, кожухъ жє оловира грєцького и круживы златыми плоскыми ошитъ, и сапози зєлєного хьза шити золотомъ. Нѣмцємъ жє зрящимъ и много дивящимся, рєчє єму король: "Нє взялъ быхъ тысячи сєрєбра за то, иже єси пришєль обычаємъ рускымъ отцєвъ своихъ" просися у нєго въ станъ, занє зной бѣ вєликь днє того. Онъ жє ять єго за руку и вєдє єго въ полату
695 свою, и самъ съвлачашє єго и облачашє и въ порты своа; и таку чєсть // творяшє єму, и прійдє в домъ свой.

Походъ к Смоленску

В то жє лѣто изгна Миндогь сыновца своєго Тєвтивила и Єдивида, пославшю єму на войну єю съ вуємь своимъ на войну съ Выконотомъ, на Русь, воєвати къ Смолєньску, и рєчє: "Што кто пріємлєть, събѣ одръжитъ врожбою": бо за ворожьство съ ними литву занє повина [1] бѣ вся зємля Литовьскаа и бєсчислєнноє имѣніє ихъ, притрєно бѣ богатьство ихъ; и посла на нѣ воя своя, хотя убити я. Онѣма жє увѣдавшима, и бѣжаста къ князю Данилу и Василку, и пріехаша въ Володимєръ. Миндогови жє приславшу послы своя, рєчє: "Нє чини има милости"; нє послушавъшима има Данилови и Василкови, занє сєстра бѣ єю за Даниломъ. По томъ жє Данило съгада съ братомъ си, и посла в Ляхы къ князємь лядъскымъ, рєчє, яко:" Врємя єсть христіаномъ на поганыа, яко сами имѣють рать мєжи събою"; ляховє жє обєщашася, н[ъ] нѣ исполниша. Данилу жє и Василку пославшима Выкиньта въ Ятвязѣ и въ

Рига

Жємойть, къ Нѣмцємь въ Ригу*: и Выкинть жє убѣді я срєбромъ и даръми многыми ятвязѣ и полъ Жємойти. Онѣмъ [2] жє отвѣщавшимъ Данилу, яко: "Тєбє дѣля миръ сътворимъ съ Викынтомъ, занє братію нашю многу погуби"; обѣщаша жє ся нємци братіа ити на помощь Тєвьтєвилу. Данилъ жє и Василко пойдоста к Новугороду. Данилъ жє съ братомъ си Василкомъ [a], розгадавь съ сыномъ брата си посла на Волковыєскь, а сына на [У]слонимъ, а самъ идє къ Здитову: и поимаша грады многы и
696 възвратишася въ домы. По томъ жє присла Выкєнтъ, рєкый, яко: // "Нѣмци хотять въстати на помочь Тєвтивилу", и посла Данило Тєвтєвила и помочь събѣ и с нимь русь и половци: и многоє воєваніє бысть мєжи ими. Оттуда жє Тєвтивилъ идє с полономъ Даниловымъ в Ригу, и пріаша рижанє съ вєликою чєстію и крєщєнъ бысть. Увѣдавъ жє сє Миндаго [6], яко хотять єму помагати божіи дворянє и бискупъ и вся воя рижьскаа, и убоявся посла втайнѣ къ Андрѣєви, мастєру рижьскому, и убѣди и дарми многыми, сирѣчь умоли єго: послалъ бо бѣ злата много и срєбра, и съсуды срєбряны и златы и красны, [и] и конѣ многы, рєкый: "Аще убієши, и[ли] жєнєши Тєвтивила, и єщє болша сихъ пріимєши". Оному

---

[1] поимана; [2] нємцємъ.

* На цьому аркуші зверху: Ригѣ по 1756 510 лѣтъ.

[a] В Іп. інакше: *и Василко, братъ єго;* [6] Помилка в об. сп. Слід: *Миндогъ.*

Миндогъ приемлетъ крещение

же рекъшю: "Не можеши избавленъ быти, аще не послеши к папѣ и приймеши крещеніа, не удолѣеши врагу; дружбу имѣю к тебѣ". О злѣе зла! Златомъ же ослепихъ [a] очи свои, имъ же нынѣ пакы отъ нихъ бѣду приемлеть. Миндогъ же посла къ папѣ и прія крещеніе. Крещеніе же его лестиво бысть: жря же [1] Богомъ своимъ въ тайнѣ пръвому Нонадѣеви, и Телявели, и Деверикъзу, заіечему Богу, и Медѣину [2]: егда выѣхаша на поле и выбежаше заець на поле, в лѣсь рощеніа не въхожаше вну [3] и не смѣаше ни розгы уломити, и Богомъ своимь жряше, и мертвыхъ телеса жьжигаше, и поганьство свое явно творяше. Тевтивилу же исповѣда бискупь и пребощь Вирьжанъ: съжалиша си по немь, вѣдяху бо, аще Тевтивилъ не бы изгнанъ, Литовьской земля въ руку бѣ ихъ и крещеніе неволею приали быша. Си же вся нехрестіаныхъ литву сътвори Андрѣй, и изгнанъ
697 бысть // сану своего отъ братьа. Тевтевилъ же прибѣже вь Жемойть къ уеви своему Викынтови, пойма ятвязѣ и жемойть и помощь Данилову, иже бѣ далъ ему Данилъ древле, иде на Миндога. Миндогъ же събрався бѣ, и умысливь же събѣ не битися с ними полкомъ, но вниде въ градъ, именемь Върута, и высла шюрина своего нощію, и розгнаша и руша [4] и ятвязѣ. Наутріа же выехаша на ня нѣмци и съ самострѣлы, и ехаша на нѣ русь с половци и съ стрѣлами, и ятвязѣ съ сулицами, и гонишася на поли подобно игрѣ; оттуда же вратишася в Жемойть. И прійде Миндовгь събравь силу

Походъ на Твиремейть

велику, на градъ Выкинтовь, именем Твиремейть, выѣха же Тевтевилъ из града, русь и половци Даниловы с ними, и Жемойть [с ними] и мнози пѣшци [5]; гонящимъ же имъ, застрѣли кочь половчинъ Миндогова въ стегно, и възвратися Минодовгь въ землю свою, многымъ же ратнымъ бившимся [6] межи ими, Висимотъ подъ тѣмъ же градомъ убіень бысть.

Походъ Даниловъ

[Въ лѣто 6761.] *По томъ же* Тевтивиль присла Ревбу, рече: "Пойди к Новугороду". Данило же пойде съ братомъ Василкомъ и съ сыномъ Львомъ, и с половци, сватомъ своимъ Тегакомъ, и прійде к Пиньску; князи же пиньстіи имѣаху лесть, и поя ихъ съ собою неволею на войну. И послаша сторожѣ литва на озерѣ Зятѣ [7], и гнаша и черезъ болота до рѣкы Щарьи. Съвокупившимъ же ся воемь [8] всѣмъ, съвѣтъ сътвориша, рекуще, яко: "Вѣсть уже есть на насъ"; прящимъ же ся имъ, не хотящимъ ити воевати, Данилъ же мудростію рѣчь сътвори, яко "Срамоту имѣемъ [9] отъ Литвы и отъ всѣхъ земль, аще не дойдемь и вратимся; наутріа же — рече —
698 съвѣтъ // сътворимъ"; тое нощи послалъ по всѣмъ воемъ, рекый: "Пойдѣте, да разумно будеть всѣмъ не хотящимъ ити на воину" — и зрѣвше же вои пошедошнѣ, и сами нужею поидоша и иніи же вси. Наутріа же плениша всю землю Новогородьскую, оттуда же възвратишася в домъ свой; ятвяземъ же поѣхавшимъ на помощь Данилу, не могоша доехати, зане снѣзи велици быша; оттуда же въротишася, с помощію Божіею, приемше плѣнъ великь. По томъ же посла съ братомъ и сыномъ Романомъ люди своя, и взяста Городенъ а сама въротистася отъ Бѣльска.

Отъ Бѣльска воротистася

По томъ же посласта многы своя пѣшьци и коньникы на грады ихъ, и плениша [всю воотчину ихъ] *всю* страну ихъ. Миндогъ же посла сына си, и воева около Туриска. Того же лѣта присла Миндовгь къ Данилу, прося миру и хотя любве о сватъствѣ. Тогда же Тевтивилъ прибѣжа къ Данилу

---

[a] Помилка в об. сп. Слід: *ослѣпи.*

[1] жряше; [2] Мѣйдѣйну; [3] вону; [4] русь; [5] пѣшецѣ; [6] бывшимъ; [7] зьятѣ; [8] вонемь; [9] имѣешь.

Гронографу нужа есть писати все

изъ Жємойти и ятвязє и рєчє, яко Миндовгь убѣди я срєбромъ многомъ; Данилу жє гнѣвь имѣющю на ня.

[Въ лѣто 6762.] В та жє лѣта, врємени минувшю, — гронографу жє нужа єсть писати всє и вся бывшаа, овогда жє писати въ прєдняа, овогда жє въступати въ задняа: чтый мудрый разумѣєть; число жє лѣтомъ здє нє писахомъ, в задняа впишємъ по Антиохійскымь съборомъ [1], аломъпіадамь, грєцкыми жє числьницами, римьскы жє высикостомь, яко жє Євьсєвій *и* Памьфиловь и иніи гронографи списаша отъ Адама до Хрѣстоса; вся жє лѣта спишємь росчєтъшє в задьняа, — по убієніи гєрьциковѣ, рєкомаго Фридриха, бився одолѣвь королєви угорьскому, и

699

убієнь бысть отъ своихъ бояръ въ брани; мятєжю жє бывшю мєжю // силными людьми о чєсть [и] о волость гєрьцикову убієнаго, о зємлю Ракушьску и о зємлю Штирьску, королєви жє угорьску риксу и королєви

Король угорский искаше помощи

чєску біющимася о ню, король жє угорьскый възвєдє, искашє помощи, хотя пріати зємлю Нѣмєцкую и посла къ Данилови, рєкый: "Пошли ми сына Романа, да въдамъ на [2] нь сєстру гєрьцикову и вдамъ єму зємлю Нѣмєцкую"; и єха въ Нѣмцѣ с Романомъ, и да сєстру гєрьцикову за Романа и сътвори обѣть, єго жє за множєство вєсь нє писахомъ. По томъ

Посолство к Данилу

жє посла къ Данилови, рєкый: "Ужика ми и сватъ єси, помози ми на Чєхы"; и убѣді и, и пойдє на Опаву путємь своимь: самъ бо плєняшє зємлю Муравьскую [3], и многы городы розсыпа и вси пожьжє, и вєлико убійство сътвори зємли тъй. Данилъ жє снємся з Болєславомъ, мысляшє, како проити зємлю Опавьскую; Болєславу жє яко нє хотящю, жєна жє єго помагашє Данилови словєсы, бѣ бо дъщи короля угорьского, имєнємь Кыныка [4], Данилови жє князю хотящю, ово короля ради, ово жє славы хотя, нє бѣ бо въ зємли Рустєй пръвѣє, ижє бѣ воєвалъ зємлю Чєскую,

Левъ з Даниломъ отцемъ и Болеславомъ, королемъ польскимъ, на Чехы

ни Святославь Хоробрый, ни Вълодимєръ Святый. Богъ бо хотєніє єго исполни, спѣша жє бо и тъсняшася на войну, поємъ жє сына своєго Лва и помощь отъ брата Василка, тысяцкого Гюрьгя, сънємь жє ся [5] з Болєславомъ пойдє съ Кракова. Прійдоша на рѣку Одру къ городу *рєкомому*

Одра

Козлій, и прієха к нєму Вълодиславь, сынъ Казимєровь, Лєсконогого Мєжькы, и поємъ коньникы и // пѣшци, и прійдоша к рєцѣ Псинѣ; и

700

сътвори жє съвѣтъ Данило и Лєвъ съ Володиславомъ, куда бы воєвати, онъ жє нє исповѣда правды и дасть вожь на льсти. Посла жє князь Данило Лва, и Тєвтивила и Єдивида, и дворьскаго, и вся воя, самъ жє оста въмалѣ съ старыми бояры, съ Гюрьгємь тысяцкымъ; Лєвъ жє йдє воєва, и видѣ, яко лжуть вожєвє и нє слуша ихъ, идє въ горы лѣсныя и възя полонъ вєликь. Идущю жє Данилу з Болєславомъ къ Опавѣ, пославь сторожѣ ляхы своя; въєха жє Андрѣй изь Опавы с чехы, и срѣтшимся имь и сразившимся одолѣ Андрѣй, мало бѣ ляховь, иныє избія, иныя изыма, и вънидє вєлій страхъ в ляхы. Прієхавъ жє Данило и рєчє имъ: "Почто ужасываєтєся? нє вѣстє ли, яко война без падшихъ [мертвыхъ] нє бываєть? Нє вѣстє ли, я[ко] на мужа ратныа пришли [6] єстє, а нє на жєны? Аще мужь убієнъ єсть на рати, то коє чюдо єсть? и иніи жє дома умирають бєзъ славы, си жє съ славою умроша; укрѣпѣтє сєрдца ваша и подвигнєтє оружіє [своє] на ратныє"; сими жє словы укрѣпивь я, и иноє

[1] соромъ; [2] за; [3] Моравьскую; [4] Кинька; [5] снемьшеся; [6] нашли.

много глаголалъ имъ, пойдє къ Опавѣ. Видѣ жє окрєстьнаа сєла бєжа въ градъ много жє множьство, и нє бѣ єму кого послати. Рєчє жє Володиславу: "Мнѣ єси учинилъ нєправду, а сєбє єси погубилъ, аще бы Лєвъ и людіє мои здє были вси, то уразъ вєлий быша зємли сєй учинили, и градъ съ ачєсє пріать бы былъ"; и съжали си отъславь сына си Лва и воя. Ляхы жє нудяху єхати къ граду, одинако жє имъ нє хотящю, видѣвь
701 сє пєчалєнъ бысть, // нє вѣдый о сыну своємь и о воєхъ, гдє суть; ляховє жє нє хотяху єхати къ граду, но хотѣша далєчє стати города. Снємь бо бѣ рєчєнъ всѣмъ воємь воєвалнымъ пріехати имъ къ граду. Данилови жє рєкшю: "Аще вы идєтє[1] прочь, но азъ хощю ся остати самъ въ малѣ дружинѣ, и съждати воєвь моихъ". Послушавъ жє Болєславь и ляховє, ста-

Рѣка Опава

ша нижє града, на рѣцѣ Опавѣ: нє смѣша бо ся отлучити *отъ* нєго. Того жє вєчєра прійдє Лєвъ съ вои, имый плѣнъ вєликь съ собою; того жє вєчєра сътвориша съвѣтъ, да наутріа прєидуть рѣку, и обойдуть градъ и пожгуть вся внѣшняа, храмы и ограды и гумна. Утру жє бывъшю, сътвориша тако. Болєславъ жє нє изыдє за рѣку, но ста на горахъ исполчився, Володиславъ жє йдє. И пришєдъ къ вратомъ пръвымъ пожгоша, и прійдоша на другаа врата, и выєхаша чєховє нѣколико ихъ убиша, а другыа выгнаша, Бєнєжь[2] жє стоашє прєдъ враты съ хороговью, и около другыхъ вратъ пожгоша окрєстнаа града, пришєдъшимъ жє къ трєтіимъ вратомъ, каза Данило съсѣдати и жєчи окрєстнаа града. Людємъ жє внєзапу пусти-

Нѣмцы от руссовъ бѣгутъ

вшимся къ граду, нѣмци жє видѣвшє устрємлєніє рускоє крѣпко, и побѣгоша, и нѣколико ихъ убиша въ вратєхъ, и вратъ нє затвориша бѣжащє. Данило бо очима напрасно бѣ боля и нє видѣ бывшаго въ вратєхъ, видѣ бо люди своа тєкуща обнажи мєчь свой и възгна я, и тѣмь нє пріа града, по томъ жє видѣвь *бывш*єє стужи си о нєпріатіи града; болєстію жє унужєнъ и утрудився, рєчє сынови своєму: "Пожьжи вся окрєстнаа
702 града, // азъ жє поиду в колымогь свой", — рєкшє въ станъ, бѣ бо всю войну болєнъ очима, и мнозіи нудяху єго въротитися, онъ жє нє сътвори того. Наутріа жє снємшєся пойдє въ вєрхь Опавы, плѣняа и жга, и ста близъ

Данилъ пленилъ

города, рєкомаго Насилья, слышавь, яко русь и ляховє яти суть въ градѣ томь; наутріа жє исполчився пойдє к нєму, видѣвшє жє многоє множство полковъ устрємлєніє, нє стръпѣша, но прєдашася; възємъ градъ испусти колодникы; и постави хоруговь свою въ градѣ и обличи побѣду, а самѣхъ помилова. Отшєдъ жє ста на вєси Нѣмєцкой. Слышавъ жє Данилъ, яко Бєнєшь єхалъ єсть въ Глубычичи, наутріа жє сполчився з Болєславомъ, по-

Ополчение

йдє плѣняа и жга къ Глубочичємь; пославъ жє Вълодиславь, пожьжє вся окрєстнаа вєси, рєкомаа околнаа, и зло сътвори, тѣмь бо нє взяша града. Пришєдшю жє Данилу и Болєславу къ граду, вси вои хотяху взяти градъ примєтомь, вѣтру жє напрасно вѣющю на градъ, а градъ жє єлиною сътворєнь бысть и грєблю малу видящє, искаху бо вои єздящє сѣмо и сѣмо дрѣва и соломы, што бы приврєщи граду, нє обрѣтоша, вся бо бѣ пожєглъ Вълодиславь окрєстнаа и ближняа вєси: и тѣмь нє зажьжєнь бѣ градъ. Того жє вєчєра думаху: "Камо пойдємъ, или ко Особолозѣ, или на Гєрьборта, или възвратимся въ домы своя"? Гєрбортъ жє присла Данилови мєчь и покорєніє своє. И згадавшє Данило и Болєславъ, *и Лєвъ*, яко: "Всю зємлю поплѣ-
703 нили єсмы", наутріа жє възвратився въсвояси, и прєйдє // рєку Одру, и

[1] хощете ити; [2] Бенешь.

проидє землю Вълодиславлю. Тогда же въ Краковѣ бѣша послы папины, носящє благословєніє отъ папы и вѣнєць и санъ королєвьства, хотящє видѣти князя Данила; онъ же рєчє имь: "Нє подобаєть ми видѣтися съ вами [в] чюжій землѧ, ни[1] пакы". Оттуда же пройдє землю Судомирьскую, и прійдє въ градъ Хлъмь съ чєстію и съ славою, в домъ Прєчистой, падъ поклонися и прослави Бога о бывшємъ: нє бѣ бо никоторый князь рускый воєвалъ землѣ Чєскоє; и видѣвся съ братомъ своимъ, и бысть в радости вєлици; и прєбываше в дому святаго Іоанна, въ городѣ Холмѣ, съ вєсєліємь, славя Бога и прєчистую єго Матєръ и святого Іоанна Златаустаго.

Послы отъ папы з скыптромъ и с коруною до Данила

[Въ лѣто 6763.] *В то же время* присла папа послы чєстныа, носящє вѣнєць и скыпєтръ и коруну, єжє нарєчєтся королєвьскый санъ, рєкый: "Сыну! Прійми отъ насъ вѣнєць королєвьства". Дрєвлє бо то[го] прислалъ к нєму єпіскупа бєрєньского и камєнєцького, рєчє єму: "Прійми вѣнєць королєвьства". Он же в то врємя нє пріяль бѣ, рєчє: "Рать татарьскаа нє пєрєстаєть злѣ живущи съ нами: то како могу пріяти вєнєць бєз помощи твоєя"? Описа[2] же прійдє вѣнєць нося, обѣщєваася, яко "Помощь имѣти [ти] отъ папы"; оному же одинако нє хотящу, убѣди єго мати єго, и Болєславь и Сємовить, и боярє лядьстіи, рєкущє: дабы пріалъ [бы] вѣнєць, "а мы єму[3] на помощь противу поганымъ". Онъ же вѣнєць отъ Бога пріа, отъ цєрквє святыхъ апостолъ и отъ стола святого Пєтра, и отъ отца своєго папы Никєнтіа, и отъ всѣхъ єпископовъ своихъ. Никєнтій бо клъняшє тѣхъ хулящимъ вѣру грєчскую правовѣрную, // и хотящю єму съборь сътворити о правовѣріи о воєдинєніи цєрькви. Данило же прія отъ Бога вѣнєць въ городѣ Дорогичинѣ, идущю єму на войну съ сыномъ Львомъ и съ Сомовитомъ княземь лядьскымь: братъ бо єму въротися, бѣ бо язва єму на нозѣ, и посла воя своа съ братомъ вся. Королєви же Данилу пришєдшю на землю Ятвязьскую и воєвавшю, Лєвъ же увѣдавь, яко Стєйкынть в лѣсѣ осѣклъся єсть и с ними ятвязѣ, изгна на нь, пойма люди и прійдє къ осѣку; ятвєзємь же вытєкъшимъ на нь изь осѣка, сущіи же с нимь сънузници възбѣгоша, Львови же съсѣдшу с коня одиному и біющюся с ними крѣпко, видѣвшимъ же имъ, яко Лєвъ одинъ біется с ними, навратишася Мали на помощь єму, Львови же убодшєму сулицю свою в щитъ єго и нє могущю єму[4] тулитися, Лєвъ Сътикєнъта мєчємь уби и брата єго прободє мєчємь; они же погыбоша[a], онъ же гоняшє я пѣшь, и они же на конєхъ гоняшє побиваше я и бодяхуть я. Данилу же королєви ставшю в дому Стєкынтовѣ, принєсє къ нєму Лєвъ оружіє Стєкынтово и брата єго, и обличи побѣду свою; отцу же єго королєви в радости бывши вєлицѣ о мужьствѣ и дръзости сына своєго. Коматови же пріехавшю отъ ятвязь, обєщєвающимся имъ въ работѣ быти, ляхомъ же исполнившимся зависти и льсти, начєншимъ пріати поганымъ: сє же увѣдавь Данило король, повєлѣ воєвати землю Ятвяжьскую, и домъ Стикєнтовъ вєсь погублєнъ бысть, єжє и донынѣ пусто стоить. Данилу же королєви идущю єму по озєру, и видѣ при бєрєзѣ гору // красну и градъ, бывшій на нєй прєжє, имєнємь Рай; оттуда же прійдє в домъ свой.

Панежъ Никентій кленетъ хулящихъ вѣру гречьскую *704*

Львово мужество пѣхотою

Стикентъ убіенъ отъ Льва

705

---

[1] нь; [2] Опиза; [3] єсмо; [4] могущему.

[a] В об. сп. помилка. Слід: *побѣгоша.*

Милей и Баскакъ поймани отъ вой Даниловыхъ

В та же лѣта *или прежє или по томъ* пріехавшє татарє къ Бакотѣ, и приложися Милєй к нимъ, Данилови жє пошєдшю на воину на Литву, на Новъгородокъ, бывшю Роскалью, посла сына си Лва на Бакоту, пославъ Лєвъ дворьского прєдъ собою; изьєхавшє яша Милѣя и Баскака, и привєдє Лєвъ Милѣя отцу си, и бысть пакы Бакота королєва, отца єго; по томъ жє здумавь съ сыномъ си и отпусти [и], а поручникь бысть Лєвъ, яко вѣрну єму быти; и пакы пріехавшимъ татаромъ, и сътвори лєсть и прєдасть ю пакы татаромъ Бакоту. По томъ жє Курємьса прійде къ Крємянцю и воєва около Крємянця; Андрѣєви жє надвоє будущю овогда възывающюся: "Королєвъ єсмь", овогда жє "татарьскымь" — дръжащю нєправду въ сєрдци, Богъ прєдасть *и* въ руцѣ ихъ; оному жє рєкшю: "Батыєва грамота у мєнє єсть", онѣмъ жє болма възьярившимся на нь, и убієнъ бысть и сєрдцє єго вырєзаша, и нє успѣвшє ничто у Крємянца воротишася въ станы[1] своа. Изяславъ жє проси у нихъ помощи ити на Галичь; они жє рєкоша єму: "Како идєши в Галичь, а Данило князь лютъ єсть; ижє отъимєть ти животъ, то кто тя избавить?" Онъ жє нє послуша ихъ, но събравь около сєбє, идє в Галичь. Данило жє слышавь то скръбєнъ бысть, яко в нєвидєніи сє бысть: посла сына своєго Романа и бояры своя всѣ на нь, Лва бо прєжє отрядилъ бѣ *къ* королєви, а самъ єха проводить вои своихъ. Єдущю жє єму до Грубєшєва, но убивь вєпрєвь 6, [а] самъ жє уби ихъ рогатиною 3, а три отроци єго: // и въдасть мяса воємь на путь; а самъ поручився[2] святому Николѣ, и рєчє воємь своимь: "Аще сами будуть татаровє, да нє внидєть ужасть въ сєрдца ваша"; онѣмъ жє рєкшимъ: "Богъ буди помощникь ти; сътворимъ повєлєннаа твоа[3]". Поємъ жє Романъ воя, идє дєнь и нощь; и внєзапу нападшимъ на ня, оному жє нє възмогшю куда утєчи, възбѣжє на комары цєрковныа, идє жє бєзаконныє угрє възбѣгли бяху. Стоящю жє около єго князю Роману, жажєю водною измирающи имь, чєтвєртый дєнь снидє, князь жє привєдє єго[4] отцу своєму[5]. Слышавъ жє Лєвъ, яко Федоръ посланъ отъ нєго къ Солємь, пойма съ собою слугы своа, гна по нємъ, самъ жє утєчє, а люди *єго* пойма, *поєхалъ бѣ въ Угры*. По томъ жє Войшєлкь сътвори миръ съ Даниломъ, и въда дъщєръ Миндогодову за Шварна, сєстру свою, и прійдє в Холмъ къ Данилови, оставивъ княжєніє своє и въспріємь мнишєскій чинъ, и въдасть Романови, сынови королєву, Новогородокь отъ Миндога и отъ сєбє и Слонимъ[6] и Волковыєскь, и всѣ городы, а самъ просися ити въ Святую Гору; и найдє єму король путь у короля угорьскаго, и нє можє доити Святоє Горы и воротися въ Блъгарєхъ.

Кременецъ

Романъ, сынъ Даниловъ

706

Романъ споймашеть

Миръ съ Даниломъ

Походъ Данила князя 1256

[Въ лѣто 6764.] *По томъ* Данило пойдє на ятвязѣ съ братомъ и сыномъ Лвом и съ Шєварномъ, младу сущю єму, и посла по Романа въ Новьгородокь. И прійдє к нєму Романъ, съ всѣми новогородци и съ цтємъ[7] своимъ Глѣбомъ, и со Изяславомъ съ Вислочєскымъ, и зь сєє стороны прійдє Сомовитъ з мазовшани, и помочь отъ Болєслава съ судимирьци и краковляны. И бысть рать вєлика, яко жє наполнити болота ятвяжьскаа полкомъ. Сътворившє жє съвѣтъ вси // князи рустіи и лядьстіи[8], и рѣша мужи браньніи: "Ты єси король, голова [всимъ] полкомъ; аще насъ пошли[a] напєрєдъ кого, нє послушно єсть? Вѣси бо ты воискый[9] чинъ, на

707

[1] страны; [2] помолився; [3] тоя; [4] и; [5] си; [6] Вослонимъ; [7] отцемь; [8] людьстии; [9] войничьский.
[a] В об. сп. помилка. Слід: *послеши*.

ратєхъ обычай ти єсть, и всякый ся усрамить тєбє и убоится; изыдє самъ напєрєдъ". Данилъ жє, изрядивь полкы, кому полкомъ ходити, самъ изыдє напєрєдъ, стрѣлци жє пусти напєрєдъ, а другыа обаполы дорогы; дворьскому жє повєлѣ за собою ходити, самъ жє єха въ малѣ отрокь оружныхъ. Єдущю жє єму, и пріеха къ нєму сынъ Лєвъ одинь, и рєчє єму, яко: "Никого с тобою нѣсть, азь нє єду с тобою"; рєчє король єму: "Буди тако" — и идяшє путємъ своимъ. Анкадъ жє вожь єму бѣ и обєща єму, да сєло єго нє пожьжєно будєть. И пріеха къ нєму Романъ, сынъ, одинъ. И пріехав жє к вєси, рєкомѣй Болдикыща, посла Лва съ братомъ. Лєвъ жє тихо обьєхавь сєло, иссѣчє всє, одиного жє привєдє; король жє упроси єго; одному жє рєкьшю, яко: "[Во]вѣси [1], рєкомѣй Привища, събралися суть ятвязи". Слышавь король, посла отрока Андрѣя, рєкый дворьскому: "Аще узриши насъ погнавшихъ, скорѣє по насъ пожєни"; и роспусти полкь, яко жє кто можєть гнати. Василкови жє князю инѣмь полкомъ рєкшю, да пойдутъ тихо на грунахъ, и своєму полку тако жє; оному жє молоду сущю, и пакы слово рєкшю, запрєти дворьскому нє распустити людий и удръжати полкь. Оному [2] жє ятвяжину гоньзнувшю из вєсци Олыдикищь, онѣмъ жє въоружившимся, състрѣтоша стрѣлци конєць[3] вєси, рєкомѣй Привища, и възгнаша и. Данило жє и Лєвъ тоснящюся къ нимъ, кли//кнуста вєликымъ голосомъ: "Бѣгъ, бѣгъ"! [4] Ятвязємь жє видѣвшимъ скороє пришєствіє, нє стєрпѣвши обратившися на бѣгь; бывшимъ жє имъ срєди вєси, пакы възвратишася. Данилови жє и Лвови одинако налєжащима на ня [и] връгшимъ сулицама, пакы навратишася на бѣгь. Стрѣлцємъ жє стрѣляющимъ, оружникомъ жє нє бывшимъ с нима, прибѣгшимъ жє имъ к воротомъ смятшимся, и прибѣгшимъ жє у ворота, друзіи жє навєрнушася, мнозимъ жє падшимъ [5] другь на друга, бѣ бо лєдъ колзокъ; Данило жє и Лєвъ вборзѣ скочиста на нѣ въ ворота, они жє побѣгоша и пакы нє вратишася. И бысть милость вєлика въ дєнь тъй надъ королємь, и надъ войми єго, яко нє в вєлицѣ дружинѣ побѣдивь грѣдыа ятвязѣ, и злиньци, и крисменци, и покєнцѣ; яко жє пишєть въ Книгахъ: "Нѣсть въ силѣ брань, но въ Бозѣ стоить побѣда". Хотящю жє королєви далєчє гонити по нихъ, [ити]и възбрани єму Лєвь, рєкый: "Пошли мєнє по нихъ"; отєцъ жє нє пусти єго. Одинъ [6] жє воинъ управи дєсьницю свою, изємь рогатицю [7] ис пояса своєго, далєчє врътъ, срази князя ятвяжьского с коня єго [8], и лєтящю єму до зємля изыдє душа єго съ кровію въ адъ. Данилови жє и Илвови онѣхъ вяжющє, иныа жє ис хвороста вєдущє, сѣчахуть я. И прійдє дворьскый с полкомъ, Данилу жє королєви рєкшю єму: "Злѣ сътворилъ *ми* єси"; дворьскому жє отвѣщавшю: "Нє азь, ни хотєніє моє, [но] [a] злоє намъ сътворилъ посолъ, нє изнєсь права слова намъ". По томъ жє король и Лєвъ изойма колодникы [и] възвратися // к Василкови и Сємовитови, срѣтъшимся имъ и бысть радость вєлика о погибєли поганьской; и съжьжє домы ихъ и плєняшє сєла ихъ. Ставши жє на Правищихъ на ночь, поймавшє жє имѣніа ихъ, пожгоша домы ихъ. Наутріа жє пойдоша плѣняща зємлю и жгуща. Зажгоша Таисєвичи и

Левъ село объезжаетъ

Вооружа

708

Ятвязи поражени отъ рускихъ князей

Радость о погибели поганской

709

[1] во вси; [2] одиному; [3] коннѣць; [4] бѣжать, бѣжать; [5] летѣвшимъ; [6] онъ; [7] рогтичю; [8] своєго.

[a] У Хлєб. *но* немає. в Іп.: *ни*.

Буряля, и Раймочи, и Комата, и Дора, и грады плѣняшє, и пачє домъ Стєнкытовь зажгоша. И сташа на сєлѣ Корковичєхъ, и пристранно бѣ, яко сєликымъ воємь множьствомъ насытися [1] на дву двору, конємь и самѣмъ, яко нє възмогоша поясти сами и конѣ ихъ, прокъ жє пожгоша. Наутріа жє пріеха отъ ятвязь Юньдилъ, рєкшю єму сицє: "Данило! Добру дружину дръжиши, и вєлици полци твои". Наутріа жє пойдоша плѣняще и жгуще зємлю ихъ, и нє бысть пакости въ воєхъ єго [2], яко жє иногда храбри бяху, въложи Богъ страхъ въ сєрдца ихъ. Тоє жє нощи ста на болотєхъ въ островѣхъ; наутріа жє пріехаша ятвязи дающє дань [3] и миръ, молящєся, да бы нє избилъ колодниковь. По томъ жє, Божією милостію, прійдє въ зємлю свою съ чєстію и славою, одолѣвь врогомъ своимъ. Хотящю жє єму пакы изыти на ня на брань и збирающю воя, увѣдавшє жє ятвязи сє, послаша послы своа и дѣти своа, и дань даша, и обєщєвахуся работѣ быти єму и городы рубити въ зємли своєй.

Ятвязи дань даютъ руси

Дань отъ ятвязь: куны черны

[Въ лѣто 6765.] *По томъ жє* [Данило] посла Коснятина, рєкома Положишила, да побєрєть на нихъ дань. Єхавъ жє Коснятинъ поима на нихъ дань чєрныа куны и бѣло [4] срєбро, и въдасть єму из дани ятвяжьс-
710 коа даръ Сигнѣву въєводѣ, послушєства ради, да у//вѣсть вся зємля Лядьскаа, яко дань платили суть ятвязи жє королєви Данилу, сынови вєликаго князя Романа. По вєликомъ бо князи Романѣ никто жє нє бѣ воєвалъ на нѣ в рускыхъ князєхъ, развѣ сына єго Данила, Богомъ жє данаа єму дань, послушєство сътвори Лядьскою зємлєю, сирѣчь въ память дѣтємь своимъ, яко отъ Бога мужьство єму показавшю; яко жє прємудрыи гронографь списа: яко жє добродѣяніа въ вѣкы святятся. Яко жє сказахомъ о ратєхъ многыхъ, и си жє написахомъ о Романѣ: дрєвлє бо *бѣ* писати си, и нынѣ жє здѣ писано бысть в послѣдняя.

По томъ жє, яко жє и прєжє рєкохомъ, сътвори король вєликъ обѣтъ и нє исправи єго к Романови, остави жє у городѣ и Нєпєрьцѣ и отъидєть прочь, обѣщавься єму и нє помагашє єму, лєсть бо имяшє хотя городовь єго; бѣ бо клятвою клялся о Бозѣ вєликою къ Романови и къ княгини єго, яко добывшю єму зємли Нємєцкоє дати єму всю Романови; княгыни жє вѣдущи норовь єго, твєрдяшєть и крєстомъ, и николи жє нє бысть на помощь єму. Часто жє приходящю [єму] на нь гєрьцикови, въ одино жє врѣмя пріехавшю єму съ вєликою силою и бившимся имъ, и ставь прєдъ городомъ поприща и нє можєть взяти. Ласканьємь глаголяшє єму: "Остави короля угорьского, яко ужика ми єси и своякь, зємля Нѣмєцькаа раздѣлєна будєть с тобою: риксь ти угорьскій, рєчє король, много обѣщаваєть, но нє исправить; азъ жє глаголю правду и поставлю ти послуха, отца си папу и 12 єпискупа, на послушєство, и вдамъ ти полъ
711 зємлѣ Нѣмєцкоє". // Оному жє рєкшю: "Правдою обєщахся отцю королєви угорьскому, нє могу послушати тєбє, яко срамъ имамъ и грѣхъ нє исполнити обѣта". Посла бо къ королєви угорьскому вся словєса, ими жє обєщєвашєся єму гєрцюкь, и прося у нєго помощи; онъ жє нє посла єму помощи, но городовъ хотящю єму о собє, обєщєвашє жє єму дати иныя городы въ зємли Угорьской. Княгини жє, [у]разумѣвши лєсть єго, рєчє, яко: "Сына ми поима къ дщєри, дръжитє и у тали; а нынѣ городовь нашихъ хощєтє, а мы за нь тръпимь, и гладомъ измираємь". Бѣ бо баба хо-

Баба идетъ

[1] насытитися; [2] ихъ; [3] таль; [4] бѣль.

дящи и купящи кръмлю потай въ градѣ Вяднѣ и приносящє, толикь бо бѣ гладъ, яко и конѣ имъ [1] хотящимъ ясти ужє. Княгини жє рєкши: "Княжє! Пойди къ отцу"; оному жє оступлєному, нємощно бѣ єму въєхати. Видя жє доброту єго, вдасть Вєрєнгєръ, прирокомъ Просвєлъ: бѣ бо с нимъ былъ на войнѣ. Съжаливси о Романѣ и пріехавь съ силою, извєдє Романа из града. Сє жє прєждє сказахомъ, яко Вышєлкь бѣ далъ Новьгородокь Романови.

Рать

По рати жє Крємяницькой Курємьсинѣ, Данилъ въздвижє рать противу татаромъ. Згадавь съ братомъ и съ сыномъ, посла Дєнисья Павловича, взя Мєжибожьє, потомъ жє воєвахуть людіє Данилови и Василкови Болохов[а]ь, Львови Побожьє и люди татарьскыа. Вєснѣ жє бывшіи, посла сына своєго Шварна на Городокь, и на Сємочь, и на всѣ городы, и взя Городокь и Сємочь и вся городы, сѣдящіа за татары, Городєскь и по Тєтєрєви до Жєдєчєва [2]. Възъвяглянє жє солъгаша // Шварномъ, поємшє тивуна не въдаша єму тивонити; Шварно жє прійдє поимавь городы вси, и по нємъ прійдоша бѣлобєрєжци и чєрнятинци и вси болоховци къ Данилу. Присла жє [3] Миндовгь къ Данилу: "Пришлю к тєбѣ Романа и новьгородци, а бы пошєлъ къ Възвяглю, оттуда и къ Кыєву"; и зрєчє зрокъ [4] [во] Възъвягля.

Межибожье взято отъ Данила короля

712

Даниловъ походъ

[Въ лѣто 6766.] Данило жє съ братомъ идоша къ Възвяглю, въ силѣ тяжцѣ, жда вѣсти отъ Романа и литвы; и стоя на Корєцку днину, жда вѣсти отъ нихъ, и пойдє къ Возвяглю. Прєжє посла сына си Шварна, да обьєдєть градъ, да никто жє нє утєчєть отъ нихъ: бѣ жє с нимъ воинъ пять сотъ. Гражанє жє видѣвшє ратныхъ мало съ князємь, смѣахуся стоащє на градѣ. Наутріа жє прійдє Данилъ съ многымъ множьствомъ полкомъ, съ братомъ си и съ сыномъ Львомъ; видѣвъшє жє гражанє, [и] ужась бысть в нихъ, и нє стръпѣша и вдашася; и городъ зажьжє, люди жє извєдє и вдасть я на подѣлъ, ово брату си, ово жє Львови, другіа Шварнови, и пойдє в домъ си пріємъ градъ. Романови жє пришєдши къ граду и литвѣ, потєкши на градъ литвѣ, нє видѣша [5] ничто жє, токмо головнѣ ти, псы тѣчющє по городищю; тужаху жє и плєваху, по-свойскы рєкуща: "Янда", възывающє Богы своа, Аньдая и Дивирикса, и вся Богы своа поминающи, рєкомыа бѣси. По томъ Романъ єха по отци, поємь съ собою мало людій, а прочіа пусти домовь. Данило жє и Василко бяшє [6] вєсєляся, а Лєвь єха домовь си. Литва жє роздумавшє и воєваша, гнѣвь дръжащє; єхавшє жє воєваша около Лучєска. Данилови жє нє вѣдущє и Василкови, // служащіи жє князи Данилови и людіє Василкови, Гюргій, Олєкса дворьскій, *и* иніи єхаша на ня. Єхавшимъ жє на ня, онѣмь жє притєкшимъ супротивь Къструзѣ, снузникомъ жє сразившимся, нє стръпѣша, но на бѣгъ обратишася. Они жє сѣкущєя и бодущє, вгнашєся [7] въ озєро, *имєтся* дєсять мужь одиного коня, мнящє, яко "конь вынєсєть насъ" — и тако погрязаху, аггєломъ потомляєми отъ Бога посланнымъ; и нагрязє [8] жє озєро труповь и щитовь и шєломовь; тозємльци жє вєлику користь имаху вълочащє я. И бысть на литву сѣча вєлика. Одолѣвшимъ славяху Бога и святую Госпожю Богороди-

Боговъ взываютъ

713

Битва

[1] икоинѣимъ; [2] Жедьчєвыва; [3] прислаша; [4] срокъ; [5] вѣдѣша; [6] бѣ; [7] вогнаша а; [8] напряже.

цю; послаша же сайгатъ Данилови и Василкови, и обрадовастася Данилъ и Василко о помощи Божій, єже на поганыа. Се бо быша людіє Миньдовгови, воєвода ихъ Хвалъ, иже велико убійство творяше земли Чернѣговьской, и Сиръвидь Рушковичь; Сиръвидь же утече, а Хвалъ убитъ бысть, *и* иніи мнози.

Куремса пойде на Данила

[Въ лѣто 6767.] *По томъ же* Куремьса пойде на Данила и [на] Василка, безъ вѣсти пріеха. Василко же собирашеся въ Володимери, а Данилу в Холмѣ, посласта ко Лвови, дабы[1] поехалъ къ нима. Куремьсѣ же не перешедше Шюстыра, посла люди к Володимеру; въехавшимъ же ратнымъ воемъ[a] къ городу, изыдоша на ня гражане пѣщьци, и бившимся с ними крѣпко, и выбѣгоша из града, идоша къ Куремсѣ, и повѣдаша, яко гражане крѣпци борются с нами[2]. Данило же и Василко одинако събирастася хотяща битися с татары. Прилучи же ся сице, за грѣхы, загорѣтися
714 Холмови отъ оканьное бабы. Си же потомъ спишемь // о созданіи града, и украшеніе церкве, и оной[3] погибели мнозѣ, яко всѣмъ съжалитиси. Сицю же пламени бывшю, яко же съ всее землѣ зарю видѣти, яко же и съ Львова зрящи видѣти, по полемъ Бельзьскымь, отъ горенья силнаго пламене. Людемь же видящимъ, яко отъ татарь зажьженъ бѣ градъ, вбѣжаша в мѣста лѣсна и тѣмь не могоста събратися; Данило же сняся съ братомъ, и тѣши и, яко же отъ Бога бывши бѣдѣ не имѣти жалѣ[4] поганьскы, но на Бога надѣатися и на нь възложити печаль; яко же и бысть. По томъ [же] ехаста въ Володимерь, и събравша мало дружины, молящася Богу отъ нашедшихъ[5] татарь, да Богъ избавить я; не могуща же дружины събрати, и посыласта сѣмо и овамо[6]. Прилучи же ся Василковымъ людемь выехати, и обрѣтше татары биша я и колодникы имаша. По томъ [же] Куремьсѣ стоящю у Луцка, сътвори Богъ чюдо велико; Луцескь бь не утверженъ и не уряженъ, събѣгшимся в онь многымъ людемь, и бѣ бо водѣ бывъши зимѣ велицъ, оному же пришедшю к Луцку и не могшю ему перейти, хотяше мость пріати; гражане[мъ] же отсѣкшимъ мость, онъ же порокы поставивь отгнати хотя; Богъ же чюдо сътвори, и святый Іоанъ, и святый Никола: вѣтру же тако бывшю, яко о порокомъ връгшимъ, вѣтръ же обращаше камень на ня, пакы же мечющимъ на ня крѣпко, изломися, Божіею силою, пракъ ихъ; и не успѣвше ничто же вратишася въ страны[7] своя, рекше в поле. Яко же древле писахомъ, въ Куремьсину рать, о зажьженіи города Холма. Холмъ бо городъ
715 сице бысть създанъ: // Божіимь повеленіемь, Данилови бо княжащу въ Володимери, създа градъ Угровескь и постави в немь епископа. Яздящю же ему по полю и ловы дѣюще, и видѣ мѣсто красно и лѣсно на горѣ, обыходящю округь его полю, и праша[8] туземець: "Въ како именуется мѣсто се?" Они же рекоша: "Холмъ ему есть имя".

Куремса стоитъ

Чудо в Луцку

Данилъ возлюби мѣсто

Възлюбивь мѣсто то и помысли, да созиждеть на немь градець маль; обещася Богу святому і Иоанну Златоустому, да сътворить въ имя его церковъ. И сътвори градець маль, и видѣвъ же се, яко Богъ помощникь ему, Іоаннъ спѣшитель ему есть, и създа градъ иный, его же татарове не возмогоша пріати, егда Батый поима всю землю Рускую; тогда же церковъ святыа Тройца зажьжена бысть, и пакы създана бысть. Видѣвъ же

Поспѣшство отъ Бога

[1] абы; [2] ними; [3] оного; [4] желѣ; [5] о нашествии; [6] онамо; [7] станы; [8] вопраша.
[a] Зам. *воемъ къ городу* в Іп.: *вои из города*.

Церковъ созда

Стеклы римьски

сє князь Данило, яко Богу поспѣвающю мѣсту тому, нача призывати прихожаа нѣмци и русь, и иноязычникы, и ляхы; идяху дєнь [и] в дєнь, и уноты и мастєри всяціи бѣжаху ис Татарь, сѣдєлници, и лучници, и тулници, и кузнєци жєлѣзу и мѣди и срєбру; и бѣ жизнь, и наполниша дворы окрєсть града полє [и сєла]. Създа жє цєрковъ святого Ивана, красну и прєлѣпу; зданіє жє єя сицє бысть: комары 4, съ каждого угла прєводъ, и стоаніє ихъ на чєтырєхъ головахъ чєловѣчскыхъ изьваяно отъ нѣкоєго хитрєца; окна три украшєна стъклы римьскыми; входящихъ въ олтаръ стоаста два столпа отъ цѣла камєнє, и на нєю комара, выспръ жє врьхъ украшєнъ звѣздами золотыми на лазури; вънутрьній жє єй по-
716 мость бѣ сълитъ отъ мѣди и отъ олова чиста, // яко блєщашєся яко зєрцало; двєри жє єя двоя украшєны камєніємь галицкымъ бѣлымъ и зєлєнымъ холмьскьмь, тєсанымъ изриты [1] нѣкымь хитрєцємь Авдєємь, прилѣпы отъ всѣхъ шаровь и злата, на прєди ихъ жє бѣ издѣланъ Спасъ, а на полунощных Іоаннъ святыи, яко жє всѣмъ зрящимь дивитися бѣ; украси жє иконы, єжє принєсє ис Кыєва, камєніємь драгымъ и бисєромъ *и* златомъ [2]: и образъ Спасовь [3] и прєчистыа Богородица, ижє вда єму сєстра Фєодора, [из монастыря Федора], икону жє принєсє изо Уручєго Устрєтєніє, отъ отца [его], диву подобны, яжє погорѣша въ цєркви святого Іоанна, одинъ Михаилъ остася чюдныихъ тѣхъ иконь; и колоколы жє принєсє ис Кыєва, другіа ту солья: то всє огнь попали. Вєжа жє срєдѣ города высока, яко жє бити с нєя окрєсть града, подздана жє камєніємь въ высоту 15 локотъ, създана жє сама дрєвомъ тєсанымъ и убѣлєна яко сырь, свѣтящися на всѣ стороны; студєнєць, рєкомый, кладєзь, близъ єя бѣ, сажнєй имущь 35; храми прєкрасніи, мєдъ [4] отъ огня ползущь яко смола: посади жє садъ красєнъ, и созда цєрковъ святыма Бєзмєзникома [Кузмѣ и Дєміана] въ чєсть, имать 4 столпы отъ цѣла камєнє тєсанаго дръжаща врьхь, с тѣхъ жє другій, въ олтарь прєсвятого Домитріа стоить жє ти *съ* прєдъ бочиными двєрми красєнъ, *и* принєсєнъ издалєчє; стоить жє столпь поприща [a] отъ города камєнъ, а на нємь орєлъ камєнъ изваянъ, высота жє камєни дєсяти локотъ, съ головами жє и с подножькы 12 локотъ. Видѣвъ жє сицє пагубу граду, въшєдъ жє въ цєрковь и видѣ пагубу, съжалиси вєлми, помолися Богу, пакы обно-
717 ви // и цєрковь освяти, єпискупомъ Іоанномъ, и пакы помолився Богу и създа и твєржьша и вышша; вєжѣ жє такоа нє възможє създати: бѣ бо грады иныа зиждай [5] противу бєзбожнымъ татаромъ, за то нє созда єя.

Орєлъ изваянъ

[Въ лѣто 6768.]

Церковъ Данилъ созда

Созда жє цєрковь прєвєлику въ градѣ Холмѣ, въ имя прєсвятыа и прєчистыа Приснодѣвы Маріа, вєличьствомъ и красотою нє мнѣи сущю пръвыхъ [6], и украси ю прєчюдными иконами; принєсє жє чашю отъ зємля Угорьскоа мрамора багряна, изваану мудростію чюдну, и змієвы главы бѣша округъ єю, и постави я прєдъ двєрми цєрковьными, нарицаємыми царскыми; сътвори жє в нєй крєстилницю крєстити воду на святоє Богоявлєньє; сътвори жє в нєй блажєнный єпископъ Іоаннъ отъ дрєва красна точєнъ и позлащєнъ днѣ и внѣ, дивлєнію подобєнъ.

Буранда безбожный прийде

Врємени жє минувшю и прійдє Бурондай бєзбожный, злый, съ множєствомъ полковь татарьскыхъ, въ силѣ тяжьцѣ, и ста на мѣстѣхъ Ку-

---

[1] узоры тѣ; [2] златымъ; [3] Спаса; [4] медь; [5] сжижий; [6] древнихъ.

[a] В об. сп. помилка. Слід: *поприще*.

ремьсинѣхъ. Данило же дръжаше рать с Куремьсою, и николи же [не] бояся Куремьсы: не бѣ бо моглъ зла ему сътворити никогда же Куремьса, дондеже прійде Бурондай съ силою великою. Посла же послы къ Данилови, рече: "Иду на Литву; аже еси мирен, пойди съ мною". Данилови же сѣдшу съ братомъ *и* съ сыномъ, печалны бывша гадахуть, вѣдяше бо, аще Данилъ поедеть, не будеть опять з добромъ. Съгадавше вси и еха Василко за брата, и проводи *его* братъ до Берестіа, и посла с нимъ люди своа; и помолися Богу [святому Спасу] Избавителю, яже есть икона, яже
718 есть в городѣ Мѣлници въ церкви // святыа Богородица и нынѣ стоить въ велици чести, обещася ему Данило король [украшениемь] украсити и.

Василко по Бурондае едетъ

Василкови же едущю по Бурондаю одиному по Литовьской земли, обрѣте нѣгде литву, избивь ю и приведе сайгатъ Бурондаеви, и похвали Бурондай Василка: "Аще братъ твой не ехалъ"; и воеваше ездя с нимь. Ищющи ему сыновца своего Романа, воеваша землю Литовьскую и Нальщаньскую; княгиню [бѣ] бо оставилъ у брата и сына своего Володимера. По томъ же Данило король еха взя Волковыескь, и Глѣба князя пославь я и дръжаше его въ чести: яко болма бо еха к Волковыеску, ловя няти ворога своего Вышелка и Тевтивила, и не удоси[1] ею въ городѣ, искаше ею по стаямь посылаа люди, и не обрѣте ею, бѣста бо велику лесть учинила, я Вышелкь сына его Романа. И пакы посла Михайла и воева по Зельвѣ,

Городень

ища ею, и не обрѣте ею. По томъ же мысля ити на Городенъ, творя ею тамъ; посла же по Лва, сына своего, и по люди своа, и приехаша въ городъ Мѣлникь. Хотящю ему ити къ Городну и всѣмъ тъснящимся, и бысть вѣсть из Ляховь у короля Данила, яко татарове на Ятвязехъ суть. Львови же рекшю, яко: "Вои твое голодна суть и кони ихъ"; онъ же отвещавь рече ему: "Пошлемь сторожѣ к Визнѣ"; вдасть же Данило король брашно воемь до досытка, и конемь ихъ. Послалъ бо бысть прежде два посла въ Ятвязѣ увѣдати о братѣ, татаромъ же приехавшимъ въ Ятвязѣ, ята быста посла та, // и прашаше я: "Где есть Данило"? Она же
719
отвѣщаста: "В Мѣлници[2] есть". Онѣмъ же рекшимъ, яко: "Тъи есть мирникь нашь, братъ его воеваль с нами, туда идемь". Сторожемъ же изминувшимся с ними, они же пройдоша к Дорогычину. Бысть же вѣсть Данилу, послаше Лва и Шварна вонъ и[a] Вълодимера, рече имь: "Аще вы будете у мене, [вамъ] ездити у станы к нимъ; аще ли азь буду...".

Тишина по всей землѣ

По семь же минувшима двѣма лѣтома*.

[Въ лѣто 6769.] *И* бысть тишина по всей земли. В тыа же дни веселе[3] бысть у Василка князя у Володимери городѣ: нача отдавати дъщеръ свою Олгу за Андрѣа князя за Всеволодича к Чернѣгову. Бяше же тогда братъ Василковь, Данило князь[4], съ обѣма сынома своими съ Львомъ и съ Шварномъ, и инѣхъ князей много и боярь много. Бывшю же веселью

Борундай чего хочетъ

немалу у Володимерѣ городѣ, и прійде вѣсть тогда къ Данилу князю[5] и къ Василкови, иже Бурондай идеть, оканный и проклятый, и печална быста брата о томъ велми: прислалъ бо бяше, тако река: "Иже есте мои мирници, стрѣтьте мя; а кто не устрѣтить мене, тъй ратный мнѣ". Василко же князь поеха противу Бурондаеви съ Львомъ сыновцемь своимъ, а Данило князь[6] не еха съ братомъ: послалъ бо бяше, себе мѣсто, владыку

---

[1] удуси; [2] Милницы; [3] свадба; [4] король; [5] королю; [6] король.

[a] Помилка. Слід: *изъ*.

* В Іп.: минувшему лѣту.

720

Походъ на Бурундая

своєго холмского Ивана. И поєха Василко князь съ Лвомъ и съ владыкою противу Бурондаєви, поимавь дары многы и питіє, и срѣтє и у Шюмьску; и прійдє Василко съ Лвомъ и съ владыкою прєдъ онь съ дары. Бурондай[1] жє вєлику опалу сътворившю на Василка князя и на Лва, а владыка стоашє въ ужасѣ вєлицѣ; // и по томъ рєчє Бурондай Василкови: "Єжє єстє мои мирници, розмєчетє жє городы всѣ своя". Лєвъ розмєта Даниловъ Истожєкь, оттолѣ жє посла Лвовъ розмєтати, а Василко послалъ Крємянєць розмєта и Луцєскь. Василко жє князь изъ[2] Шюмьска посла владыку Ивана напєрєдь къ брату своєму Данилови. Владыци жє пріехавши къ Данилови *князю*, и нача єму повѣдати о бывшємъ о опалу Бурондаєву сказа єму: Данило жє убоявся, побѣжє в Ляхы, а из Ляховь побѣжє въ Угры. И тако пойдє Бурондай ко Володимєру, а Василко князь с нимъ, нє дошєдшю жє єму города, и ста на Житани на ночь. Бурондай жє нача молвити про Володимєрь: "Василко! Розмєчи городъ"; князь жє Василко нача думать [в] собѣ про городъ, занє нємощно бысть борзо розмєтати єго вєличєствомъ, повєлѣ зажєчи єго; и тако чєрєзъ ночь изгорѣ всь. Назаутріє жє пріеха Бурондай у Володимєръ, и видѣ своима очима городъ изгорѣвшій [всь], и нача обѣдати у Василка на дворѣ и пити; обѣдавъ жє и пивь и лєжє на ночь у Пятиднѣхъ. Назаутріє жє присла татарина, имєнємь Баймура, Баймурь жє пріехавь къ князю рєчє: "Василко! Прислалъ мя Бурондай, вєлѣлъ ми городъ роскопати". Рєчє жє єму Василко: "Твори повєлєнноє тобою". И нача роскопывати городъ, назнамєнуя образъ побѣды. И по сємь пойдє Бурондай к Холмови [а Василко князь с нимь, и с бояры своими, и слугами своими. Пришедшимъ же имъ к Холмови] и городъ жє затворєнъ бысть, и сташа пришєдшє къ нєму одаль єго, и нє успѣвшє в нєго[3] ничто жє: бяху бо въ нємь бояри добріи и люди добрыи, и утвєрждєніє города крѣпко порокы и самострѣлы. Бурондай жє расмотривъ // твєрдость города, ажє нємощно бысть взяти єго, тѣмь жє и нача молвити Василкови князю: "Василко! Сє городъ брата твоєго, єдь молви горожаномъ, а быша ся пєрєдали"; и посла з Василкомъ три татарины, имєнємь Куичия, Ашика, Болюя, и Хому[4] толмача розумѣющи рускый языкь, што имєть молвити Василко, пріехавь подъ городъ. Василко жє идя подъ городъ и взя собѣ в руку камєнья; пришєдшє жє подъ городъ нача молвити горожаномъ, а татаровє слышать посланніи с нимь: "Костянтинє холопє, и ты, другый холопє Лука Ивановичю! Сє городъ брата моєго и мой, пєрєдайтєся"; молвивь та камєнь врьжєть доловь, дая имъ розумъ хитростію, а бы ся били, а нє пєрєдавалися; сии жє слова молвивъ, и потрєйчи мєча камєніємь доловь. Си жє вєликый князь Василко акы отъ Бога посланъ бысть на помочь горожаномъ, пода имъ розумъ хитростію. Костянтинъ жє, стоя на заборолѣхъ города, усмотри умомъ разумъ, поданный єму отъ Василка, рєчє князю Василкови: "Поєдь прочь, ажє будєть ти камєнємь в чєло; ты ужє нє братъ єси брату своєму, но ратный єси єму". Татаровє жє, посланніи съ князємь подъ городъ, слышавшє, поєхаша к Бурондаєви и повѣдаша рѣчь Василкову, како молвилъ горожаномъ, што жє пакь горожанє молвили Василкови. И по сємь пойдє Бурондай въборзѣ к Люблину, отъ Люблина жє пойдє къ Завихвосту. И прійдоша к рѣцѣ к Вислѣ и ту изнаидоша собѣ бродъ у

721

Городы ломають

Данило убояся

Володимеръ зажженъ

Городъ роскоповають

Василко горожаномъ говоритъ

Хитрость Василка

Горожане говорятъ

Бурундай к Люблину пойде

[1] Оному; [2] ишь; [3] вои его; [4] к тому.

722 Вислѣ, и пєрєйдоша на ону сторону рѣкы, и начаша воєвати зємлю Лядьскую. По томъ жє прійдоша // къ Судомиру и оступиша съ всѣхъ странъ, и огородиша около своимъ городомъ, и порокы поставиша: порокомъ жє біющимь нєослабно дєнь и нощь, а стрѣламъ нє дадущимъ ни вьникнути изь заборолъ, и бишася по 4 дни, въ чєтвєртый жє дєнь събиша заборола з города. Татаровє жє начаша лѣствици приставливати къ городу, и тако полѣзоша на городъ. И напєрєдь жє възлєзоста два татарина на городъ с хороговью, и пойдоста по городу сѣкучи и бодучи; одинъ жє єю пойдє по одиной сторонѣ города, а другій по другой [сторонѣ]. Нѣкто жє отъ ляховь, нє бояринъ, [ни] добраго роду, но простый чєловѣкь, ни в доспѣсѣ, за одинымь мятлємь жє, съ сулицєю, защитився отчааніємь акы твєрдымъ щитомъ, сътвори дѣло достоино памяти, потєчє противу татарину, *и* како съшєдся [1] с нимъ, *и* тако уби татарина, оли другий татаринъ съзади притєкь подтя ляха, и ту убієнъ бысть ляхъ. Люди жє видѣвши татары на городѣ, устрємишася побѣгнути до дѣтиньца и нє можашє въмѣститися у ворота, занє мость бяшє узокь воротомъ, и подавишася сами, а другіє падаху з моста в ровь акы сноповьє; ровы жє бяху видєніємь глубоци вєлми, [и] исполнишася мєртвыми, и бысть лзѣ ходити по трупью, яко и по мосту. Бяху жє становє в городѣ соломою чинєни, и загорѣшася сами отъ огнєвь, и по томъ жє и городъ нача горѣти. Цєркви жє бяшє въ городѣ томъ камєнна, вєлика и прєдива [2], сіающи красотою, бяшє бо създана бѣлымъ камєнємъ тєсанымъ: и та бысть полна людєи,

723 врьхъ жє у нєи дєрєвомъ покрыть //, зажьжєся и та, и погорѣ в нєй бєсчислєнноє множьство людєй, одва и ратніи выбѣгоша из города. Заутра жє игумєни и с попы и съ діаконы, изрядившє клиросъ и отпѣвшє обѣдню, и начаша причащати, пръвоє сами, и по томъ боярє съ жєнами и съ дѣтми, та жє вси отъ мала до вєлика, и начаша исповѣдатися, ово ко игумєномь, друзіи жє к попомъ и дьякономъ; занє бяшє людєй множьство в городѣ. По томъ жє пойдоша съ крєсты из города и съ свѣщами и с кадилы, пойдоша жє и боярє и боярини, изрядившися въ брачныа [порты и] ризы, слугы жє боярьскыа нєсяху пєрєдъ ними [и] дѣти ихъ; и бысть плачь вєликъ и рыданіє, мужи плакахуся свръстниць своихъ, матєрє жє плакахуся чядъ своихъ, братъ брата, и нє бысть кто помилуа ихъ: гнѣву бо Божію скончавшюся на них. Выгнаннымъ жє имь из города, и посадиша я татаровє на болоньи, възлє Вислы, и сѣдоша два дни на болоньи; то жє почаша избивати я вся, мужєскь полъ и жєньскь, и нє избы [3] отъ нихъ ни одинъ жє. По томъ жє пойдоша къ Лысцю городу, и пришєдшимъ жє имъ къ нєму и оступиша; городъ жє бяшє в лѣсѣ на городѣ [4], цєркви жє бяшє в нємь камєна святоє Тройци, городъ жє нє твєрдь бяшє; взяша жє и того, иссѣкоша в нємь вся отъ мала и до вєлика. По томъ жє възворотися Бурондай назадъ [5] въ своа вєжи. И тако бысть конєць Судомирьскому взятію.

Татаре лезуть на городъ

Люди давятся

723 Церковь с людми горитъ

Горожане исповѣдаются

Плачь и рыдание

Бьють мужескъ и женскъ полъ

Литва с ляхи воюютъ

[Въ лѣто 6770.] По томъ жє идоша литва на ляхы воєвати отъ Миндовга, и Остафіи Костянтиновичь с ними, окаанный и проклятый [6]: бѣ бо забѣглъ из

724 Рєзаня. Литва жє изогнаша Єздовь // на канонъ рожства святого Іоанна*, ту же и Съмовита князя убиша, а сына єго Кондрата яша и полона много

[1] стєкася; [2] придивна; [3] оста; [4] горѣ; [5] на западъ; [6] безаконный.
* В Іп.: *канунъ Иваня дни, на самая Купалья.*

Желиславъ

поимаша [1], и тако възвратишася въсвоаси. Въспомяну Миндовгь, аже Василко князь съ Богатырємь воєвалъ зємлю Литовьскую, и посла рать на Василка, и воєваша около Камєна [2]. Князь же Василко нє єха по нихъ, занє надѣашєся дръгой рати, посла по нихъ Жєлислава, Стєпана Мєдушника, гониша по нихъ ольны до Ясолды [3], нє угониша ихъ, бяшє бо рать [мала], *мало* полона жє взяли бяху, тѣмь жє и уйдоша борзо. Другаа жє рать воєва тоє жє нєдѣли литовьская около Мєлници; бяше жє с ними воєвода Тюдияминовичь жє Кодвижадь, взяша жє полона много. Князь жє Василко поєха по нихъ, *съ* сыномъ своимь Володимєромъ и съ бояры своими и слугами, и възложи упованіє на Бога, и на прєчистую єго Матєрь, и на силу чєстнаго крєста: и угониша я у Нєбля города. Литва жє бяшє стала при озєрѣ, и видѣвшє полкы изрядившєся и сѣдоша въ три ряды за щиты, по своєму норову; Василко жє изрядивь своа полкы, пойдє противу имъ и съразишася обои. Литва жє нє стєрпѣвшє, устрємишася на бѣгь, и нє бысть лзѣ утєчи, обышло бо бяшє озєро около; и тако начаша сѣщи я, а друзіи въ озєрѣ истонуша [4], и тако избиша я всѣхъ и нє оста отъ нихъ ни одинъ жє. Сє жє услывшавъшє князи пиньстіи, Фєодоръ и Дємидъ і Юрій, и приєхаша к Василкови с питіємь и начаша вєсєлитися, видящє ворогы своа избиты, а своа дружина вся цѣла, токмо одинъ убитъ бысть отъ полка Василкова, Прєйборъ // сынъ Стєпановь Родвичь. По сємъ жє князи пиньстіи и поєхаша въсвояси; а Василко поєха к Володимєрю с побѣдою и чєстію вєликою славя и хваля Бога, сътворшаго прєдивнаа, покоршаго ворогы под нозѣ князю Василкови. Посла жє сайгатъ брату своєму королєви съ Борисомъ *и* съ Изєболкомъ; король жє бяшєть *тогда* поєха въ Угры, и угони я Борисъ у Подтєлича [5]. Король жє бяшє пєчалуя о братє повєлику, и о сыновци своємь о Володимєри, занє молодъ бяшє, нѣкто отъ слугь єго въшєдъ нача повѣдати сицє: "Господинє! Людиє каціи си єдуть за щиты съ сулицами, а кони съ ними поводьніи"; король жє отъ радости въскочи и въздѣвъ руци, хвалу въздавь Богу, рєчє: "Слава тєбѣ, Господи! То ть Василко побѣдилъ литву". Борись жє прієха и привєдє сайгать королєви, конѣ и в сєдлѣхъ, щиты, сулици, шоломы. Король жє нача въспрашати о здравіи брата своєго и сыновца; Борись жє повѣда здравіє обою и вся събывшаася сказа єму; и бысть радость вєлика королєви о здравіи брата своєго и сыновца, а ворози избитіи; Бориса жє одаривь отпусти къ брату своєму.

Небля городъ, где литва поражени отъ руси

Прейборъ убитъ

725

Изєболко

Новина радостнаа королеви

Соймъ ляховъ з русю

По сємь жє бысть снємь рускымъ князємь съ лядьскымъ князємь Болєславомъ. И снимашася въ Тєрнавѣ Данило князь съ обѣма сынома своима, съ Лвомъ и съ Шварномъ, а Василко [князь] съ своимъ сыномъ Вълодимєромь, и положиша рядъ мєжи собою о зємлю Рускую и Лядьскую, утвєрдившєся крєстомъ чєстнымъ; и тако розьєхашася въсвояси.

Миндовгь князь великий убитъ

По сємь жє съймѣ, минувшю лѣту одиному, у осєнь убитъ бысть вєликый князь литовьскый Миньдовгь, самодръжєць бывъ // во всєй зємли Литовской. Убійство жє єго сицє скажемь: бысть княжящю єму

726

[1] яша; [2] Каменца; [3] Ясолны; [4] истопоша; [5] Телича.

Славою вознесеся

въ земли Литовьской, и нача избивати братію свою и сыновци своя, а другіа выгна изь землѣ, и нача княжити одинъ въ всей земли Литовьской; и нача грьдѣти великый [1], и възнесеся славою и грьдостію великою, и не творяше противу себе никого же. Бяше же в него сынъ Въйшелкь же и дьчи; дъщерь же отда за Шварна за Даниловича до Холма; Войшелкь же начя княжити в Новѣгородци, в поганьствѣ будя, и нача проливати крови много: убиваше бо на всякъ день по 3 по 4; которого же дни не убіаше того [2], печаловаше тогда, коли же убіаше кого, тогда веселъ бываше. По семъ же виде страхъ божій въ сердце его, помысли въ собѣ хотя пріати святое крещеніе; и крестися ту в Новѣгородьцѣ и нача быти въ хрестіанствѣ. И по семь иде Войшелкь до Галича къ Данилови князю и Василкови, хотя пріяти мнишеский чинь; тогда же Войшелкь крести Юрія Лвовича; то же по томъ иде в Полонину къ Григорієви в монастыри, и пострижеся в черньци, и бысть въ манастыри у Григоріа три лѣта; оттолѣ же пойде въ Святую Гору, пріемь благословеніе отъ Григоріа. Григорій же бяше человѣкъ свять, яко[го] же не бысть предъ нимь и [ни] по немь не будеть. Войшелкь же не може доити до Святыа Горы, зане мятежь бысть великь тогда в тѣхъ земляхъ, и прійде опять в Новьгородокъ, и учини събѣ монастырь на рѣцѣ на Немнѣ, межи Литвою и Новымъ // городкомъ, и ту живяше. Отець же его Миндовгь укариваше его про его житіе [a]; онъ же на отца своего не любоваше велми.

Воишелкъ хочетъ креститися

727

Княгини Миндовгая умре

Въ то же время умре княгини Миндовговаа, и поча карити по ней. Бяше бо сестра еи за Довмонтомъ за нальщальньскымь князем; и посла Миндовьгь до Нальщань по свою свѣсть, тако река: "[Се] сестра ти [3] мрътва, а поедь карить по своеи сестрѣ". Оной же приехавши карить. Миндовгь же въсхотѣ поняти свѣсть свою за ся, и нача ей молвити: "Сестра твоа умираючи велѣла ми [4] тебе [5] поняти за ся; тако рекла, ати инаа дѣтий не цвѣлить"; и поя ея за ся. Домонть же се услышавь печаленъ бысть о семь велми, мысляше бо, абы како убити ему Миньдовга, но не можаше, зане бысть сила его мала, а сего велика. Довъмонтъ же искаше собѣ, абы с кымъ мочно убити ему Миндовга, и изнайде собѣ Треняту, сестричича Миндовгова, и с тымь думаше убити Миндовга. Тренята же бяше тогда у Жемойти.

Походъ за Днѣпръ

[Въ лѣто 6771.] *В се же время* послалъ бяше Миндовгь всю свою силу за Днѣпръ на Романа на дебрянского [6] князя; Довъмонтъ бяше с ними же пошелъ на войну, и усмотри врѣмя подобно собѣ, и воротися назадъ, тако река: "Кобь ми не дасть с вами пойти"; воротивъ же ся назад и погна въборзѣ, и изогна Миндовга, ту же и уби его и оба сына его с нимь уби, Рукля же [и] Репьскея. И тако бысть конець Миндовгову убитію.

728

[П]о Миндовговѣ же // убитіи, Войшелкь убоявся того же и бѣжа до Пиньска и ту живяше; а Тренята нача княжѣти во всей земли Литовьской и в Жемойти. И посла по брата своего по Товтивила до Полоцька, река тако: "Братє! Приедь сѣмо, разделимъ *собѣ* землю и добытокъ Мин-

---

[1] велми; [2] кого; [3] твоя; [4] мь; [5] ти; [6] бряньского.

[a] В Іп.: *укаривашеться ему по его житью.*

довъговь". Оному же пріехавъшю к нему, и поча думати Товтивилъ, хотя убити Треняту, а Тренята собѣ думаше на Товтивила пакь; и пронесе думу Товтивилову бояринъ его Прокопій полочанинь; Тренята же попередивь и уби Товтивила и нача княжити одинъ. По семъ же почаша думати конюшіи Миндовгови, 4 паробци, како бы лзѣ имъ убити Треняту; оному же идущю до мовници мыти, они же усмотривше собѣ время

Треняту убиша

тако, убиша Треняту; и тако бысть конець убитіа Тренятина. Се же слышавъ Войшелкь, пойде с пиняны к Новьгородку, и оттолѣ поня съ собою новьгородци и пойде в Литву княжити; литва же вся пріаша и съ радостію *великою* своего господичича.

[Въ лѣто 6772.] Войшелкъ же нача княжити въ своей[1] земли Литовьской, и поча ворогы своа избивати, и изби ихъ бесчисленное множество, а друзіи розбѣгошася, камо кто видя; и оного Остафіа уби оканьного, безаконьного, проклятаго, о немъ же напреди списахомъ.

Въ прежерченномъ же лѣте Миндовгова убитіа, бысть же веселе[2] у Романа князя у дрьбеньского[3], нача отдавати милую свою дъщерь, именемь Олгу, за Володимера князя, сына Василкова, внука великого

729 князя Романа Галицкого. // И в то время рать пріиде на Романа литовьского[*], онъ же бися с ними и побѣди я, самъ же раненъ бысть, не мало бо

Браня

показа мужьство свое, и пріеха въ Дебрянескь[4] с побѣдою и честію великою, и не *по*мня раны[5] на тѣлѣ своемь за радость, и отда дъщерь свою. Бяху бо в него иные три, а се четвертаа; си же бяше ему всѣхъ милѣе, и посла с нею сына своего старейшаго Михайла и бояры многы. Мы же на предлежащее възвратимся.

Княжащю же Войшелкови в Литвѣ, и поча ему помагати Шварно князь и Василко, нарекль бо бяше Василка отца собѣ и господина; а король бяше тогда впалъ в болесть велику, в ней же и сконча животъ свой,

Умре Данило король и въ Холмѣ положенъ Левъ, сынъ его, Даниловичь фундовалъ

и положиша его въ церкви святыа Богородица, в Холмѣ, юже бѣ самъ създалъ. Съй же король Данило князь добрый и хоробрый и мудрый, създа городы многы, и церкви постави, и украси я разноличными красотами; бяше бо братолюбіемь светяся съ братомъ своимъ Василкомъ; съ же Данило бяше вторый по Соломонѣ. По семъ же Шварно пойде в помочь [Войшелкови, а Василко князь отъ себе посла ему помочь] всю свою рать; Войшелкъ же нареклъ бяше Василка яко отца собѣ и господина. И прійде Шварно с помочью в Литву к Войшелкови, и видѣ Войшелкь помочь Шварнову и Василкову, отца своего, и радъ бысть велми; и нача пристроиватися и пойде въ силѣ тяжьцѣ, и нача городы имати, водя в Литвѣ[6] и в Нальщанохъ; городы же поимавь[7], а ворогы своа избивь, и тако прійдоша въсвоаси.

[Въ лѣто 6773.] *В та же лѣта* явися звѣзда на въстоцѣ хвостатаа,

730 образомъ страшнымъ, // испущающи отъ себе луча великы, си же звѣзда нарицашеся власатаа; отъ виденіа же сеа звѣзды страхъ обья вся человѣкы и ужась; хитрець же смотривше тако рекоша: "Иже мятежь великь будеть въ земли"; но Богъ спасеть[a] своею волею, и не бысть ничего же.

---

[1] во всей; [2] свадба; [3] бряньского; [4] Брянескъ; [5] раненъ; [6] во Дявельтвѣ; [7] поцмаивъ.

[*] В Іп.: *рать приде литовьская на Романа.*

[a] В об. сп. помилка. Слід: *спасе.*

Того же лѣта преставися великаа княгини Василковаа, именемь Олена, и положиша тѣло ея въ церкви святыа Богородица, въ епискупьи Володимерьской.

Тогда же в самѣхъ Татарохъ мятежь бысть великь и избишася сами межи собою бесчисленное множество, акы пѣсокъ морьскый.

Умре княгини Василкова

[Въ лѣто 6775. И бысть тишина.]

Походъ литвы на ляховъ

[Въ лѣто 6776.] *По семъ же* княжащю Въйшелкови в Литвѣ и Шварнови, и пойде литва на ляхы воевать на Болеслава князя, и идоша мимо Дорогичинъ; слугы же Шварновы идоша с ними же и воеваша около Скаришева, и около Визлъ же и Торжьку, и взяша полона много. Тогда же Болеславу князю болну сущю велми, потомъ же Болеславь оздоровися[1], посла посолъ свои къ Шварнови; тогда же Шварнови сущю в Новѣгородцѣ, тако река: "Про што мя еси воевалъ? Без моея вины землю мою еси взялъ"? Шварно же с запрѣлъся ему, тако река: "Я тебе не воевалъ, но литва тебе воевала". Посолъ же рече Шварнови: "Тако ти молвить князь Болеславь: я на литву не жалую[сь], аже мя воева не мирникь мои, а воевалъ мя тако и гораздо, но на тя жалую; а Богъ буди по правомъ, то тъй[то] россудить межю нами". И отселѣ заратишася, и почаша ляховe
731 воевати около Холма; воеводы же быша с ними: Сигнѣвъ, Вржъ, // Сулко, Невъступь; и не взяша ничего же збѣгли бо ся бяху въ городъ, зане вѣсть бяху подали имъ ляховe украинянe. По семъ же Шварно прієха въборзѣ из Новагородъка и поча съвокупивати силу свою, и Василко
Походъ князь и сынъ его Володимеръ, съвокупившеся пойдоша в Ляхы воевати. Шварно же поча воевати около Люблина, а Володимеръ около Бѣлое, и взяша полона много, и тако пойдоша въ своаси: Шварно пойде к Холмови, а Володимеръ пойде къ Чръвьну, ту бо бяше отецъ его Василко, ис Чръвна же пойде къ Володимерю. Пришедшимъ же имъ домовь, и по семъ ляховe почаша воевати около Чръвна, тое же недѣли и не вземше ничего же и тако пойдоша назадъ. И по томъ Болеславь князь присла посолъ свой къ Василкови, Григоріа, пробоща люблиньского, тако река: "Своаче! съимѣвася". Василко же рѣчи его радъ[a], и порекоста собе сънемь в Тернавѣ. И по семь Василко поиде к соньмови до Тернавы, и бывшю ему у Грабовци и прійде к нему вѣсть, аже ляховe вѣстѣ[2] учинили, къ соймови не шли, но обышедше около, на Ворота, и тако пойдоша къ Белзу, и поча воевати и села жечи. Василко же пойде вборзѣ отъ Грабовца, съ Шварномь и съ сыномъ своимъ Вълодимеромъ, и прійдоша къ Чръмну, и видѣша, аже села горять, а ляховe воюють. Василко же пусти на[3] на воротъ[4], иде же бяху ляховe възогналися, воюючи по селомъ: убиша отъ нихъ многыа, а другыя изоймаша. Ляховe же убоявшеся поидоша *назадъ* восвоаси. Василко же
732 посла по нихъ Шварна, сыновца своего //, и Володимера, сына своего: указалъ бо бяше има, тако река: "Не бійте же ся с ними близь, но пустѣте я во свою землю; олъны пойдуть роздѣлившеся, то же бійтеся с ними". И тако по нихъ Шварно съ Володимеромъ пойде, въ силѣ тяжцѣ, бяху бо полци [видениемь] яко боровe велици. Шварно бяше впередѣ идя своимь полкомъ, а Володимерь идяше назади своимъ полкомъ; ляховe же бяху еще не вошли въ свою землю, но токмо бяху Въротa прошли: се

---

[a] В Іп.: *Василко рече: "А язъ радъ"*.

[1] усторобився; [2] лесть; [3] ня; [4] воропъ.

Битва

же мѣсто бяше твердо, зане немощно бысть обойти его никуда же, тѣмъ же *и* нарицахуся Ворота тѣснотою своею; ту же и угониша я Шварно впередѣ ида своимъ полкомъ и не помня рѣчи стрыа своего, и не[1] дождалъ полка брата своего Володимера, и устремися на бой. Сразившима же ся челома, и тако полониша *ляхове* полкь Шварновь, а инѣмъ полкомъ не мощно бысть помощи ниоткуда же тѣснотою. И тако побѣдиша ляхове русь и убиша отъ нихъ многы, отъ боярь и отъ простыхъ [людей], ту же убиша оба сына тысяцкого, Лаврентіа и Андреа: немало бо показа мужьство свое, и не побѣгоста братъ отъ брата, ту же и пріаста побѣдный[2] конець. По семъ же умиришася ляхове съ русью, Болеславъ съ Василкомъ и съ Шварномъ, и начаша быти в любви велици. По семъ же Войшелкь да княженіе свое зятю своему Шварнови, а самъ опять въсхотѣ пріати мнишеский чинъ. Шварно же моляшеся ему повелику, абы еще княжилъ с нимъ[3] в Литвѣ: но Войшелкь не хотяше, тако река: "Согрѣшиль есмъ много предъ богомъ и человѣкы, ты княжи, а земля ти[4] опасена". Шварно же // не може умолити его, и тако нача княжити в Литвѣ; а Войшелкъ иде до Угровска в манастырь святого Даниліа[a], и взя на себе чернеческыа порты и поча жити въ манастыри, тако река: "Се ми зде близь мене сынъ мой Шварно, а другый господинъ и мой отець [князь] Василко; а тѣма ся иму утѣшивати". Григорій же полониньский еще бяше живь, наставникъ его. Войшелкь же въспрашавъ о животѣ его, радъ бысть посла по нь, рече: "Господине отче! Прие[ди] сѣмо"; онъ же приеде к нему и настави и Григорій на путь чернечьский. И в то время присла Левь к Василкови, тако рече: "Хотѣлъ быхъ снятися с тобою, абы туто и Войшелкь былъ". Василко же посла по Войшелка, страстное недѣлѣ, тако рече: "Прислаль къ мнѣ Левь, а быхмося сняли; а не бойся ничего же". Войшелкь же бояся Лва и не хотяше ехати, но поеха на Василкову руку, и приеха святое недѣли у Володимерь, и ста въ манастыри святаго Михаила великого. Марколтъ же нѣмчинъ зва к собѣ [всѣ] князи на обѣдъ, Василка, Льва, Войшелка; и начаша обѣдати и пити и веселитися. Василко же напився поеха домовь спать, а Войшелкь поеха до манастыря, идеже стоаше. И по семь приеха Левъ къ нему въ манастырь и поча молвити Войшелкови: "Куме! Напіемся *по чаши вина*"; и почаша пити. Діаволъ же не хотяше искони добра человѣчьскому роду, вложи въ сердце Лвови, но уби Войшелка завистію, иже бяше далъ землю Литовьскую [брату] его Шварнови, и тако бысть конець убітіа его, спрятавше же тѣло его и положиша въ церкви святого Михайла Великого. Княжащю же по Войшелцѣ // Шварнови в Литовской земли, княживъ же не много лѣтъ и тако преставися, и положиша тѣло его въ церкви святыа Богородица близъ гроба отня.

Примиря знову з ляхи

733

Нѣмчинъ обѣдъ

734

[Въ лѣто 6777. Не бысть ничто же.]

В Литвѣ Тройдени пануеть

[Въ лѣто 6778.] *По семъ же* нача княжити в Литвѣ окааньный, безаконный, проклятый и немилостивый Тройдени, его же безаконіа не могохомъ списати срама ради: такь бо бяше безаконьникь, яко и Антиохь Сурьскій, и Иродь Іерусалимскый и Неронь Римьскый, ина многа злѣйша

[1] но; [2] побѣды; [3] ними; [4] ть.

[a] В Іп.: *ко святому Данилью.*

того безаконіа чиняше. Живь же лѣтъ 12, и тако преставися безаконьникь. Бяше же в него братіа: Борза, Сирьпятій, Лѣсій, Свилкели[1]; бяхуть бо живуше въ святомь крещеніи, сіи же живяху въ любви, въ кротости, въ смиреніи, дръже правую вѣру хрестіаньскую, преизлиха любяще [вѣру и] нищаа. Сии же всѣ преставишася при животѣ Тройденевѣ.

Умре Василко

[Въ лѣто 6779.] *В то же врѣмя* преставися благовѣрный князь христолюбивый великый вълодимерьскый, именемь Василко, сынъ великого князя Романа, и положиша тѣло его въ церкви святыа Богородица, въ епискупьи Володімерьской.

Володимеръ пануетъ

[Въ лѣто 6780.] *И по немъ* нача княжити, в него мѣсто, сынъ его Вълодимеръ, правдолюбіемь светяся[2] къ всей своей братіи и къ бояромъ и къ простымъ людемь, а Левъ нача княжѣти у Галичи и в Холмѣ, по братѣ по своемь, по Шварнѣ.

[Въ лѣто 6781.] *По семъ же* умиришася съ ляхы, *и* з Болеславомъ княземъ. Болеславъ же тогда заратилъся съ вротьславьскымъ княземь; и идоша ему в помочь Левъ, Мьстиславъ, а Володимеръ самъ не иде, но посла свою рать съ Жилиславомъ; про то не иде самъ, заратилъ бо ся бяше съ ятвязѣ. По семъ же здумаше князи пойти на ятвязѣ, приспѣвши
735 же зимѣ // сами князѣ не идоша, но послаша воеводы своя ратью: Левъ посла съ своею ратью Андрѣа Путивльца, а Володимеръ посла съ своею ратью Желислава, а Мьстиславъ посла съ своею ратью Вълодъслава Ломоносого; ходивъше же и взяша Злину, ятвяземъ же събравшимся и не смѣша битися с ними, и тако прійдоша с побѣдою и честію великою къ своимъ княземь. И по семъ пріехаша князи ятвязьстіи, Минтеля, Шюрпа, [Мудѣйко], Пестило, ко Львови и Вълодимерови и Мьстиславу, мира просячи събѣ; они же одва имъ даша миръ, и ради быша ятвязѣ о мирѣ, и тако поехаша въ свою землю.

Любовъ съ Львомъ

[Въ лѣто 6782.] Тройденеви же еще княжащю в Литовьской земли, живяше съ Львомъ въ велицѣ любви, шлючи многы дары межи собою; а съ Володимеромь не живяше в любви про то, иже бяше отецъ Вълодимеровъ князь Василко убилъ на войнахъ 3 браты Тройденевы, про то же и не живяше с нимь в любви, но воевашеся с нимъ, но не великыми ратми; Тройдени же посла пѣшци та темь воеваша Володимера, а Володимеръ тако же его пославь воеваше и тако воевастася лѣто цѣло. По семь же Тройдени, забывь любве Львовы, пославь городняны, велѣ взяти Дорогычинъ, и Тридъ с ними же бяше. Съи же вѣдаше о городѣ, како мощно взяти, излѣзь же [и] въ ночи, и тако взяша и на самый великъ день, и избиша все отъ мала и до велика. Се же услышавь Левъ, [и] печаленъ о семь бысть [велми], и нача промышляти: и посла в татары къ великому цареви Меньгутимореви, и прося събѣ помощи у него на Литву. Меньгу-
736 тимерь же // да ему рать, и Ягураина с ними воеводу, и заднѣпрьскіа князи всѣ да ему в помочь, Романа дебряньского и съ сыномъ Олгомъ, и Глѣба князя смоленьского, инѣхъ князей много: тогда бо бяху вси князи въ воли татарьской. Зимѣ же приспѣвши и начаша ся пристроивати князи рустіи, Левъ, и Мьстиславъ, и Володимеръ, идоша же с ними князи пиньстіи [и туровьсцьи]. И бысть идущимъ имъ мимо Туровь къ Слуц-

[1] Свелкений; [2] святяся.

Ополчение

ку, и ту ся сняста с татары[1] у Слуцка; и тако пойдоша вси въборзѣ к Новугородъку, и нє дошєдшє рѣкы Сирьячи ту жє и сташа на ночь, а заутра въставши рано пойдоша и пєрєшєдшє рѣку до свѣта, ту жє и дождаша свѣта; въсходящю жє солнцю и начаша изряживати полкы, изрядившє жє полкы и тако дойдоша къ городу. Татаровє[2] жє идяху поправу своимъ полкомъ, а отъ нихъ Лєвъ своимъ полкомъ идяшє, а отъ и Лва Володимєръ идяшє своимъ полкомъ полѣву. Татаровє жє прислаша ко Лвови и Володимєрови, тако рєкучи; "Дѣти наши видѣша, ажє рать стоить за горою, пара идєть ис конєй; а пошлѣтє люди добрыа с нашими татары, ать осмотрять што будєть". Они жє послаша с ними добрыа люди, и тако єхавшє осмотрѣвшє, ажє нѣту рати, но пара идяшє съ истоковъ, тєкущихъ из горъ, занє морози бяху вєлици; и тако прійдоша къ городу и сташа около єго. Мьстиславъ жє бяшє нє притяглъ, но шєлъ бяшє отъ Копыля воюя по Полѣсью, ни Романъ, ни Глѣбь, тіи князи заднѣпрьстіи, но тъкмо одинъ Олєгь, сынъ Романовъ, притяглъ, пришєлъ бо бяшє на-
737 пєрєдь // с татары; татаровє жє вєлми жадаху Романа, абы притяглъ. Лєвъ жє лєсть учини мєжи братьєю своєю, утаився Мьстислава и Володимєра, взя околніи городъ[3] с татары, а дѣтинєць остася. Заутра жє, по взятіи города, прійдє Романъ *и* Глѣбь[4] съ вєликою силою, и гнѣвахуся вси князи на Лва, Мьстиславь и Володимєръ и тєсть єму[5] Романъ дєвряньскій, и Глѣбь смолєньскый, и иніи князи мнози, вси гнѣвахуться на нь про то, ижє нє потвори ихъ людми противу сєбє, самъ взя городъ с татары; здумали бо[6] бяху тако, ажє бы имъ възємши Новьгородокъ, то жє по том поити в Литовьскую зємлю, но нє идоша гнѣвомъ про Лва, и тако възвратишася въсвояси. Тако жє отъ Новагородъка пріеха Олєгь въ Володимєръ къ своєй сєстрѣ; Володимєръ бо зовяшє тогда тєстя своєго *къ себѣ* повєлику, то рєка: "Господинє отчє! Поєдь, побудєшь въ своємь [дому] и дъщєрє своєя здоровіє видишь". Романъ жє отпряся єму, тако рєка: "Сыну мой Володимєрє! Нє могу отъ рати своєя отъєхати; сє хожю въ зємли ратной, а кто ми допровади[7] рать мою домовь? а сє мєнє [въ] мѣсто сынъ мой Олєгь, ать єдєть с тобою"; и цѣловавшася, и тако поєхаша въсвоаси.

Взятъ городъ

Пруси идутъ походъ

[Въ лѣто 6783.]

[Въ лѣто 6784.] *По сємъ жє* прійдоша пруси къ Тройдєнєви изь своєя зємлѣ нєволєю прєдъ нѣмци; онъ жє п[р]іа я къ собѣ и посади часть ихъ в Городнѣ, а часть ихъ посади у Слонимѣ[8]; Вълодимєръ жє, здума съ Лвомъ съ братом своимъ, пославша рать свою къ Слониму[9], взяста я, а быша зємлѣ нє подъсѣдали. По сємъ жє Тройдєни пославъ
738 брата своєго Сирьпутья, и воєва около Камєна, Володимєръ жє // противу тому пославь и възя у нєго Турійскь, на рѣци на Нємнѣ, и сєла около єго пойма; и по сємъ жє умиристася и начяста быти въ вєлици любви. И по сємъ вложи Богъ въ сєрдцє мысль благу князю Володимєру, нача събѣ думати, абы гдє за Бєрєстіємь поставити городъ. И възя[10] Книгы Пророчєскіа, тако събѣ въ сєрдци мысля, рчє: "Господи Божє силный и всємогый, словомъ своимъ вся създидаа и растрояа! Што ми, Господи, проявишь грѣшному рабу своєму, на томъ стану". Разъг-

Мысль блага

[1] сня с татары; [2] татаромъ; [3] градъни; [4] Глѣбовь; [5] его; [6] же; [7] доправить; [8] во Въслонимѣ; [9] ко Вослониму; [10] вся.

нувь же Книгы, и выняся єму пророчество Ісаіно: Дух Господєнь на мнѣ, єго же ради помаза мя, благовѣстить нищимъ посла мя и сцѣлити съкрушєнныа сєрдцємь, проповѣдати плѣнникомъ отпущєніє и слѣпымъ прозрєніє, призывати лѣто Господнє пріатно и дєнь възданіа Бога нашєго, утѣшити вся плачющіася дати плачющимся Сіоню славу, за попєлъ помазаніє і вєсєліє, и украшєніє за духь уныніа: и нарєкутся родъ правды, насажєніє Господнє въ славу; и съзижуть пустыня вѣчныа, запустѣвшаа прєжє, въздвигнути городы пусты, запустѣвшаа отъ рода. Князь же Володимєрь отъ сєго пророчества уразумѣ милость Божію до сєбє, нача искати мѣста подобна, абы гдє поставити городъ. Сіа же зємля бяшє опустѣла по 80 лѣтъ по Романѣ; нынѣ Богъ въздвигну ю, милостію своєю. И посла Володимєрь мужа хитра имєнємь Олєксу, ижє бяшє и при отци єго многы городы рубя, и посла єго Вълодимєрь с тозємци въ чєлънохъ, въвръхъ рѣкы Льсны, абы гдє изнайти таково мѣсто городъ поставити; // съй же нашєдъ мѣсто таково, и пріеха къ князю и начя повѣдати. Князь же самъ еха, съ бояры и слугами, и улюби мѣсто то надъ бєрєгомъ рѣкы Льстны, и оттрєбі є; и по томъ сруби на нємь городъ и нарчє имя єму Камєнець занє бысть зємля камєна.

739

Послы поганыя

[Въ лѣто 6785.] *По сємъ же на на зиму* прис[л]а окаанный и безаконный [Ногай] *поганый* послы своа съ грамотами, Тєгичага, Котлубугу и Єшимута, ко Лвови и Мьстиславу и Володимєру, тако рєка: "Всєгда ми жалуєтє на литву; осє же вамъ далъ єсмь рать и воєводу с ними Мамъшѣя, пойдѣтє же с ними на ворогы своа". Зимѣ же приспѣвші, и тако пойдоша князи рустіи на литву, Мьстиславь, Володімєръ, а Лєвь нє идє, но посла сына своєго Юрія; и тако пойдоша вси к Новугородъку. Бысть же пришєдшимъ имъ къ Бєрєстію, и вѣсть прійдє имъ, ижє ужє татаровє попєрєдили к Новугородъку; князи же на[ча]ша думати собѣ, Мьстиславь и Володимєръ, і Юрій, тако рєкучи: "Єжє пойдємь к Новугородъку, а тамо ужє татаровє извоєвали всє; пойдємь гдє къ цѣлому мѣсту"; и тако съдумавшє пойдоша к Городну, и бысть минувшимъ имъ Волковыєскь далєчє, и сташа на ночь. Ту Мьстиславь и Юрій, и утаивъшєся Володимєра, посласта лучьшіи своа бояры и слугы своа воєвати съ Туимою; он[и] же воєвавшє тамо и лєгоша на ночь, рати своєй нє шєдшє, и бєзъ сторожєй, и доспѣхи з сєбє[1] съимавшє. Тогда же утєчє бєглєць отъ нихъ [єдинъ] до города, и нача повѣдати горожаномъ тако: "Онамо людиє лєжать на сєлѣ бєзъ ряду"; пруси же и бортовє, выєхавшє из города, // удариша на нѣ *на* ночь и избиша я всѣ, а другыа изоимаша и в городъ въвєдоша я, Тюима на санєхъ увєзоша, бѣ бо ранєнъ вєлми. Заутра же полкомъ пришєдшимъ к городу, прибѣжє к рати мьстиславьской[a] нагь ибо[2], и начатъ повѣдати о бывшємь, ажє избиты вси боярє Мьстиславли и и Львови, и слугы всѣ избиты, а друзіи *бояр*є пойманы; и пєчални быста о сємь вєлми Мьстиславь и Юрій за своє бєзуміє, а Володимєрови нє любо бысть на нєю, ижє отаивъшися єго тако учинили; и начаша собѣ промышляти о взятіи города. Столпъ бо бѣ камєнъ высокь стоа пєрєдъ вороты города,

740

Столпъ

[1] своѣ; [2] и босъ.

[a] В Іп.: *Ратиславко Мьстиславль.*

и бяху въ нємь запєрлися пруси, и нє бысть [имь] мимо онь пойти к городу, побиваху бо изъ столпа того; и тако приступившє къ нєму взяша и, страхъ жє вєликь и ужась падє на городѣ, [и] бывшаа яко мєртви стоашєи на заборолѣхъ города и о взятіи столпа, занє то бысть упованіє ихъ. И начаша думати о своихъ боярєхъ, како бы ихъ мочно добыти, но нє могоша никако жє. Мьстиславъ жє и Володимєръ и Юрій и докончаша з горожаны тако: города имъ нє имати, а своа бояры выймати; бояры жє своа поимаша, а городу нє въспѣвшє ничто жє, тако възвратишася въсвояси.

Походъ

[Въ лѣто 6786.] Тройдєни жє єщє княжа в Литовьской зємли, посла рать вєлику на ляхы, и брата своєго Сирпутья посла; бяху бо и ятвязи тогда и воєваша около Люблина по три дьни: и взяша бєзчисленьное множьство полона, и тако пріидоша съ чєстію вєликою домовь.

[Въ лѣто 6787.] *По томъ жє лѣтѣ* голодъ бысть по всєй зємли, и в
741 Руси, и в Ляхохъ, и в Литвѣ, и в Ятвязєхъ. По сємъ жє // ятвязѣ послаша послы своа к Володимєрови, тако рєкучи: "Господинє княжє Володимєрє! Пріехали єсмы к тєбѣ отъ всѣхъ ятвязь, надѣючися на Богъ и на твоє здоровіє; господинє, нє помори насъ, но пєрєкорми насъ сєбѣ; пошли, господинє, к намъ жито своє продавать, а мы ради купимъ: чєго ли въсхочєшь, воску ли, бобровъ ли, чръныхъ ли кунъ, бѣли ль, срєбра ль, мы ради дамы". Вълодимєрь жє из Бєрєстіа посла к нимъ жито, в лодияхъ, по Бугу, съ людьми з добрыми, кому вѣря. Идущимъ жє имъ по Бугу, и тако възыдоша на Наровь и пойдоша по Наръви. Идущимъ жє имъ и прійдоша подъ городъ подъ Полтовєскь, ту жє и сташа на ночь опочивати собѣ, и тако избиты быша вси подъ городомь, в ночи: жито поймавшє, а лодьи потопиша. Вълодимєръ жє искашє сєго вєлми, хотя увѣдати, кто сє учинилъ, а къ Кондратови брату своєму слашє, тако рєка єму: "Подъ твоимъ городомъ избиты мои людиє, любо твоимъ повєлєніємь, или иного, ты вѣдаєшь въ твоєй зємли; повѣжь". Кондратъ жє ся запрѣ: "Я нє избивалъ, а иного нє вѣдаю, кто избилъ". Олны жє повѣдилъ Володимєру уи єго, князь Болєславъ, на сыновца своєго на Кондрата, тако рєка: "Бєзъ лѣпа ти ся прить, а самъ ти избилъ твоа люди"; тогда Болєславь нє в любви[1] живяшє съ сыновцємъ своимъ Кънъдратомъ. Болєславъ жє рєчє Володимєрови: "Увѣдайся с нимь, вєликъ бо съромъ възложилъ на тя; а зложи съ сєбє съромъ свой". Вълодимєръ жє посла на Кондрата рать свою, и воєваша по сєй сторонѣ Вислы, и взяша полона много. По сємъ жє Кондратъ присла къ
742 брату своєму Володимєру, мира нє[a] хотя с нимъ; // Вълодимєръ жє умирися, и начаста быти въ вєлицѣ любви, Володимєръ жє и чєлядь єму въроти, што былъ повоєвалъ[б].

Володимеровы люди избиты

Болеславъ умре

Того жє лѣта прєставися вєликый князь краковьскый Болєславь, добрый *и* тихый, кроткый и смирєнный, нєзлобивый, *братолюбивый.* Поживъ жє лѣта многа, и тако въ старости добрѣ отъидє къ Господу, тѣло жє єго спрятавшє положиша єго въ цєркви[2] святого Франьцишка, въ городѣ в Краковѣ.

---

[1] в нелюбьи; [2] божницѣ.

[a] В об. сп.: *нє* зайве; [б] В Іп.: *што была рать повоевала.*

Болеславовы пять сыновцовъ

Лестько на мѣстце Болеславовомъ

Кончакъ, Козѣй и Кубатанъ

На ляхы со Лвомъ

Юрий, сынъ Лвовъ

[Въ лѣто 6788.] По смерти же великого князя Болеслава, не бысть кто княжа в Лядьской земли, зане не бы в него сына; и въсхотѣ собѣ Левъ землѣ, но бояре бяху силніи и не даша єму землѣ. Бяше бо в Болеслава сыновець 5: Съмовитовича два: Кондратъ же и Болеславъ, а Казимеричовъ трии: Лестько, Земомыслъ, Володиславъ; бояре же лядьстіи избраша себѣ одиного отъ нихъ, Лестъка, и посадиша и въ Краковѣ на столѣ Болеславли, и поча княжѣти Лестько. По семъ же Левъ въсхотѣ собѣ чясти землѣ Лядьское, города на украйнѣ, еха к Ногаеви, оканьному, проклятому, помочи събѣ прося у него на ляхы; онъ же да єму помочь, оканьного Кончака, и Козѣа и Кубатана. Зимѣ же приспѣвши и тако пойдоша: Левъ радъ и пойде с татары и сыномъ своимъ Юріемь, а Мьстиславь и Володимерь, и сынъ Мьстиславль Данило, пойдоша неволею татарьскою. И тако пойдоша вси къ Судомиру, и пришедше къ Судомирю, и пойдоша на ону сторону рѣкы Вислы, ту же [и] переидоша рѣку по ледови подъ самѣмъ городомь: первее перейде Левъ съ своимъ полкомъ и сыномъ своимъ Юріемь, и
743 по немь // Мьстиславь и сынъ єму Данило, та же по нихъ татарове. И тако перешедше и сташа около города; стоавше же малъ часъ и не бившеся. По семъ же поиде Левъ съ своими полкы, со силою великою [ко Кропивници, с гордостью великою] хотя ити къ Кракову. Володимеръ же бѣ назадъ стоа у города съ своимъ полкомъ: и начаша єму повѣдати осекь в лѣсѣ полнъ людеи и товара, не взиманъ бо бѣ никоторою ратью, зане тврьдъ бяше велми; Вълодимеръ же отряди к нему люди добрыа, и Кафилата с ними же селезенци; бысть же пришедшимъ имъ къ осѣкови, и бишася с ними ляхове крѣпко, одва могоша взяти и съ великымъ потомъ, и поймаше в немь множьство людей и товара. Яко же въпредь списахомъ о Лвѣ, и бысть же идущю єму полкы своими, начаша расходитися воевать, Богъ учини надъ нимъ волею своею: убиша бо ляхове отъ полку его много бояръ и слугы добрыа, и татаръ чясть убиша; и тако възвратися Левъ назадъ съ великымъ бесчестіемь.

Левъ с татары отъ ляховъ пораженъ

Переворескъ взятъ отъ Лестка

[Въ лѣто 6789.] *Противу же сему* Лестько иде на Лва и взя у него городъ Переворескь, и исъсѣче весь [a] отъ мала до велика и городъ зажьже; и пойде назадъ въсвоаси.

Ненависть и рати между братею Самовитчами

По семъ [1] же вложи діаволъ въ сердце ненависть въ два Сомовитича, въ Кондрата и в Болеслава, начаста ворожествовати межи собою и воеватися. Кондратъ же живяше съ братомъ своимъ Володимеромъ заодино, а Болеславь живяше с Лестькомъ и съ братомъ его Володиславомъ заодино; Болеславъ же съвокупивь рать свою, и поя помочь събѣ у Володислава, и пойде на брата своего на Кондрата к городу къ Єздову, Кондратови же не бывшю тогда въ городѣ, // и тако приступльше взяша го-
744 родъ. Законъ же бяше в Ляхохъ таковь: челяди не имати, ни бити, но лупяху. Городу же взяту, и поймаша в немь товара много, и люди полупиша, и ятровь свою облупиша, княгиню Кондратовую и сыновицу свою

---

[a] В Іп.: *и люди в немь вси.*

[1] томъ.

облупи, и учини съромоту велику брату своєму Коньдратови. По сємъ же Кündратъ посла посолъ свои къ брату своєму Вълодимєрови, жалуа єму о своєи съромотѣ. Вълодимєръ же, съжалиси и росплакався, рєчє послу брата своєго: "Братє! Рєци, Богъ буди отмєстникъ твоєй съромотѣ; а сє я готовь тобѣ на помочь"; и нача наряживати рать на Болєслава, и ко сыновцу своєму къ Юрьєви посла, помочи прося. Сыновєць же єму тако рєчє: "Стрыю мой! Радъ быхъ и самъ с тобою шєлъ, но нѣколи ми: єду, господинє, до Суждаля жєнитися, а съ собою поимаю нємного людій; а сє вси мои людиє и бояре. Богу на руцѣ и тєбѣ, а коли ти будєть любо, тогда с ними пойди". Володимєръ же нарядивь рать и пойдє къ Бєрєстію, ту ся и събра, и Холъмянє пріидоша къ нєму, бяшє бо с ними Туима воєвода, и пойдє Вълодимєръ къ Мєлнику съ множьствомъ вой, из Мѣлника же отряди *с ними* воєводу, Василка князя слонимского[1], Вълодимєрови, и Жилислава, и Дуная, а съ Юрьєвою ратью бяшє воєвода Туима; и тако пойдоша в Ляхы. Володимєръ же отрядивъ рать и поєха до Бєрєстіа, послалъ же бяшє посолъ напрєдъ прєдъ ратью къ брату своєму Кündратови, бяху бо у нєго бояре невѣрніи, а бы нє дали вѣсти Болєславу. Посолъ же Вълодимєровъ, // прієха къ Кондратови, поча єму молвити при всѣхъ єго боярєхъ: "Тако ти молвить братъ твой Вълодимєръ: радъ быхъ ти, рци, помоглъ за твою съромоту, но нѣлзи [ми], замяли нами татаровє". По сємъ же посолъ ємь князя за руку [a]; князь же уразумѣвь выйдє с нимъ [б] вонъ, и поча єму повѣдати: "Братъ ти тако молвить: наряживайся самъ и лодіа наряди възитися на Вислѣ, рать будєть у тєбє заутра". Кондратъ же радъ бысть повєлику, и повєлѣ въборзѣ изрядити лодья, самъ ся наряди. Пришєдши же рати извозишася и почаша изряживати полкы, изрядившє же ся и тако пойдоша: Василко пойдє своимь полкомъ, а Жилиславъ своимь полкомъ, а Дунай своимь полкомъ, Кондратъ же князь съ ляхы своимь полкомъ, а Туима своимь полкомъ; и тако идяху съ вєликою крѣпостію усрьдно. Но дошєдшимъ же имъ города Съхачєва, и думаху о взятии єго, абы в зємлю глубоко нє входили; но възборони имъ Кондратъ князь, вѣда є ко Гостиному, то бо бяшє милоє мѣсто Болєславлє. Пришєдшимъ же полкомъ к городу, и сташа около города, яко боровє вєлиции, и начаша пристроивати ся на взятіє города; князь же Конъдратъ нача єздя молвити: "Братьа моя милаа руси! Потягнѣтє за одино сєрдце"; — и тако полєзоша подъ заборола, а друзіи половци [2] стоаху нєдвижимо, стєрєгучи внєзапного наєзда отъ ляховь. Пришєдшимъ[3] же подъ заборола пущаху на ня камєніє, яко градъ силный, но стрѣлы ратныхъ нє дадяшє имъ ни выникнути изь заборолъ, и начаша // пободыватися копіи, и мнози язвєни быша на городѣ, овы отъ копій, овы отъ стрѣлъ, и начаша мрътвіи падати отъ заборолъ, яко сноповьє; и тако взяша городъ, и поймаша в нємь товара и полона бєсчислєнноє множьство, а порокы иссѣкоша а городъ зажгоша, и тако възвратишася въсвоаси с побѣдою и чєстію вєликою. Кондратъ же князь поєха въ свой городъ, възємь на ся вѣнєць побѣдный и зложивь ис сєбє съромоту свою, помочью брата своєго Володимєра; а Василко князь поидє къ Бєрєстію, съ множьствомъ полона, и посла прєдъ собою вѣсть господину своєму

Володимєръ сжалися

Походъ в Ляхи

745

Мова

746

Взятъ городъ

Походъ к Берестию

---

[1] вослонимьского; [2] полци; [3] прилѣзъшимъ.
[a] и сжа єму руку; [б] В Іп. помилково: *с ними.*

князю Володимєру. Вълодимєръ же бяшє пачє печалуа повєлику, занє [нє] бысть вѣсти долго отъ полку єго; по сємъ же прійдє єму вѣсть отъ полку єго, ажє вси добри здорови идуть, съ чєстію вєликою. Вълодимєрь же радъ бысть повєлику, ажє дружина єго вся цѣла, а соромови брата своєго Кънъдрата одолѣвь, токмо два бѣста убита отъ полку [єго], нє подъ городомъ, но въ изгонѣ: єдинъ [1] же бѣ прусинъ родомъ, а другий бяшє дворный єго слуга, любимый сынъ боярьскый, Михалєвичь имєнємь Рахъ. Убійство же єю сицє скажємь: Бысть идущимъ полкомъ мимо Съхачєвь городъ, в то же врємя въєхалъ бяшє князь Болєславь вонъ ис Сохачєва, ловя того, абы гдє удари[ти] на розгонѣ; Вълодимєръ же князь указалъ бяшє своимъ воєводамъ тако, Василкови и Жилиславу и Дунаєви, нє роспущати *рати* воєвать, но пойти всѣмъ къ городу;
747 сии же утаившися отъ рати, // єхаша на сєло чєловѣкь съ три дєсять, и Блусъ с ними же Юрієвъ, и поємшє дорогу отъ сєла, ажє чєлядь бѣжала к лѣсу, поєхаша по нихъ; и в то врємя удари на нихъ Болєславь съ ляхы, дружина же єю нє стръпѣвшє устрємишася на бѣгь всѣ и съ Блусомъ. Сіи же два нє побєгоша, Стархь [2] съ прусомъ [3], но сътвориста дѣло достоино памяти и начаста ся бити мужьскы: прусинъ съєхася з Болєславомъ князємъ и ту и убитъ бысть отъ многыхъ, а Рахъ уби боярина добра Болєславля, ту же и самъ пріа конєць побѣдный. Сии же умроста мужєствєннымь сєрдцємъ, оставьлша по собѣ славу послѣднєму вѣку. По сємъ же Володимєръ поєха из Бєрєстіа до Володимєра.

Прусово мужество

Походъ на Угры

[Въ лѣто 6790.] Бысть по сихъ идущю [4]оканьному и бєзаконному Ногаєви и Тєлєбузѣ с нимь на Угры, въ силѣ тяжьцѣ, въ бєсчислєнномь множьствѣ, вєлѣша же пойти съ собою и рускымъ князємь: Лвови, Мьстиславу, Вълодимєрови, Юрію Лвовичю. Вълодимиръ же бяшє тогда хромъ ногою, тѣмь нє идє, занє бысть рана зла на нємь, но посла рать свою съ Юрьємь, сыновцємъ своимъ; тогда бо бяху князи рустіи во воли татарьской; и тако пойдоша вси, токмо одинъ Володимєрь остася, занє бысть хромъ. Болєславъ же бяшє и єщє гордяся своимъ бєзуміємъ, усмотривь врємя таково, пришєдъ въ дву сту, воєва около Щєкарєва и взя дєсять сєлъ, и тако идяшє назадъ съ вєликою гордостію: творяшє бо ся акы всю русь взялъ [a]. По сємъ же Лєвъ отпущєнъ бысть, вшєдъ въ Угорьскую зємлю, пріеха домовь, и съжалиси о бывшємь, єжє Болєславъ // воєваль єго зємлю; и посла къ брату своєму
748 Вълодимєрови, рєка єму тако: "Братє! Сложимъ съ сєбє съромъ сєй; пошли възвєди литву на Болєслава". Вълодимєръ же посла Дунаа възводить литву. Литва же обєщашася єму тако [створити, и] рєкучи: "Вълодимєрє, добрый княжє, правдивый! Можємъ за тя головы своа сложити; коли ти любо, осє єсмы готовы". Лєвъ же и Володимєрь нарядиста свою рать *и пойдоша къ Бєрєстію* и бысть пришєдшимъ имь в Бєрєстій, ожидающимъ литвы, литва же нє приспѣ на рокъ. Лєвъ же и Володимєръ сами нє идоста, но посласта воєводы: Лєвъ посла съ своєю ратью Туима и Василка Бєльжанина и Рябця, а Володимєрь посла съ своєю ратью Василка князя и Жилислава и Оловянъца и Вишту; и тако

Жилиславъ, Оловянецъ и Вишта

---

[1] онъ; [2] Рахъ; [3] прусиномъ; [4] пришедшу.

[a] В Іп.: *землю вземь.*

пойдоша на Болєслава, и начаша воєвати около Вышєгорода, и поймаша [чѣляди] бєсчислєнноє множьство, и скота и конєи. По сємъ жє прійдоша литва къ Бєрєстію, и начаша молвити князю Володимєрови: "Ты насъ възвєлъ, а повєди насъ куда; а сє мы готови, на то єсмы пришли". Князь жє начя думати събѣ, абы куда ихъ повєсти: своа бо рать ушла бяшє ужє далєчє на Болєслава, а ужє рѣкы ростѣкаются. И воспомяну Володимєръ, ижє прєжє того Лєстко, послалъ люблинца, взялъ бяшє у нєго сєло на вокрайници, имєнємь Воинъ, и и напомянася єму Володимєръ о томь много, абы єму воротилъ чєлядь, он жє нє вороти єму чєляди єго: за сє жє и посла на нь литву. И воєваша около Люблина
749 и по//имаша чєляди множьство, и ополонившися и тако пойдоша назадъ съ чєстію. По сємъ жє пріидє рать Львова и Володимєрова, съ чєстію вєликою, възємшє полона многоє множьство; и тако розыдошася кождо въсвоаси.

Львовъ взятъ

Въ прєжєрєчєна жє лѣта, коли Лєстько взя Пєрєворєскь городъ и Львовъ, то жє ляховє воєваша у Бєрєстіа по Кръснѣ, и взяша сєлъ дєсять и пойдоша назадъ; бєрєстіанє жє събрашася и гнаша по нихъ, бяшє бо ляховь 200, а бєрєстіань 70; бяшє бо у нихъ воєвода Титъ, вєздє словыи мужьствомъ на ратєхъ и на ловѣхъ: и тако угонивша я бышася с ними, Божією жє милостію побѣдиша бєрєстіанє ляхы и убиша ихъ 80, а другіа поймаша, а полонъ свои отполониша, и тако прійдоша въ Бєрєстій съ чєстію, славящє Бога и прєчистую єго Матєръ въ вся вѣкы. По сємъ жє мы на прєдлєжащєє възвратимся.

Берестяня ляховъ побѣдили

Телебуга татаринъ с Ногаємъ заблудили

Бысть идущю оканьному и бєзаконьному Ногаєви и Тєлєбузѣ с нимъ, воєвавшимъ зємлю Угорьскую, Ногай пойдє на Брашєвь, а Тєлєбуга пойдє попєрєкь Горъ [1], што бяшє пєрєйти трєми дєньми, и ходи по 30 дьнєвь, блудя въ горахъ, водимъ гнѣвомъ Божіимъ. И бысть в нихъ голодъ вєликъ, и начаша люди ясти, по томъ жє начаша и сами покаряти [2], и умрє ихъ бєсчислєньноє множьство; самовидци жє тако рєкоша: умръшихъ бысть 100 тысячь. Оканьный жє и бєзаконный Тєлєбугь выйдє пѣшь, съ своєю жєною, одной кобылѣ, посрамлєнъ отъ Бога.

100 000 татаръ умершихъ

Бысть жє по сихъ Болєславу князю и єщє исполнившєся своєго бєзуміа, и нє прєстаашє злоє творя Вълодимєрю князю і Юрієви; Вълодимєръ
750 жє і Юрій почаста наря//живати рать свою на Болєслава, Вълодимєръ жє посла и възвєдє литву, и тако пойдоша вси, і Юрій князь с ними жє идяшє на Болєслава. И яко быша в Мѣлници, и присла къ нєму отєцъ єго Лєвъ, рєка єму тако: "Сыну мои Юрій! Нє ходи самъ з литвою, и убилъ я князя ихъ Войшєлка: любо въсхотять мєсть учинити" [3]; Юрій жє нє идє по отнѣ словѣ, но посла рать свою. И тако шєдшє взяша Съхачєвь городъ и поймаша в нємь товара много и чєляди, а порокы иссѣкоша, и тако ополонившєся и пойдоша въсвоаси.

Телебуга на ляхы

[Въ лѣто 6791.] *Бысть жє по сихъ* хотящю пойти оканьному [и безаконьному] Тєлєбузѣ на ляхы и събравшю єму силу многу, забывшю єму казни Божіа, єжє събыся надъ нимъ въ Угрєхъ, о нємъ жє впєрєди списахомъ [4]: и прійдє к Ногаєви, бяшє жє мєжи има нєлюбовь вєлика.

---

[1] Гору; [2] измирати; [3] створити; [4] сказахомъ.

139

Телебуга з Ногаємъ
Князи руские в неволи у татаровъ
Телебугу стрѣчаютъ князя с питиємъ и дарми
Бужьковьское поле

751

На Житани

Телебуга минуеть Володимеръ

Татаре оставшіи зло великое чинятъ и землю спустошили

Телебуга до ляховъ и князи рускіи з нимъ

Висла не стала

Судомиръ не добытъ

Землю Лядьскую воюютъ
Ногай упередилъ подъ Краковъ

752

Телебуга вертаетъся на Лвову землю, на городокъ и Лвовъ

Земля спустошена и зима люта в городѣхъ помре людій много

Ногай ишолъ на Перемышль

Телебуга же посла ко заднѣпръскымь князємь и къ волыньскымъ, ко Львови и къ Мьстиславу и къ Володимєру, вєля имъ пойти съ собою на войну; тогда же бяху вси князи въ нєволи татарьской. Тако пойдє Телєбу[га] на ляхы, събравь силу многу. Пришєдшю же єму к Горини, и срєтє и Мьстиславь с питіємъ и съ дары; и пойдє оттоль мимо Кремянєць к Перємилю, и ту и стрѣтє Вълодимєръ князь с питіємъ и съ дары на Лєпѣ [1]; и по сємь угони *и* Лєвъ князь к Бужьковичємь с питіємъ и съ дары. Пришєдшимъ же имъ на Бужьковьское полє, и, ту перєзрѣша своа полкы, князи же надѣахуся избитіа собѣ и городомъ взятіа; и оттолє пойдоша к Володимєру и сташа на Житани. Телєбуга же єха обьзирати города // Володимєря, а друзіи молвять, аже бы и в городѣ былъ: но то нє вѣдомо. В нєдѣлю же минуша городъ, по нѣколаци дьни [2] на утрій дєнь Богъ избави своєю волєю и нє взяша города, но насиліє творяху вєлико въ городѣ и пограбиша товара бєсчислєньноє множьство и коней. И тако бєзаконьный Телєбуга пойдє в Ляхы; осташа же татаровє друзіи у Володимєри кормити любивыє кони. Сии же учиниша пусту зємлю Вълодимєрьскую, нє дадяху бо из города ни вылєсти в зажитіє; аще ли кто выєхашє, овы избиша, а другыа [3] поймаша, а другіа лупяху и конѣ отънимаху, и в городѣхъ изомрє въ остою, Божіимь гнѣвомъ, бєзчислєноє множьство. Идущю же Телєбузѣ в Ляхы, и с нимь идоша вси князи, нєволєю татарьскою: Лєвъ князь съ сыномъ своимъ Юрьємъ съ своєю ратью, а Мьстиславь съ своєю ратью, а Володимєръ съ своєю ратью. И тако пойдоша к Завихвосту и прійдоша к рѣци к Вислѣ; рєка же нє стала бяшє и нє могоша єя пєрєйти, и пойдоша въвръхъ єя къ Судимиру, и пєрєйдоша Сянъ рѣку по лєдови; ту же на Сяну Володимєрь воротися отъ нихъ назадъ, а Вислу пєрєйдоша по лєдови же выше Судомиря; и приступиша к городу съ всєа стороны, но нє вспѣша єму ничто же, и почаша воєвати зємлю Лядьскую и стояшє на нєи по 10 дьнєй. Телєбуга же хотя ити къ Кракову, и нє дошєдъ єго воротися в Торжьку: вѣсть бо прійдє к нєму, иже Ногай попєрєдилъ єго къ Кракову прійти, и про сє бысть мєжю ими болшєє нєлюбіє; и тако нє снимався съ Ногаємь // и пойдє назадъ на Львову зємлю, и на городокъ на Львовь. И стоаша на Львовѣ зємли 2 нєдѣли, кормячи, нє воюючи, и нє дадяху ни из города вылєсти в зажитіє; кто же выєхашє из города, овы избиты быша, а друзіи поймани, а иныа излупившє пущаху нагіа, тыя отъ мраза изомроша, занє бысть зима люта вєлми, и учиниша всю зємлю пусту. Сє же навєдє на ны Богъ грѣхъ ради нашихъ казня насъ, а быхомъ ся покаали злыхъ своихъ бєзаконныхъ дѣлъ, и єщє же наконєць исполни на насъ гнѣвь свои: и изомрє в городѣхъ въ остою бєсчислєньноє множьство, друзіи же изомроша в сєлѣхъ вышєдшє из городовъ, по отшєствіи бєзаконьныхъ агарянъ. Но мы на прєдлєжащєє възвратимся.

Ногай же окааньный нє идє с Телєбугою в Ляхы одиною дорогою, занє бысть мєжю има нєлюбовіє вєлико, но йдє своєю дорогою на Пєрємышль. И пришєдшю же єму къ Кракову городу, и нє вспѣвъшє в нєго ничто же, яко же и Телєбуга в Судомиря, но воєваша зємлю Лядьс-

[1] на Липѣ; [2] по Микулинѣ дьни; [3] иныя.

кую, а с Телебугою не снимася, зане боястася сии оба сей сего, а сей того[1]; и тако пойдоша назадъ въ своа вежи; Телебуга поиде своею дорогою опять, а Ногай своею дорогою.

Моръ вели в Ляхохъ

Тое же зимы и в Ляхохъ бысть моръ великь: изомре ихъ бесчисленное множьство.

Полъ 13 000 людей погыбло

По отшествіи же Телебужинѣ и Ногаевѣ, Левъ князь зочте колко погыбло у его земли людей: што [поимано, избито, и што ихъ Божиею волею изъмерло], — полътретьи на десять тысящь.

753

[Въ лѣто 6792.] *Тое же зимы* і Юрій князь у Львовича умре сынъ, именемъ Михайло, младу сущю ему, и плакашася по немь вси людие; // и спрятавше же тѣло его, и положиша его въ церкви святыа Богородица в Холмѣ юже бѣ създалъ прадѣдъ его великіи князь Данило [король], сынъ Романовъ.

Моръ по всей земли и в Татарехъ, кони и скотъ, и овцѣ — все вымерло

Тое же зимы не токмо въ одиной Руси бысть гнѣвь Божій моромъ, но и в Ляхохъ; тое же зимы и в Татарехъ изомре все, и кони, и скоти, и овцы, все изомре, не остася ничего же.

Море потопило люди: болше 60 000, церквеи болше 100 000

[Въ лѣто 6793.] *Тое же зимы в наставшее лѣто* начаша повѣдати, аже в Нѣмцехъ вышедъ море и потопило землю, гнѣвомъ Божіимъ: боле 60 тысяч душь потонуло, а церквей камяныхъ 100 и 11, прочь древяныхъ.

Люди Лестковы Кондрата воюють

Того же лѣта Лестко Казимиричь послалъ полкъ свой и воева князя Кондрата Съмовитовича. Князь же Кондратъ, събравь дружину свою, гна по нихъ и бися с ними и побѣди я, Божіимъ пособоемь, и многы изби отъ полку Лестькова, бояръ и простую челядь[2], и воеводу его уби Сиражьского Матфеа, а свой полонъ отполони; и тако възвратися въсвоаси съ честію великою, хваля и славля въ Тройци Отца и Сына и святого Духа *въ вся вѣки агіосъ.*

Кондратъ здогонивши отнялъ полонъ и воеводу сиражьского убилъ

Литва и жемойть подъ Ригу и на лотыголу и до города Медвежа Голова

[Въ лѣто 6794.] *Того же лѣта* ходиша литва вся и жемойть вся на нѣмци к Ризѣ; онѣмъ же вѣсть бысть и збѣгошася в городы, они же пришедъше к городу и не вспѣвше в него ничто же; оттоле же идоша на лотыголу, и доходивше города Медвежа Головы, не вспѣвъше в него ничто же, и тако възвратишася въсвоаси, добывше мало полона. Се же услышавше торуньстіи нѣмци, аже жемойть вся пошла на Ригу, идоша же нѣмци на жемойть, помагаючи своимь нѣмцемь, и поймаша ихъ бесчисленное множьство, а другіа избиша, и тако прійдоша въсвоаси // съ множьствомъ полона.

Нѣмцѣ торуньстіи жемойти много поразили и поймали

754

Князь Лестко Казимеровичь умеръ

Того же лѣта преставися великій князь Лестко Казимировичь краковьскый; епископъ же, и игумени, и попове и діакони, спрятавше тѣло его, и пѣвше обычныа пѣсни, и тако положишя тѣло его въ Краковѣ городѣ, въ церкви святыа Тройца; и плакашася по немь вси людие, бояре и простіи, плачемь великымъ.

Телебуга знову зъ Алгуемъ, и князи рускіи з ними на ляховъ

[Въ лѣто 6795.] *Наставши же зимѣ* посла Богъ на насъ мечь свой, иже послужить гнѣву своему, за умноженіе грѣхъ нашихъ. Идущю же Телебузѣ и Алгуеви с нимъ въ силѣ тяжьцѣ, и с ними рустіи князи, Левъ, и Мьстиславь, и Володимеръ, і Юрій Львовичь, и иніи князи мнози, тогда бо бяху вси князи [русціи] у воли татарьскои покорени, гнѣвомь Бо-

[1] сего; [2] чадь.

Володимеръ хорый Даруе землю свою брату Мстиславу

жіимъ, и тако поидоша вси въкупѣ. Вълодимєру же князю болну сущю, занє бысть рана послана отъ Бога на нь нєисцѣлимаа, идущимъ же имъ в Ляхы, и доидоша рѣкы, нарѣцаємаго Сяна, Вълодимєръ же князь тъскнувь нємочью тѣла своєго, и нача слати къ брату своєму Мьстиславу, тако рєка: "Братє! Видишь мою нємочь, аже нє могу, а ино у мєнє нє дѣтєй; а даю тобѣ, брату своєму, зємлю свою всю и городы по своємь животѣ; а сє ти даю при царєхъ и прі єго рядьцахъ". Мьстиславъ же удари чоломь прєдъ братомъ своимъ Володимєромъ, посла Володимєръ къ брату къ Львови, и къ сыновцю к Юрьєви, с тыми словы: "Сє вамъ повѣдаю, далъ єсми брату своєму Мьстиславу зємлю свою и городы". Лєвъ же рєчє Вълодимєру: "Тако и гараздо, аже єси далъ; мнѣ подъ
755 нѣмьцѣ искати по твоємь животѣ? // а вси ходимъ подъ Богомъ, абы ми Богъ далъ своимъ мочи изволодѣти в сє врємя". И по сємь посла Мьстиславь къ брату своєму ко Львови и къ сыновцю своєму, тако рєка: "Сє же, братъ мой! Володимєръ далъ ми зємлю свою всю и городы; а чєй въсхочєшь чєго искати по животѣ брата моєго и своєго, ожє сє ти царєвє, а сє [царь, а се] азъ, мовь со мною што хочєшь". Лєвъ же нє рєчє противу слову ничєго же. По сємъ же Тєлєбуга пойдє в Ляхы, и Алгуй и с ними вси князи, а Володимєра воротиша назадъ, занє бысть жалостно зрѣти на нь, видячи єго болна суща; и прієха Володимєрь, и ради быша вси людиє, видячи своєго господина прієхавша въ здоровіи. И прєбывь мало дьній у Володимєри, нача молвити княгини своєй и бояромъ: "Хотѣлъ быхъ доєхати до Любомля, занє же дѣла ми с погаными нѣтъ [a]; а чєловѣкь єсмъ болєнъ, ни я с ними могу повѣстити, а прояли мь уже и на пєчєнєхъ; а сє мєнє мѣсто єпископъ Марко". И поєха до Любомля съ княгинєю и съ слугами своими дворьными, из Любомля поєха до Бєрєстіа и прєбывь в Бєрєстіи 2 дьни, и поєха до Камєнца; ту же и лєжащє в болєсти своєи въ Камєньци. Рєчє княгини своєй и слугамъ: "Олны же минєть поганыи [1] изь зємлѣ, то же поєдємь до Любомля". Минувшимъ же дьнємь нѣколицимь, прієхаша слугы єго к нєму в Камєнєць, иже то были в Ляхохъ на войнѣ с татары. Вълодимєръ же нача въспрашати ихъ о Тєлєбузѣ, уже ли пошєлъ изъ зємлѣ Лядьскоє; онѣмъ же повѣдающимъ: // "Пошєль". — "А братъ ми Лєвъ, и Мьстиславь, и сыновєць ми
756 въ здоровіи ли"? Они же повѣдающє: "Господинє! Добри здорови всѣ, и боярє и слуги", — Вълодимєръ же о томъ похвали Бога, а Мьстислава повѣдаша, аже пошєлъ с Тєлєбугою на Львовь. Тогда же повѣдаша: "Братъ ти даєть городъ Всєволожь бояромь и сєла раздаваєть". Вълодимєру же нєлюбіє бысть вєлико на брата своєго, и начя молвити: "Сє лєжю въ болєсти, а братъ ми придалъ єщє болшєє болєсти; мнѣ єщє живу сущю, а онъ роздаваєть городы моя и сєла моя; ольны могль по моємъ животѣ роздавати". И посла Володимєръ посолъ свои съ жалобою къ брату своєму Мьстиславу, рєка: "Братє! Ты мєнє ни на полку [2] ялъ, ни копіємь ся єси мєнє доболъ, ни из городовь моихъ выбилъ мя єси, ратью пришєдъ на мя, иже тако [3] чиниши надо мною; ты ми братъ єси, а другый ми братъ Лєвъ, а сыновєць ми Юрій, азъ же у васъ трєхъ избралъ єсмъ тєбє одиного, и далъ ти єсмь зємлю свою всю и городы по своємъ

Володимеръ для хоробы вернулся

Володимеръ до Любомля

Марка єпископа оставилъ на своємъ мѣстцу

Мьстиславъ оскарженъ предъ Володимеромъ

---

[1] погань си; [2] на полону; [3] сяко.

[a] В Іп.: *зане досадила мѣ погань си.*

Мьстиславъ справляется

757

Володимеръ посылаетъ къ брату своему Мстиславу епископа Евсегнея

Володимеръ боленъ

758

Володимеръ даетъ свое землѣ по смерти брату своему Мстиславу

животѣ, а при моємъ животѣ нє въступатися ни въ что жє; сє жє єсмъ учинилъ за гордость брата своєго и сыновца своєго, далъ єсмъ тобѣ землю свою". Мьстиславь жє рєчє брату своєму: "Господинє! — рци, братіа [1] твоа, земля Божіа и твоа и городы твои, а я надъ ними нє воленѣ, но азъ єсмъ въ твоєй воли; а дай ми Богъ тєбє имѣти яко отца сєбѣ, и служити тобѣ съ всєю правдою до моєго живота, абы ты, господинє, здоровь былъ а болшаа ми надєжа по тобѣ, рци. // И пріеха къ Володимєру посолъ єго в Каменєць, повѣдаа рѣчь Мьстиславлю; Вълодимєру жє люба бысть рѣчь та. По сємъ жє поєха ис Каменца до Раю, будущю жє єму ту, начя молвити княгини своєй: "Хочю послати по брата своєго по Мьстислава, а быхъ с нимъ рядъ учинилъ о землю и о городы, и о тобѣ, княгини моа милаа Ольго, и о сємь дѣтяти о Изяславли [2], ижє миловахъ ю яко свою дъщєрь родимую: Богь бо нє далъ ми своихъ родити, за моа грѣхи, но сіа ми бысть яко отъ своєя княгини рожєна, взялъ бо єсмъ ю отъ своєя матєрє в пєлєнахъ и въскормилъ". И посла къ брату єпископа своєго вълодимєрьского Євсєгєніа, и с нимъ Борка жє и Оловянца, с тыми словы, рєка єму: "Братє! поєдь къ мнѣ, хочю с тобою рядъ учинити про всє". Мьстиславъ жє пріеха къ нєму в Рай, съ своими бояры и слугами [и с ними епископъ Володимерьскиі, и Борко и Оловянець]. Мьстиславъ жє ста на подворіи, и повѣдаша Вълодимєру слугы єго: "Братъ ти пріехалъ". Оному жє лєжащю въ болєсти своєй,услышавь братовь пріездь, въставъ и сѣдє, и посла по брата; онъ жє прійдє къ нєму и поклонися єму. Вълодимєръ жє нача въпрашати єго о Тєлєбузѣ, како ся дѣяло в Ляхохъ, и куда выходъ єго из Ляховь; онъ жє сказа єму всє по ряду бывшєє, и ины рѣчи многы повѣсти с нимь. Мьстиславъ жє пойдє на подворіє, Вълодимєръ жє посла къ нєму єпископа своєго, съ Боркомь и съ Оловянцємь, тако рєка: "Братє мой! На то тя, рци, єсмъ призвалъ, хочю с тобою рядъ учинити о землю и о городы, и о княгини своєй, и о сємь дѣтяти; хочю и грамоты пописати".

Мьстиславъ жє рєчє єпископу брата своєго: "Господинє, // рци, братъ мой! Я сєго ци хотѣлъ, ожє бы мнѣ искати твоєя землѣ, по твоємь животѣ? Сєго ни на сєрдци моємь нє было; но рєкь ми єси былъ, в Ляхохъ коли єсмы были с Тєлєбугою и Алъгуємъ, а братъ ми Лєвъ тутo жє и сыновєць мой Юрій, ты жє, господинъ мой и братъ мой, прислалъ къ мнѣ, тако рєка: "Мьстиславє, даю ти землю свою и городы по своємь животѣ". Мьстиславъ жє рєчє єпископу брата своєго: "Господинє! Рци, братє, яко Богу любо и тєбѣ, ажє хочєшь грамоты писати, яко Божія воля и твоа". Єпископу жє пришєдшю отъ Мьстислава, повѣдаючи рѣчь братьню. Вълодімєръ жє повєлѣ писцу своєму Хєдорцю писати грамоты.

[Князя Володимєра рукописаніє].

Въ имя Отца и Сына и святаго Духа. Молитвами прєсвятыа Богородица и Приснодѣвы Маріа и святыхъ аггєлъ. Сє азъ князь Володимєръ, сынъ Василковь, внукь Романовъ, даю землю свою всю и городы, по своємь животѣ, брату своєму Мьстиславу, и столный свой городъ Володи-

[1] брате; [2] Изяславѣ.

Володимеръ пишет грамоты княгине своей

мєръ; другую жє грамоту написахъ брату своєму такую жє; хочю и єщє княгини своєй писати грамоту тако жє.

Во имя Отца и Сына и святаго Духа. Молитвами прєсвятыа Богородица и Приснодѣвы Маріа и святыхъ аггєлъ. Сє азъ князь Володимєрь, сынъ Василковь, внук Романовъ, пишю грамоту: далъ єсмь княгини своєй, по своємь животѣ, городъ свои Кобрынъ, и з людми и съ данью, якъ при мнѣ даяли, тако и по мнѣ имать [1] даати княгини моєи. Ажє далъ єсмъ єй и сєло своє *и* Городло [a], из мытомъ, а люді яко на мя тягли [2], и тако и на княгиню мою по моємь животѣ; ажє будєть
759 князю городъ рубити, и они // къ городу, а поборомъ и татарьщиною къ князю. А Садовоє й Сомино далъ єсмъ княгини своєй, и манастыръ свой Апостолы, ижє създахъ своєю силою. А сєло єсмъ купилъ Бєрєзовичи у Юрьєвича у Давыдовича в Ходорка, а далъ єсмъ на нємь 50 гривєнъ кунъ, а пять локотъ шарлату жє брынѣ [3] дощатыє, а тоє *сєло* далъ єсмъ къ Апостоломъ жє. А княгини моа, по моємь животѣ, ажє въсхощєть в чєрници пойти, поидєть; ажє нє въсхощєть ити, якъ єй любо, мнѣ нє въставши смотрѣти, што кто имать чинити по моємь животѣ.

По сємъ жє посла Володимєръ къ брату, тако рєка: "Братє мой Мьстиславє! Цѣлуй къ мнѣ крєсть на томъ, како ти нє отъняти ничєго жє отъ княгини моєя, по моємь животѣ, што єсмь єй далъ, и отъ сєго дѣтища отъ Изяславы а єжє нє отдати єя нєволєю ни за кого жє, но гдѣ будєть княгини моєй любо, туто тую дати". Мьстиславъ жє рєчє: "Господинє, рци, братє! нє дай ми Богъ того, ажє бы мнѣ отъняти что по твоємь животѣ у твоєй княгини и у сєго дѣтища но дай ми Богь имѣти свою ятровъ яко достойную матєрь собѣ и чтити; а про сєє дѣтя ажє тако молвишь, абы ю Богъ того довєлъ дай ми ю Богъ отдати яко свою дощєръ родимую"; и на томъ цѣлова крєсть. Сє жє ся дѣяшє Феодоровы нєдѣли.

Възємъ рядъ съ братомь, поєха до Володимєра, и пріехавь у Володимєрь и єха въ єпископью къ святой Богородици: и съзва бояры вълодимєрьскіа брата своєго, и мѣстичѣ руси и нѣмци, и повєлѣ прєдъ всѣми чєсти грамоту братню, отъданьє зємлѣ и всѣхъ городовь и столного города Вълодимєра; и слышаша вси отъ мала и до вєлика. Єпископъ жє володимєрьскій Євсєгєній благослови Мьстислава крєстомъ въздвизал-
760 нымъ // на княжєніє Володимєрьскоє, хотяшє бо ужє княжити въ Володимири, но братъ єму нє да, тако рєка: "Моглъ ольны по моємь животѣ княжити". Мьстиславъ жє прєбывь нєколико дьній у Володимєри, и єха вь своа городы, в Луцєскь и в Дубєнъ, и въ ины городы, ихъ жє нє списахомъ [4]. Володимєръ жє пріеха из Раю в Любомль, ту жє и лєжашє всю зиму въ болєсти своєй, россылаа слугы своа на ловы. Бяшє бо и самъ ловєць доборь и хороборь, николи жє къ вєпрєви, но къ мєдвєдєви нє ждашє слугь своихъ, а быша єму помогли, но скоро самъ убивашє всякый звѣръ: тѣмъ жє и прослулъ бяшє въ всєй зємли, понє жє далъ бя-

Володимеръ охотникъ до лововъ

---

[1] ать; [2] страдалѣ; [3] бронѣ; [4] псахъ.

[a] В Іп.: Городелъ.

Посолъ отъ Кондрата

ше єму Богъ васнь нє токмо на одинѣхъ ловѣхъ, но въ всємь, за єго добро и правду. Но мы на предлєжащєє възвратимся.

Наставшю же лѣту, и услыша Кондрать князь Съмовитовичь, братъ Вълодимєровь, ажє далъ зємлю свою всю и городы, присла къ Володимєрю посолъ свой, рєка тако: "Господинє братє мой! Ты жє ми былъ въ отца мѣсто, како мя єси дръжалъ подъ своєю рукою, своєю милостію; тобою єсмь, господинє, княжилъ и городы своа дръжалъ, и братіи своєй отъяльсяя єсмь, и грозєнъ былъ; а нынѣ, господинє, слышалъ єсмь, ажє єси далъ зємлю свою всю и городы брату своєму Мьстиславу; а надѣюся на Богъ и на тєбє: абы ты, господинъ мой, послалъ своимъ посломъ [a] [с моимъ посломъ] къ брату моєму Мьстиславу, абы мя, господинє, съ твоєю милостію приалъ братъ твой подъ свою руку, и стоялъ бы за мя въ мою обиду, како ты, господинъ мой, стоялъ за мною въ мою обиду". Въ-
761 лодимєръ жє посла къ брату своєму Мьстиславу, тако // рєка: "Братъ мой! Самъ вѣдаєшь, како єсмъ имѣлъ брата моєго Кънъдрата, и чтилъ и дарилъ, а во обиду єго стоялъ єсмъ за нимъ, якъ и за собою; абы ты тако жє, мєнє для, пріаль єго съ любовію подъ свою руку и стоялъ за нимъ в єго зло". Мьстиславъ жє обєщася Вълодимєру, тако рєка: "Братє! Радъ, тєбє дѣля пріймаю съ любовію подъ свою руку, а въ обиду єго дай ми Богъ голову свою зложити за нь". И по сємь присла Мьстиславь к Володимєру, рєка єму: "Хотѣлъ ся быхъ и сняти съ Кондратомъ; а я ся докладываю Бога и тєбє, яко ми повєлишь". Вълодимєръ жє рєчє: "Съймися с нимъ". Мъстиславь жє посла посолъ свой къ Кондратови, рєка: "Хочю ся сняти с тобою; пріедь къ мнѣ". И пріеха посолъ Мьстиславль, повѣдаа рєчь Мьстиславлю и Володимєрю; и възрадовася о сємь.

Кондратъ къ Мстиславу поѣха

По сємь поєха Кондратъ къ Мьстиславу и пріеха въ Бєрєстій, и по сємь пріеха в Любомль. Повѣдаша Володимєрю слугы єго, рєкучи: Братъ ти, господинє, пріехалъ Кондратъ; онъ жє вєлѣ єму прійти къ собѣ. Кондратъ жє прійдє къ Володимєрю, идє жє лєжашє въ болєсти своєй крѣпко стража, и въшєдъ поклонися єму и плакася повєлику, видя болєсть єго и уныніє тѣла єго красного. Повѣстивъ жє съ братомъ рѣчи многы, о нихъ жє пєрєди списахомъ, и идє на подворіє, Володимєръ жє присла єму конь свой добрый; обѣдавъ жє и поєха до Володимєра, из Володимєра жє поєха к Луцьку. Бывшю жє єму в Луцьку, Мьстиславу жє нє сущю ту, но близъ города нѣ в коємь мѣстѣ, имєнємь в Гай, мѣсто жє то
762 бяшє красно видєніємь и устроєньно различными хоромы, // цєркви жє бяшє в нємь прєдивна, красотою сіающи, тѣмь жє угодно бысть князю прєбывати в нємь; и поєха Кондратъ из Луцька в Гай. Мьстиславъ жє срѣтє и съ бояры своими и слугами, и прія и съ чєстію и любовію подъ свою руку, по братню слову по Володимєрєву, тако рєка: "Како тя имѣлъ братъ мой и чтилъ и дарилъ, а мнѣ дай Богъ тако жє имѣти тя, и чотити и дарити, и стоати за тобою въ твою обиду"; и по сємь начаша вєсєлитися. Мьстиславъ жє одари Кънъдрата конми красными и в сѣдлѣхъ дивныхъ, и порты дорогыми, и ины дары многы въда єму, и та-

[a] В Іп.: *свой посолъ.*

ко отпусти съ чєстію. По отъздѣ же Кондратовѣ из Любомля, пригна Яртакъ ляхъ из Люблина, и повѣдаша Вълодимєрови: "Ярьтакъ прієхалъ"; и нє вєлѣша єму пєрєдъ ся, и рєчє княгини своєй, иже роспроси єго, с чимь прієхалъ. Княгини же посла по нь, онъ же прійдє вборзѣ, и нача въспрошати єго: "Князь ти молвить, с чимь єси прієхалъ, повѣжь. Онъ

Володимєръ сжалися

же начаша повѣдати: Князь Лєстько мєртвъ", — Вълодимиръ же съжаливси росплакася по нємь, — "а прислали мя люблиньци, хотять князя Кондрата княжити въ Краковѣ; а наборзѣ хочю найти Кондрата, гдѣ будєть". Княгини же въшєдши повѣда рѣчь Ярьтакову. Вълодимєръ же вєлѣ дати подо нь конѣ: єго конѣ бо постали [1] бяху. И погна въборзѣ и наидє и у Володимєри, и нача повѣдати [2] Кондратови: "Князь Лєстько мєртвь; а прислали мя люблиньци, поєдь княжить к нам до Кракова". Кондратъ же възвєсєлися сєрдцємь и възрадовася душєю о княжєніи Краковскомъ, и поєха въборзѣ, и прієха в Любомль: хотяшє бо повѣсти-

763 ти [3] съ братомъ // о томъ, абы како єму погадалъ. Володимєръ же нє вєлѣ єму к собѣ прійти, но рєчє княгини своєй: "Иди же, повѣсти с нимь, да отряди, ать поєдєть прочь; а у мєнє єму нѣшто дѣяти. Княгини же въшєдши повѣда рєчь Кондратову: "Братъ ти, господинє, молвить: пошли съ мною своєго Дунаа; ать ми чєстно". И поєха въборзѣ к Люблину. Прієхавшю же єму к Люблину, и запроша ляховє городъ, а Кондрата нє

Кондрата не пустили

пустиша к собѣ. И ста Кондратъ на горѣ у мниховь и посла к горожаномъ, тако рєка: "На что мя єстє привєли, та *нынѣ* городъ прєдъ... мною єстє затворили?" Горожанє же рєкоша: "Ми тєбє ни привєли, ни слали по тєбє, но голова намъ Краковь, тамо же воєводы наша и боярє вєлиціи; ажє имєшь княжѣти въ Краковѣ, то мы готовы твои". По сємъ же повѣдаша Кондратови, аж рать идєть к городу, — творяхуть бо рать литовьскую, и пополошишася, и въбѣжє Кондратъ въ столпъ къ мнихомъ, съ бояры своими и съ слугами, и Дунай Володимировъ с ними; рати же пришєдши къ городу и познаша, ажє руская рать. Кондратъ же въспроси ратныхъ: "Кто єсть воєвода в сєй рати"? Они же повѣдаху: "Князь

Юрий Лвовичь хочеть Люблина

Юрій Львовичь: хотяшє бо собѣ Люблина и зємлѣ Люблиньскоє". И прієха Юрій къ городу, горожанє же нє подаша єму города, но и пристроивахуся крѣпко на бой; Юрій же позна лєсть ихъ. Онѣмъ же молвящимъ: "Княжє! лихо єздишь, рать с тобою мала; прієдуть ляховє мнози, съромъ ти будєть вєликъ". Юрій же, слышавь си словєса отъ нихъ роспусти дружину свою воєвать, и взяша полона много, а жита пожьгоша и сєла, и нє

764 остася ни в лѣсєхъ, но всє пожьжєно // бысть ратными, и тако възвратишася въсвоаси съ множьствомъ полона и чєляди и скота и коней; а Кондратъ поєха въсвоаси, възємь събѣ съромъ вєликъ: лѣпшє бы нє живь былъ. По сємъ же мятєжь бысть вєликъ въ зємли Лядьской.

Посолъ отъ Юрия Лвовича

[Въ лѣто 6796.] *Бысть же по сємъ минувшимъ нє по колицємъ днємъ* присла Юрій Львовичь посолъ свой къ стрыєви своєму князю Во-

[1] пристали; [2] молвити; [3] посѣдѣти.

лодимєру, рєка єму: "Господинє, стрыю мой! Богъ вѣдаєть и ты, како ти єсмь служилъ съ всєю правдою своєю, имѣлъ тя єсмь яко отца собѣ, абы тобѣ съжалилося моєя службы; а нынѣ, господинє, отєцъ мои прислалъ къ мнѣ, отнимаєть у мєнє городы, что ми былъ далъ, Бєлзъ, и Чєрьвєнъ, и Холмъ, вєлить ми быти в Дорогычинь и в Мєлницѣ; язъ бію чєломъ Богу и тобѣ, стрыєви своєму, даи ми, господинє, Бєрєстій, и то бы ми спол[н]у было". Вълодимєръ жє рєчє послу: "Сыновчє! рьци, нє дамь, вѣдаєшь самъ, иже я нє двою рѣчю, ни я пакь ложь былъ, а Богъ вѣдаєть и вся подънєбєснаа, нє могу порушити ряду, что єсмъ докончалъ съ братомъ своимъ Мьстиславомъ: далъ єсмь єму зємлю всю свою и городы, и грамоты єсми пописалъ"; с тыми словы отряди послы сыновца своєго. По сємь жє посла Володимєръ слугу своєго, доброго, вѣрного, имєнємъ Рачьшю къ брату своєму Мьстиславу, тако рєка: "Молви брату моєму: прислалъ, рци, къ мнѣ сыновєць мои Юрій, просить у мєнє Бєрєстіа, азъ жє єму нє далъ ни града, ни сєла; а ты, рьци, нє давай ничєго жє", — и взємь соломы в руку отъ постєля своє, рєчє: "Хотя быхъ ти, рьци, братє мои, тотъ вѣхоть соломы далъ, и того нє даваи по моємь животѣ никому
765 жє". Рачьша жє изнайдє Мьстислава въ Стожьци, и сказа // єму рѣчь братню. Мьстиславъ жє удари чєломь противу словомъ брата своєго, рєка: "Ты жє ми братъ, ты жє ми отєцъ мой Данило король, иже мя єси пріалъ подъ свои руци; а что ми вєлишь, а я радъ, господинє, тєбє слушаю"; Рачьшю жє одарилъ отпусти, и пріехавь сказа всє по ряду Володимєру. Потомь жє присла к Володимєру Лєвъ єпископа своєго пєрємышльского имєнємь Мємнона. Слугы жє єго повѣдаша єму: "Владыка, господинє, пріехалъ". Онъ жє рєчє: "Къторый владыка?" Они жє повѣдаша: "Пєрємышльскый, єздить отъ брата отъ Льва". Вълодимєръ жє бѣ уразумѣа дрєвняя и задняя, на что пріехалъ, посла по нєго. Онъ жє увойдє къ нєму и поклонися єму до зємлѣ, рєка: "Братъ ти ся кланяєть". И вєлѣ єму сѣсти. И нача посольство правити: "Братъ ти, господинє, молвить: стрый твои Данило король, а мои отєцъ лєжить в Холмѣ у святоа Богородица, и сыновє єго и братіа моя и твоа, Романъ и Шварно, всѣхъ кости тутъ лєжать; а нынѣ, братє, слышимь твою нємочь вєликую, а[бы] ты, братъ мой, нє загасилъ свѣчи надъ гробомъ стрыа своєго и братіи своєя, абы далъ городъ свой Бєрєстій: то бы была свѣща твоя". Вълодимєръ жє бѣ разумѣа притчѣ и тыхъ много словъ [a], и повѣстивь съ єпископомъ много отъ книгъ, занє бысть книжникъ вєликь и философъ, якого жє нє бысть въ всєй зємли и ни по нємь нє будєть, и рєчє єпископу: "Братє, рьци, Львє княжє! И ци бєз ума мя творишь, ажє быхъ нє разумѣлъ сєа хитрости? Ци мала ти, рьци, своа зємля, ажє Бєрєстіа хо-
766 чєшь, а самъ дръжа княжєніа три, // Галицькоє, Пєрємышльскоє, Бєльзъскоє, да нѣту ти сыти; а сє пакь мой и, рци, отєцъ, а твой стрый, лєжить въ єпископьи у святоа Богородици у Володимєри, а много ль єси надъ нимь свѣчь поставлялъ? Что єси далъ которыи городъ, а бы то свѣча

Володимєръ князь чловекъ ученъ и мудръ

И отвѣтъ єго

[a] В Іп.: *и темно слово.*

была? Ажє, рьци, просиль єси живыми, а ужє пакь мєртвыми просишь; нє дамъ нє, рєкъ, города, но ни сєла нє возмєшь у мєнє, розумѣю я твою хитрость, нє дамъ". Вълодимєръ жє, одаривъ владыку, отпусти, занє бысть нє бывалъ у нєго николи жє.

Болѣзнь Володимерова

Князю жє Вълодимєру [Васильковичю вєликому] лєжащю в болєсти своєй полно 4 лѣта, болєзнь жє єго сицє скажємь: нача єму гнити исподняя устна, пръвого лѣта мало, на другоє и на трєтіє болма почя гнити. И єщє жє єму нє вєльми болну сущю, но [ходяшєть и] єздяшє на кони, когда хотяшє и розда убогымъ имѣніє своє всє: злато и срєбро, и камєніє драгоє, и поясы золотыє отца своєго и срєбряныє своє, ижє бѣ по отци своємь стяжалъ, всє розда; и блюда вєликаа срєбряныє, и кубькы златыє и срєбряныє, самъ прєдъ своима очима поби и поліа у гривны, и мониста вєликаа золотаа бабы своєя и матєрє своєя всє поліа, и розосла милостыню по всєй зємли; и стада розда убогымъ людємь, и у кого то коня нѣтъ и тѣмь, ижє є то погибли в Тєльбужину рать. Къ сєму жє кто исповѣсть многыє твои и нощныа [1] милостыня и дивныа щєдроты, яжє къ убогымь

Володимеръ

767 творяшє, и къ // сиротамъ и к болящимь, къ вдовамъ и кь жаднымъ всѣмь творяшє милость трєбующимъ милости? Слышаль бо бѣ глаголъ [2] господєнь къ Навходоносору цару: съвѣтъ мой да будєть ти вгодєнъ, и нєправды твоа щєдротами нищихъ, єжє слыша тыи, о чєстничє, дѣломъ сконча слышаноє, просящимъ подаа, нагыа одѣваа, жадныа и альчныа насыщаа, болящимъ всяко утѣшєніє посылаа, длъжныа искупаа, *работныа свобождаа:* твоя бо щєдроты и милостыня и нынѣ въ чєловѣцєхъ поминаємы суть, пачє жє прєдъ Богомъ и аггєлы єго; єя жє ради добропрєлюбныа Богомъ милостыня и многодрьзновєніє имѣєши къ нєму, яко присныи рабъ Христовъ. Помагаєть ми словєсы рєкый милость хвалится на судѣ, милостыни мужу яко пєчати с нимь. Вѣрнѣє жє самого Господа глаголъ: блажєни милостивии якъ тии помиловани будуть. Иноє жє яснѣє и вѣрнѣє послушєство привєдємь отъ тєбє отъ Святыхъ Писаній, рєчєньноє Іаковомъ апостоломъ: яко обративый грѣшника отъ заблуженія пути єго, спасєть душю и покрыєть множьство грѣховь. Тый жє и цєркви многы Христовы поставль и служитєля єго въвєдъ, подобничє вєликого Костянтина, равноумнє, равнохристосолюбєць, равночтитєлю служитєлємь єго! Онъ съ святыми отци Никєискаго събора законъ чєловѣкомъ полагашє: ты жє съ єпископы и игумєны снимаася чясто, съ многымъ смирєніємь, много бєсѣдоваше отъ книгь о житіи свѣта сєго тлѣньнаго. Но мы на прєдлєжащєє възвратимся.

Исходящю жє 4-му лѣту и наставши зѣмѣ, и нача болма нємочи,

768 опада єму // всє мясо съ брады, и зубы исподніи выгниша вси, и чєлюсть бородная пєрєгни. Съй жє бысть вторыи Ієвъ. И вънiидє въ цєрковъ святого и вєликого мучєника Христова Гєорьгіа, хотя взяти причастіє у отца своєго духовного; и вънійдє въ олтаръ малый, идє жє єрєй съвлачаху ризы своя, ту бо бяшє єму обычай всєгда ставати, и сѣдє на столци, занє нє

Володимеръ пошелъ в церковь

[1] нєщадныя; [2] глась.

можашє стоати отъ нємочи, и въздєвь руци на нєбо моляшєся съ слъзами, глаголя: "Владыко Господи Божє мой! Призри на нємощь мою и виждь смирєніє моє, одръжащаа мя нынѣ: на тя бо уповаа тръплю; и о всѣхъ сихъ благодару тя, Господи [Божє], благаа пріяхъ отъ тєбє въ животѣ моємь, то злыхъ ли нє могу тръпѣти? Яко дръжавъ твоєй годѣ, тако и бысть, яко смирилъ єси душю мою, и въ царствіи твоємь причастника мя сътвори, молитвами пречистыа твоєя Матєрє, пророкъ апостолъ и мучєникь и всѣхъ преподобныхъ святыхъ отєцъ; яко жє и тіи пострадавьшє и угодьжшє тєбѣ, искушєни быша отъ діавола, яко злато въ грънилѣ: ихъ жє молитвами, Господи, избраньномь твоємь стадѣ съ

Приходъ из церкве Володимеровъ

десными мя овцами причти". Пришєдшю жє єму отъ цєркви и лєжє, и по томь нє выходи [1] вонь, но болма нача изнємогати. И отпада єму мясо всє съ бороды, кость бороднаа пєрєгнила бяшє, и бысть выдѣти и гортань; и нє въкуша по 7 нєдєль ничто жє, развѣ одиноє воды, и тоє жє поскуду. И бысть в чєтвєртокъ на ночь поча изнємогати, и яко бысть в куры, и позна в собѣ духь изнємагающь ко исходу души; и възрѣвь на нєбо и въздавь хвалу Богу, глаголя: Бєсмєртныи Божє! Хвалю тєбє о всємъ:

769

царъ бо єси всѣмъ ты єдинъ въистинну, // подаа всєй твари всє богатьство имъ и наслажєніє; ты бо сътворивь мира сєго, ты съблюдаєши, ожидаа душа, яжє посла, да добру жизнь жившимь почтєши яко Богь, а єжє нє покорившюся твоимъ заповѣдємь прєдаси суду: вєсь бо судъ правєднымъ отъ тєбє и бєсконєчна жизна отъ тєбє, благодатію своєю вся милуєши притѣкающаа к тєбѣ. И кончавь молитву, въздѣвъ руци на нєбо, и

Умре Володимеръ

Преставися Володимеръ

прєдасть душю свою въ руци Божіи, и приложися къ отцємь своимъ и дѣдомъ своимъ, отдавь общій длъгь, єго жє нѣсть убєжати всякому рожоному. Свитающю жє пятку, и тако прєставися благовѣрный и христолюбивый, вєликый князь Володимєръ, сынъ Василковъ, внукъ Романовь княживъ по отци 20 лѣтъ. Прєставлєніє жє єго бысть в Любомли городѣ,

1289

в лѣто 6797, мѣсяца дєкабря в 10 дєнь, на святого отца Мины. Княгини жє єго съ слугами дворьными омывшє єго, и увиша єго оксамитомъ съ круживомъ, яко жє достоить царємь, и возложившє єго на сани и повєзоша єго до Володимєря; горожанє жє отъ мала и до вєлика, мужи и

Горожане по Володимере плачутъ

жєны и дѣти, съ плачємь вєликымъ проводиша своєго господина. Привєзъшє жє у Володимєрь въ єпископью къ святѣи Богородици, и тако поставиша єго на санєхъ въ цєркви, занє бысть поздно. Того жє вєчєра по всєму городу увѣдана бысть смєрть княжа; наутріа жє, по отпѣтіи заутрєнѣ, прійдє княгини єго и сєстра єму Олга и княгини Олєна чєрница, съ плачємь вєликымъ прійдоша, и вєсь городъ съидєся, и боярє всѣ старіи и молодіи плакахуся надъ нимь. И єпископъ жє володимєрьскій Євсєгьній,

770

// и вси игумєни, и Огапидъ, Пєчєрьскый игумєнъ, и поповє всєго города, пѣвшє надъ нимь обычныа пѣсни, и проводиша съ богохвалными пѣсни и кадилы добровоньными и положиша тѣло єго въ отнѣ

Пѣсни обычныя

гробѣ; и плакашася по нємь володимєрци, поминающи єго добросрьдіє до сєбє, пачє и слугы єго плакахуся по нємь, слъзами обливающи лицє

[1] вылазя.

Плачь княгининъ по мужи

своє, и послѣднюю службу сътворшє єму, опрятавшє тѣло єго, въложиша и въ гробъ, мѣсяца декабря 11 день, на память святого Данила Стлъпника [в суботу]. Княгини же єго бєспрєстани плакахуся, предстоящи у гроба, слезы отъ себє изливающє яко воду, сицє въпіющє, глаголашє: "Царю мои благый, кроткый, смиреньный, правдивый! Въистинну нарєчєно бысть тобѣ имя въ крєщєніи Іоаннъ, всєю добродѣтєлію подобєнъ єси єму: многыа досады пріємь отъ своихъ сродникь, нє видѣхъ [тя], господинє мой, николи жє противу ихъ злу никоторого жє зла въздающа, но на Бозѣ вся покладывая провожашє". Найпачє плакахуся по нємь лѣпьшіи мужи володимєрьстіи, рєкучє: "Добро бы намъ, господинє, с тобою умрєти, сътворшєму толику свободу, яко жє и дѣдъ твой Романъ свободилъ бяшє отъ всѣхъ бѣдъ [1]; ты жє бяшє, господинє, сєму порєвновалъ, и наслѣдилъ путь дѣда своєго; нынѣ жє, господинє, к тому нє можємь тєбє узрѣти, ужє бо солнцє нашє зайдє намъ и въ обидѣ всѣ остахомъ"; и тако пла[ка] вшєся надъ нимь всє множество вълодимєрцєвъ, мужи и жєны и дѣти, съ нѣмци, и сърожци, и новогородци, и жидовє плакахуся яко въ возятіи Иєрусалиму, єгда вєдяху ихъ в полонь // вавилоньскый, и нищіи и вбозіи, и чєрноризци и чєрници: бѣ бо милостивь на вся нищаа. Съй[же] благовѣрный князь Володимєрь възрастомь бѣ высокъ, плєчима вєликъ, лицємь красєнъ, волосы имѣа жєлты кудрявы, бороду стригій, рукы жє имѣ красны и ногы; рѣчь жє бѣ в нємь тлъста и устна исподняя дєбєла, глаголашє ясно отъ книгъ, занє бысть философъ вєликъ, и ловєць хитръ и хороборь, кротокь, смирєнъ, нєзлобивь, правдивь, нє мьздоємєць, нє лживъ, татьбы нєнавидя, питіа жє нє пи отъ възраста своєго. Любовь жє имѣашє къ всѣмъ, пачє жє и къ братіи своєй, въ крєстьномъ жє цѣлованіи стоашє съ всєю правдою истинною, нєлицємѣрьною; страха жє Божіа наполнєнъ, пачє жє милостини прилєжашє, манастырѣ набдя, чєрньци утєшаа и вся игумєны съ любовію пріимаа, и монастырѣ многы създа на вєсь цєрковный чинъ и на цръковникы отвръзлъ єму бяшє Бог сєрдцє и очи; ижє нє помрачи своєго ума піаньствомъ, кормитєль бо бяшє чрьньцємь и чєрницамъ, и убогымъ, и всякому чину яко възлюблєньный отєцъ бяшє, пачє жє милостиною бяше милостивь. Слыша господа глаголюща: ащє сътворитє братьи моєй мєншєй, то мнѣ сътворитє. И пакы Давыдь глаголєть: блажєнь мужь милуа и дая вєсь дєнь, гдє ся нє потькнєть [a]. Мужьство и умь в нємь живяшє, правда жє и истиньна с нимь ходиста, и иного добродѣяніа много в нємь бяшє. Гордости жє в нємь нє бяшє, занє уничижєньна бысть гордость прєдъ Богомъ и чєловѣкы: но всєгда смиряшє образъ свой, съ-// крушєньномъ сєрдцємь и въздыханіє отъ сєрдца износя и слєзы отъ очію испущаа, покааніє Давыдово пріимаа, плачася о грѣсѣхъ своихъ, възлюбивь нєтлѣннаа пачє тлєньныхъ, и нєбєснаа пачє врємєнныхъ, и царство съ святыми у Всєдръжитєля Бога пачє прєтєкущаго сєго царства зємнаго; и чєсти тя объщника Господь на нєбєсѣхъ сподоби, благовѣріа твоєго

По Володимере все плачутъ

771

Трезвость Володимерова

772

[1] обидъ.

[a] В Іп.: *о Господѣ не потькнеться.*

ради, єже имѣ въ животѣ своємь. Добръ послухъ благовѣрію твоєму оби[тє]лничє святаа цєрькви святаа Богородица Маріа, южє създа прадѣдъ твой на правовѣрьной основѣ, идє жє и мужествєньноє твоє тѣло лєжить, жда трубы архаггєловы. Добръ зѣло послухъ братъ твой Мьстиславь, єго жє сътвори Господь намѣстника по тобѣ твоєму владычьству, нє рушаща твоих уставъ, но утвръжающа, ни умаляюща твоєму благовѣрію положєніа, но пачє прилагающа, нє казя, но вчиняюща; и ижє нєскончаньнаа твоа учиняюща, яко Соломонъ Давыда, ижє домъ божій вєликый святый єго мудрости създа, на святость и на очищєніє граду твоєму; южє всякою красотою украси, златомъ и срєбромъ, и камєніємь драгымъ, и съсуды чєстными, яжє цєркви дивна и славна всѣмъ окружнымъ сторонамъ, яка жє ина нє обращєтся въ всєй полунощ[н]й зємля, отъ востока и до запада. И славныи городъ твой Вълодимєръ вєличєствомъ яко вєнєц обложєнъ, прєда люди твоа и городъ святѣй и славнѣй и скорѣй на помощь хрєстіаномъ святѣй Богородици; да єжє цєлованіє архаггєлово дасть Богородици,

773 будєть и городу сєму; // ко оной бо [рєчє:] "Радуйся, обрадованьнаа, Господь съ тобою! "къ городу жє: "Радуйся, благовѣрный городє, Господь с тобою!"

Похвала

Въстани отъ гроба твоєго, о чєстнаа главо, въстани! Отътряси сонъ: нѣси бо умрълъ, но спишь до обьщєго въстаніа. Въстани: нѣси бо умрълъ, нѣсть бо ти умрєти лѣпо, вѣровавшю въ Христа, всєму миру Живодавца; отряси сонъ, възвєди очи, да видиши, какоа ти чєсти Господь тамо сподобивь, и на зємли нє бєзъпамятно оставилъ братомъ твоимь Мьстиславомъ. Въстани, до [1] брата своєго, красящаго столъ зємли твоєя*. К нєму жє вижь и благовѣрную свою княгиню, како благовѣріє дръжить по приданію твоєму, како поклоня[є]тся имєни твоєму: видє жє, яко ащє нє тѣломь, но духомъ показаєть ти Господь вся си, яко твоє вѣрноє въсѣаніє нє исушєно бысть зноємъ нєвѣріа, но дъжчємь Божіа поспѣшєніа распложєно бысть многоплоднѣ. Радуйся, учитєлю нашь и наставничє благовѣріа ты правдою бѣ оболочєнъ, крѣпостію южє прєпоясань и милостынєю яко гривною утварью златою украсуяся, истиньною обвить, смысломъ вѣнчанъ. Ты бѣ, о чєстнаа глава, нагымъ одѣяніє, ты бѣ алчющимъ кръмитєль и жажющимъ въ утробѣ [2] оглажєніє [3], вдовицамъ помощникъ, страннымъ покоищє, бєспокровнымъ покровъ, обидимымъ заступникъ, обогатєніє убогымъ, страньно пріємникь; имъ жє благымъ дѣломъ иннѣмь възмєздіє пріємля на нєбєсѣхъ благаа, яжє уготова Богъ любящимъ Отца и Сына и Святаго Духа.

Зри

774 Сє азъ князь Мьстиславъ, // сынъ королєвь, внукъ Романовъ, уставляю ловчіє на бєрєстіаны и у вѣкы, за ихъ коромолу: съ ста по двѣ локнѣ мєду, а по двѣ овци, по пятьнадєсять ятковь и лну, а по сто хлѣбовъ, а по пяти цєбровъ овса, а по пяти цєбровь рьжи, а по 20 куровь; а по толку съ всякого ста; а на горожанєхъ 4 гривны кунъ; а кто

Дань на берестянъ уставленаа отъ Мстислава, брата Володимерова

---

[1] видь; [2] вьртьнѣ; [3] оглашение.

* Далі в Іп. сп. йде текст, вміщений в Хлєб. в іншому місці.

моє слово порушить, а станєть съ мною прєдъ Богомъ. А вписалъ єсмь в лѣтописєць коромолу ихъ. И утвєрдивъ жє засаду въ Бєрєстіи и поєха до Володимєря, прієхавшю жє єму у Володимєрь, и съєхашася къ нєму бояре єго статіи и молодіи, бєсчислєньноє множьство. Тогда жє прієхалъ бяшє Кондратъ князь Съмовитовичь.

Зо всѣми миръ

Князь жє Мьстиславь сѣдє на столѣ брата своєго Володимєря, на самыи вєликь дєнь, в лѣто 6797 12 мѣсяца априля 10 дєнь, и нача княжитѣ по братѣ своємь, правдолюбіємь свѣтяся къ всєй братіи своєй и къ бояромъ и къ простымъ людємь; и бысть радость вєлика людємь тогда: сє въскрєсєніє Господнє, а сє княжє сѣдєніє; миръ дръжа съ околнымы сторонами, с ляхи и с нѣмци и с литвою, одръжа зємлю свою вєличєствомъ олны по Татары, а сѣмо по Ляхы и по Литву. Тогда жє литовьскый князь Будикидь и братъ єго Буивидь даша князю Мьстиславу городъ свои Волковыєскь, абы с ними мирь дръжалъ. Тогда жє прієха Кондратъ князь Съмовитовичь къ Мьстиславу, прося собѣ помочи на ляхы, пойти хотя на княжєніє Судимирьскоє. Мьстиславъ жє обєща єму, а Кондрата // одари и бояры єго всѣ и отпусти и, рєкъ єму: "Ты поєдь, а я по тобѣ пошлю рать свою". Кондратови жє поѣхавшю, Мьстиславъ жє съвокупи рать свою, посла ю, нарєкь Чюдина воєводу; и тако сѣдє Кондратъ князь в Судомирю князємь Мьстиславомъ, сыномъ королєвымъ, и єго помочью.

Будикидъ и Буйвидъ — князи литовские

775

Кондратъ Съмовитовичь Мьстиславомъ поставленъ на панство в Судомиру

По Лєстьку жє сѣдє въ Краковѣ Болєславъ Сомовитовичь, братъ Кондратовъ, и пришєдъ Индрихъ, князь вротьславьскый и выгнаша єго хотя самъ княжити. Болєслав жє съвокупилъ [рать свою и] братію свою Кондрата и Локотка, пойдоша на Адриха къ Кракову. Индрихъ жє нє стєрпѣвь прихода ихъ, выєха вонъ до Въротьславля, а засаду свою посади въ Краковѣ, нѣмци, лучшіє свои мужи, обєщался имъ дары вєликими и волостьми, а самѣхъ води къ крєсту, како бы нє пєрєдати городъ Болєславу; они жє цѣловаша крєсть, рєкущє: "Можємъ и головы своа сложити за тя, а нє пєрєдамы [города]". Индрихъ жє и кормъ имъ остави до изобилья. Болєславу жє пришєдшю съ братьєю своєю, и въєха въ мѣсто, а в городъ нѣ лзѣ бысть въєхати ратнымъ, занє бороняху [1] крѣпко из нєго порокы и самострѣлы, тѣмъ жє и нє мощно бысть приступити къ нєму; и сташа водаль [2] города, изьєдаючи сєла. И выєхавъ въ зажитьє єдиною воздалъ отъ города; мѣстичи жє нє воєвахуся [3] по Болєславѣ съ горожаны, но рєкоша: "Кто сядєть княжити въ Краковѣ, то нашь князь". И стояша [у города] лѣто цѣло, біющєся в города, и нє вспѣвшє в нєго ничто жє.

Болеславъ по Лестьку в Краковѣ

Индрихъ вротиславскій с Кракова выехалъ, оставивъ нѣмцовъ своихъ

Болеславъ з братьею въехалъ в Краковъ

Въ замку нѣмцѣ боронятъ крѣпко

776

Князь Левъ на помочь Болеславу. Кондратъ и Локотко и Болеславъ — братіа

Того жє лѣта князь Лєвъ, // братъ Мьстиславовь, сынъ королєвъ, внукь Романовъ самъ идє в помочь Болєславу. Пришєдшю жє єму къ Кракову, радъ бысть єму Болєславь, и Кондратъ и Локотко, яко отцу своєму: занє бысть Лєвъ князь мудрый [4], и хороборъ, и крѣпокъ на рати, нє мало бо показа мужьство своє въ многыхъ ратєхъ. И нача Лєвъ єздити около города, абы [єму] куда мощно взяти єго, и горожаномъ грозу пода-

Левъ — человѣкъ мудръ и храборъ на ратехъ

---

[1] боряху; [2] около; [3] бьяхуся; [4] думенъ.

Князь молится о мирномъ похованю брата своего Мстислава

ваа; и нє бысть мощно никуда жє: вєсь бо бяшє вчинєнь отъ камєнє и утвєрженіє єго нємало, порокы и самострєлы коловоротными вєликими и малыми. По сємъ жє єха въ станы своа, наутріа жє въставь.

И зрєніа сладкаго лицє єго насыщаася, моли о зємли брата своєго, прєданіа єму тобою, и о людєхъ, в нихъ жє благовѣрно владычьствова, да съхраниши я въ мирѣ и въ благовѣріи и да славитися в нємъ правовѣрію, и да блюдєть Господь Богъ отъ всякоя рати и прєданіа и отъ голода, нашєствіа иноплємєньникь и отъ усобныа рати; пачє жє помолися о братѣ своємъ Мьстиславѣ, добрыми дѣлы бєзъ соблазна Богомъ даньныа єму люди управивьшю, стати с тобою нєпостыдно прєдъ прєстоломъ всєдръжитєля Бога, и за трудъ паствы людій єго пріати отъ нєго вѣнєць славы нєтлєніа, съ всѣми правєдными, аминь.

Володимеръ Василковичь по смерти нетлѣненъ въ гробѣ

Сєму жє благовѣрному князю Володимєрю, нарєчєному въ святомъ крєсщєніи Іоанну, сыну Василкову, вложєну въ гробъ, и лєжа въ гробѣ тѣло єго нє замазано отъ 11 днє мѣсяца дєкабря до 6 днє мѣсяца априля. // Княгини жє єго нє можашє ся втолити, но пришєдши съ єпископомъ Євсєгєніємь и съ всѣмъ крилосомъ, открывши гробъ, и видиша тѣло єго цѣло и бѣло, и благоуханіє отъ гроба бысть и воня подобна араматъ многоцѣнныхъ; и тако чюдо видѣ, видѣвшє жє прославиша Бога, и замазаша гробъ єго, мѣсяца априля въ 6 дєнь, вь срєду страстноє нєдѣли.

777
Євгеній епископ

Юрій, князь пиньскій, сынъ Володимеровъ, и Демидь братъ єго

Тоє ж зимы прєставися пиньскый князь Юрій, сынъ Володимєровь, кроткый, смирєньный, правдивый; и плакася по нємь княгини єго, и сыновє єго, и братъ єму Дємидъ князь, и вси людиє плакахуся по нємь плачємь вєликымь.

Иванъ, князь степаньскій

Тоє жє зимы прєставися стєпаньскый князь Ивань, сынъ Глѣбовь, плакахуся по нємь вси людиє отъ мала и до вєлика; и нача княжити в нєго мѣсто сынъ єго Володимєръ.

Камянець мѣсто на Льстнѣ рѣцѣ. Вежа в немъ саженей 17 в высоту

Церковъ в Камянцу

В Бѣлску

Образъ святыа Богородица в Володимери коштовный

Образъ Спасовъ

**Князь же Володимєръ, въ княжєніи своємъ, многы городы зруби, по отци своємъ: зруби Бєрєстій и за Бєрєстіємь зруби городъ на пустомъ мѣстѣ, нарицаємѣмь Льстнѣ, и нарєчє имя єму Камєнєць, занє бысть камєна зємля. Създа жє въ нємъ столпъ камєнъ, высотою 17 сажнєй, подобєнъ удивлєнію всѣмъ зрящимъ на нь; и цєрковъ постави Благовѣщєніа святыа Богородица, и украси ю иконами златыми, и съсуды скова служєбныа срєбрєны, і єуангєліє опракосъ оковано срєбромъ, апостолъ опракось, и парамья, и съборникь отца своєго туто жъ положи, и крєсть въздвизалныи положи. Тако жє и у Бѣлску поустрои цєрковъ иконами и книгами. У Володимєри жє списа Святаго Дмитрєа всєго, и съсуды служєбныє срєбряныє окова, и и // кону прєчистыа Богородица окова срєбромъ с камєніємъ дорогымъ, и завѣсы золотомъ шиты, а другыє оксамитныє съ дробницєю, и всѣми узорочіи украсі ю. У єпископъи жє у святоа Богородица образъ Спаса вєликаго окова срєбромъ, єугангєліє списавь и окова срєбромъ и да святои Богородици, и апостолъ списа опракосъ,

778

---

* Фрагмент, позначений однією зірочкою, відсутній в Іп.

** Текст, позначений двома зірочками, в Іп. стоїть в іншому місці.

Єуангеліє опракосъ самъ князь писалъ и, оправивше златомъ, далъ въ єпископію перемышльскую

Спасъ с фиинптомъ В Любомли церковъ святого мученика Георгіа

Фиинптъ

779

Книги церковныи

Єрмолой молитвеникъ

Образъ святого Георгіа

Колоколы В Берестіи столпъ высокій

святой Богородици да, и съсуды служебныє жьженого золота с каменіємь драгымъ Богородици же да, образъ Спасовъ окованъ золотомъ съ драгымъ каменіємъ постави у святоа Богородица, въ память събѣ. Въ манастырь въ свой апостолы да єуангеліє опракосъ, и апостолъ самъ списавь, и съборникь великый отца своєго туто жє положи, и крєсть въздвизалный и молитвєникь да. Въ єпископью Перємышльскую да єуангеліє опракосъ, окованьноє срєбромъ съ женчюгомъ, самъ же съписалъ бяшє; а до Чернѣгова пославь въ єпископью єуангеліє опракосъ золотомъ писано, а окованьно срєбромъ съ женчюгомъ, и среди єго Спаса с фиинптомъ; въ луцкую єпископью да крєсть великъ срєбрянъ позлотисть, съ честнымъ дрєвомъ. Създа же и церкви многы: в Любомли же постави церковъ каменну святого и великого мученика Христова Георгіа, украсі ю иконами коваными, и съсуды служебныє срєбряны скова, и платци оксамитны шиты золотомъ съ женчюгомъ, херувимъ и серафимъ, и иньдитья золотомъ шита вся, а другаа паволокы бѣлчатоє, а в малою олтару обь иньдитьи бѣлчатоє жє паволокы; єуангеліє списа опракосъ, окова є всє золотомъ и каменіємь дорогымъ съ женчюгомъ, и дє Исусъ на немъ скованъ отъ злата, цяты великы съ фиинптомъ, чюдно видениємъ, а другоє // єуангеліє опракосъ жє волочєно оловиромъ, и цяту възложи на нє с фиинптомъ, а на ней святаа мученика Глѣбь и Борисъ, апостолъ опракосъ, прологы списа 12 мѣсяца, изложєно житіа святыхъ отєцъ и дѣаніа святыхъ мученикь, како вѣнчашася своєю кръвію за Христа, и мѣнєй 12 списа, и тріоди, и охтаи и єрмолои, списа жє и служєбникъ святому Георгію, и молитвы вечєрніи и утрьніи списа, особь молитвєника; молитвєникъ жє купилъ въ протопопиноє и да на нємъ 8 гривєнъ кунъ, и да святому Георгію; кадилници двѣ, одина срєбрєна, а другаа мѣдєнаа, и крєсть въздвизалный да святому Георгію; икону жє списа на золотѣ намѣстную святого Георгіа, и гривну златую възложи на нь съ женчюгомъ; и святую Богородицю списа на золотѣ жє намѣстную, и възложи на ню монисто золото с каменіємь дорогымъ; и двєри соліа мѣдяныє; почалъ жє бяшє писати ю и списа всѣ три олтарѣ, и шія вся съписана бысть, но нє скончана, зайдє бо и болєсть; поліа жє и колоколы дивны слышаніємь, такыхъ жє нє бысть въ всєй зємли. В Берєстіи жє създа стлъпь каменъ, высотою яко и каменєцькый; постави жє и церковъ святого Петра, и єуангеліє да опракосъ оковано срєбромъ, и служєбныє съсуды скованы срєбрєны, и кадилница срєбрєна, и крєсть въздвизалный туто положи; и инаа многаа добродѣяніа съдѣа въ животѣ своємъ, яжє словуть по всѣмъ зємлямъ. Туто жє положимъ конєць Вълодимєрову княженію **.

[Начало княжения в Володимерѣ Мьстислава великаго князя.]

780

Мстиславъ пріехалъ по погребѣ братнемъ и плачетъ плачемь великимъ

[Въ лѣто 6797.] Володимєру жє вложєну въ гробь. Братъ жє єго [1] нє притяжє на схоронѣньє [2] тѣла єго [3]: но пріеха жє послѣ с бояры своими // и съ слугами, и єха въ єпископью къ святой Богородици, идє жє положєнъ бысть братъ єго Володимєръ, и плакася надъ гробомъ єго пла-

[1] Князь жє Мьстиславъ; [2] погребенье; [3] брата своего Володимѣра.

Берестяне и инши мѣста поддались князю Юрію

чємь вєликымъ зѣло, яко по отци своємь по короли; [и] утоливъ жє отъ плача [Мстислав], и нача россылати засаду по всѣмъ городомъ. Хотящю жє єму послати до Бєрєстіа, и до Камєньца, и до Бѣльска, и прійдє єму вѣсть, аже уже засада і Юрієва в Бєрєстіи и в Камєнци и в Бѣльску. Бєрєстіанє бо вчинили коромолу бяху — [и] єщє Володимєру князю больну сущю, — они жє єхавъшю къ Юрієви князю цѣловаша крєсть на томъ, рєкучи: "Како нє достанєть стрыа твоєго, [ино] мы твои и городъ [твой], а ты нашь князь". Вълодимєру жє прєставльшюся, Юрій услышавь вѣсть о стрыи своємъ, и єха в Бєрєстій и нача княжити в нємь, по совѣту бєзумныхъ своихъ бояръ молодыхъ и коромолниковь бєрєстіанъ. Мьстиславу жє рєкоша бояре єго и братни бояре: "Господинє! Сыновєць твой вєликую сьромоту възложи на тя; тобѣ далъ Богъ и братъ твой, и молитва дѣда твоєго и отца твоєго, можємь, господинє, и головы своа положити за тя, и дѣти наши; поиди, пръвіє займи городы єго Бєлзь и Чєрвєнъ [но] тъ жє пойдєшь къ Бєрєстію". Князь жє Мьстиславь бяшє лєгкосръдь, и рєчє бояромъ своимъ: "Нє дай ми Богъ того учинити, аже бы мнѣ пролити кръвь нєповиньную; но я исправлю Богомъ и благословєніємъ брата своєго Володимєра". И посла послы къ сыновцю своєму, тако рєка: "Сыновчє! Аже бы ми ты нє былъ на томъ пути и нє слышалъ ты: но ты самъ слышалъ гораздо, и отєцъ твой и вся рать слышала, аже // братъ мой Володимєръ далъ ми зємлю свою всю и городы, по своємь животѣ, при царєхъ и при єго радцахъ, а вамъ повѣдалъ, а я повѣдалъ жє; аже чєго єси хотѣлъ, чєму єси тогда съ мною нє молвилъ при царєхъ? А повѣжь ми то, самъ ли єси въ Бєрєстіи сѣлъ своєю волєю, ци ли вєлєніємь отца своєго, абы ми вѣдомо было, нє на мєнє жь та кровь будєтъ, но на виноватомъ? А по правомъ Богъ помощникъ и крєсть чєстный; я жє хочю правити татары, а ты сѣди, аже нє поєдєшь добромъ, а зломъ пакь поєдєшь". По сємь жє посла къ брату своєму къ Львови єпископа своєго володимєрьскаго, рєка єму: "Жалую, рьци, Богу и тєбѣ, занє ми [рци] єси по бозѣ братъ ми єси старєйшіи; повѣжь ми, братє мои, право, своєю ли волєю сынъ твои сѣдитъ в Бєрєстіи, ци ли твоимъ повєлєніємь? Аже будєть твоимъ повєлєніємь сє вчинилъ, сє жє ти повѣдаю, братє мой, нє тая: послалъ єсмь възводити татарь, а самь пристроиваюся; а яко мя Богъ россудить с вами, а нє на мнѣ будєть та кровь, но на томъ, кто кривду вчинилъ" [а].

Послы отъ Мстислава до Юрья сыновца

781

Поселъ до Лва єпископъ володимерьскій

Телебужина рать

Отповѣдь Лвова Мьстиславу

Лєвъ жє убоявся того вєлми, и єщє бо тому [1] нє съшла оскомина Тєлєбужины рати, и рєчє єпископу, послу [б] брата своєго: "Сынъ мой, рьци, нє моимъ вѣданъємь сє вчинилъ [то одинъ Богъ вѣдаєть, но своємь молодымъ умомъ учинилъ]; о сємь, рьци, братє мой, нє пєчалуй, шлю я къ нєму, ать поєдєть вонъ из города сынъ мой". Єпископъ жє прієха къ Мьстиславу нача повѣдати рѣчь братню; Мстиславу жє любо бысть то. По сємь жє Мьстиславь вборзѣ посла гонцѣ по Юріи князи порусскомъ, вєля єго въротити назадъ, послалъ бо єго бяшє възводить та-

Юрій порускій поселъ ко татаромъ

---

[1] єму.

[а] В Іп.: *но на виноватомъ, кто будеть криво учинилъ;* [б] Слово *послу* дописано над рядком.

782

Отъ Лва посолъ до Юріа сына, веля ему грозно уступити города Мьстиславу Посолъ отъ Мьстислава

тарь на сыновца своєго; тогда бо Юрій порусскый служашє // Мьстиславу, а пръвоє [служилъ] Володимєру. Сє жє услышавь Лєвъ князь, посла Сємєна своєго Дядьковича къ сынови своєму съ прочными рѣчьми, рєка єму: "Поєдь вонъ из города, нє погуби зємлѣ: братъ мой послалъ възводить татарь; нє поєдєшь ли вонъ, и я тъ буду помочникь брату своєму Мьстиславу на тя; ажє ми будєть смєрть, по моємь животѣ даю зємлю всю свою брату своєму Мьстиславу, а тобѣ нє дамъ, ажє мєнє нє слушаєшь отца своєго". Сємєнови жє єдущю къ Юрієви, Мьстиславъ жє посла с нимъ Павла Дєнисієвича, тъй бо єздиль бяшє ко Львови и вѣдаєть всѣ рѣчи; посла жє нимъ отца своєго духовнаго, рєка Павлови: "Ажє ти поєдєшь вонъ сы[но]вєць ми, наряди жє до мєнє кормъ и питіє, тако жє и в Камєнци наряди". Сємєнови жє пріехавьши къ Юрьєви повѣдающю рѣчь отчю, и бысть заутра поєха Юрій вонъ из города съ вєликымъ съромомъ, пограбивь вся домы стрыа своєго, и нє остася ни камєнь на камєни въ Бєрєстіи и въ Камєнци и в Бѣльску. Павєлъ жє Мьстиславу повѣда єму: "Сыновєць ужє поєхалъ, а ты, господинє, поєдь у свои городъ". Мьстиславъ жє поєха до Бєрєстіа. Єдущу жє єму къ городу, и срѣтоша єго горожанє съ крєсты отъ мала и до вєлика, и пріаша съ радостію вєликою своєго господина. Бєрєстіанє жє, начальници коромолѣ, бѣжаша по Юріи до Дорогичина, цѣловалъ бо к нимъ крєсть на томъ: Нє выдамъ васъ стрыєви своєму. Мьстиславъ жє прєбывъ мало дній въ Бєрєстіи, и єха до Камєнца и до Бѣльска, и ради быша єму вси людіє; утвєрди люди, и засаду

783

посади // въ Бѣльску и в Камєнци, и прієха в Бєрєстій и рєчє бояромъ своимъ: "Єсть ли ловци здѣ"? Они жє рєкоша: Нєтуть, господинє, извѣка. Мьстиславъ жє рєчє: "Я пакь уставляю на нѣ ловьци за ихъ коромолу, абы ми нє зрѣти на ихъ кровь"; и повєлѣ писцю своєму писати грамоту *.

Юрій уступаєтъ з соромомъ заграбивши все

Мьстиславъ до Берестіа и до иныхъ мѣстъ

Тынець городъ

Пойдоша къ Тынцю, и быша нєгодящю солнцю пойдє крѣпко [a], одва города нє взяша: мнози горожанє отъ нихъ избиты быша, а друзіи ранєни, а свои всѣ цѣли [быша]. И прійдє Лєвъ опять къ Кракову, и повєлѣ воємь своимъ пристроиватися, хотя поити къ городу битися и ляхомъ тако жє повєлѣ: и поидоша вси, и полѣзоша к забороломъ и біахуся крѣпко обои. И в то врємя прійдє вѣсть Львови князю, ажє рать идєть на нь вєлика: и повєлѣ пєрєстати отъ боя и поча наряжати полкы своа, а Болєславь с Кондратомъ своа полкы, а сторожи посла на съгляданіє ратныхъ, и нє бысть ничєго жє; [но] воєводы лядьскыє сами полошаху, абы нє взяти города. Лєвъ жє усмотривь лєсть ихъ, и думавь много с бояры своими, посла рать свою къ Вротьславлю воєвати Индриховы зємлѣ: и взяша бєсчислєньноє множьство чєляди, и скота и конєй, и товара, занє нє входила бяшє никаа жє рать толь глубоко в зємлю єго, и прійдоша ко Львови съ чєстію вєликою и съ множьствомъ полона. Львови жє радость бысть вєлика, ажє свои всѣ добри и здорови, а полона много. Тогда жє Лєвъ єха в Чєхы на снємъ къ королєви, занє любовь дръжашє с нимъ

Ляхове сами змышляютъ новины

Лєвъ єха до чєховъ на соймъ, где взя дары велики отъ короля

---

[a] В Іп.: *И въсходящю солнцю, и поидє к Тынцю, и бишася у него крѣпко.*

* Далі в Іп.: іде фрагмент, наведений в Хлєб. вище.

вєлику; и докончавь с нимъ миръ до своєго живота. Король жє одаривь Льва // дарми всякыми дорогими, и тако отпусти єго с вєликою чєстію; и пріеха къ своєму полку, и ради быша єму бояре єго и слуги єго, видящє своєго господина. У города у Кракова нє вспѣша ничто жє, и пойдє Лєвъ въсвояси съ чєстію вєликою, възємь бєсчислєньноє множьство полона и чєляди, и скота и коний, и товара, славящє Бога и прєчистую єго Матєрь, помогшу єму.

Мьстиславъ збудовалъ гробницу

Того жє лѣта Мьстиславу князю въложи єму Богъ въ сєрдцє мысль благу: създа гробницю камєнну надъ гробомъ бабы своєя Романовоє, въ манастыри у святаго... и свяща ю во имя праведникь Іокыма и Анны, и службу в нєй сътвори.

Конецъ

Того жє лѣта в Чєрторыйску в городь заложи столъпь каменъ.

КОМЕНТАР

IC XC
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ΑΘΕΟΔΩΡΟΣ

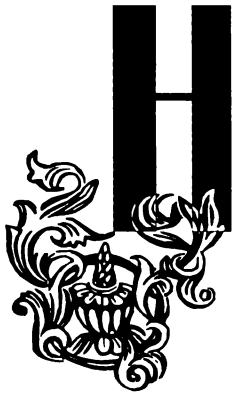

ачало княжения великаго князя Романа, самодержца, бывша всей Руской земли, князя Галичкого (621).

Ідеться про вокняжіння Романа в Галичі, найімовірніше, 1199 р. по смерті тамтешнього князя Володимира Ярославича. Таку дату подає пізній, складений у XVII ст. Густинський літопис: "В лето 6707 (1199). Преставися Володымеръ Галицкій" (ПСРЛ. Т. 2. 1843. С. 326). Є підстави довіряти цьому повідомленню, що має в основі інформацію польського хроніста 2-ї пол. XII – 1-ї чверті XIII ст. Кадлубка і польського історика XV ст. Я. Длугоша (автор Густинського літопису послався при цьому на історичні праці польських істориків XVI ст. М. Кромера і М. Бєльського, що користувались книжками Кадлубка і Длугоша). Адже дуже докладний і обізнаний з галицькими й волинськими справами Київський літопис, що закінчується 1198 р. (під 1199 і 1200 рр. у ньому вміщена сама лише похвала київському князеві Рюрику Ростиславичу: Київ. С. 474–479), не знає ще про смерть Володимира Галицького. Натомість наведена Я. Длугошем дата його кончини – 1198 р. (Długosz. VI. S. 210–211) не викликає довіри: як здавна відзначається вченими, хронологія руських подій у праці цього історика дуже непевна. Рік смерті Володимира Ярославича і, відповідно, вокняжіння в Галичі Романа Мстиславича як 1199 приймається сучасною наукою (Пашуто. С. 192; Włodarski. S. 20).

Місто Галич (нині с. Крилос Івано-Франківської обл.) було осередком формування Галицької землі і князівства, столицею Галицького (з 1141 р.) і Галицько-Волинського (з 1199 р.) князівств. Уперше згадується в Київському літописі під 1141 р. як стіл Володимирка Володаревича. Більш ранні згадки про Галич, починаючи з повідомлення напівлегендарної угорської хроніки Аноніма, слід вважати недостовірними – він виник наприкінці XI – початку XII ст.

Першим визначив місцезнаходження Галича А. Чоловський (кінець XIX ст.), котрий визнав його залишками городища біля с. Крилос за 5 км на південь від сучасного с. Галича. Воно розташоване на мисі-виступі високого берега р. Лукви, правої притоки Дністра. Тут була зведена фортеця (близько 50 га). На городищі виявлено житла VIII–IX ст., однак залишається неясним час зведення перших укріплень, тобто перетворення села на місто. Галич швидко ріс і розвивався в 2-й пол. XII – 1-й третині XIII ст. Політичне життя міста і землі визначалося переважно протиборством могутнього місцевого боярства і князів. Бояри прагнули перетворити князя на слухняну маріонетку. Городяни майже завжди ставали на бік князів, бо бачили в сильній владі захист від свавілля бояр (Пастернак Я. Старий Галич; Археология Прикарпатья. С. 97–104).

Висловлювалася думка, цілком слушна з огляду на дальший розвиток подій, що вокняжінню Романа в Галичі 1199 р. противилась боярська партія, яка воліла мати князями синів новгород-сіверського володаря Ігоря Святославича (Крип'якевич. С. 84). Кадлубек сповіщає, що загострення суперечностей між про- і антиромановими партіями привели до справжньої битви під Галичем між феодалами напередодні в'їзду туди волинського князя (МРН. II. P. 439). Слід відкинути тенденційне твердження польського історика Б. Влодарського, побудоване на некритичному прочитанні хроніки Кадлубка, нібито Роман визнав свою залеж-

ність від Лєшека Білого як компенсацію за допомогу польських феодалів у справі оволодіння Галичем. Подальша історія князювання Романа спростовує таке твердження (Головко. С. 87).

Всупереч словам Кадлубка, Лєшек Білий, котрому загрожував Мєшко Старий, не міг сподіватися утвердитися в Галичі проти намірів Романа. Взагалі, серед галицьких бояр тоді не було скільки-небудь помітних і впливових прихильників Польщі. Та й Роман був того року значно сильнішим від Лєшека (Wilkiewicz. S. 20–21). А. Вілкевич-Вавриньчикова вважає, що смерть Романа на довгі роки позбавила Польщу небезпечного сусіда — Галицько-Волинського князівства (Wilkiewicz. S. 21).

Роман був сином волинського князя (в 1168–1169 рр. — великого князя київського) Мстислава Ізяславича (правнука Володимира Мономаха) і польської княжни Агнеси, дочки Болеслава Кривоустого (Baumgarten. Tabl. V. N 36, 47), сестри краківського князя Казиміра Справедливого. Кадлубек свідчить, що замолоду Роман жив у Польщі (МРН. II. Р. 435; див.: Крип'якевич. С. 86). Народився близько 1150 р. У 1168–1170 рр. княжив у Новгороді (НПЛ. С. 33), в 1170–1199 — у Володимирі-Волинському (Київ. С. 383, 471). 1199 р. став великим князем створеного ним Галицько-Волинського князівства (Baumgarten. Tabl. III. N 16; Długosz. VI. S. 212–213). Літописець називає Романа великим князем і самодержцем тому, що Галицько-Волинське князівство часів його правління (1199–1205 рр.) було одним із наймогутніших і найбільших на тогочасній Русі. 1202 р. Роман змістив великого князя київського Рюрика Ростиславича і замінив його своїм ставлеником Інгварем Ярославичем Луцьким (Лавр. Стб. 417–418). 1204 р. Роман постриг Рюрика в ченці й заволодів Київщиною (НПЛ. С. 240; Пашуто. С. 193).

Місто Володимир-Волинський було осередком формування Волинської землі. Належить до найстаріших міст західноруського регіону. Вперше згадується в "Повісті временних літ" під 988 р. Напевне, заснований Володимиром Святославичем і названий його ім'ям. Древній Володимир, що перетворився на місто в XI ст., був обнесений земляними валами, на яких стояли дерев'яні стіни. Вали, що збереглись, сягають 8 м у висоту. Площа дитинця 1,5 га. Укріплена частина града мала площу 66 га. Окольний град (1000 × 800 м) було оточено з трьох сторін ровами, валами і стінами, з четвертої — р. Лугом. Володимир стояв у багнистій місцевості, що утруднювало доступ до нього. Збереглися Успенський собор середини — 2-ї половини XII ст. й фундаменти інших церков. Володимир був опорним пунктом Романовичів в боротьбі за відновлення великого Галицько-Волинського князівства (Археология Прикарпатья. С. 119–122).

Об'єднавши під своєю владою всю Південно-Західну Русь, Роман запропонував іншим сильним князям проект дотримання "доброго порядку" в державі, що зводився до принципів обрання великого київського князя суздальським, чернігівським, галицьким, смоленським, полоцьким і рязанським князями, спільного вирішення завдань внутрішньої й зовнішньої політики, насамперед актуального питання оборони від половців (Татищев. 3. С. 169–170). Сучасні вчені вважають це повідомлення російського історика XVIII ст. запозиченим з якогось втраченого потім літопису, можливо, з початкової частини Галицько-Волинського

літопису, і з певним довір'ям ставляться до нього (див., напр.: Котляр. С. 20—22). Здійснюючи політику централізації Галицько-Волинського князівства, Роман придушив боярську опозицію у Галичині. Частина бояр наклала головою (МРН. II. Р. 437—441; Великая хроника. Гл. 49. С. 137; Długosz. VI. S. 217), інша втекла до Пониззя, куди загнав їх Роман, за виразом галицького літописця, "*невѣры ради*"(623), і до Угорщини, що випливає з дальшої розповіді Галицько-Волинського літопису.

Сучасники й літописці XIII ст. вважали Романа самодержцем, навіть царем. Описуючи згодом перебування Данила Романовича в Орді й приниження, якого він там зазнав, галицький літописець вигукнув: "*Єго же отєцъ бѣ царъ в Руской зємли, иже покори Половєцькую зємлю и воєва [на] иныє страны всѣ*"(689). З такою оцінкою Романа руських літописців згодні й іноземні хроністи. Навіть упереджений щодо нього Кадлубек визнає, що галицько-волинський володар "за короткий час так піднявся, що правив майже всіма землями і князями Русі" (МРН. II. Р. 441).

По смєрти же вєликого князя Романа... (621).

Розповідь про князювання Романа Мстиславича у Галичі не збереглася в Галицько-Волинському літописі, про нього ми дізнаємось, головним чином, з польських джерел (хроніки Кадлубка і Великопольська, твір Я. Длугоша та ін.) і згаданої вже "Історії Російської" Татищева. Втрачений у коментованому нами джерелі й опис смерті галицько-волинського князя. Він зберігся у Суздальському літописі під 6713 р., що, як встановив М.Г. Бережков (Бережков. С. 88), був березневим і відповідає 1205/1206 р.: "Иде Романъ Галичьскый на ляхы и взя 2 города лядьская и ставшю же ему над Вислою рєкою. И отъеха сам в мале дружине от полку своєго. Ляхове же наѣхавше, убиша и и дружину около его избиша" (Лавр. Стб. 404—405).

Роман загинув біля польського міста Завихоста 19 червня 1205 р. (дата встановлена за польськими джерелами: МРН. II. Р. 836, 876; III. Р. 70, 162—163, 171, 353) під час походу проти малопольського князя Лєшека Білого (Краківського). Польський середньовічний історик Я. Длугош писав, що Роман прагнув завоювати Люблінську землю (Długosz. VI. S. 241). Є підстави гадати, що стратегічні плани Романа були далекосяжнішими. Французький хроніст XIII ст. Альберік з монастиря Труа Фонтен (округа Шалан на Марні), сповіщає, що Роман пішов через Польщу до Саксонії, зустрівся з братами Лєшеком і Конрадом і був ними забитий; частину його воїнів поляки перебили, а інша розбіглась хто куди. На підставі цього повідомлення зроблено припущення, що князь втрутився в суперництво за корону Германської імперії. Він підтримував Гогенштауфенів проти Вельфів, виступив проти Оттона, сина Генріха Лева з метою підтримки Філіппа Швабського і пішов війною на союзника останніх Лєшека, щоб досягти Саксонії (Chronica Alberici monachi Trium fontium. P. 885; див. Пашуто. С. 165, 334). Висловлювалася думка, що зіткнення Галицько-Волинського князівства з Польщею було викликане незадоволенням Романа Мстиславича посиленням Лєшека Білого і Конрада, які виходили з-під його впливу (Головко. С. 88). 1205 р. датує кончину Романа й Густинський літопис, автор якого скористався творами М. Кромера і М. Бєльсь-

кого (ПСРЛ. Т. 2. С. 329). Згідно з Суздальським літописом, Романа поховано в Галичі: "Галичане взяша князя своего мертва и несоша и в Галичь, и положиша и въ церкви святыя Богородица" (Лавр. 405). Звістка, як бачимо, топографічно точна і, на наш погляд, заслуговує довір'я. Однак І.П. Крип'якевич схиляється до звістки Длугоша (Długosz. VI. S. 244), що Романа поховали у Володимирі — "тут ховали всіх волинських князів" (Крип'якевич. С. 87). Але ж Роман у 1205 р. був галицько-волинським князем, а стольним градом об'єднаного князівства був Галич. А. Семкович упевнений, що Длугош не знав Галицько-Волинського літопису, а при описі останніх років життя Романа скористався з невідомого руського літопису (Semkowicz. S. 206—208).

Одолѣвша всѣмъ поганьскымъ языкомъ, ума мудростію, ходящє по заповѣдємъ Божіимь: устремилъ бо ся бяшє на поганыа... (621).

Мовиться про звитяжні перемоги Романа Мстиславича над агресивними половецькими ханами (половці були язичниками, тому літописець-християнин і називає їх "поганими"). Згідно з твердженням одного з іноземних хроністів, князь здійснив кілька походів у степ "на користь християнської віри й зупинив половецькі нашестя" (Anonymus ap. Satham. P. 428). Суздальський літопис повідомляє про два походи Романа проти половців: 1202 і 1204 рр. (Лавр. Стб. 418, 420). Хоча запис про другий похід датований у названому літописі 1205 р., він мусить відповідати 1204 р. (Бережков. С. 88). Вивчення праці візантійського історика Нікіти Хоніата привело мене до висновку, що відбувся ще й третій, не відображений у вітчизняних джерелах переможний похід Романа у Половецький степ. Хоніат майже ніколи не зазначав точних дат, тому для визначення року цієї виправи руського князя слід проаналізувати розповідь грецького вченого про події попереднього року. Там ідеться про боротьбу за владу між синами турецького султана Кілич-Арслана II (1152—1188) в м. Іконії в Малій Азії. Запис Хоніата закінчується словами про те, що старший син султана Рукратін вигнав з Іконія молодшого Кайхосроя і той утік спочатку до Малої Вірменії, до царя Леона II, а потім — до Константинополя, до імператора Олексія III Ангела (Nic. Chon. De Alex. Ang. fr. III. 4, Ed. Bonn. P. 688—691). Перше правління Кайхосроя тривало з 1192 по 1196 р. (Гордлевский В. Государство сельджукидов Малой Азии. С. 185—186), тому можна вважати, що кампанія Романа проти половецьких ханів відбулася 1197 або 1198 р. — коли покласти ще якийсь рік на блукання ізгоя. Як сповіщає Нікіта Хоніат, тоді половці в союзі з болгарами вдерлися до Візантії, спустошили частину її території і, можливо, підступили б до воріт Константинополя, якби на прохання грецького патріарха Роман раптово не напав на кочовиків. Він форсованим маршем пройшов крізь Половецьку землю, зайшов у тил ворогові, завдавши йому нищівної поразки. Такі походи, зауважив візантійський історик, руський князь повторив кілька разів і зупинив набіги цих кочовиків на землі імперії, врятувавши її від жахливих нещасть (Nic. Chon. III, 5, Ed. Bonn. P. 691—692).

Воєнні експедиції Романа Мстиславича проти половецьких ханів 1197 чи 1198, 1202 і 1204 рр. принесли йому гучну славу переможця кочо-

виків, що й спонукало автора Галицько-Волинського літопису до складання поетичного панегірика князеві, яким і відкривається коментоване нами джерело (Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р. С. 117–120). Витоки літописної похвали Романові беруть початок у давньоруській усній народній творчості. Насичена подіями, уквітчана славетними перемогами над небезпечними ворогами Русі біографія князя сприяла створенню фольклорних переказів, легенд і пісень як у давньоруського народу, так і серед його сусідів. Б.О. Рибаков вважає, що панегірик Романові має в основі, ймовірно, «якусь "славу" – "хвалу" князеві, складену придворним поетом подібно до "словутьного певца Митуса", що служив один час його синові Данилу Романовичу"» (Рыбаков Б.А. Древняя Русь. С. 151). Давньоруські й старопольські народні пісні з'єднали з ім'ям Романа історію про поразку і смерть могутнього половецького хана Боняка Шолудивого (що насправді жив століттям раніше) – відгомін славних перемог князя над хижими кочовиками. Епос також пов'язує з Романом кілька билин (Жданов И. Русский былевой эпос. С. 442–462 и др.).

Рєвнова же дѣду своєму Мономаху, погубившєму поганыа измаилтяны, рєкомыа половци, изгнавшю Отрока въ Обєзы, за Жєлѣзныа врата, Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживши (622).

Фольклорний характер розповіді про боротьбу Володимира Всеволодича Мономаха, прапрадіда Романа, проти наступу Половецького степу, що починається цими словами, безсумнівний. Учені вже давно висловили припущення, що панегірик Мономахові створений під впливом половецького епосу, дехто вважав його навіть уривком з того епосу, що містить чимало рис до характеристики половецького побуту (Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописях. С. 391–393). Несхожість похвали Мономахові з традиційними літописними текстами послужила основою для припущення, що вона є втраченою частиною "Слова о полку Ігоревім", на доказ чого наводилися вирази похвали: "пил золотом шоломом Дон", "песни половецкия", гіперболізоване зображення Кончака (Миллер Вс. Взгляд на "Слово о полку Игореве". С. 137–141). Це дотепне припущення залишається гіпотетичним, хоча вплив галицької літературної традиції на "Слово" не раз відзначався дослідниками (Орлов А.С. Слово о полку Игореве. С. 193–205).

Згідно з уявленнями літописця, східні кочові й напівкочові народи походять від біблійного Ізмаїла, сина Авраама, і його рабині Агарі. Тому-то половці іменуються в літописах "ізмаілтянами" й "агарянами". "Обези" в даному контексті слід тлумачити як Грузію. Складніше встановити, яку місцевість мав на увазі літописець під "Жєлѣзными вратами". Від Татищева іде традиція бачити в них Дербент: його "турки іменують Темір Капі, тобто Залізні ворота" (Татищев. 2. С. 241, 311). Така локалізація, однак, неймовірна, адже Дербент знаходиться в південно-східному Дагестані, біля самого Каспійського моря; отож виходило б, що "*изгнавшю за Жєлѣзныа врата*" означало б загнати Отрока у Каспійське море! Тим часом грузинська середньовічна хроніка Картліс-Цховреба дає можливість бодай приблизно локалізувати "Жєлѣзныа врата". Її повідомлення про переселення до Грузії за царя Давида (1089–1125) великої половецької

орди дає змогу бачити в цих "вратахъ" один із проходів у західній частині Кавказького хребта (Джанашвили М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. С. 35–36).

Згідно зі свідченнями "Повісті временних літ", Володимир Мономах здійснив п'ять великих антиполовецьких походів (1103, 1107, 1109, 1111, 1116), чим надовго ліквідував небезпеку для Русі з боку ненаситних кочовиків (ПВЛ. І. С. 183–195, 201). Найімовірніше, велика перемога руських над половцями, коли Отрока було загнано до Обезів, сталася 1111 р. На цю думку наводять такі міркування. Похід Мономаха 1111 р. був спрямований у Донецькі степи. Галицький літописець продовжує похвалу Мономаху так: "*Тогда и Володимєръ Мономахъ пилъ золотымъ шєломомъ Донъ пріємши зємлю ихъ всю, и загнавшю окаанньыа агаряны*" (622). І не просто на Дон, а, як свідчить сучасник – літописець Нестор, – "ко граду Шаруканю" (ПВЛ. І. С. 191). Звичайно половецькі міста називали за ім'ям хана, якому вони належали (Кудряшов К.В. Половецкая степь. С. 119). У Картліса-Цховреби записано, що на чолі 40-тисячної орди половців, яка переселилася до Грузії в роки царювання Давида, стояв Атрак Шараганідзе, тобто Отрок, син Шаруканя. Отже, слід вважати, що Отрок разом із батьком та іншими ханами протистояв Мономахові у 1111 р. і, зазнавши поразки, відкочував із своєю ордою до Грузії.

"Повість временних літ" особливо виділяє серед інших Мономахових воєнних досягнень перемогу над половцями 1111 р., закінчуючи розповідь про неї такими словами: "Възвратишася русьстии князи въ свояси съ славою великою, къ своимъ людемъ; и ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде" (ПВЛ. І. С. 195). А в "Слові про загибель Руської землі", пам'ятці XIII ст., названо головним захисником Руської землі від ворогів Володимира Всеволодича: "То все покорено было богом крестияньскому языку поганьскыя страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрью, князю Кыевьскому, деду его Володимеру Манамаху, которым то половци дети своя страшаху в колыбели, а Литва из болота на свет не выникываху, а Угры твердяху каменыи городы железными вороты, абы на них великый Володимер тако не въехал" (див.: Орлов А.С. Владимир Мономах. С. 44). У цих словах, що тематично й стилістично перегукуються з панегіриком Мономаху в Галицько-Волинському літописі, можна побачити відлуння його славних перемог над половецькими нападниками, насамперед походу 1111 р.

Слова "*Сърчанови жє оставшю у Дону, рыбою оживши*" звучать іронічно, бо знатні половці харчувалися виключно добірним м'ясом. Згадане в тексті спільної похвали Романові й Володимиру "*зєліє ємшанъ*" є звичайним полином.

Отъ него родившюся Кончаку, иже снесє Сулу, пѣшь ходя, котєлъ нося на плєчу (622).

Гіперболічність у зображенні половецького хана Кончака відбиває його чільну роль в організації частих і спустошливих нападів кочовиків на Русь. Він об'єднав під своєю владою кілька союзів половецьких племен і в 70-х – 80-х рр. XII ст. здійснив низку великих походів на Переяславську, Київську і Чернігівську землі, завдавши багато нещасть руським людям. Ось як описує київський літописець під 1179 р. напад половецьких орд на чолі з Кончаком на Переяславщину: "Сий же богостудный Концакъ со единомыслеными своими приѣхавше к Переяславлю, за грѣхы наша, много зла створи крестьяномъ; онихъ плѣниша, а иныи избиша, множайшия же избиша младенѣць" (Київ. С. 415).

... Велику мятежю въставшю въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его; единъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтѣ (622).

Ідеться про боярську смуту, що настала по смерті Романа в Галицько-Волинському князівстві. Він залишив двох малих синів: старшого, Данила (народився 1201 р.) і молодшого, Василька, 1203 р. народження (Baumgarten. Tabl. XI. N 4, 5. P. 48).

Мати Данила й Василька була другою дружиною Романа Мстиславича. Зі своєю першою дружиною, дочкою київського князя Рюрика Ростиславича Предславою, Роман розлучився 1197 р. (Лавр. Вып. 2. Стб. 412–413), а 1203 р. примусив її постригтись у черниці (Лавр. Вып. 2. Стб. 420). Не пізніше 1200 р. галицько-волинський князь одружився вдруге, оскільки 1201 р. народився його старший син Данило. Другий шлюб Романа літописці замовчали.

Походження другої дружини Романа науці не ясне. Вона згадується лише в Галицько-Волинському літописі, проте жодного разу не названа на ім'я. Лише зі слів літописця кінця 80-х рр. XIII ст. довідуємось, що її звали Анною: "*Мьстиславу князю въложи єму Богъ въ сєрдцє мысль благу: създа гробницю камєнну надъ гробомъ бабы своєя Романовоє, въ манастыри... во имя праведникь Іокыма и Анны*" (784). Це ж саме джерело сповіщає про події 1205 р.: "*По смєрти Романовѣ снималъся король* [угорський, Андрій II. – *Ред.*] *съ ятровью своєю в Сяноцѣ*" (623). Якщо буквально розуміти наведений текст, то виходить, що Анна була ятрівкою, дружиною брата Андрія, принаймні, близькою йому родичкою. Однак кількома рядками нижче в тій же галицькій частині літопису мовлено, що й польський князь Лєшек вважав удову Романа своєю ятрівкою (624). Згадані повідомлення призвели до великої розбіжності думок серед учених.

Першою, відповідно до послідовності свідчень Галицько-Волинського літопису, народилася версія про угорське походження матері Данила. Начебто погоджуючись з такою думкою, В.М. Татищев обережно зауважив: "О браке Романа с королевою венгерскою, сущею сестрою Коломановою или Андреевою, нигде не находится... Показывается [в джерелах. – *Ред.*] помощь детем Романовым от венгерского [короля. – *Ред.*]" (Татищев. 3. С. 258). Деталізував угорську гіпотезу А. Лонгінов, що вважав, ніби Роман та король Андрій мали спільного прадіда – київського князя Мстислава Володимировича (Лонгинов А.В. Родственные связи князей с угорским королевским домом. С. 45–46). І. Шараневич висловив припущення, за яким Андрій II через дружину Гертруду, дочку майсенської княжни, був споріднений з польською династією, а через неї з Романом, сином Агнеси, дочки Болеслава Кривоустого (Szaraniewicz. S. 42). Обом цим думкам властива спільна вада: і в тому, і в іншому випадку спорідненість надто далека, аби угорський король міг звати Романову княгиню ятрівкою. "Вони [Андрій і Роман. – *Ред.*] навіть посвоячилися: вдову Романа Андрій звав "ятрівкою", отже, Роман був йому якимось кузеном, але ближче про це свояцтво нічого не знаємо" (Грушевський. III. С. 10).

Явна хиткість версії про угорське походження матері Данила спонукала істориків звернутися до вивчення її польської рідні, що також ніби виходить із свідчення літописця. І. Шараневич не заперечував, що, оскільки мати Лєшека Олена була дочкою Всеволода, брата Романа, то обидва князі були близькою ріднею. Водночас ученому довелося визнати, що через Лєшека Роман був родичем королю Андрію (Szaraniewicz. S. 42). Та недавно польський історик Т. Василевський заявив, що матір'ю Лєшека була зноємська княжна (див.: Grala. S. 116). Отже, студії питання польського по-

ходження княгині Анни зайшли в глухий кут і доводиться визнати непевність і угорської, і польської версій. Та й якби всі наведені міркування відповідали дійсності, то виходило б, що Анна була в спорідненості з угорською чи польською династіями через чоловіка, що позбавляє обидві гіпотези ґрунту. Невідомо чому нашим попередникам не спало на думку, що у звернення "ятровь" і угорський, і польський володарі вкладали не сімейний, а державний зміст: вона була дружиною союзного їм і рівного їм керівника сусіднього князівства, якого вони, згідно зі звичаями й традиціями середньовічної титулатури, називали братом.

Логічно тому, що історики XX ст. звернули погляди в бік Візантії. В науковій літературі здавна вважається, що Роман мав постійні взаємини з імперією. Для такої думки є певні підстави. У травні 1200 р. в Царгороді побувало посольство Романа (Книга Паломник/Сказание мест святых в Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 г. С. 15). На наш погляд, це посольство було пов'язане із згаданими вище походами галицько-волинського князя проти половців, учиненими на прохання візантійського імператора. Історичним міфом слід уважати поширену в літературі думку, ніби влітку 1203 р. перед здобуттям хрестоносцями Константинополя імператор Олексій III Ангел утік до Романа Мстиславича у Галич (див., напр.: Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 515). Така думка ґрунтується на повідомленні Длугоша (Długosz. VI. P. 772) і залежній від нього розповіді пізнього (XVII ст.) Густинського літопису (ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 327). Насправді, як свідчать візантійські та західноєвропейські авторитетні джерела початку XIII ст., Олексій III втік спочатку до Фракії, потім блукав материковою Грецією. Далі його ув'язнив один із керівників IV хрестового походу Боніфацій Монферратський в своїх володіннях у Північній Італії. Звільнившись, Олексій III 1211 р. потрапляє у полон до нікейського імператора Федора I Ласкаря й невдовзі по тому закінчує своє життя в одному з монастирів Нікеї (Котляр М.Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. С. 112–117).

Імовірно, легенда про втечу візантійського імператора до Романа Мстиславича могла народитися в якомусь давньоруському літописі, що був відомий Длугошеві. На Русі пам'ятали, що 1164 р. галицький князь Ярослав Володимирович дав притулок суперникові імператора Мануїла I Андронікові Комніну (Київ. С. 359). А під 1186 р. кілька авторитетних давньоруських літописів умістили фантастичне повідомлення про прибуття до Новгорода візантійського імператора: "Том же лете приде цесарь Грьцьский Алекса Мануиловиць в Новъгород" (див., напр.: НПЛ. С. 38). Насправді син імператора Мануїла Комніна Олексій II на годину смерті батька (1180 р.) був ще дитиною. Андронік Комнін, що з травня 1180 по вересень 1183 р. був його співправителем, убив Олексія (Успенский Ф.И. Последние Комнины. С. 1–23). 1186 р. Олексія II просто не було на світі. Можливо, що якийсь літописець XIII ст. (напр., новгородський), перебуваючи далеко від театру воєнних дій 1203–1204 рр. на Балканах і в Малій Азії, вирішив, що Галицько-Волинська Русь та її стольний град були найкращим місцем для укриття там біглого імператора.

Посольство ж Романа Мстиславича до Царгорода 1200 р. не можна пов'язувати із другим одруженням Романа ще й тому, що Данило народився 1201 р., через це шлюбне посольство мало відбутися не 1200, а 1199 р.

Це визнав навіть послідовний прихильник версії про візантійське походження Романової княгині І. Граля (Grala. S. 126).

Думка, за якою друга дружина Романа була уродженкою Візантії, бере початок із виданої у Відні в першій третині минулого століття книги Й. Майлата. В ній коротко, без посилання на джерела, згадана "вдова Романа, родичка візантійського дому" (Mailath J. Geschichte der Magyaren. S. 178).

Однак фаховий рівень книжки низький, у ній безліч фактичних помилок. Досить сказати, що Данила Романовича названо... Давидом. Тому вчені її зустріли скептично. Можливо, думка Й. Майлата справила враження на М.О. Баумгартена, коли той почав збирати докази на користь візантійського походження матері Данила. На погляд М.О. Баумгартена, брат Олексія III Ангела імператор Ісаак II був одружений вдруге із Маргаритою Угорською, дочкою короля Бели III й сестрою Андрія II. 1195 р. Олексій III скинув брата з престолу, осліпив його й заточив разом із сім'єю. Та вчений гадає, що незабаром по тому Олексій III помирився із братом: сім'ю його звільнили з ув'язнення, самого Ісаака II з шаною утримували в одному з палаців. М. Баумгартен припускає, що, крім Ірини, виданої заміж 1197 р. за майбутнього германського імператора Філіппа Гогенштауфена, в Ісаака II Ангела була від першого шлюбу ще одна дочка, яку начебто Маргарита й Олексій III з відома угорського короля видали за Романа (Баумгартен Н.А. Вторая ветвь князей Галицких: Потомство Романа Мстиславича. С. 7–11). Однак конкретних джерельних свідчень на користь своєї гіпотези вчений не навів. Мабуть, тому в своїй "Генеалогії Рюриковичів", виданій двома десятиліттями пізніше, історик, по суті, відмовився від вказівки на дочку Ісаака II Ангела, обережно назвавши дружину Романа родичкою (parente) цього імператора, що вийшла за Романа близько 1200 р. (Baumgarten. Tabl. V, N 47. P. 23).

Версія щодо візантійського походження другої дружини Романа була не так давно підхоплена й конкретизована польським ученим І. Гралею. Він рішуче спростував гіпотезу М. Баумгартена про можливість шлюбу невідомої науці дочки Ісаака II Ангела з Романом. Натомість польський історик підкреслив бажання Візантії укласти союз проти Болгарії й половецьких ханів з кимось із сильних руських князів. Київський великий князь Рюрик Ростиславич був одружений з половчанкою, тому вибір упав на Романа. Не знаходячи можливості віднайти його другу дружину серед членів чи хоч би найближчих родичів візантійського правлячого дому, І. Граля пропонує шукати її серед знатних родин, що мали зв'язки із Ангелами, насамперед із Олексієм III. Він вказує на вельможний рід Каматеросів, який наприкінці XII ст. дав імперії двох патріархів і ще кількох видатних діячів. Польський учений висловив припущення, що Роман Мстиславич одружився з Марією із сімейства Каматеросів близько 1199 р. Його не бентежить наведена вище звістка волинського літописця, з якої виходить, що Романову княгиню звали Анною. І. Граля вважає, що коли вдова Романа постриглась у черниці, вона прийняла чернече ім'я Анни (Grala. S. 123–125). Однак не може бути впевненості в такому здогаді. Природніше гадати, що Мстислав пам'ятав світське ім'я своєї бабусі. Єдиний серйозний, хоча й непрямий, аргумент на користь візантійського походження матері Данила, до якого вдавалися М. Баумгартен та І. Граля, це візантійські імена онуків Романа Іраклій та Лев, що раніше не траплялися серед Рюриковичів. Згадану тенденцію поки що не можна із впевненістю пояснити.

Однак автори візантійських версій походження другої дружини Романа не змогли правильно витлумачити відсутність відомостей про це у Га-

лицько-Волинському літописі. Адже брак записів у ньому за 1192—1200 рр. не пояснює, чому далі літописці не згадують про почесний для галицько-волинського князя шлюб з візантійкою (навіть якби вона була не царівна, а вельможна Марія Каматерос). Нашому літописові вищою мірою притаманна тенденція звеличення Романа та його родини, звичка неодноразового повернення до знаменних подій багатолітньої давнини. Літописець постійно вихваляє засновника Галицько-Волинського князівства, неодноразово звертається до його особи. Видається, отже, неможливим замовчання в літописі візантійського походження другої дружини Романа. Інша річ, якби родина Романової княгині не була особливо знатною.

Тому, мабуть, у 2-й пол. XX ст. почали висловлювати припущення, за якими княгиня Анна була місцевого походження. Церковний історик М. Чубатий запропонував шукати другу дружину Романа Мстиславича серед дочок галицьких і волинських удільних князів початку XIII ст. Він виходив з того, що польський князь Лєшек одружився з дочкою луцького князя Інгвара Ярославича Гремиславою, а його брат Конрад — з Агафією, дочкою Святослава Ігоревича, в майбутньому перемишльського князя. З цього М. Чубатий вивів гіпотезу, що дружина Романа походила з якогось із названих сімейств, найімовірніше — Святослава, на що вказують близькі стосунки між Данилом і Конрадом. Крім того, Роман був братом у перших Інгвара, через що шлюб з його дочкою був би неможливий за церковними канонами (Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. С. 567—568). І. Граля скептично поставився до здогаду М. Чубатого, справедливо зауваживши, що Конрад узяв шлюб з Агафією лише 1207 р., і цей матримоніальний зв'язок не міг вплинути на вибір Романом дружини. Крім того, на думку польського вченого, шлюб із Святославною не дав би Романові жодної користі через вороже ставлення до нього Ігоревичів, які зазіхали на його князівство і заволоділи ним одразу ж по смерті галицько-волинського князя (Grala. S. 118). Погоджуємось з тим, що шлюб з донькою удільного князя, волинського чи галицького, нічого б не приніс Романові. Ті князі були слабосилі, не мали соціальної бази, що підтверджується хоч би широковідомим фактом повішення Ігоревичів (і серед них Святослава) боярами в Галичі 1211 р.

На межі 40-х і 50-х рр. XX ст. В.Т. Пашуто запропонував сміливу гіпотезу, за якою княгиня Анна вийшла із середовища волинського боярства. Вчений, однак, не навів жодних доказів, лише додав, що вона спиралася на ту частину бояр, котрі були зобов'язані своїм збагаченням її покійному чоловікові (Пашуто. С. 184). Думку В.Т. Пашуто підхопила Н. Василенко-Полонська, не залучивши свідчень джерел на її підтримку. Слідом за московським істориком вона відзначила опертя Романової княгині на феодалів-волинян (Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Анна. С. 64—67). І. Граля піддав сумніву припущення В.Т. Пашуто: за польським істориком, шлюб з бояринею був мезальянсом, що не давав гоноровитому князеві суттєвих вигод. Як вважав І. Граля, послідовна підтримка волинськими боярами Романової княгині свідчила хіба що про їх повагу до династії й великою мірою визначалася суперництвом із галицькими боярами (Grala. S. 117—118). Та аргументи ці не переконливі.

Історики досі не оцінили належним чином той факт, що один із попередників Романа на галицькому столі Ярослав Володимирович (1152—

1187) зв'язав свою долю з представницею могутнього боярського роду Чагрів Анастасією. То був тривалий і міцний зв'язок, від якого народився син Олег, котрому Ярослав навіть заповів престол, оминувши законного нащадка Володимира. І. Граля згадує про це, проте обмежується зауваженням, нібито "зв'язок із боярською донькою мусив викликати спротив галичан" (Grala. S. 117) — нібито ті "галичани" були компактною масою, а не ділилися на партії, як було насправді. Опертя Ярослава на Чагрів та, ймовірно, на інших великих бояр забезпечило політичну стабільність у Галицькому князівстві, якої так не вистачало його синові й наступникові Володимиру.

Гадаємо, не випадково час другого шлюбу Романа збігся з об'єднанням ним Галичини й Волині у єдине й сильне князівство. Сідаючи в Галичі і починаючи боротьбу з місцевим могутнім боярством, князь мав забезпечити собі підтримку боярства іншого — волинського. У цій ситуації шлюб з волинською бояринею був би логічним політичним кроком.

Якщо прийняти думку про волинське боярське походження другої дружини Романа, стане зрозумілим уперте мовчання літописця про її родовід, його послідовне небажання називати княгиню на ім'я. Галицький книжник, можна гадати, розумів політичну необхідність такого шлюбу, але не міг пишатися ним. Хоча ставився до княгині з великою повагою, відзначаючи її розум, волю, рішучість.

М.Ф. Котляр зробив спробу визначити боярський рід, з якого походила княгиня Анна. Згідно з його спостереженнями, літопис серед великих галицьких бояр найчастіше називає Мирослава. То був найближчий до Анни та її дітей боярин, якому доручалися важливі й делікатні справи дипломатичного й воєнного характеру. Мирослав був правителем при неповнолітніх дітях Анни, супроводжував пізніше Данила під час його походів та подорожей. (Він нагадує Добриню Нікітича, дядька Володимира Святославича). Будучи приставленим Данилом до свого союзника київського князя Володимира Рюриковича, що боровся проти зазіхань на Київ чернігівського князя Михайла Всеволодича, Мирослав потрапив у полон до спільників Михайла половців 1235 р. По тому він зник із сторінок літопису. Гадаємо, що княгиня Анна була сестрою Мирослава (Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького).

Събравшю же Рюрику половци и руси много [и] прійде на Галичь, оставивь мнишескій чинъ, бѣ бо пріялъ боязни ради Романовы (622). Рюрик — Василій Ростиславич (помер 1212 р.) князь овруцький, новгородський, київський, наприкінці життя — чернігівський. Четвертий син Ростислава Мстиславича Смоленського (Baumgarten. Tabl. IX, 6. P. 40). В 1181—1194 рр. в союзі з Святославом Всеволодичем чернігівським правив у Південній Русі. По смерті Святослава став одноосібним київським князем. 1195 р. порвав стосунки зі своїм зятем Романом Мстиславичем, надавши йому володіння на півдні Київщини, а потім відібравши на користь владимиро-суздальського князя Всеволода. Роман 1204 р. схопив Рюрика, котрий 1203 р. разом з половцями страшенно розграбував Київ (який на деякий час втратив) і насильно постриг у ченці. Після загибелі Романа Рюрик, за яскравим висловом північноруського літописця, "смета с себе чернечьскыѣ порты и сѣде Кыевѣ" (Лавр.

Стб. 405). Слід погодитися з основаною на свідченнях Лаврентіївського літопису думкою М.С. Грушевського, що цей перший похід Рюрика на Галич стався незабаром по смерті Романа, десь восени 1205 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 7).

И пришедшю єму [Рюрикові. — *Ред.*] ***на Галичь, и срѣтоша єго бояре галицкіи и вълодимерьстіи у Микулина, на рѣцѣ Серетѣ*** (622—623). Микулин — тепер с. Микулинці Теребовлянського р-ну Тернопільської обл., уперше згадується в Київському літописі під 1144 р. Як і в тільки-но процитованому повідомленні, в Київському ізводі вказується на порубіжне положення Микулина з Київщиною (Котляр. Формирование. С. 95).

Пришедшю же Рюрику в Галичь, и не успѣвшю ни что же за то, бѣ по смерти Романовѣ снималъся король съ ятровью своєю в Сяноцѣ: и приялъ бо бѣ Данила яко милаго сына своєго, оставилъ бо бѣ у него [в Галичі. — *Ред.*] ***засаду*** (623). — Тим самим угорський король Андрій II узяв під покровительство (звичайно, маючи на те власні плани) Галицько-Волинське князівство, що стояло на порозі розпаду. Це підтверджується й угорським джерелом — у Галичі було поставлено угорську залогу на чолі з палатином Могом (Fejer. T. III. V. 1. P. 32). (Наш літописець зве його Мокієм.)

Події наступного 1206 р. у Галицькому літописі залишилися не висвітлені. Зате північноруський Лаврентіївський літопис докладно описує їх. Коли невгамовний Рюрик Ростиславич у союзі з чернігівськими Ольговичами знову рушив на Галич, до справи втрутилися не лише Андрій II, а й польський князь Лєшек Білий: "Королю же перешедшю чересъ горы [1] и слыша, оже ляхове идуть к Володимерю [Волинському. — *Ред.*] Олговичемь в помочь, поиде к нимъ поперекъ к Володимерю" (Лавр. Стб. 427). Виходячи з подальших слів цього джерела: "король же омиривъ ляхы" (427), дехто з істориків вирішив, що була підписана угода між Андрієм II і Лєшеком про взяття під покровительство вдови Романа з дітьми. Можливо, тоді й виник польсько-угорський план запрошення до Галича князя зі сторони. Вибір упав на сина Всеволода Велике Гніздо Ярослава, що посідав другорядний удільний стіл у Північно-Східній Русі (див., напр.: Грушевський III. С. 19—20). Утім, як думав В.Т. Пашуто, угорський уряд закликав до Галича із Переяславля Залєського Ярослава Всеволодича на прохання княгині Анни й вивів з міста свою залогу (Пашуто. Внешняя политика. С. 243; див.: Лавр. Стб. 427). Можливо, вона сподівалася, що прихід Ярослава зможе захистити Галич і князівство від бояр та їхніх маріонеток — чернігівських Ігоревичів, котрі незабаром захопили і Галичину, і Волинь, бо Володимир Ігоревич випередив переяславського князя (Лавр. Стб. 427).

Про існування за життя Романа Мстиславича потрійної русько-угорсько-польської угоди ясно свідчить одне з наступних повідомлень Галицького літопису, що належить до 1206 р. Лєшек Білий «*посла посолъ свои Вячєслава Лысого, рєкый королєви: "Азъ нє помянухъ звады* [сварки. — *Ред.*] *Романовы... Клялася [бо] бѣста* [ми з тобою. — *Ред.*],

[1] З 2-ї пол. XII ст. природним державним рубежем поміж Галицьким князівством і Угорщиною стала "Гора", Карпатський хребет.

яко оставшю в животѣ плємени єго [Романа. — *Ред.*] *любовь имѣти... Нынѣ же идє*[*мъ и*] *взємшє предаєвѣ имь отчьство ихъ*"» (624). Потрійний союз було укладено, мабуть, наприкінці 1204 — початку 1205 р. (Włodarski. Polityka ruska. S. 268).

Привєдоша кормиличича, иже бѣ загналъ вєликый князь Романъ, нєвѣры ради: словяху бо Игорєвича (623). Володислав Кормильчич був могутнім галицьким боярином, главою ворожої Романовичам партії. Був сином "кормильца", пестуна, ймовірно, попередника Романа на галицькому столі Володимира Ярославича. Слова "*словяху бо Игорєвича*" і наступне вокняжіння синів Ігоря Святославича в Галицько-Волинській Русі свідчать, що за життя Романа боярські олігархи вирішили позбутися владного князя й зав'язали стосунки з Ігоревичами.

Посадиша в Галичи Володимєра, а Романа въ Звинигородѣ (623). Володимир був старшим сином Ігоря Святославича. Був одружений з дочкою половецького хана Кончака Свободою (Baumgarten. Tabl. IV, 44. P. 21). Брав участь у поході на Галич 1206 р. серед інших південноруських князів, головним чином Ольговичів. Роман же був другим сином Ігоря Святославича. Це був початок розірвання боярами недавно ще єдиного тіла Галицько-Волинського великого князівства. Спочатку віддали чужим князям Галичину, далі настала черга Волині. Ігоревичі сіли в Галичі влітку 1206 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 8).

Наутріи же увѣдавши княгини, съвѣтъ сътвори с Мирославомъ съ дядькомъ, и на ночь бѣжаша в Ляхы (624). Повідана далі історія розпачу і втечі родини Романа з Володимира-Волинського до Польщі надміру драматизована літописцем. Хоча становище Анни з дітьми і без того було тяжким. Ігоревичі почали вимагати від володимирської громади видачі Романовичів наприкінці 1206 — початку 1207 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 9). Даремно галицький книжник пише, ніби княгиня не знала, куди подітися, адже читачеві вже відомо, що існував союзний договір між Романом і Лєшеком. Думаємо, що княгиня з синами не вибиралася таємно вночі через пролом у стіні міста, а відкрито й демонстративно залишила його в супроводі почту відданих їй волинських бояр і дружини чоловіка, бо проти Ігоревичів і ворожих їй боярських загонів було не встояти (Котляр. С. 35—36).

Король ...остави же Данила у себє, а Лєстько княгиню и Василка в себє (624). Поряд з формальним переважно дотриманням союзницьких зобов'язань стосовно родини Романа Мстиславича угорський король і краківський князь підписали, ймовірно, того самого 1206 р. угоду про розподіл сфер впливу в Галицько-Волинській Русі. Висловлювалася думка, що "князь краківський охоче надав у себе притулок княгині Анні, розуміючи, що, прикриваючись захистом її інтересів, йому легше буде отаборитися на Волині" й "запропонував угорському королеві воєнний союз для боротьби за Південно-Західну Русь". Лєшек відіслав до Угорщини разом із своїм посольством княжича Данила як заручника (Пашуто. С. 195). Підсумувавши різночасові свідчення Галицького літопису й співставивши їх з даними деяких інших джерел, В.Т. Пашуто намалював картину розпаду Галицько-Волинського князівства незабаром по смерті Романа Мстиславича: "Князь Володимир Ігоревич зайняв Галич, в Звенигороді сів його брат князь Роман, а у Володимирі — "светом галиц-

ких бояр" — Святослав" [Ігоревич. — *Ред.*]; низка чималих міст з належними їм землями перейшла під владу князів, котрі були підручниками Романа Мстиславича: у Східній Волині (Луцьк, Дорогобуж, Шумськ) сидів Інгвар Ярославич, у Белзі — Олександр Всеволодич, у Пересопниці — Мстислав Німий, в Турові й Пінську — Володимир і Ростислав Святополчичі, по інших містах — бояри-"держатели" (Пашуто. С. 195).

Мятежь бысть межи братома,... Романъ же еха въ Угры, и поемъ угры и бився съ братомъ, и побѣди въза Галичь, а Володимеръ бежа в Путивль (624—625). Дату цієї події подає Воскресенський літопис під 1208 р.: "Угри тогда прогнаша изъ Галича Володимера Игоревича, а брата его Романа посадиша въ немъ" (С. 116). Розібравши паралельні свідчення Галицько-Волинського і Лаврентіївського літописів, М.С. Грушевський погодився з такою датою (Грушевський. Хронольогія. С. 8—9). Заволодівши Галичем з допомогою Угорщини, Роман Ігоревич неминуче ставав угорською маріонеткою, адже бояри воліли тримати його у своїх руках. Це в недалекому майбутньому привело до конфлікту між Романом і його братами та боярською олігархією Галича і землі. "Ясно одне, що князь Роман Ігоревич з допомогою угрів зайняв Галич, та сидів у ньому неміцно (1210 р. був вигнаний київським Ростиславом Рюриковичем) і недовго" (Пашуто. С. 196). Учений мав на увазі таку звістку Воскресенського літопису: "Ростислав Рюриковичь сѣде въ Галичи, а Романа Игоревича выгнаша; осени тоя же выгнаша изъ Галича Ростислава Рюриковича, а Романа Игоревича посадиша съ братомъ"(С. 116—117). М.С. Грушевський вважав, що, захопивши Галич за допомогою угрів, Роман Ігоревич підняв проти себе бояр. Наведеній звістці пізнього джерела вчений довіряє: "Звістки Воскресенської збірки про галицькі події в цій частині самостійні, і в інших разах, де ми можемо їх контролювати, всі докладні [вірні. — *Ред.*]" (Грушевський. III. С. 24).

Възведе Александръ Лестка и Кондрата. И прійдоша ляхове на Володимеръ... (625). Олександр белзький, брат у перших Романовичів, був сином Всеволода Мстиславича, теж князя Белза. Олександр був одружений з дочкою київського князя Володимира Рюриковича (Baumgarten. Tabl. XIII, 1. P. 58) і постійно відчував за спиною підтримку тестя. На Волинь 1209 р. (Пашуто. С. 196) рушили об'єднані війська малопольського (краківського) князя Лешека і мазовецького — Конрада I (див. про нього далі), запрошені Олександром, котрий, очевидно, як небіж Романа Мстиславича вважав законними свої права принаймні на Волинь (далі він з таким самим завзяттям добиватиметься й Галича). Зайнявши Володимир, поляки схопили Святослава Ігоревича, відіслали його до Польщі, а на його місце посадили Олександра. Місто було розграбоване поляками, що викликало справедливий гнів володимирських городян. Висловлювалась сумнівна думка, за якою самому Лешекові утвердитись у Володимирі-Волинському перешкоджала традиція приналежності Волині нащадкам Ізяслава Мстиславича та його онука Романа, що давалося взнаки при існуванні сильної та прихильної до Романовичів боярської партії (Wilkiewicz. S. 26). Навряд чи Лешек мріяв стати волинським князем — цьому перешкоджало давньоруське княже право й давня традиція, за якою посідати княжі столи мали право лише Рюриковичі. Так само некоректними слід вважати міркування польської до-

слідниці, начебто тривалому утвердженню Романовичів у Володимирі заважало їхнє неповноліття: досить згадати Володимира Святославича та його брата Олега древлянського, яких батько ще малими хлопцями послав княжити відповідно до Новгорода Великого і Овруча.

[***Тогда же яша Володимера Пиньскаго, бѣ бо Инъгваръ с ляхы и Мьстиславъ***] (625). Ідеться про Володимира, пінського князя в 1228–1229 рр., сина Ростислава Святополчича, що княжив у Пінську в 1207, 1228–1232 рр. (Baumgarten. Tabl. II, 30. P. 13; Донской. № 337. С. 127; № 458. С. 161). Інгвар був луцьким, а в 1202–1212 рр. – великим київським князем. Був старшим сином луцького князя Ярослава Ізяславича й невідомої на ім'я дочки богемського князя Владислава III (Baumgarten. Tabl. V, 39; Tabl. XIV, 1). Згаданий тут Мстислав – імовірно, тоді пересопницький князь на прізвисько "Німий", рідний брат Інгвара (Baumgarten. Tabl. XIV, 2).

[***По томъ же сѣде Инъгваръ в Володимерѣ***] ***Поя у него Лєстко дъщєръ и пусти*** (625). Хронологія і глибинний сенс подій залишаються неясними. М.С. Грушевський слушно зауважив: "Можемо лише приблизно датувати ...перехід Інгвара до Володимира 1209 р., друге князювання Олександра 1210, уважаючи, що сі зміни мусили мати якийсь час для свого приготовання" (Грушевський. Хронольогія. С. 9–10). Справді, династичний шлюб Лєшека мав проіснувати не менше року, упродовж якого він посварився з Інгваром. Б. Влодарський думав, що Інгвар не мав симпатій володимирського боярства, котре продовжувало триматись Романовичів (Włodarski. Polityka ruska. S. 40). Додамо до цього, що Лєшек намагався de facto приєднати Волинь до свого Малопольського князівства, противлячись утвердженню Романовичів і саджаючи на стіл Володимира слабосилих і залежних від нього в усьому князів.

Приєхаша бєрестянє ко Лєсткови и просиша Романовоє и дѣтятє... и вдасть имъ, да владѣєтъ ими; они жє с вєликою радостію стрѣтоша и, яко вєликого Романа жива видящєи (625). Значення цієї події важко переоцінити: громада великого і заможного волинського міста запросила нащадків Романа на княжіння. З цього дня починається збирання ще малими Романовичами волинської "полуотчины" Романа Мстиславича. Історики здебільшого вважають, що це сталося одночасно з нетривалим утвердженням Інгвара у Володимирі. Проте дальша доля і Романовичів, і самого Берестя неясна. Б. Влодарський думає, що вони втратили це місто, коли Олександр вернувся до Володимира і віддав Василькові Белз. Тоді Лєшек забрав порубіжне з Польщею Берестя собі (Włodarski. Polityka ruska. S. 40). Навпаки, А. Вілкевич-Вавриньчикова припускає, що, коли Василька перевели до Белза, Берестя вернулося до Олександра Всеволодича, котрий утримав за собою землі поміж Вепрем і Бугом. А вже потім, 1213 р., Берестя дісталося Лєшекові, Василькові – дрібна Кам'янецька волость (Wilkiewicz. S. 23–24). Згідно зі свідченнями Галицько-Волинського літопису, як думає Б. Влодарський, в 1217–1219 рр. Берестя було в польських руках (Włodarski. Polityka ruska. S. 46–47). Заслуговує на увагу думка А. Вілкевич-Вавриньчикової, що до 1214–1215 рр. Лєшек заволодів широкою смугою порубіжних земель на схід від Вепра, на північ від Белзької землі. Та смуга проходила вище Грубешова по Бугу, на північ, далі за Буг, його правим берегом, вододілом Бугу й Піни (Пни), по горішній Ясельді й Нареву до кордо-

нів Мазовії. У близькому йому географічно Володимирі Лєшек садовив на стіл залежних від нього князів. Коли Данила посадили у Володимирі, то він був ще малим хлопцем, маючи 13 років, і залежав від Лєшека (Wilkiewicz. S. 24).

Олєксандръ же съвѣтомъ Лєстьковымъ прія Володимєрь... Угровєскь, Вєрєщинъ, Столпъє, Комовь, и да Василкови Бєлзъ (625). Перелічені міста ще не раз виступатимуть у Галицько-Волинському літописі як стійкий територіальний комплекс. Далі літописець назве їх "украйною", тобто окраїною, краєм Волинської землі. У такому порядку перелічить їх літописець у подальшій розповіді про повернення Данилом цієї частини забузьких земель: "*Данилу жь ...єха съ братомъ, и прія Бєрєстій, и Угровєскъ, и Вєрєщинъ, и Столпъє, и Комовь и всю украйну*" (634). Ця волинська "украйна" могла скластися раніше першої згадки про неї. Можливо, згадані укріплені замки збудував ще Роман Мстиславич. Перераховані міста поміж Західним Бугом і Вепрем зовсім не досліджені археологічно й локалізуються за топонімічними аналогіями. Вбачаємо певну закономірність у тому, що археологи досі не виявили справжніх міст цієї частини волинської "украйни". Вони були оборонними фортецями, тому й не могло бути помітних слідів діяльності ремісничо-торговельного люду. Самі ж оборонні споруди цих міст (за винятком знаменитої башти-донжона у Стовп'ї) були, найімовірніше, зруйновані польським урядом, коли він у 2-й пол. XIV ст. заволодів більшою частиною Волині (Котляр. Формирование. С. 147—148). Приблизну локалізацію див.: Погодин, Погодин. Исследования, Дашкевич, Иванов, Андрияшев та ін. Після Олександра Всеволодича "украйною" заволодів Лєшек, про що довідуємося з літопису, зокрема з наведеного тільки-но фрагмента, де йшлося про її "прийняття" Романовичами. Белз був одним із найдавніших міст на землі Волині. Вперше згадується в "Повісті временних літ" під 1030 р. (ПВЛ. 1. С. 101). Від початку 1170-х рр. до кінця XIII ст. був центром удільного князівства. В 1-й третині XIII ст. белзький князь Олександр Всеволодич безуспішно прагнув зосередити під своєю владою Волинь. Збереглося городище Белза, площею 400 × 190 м (Чачковський Л. Княжий Белз. С. 15—31).

Литва же и ятвязѣ воєваху, и повоєваша же Турискь и около Комова оли и до Чєрьвня,... и застава въ Уханяхъ бѣ (626). З послідовності подій цей напад об'єднаних сил Литви і Ятвязької землі можна б датувати 1210 р. Такої думки дотримувався і М.С. Грушевський (Хронольогія. С. 10). Турійськ був розташований на сході Волинської землі, в горішній течії р. Тур'ї. Як бачимо, ворог вдерся у північну частину Волині, від західних до східних меж. Уперше Турійськ названо літописом під 1097 р. (ПВЛ. 1. С. 177). Збереглося кругле в плані городище, близько 100 м в діаметрі. За культурним шаром місто було збудоване в 2-й пол. X — на початку XI ст. (Котляр. Формирование. С. 53—54). Одним із найстаріших міст (вірніше, протоміст) на Волинській землі був Червен. Уперше згаданий в літописі під 981 р. (ПВЛ. 1. С. 58). Червен був розташований при впадінні р. Синюхи в р. Гучву, ліву притоку Західного Бугу. Він виник в останній чверті X ст., під час суперництва Давньоруської та Давньопольської держав за землі поміж Бугом і Вепрем (Котляр. Формирование. С. 29). Навпаки, молодим містом чи фортецею були Ухані, що прикривали

Володимир-Волинський із заходу. Розташовані приблизно за 30 км на південний схід від Орельська, згаданого вище в нашому літописі в розповіді про розлучення Лєшека з донькою Інгвара (там же. С. 148).

Андрѣй же и король увидѣвь безаконіє галицкоє и мятежь, и посла Бенедикта с вои [своими], и яша Романа в бани мыющися и посла ихъ въ Угры (626). Найбільш імовірною видається належність цієї події до кінця 1210 — початку 1211 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 10—11).

Пояша же галичанє Мьстислава [на] Бенедикта... (626). Ідеться про спробу бояр позбавитися невигідної для них цього разу угорської окупації, протиставивши їй запрошеного зі сторони слабосилого князя-фігуранта Мстислава пересопницького. Однак акція виявилася непродуманою й непідготовленою: "Мстислав, видко, вибрався з дуже малими силами, тож галичани [бояри. — *Ред.*] не піддержали його, і він, осміяний, мусив ні з чим вернутися" (Грушевський. III. С. 25). Судячи з темпів розвитку подій, невдалий похід Мстислава пересопницького на Галич стався навесні 1211 р. Згаданий у цьому уривку літопису Ілля Щепанович був головою одного з могутніх боярських кланів.

И по семь скажемь о Галичинѣ могилѣ и о началѣ Галича, откуду ся почалъ (626). Красномовне свідчення нетрадиційності Літописця Данила Галицького, як і всього Галицько-Волинського літопису в цілому. Його творці вільно пересуваються в часовому просторі, забігаючи наперед і відступаючи назад (про що коротко говорилось у вступній статті й більш докладно у кн.: Котляр. Літопис). У даному разі повістяр (чи пізніші складачі або редактори) не виконав своєї обіцянки — шкода, бо ми б мали давній переказ про започаткування Галича, міста, виникнення й початкова історія якого (до 1140 р., коли він уперше з'являється в джерелах) залишається невідомою.

Романъ же утечє изь Угоръ, и послаша галичанє его къ брату его Володимеру... (626). Певно, антиугорська партія в Галичі зміцнювалася, користуючись із народного бажання скинути угорську окупацію. Дізнавшись про політичну ситуацію в Галичі й землі, Роман Ігоревич утік з Угорщини, де його, видно, не дуже охороняли, і подався до родового гнізда — Путивля, де перебували його старший брат Володимир і молодший — Святослав. Саме до Путивля прийшли посли від галицького боярства (Пашуто. С. 197).

Сѣдє же Володимеръ в Галичи, а Романъ въ Звинигородѣ, а Святославь в Перемышли, а сынови своєму да Теребовль Изяславу (627). Як свідчать наступні рядки нашого джерела, Володимир Ігоревич послав сина Всеволода з дарунками до угорського короля, певно, аби вибачитися за вигнання Бенедикта з залогою із Галича й спробувати забезпечити нейтралітет Угорщини. Здається, попервах це йому вдалося (див.: Грушевський. III. С. 25). Галицький Звенигород був стольним градом однойменного князівства. Вперше згаданий у "Повісті временних літ" під 1086 р. Городище, площею 12 га, розташоване на узгір'ї, захищеному двома рукавами р. Білки й багнами, що робило місто майже неприступним. Розкопками 1982—1983 рр. виявлено фундаменти князівського палацу і двох церков (Ратич О.О. Літописний Звенигород. С. 87—94). Перемишль є, мабуть, найдавнішим містом на території Галицької землі.

Вперше згаданий у "Повісті временних літ" під 981 р. За археологічними даними, місто виникло в 2-й пол. X ст. Дитинець був невеликим, площею близько 1 га. У його підніжжі лежав розділений р. Сян посад (Подградье). У 1-й пол. XIII ст. міська забудова займала понад 30 га. У найвищій частині дитинця відкрито кам'яні будови початку XI ст.: ротонда й, імовірно, князівський палац (Kunisz A. Przemyšl w pradziejach i wczešnym šredniowieczu). На відміну від двох названих тільки-но міст, древній Теребовль вивчено мало. Уперше згадується в "Повісті временних літ" під 1097 р. як центр Теребовльського князівства. Досі не знайдено дитинця Теребовля. Вірогідно, він стояв на Замковій горі (Ратич. С. 70—71).

Король же Андрей, и бояре угорстіи и вся земля хотяше дати дъщеръ свою за князя Данила, обѣма дѣтьскама бывшима: зане сына у него не бѣ (627). Це загадкове повідомлення нашого джерела, якщо виходити з логіки розвитку подій і послідовності самого викладу (втім, досить відносної в нашому випадку), приблизно датується весною 1211 р. Проте, як зауважив ще М.С. Грушевський, син і наступник Андрія II Бела народився 1206 р. Тому, вважав він, наведена звістка виявилася не на місці й належить до часу безпосередньо по смерті Романа (Грушевський. III. С. 26—27). Нам же здається більш імовірним, що династичний шлюб поміж угорським королівським і галицько-волинським великокнязівським домами було замислено ще за життя Романа Мстиславича і покладено в підвалини потрійного русько-польсько-угорського союзу в 1204 або в 1-й пол. 1205 р.

Убієнь бысть царъ великій Филипъ Римъскій... [2] (627). У тексті, що відкривається цими словами, висвітлюється історія заключного етапу боротьби поміж двома германськими феодальними угрупованнями Гогенштауфенами і Вельфами, в якій, крім германських баронів, взяли участь папська курія, англійський і французький королі. Внаслідок перевороту до влади в Германії прийшов Оттон IV Вельф, якого папа Інокентій III коронував у Римі 1209 р. А імператор Філіпп Швабський (1177—1208), син Фрідріха Барбароси, був забитий своїм васалом Оттоном Віттельсбахським. Королевою ж, за намовою якої було вчинено заколот, була угорська принцеса Гертруда, дочка Андрія II. Її дочка вийшла заміж за тюрінгського ландграфа ("Лонокрабовича" нашого літопису) Людовіка IV (1200—1227). Після загибелі Людовіка під час V хрестового походу вона стала черницею під ім'ям Ельжбети (Єлизавети) і невдовзі, 1231 р., померла. За дослідженнями М.С. Грушевського, Філіпа вбили в липні 1203 р., а Єлизавета була заручена з Людовіком тюрінгським 1211 р. й вивезена тоді ж до Тюрінгії. В той час Данило Романович якраз був в Угорщині, чому, як гадає вчений, до літопису потрапила ця розповідь. (Грушевський. Хронольогія. С. 11).

Съвѣтъ же сътвориша Игоревичи на бояре галицкыи [да] избіють ихъ... (627). Ігоревичі вирішили скористатися досвідом боро-

[2] Коментар до тексту, що починається цими словами (про Філіпа й Ельжбету), написаний О.Б. Головком.

тьби з боярством свого великого попередника Романа Мстиславича. Однак вони не мали ні сили, ні авторитету Романа, не могли спертися на городян Галича та інших міст, бо були зайдами й не мали місцевого коріння. В очах галицького суспільства Ігоревичі були узурпаторами, котрі відняли престоли у отчичів-Романовичів. Та й політична ситуація в князівстві була для них несприятливою — роздробленість, яка настала по смерті Романа, взагалі, дуже і дуже послабила князівську владу. Додамо до цього, що ні в кого з Ігоревичів не було ні політичного досвіду, ні характеру Романа Мстиславича. Історики звичайно вважають кількість забитих бояр (500) перебільшеною (див., напр.: Грушевський. III. С. 26). Однак число загиблих мало бути значне. Майно вбитих і втікачів до Угорщини Ігоревичі забрали собі, що видно з наступної розповіді нашого літопису. Виходячи з послідовності перебігу подій, М.С. Грушевський слушно відносив "боярську різню" на літо 1211 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 11).

Просиша у короля угорьскаго: "Дай намъ отчича к Галичю Данила, ать с нимъ пріймємъ [и] отъ Игоревичевь" (627). Угорщина по смерті Романа Мстиславича почала зазіхати на Галицьку землю, приховуючи свої наміри за союзними угодами з княгинею Анною і приязними словами. Тому король Андрій II "с великою любовью" відгукнувся на заклик бояр-емігрантів. М.С. Грушевський вважав, що призвідцем наступної кампанії угорського війська був "відвічний ворог Романова рода Володислав Кормильчич" (Грушевський. III. С. 27). Угорське військо на чолі з палатином Потом рушило на Русь звичайним шляхом (через Сяник) і підійшло до Перемишля. Кампанія почалася наприкінці серпня або на початку вересня 1211 р.

И пришедшю [же] Володиславу къ граду [Перемишлю. — *Ред.*] ***и рече имъ: "Братіє! Почто смущаєтеся? Нє сеи ли избиша отци ваши и братію вашю, а иніи имѣніа ваша разграбиша,... а отьчествіи вашими владѣша иніи пришелци?"*** (628). Промова Володислава справила потрібне йому враження й перемишляни відчинили браму перед уграми й купкою бояр.

Звинигородцємъ же крѣпко борющимся имъ с ними и нє пущающихъ къ граду... (628). Наступний перелік сил волинян являє собою неабияку цінність, бо кидає світло на відносини сюзеренітету-васалітету в тамтешньому суспільстві: від малого (восьмирічного) Василька Романовича прийшло багато великих бояр і "*вои отъ Бєлза*", тобто міське ополчення. З наступного тексту дізнаємось, що Інгвар луцький прислав воїнів також із Шумська і Дорогобужа. Шумськ розташований в Погорині, на рубежі Волині з Київщиною. Вперше згаданий у Київському літописі під 1149 р. В 2-й пол. XII — 1-й третині XIII ст. був центром князівського уділу. У 1220-х рр. Данило Романович возз'єднав Шумське удільне князівство з Волинню (Антонович В.Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы). Як і Шумськ, Дорогобуж був волинським містом на кордоні з Київською землею. Вперше згаданий у "Повісті временних літ" під 1084 р. Збереглося городище 70 × 100 м, оточене складною системою валів і ровів. Найдавніший культурний шар датується X ст. Наприкінці XI—XII ст. був центром спочатку Дорогобузького, а

потім і Погоринського князівств (Андрияшев. С. 76; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. С. 65, 66). Надіслана Лєшеком допомога під керівництвом одного з найбільших польських вельмож свідчить про виконання ним умов потрійної русько-угорсько-польської угоди.

И пріехаша же и половци Романови на помощь, Изаславь с ними Володимерь (628). Чернігово-сіверські Ольговичі проводили стосовно Половецького степу традиційну політику союзів і наведення кочовиків на рідну землю, започатковану їх родоначальником Олегом Святославичем, влучно названим у "Слові о полку Ігоревім" за це Гориславичем. Про старшого сина Володимира Ігоревича Ізяслава докладно йтиметься в коментарі далі.

Романъ изыйде из града, помощи ища в рускыхъ князехъ (629). Ці слова видаються загадковими, бо не ясно, в яких саме "руських князів" збирався просити допомоги Роман Ігоревич, адже всі ближні волинські князі взяли участь у коаліції, спрямованій проти Ігоревичів. Найімовірнішим є припущення, що він прямував до Києва, де сидів його свояк Всеволод Святославич — Чермний (Грушевський. III. С. 28). Роман потрапив у полон до Данила й волинських князів. Така доля спіткала згодом і його братів Святослава і Ростислава.

Тогда же бояре володимерстіи и галицкіи... и воеводы угорскіи посадиша князя Данила на столѣ отца своего... (629). Цей урочистий запис джерела переконливо свідчить про те, хто був справжнім господарем Галицько-Волинської Русі. Велике боярство, лідери якого з повагою названі літописцем (В'ячеслав володимирський і Володислав галицький), і посадило "отчича", у Галичі й землі, які воно вважало належними йому, боярству. Слова "*король же Андрѣй не забы любви своея пръвыа, юже имѣаше къ брату си великому князю Роману*" (629—630) (стійка у давньоруському письменстві формула існування союзної угоди між князями), безсумнівно, говорять, що Андрій II демонстративно виконував умови потрійної русько-угорсько-польської угоди.

Ятымъ же бывшимъ княземъ, Роману, Ростиславу, Святославу... предани бывша на повѣшеніе, мѣсяца сентября (630). Єдиний в історії Давньої Русі випадок прилюдної розправи бояр над членами династії Рюриковичів, що демонструє виняткову могутність галицького боярства, яке можна порівняти в цьому плані хіба що з боярством Великого Новгорода. Історики сперечалися щодо того, двох чи трьох Ігоревичів повісили в Галичі. М.С. Грушевський чомусь гадав, що лише двох, виходячи зі слів Всеволода Чермного, відбитих Новгородським першим літописом молодшого ізводу: "Братью мою есте два князя повесиле..." (Новг. С. 251). Однак аргументи історика на користь того, чому слід більше довіряти далекому Новгородському, а не місцевому Галицькому літописові, видаються нам дуже сумнівними (Грушевський. III. С. 28, 509). Вважаємо тому, що слід сприйняти версію галицького літописця щодо повішення трьох Ігоревичів. Лише старшому, Володимирові, пощастило врятуватися втечею.

Данилу же княжащю в Галичи, тако младу сущю, яко и матєрє своєя нє позна (630). У цих словах відчуваються фольклорні мотиви: малолітство героя, вже в дитячому віці здатного вершити великі справи. Насправді ж Данило був не такий уже й малий – йому виповнилося десять років. Щоправда, частину свого тоді ще короткого життя він провів в Угорщині, та все ж навряд чи міг забути матір...

Галичанє же выгнаша Данилову матєръ из Галича... (630). Подію варто, на наш погляд, датувати останніми місяцями 1211 р.: навряд чи галицьке боярство змогло довше терпіти владну й енергійну княгиню Анну, що прагнула перебрати владу з їхніх рук до своїх. Галицький книжник недвозначно зауважив: "*хотящє бо княжѣти сама*". Епізод з плачем Данила і вибухом гніву в малого княжича мав, на думку літописця, висвітлити сильний характер його юного героя.

Прійдє король в Галичь, и привєдє... вєликую княгиню Романову... Рєчє имъ: "Вълодиславь княжится, а ятровь мою выгналъ (630). Мабуть, новий похід угорського короля на Галич стався взимку 1212/13 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 12). Слова "*съвѣть сътвори*" (король з Анною і володимирськими боярами), на нашу думку, слід розуміти так, що Андрій II особливою угодою з княгинею зобов'язався відновити Данила на галицькому столі. Але не дотримав слова.

Яту[же]бывшю Володиславу и Судиславу и Филипу... (630). Арешт за наказом короля голів боярської олігархії Галича й Галицької землі видається нелогічним з огляду на дволику політику Андрія II щодо Романовичів. Певно, справа полягала у відносинах з Лєшеком Білим, з яким вони вже тоді вирішили поділити Галицько-Волинську Русь, а до того мусили рядитися у тоги захисників Анни та її синів. Однак навіть така дворушницька поведінка короля була непослідовною.

Прійдє Мстиславь с ними къ Бозъку... (631). Мстислав Німий знову став фігурантом в руках великого галицького боярства, ворожого Романовичам. "Бозък" – певно, йдеться про Бузьк, місто на рубежі Волинської та Галицької земель. Уперше згадується в літописі під 1097 р. (ПВЛ. 1. С. 176). На землі древнього Бузька збереглося два городища, однак обидва в поганому стані. Археологи виявили на обох матеріал часів Київської Русі (Ратич. С. 20). Вокняжіння Мстислава в Галичі припадає на 1212 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 12).

Княгини же Романова, съ сыномъ своимъ Даниломъ и съ Вячєславомъ Толстымъ, бѣжа[вша] въ Угры, а Василко с Мирославомъ єха[ша] въ Бєлзъ (631). Не знати чому, король не захистив Романовичів у Галичі, хоча зовсім недавно сприяв їхньому утвердженню в стольному граді Галицької землі. За всім цим стояв, певно, розрахунок скористатися з послуг боярства, аби утвердити свою залогу в Галичі. Виходячи з темпів розвитку подій, можна віднести втечу Анни з Данилом до Угорщини й повернення Василька до Белза на першу половину 1213 р. Слід думати, що, втративши, хай формальний, захист Андрія II, княгиня побоювалася зостатись у Галичі наодинці з ворожим їй та дітям боярством.

Врємени же минувшю, король спѣашє рать вєлику (631). М.С. Грушевський датував цей новий похід угорського короля початком осені 1213 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 12). З цього часу загострю-

ється суперництво Угорщини й Польщі за спадок Романа Мстиславича, що доводиться, зокрема, наступним записом нашого джерела:

Прійде Лєстко к Бєлзу, убѣжєнъ Олєксандромъ... (631). Цей похід польського князя, як і наступне відібрання Белза у Василька, можна відносити до тієї ж осені 1213 р. Олександр Всеволодич використовувався Лєшеком як козирна карта в змаганні з Андрієм II. Не варто забувати, що Белз був спадковим володінням Олександра.

И бояре вси изнєвѣришася, но идоша вси съ князємь Василкомъ в Камєнєць (631). Цей Кам'янець відповідає м. Каменю-Каширському Волинської обл. Розташований на р. Цирі, притоці Прип'яті. З літопису відомо, що місто було добре укріплене. Археологічно воно досі не вивчене (Котляр. Формирование. С. 148–149). Втручання Лєшека до галицьких справ у той час відзначають і польські історики. 1211 р. польський князь допоміг Андрієві II посадити Данила в Галичі. Далі він скористався усобицями в Угорщині, про які наш літопис оповідає нижче, й дав притулок Данилові у себе. Похід Лєшека на Галич не мав успіху, й Романовичам довелося осісти в малих містах Тихомлі й Перемилі (Wilkiewicz. S. 24–25). Додамо до цього, що Лєшек зовсім не збирався повертати Романовичам Галич, а вже тоді виношував плани розділу з Угорщиною Галицько-Волинської Русі. Вірність основної частини волинського боярства давала надії Романовичам у справі об'єднання Волині, а далі й Галичини.

Ставшє жє въ манастыри Лєлєсовѣ (631). З контексту видно, що йдеться про галицьке поселення на рубежі з Угорщиною. М.П. Дашкевич пов'язував Лелесів монастир з Теличем (південніше від нього) і вважав, що тут "проходив один із найбільш уживаних у той час шляхів з Русі до Угорщини" (Дашкевич. С. 66). Телич буде згадано у Волинській частині нашого літопису приблизно під 1262 р. Джерело малює його порубіжним містом Галицької землі. Найбільш прийнятною здається нам думка М.П. Барсова, котрий ототожнював його з Тиличем на західних схилах Карпат поблизу витоків р. Попрада, на південь від Нового Сандеця, біля самого проходу через Карпати на Бардуїв (Барсов. Словарь. С. 290).

Нєвѣрніи жє бояре хотѣша єго [короля. – *Ред.*] ***убити*** [3] (631). На самому початку походу в Угорщині спалахнув бунт земельних магнатів проти дружини Андрія II Гертруди Меранської, яка привела до країни своїх численних германських родичів та їхніх прибічників. Молодший брат Гертруди Бертольд був єпископом в італійському місті Аквілеї. Єпископи цього міста були здавна автокефальними і мали сан патріархів.

Володиславу жє єхавшю напєрєдъ съ всѣми галичаны (631). М.С. Грушевський пояснює таку активізацію галицьких олігархів на чолі з Володиславом лише тим, що "Андрій залишив похід і вернувся назад" (Грушевський. III. С. 29). Однак саме король "*пусти Володислава*" з собою в той похід. Тому вокняжіння Володислава в Галичі було логічним (і, поза сумнівом, бажаним королю) наслідком дворушницької політики Андрія II стосовно княгині Анни та її синів.

---

[3] Текст до цих і наступних слів літописця про події в Угорщині написаний О.Б. Головком.

Володиславъ же єха в Галичь, и въкняжися сѣдє на столѣ (631). "Факт для середньовіччя досить незвичайний. Приклад єдиного в руській історії князювання боярина знову свідчить про велику силу галицьких бояр. Але швидке падіння Володислава одночасно мовить про те, що боярство не могло правити самостійно; його роздирали внутрішні суперечності, воно не мало міцної соціальної бази, так що переоцінювати силу його не доводиться" (Пашуто. С. 199). Ці багато в чому справедливі слова занадто фаталістичні: галицьке боярство володіло неймовірною силою суперечностей, що роздирали його, легко долалися, коли виникала потреба в об'єднанні проти Романовичів. Данилові й Василькові довелося тридцять років воювати проти галицьких бояр, перш ніж вони змогли об'єднати Галичину з Волинню. Більш правим був, здається, М.С. Грушевський, коли писав, що суспільна думка була тим вокняжінням збурена: "Факт сей був занадто нечуваний, аби сучасники могли з ним легко погодитися". Ініціатором дій проти Володислава виступив Мстислав пересопницький, що тільки-но втратив Галич (Грушевський. III. С. 29). Однак насправді головними дійовими особами були угорський король і польський князь, як показує дальший розвиток подій.

По томъ же Мьстиславь пєрєсопницкій, посадивь Лєстька, пойдє в Галичь (632). Загадкове повідомлення, яке О.П. Лихачова перекладає, як: "оставив Лестька управлять". Та навряд Мстислав довірив Лестькові свою Пересопницю, а Лєшек міг спокуситися тим "управлінням". Мабуть, тут у всіх списках нашого джерела помилка — мало бути: звернувшись до Лєшека (за допомогою). Згаданий тут Всеволод Святославич мав прізвисько Чермний (рудий) і був сином великого князя київського Святослава Всеволодича. З 1210 р. він княжив у Києві, віддавши Чернігів київському раніше князеві Рюрику Ростиславичу (Baumgarten. Tabl. IV, 34. P. 21). Далі в літописі на перший план виступає польський князь, що відповідало реальному станові речей:

Лєстько же поя Данила с Каменца, а Олєксандра из Володимєра, а Всєволода из Бєлза, когождо ихъ съ своими вои... (632). Названий тут Всеволод був сином брата Романа Мстиславича Всеволода, молодшим братом Олександра белзького (Baumgarten. Tabl. XIII, 2. P. 58). Більшу частину відомого нам відрізка його життя був князем Червена і волості. На нашу думку, це місце джерела свідчить про існування у Галицько-Волинській Русі сталої системи помісного (умовного) землеволодіння. Далі у наведеному тексті йдеться про те, що у Данила, котрий сидів у маленькому й бідному Кам'янці, було більше воїнів, ніж у інших князів, бо великі бояри його батька привели з собою загони озброєних людей. Ймовірно, ці загони складались як з оплачуваних самими боярами особистих дружин, так і з приведених їхніми васалами ратників: васали тримали земельні наділи з умовою поставляти з них воїнів і, певна річ, приходити оружно на перший заклик сюзерена (Котляр. Формирование. С. 132). Див. про це також далі, при коментуванні подій 1241 р.

Затворившю же ся Ярополку и Яволоду в Галичи, а Володиславь выйдє съ угры и чєхи своими (632). У цих коротких рядках міститься ясна картина боярського панування в Галичі: двоє залежних від Володислава бояр сидять у місті разом з залогою, а сам він виступив

назустріч коаліції з угорськими й чеськими найманцями. М.С. Грушевський приблизно датував ці події 1213—1214 рр., ми ж схиляємось до одного 1213 р.

Лєстко нє можє пріати Галича; но шедъ воєва около Теребовля и около Моклєкова и Збаряжа, и Быковєнъ взятъ бысть ляхы и русью (632). Напевне, прихильний до Данила і упереджений щодо боярства галицький літописець викривив дійсну картину подій того року. Навряд чи "ляховє и русь" взяли гору над Володиславом, інакше б вони здобули-таки Галич, а Романовичам не довелося б сидіти на клаптику Волинської землі. Б. Влодарський вважав, що тоді Лєшек щиро хотів посадити Данила в Галичі — це було б йому вигідно, бо його стосунки з угорським королем зіпсувалися (Włodarski. Polityka ruska. S. 50).

Важко ідентифікувати Моклеків, бо відсутні вказівки на його місцеположення. Приймаємо думку І.П. Крип'якевича, що він був розташований біля с. Білої Чортківського р-ну Тернопільської обл., де містився фольварк Моклеки (Крип'якевич І.П. Деякі літописні назви з Галичини. С. 314). Як і Моклеків, Збираж (Збараж) був галицьким, порубіжним з Волинню містом. Сучасне м. Збараж Тернопільської обл. Його городище, оточене валами й ровами, лежало на місці, де пізніше було збудовано замок (Ратич. С. 69—70). Що ж стосується Биковна, то його місцезнаходження здавна викликало дискусії. М.П. Погодін розміщував його на р. Гнезні, вище Теребовля, поблизу Тернополя (Погодин. С. 63—64). М.П. Барсов вказував на с. Биків на захід від Моклекова (Барсов. Очерки. С. 117). О.М. Андріяшев пропонував с. Буковно нижче Галича на Дністрі (Андрияшев. С. 32). Схиляємося до думки О.О. Ратича, котрий ідентифікував Биковно з с. Буковно Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. На його околиці виявлено кераміку часів Київської Русі (Ратич. С. 44).

По томъ жє Данило и Василко, Лєстьковою помощью, пріаста Тихомль и Пєремиль отъ Алєксандра (632). Тихомль вперше згадано в Київському літописі під 1152 р. (Київ. С. 313). З цього і наступних повідомлень випливає найбільш імовірне його ототожнення з с. Тихомлем на Горині поблизу Ямполя. Збереглося велике городище на крутому березі Ямпільського озера, оточене з трьох сторін високими валами і ровами (Котляр. Формирование. С. 72). Дискусійною є локалізація Перемиля, уперше названого літописом під 1097 р. (ПВЛ. 1. С. 175—176). Деяку ясність у питання вносить звістка Галицько-Волинського літопису, що належить до літа 1233 р. Тоді Данило Романович і його союзник Володимир Рюрикович київський відбивали наступ угорського війська королевича Андрія біля Перемиля і "бишася о мостъ". Отже, місто стояло на річці. Як нам здається, вирішує питання про розташування Перемиля запис Волинського літопису, що датується приблизно кінцем 1286 р. Тоді татарський воєвода Телебуга прийшов до Горині, а далі рушив на Крем'янець до Перемиля, потім — до Бужковичів. Цей шлях пролягав поблизу нинішнього с. Перемиля Горохівського р-ну Волинської обл., що стоїть на лівому високому березі р. Стирі. Там збереглося городище овальної форми в 210 саженів по колу. При розкопках знайдено матеріали часів Київської Русі (Котляр. Формирование. С. 52—53).

Король пойде на Лєстька... Лєстко же посла посла своєго Лєстича и Пакослава воєводу, рєкый: "Нє єсть лѣпо боярину княжити в Галичи; но поими дъщеръ мою за сына своєго Коломана и посади єго в Галичи" (633). Похід Лєшека на Галич і те, що він примусив Олександра Всеволодича віддати Романовичам Тихомль і Перемиль, розгнівали короля Андрія II, і той вчинив похід на польського князя. Тоді при краківському дворі був Данило Романович, і Б. Влодарський припускає, що він узяв участь у поході Лєшека. А боярин Володислав, вокняжившись у Галичі, поводився самовладно і не хотів ділити владу з уграми. Тому король вирішив усунути його й посадити князем свого сина Коломана. Водночас він розумів, що для досягнення своєї мети йому слід дійти згоди з Лєшеком. Можливо, припускає польський історик, тримаючи Данила при своєму дворі, польський князь вважав себе зверхником Галицької землі (Włodarski. Polityka ruska. S. 51). Захоплений зненацька Лєшек послав до Андрія краківського каштеляна Пакослава, при посередництві якого восени 1214 р. Андрій і Лєшек уклали угоду в Спіші (Ibid. S. 52). Хоча Спішський з'їзд відбувся лише 1214 р., він готувався кілька років. Незабаром по короткому князюванні Данила в Галичі (кінець 1211 — початок 1212 р.) у короля Андрія виник план забрати Галич собі разом із землею. Розуміючи, що угорський воєвода буде там непопулярним, він вирішив зробити своїм намісником фігуранта — боярина Володислава при угорській залозі в місті (Ibid. S. 47). Останнє міркування вченого видається мені дещо штучним: Володислав поводився настільки самовладно, що викликав гнів і польського князя, і угорського короля. Отже, 1214 р. Андрій II і Лєшек Білий підписали в Спіші угоду про загарбання і розділення між собою Галицько-Волинської Русі (втім, польська дослідниця А. Вілкевич-Вавриньчикова думає, що йшлося лише про поділ сфер впливу в Галицькій землі [Wilkiewicz. S. 25]). Трирічна дочка Лєшека Саломея була заручена з п'ятирічним сином Андрія Коломаном, котрого і посадили в Галичі; західною ж частиною Галицької землі заволодів Лєшек Білий. Угода чітко відбилася в нашому джерелі:

Король посади сына своєго в Галичи, а Лєстькови да Пєрємышль, а Пакославу Любачєвь (633). Неясно, чому в Спішському договорі не згадано Волинь, яка вже давно частиною належала Польщі, частиною перебувала в сфері її сильного впливу. З пізнішої розповіді Галицько-Волинського літопису відомо, що до 1219 р. (а ми думаємо, набагато раніше) краківський князь захопив забузькі землі Волині: Берестя, Угровеськ, Верещин, Стовп'я і всю "украйну". В.Т. Пашуто слушно пов'язував це надбання Лєшека Білого зі Спішською угодою 1214 р. (Пашуто. С. 200). Належність Волині, принаймні, до польської сфери впливу засвідчують слова нашого літопису: "*Лєстько же посади Романовича в Володимєри*". Андрій II явно знамірився перетворити Галицьку землю на угорську провінцію, не зупинившись перед порушенням угоди з Романом Мстиславичем. Він попросив папу Інокентія III коронувати Коломана галицькою короною і зміцнити його статус унією галицької православної церкви з католицькою. Коломана коронували 1215 р. (Theiner. T. 1. V. 1. N 1). На цю подію відгукнувся пізній літописець: "Король угорьскый посади сына своего въ Галичи, а епископа и попы изгна изъ церкви, и свои попы приведе ла-

тыньскія на службу" (Воскр. С. 119). Однак церковна унія зазнала невдачі: в Галичині спалахнуло стихійне повстання проти угрів, що дуже послабило позиції Андрія II в цій землі (Пашуто. Внешняя политика. С. 247). Любачів був розташований на західному рубежі Галичини з Волинню; стояв на р. Любачівці (Барсов. Словарь. С. 119; Иванов. С. 68). Це повідомлення дає змогу вважати тогочасний Любачів уже помітним містом, бо його назвали в одному ряду з Галичем і Перемишлем й віддали в "кормление" знатному польському вельможі. Мабуть, Любачів мав розвинені ремесла й торгівлю. Сказане залишається лише припущенням через повну археологічну невивченість міста (Котляр. Формирование. С. 150).

Король отъя Перемышль отъ Лестька и Любачевь, Лестко ... посла к Новугороду по Мьстислава... (633). В.Т. Пашуто вказував, що коли в Галичі сталося повстання проти Коломана і церковної унії, Андрій II звернувся до папи з проханням спонукати краківського князя допомогти уграм. Те сталося взимку 1215/16 р. (Пашуто. С. 201; див.: MPV. T. III. N 3). Невдала справа впровадження церковної унії в Галичині досліджена М.С. Грушевським (Грушевський. III. С. 30—31). Мстислав на прізвисько Удатний (вдачливий, щасливий) був сином Мстислава Ростиславича Хороброго, білгородського, а потім новгородського князя, і дочки галицького князя Ярослава Володимировича (Baumgarten. Tabl. IX, 24. P. 41), отже, мав певні моральні права на Галич. На політичну сцену вийшов 1193 р., взявши участь в успішному поході руських князів на половців. У 1204 р. знову ходив до Половецького степу. А 1207 р. одержав від дядька Рюрика Ростиславича київського м. Торопець із волостю. У 1209 р. вокняжився в Новгороді Великому, де успішно княжив десять років аж до переходу на галицький стіл [Котляр Н.Ф. Из исторического комментария к "Слову о полку Игореве" (Кто был Мстислав)]. Зрозуміло, що, розгніваний відібранням у нього Перемишльщини й Любачова, Лєшек не зрушив з місця на поміч королеві. Прихід Мстислава Мстиславича до Галича Галицько-Волинський літопис пов'язує з подіями 1219 р. Однак Воскресенський літопис звідкись знає, що взимку 1214 р. Мстислав Мстиславич виїхав із Новгорода Великого і подався "к королеви в Галичь просити себе Галича у него" (Воскр. С. 119). Як вважає Б. Влодарський, бояри не хотіли влади Володислава, й частина їх почала схилятися до Мстислава. Навряд чи Мстислав сподівався одержати Галич в той час без визнання залежності від Угорщини, думає польський історик. Але далі угри усунули Володислава, і в Галичі сів Коломан. Навесні 1215 р. Мстислав почав загрожувати князюванню Коломана, про що стривожено сповіщав Андрій II папі Інокентію III (MPV. T. III. N 3). Все ж таки королеві пощастило тоді захистити сина від невеликої дружини Мстислава (Włodarski. Polityka ruska. S. 54). Лист Андрія II до папи робить повідомлення пізнього Воскресенського літопису вірогідним.

Мьстиславъ же пойде на Галичь... Галичане же вси и Судиславь послашася по Данила; Данило же не утяже уехати (633). Король Андрій не зміг допомогти своїй залозі в Галичі, бо 1217—1218 рр. був з військом у хрестовому поході в Палестині (Пашуто. С. 201). Бояри на чолі з лідером ворожої Романовичам і відновленню Галицько-Волинського князівства опозиції Судиславом, найімовірніше, зробили ставку на Данила, вірні своїй політиці вибивати клин клином.

Вони сподівалися, що Данило, котрий не мав серйозної підтримки серед галицького боярства, коритиметься їм. Та чи дійсно Данило Романович не встиг на заклик бояр дістатися Галича? Навряд. Гадаємо, що причина його відмови від змагання за оволодіння Галицькою землею була іншою. Напевне, волинський князь розумів, що йому не здолати грізного воїна Мстислава з його випробуваною в численних битвах дружиною, яка легко вибила з Галича угорську залогу. В той час Данило був заклопотаний справою збирання волинської "полуотчины". Тому він обрав мирний шлях відносин з боярством і Мстиславом Мстиславичем (Котляр. Формирование. С. 140—141).

Хронологія утвердження Мстислава Мстиславича в Галичі видається такою. Новгородський перший літопис молодшого ізводу на початку надзвичайно докладної статті 1218 р. сповіщає, що Мстислав на Новгородському вічі заявив: "Хощю поискатѣ Галица" й відбув на південь 1219 р. (Новг. С. 259). Однак повідомлення Новгородського літопису про дії Мстислава в Галичі є плутаними і непевними. Все ж таки дату його появи в Галицькій землі — 1219 р. — слід прийняти, бо вона підтверджується іншими північноруськими літописами (див., напр.: Воскр. С. 126). М.С. Грушевський вирахував, що утвердження Мстислава в Галичі сталося на початку 1219 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 16—17). Я. Длугош помилявся, коли написав, що 1219 р. у галицькому замку сиділа польська, а не угорська залога (Semkowicz. S. 220). Взагалі, у польських істориків при розгляді цих подій спостерігається польський "ухил". Наприклад, А. Вілкевич-Вавриньчикова даремно припускає, ніби Данило збирався одразу відібрати Галич у Мстислава Удатного, але йому перешкодив у тому Лєшек (Wilkiewicz. S. 27).

В та же лѣта времени минувши поя у него Данилъ дъщеръ именемь Анну... (633). Цей династичний шлюб стався швидко по вокняжінні Мстислава в Галичі, бо мине ще якийсь час і польський князь Лєшек Білий "*веснѣ же бывши*" нападе на Волинь (див.: Грушевський. Хронольогія. С. 15). Обидві сторони сподівалися одержати від шлюбу вигоди. Мстислав хитко сидів у Галичі, йому з самого початку загрожувала Угорщина. А Данило мав намір скористатися з допомоги тестя у справі відвоювання у Польщі волинської "*украйни*". З самого початку стосунки між тестем і зятем не склалися. Якщо одруження Данила з Анною і було побудовано на політичних розрахунках, то їм не судилося збутися. Великий Мстислав, грізний переможець половців і чуді, що здаля виглядав неначе пам'ятник самому собі, при ближчому знайомстві старшого Романовича з ним виявився зовсім іншим. Його полководницьких достоїнств було замало, щоб правити в Галичі. У Галицько-Волинському літописі князювання Мстислава описане багато в чому за звітами одного із соратників Данила, дипломата Дем'яна. З наведених ним фактів стає зрозуміло, що Мстислав Мстиславич не мав талантів керівника держави. Він узяв курс на єднання з боярами і, врешті, перетворився на слухняну іграшку в їхніх руках. Водночас усі складні й прості питання внутрішньої і зовнішньої політики він волів розв'язувати єдиним приступним йому способом — застосуванням зброї. Та й у політичних справах Мстислав не відзначався послідовністю (Котляр. С. 55—56).

Єха Данилъ къ Мьстиславу в Галичь, рекій на Лєстка, яко: "Отчину мою дръжить"; оному [же] вѣщавшю: "Сыну! За

пръвую любовь нє могу на нь въстати..."(634). Слова Мстислава ясно свідчать, що між ним і Лєшеком діяв союзний договір, укладений, ймовірно, ще перед походом руського князя на Галич. Тому Данило Романович на власний розсуд вчинив похід проти польського князя й відібрав у нього забузькі землі. Б. Влодарський хибно датував кампанію Данила проти Лєшека 1218 р. Натомість польський історик слушно припускав, що Данилові тоді допоміг Олександр белзький, злий на Лєшека за відібрання у нього Володимира (Włodarski. Polityka ruska. S. 64).

Лєстко жє посла къ королєви: "Нє хочю чясти в Галичи, но дай єго зятю моєму!" (634). Принагідно зауважимо, що Лєшек втратив ту "часть" у Галицькій землі (Перемишль і Любачів) ще 1214 р. У цих словах літопису йшлося про відновлення польсько-угорського союзу, спрямованого відтоді не тільки проти Романовичів, а й проти Мстислава Мстиславича, що спирався на підтримку галицького великого боярства. Є підстави гадати, що перетрактації поміж Лєшеком і Андрієм тривали все літо 1219 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 16). Наступний похід угорського короля і польського князя, як виходить з подальшого тексту, застав Мстислава Мстиславича непідготовленим до опору. Речення ж "*Мьстиславь бо бѣ съ всѣми князи рускыми и чєрнѣговьскыми*" зовсім не означає, що ці князі були з своїми військовими загонами, про що ясно свідчить розвиток подій. Тому вважаємо невірним переклад цього місця О.П. Лихачовою: "Мстислав тогда соединился со всеми князьями русскими и черниговскими" (Памятники. С. 251). Мабуть, в джерелі йдеться про якийсь князівський "снем".

Городокь бо бѣ отложилься, бяху в нємъ людіє Судиславли (634). Городок (суч. м. Городок у Львівській обл.) був головним центром торгівлі сіллю і згодом одержав назву "Соляний Городок". Збереглися залишки укріплень давньоруського часу (Ратич. С. 21). М.С. Грушевський вважав, що Городок відігравав у XIII ст. важливу роль як фортеця на шляху з Перемишля до Галича (Грушевський. II. С. 464). Зрада Судиславових людей показала, що серед галицького боярства не було згоди в питанні запрошення Мстислава. Голова найвпливовішої проугорської партії Судислав у скрутну хвилину, не вагаючись, зрадив новому князеві.

Тогда жє вєликаа княгини Романова въспріа мнишєскій чинъ (635). Данило досяг повноліття, і мати-регент вирішила, що виконала свою місію. Щоправда, як свідчить Літописець Данила Галицького, вона ще більше 30 років брала участь у політичному житті, була серед радників Данила у Дорогичині 1253 р., коли вирішувалась справа прийняття ним королівської корони. Вся повнота влади (що в цей час поширювалась на невелику частину Волині) перейшла до старшого Романовича.

У наступному тексті йдеться про війну між Мстиславом і Данилом, з одного боку, й Андрієм II і Лєшеком Білим — з іншого. Текст цей досить ясний, і, на нашу думку, коментування потребують хіба що географічні назви: Кривавий Брід, Рогожин, Толмач, Онут, Плав, Кучелмин та Олешьє. Численні ж боярські імена як прихильників, так і ворогів Данила Романовича не можуть бути з'ясовані через брак свідчень джерел. Міс-

цезнаходження Кривавого Броду визначили Надєждін і Неволін: "Рогожине, село в Стрийському окрузі, на Дністрі, дещо нижче впадіння до нього р. Стрия. Напроти нього, з іншого боку Дністра, — село Бродиця" (Погодин. С. 64). З ними згодний і М.П. Барсов (Барсов. Словарь. С. 108). Не виключено, однак, що в тексті літопису назване урочище, на місці якого пізніше виникло село. Археологічно ні Кривавий Брід, ні Рогожине зовсім не вивчені. Історики сходяться на тому, що Толмач — сучасне м. Тлумач в Івано-Франківській обл. (Погодин. С. 65; Барсов. Словарь. С. 199). Проте досі там не знайдено ні городища, ні взагалі будь-яких речових решток давньоруського часу. Отже, така локалізація є досить хиткою, бо побудована на співзвучності давньоруського й пізнішого топонімів, яка може бути й випадковою. Зате немає особливих сумнівів у вірогідності порівняно недавньої локалізації Онута археологами. Він знаходився на Дністрі, на місці однойменного села Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Можливо, Онут був торговельним портом, як думає Б.О. Тимощук. Учений бачить в ньому місто (Тимощук Б.А. Исчезнувшие города Буковины. С. 213). На нашу думку, Онут міг бути порубіжною фортецею, як і майже всі названі в Галицько-Волинському літописі населені пункти на середньому Дністрі та його притоках. Багато дискусій викликав інший названий в цьому фрагменті літопису топонім — Плав. Указували на с. Плавню на р. Орхеї в Молдавії, на с. Пілавісько на березі р. Прута недалеко від Хотина, та для цього не існувало вагомих підтверджень. Можливо, що Плавом міг називатися який-небудь брід на Дністрі, адже з літописного контексту ясно, що, так само, як і Кучелмин, Плав стояв на самому березі Дністра. Якщо вважати його все ж таки поселенням, то найбільш вірогідною видається думка Б.О. Тимощука, за якою Плавові відповідає давньоруське городище, розташоване за 3 км нижче по Дністру від с. Перединівці Хотинського р-ну Чернівецької обл. (Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. С. 86—93, 182). Так само здавна викликало суперечки розміщення Кучелмина. Місто вперше згадане під 1157 р. у Київському літописі як порубіжне зі степом у Галицькому князівстві (Київ. С. 341). Серед різних локалізацій нам здається найвірогіднішою запропонована Б.О. Тимощуком. Він вважає залишками літописного Кучелмина городище Галиця поблизу с. Непоротіва Сокирянського р-ну Чернівецької обл. (Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. С. 84—85). Олешшя ж було давньоруським містом у пониззі Дніпра. Вперше згадується в "Повісті временних літ" під 1084 р., далі у Київському літописі — під 1153, 1160, 1164 рр. Локалізація міста залишається дискусійною. Поряд з традиційним ототожненням його з с. Алешки (пізніше м. Цюрупинськ Херсонської обл.) висунуто припущення, що залишками Олешшя є городище, площею близько 4 га, на Великому Потьомкінському острові в гирлі Дніпра, за 12 км нижче від Херсона, де знайдені численні пам'ятки матеріальної культури давньоруського часу (Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. С. 129).

Прислаша князи литовскіє къ великой княгини Романовой и къ Даниловой и къ Василкови, миръ дающи (636). Це сталося наприкінці 1219 або на самому початку 1220 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 16). Незважаючи на постриження, княгиня Анна продовжувала

відігравати важливу роль у державних справах. Наведений далі докладний перелік литовських князів, від яких прийшли посли до Анни, Данила й Василька, наводить на думку, що літописець скористався документом з князівського дипломатичного архіву. "Очевидно, що, не маючи перед собою документа, неможливо навести такий довгий список незвичних для руського вуха литовських імен, хоча суть самого акта переповідана в двох словах: "мир даяше" (Юрасовский А.В. Грамоты XI — середини XIV вв. в составе русских летописей. С. 142).

Договірні відносини галицьких і волинських князів з литовськими у XIII ст. мали особливу специфіку. Литовське суспільство перебувало на стадії розкладу родоплемінного ладу, про що свідчить і велика кількість князів, котрі укладали договір з волинським князівством 1219—1220 рр. Литва ще довго залишалась язичницькою, навіть після охрещення Миндовга, що було суто політичною справою самого князя й не торкнулося ні самого литовського народу, ні навіть його правлячої еліти. Литва в XIII ст. не дотримувалася жодних норм середньовічної дипломатії, досить примітивних у ті часи. Через це дипломатичні угоди Русі з Литвою були недовговічними й трималися головним чином на військовій перевазі Данила й інших князів над нею. У науковій літературі відзначалося, що смерть Романа Мстиславича відчинила брами для литовських нападів на Волинь (Грушевський. III. С. 78). Галицький літописець не перераховує вторгнень литовців на Волинську землю, лише при описі подій 1209—1210 рр. коротко зауважує, що тоді "*бѣда бо бѣ въ земли Вълодимєрьстій отъ воєваніа литовьскаго...*" (626). Литва поважала лише силу, і тому не дивно, що в міру зміцнення влади Романовичів у Волинській землі стосунки з нею почали набувати договірного характеру. Про це й свідчить литовське посольство до них 1219 р. Угода 1219 р., на думку М.С. Грушевського, "зменшила литовські напади", але не дуже, бо не всі литовські племена корилися тим князям, що її уклали. "Все ж таки по угоді 1219 р. литовські напади стали рідші, а окрім того вона дала Романовичам цінних союзників, котрих вони уживали в потребі проти Польщі" (Грушевський. III. С. 79). Літописець Данила Галицького, єдине, по суті, джерело з цієї теми, протягом більшої частини 20-х рр. не згадує про русько-литовські стосунки. З короткого ж повідомлення, яке належить приблизно до 1227 р., відомо, що договір 1219 р. продовжував ще діяти: "*В то же вєрємя литва ляхы воєваша: мнящє мирни* [Русі. — *Ред.*] *сущє*" (651). В.Т. Пашуто вважав, що ця угода діяла до кінця 40-х рр. і була вигідною для Данила Романовича, бо "литовські сили сковували недружніх Русі краківських князів" (Пашуто. С. 280). Підтвердженням цих слів може бути наступний фрагмент нашого джерела: "*Ляхомъ же нє прєстающимъ пакостящимъ, и привєдє* [Романовича. — *Ред.*] *на ня лит[в]у*" (637).

"***Выйдє Филя, дрєвлє прєгордый,... съ многыми угры...***" (637). Високий сановник Угорського королівства бан Фільній очолив похід на Галич, що стався, ймовірно, зимою 1220/21 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 17). Можливо, ця виправа угорського війська була відповіддю на похід Мстислава на Галич, що відбувся перед нею. Галицький літопис про нього не знає, але кілька пізніх літописів (Воскресенський, Тверський, Никонівський та ін.) сповіщають про наїзд Мстислава на стольний град Га-

личини. У повідомленні, що належить до зими 1220/21 р., Воскресенський літопис сповіщає: "Тое же зимы иде на Галичь Мстиславъ Романовичь изъ Киева, а Мстиславъ же Мстиславичь изъ Торчьскаго...", а далі розповідається про безуспішну облогу ними угорського королевича в Галичі й розграбування Галицької землі (Воскр. С. 128). У своїй докладній праці з історії Галицько-Волинської Русі В.Т. Пашуто обходить мовчанням цей другий похід Мстислава на Галич, а М.С. Грушевський бере повідомлення пізніх руських літописів на віру (Грушевський. III. С. 39). Ми схильні вважати цей "другий похід" Мстислава породженням творчої уяви воскресенського та інших пізніх літописців. Вони могли скомбінувати його із справжніх першої (1219 р.) і другої (1221 р.) експедицій Мстислава Мстиславича, спрямованих на заволодіння галицьким столом.

Во ино время убієнъ бысть Даніиломъ Романовичемъ древле прегордый Филя (637). Йдеться про загибель бана Фільнія у знаменитій битві під Ярославом 17 серпня 1245 р., якій галицький літописець присвятив докладну й барвисту розповідь. Це забігання вперед є характерним для вільної розповіді Літописця Данила й інших частин Галицько-Волинського літопису й зовсім не властиве іншим давньоруським, традиційним літописам.

Прійде Мьстиславь с половци. Изыде же Филя съ многыми угры и ляхы из Галича, поемъ бояре галицкыи... (637). Мстислав Мстиславич Удатний був одружений з донькою половецького хана Котяна, до того ж мав володіння ("часть") на межі зі Степом, на півдні Київської землі (Торчеськ із волостю), тому постійно спирався на половецького союзника у своїй досить-таки хаотичній зовнішній політиці. Цей похід Мстислава з подальшим утвердженням його у Галичі відбито у Лаврентіївському літописі й датовано 1221 р. (Лавр. Стб. 445). Приймаємо цю дату, бо хронологічна сітка Лаврентіївського літопису за XIII ст. є досить вірною. З цього запису видно, що, крім угорської, в Галичі сиділа ще й польська залога. Ватажки проугорської партії Судислав і Лазар разом із багатьма її членами подалися до Угорщини, куди Мстислав, імовірно, одразу ж відіслав полоненого ним королевича. Про його захоплення Мстиславом свідчить Лаврентіївський літопис (там же). Утім, у цьому тексті йдеться лише про початок війни Мстислава з уграми й поляками, продовження йде далі.

Прійде Лестько на Данила къ Щекареву, бороня ити єму на помощь Мьстиславу, тестеви своєму (637). Так само, як наявність польської залоги в окупованому уграми Галичі, ці слова свідчать про дію угорсько-польської угоди, спрямованої на поділ Галицької землі поміж Андрієм II і Лєшеком Білим. Польський князь перешкоджає об'єднанню сил Волині й Галичини проти Угорщини. Історики довгий час сперечалися щодо місцезнаходження Щекаріва, що був, як нам здається, збудованою Данилом Романовичем фортецею на лівому березі Вепра й покликаною захищати волинський рубіж від польських нападів. Більшість учених ототожнюють Щекарів з нинішнім м. Красноставом на Вепрі (Барсов. Очерки. С. 121; Иванов. С. 70, та ін.). Та нам здається більш імовірною підкріплена посиланнями на авторитетні джерела думка польських учених М. Балінського і Т. Липинського, за якою Щекарів був розташований десь поблизу Красностава, можливо, навіть за Вепрем

(Baliński M., Lipiński T. Starożytna polska. T. 2. S. 783). Чомусь майже ніхто з наших попередників не звернув належної уваги на те, що розповідь про другий похід Мстислава на Галич розділена галицьким книжником на дві частини, які не становлять єдиного цілого. В Іпатіївському ж списку вона розбита датою 6726 і словами "Тишина бысть". Насправді ж ідеться про тривалу, мабуть, кампанію Мстислава й Данила проти Польщі й Угорщини, що завершилася великою битвою й вигнанням угрів із Галича з наступним вокняжінням Мстислава.

Кондрату же пріехавшю мирити Лєстка и Данила... (637). Це перші прояви приязного ставлення Конрада I Мазовецького до Романовичів, що скоро переросли в союзницькі відносини. Про Конрада I і стосунки Галицько-Волинської Русі з Мазовецьким князівством див. далі. Виходячи з дальших слів нашого джерела: "*отступилъ бѣ Алєксандръ и сътвори миръ съ Лєсткомъ и Коломаномъ, и съ Филєю грьдымъ*" (639), Б. Влодарський думав, що напередодні описаних у тільки-но наведеному фрагменті подій Олександр белзький зумів помиритися з Коломаном і Лєшеком і повстав черговий раз проти Романовичів (Włodarski. Polityka ruska. S. 73). Як думає польський вчений, після перемоги Мстислава з Данилом над уграми й поляками була підписана мирна угода між Мстиславом і королем Андрієм, після чого настала пора спокійних взаємин між Лєшеком і Данилом (Ibid. S. 73). Справді, після розповіді про перемогу Мстислава над поляками і уграми й нещире каяття глави боярської опозиції Судислава Літописець Данила повідомляє про мирний договір, підписаний між польським князем і Романовичами.

Сътвори миръ Лєстко съ Даніиломъ и Василкомъ, и Дръжиславомъ Абрамовичємъ и Творіаномъ Вътиховичємъ, а Романовичи сътвориста миръ съ Дємяномъ тысяцкымъ: отступи Лєстко отъ Алєксандра (639). Наведений текст чомусь випав з поля зору дослідників, котрі вивчали дипломатію галицьких і волинських государів. Проте перед нами текст, що може свідчити про використання літописцем документа з князівського архіву. У ньому вказано послів, через яких домовлялися волинський і польський князі, названо умову, яку довелося виконати переможеному Лєшекові: розірвати союз із бєлзьким князем, головним тоді ворогом Романовичів серед західноруських князів. Війна з уграми й поляками відбулася, певно, 1221 р. Тоді природним буде покласти мирні перетрактації й підписання угод між Лєшеком і Данилом і (здогадно) між Мстиславом і Андрієм на 1222 р. (див.: Грушевський. Хронольогія. С. 18).

Поплєнєно бысть около Бєлза и около Чєрвна Даниломъ и Василкомъ, и вся земля поплєнєна бысть (639). Слід вважати, що Романовичі негайно реалізували умови угоди з польським князем і вдарили по володіннях Олександра Всеволодича. Характерно, що джерело мовчить про будь-яку реакцію Лєшека на вчинок Данила і Василька. Лише покірний боярській волі Мстислав галицький примусив Данила припинити каральну акцію й зняти облогу Белза, про що свідчить закінчення літописної розповіді про белзьку кампанію Романовичів. Вона сталася 1222 або на початку 1223 р. (Włodarski. Polityka ruska. S. 74).

Данилъ създа градъ, именемь Холмъ, — създаніє же єго иногда скажемь (640). Типове для Галицько-Волинського літопису вільне переміщення книжника в часі. Традиційний же літопис розповів би про створення цього улюбленого Данилом Романовичем міста тоді, коли це сталося. Наш же автор згадує про виникнення Холма майже за 20 років до цієї події (про закладення і будівництво Холма в коментарі йтиметься далі, при докладній розповіді літописця про це).

Преже того бискупь Асафь въ Угровску, иже ступи на столъ митрополий и за то свръженъ бысть съ стола своего — и приведен бысть на бископъю в Холмъ (640). Тут книжник знову забігає вперед: це сталося вже після битви на Калці 1223 р. Як писав відомий історик, "угровський єпископ Іосаф після навали татар самовільно оголосив себе митрополитом, та князь Данило зігнав його з кафедри, ліквідував єпископію в Угровську і відкрив її в новому місті Холмі, посадивши єпископом Івана". Вчений пояснює рішуче втручання старшого Романовича до церковних справ його загальною стратегією придушення феодальної опозиції, все одно якої — світської чи духовної. Він вважає, що на самочинні дії Іосафа підбили бояри (Пашуто. С. 90, 158, 228). Можна пригадати таку саму розправу владимиро-суздальського великого князя Андрія Володимировича Боголюбського 1169 р. над своїм єпископом Федорцем, котрий теж самочинно "скочив" на митрополичий стіл (Лавр. Стб. 355–357). М.С. Грушевський датує скинення Іосафа і поставлення в єпископи Івана 1223 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 19).

Прійде неслыханаа рать: безбожніи моавитянє, рекомыи татаровє, прійдоша на землю Половецкую (640). Цими словами починається особлива Повість про битву з татарами на Калці 1223 р., вмонтована кимось із складачів чи редакторів до Літописця Данила Галицького, тієї його частини, яку ми назвали Повістю про збирання Данилом волинської отчини. Наші попередники неодноразово вказували на існування такої Повісті. Думки дослідників щодо часу й обставин її написання розійшлися. В.Т. Пашуто гадав, що джерелом її був відповідний текст у Київському літописі 1238 р. (цей літопис, що не дійшов до нас, учений реконструював за пізніми Воскресенським і Новгородським владичним літописами), створений по свіжих слідах подій. О.В. Ємауський, навпаки, відносив час складання Повісті до кінця XIII ст., коли були об'єднані дві різні повісті, що описували ту нещасливу для Русі битву. М.Б. Свєрдлов вважав, що основний текст даної повісті запозичено прямо з Літописця Данила Галицького. Водночас майже всі дослідники визнавали її галицько-волинське походження. (Огляд думок про дану повість див.: В.К. Романов. Статья 1224 г. о битве на Калке Ипатьевской летописи. С. 79–103.) Погоджуючись загалом з останнім твердженням, все ж таки відзначимо, що Повість про битву на Калці була вмонтована до Повісті про збирання Данилом волинської отчини у цілеспрямовано відредагованому вигляді й втратила самостійність як осібний історико-літературний твір. Завдяки цьому на перше місце редактором було висунуто Данила Романовича, тоді ще молодого і, по суті, другорядного волинського князя, що не відігравав перших ролей ні на Русі взагалі, ні в тій битві зокрема. Разом із тим, волинський редактор змушений був залишити непереробленим свідчення свого джерела, за

яким чільними діячами в бойовищі були київський князь Мстислав Романович і галицький Мстислав Мстиславич.

У світлі давньоруських і східних джерел похід експедиційного корпусу монголо-татар під проводом кращих полководців Чингісхана Субедея і Джебе видається таким. Вони мали провести розвідку боєм на Кавказі й у Східній Європі. 30-тис. кіннота Субедея і Джебе 1222 р. пройшла з півдня через "Залізні ворота" (Дербент) і розбила аланів, яких у вирішальний момент зрадили союзники-половці, і несподівано для всіх з'явилася в причорноморських степах. Ворог розтрощив і розсіяв половецькі орди, частина яких побігла до Криму, інша — за Дніпро, до руських земель. Хани звернулися по допомогу до князів, закликаючи до об'єднання сил. На князівському "снемі" в Києві було прийнято стверд-не рішення. Об'єднане русько-половецьке військо, куди входили контингенти більшості руських князів (київські, галицькі, волинські, чернігівські, смоленські, новгород-сіверські та ін.), рушило в глиб Половецького степу. Перше зіткнення з монголами сталося на лівому березі Дніпра. Русичі розбили ворожий авангард, і монголо-татари почали швидко відходити на схід. Русько-половецькі раті переслідували ворога вісім днів і 31 травня 1223 р. зустрілися на р. Калці з головними силами Субедея і Джебе. Як писав знавець проблеми, "руське князівське військо виявило повну нездатність до узгоджених дій великими військовими масами. Князівські дружини вступали в бій частинами, окремими загонами, і їх порівняно легко розбивала узгодженими ударами монгольська кіннота. Навіть шалений натиск дружини Мстислава Удатного, котрий ледве не прорвав бойові лінії монголів, не був підтриманий іншими князями і завершився невдачею. Дуже нестійкими в бою виявились половецькі війська: половці не витримали удару монгольської кінноти і побігли, розладнавши бойові порядки руських дружин" (Каргалов. С. 65—66). Поразка Русі була повною.

Кілька слів про згаданих у розповіді про битву на Калці князів: Мстислав — Борис Романович на прізвисько Старий був князем смоленським, далі київським (другий син Романа Ростиславича і дочки Святослава Ольговича). На політичну сцену вийшов 1178 р., коли Роман Ростиславич смоленський послав його на допомогу вітебському князеві Всеславу Васильковичу проти Мстислава Ростиславича Хороброго. 1197 р. Мстислав успадкував Смоленськ по смерті дядька Давида Ростиславича. 1212 р. його брат у перших Мстислав Мстиславич новгородський посадив Мстислава Романовича в Києві (Baumgarten. Tabl. IX, 11. P. 40—41). "Мьстислав в Козельске и в Чернигове" — син Святослава Всеволодича київського і чернігівського, княжив у Чернігові з 1220 р. Загинув, як і Мстислав Романович, у битві на Калці (Baumgarten. Tabl. IV, 39. P. 21; Донской. № 237. С. 95). Михайло Всеволодич — другий син Всеволода Святославича Чермного (чернігівського і київського князя) й доньки польського князя Казиміра III. Після загибелі на Калці 1223 р. чернігівського князя Мстислава Святославича Михайло сів на його місце, обійшовши дядька Олега Ігоревича курського, і в союзі з Володимиром Рюриковичем київським відстояв чернігівський стіл, на якому сидів до 1225, далі між 1225 і 1229 рр. княжив у Новгороді, по тому вернувся до Чернігова. Від зими 1232/33 р. почав суперничати за Київ з Володимиром

Рюриковичем, одночасно претендуючи на Галицьку землю. Його дії, спрямовані проти Романовичів, будуть відзначені далі в нашому коментарі. Загинув мученицькою смертю в Орді 1246 р., завдяки чому був канонізований руською православною церквою (Baumgarten. Tabl. IV, 51. P. 21). Всеволод Мстиславич — третій син Мстислава Романовича київського. Княжив у Пскові 1214 р., Новгороді 1219—1223 рр. 1239 р. був князем у Смоленську, домені клану Ростиславичів, до якого Всеволод належав. По тому згадки про Всеволода Мстиславича зникають із джерел (Baumgarten. Tabl. IX, 32. P. 42). Слова "*Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимєри младъ*" мали створити у читача враження, ніби молодший Романович не взяв участі у битві на Калці через своє малоліття. Вони не відповідають дійсності: Василькові 1223 р. виповнилося 20 років — вік на той час зрілого мужа. Ці слова продиктовані героїчним жанром Літописця Данила Галицького — герою свідомо применшують вік, аби підкреслити його мудрість, хоробрість чи, як у даному випадку, виправдати якийсь його вчинок, що міг би викликати осуд у суспільстві.

Выгонци галицкіа прійдоша по Днѣпру, и въидоша в морє, бѣ бо лодєй тысяща, и въидоша в рѣку Днѣпръ, и възвєдоша порогы, и сташа у рѣкы Хортицѣ... (641). Не повинен вводити в оману початок цього речення — у ньому констатується лише, що галицькі вигнанці дісталися місця збору русько-половецького війська Дніпром. То був кінцевий пункт їхнього шляху. Якщо прийняти поширену в науці думку, що тими вигнанцями були галицькі бояри та їхні прибічники, що втекли від розправи Романа Мстиславича в перші роки XIII ст., найприроднішим буде думати, що їм надала притулок Угорщина (як завжди бувало і в 2-й пол. XII, і в 1-й пол. XIII ст.). Тоді найімовірніший, та й, по суті, єдиний водний шлях з Угорщини до Хортиці був Дунай. Про те, що тисяча ладей належала саме галицьким боярам, посередньо свідчить та обставина, що на чолі їх стояли великі (бо названі на ім'я та по батькові!) бояри Юрій Домамирич і Держикрай Володиславич. Цей Юрій Домамирич володів, певно, великим військовим контингентом і авторитетом у ратному ділі, бо літописець вклав до його уст слова похвали об'єднаному війську.

Татаромъ... дошєдшимъ до Новагорода Святополчєского (643). Новгород-Святополч був містом у Київській землі, заснованим 1095 р. великим князем Святополком Ізяславичем, про що сповістила "Повість временних літ" (І. С. 149). Городище стоїть на правому березі Дніпра за 1,5 км від с. Витачіва Обухівського р-ну Київської обл. Б.О. Рибаков розкопав посад XII—XIII ст., оборонні споруди, серед яких три башти (повідомлення Н.В. Блажевич).

И воєваша землю Таногутьску... тогда же и Чаногызь, кано ихъ таногуты, убієнъ бысть (643). Монголи вдерлися до землі тангутів (племена тибетського походження на території сучасного Китаю) 1226 р. Чингісхан помер 1227 р. Обставини його смерті залишаються неясними. "Рідкісне для Давньої Русі повідомлення Волинського ізводу про розорення Чингісханом землі тангутів, де він начебто загинув: видимо, воно потрапило до ізводу після поїздки Данила в Орду" (Пашуто. Внешняя политика. С. 355).

Олєксандръ всєгда вражду имѣашє къ своимъ братомъ Романовичємъ... слышавь, яко Мьстиславь нє имѣєть любвє къ зятю своєму князю Данилови... (643). Починаючи з цього часу, розповідь галицького літописця залишає враження постійного побоювання Мстислава Удатного за свій галицький стіл — страху того, що "отчичі" Романовичі відберуть у нього те, що йому не належало за правом наслідування, узаконеним звичаєвим правом і давньою традицією на Русі. Додамо до цього, що на той час боярські олігархи, проводирі ворожої Романовичам партії в Галичі, остаточно вже підім'яли під себе Мстислава й крутили ним на всі боки. Історики одностайні при визначенні рушійних сил подій, що настали одразу за наведеним вище записом літопису. "Він [Мстислав. — *Ред.*] дав [боярам — *Ред.*] себе розсварити з Данилом, що був... дуже діяльним і цінним союзником йому в сих літах. Літописець запевняє, що Данило нічим не завинив супроти Мстислава, а водили його на Данила бояри і Олександр белзький" (Грушевський. III. С. 40). "1224 р. антиволинська політика Удалого [Удатного — вдачливого. — *Ред.*] виявилася ще певніше: він відкрито виступив проти Данила Романовича в союзі з Олександром, князем белзьким, а також залучив половців хана Котяна і військо Володимира Рюриковича київського. Цьому наступові волинський князь протиставив свій союз із Лєшеком Краківським..." (Пашуто. С. 205). Виступ Мстислава з Олександром белзьким проти Данила Романовича, найімовірніше, виходячи з послідовності подій, можна датувати 1225 р., так само, як і замирення з Данилом (див.: Грушевський. Хронольогія. С. 20).

И бывшимъ посломъ отъ обоихъ, и пущєнь бысть Дєміанъ и Андрѣй (644). Після вдалої для Данила Романовича кампанії проти Мстислава Мстиславича і Олександра останні, певно, попросили миру, і стався обмін послами. Слова "*и пущєнь бысть Дєміанъ и Андрѣй*" видаються неясними: чи то їх відпустили з полону, куди вони потрапили під час галицько-волинської війни, чи саме їх послали послами до Мстислава з Олександром. Ймовірнішим є останнє припущення, бо Дем'ян у нашому літописі виступає як досвідчений дипломат і полководець. 1213 р. він допоміг Данилові вибити з Галича Володислава Кормильчича, котрий там вокняжився. А близько 1224 р. князь доручив йому посольство до Лєшека. 1228 р. Данило Романович послав його до Мстислава Удатного з вимогою передати йому Чорторийськ. Дем'ян був також послом до угорського короля 1230 р. Того самого року він допоміг Данилові заволодіти Галичем, перемігши загони глави боярської опозиції Судислава, попередив Данила про змову проти нього бояр на чолі з Пилипом і Олександром белзьким. У битві з уграми в березні 1233 р. командував одним із волинських полків і відіграв значну роль у перемозі Романовичів. Одним із кращих воєвод виявив себе дворський Андрій, що був одним з творців вирішальної перемоги Данила і Василька Романовичів над уграми і угорським ставлеником Ростиславом Михайловичем біля Ярослава 1245 р.

Лєстивому Жирославу рєкшю бояромъ галицкымъ, яко: "Идєть Мьстиславь в полє и хощєть васъ прєдати тєстєви своєму Котяню на избитіє" (645). Важко сказати, чим була викли-

кана інтрига проти Мстислава (і без того слухняного знаряддя в руках галицьких олігархів) з боку тодішнього глави ворожої Романовичам боярської партії Жирослава. Висунуте ним проти князя обвинувачення (передання бояр у полон половцям) було безглуздим, і це не могли не розуміти хитрі й досвідчені боярські інтригани. Однак бояри вдали, що повірили провокації Жирослава, й демонстративно емігрували до Перемишльщини й Карпат... На нашу думку, верхівка боярства просто шантажувала старого вже Мстислава, погрожуючи залишити його без своєї підтримки один-на-один з молодими й енергійними "отчичами". Ймовірніше від усього, ця злагоджена боярська демонстрація мала на меті прискорити передання Галицької землі угорському королю, аби тільки не допустити повернення Романовичів до своєї отчини й неминучого придушення опозиції. У цьому переконує подальший розвиток подій. Князеві довелося виправдовуватися перед боярами і позбавлятися Жирослава, котрий зовсім не зник з політичної сцени, а перебрався до Угорщини й звідтіля інтригував уже проти Романовичів.

Пославшю отца своєго Тимофєа... (645). Тут, мабуть, ідеться про вченого галицького книжника, родом із Києва, про якого мовиться в Літописці Данила Галицького при описі подій приблизно 1210 р. Тимофій тоді викривав угорського воєводу Бенедикта, що знущався над галичанами. З контексту наведеного уривка зрозуміло, що Тимофій був духівником Мстислава Мстиславича, шанованою в суспільстві людиною.

Выгнанъ [Жирослав. – *Ред.*] ***иде къ Изяславу...*** (645). Докладна й емоційна розповідь про підступність і злочинність Жирослава та його втечу до новгород-сіверського князя Ізяслава Володимировича мала, напевне, підвести читача до думки, що й названий останнім ворог Романовичів був духовним братом боярського ватажка. Адже Ігоревичі з часу смерті Романа Мстиславича постійно зазіхали на його спадщину. Через кілька десятиліть по тому цей Ізяслав виступить знову проти Данила (див. у коментарі далі).

Мьстислав же, по съвѣтѣ лживыхъ бояръ галицкыхъ, вдасть дъщєръ свою мєншую за королєвича Андрѣя, и дасть єму Пєрємышль (646). За логікою й послідовністю подій цей зрадницький вчинок Мстислава Мстиславича можна датувати 1225 або 1226 р. Галицькому книжникові залишився невідомим укладений між Мстиславом і королем Андрієм II ще 1221 р. договір, за умовами якого дочка галицького князя заручилась із королевичем, а після смерті першого Галич і земля відходили до його угорського зятя (Fejer. T. III. V. 1. Budae, 1829. P. 355–357; див.: Пашуто. Внешняя политика. С. 249–250).

Андрєй же послушавъ льстиваго Сємєона Чєрмнаго, и бєжа въ Угры и нача въздвизати рать (646). Мабуть, у загубленому в горах Перемишлі королевич почувався не досить певно. Крім того, заволодіння Перемишльською волостю було лише першим етапом угорського плану загарбання всієї Галицької землі. Вірний своїй чільній ідеї викриття бунтівного й антидержавно настроєного боярства, галицький книжник віддає ініціативу наступного походу угорського війська на Галичину бояринові Семенові, безсумнівному ватажкові однієї з проугорських партій, що цей боярин яскраво продемонструє у наступних подіях 30-х рр. XIII ст. Однак уже сама та обставина, що угорське військо очолив сам ко-

роль, свідчить про відповідність експедиції політичним інтересам його країни. У кращому разі Андрій II міг просто скористатися із заклику Семьюнка йти на Галич, як це не раз бувало і раніше, й потім. Виходячи з послідовності подій, кладучи якийсь, певно, чималий час на готування до того походу, можна приблизно датувати його першими місяцями 1227 р. М.С. Грушевський обережно називав ширший проміжок часу: кінець 1226 — початок 1227 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 20).

Бѣ же с королємь Пакославь с ляхы... Оттуду же прійдє къ Кремянцю... (646). Знову проти Галицько-Волинської Русі сукупно виступили давні союзники і претенденти на її загарбання: Угорщина і Польща. Це посередньо свідчить, що в той час при всіх незгодах між галицьким і волинським князями вони володіли великою військовою потугою, і король не зважився сам один воювати проти них. Крем'янець (нинішній райцентр Тернопільської обл.) був наймогутнішим містом-фортецею на південному рубежі Волині з Галичиною. З цього літописного фрагмента довідуємося, що спочатку королівське військо здобуло Теребовль і Тихомль, але виявилося безсилим заволодіти Крем'янцем, а під стінами міста відбулася запекла битва "*и много угорь избиша и раниша*" (646), як засвідчує наш літописець. Видно, могутністю своїх укріплень Крем'янець переважав і древній Теребовль, і зведений в середині XII ст. Тихомль. Відомий дослідник Волині О.М. Андріяшев так передавав власні враження від Крем'янця: "Вже за самою природою місцевості Волинської Швейцарії, як її називають, місто не може являти собою суцільної маси, а складається лише з однієї вулиці з розкиданими по боках, без жодного порядку, будиночками. На горі, що панує над містом, і тепер ще збереглись залишки колись найсильнішої фортеці на Волині, яку не зміг здобути навіть Батий" (Андріяшев. С. 60—61). Насправді історик бачив руїни пізнішого (литовських часів) замку, зведеного на місці давньоруського дитинця. Коротке археологічне обстеження Крем'янецького городища виявило знахідки зброї, знарядь праці, кераміки й прикрас часів Київської Русі. Жодних слідів колишніх укріплень не знайдено. Це дало підставу О.М. Андріяшеву припустити, що вони були дерев'яними й згоріли, коли восени 1259 р. Данило й Василько на вимогу татарського воєначальника Бурундая змушені були ліквідувати оборонні споруди міст Галицько-Волинського князівства. Однак таке міркування не здається нам слушним: князь Василько Романович міг наказати зруйнувати брами, зняти або спалити заборола й засипати рови. В такому разі самі лише кам'яні стіни не могли надати надійного захисту. На те, що стіни Крем'янця були саме кам'яними, вказує та обставина, що навесні 1241 р. монголо-татари не змогли заволодіти містом: їхня метальна артилерія виявилася безсилою проти стін, складених, мабуть, з величезних кам'яних брил. Інша річ, що протягом століть той камінь розтягли місцеві жителі задля власних потреб — через це не збереглись кам'яні мури жодного з давньоруських міст, навіть у фрагментах.

Король же смятєся умомъ, и пойдє изь землѣ борзо (647). Наступна розповідь літопису опукло й чітко малює загальну політичну ситуацію в Галицько-Волинській Русі, напруженість стосунків поміж Данилом і його тестем Мстиславом й повну підкореність останнього великим галицьким боярством. Данило запропонував Мстиславу, не гаячи

часу, йти навздогін за розладнаним королівським військом, однак ворожа отчичам боярська партія ні в якому разі не хотіла рішучого послаблення короля, головної тоді противаги Романовичам на їхньому шляху до возз'єднання Галицької землі з Волинською: "*Судиславъ же браняше єму* [Мстиславу. — *Ред.*], *бѣ бо имѣаше лєсть въ сєрдци своємь, нє хотяше бо пагубы королєви, имѣаше бо в нємь надєжю вєлику: бяше бо король изнємогльсяя*" (647). Данило продовжував, недивлячись на попередні події, вважати малопольського князя своїм союзником і марно просив його не йти на поміч королеві. Лєшек не послухався, й Романовичам довелося послати військо і зупинити поляків на Бузі.

По томъ же Судиславу льстящю подъ Мстиславомъ, рече єму: "Княже! Дай дъщерь свою обрученьную за королєвича и дай єму Галичь: нє можешь бо дръжати самъ, а бояре нє хотять тєбє" (647). Таким сумним для Мстислава вийшов фінал його угодовської політики щодо феодальної олігархії Галицької землі, його покори боярським верховодам, мабуть, часто всупереч власній совісті і власним бажанням. Як слушно зауважив В.Т. Пашуто, "з цієї тиради, якій в пору лунати в Новгороді Великому, видно, кому належала влада в Галичі" (Пашуто. С. 206). Найбільш всебічну, проникливу й тонку характеристику князюванню Мстислава в Галичі, що зберігає наукову актуальність і в наші дні, створив М.С. Грушевський: "В самій Галичині Мстислав грав досить нужденну роль. В руках боярських політиків сей славний вояк був безрадним знаряддям, і вони без кінця плели сітку своїх інтриг, знаходячи собі опору на угорськім дворі". Передання ж Перемишля королевичу Андрієві "тільки підлило олії в огонь боярської політики". На думку вченого, "Мстислав дійсно полишив навіяну останніми подіями [допомогою Данила йому проти угрів. — *Ред.*] думку віддати Галич Данилу і розпочав свої переговори з угорським королем" (Грушевський. III. С. 41—43). Утім, в останньому маститий учений, здається, помилявся: Мстислав з самого початку сидіння на галицькому столі більше будь-яких зовнішніх ворогів боявся юних тоді ще Романовичів і, гадаємо, ніколи не помишляв передати їм батьківські володіння. Дотепно зауважив з цього приводу авторитетний знавець проблеми: «Цікавою була і аргументація, наведена боярами: "аже даси королевичю, когда восхощеши можеши взяти подъ нимь; даси ли Данилови, в векы не твой будеть Галичь". Мстиславу довелось погодитись і з цими доводами і 1227 р., передавши й Галич, і доньку королевичу Андрієві, він поїхав на пониззя до Торчеська. Таким чином, Центральна і Західна Галичина перейшла цілком до рук боярства, що мало на престолі слухняну фігуру — угорського королевича» (Пашуто. С. 206). З цими словами можна згодитись, окрім заключного речення про маріонетковість королевича Андрія щодо бояр Галича. Здається, можна говорити про інше. Угорщина проводила започатковану ще в рік смерті Романа Мстиславича (1205) стратегічну лінію, спрямовану на інкорпорацію Галицької землі до свого складу. Єдиною опорою її в Галичині було вороже Романовичам боярство, що не лише протистояло цим отчичам, а й стримувало народну масу від повстань проти угорських окупантів. Тому і король Андрій II, і його наступник Бела IV всіляко задобрювали великих бояр Галицької землі, — звичайно, доки вони не виявляли прагнення до самостійного володарювання в краї

(згадаймо сумну долю Володислава Кормильчича, котрий вокняжився в Галичі і швидко по тому втратив від угорської руки і трон, і голову). З іншого боку, й бояри воліли спиратися на Угорщину доти, доки вона не обмежуватиме їхньої сваволі й не зазіхатиме на маєтності. Самі ж вони мріяли про олігархічно-республіканський спосіб правління, в найгіршому випадку — з маріонетковим князем на чолі на взірець Олександра Белзького чи (в майбутньому) Ростислава Михайловича, чернігівського княжича. Таким чином, союз галицьких бояр з угорським королем для обох сторін був маневром, спрямованим на захист власних інтересів. І та й інша сторони не почувались жодною мірою зв'язаними цією угодою.

Мьстиславь дасть Галичь королєвичю Андрѣєви, а самъ взя Понизіє, оттуду идє къ Тръцєскому (648). Незабаром по тому Мстислав помер, і датування цієї події й кількох наступних виводиться від року його смерті. Досить точний у хронології для XIII ст. Лаврентіївський літопис під 1228 р. коротко зауважив: "Того же лѣта преставися Мстиславъ Мстиславичъ в черньцихъ и в скимѣ" (Лавр. Стб. 428). У докладній розповіді Я. Длугоша, вміщеній, щоправда, під 1219 р., сказано, що Мстислав помер на другий рік по тому, як зрікся галицького стола на користь королевича. У цій розповіді чимало помилок і вигадок. Так, королевича названо не Андрієм, а Коломаном; він з військом урочисто вступає до Галича й прийнятий галичанами з честю; Мстислав начебто посилає допомогу зі Смоленська і від половців чернігівським князям, щоб ті змогли здобути Кам'янець; нарешті, самого Мстислава, буцімто, поховали в київській церкві св. Хреста (Długosz. Ks. 6. S. 286). Утім, до останніх слів Длугоша з довірою поставився М.С. Грушевський (Грушевський. Хронольогія. С. 21), вважаючи, що польський середньовічний історик запозичив їх з якогось втраченого давньоруського джерела. З лаконічної звістки Лаврентіївського літопису про кончину Мстислава можна зробити висновок, що вона сталася навесні 1228 р. Однак не ясно, якого місяця чи хоч би пори року він передав Галич королевичу Андрію. Вище мовилося, що Торчеськ належав Мстиславу як "часть" у південній Руській землі, тому він поїхав доживати вік у власне володіння. Однак у давньоруському суспільстві Мстислава якийсь час ще продовжували вважати галицьким князем, що доводиться подальшою розповіддю нашого джерела про посольство Данила до Торчеська. Як небезпідставно вважала польська дослідниця, віддання Мстиславом Галича уграм було остаточним крахом польської політики на Русі (Wilkiewicz. S. 29).

Мьстиславу жє Нѣмому давшю отчину свою князю Данилови, и сына своєго поручилъ Ивана; Ивану жє умръшю, и прія Луцєскь и Ярославль... (648). Мстислав Ярославич, на прізвисько Німий, володів тоді значною частиною Волині: Луцьком з удільним князівством і північно-західними землями зі стольними містами Пересопницею і Чорторийськом. Цей крок Мстислава Ярославича означав, що в його очах, очах найвпливовішого і найсильнішого після Данила на Волині князя, цей старший Романів син був законним "отчичем" і володарем Волинської землі. Існують вагомі підстави думати, що так само дивився тоді на Данила й феодальний стан Волині в цілому: бояри, старші й молодші дружинники. Завдяки цьому Мстислав Німий і передав Романовичу свою землю й доручив йому опікуватися своїм єдиним сином Іва-

ном, мабуть, тяжко хворим тоді. Іван скоро по тому помер, і Луцьк на короткий час захопив Ярослав Інгварович, якого легко й швидко вигнав звідти Данило. Проте він не став розправлятися з гоноровитим Ярославом, а посадив його на клаптику Волинської землі — в Перемилі, звідкіля колись сам із братом розпочинав відвойовувати волинську отчину. Данило передав Луцьк разом із Пересопницею і Берестям братові Василькові (у ньому він уже тоді бачив волинського князя), а сам починав змагання за оволодіння Галичем і землею. Далі Данило приєднав до своїх волинських володінь і Чорторийськ, яким після Іванової смерті заволодів дрібний пінський князьок. Про все це довідуємось із наступної розповіді Літописця Данила Галицького. Так Данило переважно завершив збирання волинської отчини (Котляр. Літопис. С. 38).

Начнемь же сказати бесчисленьныа рати, и великіа труды, и частыа войны, и многыа крамолы, и чястая въстаніа, и многыа мятежи, измлада бо не бы има покоа (648). Цим емоційним і величним реченням несподівано переривається зв'язна й логічна розповідь джерела про долю спадщини Мстислава Ярославича. Досі нікому з істориків чи філологів не щастило задовільно пояснити вміщення таких слів у текст наведеної розповіді. "В теперішнім тексті ця історія спадщини Мстислава Німого, окрім екскурсів самого літописця, перебита ще абсурдною вставкою якогось книжника: "Начнемь же сказати бесчисленьныя рати" і т. п. — маємо її у всіх кодексах [тобто, списках. — *Ред.*] літописи" (Грушевський. Хронольогія. С. 22). Важко переставити це речення кудись уперед: Данилові й Василькові виповнилося вже відповідно 27 і 25 років, на тодішній Русі то був вік уже зрілих мужів, але не юнаків. Свого часу ми висловили припущення, що з процитованих слів саме розпочиналася Повість про збирання Данилом волинської отчини (у тексті Галицько-Волинського літопису, що дійшов до наших днів, ця Повість відкривається запрошенням Мстислава Удатного на галицький стіл). Повість особливо насичена звістками про "*бесчисленьныя рати,... чястыа войны... и многыа мятежи*". Тоді, 1219 р., Романовичі справді були ще дуже молоді: Данилові виповнилося 18, а Василькові — 16 років. Саме на смерті Мстислава Мстиславича ця Повість закінчується й починається наступна: Про повернення Данилом галицького стола (Котляр. Літопис. С. 38—39). Коментоване тут речення потрапило в середину розповіді про луцьку спадщину Німого завдяки невдалим редагуванням і перестановкам у тексті Галицько-Волинського літопису, яких у ньому дуже й дуже багато.

Воєваша ятвязи около Берестіа... (648). На Русі ятвягами називали численні західнобалтські племена, споріднені з пруссами. Польські й германські джерела називають їх судавами або судинами. Вони посідали найбільш східне положення серед усіх прусських племен. Ятвяги займали територію від Великих Мазурських озер до Неману і Бебжі. Їхні стосунки з Руссю беруть початок ще в 2-й пол. X ст. Давньоруські літописи уперше згадують ятвягів під 983 р., коли на них ходив Володимир Святославич (ПВЛ. І. С. 58). Агресивні ятвязькі племінні вожді (літописи називають їх князями) постійно зазіхали на північно-західні землі Волині. Боротьба з ними посідатиме важливе місце в воєнній діяльності Романовичів наступних років (Nalera J. Jacwiegowie. Nazwa i lokalizacia. Białystok. 1964).

Данилъ же посла Демьана къ тести своему... Демьянови же повѣстящю с нимъ: "Сыну! Съгрѣшихъ не давь тобѣ Галича, но дахъ иноплеменьнику, Судислава лестьца съвѣтомъ, обольсти бо ми" (649). На нашу думку, цими словами починається наступна Повість Галицької частини нашого літопису. Тільки-но наведений епізод зустрічі довіреного боярина Данила Романовича Дем'яна з Мстиславом Удатним, котрий доживав останні дні на руському порубіжжі зі степом, є, здається, ключовим для розуміння задуму автора Повісті про повернення Данилом галицького стола. Ця історія, у реальності якої є всі підстави сумніватися, тому що Мстислав, зовсім уже слабий і немічний, був оточений ворожими Данилові боярами і не міг прилюдно виявити власної волі, не кажучи вже про якісь дії, мала на меті, як нам здається, переконати читача й суспільну думку Русі в тому, що Мстислав офіційно передав Галич і землю у спадок зятеві Данилові, і лише фатальний збіг несприятливих для Романовичів обставин і зла воля боярства на довгі десять років відсунули утвердження волинського князя на галицькому столі (Котляр. Літопис. С. 40). Автор (і, можливо, редактор) Повісті підпорядковує саму оповідь про смерть Мстислава ідеї законної наступності влади молодого князя від конаючого тестя. Це підтверджують і подальші слова літописця: *По томъ же Мьстиславь великый Удатный князь умрѣ, жадающу бо єму видєти сына своєго Даніила, Глѣбь же Зєремєєвичь, убѣжєнъ бысть завистію, нє пустяшє єго; оному же хотящю поручити домъ свой и дѣти въ руцѣ єго: бѣ бо имѣя до нєго любовъ вєлику въ сєрдци своємь* (649–650).

Обізнаному з історією Давньої Русі читачеві може видатися дивним послідовне і дещо нав'язливе прагнення автора Повісті про повернення Данилом галицького стола довести (всупереч очевидним при читанні його твору негативним щодо Романовичів реаліям тогочасного політичного життя) факт передання влади (чи хоч би намір так вчинити!) від Мстислава до Данила. Адже Данило був єдино законний за нормами феодального права володар Галицько-Волинської Русі, що раз у раз підкреслює його біограф (чи біографи). Його права на стіл Галича й велике князівство в очах суспільства в цілому і його панівної верстви мали бути, здавалося б, абсолютними і незмірно вищими від прав Мстислава, котрий був лише закликаним зі сторони (та ще й польським князем!) государем. Думаємо, однак, що галицький письменник був реалістом і добре розумівся на хитромудрому плетиві високої політики. Адже Мстислав Мстиславич просидів у Галичі цілих десять років, користувався авторитетом у народі як сміливий воїн і удачливий полководець, його підтримувала головна політична сила (і крутила ним, як хотіла) — основна маса бояр. Тому, слід гадати, у суспільній думці він поступово став законним князем Галицької землі. Варто врахувати при тому, що вороже Романовичам боярство робило все можливе, аби скомпрометувати в народі отчича Данила й не допустити його до галицького стола. Логічно припустити тому, що галицький письменник враховував усі ці обставини і наполягав на законному успадкуванні влади в Галичі Данилом від Мстислава, — зовсім при тому не забуваючи про легітимні права старшого Романовича на батьківський престол (Котляр. Літопис. С. 41).

И по томъ же пустиста [Романовичі. – *Ред.*] ***Ярослава и даста єму Перемиль, и по томъ Межибожіє*** (650). Межибіжжя було містом на східному рубежі Галицького князівства (нині с. Меджибіж Хмельницької обл.). Відоме з середини XII ст., коли за волость Межибіжжя суперничали галицькі й київські князі. У правління Ізяслава Мстиславича в Києві (1146–1154 рр.) Межибіжжя разом з Котельницею і ще якимись, не названими в літописі двома містами складало стійкий комплекс – волость, яку великий князь давав на службу своїм васалам. 1146 р. Ізяслав Мстиславич надав цю волость Святославу Всеволодичу з династії чернігівських Ольговичів, а 1148 р. – синові Юрія Долгорукого Ростиславу. Археологічно це місто досі не вивчене (Дашкевич. Княжение. С. 72). Ярослав Інгварович залишився, певно, задоволеним наданим йому володінням, бо при наступній (і останній) згадці про нього в описі подій 1238 р. він виступає як прихильна до Данила і ворожа Даниловому суперникові людина.

Бѣ Кирилъ митрополитъ преблаженьный святый пріехалъ мира сътворити, и не може (650). Кирило був висвячений у київські митрополити нікейським патріархом Германом і урочисто зведений на престол в київському Софійському соборі 6.01.1224 р. Згідно з Лаврентіївським літописом, Кирило був "учителенъ зѣло и хытръ ученью божественыхъ книгъ" (Лавр. Стб. 425), але деякі дослідники припускають, що ці слова запозичені з характеристики митрополита Іоанна, вписаної до "Повісті временних літ" під 1089 р. (ПВЛ. 1. С. 137). Кирило брав активну участь у політичному житті Русі, що видно з фрагмента тексту, що тут розглядається. Помер між 10.06 і 15.08 1233 р. Про його кончину сповістив лише Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів (Новг. С. 72, 282). (Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. С. 202–204).

Ростиславь пиньскый не престааше клевеща, бѣша бо дѣти єго изыманы (650). Події, які розпочалися по смерті Мстислава Мстиславича й опис яких відкривається словами "*бѣ Кирилъ митрополитъ преблаженьный*", М.С. Грушевський "легко поклав" на 2-гу пол. 1228 і початок 1229 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 22). Таке датування виходить з послідовності й логіки розвитку ситуації в Південній Русі. Про Ростислава Святополчича, пінського князя, див. наш коментар до подій 1209 р. Там же йдеться про те, як "яша" (полонено) його сина Володимира. Сенс речення: "*По томъ же Ростиславь пиньскый не престааше клевеща, бѣша бо дѣти єго изыманы*" залишається неясним. Справді, з розповіді про події 1209 р. не зрозуміло, хто саме взяв у полон Ростиславового сина Володимира. З контексту напрошується висновок, що це зробили поляки. Чому ж тоді Ростислав Святополчич пристав на початку 1229 р. до спрямованої проти Романовичів коаліції князів? Може, тому, що вважав Лєшека спільником Романовичів? Учасники тієї князівської спілки почали пригадувати Романовичам давні образи, навіть заподіяні їхнім батьком: "*Михаилъ черниговьскый... "яко бо бѣ отецъ єго постригль отца моєго*"(650) (йшлося про події 1204 р., коли Роман Мстиславич захопив батька Володимира, Рюрика Ростиславича київського, скинув його зі стола й силоміць постриг у ченці – головне за те, що той роком раніше разом з половецькою ордою страшенно розграбував і спалив Київ,

розлютившись на киян, котрі відчинили міські брами перед Романом). У тексті, що тут розглядається, помилково переставлені місцями Володимир київський і Михайло Всеволодич чернігівський, батько якого Всеволод Святославич Чермний майже до смерті 1212 р. був київським князем і помер світською людиною. "Зміцнення влади волинських князів породило тривогу насамперед при чернігівському й київському княжих дворах. З цього часу, власне, розпочинається тривала (що тяглася близько 15 років) боротьба чернігівських князів з волинськими за владу над Південно-Західною Руссю. У 1229 р. князі Михайло Всеволодич чернігівський і Володимир Рюрикович київський вчинили похід на Волинь; у поході взяли участь зв'язані з ними князі й "держателі" — з "курян", "пінян", "новгородців", "турівців" і, крім того, їх підтримували половці хана Котяна. Королевич угорський Андрій і боярин Судислав, що правив у Галичі, були в мирі з тими, що наступали" (Пашуто. С. 208). Проте Данило Романович зумів схилити Котяна на свій бік (не інакше, як запропонувавши йому більші гроші, ніж київський і чернігівський князі) й одержати допомогу від тодішнього свого союзника Лєшека Білого. Данило з Васильком для опанування становищем завдали удару по Київщині, що змусило коаліцію укласти з ним мир. Слова нашого літопису: "*Стрѣтоша* [Романовичів. — *Ред.*] *жє послы [отъ] Володимєра и Михаила, и Въротиславъ Пєтровичь, и Юрій Итолигнєвичь, хотящє мира; и умиришася и ляховє възвратишася въспять*" (650) свідчать про те, що було підписано мирну угоду, а згадка імен послів — великих бояр Володимира і Михайла — наводять на думку, що в даному разі галицький книжник скористався документом з волинського княжого архіву. Згаданий у цьому контексті Кам'янець, мабуть, стояв на південній дільниці східного рубежу Волині з Київщиною, на лівому березі р. Случі, на місці нинішнього села Кам'янки Дзержинського р-ну Житомирської обл. (Котляр. Формирование. С. 73—74).

Лєстько убієнь бысть вєликый князь лядьскый, на сонмѣ убієнь бысть Святополкомъ Олговичємь и Володиславомъ, съвѣтомъ бояръ нєвѣрныхъ (651). Лєшек загинув якраз тоді, коли його союзні відносини з Волинським князівством Романовичів набули тривалого й стійкого характеру. Цьому сприяли дипломатичні зусилля Данила, що протиставив воєнним амбіціям польського князя союз із Литвою. Можна думати, що Лєшек змушений був дружити з Романовичами завдяки їхнім зносинам з його ворогом, князем Святополком Поморським. Краківський князь був забитий 24 листопада 1227 р. при зустрічі з Святополком Поморським і його союзником Владиславом Одоновичем, у якого Лєшек намагався забрати м. Накло (Пашуто. С. 208). Мабуть, Данило нейтрально поставився до факту загибелі свого головного польського союзника. В усякому разі він не засудив поморського князя й віддав за нього наступного року сестру Салюмею (Baumgarten. Tabl. XI, 3. P. 48).

По смєрти брата своєго Кондратъ прія Данила и Василка въ вєликую любовь и проси єю, да быста шла єму на помощь, [и поидоста єму на помощь] на Володислава на старого (651). Подальший русько-мазовецький союз повністю диктувався Конрадові І його політикою заволодіння головним у Польщі краківським (мало-

польським) столом. У Польщі розпочалася справжня громадянська війна за владу в країні. Рідний брат покійного Конрад I мазовецький слушно вважав свої права на малопольський престол найвагомішими й заявив про них збройним шляхом. Події були описані Я. Длугошем під 1228 р. дуже і дуже докладно, проте з великими неточностями й навіть помилками (Długosz. Ks. 6. S. 311–315), що пояснюється різним ступенем вірогідності повідомлень його попередників — переважно польських хроністів XIII ст. Природно, що у боротьбі з конкурентами Конрад намагався спертись на своїх східних сусідів — волинських Романовичів. Він був сином руської княжни Єлени, доньки Ростислава Рюриковича київського, й одружений з дочкою Святослава Ігоревича (повішеного галицькими боярами 1211 р.) Агафією (Baumgarten. Tabl. XIV, 6. P. 61; P. 72; див.: Пашуто. С. 209), і це також скріплювало його дружні й союзні відносини з Романовичами. Його противники були дуже сильні. По смерті Лєшека залишилась його вдова Гремислава Інгварівна, донька луцького князя, з якою він одружився близько 1209 р. (див. вище в коментарі). Синові Лєшека Болеславу (він згодом увійшов до історії під прізвиськом Соромливого) на час його кончини ледве виповнився рік. Лєшек призначив у заповіті його опікунами Гремиславу й сина Мєшка Старого Володислава Лясконогого (Тонконогого), познаньського і гнезненьського князя. Сама Гремислава перебралася до Сандомира й звідти захищала права свого немовляти-сина на краківський престол, спираючись на сілезького князя Генріха I Бородатого. Саме він у 1228–1229 рр. посідав (можна думати, теж як регент) краківський стіл. Вважаючи, що він таки має більше від Генріха прав на малопольський престол, Конрад I мазовецький 1229 р. розбив його і захопив у полон (МРН. Т. II. 1872. P. 803 [Rocznik Kapitulny Krakowski]). Перемогою Конрада скористався Володислав Лясконогий і сів княжити у Кракові (Пашуто. С. 209–210). Саме в цей час Конрад і звернувся за поміччю до Данила.

Як слушно відзначав М.С. Грушевський, "смерть Лєшека понижає ще більше престиж польських князів на Україні (в Галицько-Волинській Русі. — *Ред.*): боротьба за краківський стіл, війни малопольських і великопольських князів відвернули надовго увагу польських князів від руських справ і поміняли ролі їх і українських [галицько-волинських. — *Ред.*] князів: українські князі виступають в ролі опікунів певних польських князів і беруть діяльну участь у внутрішніх війнах Польщі, часом не без певної користі для себе" (Грушевський. III. С. 46). Це справедливе зауваження відомого дослідника давньоруської історії необхідно тримати в полі зору, студіюючи русько-польські, зокрема русько-малопольські й русько-мазовецькі, відносини наступних десятиліть.

Литва ляхы воєваша: мняще мирни суще (651). Один із доказів продовження дії волинсько-литовської угоди 1219 р. Литовські князі, виконуючи прохання Романовичів, що зібралися в похід на Малопольщу, вдарили на їхнього ворога й з цією метою вирішили пройти через волинську територію, з'явившись біля Берестя, де служилий князь Романовичів Володимир пінський, не відаючи про існування тієї угоди, розбив їх. З наступних контекстів Літописця Данила Галицького можна зробити висновок, що Романовичі далі якось зуміли владнати свої стосунки з Литвою.

Данилъ же и Василко прійдоста къ Кондратови, и згадавшимъ имъ идоша кы Калєшю, и прійдоша Вєтру вєчєрь; наутріа же свитающю, прєйдоша рѣку Прѣсну и пойдоста к городу (651). Виконуючи головну умову русько-мазовецького договору, Романовичі об'єднали своє військо з Конрадовим і рушили на належне Володиславу Лясконогому м. Каліш. З цього тексту можна зробити висновок, що р. Вепр тоді була русько-польським кордоном. Наступна, надзвичайно докладна навіть для такої пам'ятки, як Галицько-Волинський літопис, розповідь про спільний русько-мазовецький похід на Каліш справляє враження записаної зі слів безпосереднього учасника подій, що сталися влітку або восени 1229 р. Перебіг Калішського походу простежено мало не по годинах; по-друге, наведено подробиці, які міг знати лише очевидець: "[*Бѣ бо*] *городъ обошла вода и силнаа лозина и вєрбьє, и нє свѣдущимъ и ся самѣмь, игдє кто біашєся*" (651), по-третє, цим очевидцем мала бути військова людина, бо вона добре розумілася на облоговій і захисній техніці, на методах штурму і здобуття фортець і укріплених міст: "*Идущю жє камєнію съ забролъ* [заборол. — *Ред.*], *яко дъждю силну, стоящимъ имъ въ водѣ, дондє жє сташа на сусѣ наметаномъ камєніи, и възводный мость и жєравєць*[1] *възъгоша*" та ін. (Котляр. Літопис. С. 43).

Сътвориша межи собою клятву русь и ляховє; ащє по сємь коли будєть межи ими усобица, нє воєвати ляхомъ рускои чєляди, ни руси лядьскоє (653). У перебігу частих сутичок поміж Руссю і Польщею, поза сумнівом, неодноразово підписувалися мирні угоди, проте їхні тексти не те що не потрапляли до літопису, а навіть посередньо не відбиті в ньому. Один з небагатьох винятків — тільки-но наведений текст. В.Т. Пашуто висловив ймовірне припущення, що наш книжник вписав до свого літопису лише одну статтю з великого за обсягом волинсько-польського договору 1230 р. (Пашуто. Внешняя политика. С. 253). Отже, союзна угода з Краковом зберігалась і після смерті Лєшека Білого, незважаючи на те, що Романовичі стали на бік суперника краківських князів Конрада Мазовецького. Діятиме ця угода принаймні до середини 30-х рр., коли під час боротьби Романовичів з місцевим великим боярством за повернення Галицької землі "идє Василко к Галичю, поимя ляхы". Вірогідно, що під тими "ляхами" галицький книжник розумів мазовшан Конрада (Грушевський. III. С. 47). Як би воно там не було, проте протягом 1236—1237 рр. Конрад пристає до ворожих Романовичам чернігово-сіверських князів Михайла Всеволодича та Ізяслава Володимировича, про що йтиметься в нашому коментарі далі.

Єха Василко к Суждалю на вєсєлє [весілля. — *Ред.*] ***шюрина своєго, к вєликому князю Гюрьгью, поємь Мирослава съ собою и ины*** (653). Ця подорож Василька до Володимира-на-Клязьмі сталася 1230 р., навесні, як видно з продовження розповіді галицького книжника. Василько Романович був одружений з донькою великого володимиро-суздальського князя Юрія (Георгія) Всеволодича Дубравкою (Baumgarten. Tabl. XI, 5. P. 48), сина знаменитого володимиро-суздальського

[1] Механізм для піднімання й опускання мосту, перекинутого через рів.

князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. Юрій народився 1189 р., був забитий монголо-татарами у битві на р. Ситі 4.03.1238 р. (Лавр. Стб. 408, 465; Baumgarten, Tabl. X, 6. P. 45). Про яке весілля йдеться в наведеному фрагменті, не ясно. Сам Юрій Всеволодич був одружений 1211 р. з дочкою чернігівського князя Всеволода Чермного Агафією, котра загинула під час здобуття ордами Батия Володимира-на-Клязьмі 7.02.1238 р. (Лавр. Стб. 435, 463, 518).

Прислаша галичанє, рєкущє, яко: "Судиславь шєлъ єсть в Понизьє, а королєвичь в Галичи осталъ, а пойди боржє" (653). З цього моменту, що датується кінцем зими — ранньою весною 1230 р. (бо під час Данилової кампанії скрес лід на Дністрі), починається етап інтенсивних змагань Романовичів за Галич і Галицьку землю з Угорщиною і ворожою їм та союзною уграм могутньою боярською партією. Крім того, бояри користалися з допомоги маріонеткових князів, яких запрошували на стіл: Олександра белзького, а далі Ростислава чернігівського. Данило і Василько у цій запеклій і виснажливій боротьбі спиралися на союзне їм, хай і нечисленне і не дуже вже сильне, прихильне до них галицьке боярство і, головне, як свідчить розвиток подій, їхніми вірними союзниками були бюргери Галича: реміснича й купецька верхівка, за якою йшла міська людність. Так було і в інших містах Галицької землі, жителі яких були кревно зацікавлені в скиненні угорського ярма і припиненні боярської сваволі й насильств. Наведений короткий фрагмент джерела наочно свідчить про розстановку сил у самому Галичі: королевич царював, а справами вершив глава проугорської боярської партії Судислав, якого навіть ворожий йому галицький літописець називає Великим, певно, враховуючи його політичну, військову й грошову потугу. Данило виявив себе в цій ситуації вправним полководцем — він послав військо на чолі з своїм кращим воєводою Дем'яном проти Судислава, а сам на чолі кінної, мабуть, дружини кинувся до Галича.

Данилъ жє взя дворъ Судиславль... (654). Загнавши Судислава до Галича і обложивши місто, старший Романович захопив "двір" великого боярина, — судячи з того, що там виявилося, то був не просто двір, а укріплений замок, готовий до того, щоб витримати тривалу облогу. У розповіді про події весни 1238 р. автор Повісті про повернення Данилом галицького стола активно продовжив головну ідейну лінію свого твору — засудження зрадливого й бунтівного боярства, що перешкоджало об'єднанню Галичини з Волинню й відновленню Галицько-Волинського великого князівства. Галицький книжник прагне досягти своєї мети різними засобами. Ось ватажок ворожого Романовичам боярства Судислав "*нє стєрпѣ прєдъ Дєміаномъ, но побѣжє в Галичь*" (654), — отже, виявив боягузливість; а ось Данило захопив двір Судислава — "*яко жє вино, и овоща, и къръма, и къпій,* [и] *стрѣлъ, пристраньно видѣти*" (654), — викривально пише книжник. Бо подібне багатство і особливо запаси зброї личили лише князеві, а не бояринові, та ще й "мятєжничю зємли", як назве його згодом автор цієї Повісті (Котляр. Літопис. С. 46). Далі Данило розпочав підготовку до штурму стольного града Галицької землі.

Прійдє жє Дємьянь съ всѣми бояры галицкыми, съ Мирославомъ и съ Володиславомъ и съ многыми бояры галицкыми (654). Хоча Мирослав, близька до Данила й вірна йому людина, був

одним із ватажків **волинського** боярства, літописець наголошує на тому, що багато (якщо не більшість!) саме **галицьких** бояр пішли служити Романовичам. "До Данила наспіли полки, а, що ще важніше — Галицька земля підіймалася, стаючи по стороні Данила, і багато галицьких бояр прилучилося до його війська. В таких обставинах, та ще й супроти прихильності до Данила самої людності Галича, малій угорській залозі не було надії удержатися, і королевич капітулював" (Грушевський. III. С. 47).

Пусти [Данило. — *Ред.*] ***сына єго*** [угорського короля. — *Ред.*] ***и проводи и до рѣкы Днѣстра; изыдє жє с нимь єдинъ Судиславь, на нь жє мєта[ху] камєніє, рєкущє: "Изыди из града, мятєжничє зємли!"*** (655). Зрадливі й безпринципні галицькі бояри, як слідує з контексту цього фрагмента, із звичною для них легкістю відступилися від угорського королевича. Лише повністю скомпрометований в очах Романовичів і всього суспільства Судислав змушений був піти разом із молодим Андрієм — інакше йому було б не зберегти голови. "Галичани [певно, маса жителів міста. — *Ред.*] зробили демонстрацію проти Судислава: кидали в нього камінням і кричали: "Забирайся з города, ворохобнику..." Мабуть, галицька людність, котра так рішуче й з ентузіазмом підтримала Данила Романовича, сподівалася, що Данило на цей раз міцно заволодіє Галицькою землею. Та ці надії не справдилися" (Грушевський. III. С. 47—48).

Изыдє жє Бѣла риксь, рєкомый король угорьскый, въ силѣ тяжьцѣ, рєкшю єму, яко: "Нє имать остатися градъ Галичь..." (655). Можна погодитися з думкою М.С. Грушевського, що цей масштабний похід угорського війська на Галич стався восени 1230 р., коли йшли великі дощі (*"посла на нь Богь архаггєла Михайла отворити хляби нєбєсныа"*, 655*)* і Дністер вийшов із берегів (Грушевський. Хронольогія. С. 23). Цими словами починається своєрідна, написана в кращих традиціях високого красного письменства, повість про невдалий напад угорського короля на Галич. Тут і вихваляння угорського государя, проти якого, на його погляд, начебто ніхто не може встояти, і Божа поміч Данилові й Василькові, і "рана [кара. — *Ред.*] фараонова", наслана Господом на угрів, і ангел, що нищить загарбників. Навіть Дністер, що розлився, порівнюється вченим галицьким книжником з біблійною р. Скиртом. М.С. Грушевський з приводу цієї повісті відзначив: "Що ж до стилю оповідання, то, крім кількох виразних біблійних алюзій, ... маємо в нім і стилістичну імітацію оповідання пророка Ісаї" (Грушевський. III. С. 48). "Половци Бѣговарсови", яких угорський король залучив до участі в цій кампанії, були, слід гадати, ордою, що кочувала десь на нижньому Дунаї: у цей район половецькі хани почали перебиратися ще з середини XII ст. Історичні реалії склалися не на користь Угорщини. "Побачивши, одначе, що місто [Галич. — *Ред.*] хоче рішуче боронитися, а Данило стягнув у поміч половців Котянової орди і польські полки, Бела кинув облогу і спішно пішов назад, понісши великі втрати у війську наслідком хвороб, що розвинулися в його війську, і партизанської війни, веденої галичанами. Далеко тяжчою показалася [виявилася. — *Ред.*] боротьба з внутрішнім ворогом" (Грушевський. III. С. 48). "Перемога, здобута на цей раз, була лише початком війни за Галичину, — написав пів-

століття тому блискучий знавець проблеми. — Перед своїм оповіданням про дальші події літописець не випадково вважав за потрібне поставити кіноварний заголовок: "*По сємь скажємъ многыя мятєжи и вєликы льсти, и бєсчислєньныа рати*" (656) — такими записами літописець досить точно позначав етапи політичної діяльності волинського княжого двору" (Пашуто. С. 212).

Крамолѣ жє бывши въ бєзбожныхъ боярєхъ галицкыхъ (656). Літописець описує кілька змов бояр проти Данила і Василька — і з усією силою свого таланту викриває і засуджує феодальних олігархів. Особливої піднесеності й емоційності розповіді автор досягає у тексті, який починається тільки що наведеними словами й повністю виправдовує недавно наведений кіноварний заголовок з Іпатіївського списку ("Посемь скажемь многий мятежь...") — бояри змовились із братом Романовичів у других Олександром белзьким, щоб убити Данила. Князя рятує випадок і, як переконаний син свого часу галицький книжник, провидіння господнє. Жартівлива витівка Василька Романовича, який раптом вихопив меч із піхов, налякала жорстоких убивць: "*Нєвѣрнымъ Молибоговичємь узрѣвши сє, страхъ имь бысть отъ Бога, рєкшимъ, яко "Свѣтъ* [змова. — *Ред.*] *нашь раздрушися" и побѣгшимъ имъ, яко и оканный Святополкь*" (656). Щоб максимально посилити свої філіппіки супроти змовників-бояр Молибоговичів, галицький письменник вдається до найсильнішого порівняння з арсеналу давньоруських книжників: прирівнює заколотників до лиховісно знаменитого в середньовіччі на Русі Святополка Окаянного, брата в перших Ярослава Мудрого, того самого Святополка, котрий, якщо вірити церковній легенді, поданій у "Повісті временних літ", забив своїх трьох братів і збирався так само вчинити з іншими (Котляр. Літопис. С. 49). Як писав М.С. Грушевський, переважна більшість галицьких бояр була ворожою до Данила і перейшла нещодавно на його бік лише під тиском обставин. Однак супротивна Романовичам партія не полишала спроб здихатися своїх законних князів. Вони протиставили Данилові Олександра Всеволодича й втягнули його до своїх замахів на життя Романовичів (Грушевський. III. С. 48—49).

Филиппь бєзбожный зва князя Данила въ Вишню... (657). Боярський замок у Вишні належав до численних гнізд феодальної опозиції князівській владі. Його детально дослідив львівський археолог О.О. Ратич і зв'язав із городищем біля с. Судова Вишня Львівської обл. (Уперше цю думку висловили Надєждін і Неволін; див. Погодин. С. 83). Як встановив О.О. Ратич, розташований в урочищі "На Чвораках" замок Вишня існував у XII—XIII ст. Археологи розкопали вал, в якому простежено залишки дерев'яних конструкцій-городень, таких самих, якими укріплювали земляні вали Києва, Володимира-Волинського, Чернігова й інших (великих і малих) давньоруських міст. Цьому замкові передував інший в урочищах "Замчисько" і "Вали", городище якого датується за речовим матеріалом кінцем X — початком XII ст. (Ратич А.А. Древнерусские городища в Судовой Вишне. С. 39—41). "***Бранєвичєва рєль***" здавна викликала суперечки серед істориків. М.М. Карамзін вважав її ріллею якогось Браневича, хоча й не відкидав її ототожнення з р. Бранвицею. Нам здається прийнятною думка І.П. Крип'якевича, котрий вказував на с. Браниці Жидачівського р-ну Львівської обл. (Крип'якевич І.П. Деякі літописні назви в Галичині. С. 314).

Олєксандру же выбѣгшю в Перемышль, ... а Василко пріа Бєлзъ (657). Перемишль протягом усього 40-річного періоду боротьби Романовичів за повернення собі Волині й Галичини був осередком антикнязівської опозиції; не дивно тому, що там вирішив сховатися Олександр Всеволодич. Заволодіння Белзом було дальшим кроком на шляху об'єднання Волинської землі під рукою Данила і Василька.

Нѣкогда єму [Данилові. – *Ред.*] ***в пиру вєсєлящуся, одинъ отъ тѣхъ бєзбожныхъ бояръ лицє зали єму чашєю, и то єму стєрпѣвшю...*** (657). Перед нами рідкісний випадок, коли галицький книжник засуджує за м'якість свого пана стосовно боярського роду Молибоговичів, – адже саме "*одинъ отъ тѣхъ бєзбожныхъ бояръ*" смертельно образив свого князя. Та навряд чи літописець відобразив реальну подію: князь, та ще й такий хоробрий і гордий рицар, як Данило, не стерпів би прилюдної кривди від свого васала. Гадаємо, що тут маємо справу з поширеним у середньовічному (головним чином, західноєвропейському) рицарському фольклорі символом найстрашнішої образи, яку тільки може завдати слуга своєму панові. Вважаємо, що ця оповідь народилася в колі близьких соратників Данила, ймовірно, його дружинників (Котляр. Літопис. С. 50).

Самому же Данилу съзвавьшю вѣчє, оставшюся въ 18 отрокь вѣрныхъ, и съ Дємяномъ тысяцкымъ своимъ... (657).

Йдеться про події 1231 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 24; Пашуто. С. 213). В умовах посилення боротьби боярської опозиції проти князівської влади, боротьби, що була особливо небезпечною внаслідок постійної зовнішньої загрози з боку Угорщини, Данило вдається за допомогою до міських верхів, за власною ініціативою скликавши віче. Тоді перед ним постало завдання приборкати вогнище боярського опору в Перемишлі.

Гадаємо, заради досягнення драматичного ефекту літописець перебільшує гостроту становища, повідомляючи, нібито проти князя піднялася вся знать і старша дружина, а він залишився з купкою молодших дружинників (Котляр. С. 84). Політика опертя на бюргерство, середні й заможні прошарки городян була характерною для государів європейського середньовіччя. Згадуючи про суперечливість політичного життя середньовічних феодальних країн, Ф. Енгельс писав: "Що в усій цій загальній плутанині королівська влада була прогресивним елементом, – це цілком очевидно. Вона була представницею ладу в безладді... на противагу роздробленості на бунтівні васальні держави. Всі революційні елементи, які утворювались під поверхнею феодалізму, тяжіли до королівської влади, так само, як королівська влада тяжіла до них. Союз королівської влади і бюргерства бере свій початок від X століття" (Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. Т. 21. С. 393).

Соцькый * ***же Микула рече: "Господинє! Нє погнєтши пчєлъ, мєду нє ясти***" (657–658). Так образно князеві вказується на необхідність розправи з боярами. Про поширеність цього прислів'я в давньору-

* Сотник у міському військовому ополченні.

ські часи свідчить наведення його у польській "Великій хроніці" XIII ст., де воно прикладається до батька Данила, Романа Мстиславича (Великая хроника. Гл. 49. С. 137).

Невѣрніи же вси на помощь єму идяху, мнящєся яко вѣрни суть, и с ними же съвѣтъ сътвориша, люти бо бяху на нѣ (658). Красномовно показано розстановку класових сил у Галичі й політичну залежність князя від могутнього боярства. Данило змушений скликати боярську раду, усвідомлюючи, що більшість феодалів вороже настроєна до нього. Зв'язаністю феодальною опозицією слід пояснити і зовні поблажливе ставлення Данила до зрадницького вчинку боярина Володислава, про який ідеться нижче. Посланий навздогін за князем Олександром, Володислав змовився з ним і дав тому змогу втекти до Угорщини: ***Невѣрный же Володиславь Гюрьгевичь съ ними*** [Олександром. — *Ред.*] ***съвѣтъ сътворъ, ... Олєксандру, оставивъшю всє имѣніє своє, и тако прійде въ Угры*** (658). Це місце хибно витлумачив В.Т. Пашуто: "Однак боярин Володислав Юр'євич, відряджений навздогін за Олександром, сам сховався за "ворітьми угорськими", втративши внаслідок цього "все имение свое", що перейшло до Данила Романовича" (Пашуто. С. 213). Насправді процитовані слова належать не Володиславу, а Олександрові.

Гоняшє и оли и до Санока и Въроть Угорьскыхъ (658). Мається на увазі один із проходів у Карпатських горах, розташований поблизу галицького міста Сяника. Пор. текст Київського літопису під 1150 р.: "Король же прошедъ Гору и взя Санокъ" (Київ. С. 282). О. Лихачова перекладає це місце так: "до самого Санока, до угорской границы" (Памятники. С. 277), що не вірно, тому що "ворота" у давньоруській мові означають прохід або вхід.

Прійдє же король Андрѣй, и съ сыномъ Бѣлою и съ другымъ сыномъ Андрѣємь, къ Ярославу (658). Галицький літописець зображує справу так, що угорський король вирушив у похід винятково з ініціативи повсталого проти Данила боярина Судислава: "*Судиславъ... възвєдє корол[я]*". Цей наївний погляд приймає дехто з учених. Д.І. Зубрицький, наприклад, писав: "Безсоромний Судислав перебуває ... при дворі короля Андрія; з ним з'єднався втікач Олександр, і обидва так переконливо молили і накручували угорського государя йти війною на Русь, іти на Данила, що він, зібравши багаточисленну рать, з обома синами Белою і юним Андрієм, пустився за Карпати, Сяницьким шляхом" (Зубрицкий. С. 113). Однак вірніше буде думати, що король Андрій просто скористався феодальними чварами у Галицькій Русі, аби здійснити власний план її окупації, а може, й приєднання до своєї держави. Ближчою до істини є думка іншого історика XIX ст.: "Кількість незадоволених [бояр Данилом. — *Ред.*] настільки збільшилася, що король ... вирішив ще раз спробувати щастя" (Андрияшев. С. 163). Інакше вважав В.Т. Пашуто: "Участь у хрестових походах до Передньої Азії й на Балкани підірвала угорські фінанси. Кінець кінцем, король заборгував навіть церкві, якій під тиском папства дав великі пільги. Напевне, він розраховував добути в руських походах ті кошти, які витратив у походах арабських і балканських" (Пашуто. Внешняя политика. С. 256).

Угорський дослідник Т. Сенга, аналізуючи грамоту короля Бели IV (1235–1270), дану 1235 р. конюшому Денешу, дійшов висновку, що цей похід угорського війська до Галицької землі стався не 1231, як випливає з послідовності подій, а 1232 р. (власне, так думав і, на наш погляд, помилково ще М.С. Грушевський: Хронольогія. С. 24). Він вважає, що конюший Денеш не обов'язково був тотожний угорському воєводі Дьянішу, що згадується в Галицько-Волинському літописі в описі подій 1231–1234 рр. (Senga T. Bela Kiralyfi Bolgar, Halicsi es Osztrak Hadjarataihoz, P. 36–51). Однак інший угорський вчений М. Фонт схильна вважати дату походу "1231" більш вірною (Font M. Andras Orosz politikaja es Hadjaratai // Szazadok. 1992. P. 132).

Місто Ярослав належало до числа прикордонних фортець Галицького князівства. Вперше згадується в Київському літописі під 1152 р. (Київ. С. 309). Засноване, напевне, галицьким князем Ярославом Володимировичем. Розташоване на високому лівому березі р. Сяну. Археологічними розкопками (проводилися з 1951 р.) відкрито підграддя, локалізується торгова площа (Żaki A. Z archeologii województwa Rzeszowskiego. S. 222). Опис облоги Ярослава угорським військом у літописі свідчить, що боярські воєводи були ненадійні, а то й зраджували князя. Давид Вишатич, що належав до табору Судислава, замислив здати місто, незважаючи на те, що одержав з ворожого табору підбадьорюючу звістку: як пише галицький книжник, угри "*не могуть васъ уже пріяти, ибо суть велми бієни*". Навіть вірний начебто Данилові боярин Василь не може противитися тискові ворожих князеві феодалів і віддає ворогові Ярослав: "*оному же* [Василю. – *Ред.*] *ужасти во сердце имущю*" (659). Облога Ярослава знайшла відображення в одній із грамот Бели Діонісію, котрий, напевне, виступає в Галицькому літописі під ім'ям Дьяніша (Fejer. T. IV. V. 1. P. 23–24).

В описі цієї угорсько-руської війни зовсім не згадано про Данила. Можна вважати, що він був відсутній на театрі воєнних дій. О.М. Андріяшев висловив думку, за якою похід угорського війська "був таким вдалим тому, що Данила не було в Галицькій землі, він був зайнятий на сході, допомагаючи Володимиру Рюриковичу київському проти Михайла Всеволодича чернігівського" (Андрияшев. С. 164). Цей здогад вченого вважаємо вірогідним. 1229 р. Михайло Всеволодич залишив новгородський стіл (НПЛ. С. 275), вернувся до Чернігова і на початку 1231 р. (Бережков. С. 108) уклав мир з владимиро-суздальськими князями Георгієм та Ярославом Всеволодичами (Лавр. Стб. 456). Це дало йому змогу розпочати боротьбу за київський стіл. Природно гадати, що Данило підтримав свого союзника Володимира Рюриковича ще на самому початку цієї боротьби.

Климята же съ Голыхъ Горъ бѣжа отъ князя Данила къ королеви, и по немь вси бояре галицькыи предашася (659). Село Голі Гори розташоване в Галицькій землі між верхів'ями річок Стиря, Серета й Західного Бугу, на рубежі з Волинню (Барсов. Словарь. С. 53) – у протилежному боці стосовно напряму руху угорського короля. Найімовірніше пояснення: Клим'ята втік з війська Данила, що йшло на допомогу Володимиру київському і наближалося до східного кордону Галицького князівства. Слова "*вси бояре галицькыи предашася*" слід розуміти так, що боярська олігархія здала королеві Галич без бою.

Сътвори [Мирослав. — *Ред.*] ***миръ с королємь безъ совѣта князя Данила и брата єго Василка: рядомъ же дасть Белзъ и Червєнъ Алєксандру. Королєви же посадивши сына своєго Андрѣя в Галичи, съвѣтомъ невѣрныхъ галичанъ*** (659). На думку Б. Влодарського, це сталося 1232 р. (Włodarski. S. 107). Д.І. Зубрицький пояснює несподівану слабкодухість воєводи Мирослава його постарінням: "колись хоробрий воїн, мужній полководець, ... але тепер уже старезний, полохливий дід" (Зубрицкий. С. 114). Насправді все було складніше. Мирослав і в наступних роках виявив себе як сміливий і досвідчений воєвода. Певно, рукою вірного Романовичам Мирослава водила боярська фронда. Як би там не було, цим ганебним миром він оддавав частину Волині Олександру і санкціонував загарбання уграми Галича. Потім Мирослав виправдовувався перед Данилом і Васильком, що все ж таки не втратив Червена (*яко "рядомъ чрьвьнянє нє прєдалъ єсмь* [имъ], 659). Романовичі не затвердили цього договору, закинувши Мирославу: "*Почто миръ сътвори, сущю ти съ вєликими вои?*" (659). Про таке їх рішення свідчить дальший розвиток подій.

Князь же Данило прія вєликъ плѣнъ, около Бєлза воюя (659) — так не лише в Хлєбниковському, а й Погодинському списку. Читання Іпатіївського списку "около Бозку" вважаємо помилковим: адже Данило відразу заходився відвойовувати Белз. Бузьк і без того належав тоді Романовичам. Ці події слід датувати 1232 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 24; Пашуто. С. 213).

Данилъ же из Рускоє зємли взя себѣ часть Торцєскый, и пакы да и дѣтємь Мьстиславлимъ (659). Йдеться, певно, про дітей Данилового тестя Мстислава Удатного. Джерела називають двох синів (Василь і Мстислав) і чотирьох дочок (Ростислава, Анна, Олена-Марія і невідома на ім'я) Мстислава (Baumgarten. P. 39. Tabl. IX. C. 39—44). За доби феодальної роздробленості, що настала в 1-й пол. XII ст., Давньоруська держава перетворилась на федеративну монархію, що колективно управлялась і захищалась найвиднішими князями з сімейства Ярослава Мудрого. За це кожний з них мав право на частку володінь ("часть", "причастье") у південній "Руській землі", тобто у Середньому Подніпров'ї в рамках Київської, Чернігівської й Переяславської земель (див.: Котляр Н.Ф. Отражение в "Слове о полку Игореве" государственной структуры Руси эпохи феодальной раздробленности. С. 64—71). Данило взяв собі частку Руської землі — Торчеськ, певно, з округою як компенсацію за допомогу Володимирові Рюриковичу. Згідно зі слушним зауваженням Д.І. Зубрицького, саме тоді у Східній Європі почали складатися два могутніх політичних союзи, що ворогували між собою: з одного боку, королевича Андрія [вірніше, угорського короля. — *Ред.*], Михайла чернігівського, Олександра белзького й Ізяслава, князя новгород-сіверського, з іншого — Романовичів і Володимира київського (Зубрицький. С. 115). Відзначимо, що сили були нерівні: Володимир Рюрикович не мав досить воїнів, щоб протистояти Михайлу Всеволодичу, отож Данилові доводилося час від часу відволікатися від галицьких і волинських справ і допомагати союзникові у Подніпров'ї.

По тѣхъ же лѣтєхъ движє рать Андрѣй королєвичь на Данила и идє к Бєлобєрєжью (660). Скориставшись новою відсутністю

Данила, угорське військо вторгається до Галицької землі. Найімовірніше, цей похід стався взимку 1232/1233 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 24). Вважаємо за можливе погодитися з Д.І. Зубрицьким, що виступ Андрія був на користь Михайла чернігівського, аби виманити Данила з Київської землі (Зубрицкий. С. 116). Та це було лише об'єктивно, а суб'єктивно король переслідував власні цілі — загарбання Галицького князівства. З опису дальших подій видно, що сутичка авангарду Данила на чолі з боярином Володиславом з уграми сталася у верхів'ях р. Случі, притоки Горині. Навряд чи слід шукати у даному випадку назву якогось села чи містечка — варто прислухатися до думок, що Білобережжям називалися околиці Случі (Зубрицкий. С. 45; Барсов. Словарь. С. 20).

Гониша и до рѣкы Дєрєвноє, из лѣса Чєртова (660). Воєнні дії відбувалися на Волині. Існує р. Деревичка, що впадає до Случі (Погодин. С. 67—68). Урочище Чортів Ліс локалізується поблизу с. Ушиця Коростенського р-ну Житомирської обл. (Етимолог. словник. С. 174).

И постиже и у Шумьска, и повѣстоваста с ними о рѣку Вєлью (660). Сучасна р. Вілія, що впадає в Горинь. На Вілії стоїть Шумськ (Погодин. С. 33—34; 67; Барсов. С. 27). Битва під Шумськом сталася в березні 1233 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 24).

Бѣ бо с королєвичємь Алєксандръ и Глѣбь Зєрємѣєвичь, и иніи князи болоховьстіи... (660). Боярські олігархи Галичини об'єдналися з т. зв. болоховськими князями. Слід гадати, що останні були великими боярами, які купно управляли Болоховською землею, своєрідною боярською республікою (Котляр. С. 130), що розташувалася у верхів'ях Південного Бугу, в басейнах рік Случі, Горині й Тетерева (Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Т. 2. С. 69—129). Названа так за головним її містом Болоховим. Про Болохове і його князів див. детально в коментарі до подій 1241 р.

Данилъ пойдє съ братомъ и съ Алєксандромъ к Плѣсньску, и пришедъ взя и подъ Яръбузовичи (662). Разом з Олександром Всеволодичем белзьким, що прийшов з повинною і був прощений, Романовичі відбирають галицьке м. Пліснеськ у бояр Арбузовичів, які, мабуть, захопили його під час феодальних усобиць у князівстві. Похід стався навесні ("*травѣ жє бывши*") 1232 р. (Зубрицкий. С. 116). Була спроба уточнити час заволодіння Пліснеськом Романовичами — травень (Грушевський. Хронольогія. С. 24). Однак трава могла вирости і в квітні. Більш імовірний рік — 1233.

Пліснеськ належить до одного з найзагадковіших міст Галицько-Волинської Русі. Розташований у верхів'ях Західного Бугу, недалеко від с. Підгірці Олеського р-ну Львівської обл.; це місто відоме у літописі з 1188 р. (Київ. С. 445). Городище локалізується поблизу хутора Плеснеська, розташованого поруч із названим селом. На думку М.П. Кучери, Пліснеськ виник у VII—VIII ст. як один з центрів племінного союзу дулібів. Важко сказати, чи був він тоді укріплений. Виникнення розкопаного археологами городища датується XI ст. Тоді ж з'явився і феодальний замок. У XII—XIII ст. Пліснеськ був ремісничо-торговельним осередком. Зруйнований у 2-й пол. XIII ст., можливо, під час винищувального походу Бурундая 1258 р. (Кучера М.П. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська. С. 132—143).

Викликають подив грандіозні розміри Пліснеського городища: 160 га. Захищена валами територія набагато перевищує за площею укріплені частини навіть Києва і Чернігова (відповідно 70 і 100 га). Аналогічні за значенням і навіть важливіші давньоруські міста: Турів, Теребовля, Бузьк, Пересопниця мали оточену валами площу від 1 до 5 га. Навіть стольний град Луцьк послуговувався укріпленою частиною близько 30 га. П.О. Раппопорт висловив здогад, що величезне городище Пліснеська в основі належить до скіфських часів і було пізніше частково освоєне східними слов'янами. У давньоруські часи були збудовані укріплення на невеликій частині скіфського городища, площа якого бл. 4 га (Раппопорт П.А. К вопросу о Плеснеске. С. 92–103). Досі загадка велетенських розмірів Пліснеського городища залишається відкритою.

Розкопки Пліснеська ведуться з 1940 р. Встановлено, що місто ділилося на дві частини: горішню й нижню, обидві були укріплені. Існували дитинець і посад. На них археологами виявлено 48 напівземлянок і 36 наземних жител; розкопано 132 поховання. На думку Р.С. Багрія, автора розкопок останнього часу, Пліснеськ зруйнували орди Батия 1241 р., після чого населення залишило його (Археология Прикарпатья. С. 112–114).

На нашу думку, як важливий порубіжний замок Пліснеськ виник незадовго перед першою згадкою про нього в Київському літописі під 1188 р. Якби він існував раніше, то навряд чи його б обійшли увагою джерела, насамперед надзвичайно докладний Київський літопис XII ст., якщо врахувати розташування цієї фортеці в "гарячій точці", на рубежі двох князівств, Галицького і Волинського, що запекло суперничали, починаючи з 40-х рр. аж до кінця XII ст. Не випадково, як нам здається, одночасно з Київським літописом Пліснеськ згадується у "Слові о полку Ігоревім" ("Всю нощь съ вечера бусове врани възграяху у Плѣсньска". С. 23). Ця пам'ятка створена, згідно з останнім висновком Д.С. Лихачова, у 1188 р. (Лихачев Д.С. Земля родная. С. 208).

Місцезнаходження боярського замку Арбузовичі локалізоване ще в 1-й пол. XIX ст. М.І. Надеждіним і К.О. Неволіним, котрі вказали на с. Гарбузов Зборівського р-ну Тернопільської обл. поблизу Пліснеська (Погодин. С. 69). Археологічно Арбузовичі досі не вивчені, тому говорити про наявність там замку можна, лише керуючись логікою подій. Адже саме в Галицькій землі в 1-й пол. XIII ст. боярами інтенсивно будувалися замки — вогнища феодальної опозиції центральній владі (Котляр. Формирование. С. 157).

Дипломатичними (замиренням київського і чернігівського князів, про що розповідає Галицький літопис, переходом на його бік Олександра белзького) і воєнними (перемогою під Шумськом і завоюванням Пліснеська) заходами Данило одержав стратегічну перевагу над угорським королем (Зубрицкий. С. 116).

Королєвичь же и Судиславь вывєдє Діаниша на Данила. Данилъ же єха къ Кієву и привєдє половци и Изяслава противу имъ, и съ Изяславомъ въдися у божницю и с Володимєромъ, прійдоста противу Данишю (662). Цей похід був спрямований на Володимир-Волинський. Кампанія відбулася влітку 1233 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 24). Невідомо, якими джерелами

користувався Д.І. Зубрицький, коли написав, що королевич "вимагав допомоги від батька, і король відрядив знаменитого воєводу Дьяніша із значним допоміжним угорським військом" (Зубрицкий. С. 116). Проте, судячи з того, що Данилові довелося зібрати чималу коаліцію, військо Дьяніша було сильним, отож думка Зубрицького імовірна. Певно, угорська рать Дьяніша, з'єднавшись з боярською Судислава, була особливо небезпечна, коли Данилові довелося звертатися за допомогою до Володимира Рюриковича, половецького хана Котяна, а також закликати князя з Чернігівщини, Ізяслава Володимировича новгород-сіверського.

Київський історик П.В. Голубовський вважав, ніби 1233 р. Данило, якому загрожували угри, сам звернувся за допомогою до Ізяслава, котрий після поразки батька в Галицькій землі, "здається, жив у Половецькій землі" (Голубовский П. С. 186). Його припущення малоймовірне, бо, по-перше, навряд чи руський князь міг більше 20 років прожити серед половців і залишитися князем, а по-друге, ще задовго перед тим, 1226 р., Ізяслав дав притулок у себе (при своєму дворі) бояринові Жирославу. Насправді Данило закликав Ізяслава до походу як князь, що реально поширював тоді свою владу на Київ і прилеглі землі.

В.Т. Пашуто помилково вважав Ізяслава смоленським князем ще й хибно, слідом за М.С. Грушевським, називав його Мстиславичем (Пашуто. С. 214). На те, що Ізяслав був новгород-сіверським князем, указує розповідь галицького літописця про події 1238 р., коли Данило "*възвєдє на Кондрата литву, Миндога, Изяслава Новъгородского*" (667). Ізяслав був племінником Ігоревичів, ворогів дітей Романа Мстиславича, повішених галицькими боярами у вересні 1211 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 11). Тому він мав зуб на Данила (Андрияшев. С. 165). Зрада Ізяслава дещо послабила Данилову коаліцію, і все ж таки остання зуміла перехопити ініціативу.

Оттуда [від Тихомля. — *Ред.*] ***же идоша къ Перемилю, Андрѣй королевичь, Данишь и угре, бишася о мость съ Володимеромъ и Даниломъ, и отбишася имъ, угре же воротишася къ Галичю и порокы пометаша*** (663). Розташоване на високому лівому березі р. Стирі волинське місто Перемиль (нині село Горохівського р-ну Волинської обл.) не було здобуте угорським військом. Битва точилася за міст через річку, що вів до Перемиля. Вона закінчилася нищівною поразкою воїнів королевича, які в безладді кинулися тікати, на що вказують слова "*и порокы пометаша*". (Адже облогові машини були неабиякою цінністю.) Угорські джерела свідчать, що король Андрій тоді виступив на допомогу синові, зокрема королівська грамота від кінця серпня 1233 р. (Fejer. III, 2. P. 324—326. Див.: Грушевський. Хронольогія. С. 24). Король пішов найкоротшим шляхом на Галич, на що вказує місце складання грамоти — Берег, який стояв на тому шляху (Грушевський. III. С. 51). Однак щось стало на перешкоді королеві, адже Галицький літопис нічого не знає про його втручання в літню кампанію 1233 р.

Отъступи Глѣбь Зеремѣевичь отъ королевича къ Данилови (663). Чутливий глава боярської олігархії побачив, що справа короле-

вича Андрія майже безнадійна, і перекинувся до Романовичів. Як тільки Данило з військом підступив до Галича, місцеве велике боярство перейшло до нього:

Данилъ же и Василко однако идоста къ Галичю, срѣтоша же и болшаа половина Галича: Доброславъ и Глѣбъ, и иніи бояре мнози (663). Магнати не могли не зважати на прагнення дрібного боярства, міських верхів, і взагалі, людності Галича і землі бачити князем Данила, що звільнив би їх від угорської окупації і твердою рукою приборкав би боярські чвари.

И прія землю Галицкую и розда городы бояромъ и воєводамъ, бяше корма у нихъ много (663). Це повідомлення надзвичайно важливе для розуміння структури феодального землеволодіння у Південно-Західній Русі. Літописець засвідчив існування системи умовного землеволодіння у Галицькій землі — т. зв. "кормління" ("*бяше корма у нихъ много*"). Ця система бере початок у Галицькій землі ще в 40-х рр. XII ст., коли князь Володимирко Володаревич "кормилъ и любилъ" своїх бояр — галичских мужей (Київ. С. 321). Давньоруський термін "кормління" по-різному тлумачиться у науковій літературі. М.М. Тихомиров бачив у людях, що користувалися "кормлінням", своєрідних давньоруських поміщиків, тобто умовних землеволодільців, дворян (Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси XII в. С. 100—104). Проти цього виступив Л.В. Черепнін, вважаючи, що в наведених Тихомировим прикладах з джерел, де виступає "кормління хлібом", останнє слід розглядати як надання сюзереном васалові не помістя, а лише "права на тримання ("держание") міст і волостей і одержання з них прибутків" (Черепнин Л.В. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в XI—XV вв. С. 161). Погляди Л.В. Черепніна начебто знаходять підтвердження в Галицькому літописі. Наведене місце найприродніше розуміти, як передання прибутків з міст (і волостей) боярам, що почали служити князеві, як винагороду за службу. Самі ті міста (й волості) формально залишались у верховній власності держави.

Однак проблема "кормління" видається нам набагато складнішою. Якщо бояри користувалися прибутками з міста чи волості, то зрозуміло, що вони самі й стягали данини, податки й торгові збори з населення, використовуючи методи як економічного, так і позаекономічного примусу. Отже, згадані міста й волості перебували все-таки в умовному володінні "кормлінщиків": адже експлуатація залежного населення у формі ренти була однією з головних ознак феодального землеволодіння (Котляр. Формирование. С. 126—127). Крім того, галицький літописець недвозначно засвідчив, що у Галицькій землі існувало умовне (дворянське, поміщицьке) землеволодіння. Навесні 1241 р., після навали орд Батия, коли князівська влада у Галицькій землі підупала, бояри Доброслав Судьїч і Григорій Васильович самочинно "вокняжились" у цій землі. Надісланий Данилом стольник Яків з обуренням запитав у Доброслава: "*Како можеши безъ повелєніа княжа отдати ю* [Коломийську волость. — *Ред.*] *сима* [своїм васалам. — *Ред.*], *якъ велиціи князи* [Романовичі. — *Ред.*] *дръжать ю, сію Коломыю, на роздаваніє оружникомъ?*" (677). Звідси виходить, що Коломийська волость була поділена на земельні ділянки, які роздавалися "оружникомъ", тобто військовим людям, котрі за це

умовне (до кінця служби) володіння виконували збройну службу князям (Котляр. Формирование. С. 131–132).

Королєвичь же, и Данишь и Судиславь, изнємогаху гладомъ въ градѣ (663). Інтерпретуємо розповідь літописця таким чином. Данило з військом захопив м. Галич, а Андрій із залишками війська замкнувся у цитаделі, всередині міста (Котляр. С. 89–90). В.Т. Пашуто теж вважав, що Данило здобув Галич, а королевич із Судиславом засіли в цитаделі (Пашуто. Внешняя политика. С. 256). Облога тривала 9 тижнів. Данило чекав, коли замерзне Луква, притока Дністра, на якій стояла укріплена частина Галича, щоб кригою наблизитися до цитаделі. Звідси робимо висновок, що події відбувалися в листопаді–грудні 1233 р. Облога цитаделі Галича продовжувалася понад два місяці. Д.І. Зубрицький (с. 117) хибно датує ці події 1234 р.

Судислав же лєстію посла къ Олександрови, рече: "Дамъ тобѣ Галичь, пойди отъ брата" (663). Навіть в умовах, коли довелося під тиском маси городян покоритися Данилові, боярська олігархія вважала себе господарем Галича. Олександр белзький доводився троюрідним братом Данилові (Baumgarten. P. 23. Tabl. V, N 48; P. 57. Tabl. XIII, N 1). Хитрістю Судислав намагався розбити коаліцію, та, хоча йому й пощастило звабити Олександра, і без його дружини Данилове військо залишалося сильним.

Галичанє же думаху няти. Галичанє же выєхаша по Данилѣ (663). Йдеться про розкол у середовищі великого галицького боярства (одні "галичанє" вирішили схопити інших). Якась його частина, мабуть, вибралася до Данила з обложеної його військом цитаделі Галича. Можливо, зіграло певну роль і суперництво між давнім боярським лідером Судиславом і новим – Доброславом (Грушевський. III. С. 51). Саме останній урочисто зустрічав того року Данила у Галичі. Вважаємо невірною думку М.П. Дашкевича, котрий гадав, що партій серед галицького боярства взагалі не існувало, і що все те боярство звичайно разом виступало проти Данила. Цей учений вважав, що час від часу в боярському середовищі виникали розбіжності думок з приводу кандидатури того чи іншого князя, але вони не були гострі і не приводили до збройних сутичок серед феодального класу (Дашкевич. С. 37–45). Джерела свідчать зовсім про інше.

Королєвичь умрє, ... а Судиславь идє въ Угры (663). З послідовності літописної розповіді виходить, що Андрій помер на початку 1234 р. Підтвердження цього знаходимо в угорському джерелі (Geschichte Ungarns. S. 32–33). Помилковою слід вважати названу Б. Влодарським дату смерті Андрія: кінець 1233 р. (Włodarski. S. 107). Після цього Судислав сходить з історичної арени (найімовірніше, що невдовзі по тому помер), а проугорська партія в Галичині послабшала. Розглядаємо як занадто категоричний висновок І. Шараневича: "Оттогды зчезає партія бояр, которая стороны угор придерживалась" (Шараневич. С. 83): дальший розвиток подій свідчить, що і в наступних роках чимала частина галицького боярства тягнула руку за Угорщину. В.М. Татищев під 1233 р. (відповідає насправді 1234 р.) свідчить, що король формально відмовився від Галича: "Отрекся король по грамоте Мстиславлей Галича" (Татищев. III. С. 228). Мова йде, певно, про таке свідчення Галицько-

го літопису: "*Мьстиславь* [Мстислав Удатний. — *Ред.*] *дасть Галичь королєвичю Андрѣєви*" (648). Зрозуміло, що угорська сторона вважала цю грамоту 1227 р. формальним аргументом на володіння Галичем. Можливо, повідомлення Татищева запозичене з якогось невідомого нам джерела. В такому випадку то був тактичний хід, спрямований на виграш часу для збирання нового війська.

Олєксандръ убоявся злого своєго сътворєнія, пойдє къ тєстю своєму въ Кыєвъ; Данилъ же увѣдавь изыдє на нь из Галича, угони єго въ Полономь, и яша и в лузѣ Хоморскомъ (663). Ім'я дочки Володимира Рюриковича, дружини Олександра, в джерелах не назване. Полонне — місто у Київській землі (нині — райцентр Хмельницької обл.) на р. Хоморі, притоці р. Случі. Археологічно не вивчене (Погодин. С. 54—55; Андрияшев. С. 74). По тому Олександр Всеволодич зникає з сторінок Галицького літопису й інших джерел. "Дуже ймовірно, що Данило засадив його куди-небудь до віддаленого городка, в ув'язнення, де він і закінчив своє неспокійне життя" (Андрияшев. С. 165). Белзьке удільне князівство було приєднане до волинських володінь Романовичів. Дипломатичні таланти Данила дали йому змогу в зародку загасити конфлікт, що міг би розгорітися між ним і київським князем через зятя останнього, Олександра. Більше того, ініціатива нової угоди "миру і любові" (як називають подібні договори давньоруські книжники) вийшла від Володимира Рюриковича:

Будущю же Володимєру въ Кієвѣ, присла сына своєго Ростислава в Галичь, и пріа с нимъ братство и любовь вєлику. (664). Щоправда, як свідчить продовження літописної розповіді, Володимир перебував тоді в конфлікті з чернігівськими князями ("*Михайлови же* [*и*] *Изяславу одинако нє прєстающа на нь враждою*") і був зацікавлений у допомозі Данила.

Данилъ же, вѣдавь єю любовъ, [скоро] събралъ полкы пойдє (664). Дата цього походу встановлюється завдяки повідомленню Новгородського першого літопису молодшого ізводу під 1235 р.: "Поиде князь Володимиръ Рюриковиць с кыяны и Данило Романович с галицаны на Михаила Всеволодица Чермного къ Чернигову" (НПЛ. С. 284). На це першим вказав Д.І. Зубрицький (Зубрицкий. С. 120). Звістка Галицького літопису, що Данило "*воєвалъ [бо] бѣ оть Крєщєнія до Вознєсєнія*" (664) дає можливість уточнити хронологічні рамки чернігівського походу. Данило вирушив на Київщину наприкінці 1234 р., а вернувся вже з Чернігівської землі до Києва близько свята Вознесіння Господнього, тобто 17 травня (Грушевський. Хронольогія. С. 25).

Прійдє к нима Мьстиславь Глѣбовичь (664) — син Гліба Святославича, чернігівський князь в 1235—1239 рр. (Baumgarten. P. 19. Tabl. IV. 54). Став ним після втечі Михайла Всеволодича від Данила під час цього походу, про що говорить наступна розповідь Галицького літопису:

Сътвориша же мирь с Володимєромъ и Даниломъ Мьстиславь и чєрнѣговци (664). Д.І. Зубрицький прямо пише, що Данило "посадив у Чернігові на княжіння союзника свого, а двоюрідного брата його [Михайла Всеволодича. — *Ред.*] Мстислава Глібовича" (Зубрицкий. С. 119).

Сучасний англійський історик Д.Феннел з посиланням на праці М. Димника твердить, ніби опис битви біля Чернігова 1235 р. й наступного перемир'я явно припадає на захоплення Чернігова татарами в 1237 р. (Феннел. С. 133). Однак ця думка штучна і не знаходить підтвердження в джерелах.

Оже и таранъ на ны поставиша... (664). Звичайно метальні машини літописці називають пороками. Тут ідеться про різновид катапульти, відомої з малюнків у західноєвропейських та східних середньовічних рукописах.

Изяслав же одинако не престаше: възвелъ бѣ половци на Кыевъ (664). З Новгородського першого літопису молодшого ізводу відомо, що, коли Данило з Володимиром Рюриковичем підступили до Чернігова, "Изяслав побеже в половци" (НПЛ. С. 284) — тобто за підмогою. Як і ста роками раніше, половецькі хани охоче втручалися до давньоруських справ, служачи тому, хто більше заплатить. Участь кочовиків у міжкнязівських "которах" ще більше посилювала відцентрові сили доби феодальної роздробленості, яка в 30-ті рр. XIII ст. ще не досягла свого апогею. Цей Ізяслав у новгородських та Никонівському літописах зветься Ізяславом Мстиславичем, членом смоленської династії Ростиславичів. Див., напр., "Князь Изяславъ Мстиславич Смоленский, внукъ Романовъ Ростиславича" (Никон. С. 104). Однак Д. Феннел слушно вважає його "членом молодшої гілки Ольговичів і насправді внуком Ігоря Святославича з Новгорода Сіверського й Чернігова" (Феннел. С. 133). За свідченням галицького літописця, Володимир Ігоревич справді мав сина Ізяслава й близько 1211 р. посадив його у Теребовлі. Через кілька десятиліть літописець назвав його новгородським, тобто новгород-сіверським князем.

Половцемъ же пришедшим къ Кыеву и плѣнящимъ землю Рускую (664). Це занадто загальне повідомлення конкретизується Новгородським першим літописом молодшого ізводу за 1235 р.: "Прииде Изяславъ с погаными половци в силѣ тяжьцѣ и Михаилъ с черниговци под Киевъ и взяша Кыевъ; а Володимера и княгыню его изымаша половци, поведоша в землю свою, и много зла сътвориша кияномъ, а Михаилъ сѣде в Галицѣ, а Изяславъ в Киевѣ; и опять пустиша Володимира половци на искупѣ и жену его" (НПЛ. С. 284—285). Однак новгородський книжник спрощує і ніби спрямляє події: з його тексту випала війна Данила з половецькою ордою у Подніпров'ї.

Срѣтоша же я половци у Звинѣгородѣ (664). Судячи з того, що битва відбулася біля Торцького (Торчеська), а названі міста розташовані недалеко одне від одного, йдеться, напевне, про Звенигород київський, розташований поблизу Києва. Та й з контексту виходить, що події відбувалися в Київській землі ("*Данилъ же хотяше изыти домой* [від Києва. — *Ред.*] *лѣсною страною, Вълодимеру же просящю*").

Срѣтившимъ же ся воемъ многымъ половецкимъ у Торцескаго, и бысть сѣча люта (665). Літописець описує хід битви у прихильному до Данила дусі ("*Данилови же гонящу по половцехъ*"), але не в змозі приховати, що вона закінчилася нищівною поразкою київського і галицького князів, полоненням першого. Шараневич (С. 84), а слідом за ним і Андріяшев (с. 166—167) думають, що під Торчеськом половецька

орда була тільки спільницею Михайла Всеволодича чернігівського, однак наш літопис не згадує його в описі битви. Вважаємо, що названі вчені керувалися логічними міркуваннями, виходячи з дальшого розвитку подій і, може, наведеним вище фрагментом Новгородського першого літопису молодшого ізводу, де в описі війни літа 1235 р. головна роль у ворожій Данилові коаліції відводиться Михайлові. Д.І. Зубрицький вважав, що тоді ж Ізяслав заволодів Києвом (Зубрицкий. С. 120). Певно, він виходив з наведеного вище повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу.

Вълодимєру же ятому бывшю въ Торцєскомъ и Мирославу, съвѣтомъ бєзбожнаго Григоря Василєвича (665). Уперше літопис називає нового й могутнього главу боярської опозиції в Галицькому князівстві, що заступив згинулого в Угорщині Судислава. Поразка під Торчеськом збурила боярських олігархів: князь був ослаблений, і вони вирішили остаточно здихатися його. Як слушно зауважив Д.І. Зубрицький, "князь тільки тоді міг сміливо управляти ними [боярами. — *Ред.*], коли перевищував їх силою дружини, силою зброї" (Зубрицкий. С. 120). В.Т. Пашуто (с. 216) гадає, що Володимир Рюрикович з боярином Мирославом потрапили до полону через зраду Молибоговичів — і Григорія Васильовича, додамо ми. В.М. Татищев пише, що після перемоги Михайла над Володимиром і Данилом половецькі орди здобули Київ: "И по жестоком приступе, взяв Киев, пленили князя великаго со княгинею и, взяв их, половцы повезли их в свою землю. И учине великое Киеву разорение, половцы возвратились со множеством пленников и богатствами" (Татищев. III. С. 220). Джерело цієї звістки не ясне. Однак вважаємо, що воно за стилем і фактажем залежить від наведеного вище повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу під 1235 р.

Данилови же прибѣгшю к Галичю... Борисъ же межибожьскый, съвѣтомъ Доброславлимъ и Збыславлимъ, посла къ Данилови, рєкій: "Изяславь и половци идуть к Володимєру"; лєсть бо бѣ сє (665). Борис межибозький — певно, боярин з Межибіжжя, фортеці, розташованої на східному пограниччі Галицького князівства (Дашкевич. С. 72). Тепер — с. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. О.М. Андріяшев буквально розуміє це місце літопису: "Данило піддався на хитрість, придуману заводіями боярської партії і зробив велику помилку: було пущено чутку, що Михайло Всеволодич [похибка в тексті літопису — Ізяслав. — *Ред.*] хоче напасти на Володимир; Данило занепокоївся і вислав дружину, що залишалася в нього, до Володимира, а сам залишився, таким чином, без жодної опори" (Андрияшев. С. 167). Але становище Данила справді було важким: навіть у тенденційному (на користь Романовичів) тлумаченні подій галицьким літописцем видно, що князь під Торчеськом загубив майже все військо. Зрозумівши, що Галич от-от буде втрачено, він відсилає Василька "съ полкомъ" "стерегти Володимир" — щоб мати опору в подальшій боротьбі за Галич. Дехто з дореволюційних істориків гадав, що Михайло Всеволодич слідував по п'ятах за Данилом від самого Торчеська і з'явився уже тоді в межах Галицької землі (див., напр.: Зубрицкий. С. 120).

Судиславу же Ильичю рекшю: "Княже! Лъстивъ глаголъ имѣють галичане: не погуби себе, пойди прочь!" Данилови же увѣдавшю крамолу ихъ, изыде въ Угры" (665). Цей Судислав (невідомо, ким він доводився своєму могутньому тезкові) начебто симпатизував Данилові — Д.І. Зубрицький (с. 120) навіть називає його "вірним боярином", — попереджаючи того про зраду "галичан", тобто бояр. Поділяємо висловлену кількома вченими думку, що ворожа Данилові боярська партія знеслася ще раніше з Михайлом чернігівським і запросила його на князювання. Михайло з сином Ростиславом, якого він пропонував у галицькі князі, з'явився в Галичі 1235 р. (Зубрицкий. С. 120; Шараневич. С. 84; Андрияшев. С. 167). Природно, це сталося восени, коли Данило забрався з Галича. Виїзд Данила з Галича до Угорщини здавна датують 1235 р. (Шараневич. С. 84).

Політична всевладність галицького боярства ґрунтувалася на його економічній міці, насамперед на земельних володіннях. Двори більшості бояр містилися в самому Галичі, а от їх маєтки оточували, немов стискали лещатами, це місто. Цікаву й перспективну в плані дальших досліджень спробу археологічно виявити й дослідити заміські садиби галицьких земельних магнатів почав В.Й. Довженок. Уже самі назви урочищ, де відкрито залишки тих маєтків, неважко пов'язати з іменами боярських олігархів: Юр'ївське, Щепанівське, Данилівське, Іванівське. Усі вони розташовані в безпосередній близькості від Галича, на схід від Крилоської гори, де стояв дитинець (Довженок В.И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича. С. 12—13). Боярські заміські садиби були справжніми замками з добрими укріпленнями на зразок розкопаного археологами замку у Вишні. Там зберігалися великі запаси зброї, продовольства на випадок облоги тощо (Котляр. Формирование. С. 134).

Як свідчить угорське джерело, Данило використав перебування в Угорщині для того, щоб схилити на свій бік нового короля. 21 вересня 1235 р. помер король Андрій II і на трон сів його старший син Бела IV (Włodarski. S. 108). Із джерел створюється враження, що Бела був менше зацікавлений у загарбанні Галицької землі, ніж його батько; тому Данило, напевне, сподівався добитися від нього якщо не приязні, то хоч би нейтралітету. Угорські середньовічні хроніки згадують, що Данило брав участь у коронації Бели, ведучи за повід королівського коня під час урочистої церемонії (Chronicon Marci. P. 223). У старій літературі (Зубрицкий. С. 124—125; Дашкевич. С. 48; Szaraniewicz. S. 126) ця звістка вважається витвором угорського патріотизму: тим самим Данило визнавав зверхність короля, що, на погляд істориків XIX ст., було неможливим. Однак якщо подібна участь Данила в коронаційній процесії і не мала місця, все ж таки він був присутній на торжествах: не можна без джерельних підстав відкидати звістку угорської хроніки. В.Т. Пашуто наводить свідчення ще однієї угорської хроніки щодо перебування Данила в Угорщині 1235 р. (Scriptores Rerum Hungaricarum: Ed. E. Szentpetery. T. 1. P. 467; Порівн. T. 2, P. 42 (Chronicon Posoniense); Пашуто. С. 217). Проте дипломатичні заходи Данила в Угорщині восени 1235 р. не мали успіху. Король підтримав його суперника Михайла чернігівського.

Зимѣ же приспѣвши, идє Василко к Галичю, поимя ляхы; Данилъ же в то время прійдє къ брату си изъ Угоръ и воєваша; нє дошєдша Галича воротистася домовь (665–666). Цей похід стався наприкінці 1235 або на початку 1236 р. Не слід розглядати його лише як набіг, щоб відомстити боярству (Андрияшев. С. 167). Залучення до походу частини польського війська, гадаємо, мало на меті протиставити якісь польські сили Конрадові мазовецькому, що в той час став спільником Михайла чернігівського. Сумнівним здається припущення, ніби Романовичам допоміг краківський князь Генріх Бородатий. Можливо, допомогу Василькові надав сандомирський князь Болеслав Соромливий, що вступив у воєнний союз з Волинським князівством. Б. Влодарський гадає, що за згодою Болеслава до Василька прийшов із збройним загоном воєвода Пакослав (Włodarski. S. 108–109). Не знати, з якого джерела І. Шараневич узяв, що в тому поході Данило "воевал Михаила на Подгорю, и около Галича и Звенигорода" (Шараневич. С. 84).

Прійдоша галичанє на Каменєць и вси болоховстіи князи с ними, и повоєваша по Хомору, и пойдоша къ Каменцю (666). Річка Хомора – ліва притока р. Случі. Звідсіля під Кам'янцем слід розуміти місто, розташоване на лівому березі Случі (Андрияшев. С. 74), тобто на східному рубежі Волинського князівства. Д.І. Зубрицький хибно тлумачить цю звістку літопису (не звернувши, мабуть, уваги на географічну прив'язку: "*по Хомору*"), вважаючи, що похід "галичан" (боярства) і болоховських князів був спрямований у Пониззя, до Кам'янця-Подільського (Зубрицкий. С. 121). Ці події можна датувати початком 1236 р. Б. Влодарський вважає, що галицькі бояри змовилися з болоховськими князями, аби напасти на Волинь (Włodarski. S. 109). Змовники мали на меті розгорнути воєнну кампанію з тим, щоб полегшити Михайлові чернігівському вступ до Галича.

Послалъ бяшє Володимєрь Данилови помощь, торкы... (666). Природно, що Володимир Рюрикович присилає на допомогу Данилові саме загони торків: адже Михайло Всеволодич спирався тоді на половців, заклятих ворогів торчеських племен. З середини XI ст. київським князям збройно служили тюркські племена, що їх літописці називали збірним ім'ям – чорні клобуки. Вони являли собою залишки племен торків, печенігів, берендеїв та ін., яких половці витіснили з чорноморських степів. Головну роль в чорноклобуцькому об'єднанні відігравали племена торків. Як свідчить "Повість временних літ" за 2-гу пол. XI – початок XII ст., а далі Київський літопис XII ст., чорні клобуки постійно ворогували з половцями. Літописці неодноразово підкреслюють відданість торків руським князям. Протягом майже двохсот років, з 1054 р. (перша згадка про них у літописі: ПВЛ. 1. С. 109) і аж до навали орд Батия на Русь 1237 р. торки залишались союзниками руських, насамперед київських, князів проти половців (Скржинская Е.Ч. Половцы: Опыт исторического истолкования этникона. С. 274–275).

Възвєлъ бо бяшє на Данила Михайло и Изяславь ляхы, и русь, и половєць множьство (666). Мабуть, ідеться про Ізяслава Володимировича новгород-сіверського, онука Ігоря Святославича (див. вище). Під "ляхами" розуміється військо Конрада мазовецького. Конрад, що наприкінці 20-х рр. "*прія Данила и Василка въ вєликую любовь*"

(Галицький літопис), у 30-х рр. розірвав союзну угоду з Романовичами. Висловлювалася думка, що Конрад був незадоволений зближенням Данила і Василька з литовськими князями. Крім того, загрузнувши на невизначений час у боротьбі навколо Києва, Данило, мабуть, міг менше підтримувати Конрада в його політичних комбінаціях (Котляр. С. 100). Події відбувалися влітку 1236 р., про що впевнено свідчить літописець, подавши безпосередньо перед розповіддю про черговий спалах боротьби двох ворогуючих князівських коаліцій слова: "*Лѣту же наставшю*". Як писав Б. Влодарський, "безсилля Романовичів зробило сміливими їх супротивників (Włodarski. S. 109).

Кондратови же ставшю, где нынѣ градъ Холмь стоить (666). Звідси виходить, що мазовшани розташувались у Червенській землі. Висланий Конрадом під Червен збройний загін був розбитий Васильком (Włodarski. S. 111). Галицький літописець повідав про заснування улюбленого міста Данила, його другої столиці Холма ретроспективно, набагато пізніше по тому, близько 1256 р. На нашу думку, місто було започатковане в 2-й пол. 1236 – 1-й пол. 1238 р. З тільки-но процитованого літописного повідомлення зрозуміло, що влітку 1236 р. Холма ще не існувало. Але вже через два роки, 1238 р., Данило перебував у нещодавно збудованому Холмі, коли галицьке віче закликало його на князювання ("*Прійде вѣсть Данилу, будущю єму в Холмѣ, яко Ростиславь съшелъ єсть на Литву*", 667). Вважаємо тому помилковою думку П.О. Раппопорта, нібито заснування Холма слід віднести загалом до 30-х – 40-х рр. XIII ст. і що уточнити це приблизне датування наявні джерела не дають можливості (Раппопорт П.А. Холм. С. 313). До недавнього часу вчені-історики й археологи не звертали належної уваги на свідчення галицького літописця про те, що спочатку, певно, дуже швидко, був збудований невеликий замок Холм, а вже з перебігом часу навколо замку, що став дітинцем, розвинулося велике й добре укріплене місто, яке не змогли здобути навіть війська Батия, що мали найкращу на той час облогову техніку: "*И сътвори* [Данило. – *Ред.*] *градєць маль, и видѣвъ же се, яко Богъ помощникь єму, Іоаннъ спѣшитєль єму єсть, и създа градъ иный* [з контексту виходить, що минув якийсь час. – *Ред.*], *єго же татаровє нє возмогоша пріати, єгда Батый поима всю зємлю Рускую*" (715).

У кількох місцях свого твору галицький книжник докладно і з замилуванням розповідає про будівництво Холма, описує його укріплення. Відповідно до новітніх досягнень європейської фортифікації Данило наказав звести у Холмі велетенську вежу-донжон. Такі башти звичайно споруджувалися всередині міських валів або мурів (Холм мав міцні кам'яні мури), на них розміщували стрільців із луків та арбалетів, що перешкоджали ворогові наблизитися до міста: "*Вєжа же срєдѣ города высока, яко же бити с нєя окрєсть града, подздана же камєніємь въ высоту 15 локоть, създана же сама дрєвомъ тєсанымъ*" (716). На випадок облоги у місті були метальні машини, катапульти, балісти й велетенські арбалети: "и утвєржєниє города крѣпко порокы и самострѣлы". Досі Холм недостатньо досліджений археологами. Розкопки проводилися лише в 1910–1912 рр. архітектором П.П. Покришкіним й істориком Ф.В. Кораловим. Збереглися чорновики кре-

слень розкопок і фотографії матеріалу. Тоді ще існували залишки міської стіни з білого й зеленого вапняку, фундамент кам'яної вежі — напевне, відомого з літопису донжона. Галицький літописець свідчить, що при будівництві Холма використовувався "*галицкый бѣлый*" и "*холмьскый зєлєный*" камені. Згідно з висновком авторитетного фахівця-археолога, виявлені у Холмі архітектурні фрагменти "мають багато спільного з архітектурними деталями пам'яток владимиро-суздальського зодчества XII — початку XIII ст. і ще більше з пам'ятками Галича" (Раппопорт П.А. Холм. С. 318). Переконані, що збудований на західному пограниччі Волинської землі Холм не випадково виник у 1236—1238 рр. Саме тоді стали ворожими стосунки з мазовецьким князем. Можливо, Данило зважав на небезпеку з боку хрестоносців, що отаборились у Мазовше.

Поимаша лядскыє бояре, привєдоша я пєрєдъ Данила в Городокъ. Михайлови же стоящю на Подгорьи... (666). З контексту виходить, що йдеться про Городок у Перемишльській землі: "адже Михайло Всеволодич стояв на Підгір'ї, тобто на південно-західних схилах Карпат" (Етимолог. словник. С. 104). Як місцевість на схилах Карпатських гір (а не місто) здавна розуміють це Підгір'я історики (див., напр.: Зубрицкий. С. 122).

Однак І.П. Крип'якевич вважав, що Підгір'я (він називав його Підгораєм, ідучи за помилковим читанням Іпатіївського списку) це нинішнє с. Зарудці Нестерівського р-ну Львівської обл., де збереглося городище й залишки валів (Крип'якевич І.П. Деякі літописні назви з Галичини. С. 314). Археологічно городище не досліджене. Думка І.П. Крип'якевича залишається гіпотетичною.

Сучасний Городок, райцентр Львівської обл., за 30—35 км від Львова. Був фортецею на шляху з Перемишля до Галича. Являв собою головний ринок торгівлі прикарпатською сіллю і тому мав у середньовіччі назву "Соляний Городок". Збереглися залишки укріплень давньоруського часу (Ратич. С. 21).

Половци же прійдоша в землю Галицкую, нє восхотѣша ити на Данила; взємшю всю землю Галицкую възвратишася (666). Найімовірніше, половецька орда була виведена з воєнних дій дипломатичними чи, може, навіть фінансовими заходами Данила: хани були охочі до грошей (Грушевський. III. С. 54). Пограбування Галицької землі було спрямоване проти Михайла Всеволодича, що сидів тоді у Галичі.

То слышавъ Михаилъ възвратися в Галичь, а Кондратъ побѣжє до ляховъ (666). Таким чином, Данило виграв кампанію проти Михайла і Конрада, що тривала з осені 1236 р. до весни 1237 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 26). Навряд чи вірне припущення, ніби ця кампанія могла закінчитися ще до настання зими (Włodarski. S. 111). Вважаємо вірогідною думку, за якою спішний відступ Конрада, коли багато його воїнів потонуло у Вепрі (що розлився по весні), був викликаний тим, що Данило спонукав свого союзника Миндовга напасти на Мазовію (Грушевський. III. С. 55) — принаймні через рік схожа ситуація мала місце. Цю думку М.С. Грушевського (щоправда, не називаючи його) поділяє й Б. Влодарський (Włodarski. S. 111).

Лѣту же наставшю, събрашася [Романовичі. — *Ред.*] ***идоста на Галичь на Михаила и на Ростислава, затворила бо ся бяста въ***

градѣ и угоръ множьство бяшє у него, и възвратившися воєваста около Звинигорода (666–667). Отже, похід стався влітку 1237 р. О. Лихачова помилково перекладає другу частину речення: "Те же [Михайло і Ростислав. – *Ред.*] затворились в городе. Было много угров у Данила (?). Они вернулись, пограбили около Звенигорода" [угри. – *Ред.*]. (Памятники. С. 287). Насправді йдеться про те, що угрів було багато саме у Михайла, тому Данилові не вдалося здобути Галича. Близьке до нашого пояснення цього місця вже траплялось у науковій літературі (Грушевський. Хронольогія. С. 26). На користь такого тлумачення свідчить закінчення розповіді про похід Данила на Галич: "*Тоє же осєни умиристася*" (сили ворога були значні). Бела IV тоді відверто й дійово підтримував Михайла Всеволодича, сподіваючись потім витіснити чернігівського князя з Галича й приєднати Галицьку землю до Угорщини (Włodarski. S. 112).

Вєснѣ же бывши, пойдоста на ятвязѣ и прійдоста к Берестью (667). Неважко вирахувати (якщо літописець викладає тут події у хронологічній послідовності), що експедиція проти ятвягів сталася навесні 1238 р. Менш прийнятною є дата 1237 р. (Пашуто. Героическая борьба. С. 145; Котляр. С. 106). У літературі XIX ст. була популярною дата 1236 р. (Зубрицкий. С. 122).

Данилови рєкшю: "Нє лѣпо єсть держати нашєє отчины крижєвникомь, Тємпличємь, рєкомымъ Соломоничємь", и пойдоста на нѣ въ силѣ тяжьцѣ; и пріаста градъ мѣсяца марта, старѣйшину ихъ Бруна яша и вои изоимаша, и възъвратися в Володимєрь (667). Свідоцтво Галицького літопису про битву волинського князя Данила з рицарями, названими нашим книжником тамплієрами, не має аналогій в інших давньоруських джерелах. Воно досить невиразне за змістом, не названо навіть місто, яке "держали" рицарі; відсутні також будь-які деталі цієї короткої війни й штурму якогось волинського, слід гадати, міста. Тому це повідомлення довгий час не викликало інтересу в українських та російських істориків. "Батько" вітчизняної історіографії В.М. Татищев навіть не згадав про нього, а інший її корифей М.М. Карамзін коротко й у найзагальніших рисах відзначив, що "бадьорий Данило ратоборствував ще з Німецьким орденом, який захопив якісь із наших древніх володінь" (Карамзин. С. 234). Так само І. Шараневич у загальних рисах відзначив, що в 1235–1239 рр. "служило щастя Данилові": він ходив "на рицарів Німецького ордену, що за закликом мазовецького князя Кондрата над нижньою Віслою були поселились" (Шараневич. С. 87). Однак руський князь ходив зовсім не на Віслу.

Першим, здається, спробував назвати місто, відвойоване Данилом у рицарів, російський історик І.П. Беляєв: він вказав на Берестя (Беляев И.П. Рассказы из русской истории. С. 34). Однак літописний контекст суперечить такому його тлумаченню: князь із військом прийшов до Берестя і, перебуваючи там, переконався, що через повінь річки вийшли з берегів і перешкоджають походові проти ятвягів. Крім того, попередні повідомлення Галицького літопису доводять, що Романовичі міцно тримали в руках це волинське порубіжне місто. М.П. Дашкевич був першим, хто вказав на Дорогичин як на об'єкт нападу Данила. На підтвердження своєї думки вчений послався на дарчу грамоту мазовецького князя Конрада, якою той у березні 1237 р. віддав Дорогичин із округою добжиньсь-

ким рицарям (Дашкевич. С. 14 і далі, прим. 4). Уже тому видаються некоректні дати походу Данила на добжиньців, що пропонувалися в минулому: 1236 р. (Зубрицкий. С. 122) і 1237 р. (Пашуто. Героическая борьба. С. 145; Котляр. С. 106). Неможливо припустити, що князь Данило дізнався про передання Конрадом Добжиньському ордену Дорогичина, встиг зібрати велике військо, здійснив похід і здобув те місто у березні того самого 1237 р.: лише для підготовки походу потрібен був час, і немалий.

Виходячи з послідовності літописної оповіді про події, що передували війні Данила з добжиньцями, доводиться визнати часом штурму волинським князем Дорогичина — березень 1238 р. Так, описана вище в нашому літописі кампанія Данила проти Конрада Мазовецького й Михайла чернігівського продовжувалась від осені 1236 р. до весни 1237 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 26). Розповівши про неї, літописець веде далі: "*Лѣту же наставию, събрашася* [Романовичі. — *Ред.*] *идоста на Галичь, на Михаила и на Ростислава*". Зрозуміло, що названий останнім похід стався влітку 1237 р. Отже, війна з добжиньцями, що розгорнулася по тому, в місяці березні, могла статися тільки наступного, 1238 р. Логіка літописної розповіді підказує, що між невдалим для Данила походом на Галич улітку 1237 р. і нападом цього князя на Дорогичин не було великого розриву в часі. Тому, як мало ймовірний, відпадає рік 1239. Принагідно відзначимо, що Дорогичин із землею дійсно був "отчиною" Данила, бо входив до складу Волинського князівства, в якому з 1170 по 1199 р. княжив його батько Роман Мстиславич.

Літописець назвав рицарів, що протистояли Данилові, тамплієрами, тобто храмовими рицарями. Йому також було відомо, що храмовники виводили назву свого ордену від храму Соломона в Єрусалимі. Ймовірно, галицький книжник назвав добжиньців (яким Конрад пожалував Дорогичин) тамплієрами тому, що в основу уставу перших, так само, як і меченосців, відгалуженням яких деякі сучасні дослідники вважають орден добжиньських братів (див.: Головко. С. 99), був покладений устав "бідних рицарів Христа й Соломонового храму". Однак у науковій літературі, і не лише вітчизняній, а й польській, здавна утвердився погляд на загін рицарів, що захопили Дорогичин, як на тевтонів чи хрестоносців. Цей погляд спирається на таке авторитетне джерело, як "Історія Польщі" Я. Длугоша. Під 1224 р. (вірна дата, напевне, 1228 р.) він записав, що Конрад мазовецький запросив для боротьби з пруссами, які спустошували Хелминську й Любавську землі, братів-хрестоносців і віддав їм замок Добжинь (Długosz. Ks. 6. S. 299). Як відзначалось у польській науковій літературі, починаючи з А. Семковича, зокрема, в коментарі до останнього видання праці Я. Длугоша (Ibid. S. 322), цей середньовічний історик в оповіді про добжиньських братів переплутав їх з хрестоносцями або тевтонами. Можливо, цій неточності Длугоша сприяла та обставина, що буллою від 19 квітня 1235 р. папа Григорій IX об'єднав добжиньців із хрестоносцями (Półkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. S. 152, 202—204; наводиться текст панської булли). Однак не всі добжиньці були тоді поглинені Тевтонським орденом.

Тевтонський орден було засновано 1198 р. у Палестині. Однак, наштовхнувшись на великі труднощі в боротьбі з арабами, магістр Герман фон Зальца поступово перевів орден до Європи. Наприкінці 20-х рр. XIII ст.

Конрад мазовецький запросив тевтонських рицарів поселитися на Віслі, воювати проти пруссів і литовців з тим, щоб завойовані землі відійшли у володіння самим хрестоносцям. Думка про запрошення рицарів визрівала в оточенні Конрада I, на погляд О. Гейштора, ще на початку 20-х рр. XIII ст. До цього його підштовхував і краківський князь Генріх Бородатий (Geisztor. Mazowsze. S. 123–124).

На середину 30-х рр. Тевтонський орден досяг великої могутності, захопивши обширні польські землі й збудувавши на Віслі в 1231–1233 рр. сильні укріплені замки Торн, Кульм, Марієнведер та ін. Фон Зальца добився від германського імператора Фрідріха II т. зв. Золотої булли, даної в Ріміні в березні 1226 р., якою Орденові віддавались як імперський лен усі майбутні завоювання в землі пруссів.

"Золота булла" була дана в березні 1226 р., а в 1228 р. Конрад I, можливо, за ініціативи єпископа Кристіана, запросив Орден прусських рицарів хреста і надав їм частину Добжиньської землі (Див.: Górski K. Zakon Krzyżacki a powstanie państwa Pruskiego, Wrocław, 1977). Плоцький єпископ Гунтер, з свого боку, дав цим рицарям свої володіння в тій самій землі. Так утворився Добжиньський дочірній орден. 1233 р. він увійшов до складу Тевтонського ордену (Geisztor. Mazowsze. S. 124–125). Це дало змогу великому магістрові діяти в Хелминській землі та Пруссії самостійно, на правах імперського князя. Хрестоносцям пощастило просунутися до Віслінської затоки, збудувавши фортеці Ельбінг, Бальга, Христбург та ін.

В.Т. Пашуто, бачачи в добжиньцях лише філіал Тевтонського ордену, гадав, що Конрад мазовецький, щоб зміцнити союз із хрестоносцями, віддав їм Дорогичин (Пашуто. С. 216). Відома грамота Конрада від 3 березня 1237 р., якою він пожалував загін рицарів волинським містом Дорогичином разом із значною територією між Західним Бугом і Нуром (Pressishes Urkundenbuch (Politisches Abteilung): Ed. Philippi. N 126). То й був Орден добжиньських братів, та його частина, що не була поглинена Тевтонським орденом. Магістр добжиньців Бруно тримався осібно, зберігаючи власну військово-релігійну організацію (див., напр.: Włodarski. S. 113).

Історики багато сперечалися про те, коли і як Конрад мазовецький заволодів Дорогичином. Один час гадали, начебто це місто у роки малоліття Романовичів надовго захопила Польща (Андрияшев. С. 173). М.П. Дашкевич заперечив таку думку, хоч і припускав, що Лєшек міг на якийсь час заволодіти Дорогичином разом з Берестям та іншими порубіжними містами, але потім повернув його. Далі історик пише: "Конрад узяв його [Дорогичин. – *Ред.*], напевне, у період ворожих стосунків до Данила, в 1235 чи 1236 р." (Дашкевич. С. 17). М.С. Грушевський приєднався до думки М.П. Дашкевича, коротко зауваживши, що Конрад заволодів тим містом у 30-ті рр. (Грушевський. II. С. 388, 567). Та ми переконані в тому, що мазовецький князь ніколи не володів Дорогичином. У відомих науці джерелах про це немає згадок. Думаємо тому, що Конрад з легким серцем обдарував Орден добжиньських братів землею й містом, які йому ніколи не належали.

Галицький літописець твердить, начебто Данило вирішив піти на "тепличей" (під час походу на ятвягів) несподівано, тільки тому, що розлив річок перешкодив тому походові. Саме так тлумачила події й україн-

ська, й російська історіографія починаючи з Д. Зубрицького (Зубрицкий. С. 122). З ним порівняно недавно солідаризувався Б. Влодарський (Włodarski. S. 113). Наприкінці 70-х рр. автор цих рядків висловив припущення, що насправді Данило вдався до стратегічних хитрощів. Адже для волинського князя розлиття річок у березні ніяк не могло бути несподіванкою. Напевне, щоб приспати пильність добжиньців, що засіли в Дорогичині, Данило вчинив демонстративний похід у напрямі ятвягів, що наближав його до Дорогичина (Котляр. С. 105). Адже відстань від Берестя до цього міста в кілька разів коротша, ніж від Володимира. Цей відтяжний маневр характеризує волинського князя як здібного полководця, що цінував ефект несподіванки, дуже важливий для нього в задуманому штурмі. Спробуємо розвинути цю думку. З літописної оповіді виходить, що Данило здобув Дорогичин досить легко й швидко. Але ж оволодіти містом, поза сумнівом, добре укріпленим добжиньцями, — вони мали для цього цілий рік! — було важкою справою, якщо вести традиційну для давньоруського воєнного мистецтва XII—XIII ст. неквапливу облогу — "облежание". Отже, напад волинського війська виявився несподіваним для добжиньців. Крім того, з літописів відомо, що військо Данила мало найкращу на Русі облогову техніку, подібну до тієї, яка була в ті роки на озброєнні кращих військ Заходу, що сприяло швидкому здобуттю Дорогичина. Можна також з великою часткою впевненості твердити, що важливу, якщо не вирішальну роль у штурмі відіграла створена Данилом уперше в Східній Європі регулярна піхота, "пешцы" нашого літопису, добре навчена й озброєна (див.: Котляр М.Ф. Військова справа в Галицько-Волинській Русі, № 1).

Данилови же в томь же лѣтѣ пошедшю на Михаила, на Галичь, онѣмъ же мира просящимъ, даша ему Перемышль (667). Воєнно-стратегічна ситуація у Галицько-Володимирській Русі змінилася на користь Данила. Уже він диктує умови миру. Гадаємо, Перемишль у вигляді контрибуції обрано Данилом не випадково: Галич з округою потрапляв у стратегічні лещата між Волинню і Перемишльщиною. Крім того, володіючи Перемишльською землею, Романовичі могли перешкоджати угорським вторгненням. На користь думки, що ініціатива у боротьбі за Галич перейшла до рук Данила, свідчить і наступне місце літопису:

По томъ же лѣтѣ Данилъ же възведе на Кондрата литву, Миндога, Изяслава Новъгородского (667). Продовження цілеспрямованої політики збирання "отчини": перш ніж приступити до вирішальних дій щодо повернення Галича, Данило забезпечує рубіж Волині з Мазовією, що завдавала йому клопоту. Б. Влодарський слушно гадає, що Данило прагнув попередити удар у відповідь Конрада, що був ображений відвоюванням Данилом Дорогичина (Włodarski. S. 114). Ізяслав Володимирович новгород-сіверський змушений був відступити від свого спільника Михайла і рушити в похід на Конрада — найімовірніше, його участь у цій експедиції була демонстративною: Романовичі давали знати світові, що вони господарі становища. Похід у Мазовію стався безпосередньо після Дорогичинської перемоги, тобто у розпалі весни 1238 р.

Данилъ же в то время шель бяше съ братомъ своимъ въ Угры къ королеви: бѣ бо зваль его на честь. В то же время по-

шель бяше Фридрихъ царъ на герцика войною, и въсхотѣста ити Данилъ съ братомъ Василкомъ герцикови в помощь (667). Галицький літописець змінив послідовність подій: насправді спочатку Данило зав'язав стосунки з Австрією, а вже по тому одержав запрошення приїхати від угорського короля. Наше джерело чомусь поминуло увагою розвиток відносин Данила з новим королем Белою після перебування першого в Угорщині 1235 р. Переслідуючи власні інтереси (приєднання Галицької землі до своєї держави), Бела визнав за краще підтримати не галицького "отчича" Данила, а прийшлого Михайла, який не мав коренів у Галичині і не міг бути популярним серед дрібних феодалів і народу. Зрозуміла річ, узяти Галицьку землю під Михайлом чи його сином було б незмірно легше, ніж під Данилом. Тому Бела визнав навіть за сином Михайла Ростиславом титул "dux Galiciae" і пообіцяв видати за нього свою доньку (Грушевський. III. С. 53).

Деякі історики XIX ст. вважали, що Данило кинувся на допомогу герцогові Фрідріху, керуючись єдино благородним поривом допомогти тому, хто терпів поразку від сильнішого (див., напр.: Зубрицкий. С. 123). Не заперечуючи рицарських якостей характеру Данила, гадаємо, що цим видатним політичним діячем рухали більш вагомі, державні мотиви. Дипломатичний хист волинського князя виявився у нав'язанні союзницьких взаємин з австрійським герцогом Фрідріхом Войовничим, останнім Бабенсбергом, напевне, під час походу германського імператора Фрідріха II Гогенштауфена в Австрію наприкінці 1236 — в 1-й пол. 1237 р. Тоді імператор заволодів майже всією територією Австрії, в руках Бабенсберга залишилася лише невелика її частка (Włodarski. S. 136). В.Т. Пашуто припускав, що початок взаємин Данила з австрійським герцогом припадає на 1235 р. (Пашуто. Внешняя политика. С. 257), однак це припущення потребує джерельних аргументів. Австрійський герцог був ворогом Бели, тому Данилова допомога Фрідріхові ставила Угорщину в небезпечне становище. Висловлювалася здогадка, що у цьому місці літопису невірна хронологічна послідовність: у першу половину 1238 р. подорож Данила до Австрії просто не втиснути. Тому слід погодитися з думкою, що похід Романовичів до Австрії припадав на ранню весну 1237 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 27). Адже, судячи з болісної реакції Бели, австрійська поїздка, а може, й похід Данила з військом, таки відбулася. Принаймні одна германська хроніка сповіщає, що до Відня приїздили посли "короля Русі" (явно Данила), після чого Романовичі вернулися додому (див.: Włodarski. S. 137). Щоправда, у зв'язку з загостренням стосунків з папою й виступу проти імператора Ломбардського союзу в Італії Фрідріхові довелося піти з Австрії, й Бабенсберг відновив свою владу в цій країні (Włodarski. S. 137).

Королеви же възбранившю има, възвратистася въ землю свою (667). Слід думати, що Белі довелося добре заплатити за відмову Данила від союзу з Австрією. Ймовірно, під час перебування в Угорщині було підписано якусь угоду між королем і волинським князем, якою Бела зобов'язувався припинити допомогу Михайлові та Ростиславу і, взагалі, не втручатися до галицьких справ. І дійсно, аж до вторгнення орд Батия в галицько-волинські землі (1241 р.) угорський король зберігав нейтралітет (Пашуто. С. 217). М.П. Дашкевич звернув увагу на свідчення Гали-

цького літопису, що навіть по Батиєвому нашесті Угорщина допомагала Ростиславу неохоче і лише на його прохання: "Ростиславъ же моливъ угор", "просився у тєстя", "молися тєстєви своєму королєви" (Дашкевич. С. 56).

И по томъ прійде Ярославь суждальскый и взя Кыєвь подъ Володимєромъ, нє мога єго дръжати, идє пакы к Суждалю; и взя подъ нимь Михаилъ, а Ростислава, сына своєго, остави в Галичи, и отъяша отъ Данила Пєрємышль (667). Це повідомлення явно випадає з контексту подій 1238 р., літописець порушив їх послідовність. Тому наведене свідчення не можна розуміти буквально, як звичайно робиться в науковій літературі (Грушевський. III. С. 55; Пашуто. С. 217). Справу дещо прояснює вміщена в Новгородському першому літописі молодшого ізводу звістка: "Поиде князь Ярославъ из Новагорода къ Киеву на столъ" *. Точність датування (1236 р.) підтверджується закінченням цієї статті: "Того же лѣта пришедше безбожныи татаровє, плениша всю землю Болгарьскую" (НПЛ. С. 285). Як відомо, цей похід військ Батия на Волзьку Болгарію стався 1236 р. Звідси й відновлюємо послідовність подій, зауваживши принагідно, що вважаємо просто неймовірним, щоб стиснуті з усіх боків володіннями і військами Романовичів Михайло і Ростислав могли зважитися відняти у них Перемишль. На якийсь час, певно, на кілька місяців 1238 р., Києвом заволодів Володимир Рюрикович, але швидко втратив його на користь Михайла чернігівського (Зубрицкий. С. 125).

Не слід забувати, що Галицький літопис не є звичайним літописним ізводом. Це воїнська повість про життя і подвиги Данила з притаманними їй літературними засобами. Для досягнення художнього ефекту літописець міг піти і на переставлення подій у часі. Утвердження Ростислава в Галичі і відібрання у Данила Перемишля слід пов'язати із втратою Романовичами Галича 1235 р. На це, здається, вказують філософічні слова літописця, якими він завершує розповідь про загарбання Михайлом Галицької землі, — вони свідчать, що книжник кидає загальний погляд на події останніх років: "*Бывшю же мєжи ими овогда миру, овогда рати*" (667). На наш погляд, літописцеві, що жив і писав через багато років по тих подіях і знав уже про Ярославську битву 1245 р., хотілося показати гостроту боротьби, довести, що саме напередодні урочистого повернення Данила до Галича конфронтація між Романовичами і чернігівськими князями-окупантами Галицької землі досягла вищої точки.

И шєдшю жє Ростиславу в полє (667). На цій підставі дехто з істориків (див., напр.: Зубрицкий. С. 126) вважає, що Ростислав пішов на половців і розглядає вказівку мети його походу "на Литву" як помилку. На наш погляд, питання залишається відкритим.

Прійде вѣсть Данилу, будущю єму в Холмѣ, яко Ростиславь съшелъ єсть на литву, съ всѣми бояры и съ нузникы (668). Цей похід Ростислава у литовські землі є малоймовірним, навіть ко-

* В.Т. Пашуто думав, що Ярослав суздальський відібрав Київ у Володимира Рюриковича зі згоди Данила (Пашуто. Внешняя политика. С. 257), однак не зрозуміло, чому це раптом Данило міг зрадити свого союзника.

ли взяти до уваги, що його міг закликати туди давній спільник чернігівських князів Конрад. Як резонно зауважив Д.І. Зубрицький, Галицьке князівство не межувало з Литвою. Щоб досягти її, Ростиславу з військом і обозом довелося б переходити через польські чи волинські землі (Зубрицкий. С. 126), а останні, додамо ми, перебували в руках Романовичів.

Подъехавшю же єму подъ городъ, и рече имь: "О мужи градьстіи! Доколѣ хощєтє тръпѣти иноплєменьныхъ князєй дръжаву?" (668). Вірний своїй політиці опертя на міську верхівку, Данило звертається не до боярства, а до "*мужів градських*", тобто чільних представників віча. Князь вразив їх у найболючіше місце: Галичем і землею правили чужі, чернігівські князі, предки яких зажили лихої слави в тамтешньому народі ще у перші роки по смерті Романа Мстиславича, коли вони, так само, як їх нащадки, спиралися на іноземну допомогу і були прислужниками окупантів.

Яко: "Сє єсть дръжатєль нашь, Богомъ даньный" (668). Слова градських мужів вказують на те, що віче Галича вважало законним порядок обрання ним князя: місто йому передавалося городянами в "дєржание". Це при тому, що суспільство бачило в Данилові "отчича", спадкоємця галицького стола по батькові, Романі Мстиславичу (див. продовження літописної розповіді: "*прія столъ отца своєго*").

Єпискупу же Артємію и дворьскому Григорію възбранящю єму (668). Красномовне свідчення того, що церква підтримувала чернігівських князів, за яких їй жилося вільніше, ніж за владного Данила. Можна припустити, крім того, що Ростислав, непевно почуваючись на галицькому столі, задобрював церкву земельними пожалуваннями і грішми. Дворський — найближча до князя особа, управитель його маєтностями. Слушною вважаємо думку В.Т. Пашута, що цим дворським був глава боярської опозиції проти Данила 40-х рр. Григорій Васильович (Пашуто. С. 217).

Данило же внидє въ градъ свой (668). Це сталося в 2-й пол. 1238 р. Даремно М.С. Грушевський розширює хронологічні рамки вокняжіння Данила в Галичі на весь 1239 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 28).

Ростиславь ... бѣжа въ Угры путємь, имъ же идяшє на Борьсуковь дѣдъ [Іп. дѣлъ. — *Ред.*] ***и прійдє къ Бани, рєкомѣй Родна, и оттуда идє въ Угры*** (668). Локалізація цих географічних назв викликала суперечки в науці починаючи з середини XIX ст. Баню Родну Д.І. Зубрицький ототожнював з пізнішим селом Рудники в Коломийському повіті над р. Прут (Зубрицкий. С. 126—127), додавши при цьому, що баня означала солеварню або рудню. Інакше розміщував Баню Родну М.П. Барсов, бачачи в ній м. Стара Рудня на Буковині біля витоків р. Великого Черемоша (Барсов. Очерки. С. 111). Приймаємо останню локалізацію. Кілька вчених (Зубрицкий. С. 126; Середонин. С. 189 та ін.) висловили думку, що дол (дел) — гірський хребет, і тому Борсуков дел слід вважати назвою якоїсь місцевості. Не поділяючи такого припущення, гадаємо, що Борсуков дел був поселенням, яке М.П. Погодін слушно розміщує на Буковині недалеко від Бані Родної. Обидва поселення були вже за Карпатським хребтом (Погодин. Исследования. С. 206; див.: Котляр. Формирование. С. 169—170).

"Побоище Батыево". — Такий заголовок вміщено в Іпатіївському списку. В Хлєбниковському замість нього приписано на полях: "*Батыева рать начася в Руси в лѣто 6745*", тобто 1237. Це осібна повість, що увійшла до наукової літератури під назвою Повість про "Побоище Батыево". Вона розпочинається безпосередньо після створення літописцем вражаючої картини повної, хай нещирої, покори боярських ватажків князеві Данилу ("*бояре же пришедше, падше на ногу его...*" 668). Повість про "Побоище Батыево" викликала до життя велику наукову літературу. Вона існує в трьох версіях: південноруській (Іпатіївський звід), центральноруській (Лаврентіївський) і північноруській (Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів).

О.О. Шахматов гадав, що основним джерелом Повісті про "Побоище Батыево" був Владимирський поліхрон — компілятивний звід, створений при дворі митрополита Максима після його переїзду з Києва до Владимира-на-Клязьмі на початку XIV ст. На думку вченого, в тому Поліхроні було об'єднано відомості кількох південноруських та кількох північноруських літописів (Шахматов А.А. Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. С. 73—74, 76—79, 130—131). Його продовжувач і послідовник М.Д. Присьолков думав, що текст Повісті в Лаврентіївському літописі є ідентичним текстові її протографа, вміщеного в Тверському великокнязівському ізводі 1303 р. Що ж до самої Повісті про "Побоище Батыево", то Присьолков датував її складання 1239 р., зрозуміло, в частині, доведеній до того року (Приселков М.Д. История русского летописания XI—XV вв. С. 87—94). Інший великий знавець літописання А.М. Насонов погоджувався з Присьолковим щодо Тверського ізводу як джерела Повісті про "Побоище Батыево", датуючи останню пам'ятку 1281 р. (Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. С. 180—201).

Проте більшість дослідників думає, що Повість про "Побоище Батыево" має південноруське походження. В.Т. Пашуто, що створив науково достовірну реконструкцію Київського літопису 1238 р., гадав, що в цьому літописі виклад подій було доведено до того року, а далі розповідь продовжив якийсь інший київський книжник (Пашуто. С. 82 і далі). А.І. Генсьорський також розглядав цю Повість як складову частину київського літописання, але доведеного чи то до 1240, чи то 1246 р. Цей учений-мовознавець вважав, що оповідь київського літописця було покладено в основу повідомлень про Батиєву навалу в Галицько-Волинському ізводі (Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редактори). С. 19—20), однак переконливих аргументів на доказ своєї думки він не навів.

На наш погляд, Повість про "Побоище Батыево" являє собою джерело, яке складається з кількох частин, написаних у різних місцях Давньоруської держави незабаром по навалі орд Батия. Нам здається безсумнівним, що до Літописця Данила Галицького вона потрапила вже в скомпонованому південноруським редактором вигляді. Саме тоді до неї й було зроблено вставки, в яких ішлося про події в Галицько-Волинській Русі та наголошувалося на позитивній діяльності князя Данила Романовича.

Важливою є наявність у Повісті вставок, зроблених, слід думати, галицьким літописцем, а також загальне галицько-волинське забарвлен-

ня цієї пам'ятки, починаючи з епізоду, коли Данило виганяє з Києва Ростислава Мстиславича смоленського і залишає там свого посадника Дмитра (521).

Бысть пръвѣє приходъ ихъ [татар. – *Ред.*] ***на землю Резаньскую, и взяша градъ Резань къпіємь*** (669). Галицькому літописцеві, якщо судити з його тексту, залишилися невідомими події, що передували навалі орд Батия на Північно-Східну Русь. Тим часом північний Лаврентіївський літопис під 1236 р. засвідчує: "Тоє же осєни, придоша от Восточныѣ страны в Болгарьскую землю безбожнии Татари и взяша славныи Великыи город Болгарскыи и избиша оружьем от старца и до однаго и до сущаго младенца и взяша товара множство, а город ихъ пожгоша огнем и всю землю ихъ плѣниша" (Лавр. Стб. 460). Східні джерела підтверджують факти повного розгрому й знищення Волзької Болгарії. Рашид-ад-Дін писав, що монголи дійшли "до града Булгара Великого і до інших областей, що відомий у світі неприступністю місцевості й великою населеністю; для прикладу подібних їм жителів його частину вбили, а частину полонили" (Тизенгаузен. II. С. 39; див.: Каргалов. С. 72).

Лаврентіївський літопис умістив під 1237 р. більш докладне, ніж Галицько-Волинський, повідомлення про початок навали монголо-татар на Північно-Східну Русь: "Того же лѣта на зиму придоша отъ всточьныѣ страны на Рязаньскую землю лѣсомъ безбожнии татари и почаша воевати Рязаньскую землю и плѣноваху и до Проньска" (Лавр. Стб. 437). Пізній Никонівський літопис додає нові подробиці до цього оповідання: "Князи же рязаньстіи и муромстіи и пронстіи изшедъше противу безбожныхъ і сътвориша с ними брань и бысть сѣча зла" (Никон. С. 105–106). Повість про розорення Рязані Батиєм розповідає про те, що рязанське воїнство не "затворилось в городах", а вийшло назустріч ворогові й зустріло його "близ предел рязанских", "Резвецы и удалци резанския" на смерть билися з кочовиками, що переважали їх за чисельністю в багато разів, завдали їм великих втрат і – полягли всі до одного в кривавій битві (Воинские повести Древней Руси. С. 11 та ін.).

Докладний розгляд Повісті про "Побоище Батыево" тематично виходить за рамки нашого коментаря. Тому зосередимося переважно на її свідченнях про події у Південно-Західній Русі, особливо в Галицькій і Волинській землях.

Батыєви же устремльшюся на землю Суждальскую, срѣтє и Всєволодъ [син великого князя владимиро-суздальського Юрія Всеволодича. – *Ред.*] ***на Колоднѣ... побѣжєну бывшю Всєволоду... Гурьгій же князь, оставивь сынъ свой*** [менший. – *Ред.*] ***въ Володимєри и княгиню, изыдє из града,... и самого убиша князя Гурьгіа*** (669). Великий князь Юрій (Георгій) був сином Всеволода Велике Гніздо. Він народився 1189 р., загинув у битві з татарами 4 березня 1238 р. (Baumgarten. Tabl. X, 6. P. 45). Галицький літописець коротко, конспективно й неточно розповідає про події Батиєвої навали на Північно-Східну Русь, зокрема про масштабну війну Батия з Юрієм Всеволодичем. Тому необхідно звернутися до північноруських літописів, що зображують події таким чином.

Після здобуття й розграбування (21 грудня 1237 р. — Воинские повести Древней Руси. С. 12, 26), по суті, знищення Рязані (місто ніколи більше не відбудовувалося, бо нинішня Рязань розташована в іншому місці), монголо-татарські орди рушили вгору вздовж Оки до м. Коломни, руйнуючи на шляху рязанські міста Ожеськ, Ольгів, Переславл Рязанський та ін. Коломну вони здобули в першій декаді січня 1238 р., а Москву — наприкінці січня. По тому ворог впритул наблизився до кордонів Владимиро-Суздальського князівства. Юрій Всеволодич, котрий недавно відмовився допомогти рязанським князям (НПЛ. С. 286), був зненацька захоплений ворогом, що рухався з не баченою до того на Русі швидкістю. Юрій почав збирати поблизу Коломни [4] полки для відсічі ворогові. Там скупчилися чималі сили, серед них і залишки рязанських полків на чолі з своїм князем Романом Ігоревичем. Під Коломною й відбулася кровопролитна битва між монголо-татарськими ордами і руським військом, що намагалося стримати ворога на рубежах Владимиро-Суздальського князівства (НПЛ. С. 287). У бою татари зазнали великих втрат, але зуміли здобути перемогу, — все ж таки їх було в кілька разів більше. Старшому синові Юрія Володимировича Всеволоду довелося відступити до м. Владимира (Лавр. Стб. 460).

4 лютого Батий підступив до Владимира-на-Клязьмі. Місто мало високі, недавно поновлені вали з дубовими стінами (заборолами) на них і могутніми кам'яними баштами. Дитинець Владимира був оточений кам'яними стінами, складеними з товстих туфових плит (Каргалов. С. 92). Одержавши відмову від Всеволода Юрійовича на пропозицію капітулювати (великий князь Юрій Всеволодич відступив на північ, де почав нагромаджувати сили для нової битви з ворогом), татари почали готуватися до штурму Владимира. Галицький літописець, як мовилося, був погано проінформований про справжній перебіг подій на північно-східних землях Русі, тому зробив помилковий запис (див. процитовані вище слова: "*Гурьгій же князь, оставивь сынъ свой* [Всеволода. — *Ред.*] *въ Володимєри и княгиню, изыдє из града...*" (669), який ми навели на початку розповіді нашого джерела про вторгнення монголо-татар до Владимиро-Суздальської землі.

Татаромъ же порокы градь біющимь, стрѣлами бєс числа стрѣляющимъ, сє увидѣвъ князь Всєволодъ... убояся, бѣ бо и самъ младъ, самъ из града изыдє с маломъ дружины, нєсый съ собою дары многы (670). Татарська метальна артилерія ("порокы") безперервно кидала каміння, розбиваючи на друзки дубові заборола на валах міста. У брами бухали десятки таранів. Це деморалізувало князівську родину, і Всеволод з братом Мстиславом вийшли з Владимира просити пощади у татар, але були вбиті, за свідченням Галицького літопису. Лаврентіївський же літописець замовчав цей ганебний для синів Юрія Всеволодича епізод, без жодних подробиць відзначивши: "Всеволодъ с братом внѣ града оубита" (Лавр. Стб. 464). Так само вчинив і новгородський літописець, повідомивши, ніби Всеволод залишився серед захисників м. Владимира й загинув, перед смертю прийнявши схиму (НПЛ. С. 287).

---

[4] В усіх відомих нам списках Галицько-Волинського літопису слово "Коломна" помилково написано як "Колодна".

Тим часом рядові захисники Владимира продовжували мужньо відбивати атаки полчищ Батия. Нарешті, 6 лютого стінобитні машини ворога пробили стіни Владимира, але русичі відбили штурмуючих. Та наступного дня монголо-татари в кількох місцях прорвали оборону міста і з різних боків удерлися до нього. З ходу, змітаючи все на своєму шляху, вони увірвалися до "середнього міста", яке вже нікому було захищати, бо руських воїнів залишилось обмаль, і нарешті пробилися до дитинця. Там розлючені мужнім опором купки людей татаро-монголи перебили мирних жителів і підпалили соборний Успенський храм. У вогні страшної пожежі згоріли родина великого князя, бояри, священики, ченці, сила простого люду (Лавр. Стб. 463).

Здобувши стольний град Владимир, Батиєве військо розпочало громити міста Владимиро-Суздальського князівства, осередки опору ворогові, в яких скупчувалися озброєні люди. Галицький літописець лаконічно сповіщає: "*Поплѣни* [Батий. — *Ред.*] *грады Суждальскыє*", зате далі докладно й художньо-яскраво описує героїчну оборону невеликого міста Козельська в межиріччі Оки й Волги, що входило тоді до складу Чернігівського князівства (кінець березня — останні дні травня 1238 р.). Галицький літописець відтворив перебіг здобуття монголо-татарами Козельська, але поминув увагою (бо, мабуть, не мав необхідної інформації) події Батиєвої навали на Русь, що сталися як до, так і після оборони Козельська.

А тим часом протягом лютого 1238 р. Батий здобув, за свідченнями північноруських літописів, 14 великих міст у Північно-Східній Русі, й серед них Ростов, Ярославль, Переславль Залєський, Твер, Кострому (зведення свідчень Лаврентіївського, Суздальського за Академічним списком, Симеонівського літописів і Московського літописного ізводу кінця XV ст.).

На початку березня 1238 р. велике монголо-татарське військо на чолі з Бурундаєм з'явилося у горішній течії Волги, біля Углича і Кашина. Юрій Всеволодич стояв тоді на р. Ситі й помалу стягав туди воїнів. Там і відбулася вирішальна битва, що знаменувала знищення Батиєм наймогутнішого на тогочасній Русі Владимиро-Суздальського великого князівства. Галицькому літописцеві ця битва залишилася невідомою, він лише коротко й помилково занотував: "*Изъєханъ бысть* [князь Юрій. — *Ред.*] *бєзаконьнымъ Бурондаємъ вєсь городъ изгна* [?. — *Ред.*] *и самого убиша князя Гурьгіа*" (669).

Юрій Всеволодич полегшив справу свого власного розгрому тим, що не вжив заходів безпеки — він стояв на р. Ситі, "*нє имѣющє сторожєй*" (669). Коли з'явилася татарська кіннота, Юрієві полки не встигли вишикуватись у бойовий порядок і опинилися роз'єднаними: "Нача князь полки ставити около се, и се внъзапу приспѣша татарове..." (НПЛ. С. 288). Проте руські воїни не розгубилися: вони кинулися назустріч татарам і "ступиша обои полци [руські й татарські. — *Ред.*] и бысть сѣча зла" (Лавр. Стб. 519). В ході битви Бурундай уводив все нові й нові резерви, а сили руських все танули. Вирішальний удар ворога, що, як завжди, мав чисельну перевагу, був настільки нищівним, що руські ратники "побѣгоша пре(д) иноплеменникы, и ту убьенъ бысть великіи князь Юрый Всеволодичь на рицѣ на Сити и вои его мнози погибоша..." (Лавр. Стб. 519).

Жодних подробиць цієї страшної, надміру кровопролитної навіть для того жорстокого часу, битви руські джерела, навіть писаний у Владимирі-на-Клязьмі літопис, не повідомляють. Невідомими залишилися місце й обставини загибелі одного з наймогутніших государів Європи — великого князя владимиро-суздальського. Новгородський літописець із сумом записав: "Богъ же вѣсть, како скончася: много бо глаголют о немъ инии" (НПЛ. С. 288).

У той самий час, коли рать Юрія Всеволодича чинила відчайдушний, хоча й безнадійний, опір орді Бурундая, інший великий татарський корпус захопив м. Торжок, ворота до Новгородської землі. Облога тривала два тижні. Торжок упав 5 березня 1238 р. (Лавр. Стб. 521). Північноруські літописці сповіщають, що одразу по тому монголо-татари рушили на Новгород, але зупинилися, не дійшовши до міста ста верст (НПЛ. С. 288—289; Лавр. Стб. 522). Причини цього повернення однієї з орд Батия з походу на Новгород залишаються невідомими.

Згідно з твердженням найточнішого в даному випадку джерела — Лаврентіївського ізводу, монголо-татари, здобувши наприкінці травня 1238 р. Козельськ, повернули на південь: "Батыи ж взем Козелескъ, и поиде в землю Половетцкоую" (Лавр. Стб. 522). Аналогічне повідомлення міститься в Галицькому літописі: "Батыєви же възємшю Козєльскь и пойдє въ зємлю Половєцькую. Оттуду же нача посылати на грады русьскіє" [Південно-Західної Русі. — *Ред.*] (671).

У науковій літературі неодноразово відзначалося, що хронологія й місцеперебування Батиєвих орд з літа 1238 до осені 1240 р. залишаються практично не вивчені — виняток становлять хіба що завоювання в той проміжок часу Переяславля Південного і Чернігова (Каргалов. С. 111—112). Однак східні джерела (адже свідчення руських літописців про той період є скупі й неповні) дають підстави вважати, що ці два з лишнім роки зовсім не були часами перепочинку Батиєвого війська, як часто можна прочитати в науковій літературі: вони були заповнені безперервними війнами з половцями, аланами і черкесами, постійними грабіжницькими набігами на порубіжні руські міста й фортеці, придушенням повстань проти завойовників (див., напр.: Тизенгаузен П. С. 37 та ін.). Навесні 1239 р. монголо-татари перейшли до рішучих дій безпосередньо в південній "Руській землі".

Взятъ градъ Переяславль копіємь, изби и весь, и церковъ архаггела Михаила съкруши,... и єпископа преподобнаго Семеона убиша (671). Це був початок великомасштабних дій Батия в Південно-Західній Русі, що й відзначив галицький літописець словами: "*Оттуду же нача посылати на грады русьскіє*" (671). Переяславль Південний був добре укріпленим містом-фортецею на Правобережжі Дніпра. Він здавна захищав Руську землю від половців. Переяславль складався з дитинця (площа бл. 10 га) і укріпленого посада (бл. 80 га). Перед укріпленою частиною міста лежало "предградье", згадане в Київському літописі під 1151 р. Головною спорудою дитинця був Михайлівський собор. У гирлі р. Трубежа була гавань — літописне "Устье" (Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. С. 82—87). Далі настала черга Чернігова: "*В то же время посла* [Батий. — *Ред.*] *на*

Чєрьнѣговь: объступиша градъ въ силѣ тяжцѣ (671). Чернігів був одним з найбільших і найкраще фортифікованих міст Давньої Русі взагалі. Місто було оточене трьома лініями укріплень. Його дитинець являв собою майже неприступну фортецю. У 1-й пол. XIII ст. загальна площа міста становила близько 220 га: Горішній замок (цитадель) — 0,6 га, Нижній замок (дитинець) — бл. 16 га, "окольный град" — понад 40 га, "Третяк" — бл. 20 га, неукріплений Поділ — понад 30 га. Населення міста складало приблизно 25 тис. чоловік. Ученим відомо 16 пам'яток монументальної архітектури, серед них найбільш значні Успенський і Борисоглібський собори (Рыбаков Б.А. Древности Чернигова, № 11; Блифельд Д.И., Коваленко В.П. Чернигов. С. 272—281).

Слышавъ же Мьстиславь Глѣбовичь нападєніє иноплєменьныхъ на градъ... (671). Оборону Чернігова очолив брат у перших Михайла Всеволодича Мстислав Глібович, котрий був великим князем чернігівським з 1235 р. Мстислав був сином білгородського і чернігівського князя Гліба Святославича (Baumgarten. Tabl. IV, 54. P. 21). Але, незважаючи на досконалу систему могутніх фортифікацій, монголо-татари швидко здобули Чернігів: у жодному джерелі немає свідчень скільки-небудь тривалої оборони міста. Галицько-Волинський і Лаврентіївський літописи повідомляють про взяття Чернігова Батиєм коротко і сухо. Лише в пізніх, XVI—XVII ст., літописних ізводах зустрічаємо яскраві подробиці, достовірність і джерела яких встановити важко, якщо не неможливо. Так, Воскресенський літопис розповідає: "Лютъ бо бѣ бой у Чрънигова, оже и тараны на нь ставиша, и меташа на нь камєніємъ полтора перестрѣла, а камень же яко можаху 4 мужи силніи подъяти его..." (Воскр. С. 144). Створюється враження, що автор цих слів скористався з своєрідного літературного кліше — опису штурму міста із застосуванням облогової техніки.

Мєньгуканови же пришєдшю съглядати града Кыєва, ставшю же єму на оной странѣ Днѣпра,... присла послы своя къ Михаилу и къ гражаномъ, хотя и прєльстити; и нє послуша[ша] єго (671). Менгу-хан підступив до Києва взимку 1239/40 р. Історики звичайно оцінюють його похід як рекогносцировку — у хана не вистачило б сили для нападу на Київ. Тому він обмежився розвідкою й учинив рейд на правий берег Дніпра для переслідування Михайла Всеволодича, котрий сидів тоді в Києві. Никонівський літопис дуже докладно описує прихід Менгу-хана до Києва і його перетрактації з Михайлом і київським вічем. Він вкладає до уст князя горді слова, у яких звучить відмова коритися і служити ханові Батию. Усе це можна віднести на рахунок творчої уяви літописця-раціоналіста XVI ст. (Никон. С. 115—116). Разом із тим варто врахувати такі слова Никонівського ізводу, що певною мірою знаходять підтвердження в Галицькому літописі. Коли Менгу-хан прислав до Михайла послів із пропозицією зустрічі, "он же [Михайло. — *Ред.*] послы его вся изби, а сам бежа из града Киева по сыну своем пред татары во Угры; гнаша бо ся за ним татарове, и не постигоша его...". Галицький літописець коротко записав: "*Михаилъ бѣжа по сыну своємь пєрєдъ татары въ Угры*" (671). Це відбулося, найімовірніше, восени 1239 р. "Прихід Менгке [Менгу. — *Ред.*] під Київ міг статися не пізніше, як

на початку 1240 р., а правдоподібніше, що стався він не пізніше осені 1239 р." (Грушевський. Хронольогія. С. 28), а саме після втечі Михайла Всеволодича за кордон.

Ростиславъ Мьстиславичь смоленьского сѣде в Кыевѣ (671). Цей Ростислав був, мабуть, сином Мстислава-Бориса Романовича, великого князя смоленського і далі київського, котрий загинув у битві з татарами на Калці (Baumgarten. Tabl. IX, 34. P. 42).

Данилъ же еха на нь и иня его, и остави в немь Дмитра, и вдасть Кыевь в руци Дмитрови обдержати противу и и отъ иноплеменныхъ языкь, безбожьныхъ татаровь (671). Цей посадник Данила Дмитро очолив оборону Києва під час облоги й штурму міста Батиєм. Далі наш літописець розповідає про те, як під час втечі Михайла Всеволодича з Києва до Угорщини якийсь Ярослав "*княгиню и бояры его поима*". Данило наказав Ярославу відпустити свою сестру до нього (її ім'я невідоме), що була дружиною його ворога Михайла Всеволодича. Ярослав послухався галицько-волинського князя. Цей Ярослав залишається загадковою фігурою літопису. М.С. Грушевський упевнено називає його Інгваровичем (Грушевський. Хронольогія. С. 28), котрий 1227 р. захопив було Луцьк, заповіданий Мстиславом Німим Данилові. Романовичі обложили Луцьк, і другого дня місто капітулювало (Ипат. Стб. 501). Після цього Ярослав Інгварович зникає зі сторінок джерел. Замість Луцька Данило надав йому Межибіжжя і Перемиль. Однак після 1229 (Baumgarten. Tabl. XIV, 5) чи навіть 1228 р. (Донской. № 507. С. 172) в літописах він не згадується. Оскільки іменослов відомих нам літописів не знає для Південної Русі 20—30-х рр. XIII ст. іншого князя на ім'я Ярослав, доводиться умовно прийняти думку Грушевського (див. у коментарі вище).

Король же не вдасть дѣвкы своеяй Ростиславу... Идоста Михаилъ и Ростиславъ къ уеви своему в Ляхы и къ Кондратови... (672). Бела IV, взагалі головний союзник і порадник чернігівських князів у змаганнях з Романовичами за Галицьку землю, цього разу утримався від допомоги Ростиславу Михайловичу (певно, з огляду на наближення орд Батия, що дуже настрахало угорського короля). Насправді тодішній краківський і сілезький князь Генріх Побожний (1238—1241) не доводився "уєм" (дядьком по матері) Михайлові Всеволодичу. Адже Генріх II був сином Генріха I Бородатого (1201—1238), тоді як матір'ю Михайла була дочка (не знана з джерел на ім'я) Казимира II Справедливого (Balzer. S. 258; Baumgarten. Tabl. IV, 34. P. 21). Конрад мазовецький був союзником Михайла чернігівського в боротьбі останнього за київський стіл з Володимиром Рюриковичем, котрого підтримував Данило Романович (див. Галицький літопис і наші коментарі за середину 30-х рр.). Потім Конрад I змінив політичну орієнтацію й уклав мирну угоду з Данилом.

Присла бо Михаилъ послы къ Данилу и Василку... (672). Наведена далі й звернена до Романовичів покаянна промова Михайла, попри явну тенденційність галицького книжника, є пропозицією мирної угоди, що підтверджується дальшими словами літописця: "*Данилъ... обѣща ему Кыевь Михайлови, а сынови его Ростиславу вдасть Луцескь...*" (672). З цього видно, що Данило тоді вважав себе (і, мабуть, такою була і суспільна думка) сувереном Києва і всієї Південної Русі; він виступає в цих словах також сюзереном чернігівських князів. Вірний

своєму государеві галицький книжник уїдливо пише: "*Михаилъ же, за страхъ татарьскый, не смѣ ити къ Кієву*" (672). Далі йде характерний запис, що кидає світло на характер "кормління", наданого Романовичами чернігівським князям:

Данилъ же и Василко въдаста єму [Михайлові. – *Ред.*] ***ходити по земли своєй, и даста єму пшєници много, и меду, и говядъ и овєць довольно*** (672). Ідеться саме про кормління, бо Романовичі дають Михайлові не Луцьк з волостю, а лише право "ходити по земли своєй" і доходи з тієї землі.

Идє [Михайло Всеволодич. – *Ред.*] ***в землю Въротьславьску, и прійдє к мѣсту нѣмецкому, именемь Среда; узрѣвшє же єго нѣмци, яко товара много єсть, избиша єму люди и товара много отъяша, и унуку єго убиша*** (672). Ця пригода в Сілезії, коли городяни якогось міста розграбували обоз Михайла і вбили його онуку, не відображена ні в інших руських, ні у відомих історикам іноземних джерелах (Пашуто. С. 221). Вважається, що вона стала поштовхом до створення в Чехії фольклорної повісті про вбивство татарської чомусь царівни (див.: Флоровский А.В. Чехи и восточные славяне. С. 208–209).

Татарє пришли на бой къ Аньдриховичю (672). Ідеться про сілезького й краківського князя Генріха ("Индриха") II Набожного. Цей "Аньдриховичь" загинув у битві з татарами під Легніцею в Польщі 9 квітня 1241 р., в якій велике польське військо на чолі з Генріхом II, підкріплене прусськими рицарями і моравцями, зазнало поразки від орд Батия.

Прійдє Батый къ Кыєву въ силѣ тяжьцѣ... (673). Хронологія облоги і здобуття монголо-татарами стольного града Давньоруської держави по-різному висвітлюється в різних літописах. У найдокладнішій розповіді Галицько-Волинського ізводу відсутні дати приступу Батия до Києва й взяття міста штурмом. Загальноприйнятою датою падіння "матері міст руських" вважається повідана Лаврентіївським літописом: "Приключися [це. – *Ред.*] до Рожества Господня на Николинъ день" (Лавр. Стб. 447), тобто 6 грудня 1240 р. Це саме число повторюється в пізніх Новгородському IV, Софійському, Никонівському, Тверському, Густинському та ін. літописах (див., напр.: Воскр. С. 145; Никон. С. 117). Проте низка північноруських літописів (Псковський I, Супрасльський, Авраамки) називає іншу дату здобуття ворогом Києва, ще й точно окреслює термін облоги: "Приидоша татарове к Киеву сентября 5 и стояша 10 недель и 4 дня и едва взяша и ноября в 19, в понедельник" (огляд літописних версій взяття Батиєм Києва див.: Каргер М.К. Древний Киев. С. 509–510). Не існує можливості встановити дійсну хронологію подій облоги і штурму стольного града Руської землі ордами Батия.

И бѣ Батый у города и отроци єго обьсѣдяху градъ (673). Яскраві, емоційні і разом з тим конкретні подробиці облоги й штурму Києва монголо-татарами, ймовірніше від усього, запозичені літописцями від очевидця, а то й учасника тих драматичних подій.

Постави же Батый порокы къ городу, подлє вратъ Лядьскыхъ..., порокомъ же бєспрєстани біющимъ день и нощь, выбиша стѣны... (673). Лядські (пізніше їх назвуть Батиєві) ворота вели з міста Ярослава до Хрещатицької долини. Безперервно, вдень і вночі, ме-

тальні знаряддя били величезними кам'яними брилами по брамах і дерев'яних стінах, що стояли на земляних валах Ярославова міста (Каргер М.К. Назв. праця. С. 510). З розповіді галицького літописця стає відомо, що, коли нападники пробили стіни, кияни продовжували вперто захищатися на руїнах фортечних укріплень: "*И възыдоша горожанє на избытыє* [залишки. – *Ред.*] *стѣны...*" Розпочався лютий, запеклий рукопашний бій: "*И ту бяшє видѣти ломъ копєйный и щитомъ скєпаньє, стрѣлы омрачиша свѣтъ побѣжєнымъ*" (обидві цитати взяті з Галицько-Волинського літопису, 673).

Виснажені впертим і відчайдушним опором захисників Києва, монголо-татари, що понесли до того ж великі людські втрати, змушені були припинити наступ і дати собі перепочинок. Скориставшись із передишки, "*гражанє жє създаша пакы и другый градъ, около святыє Богородици*" (673). М.К. Каргер заперечив проти буквального розуміння слів нашого книжника як свідчення побудови навколо Десятинної церкви за миттєвий термін якогось тимчасового укріплення, як думали деякі вчені (див.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли. С. 424). "Слід пригадати, що розширена територія Ярославова міста, збудованого в 30-х роках XI ст., примикала до старих стін і ровів Володимирова міста, центром якого була згадана літописною розповіддю Десятинна церква. Залишки цих внутрішніх міських укріплень не лише у вигляді валу і рову, а й кам'яних воротних башт, існували аж до XVII ст. ...Саме ці старі укріплення, а зовсім не якісь збудовані знову за одну ніч, напевне, й були підготовлені до оборони в той час, поки відпочивали татари" (Каргер М.К. Назв. праця. С. 510–511). На ранок наступного дня битва відновилася з новою силою:

Наутріа жє прійдоша [татари. – *Ред.*] ***на нѣ и бысть брань межю има велика; людємъ жє збѣгшимъ на церковъ на комары церковъныа, и с товары своими, отъ тягости поваливша-ся с ними стѣны церковъныя, и пріатъ бысть градъ*** (673–674). Результати археологічних розкопок істотно доповнюють цю лаконічну розповідь. Кияни закріпилися на лінії валів міста Володимира, далі помалу відступали його вулицями, б'ючись на смерть за кожний дім і двір. Та сили були нерівні, вороже кільце стискалося. Монголо-татари оточили останніх захисників Києва в Десятинній церкві Богородиці. Навряд чи літописець вірно пояснив причину руйнування церкви в останню годину життя міста: могутня споруда, що стояла на товстелезних склепіннях, не могла впасти під вагою купки людей та їхнього малого майна. Найімовірніше, Десятинний храм розвалився під ударами татарських таранів і метальної артилерії (Каргер М.К. Назв. праця. С. 511; Толочко П.П. Древний Киев. С. 279). По здобутті й знищенні Києва й абсолютної більшості його жителів орди Батия ринули на Волинь і Галичину. Данило в той час перебував в Угорщині, де марно схиляв короля Белу IV до організації відсічі монголо-татарам.

И прійде [Батий. – *Ред.*] ***к городу къ Колодяжну, и постави порока 12 и нє можє разбити стѣны... Видѣвъ жє Кремянєць и градъ Даниловь, яко нєвъзможно пріати єму, отидє отъ нихъ*** (674). Перелічені міста належали до нових, збудованих Данилом Романовичем у 30-ті рр. за останнім словом європейського фортифікаційного

мистецтва. Зокрема, Крем'янець і Данилів мали кам'яні стіни (а не земляні вали, що звичайно захищали давньоруські міста), були зведені на високих горбах, крутизна схилів яких утруднювала застосування інженерами Батия облогової техніки. Так, пороки (катапульти й балісти) були не в змозі кидати свої снаряди круто вгору (Котляр. Формирование. С. 152–153). Спеціальні дослідження археологами городища древнього Колодяжна (обманом здобутого Батиєм) показали, що він мав сильні укріплення й був збудований одночасно: і укріплення, і житла, і храми. Місто було зведене для захисту рубежів Волині від ворога (Гончаров В.К. Древний Колодяжин. С. 530).

У фондах Інституту історії матеріальної культури РАН у Петербурзі зберігається багате й систематичне зібрання предметів озброєння, побутових речей, прикрас тощо із розкопок М.К. Каргером городища древнього волинського міста Ізяславля (розташоване на східній околиці с. Городниця Шепетівського р-ну Хмельницької обл.). Місто було захищене трьома лініями валів і ровів; ще один ряд укріплень мав дитинець. Місто загинуло, коли туди вдерлися монголо-татари, підпалили його і перебили жителів. На городищі й особливо на валу, що захищав посад, була знайдена велика кількість предметів озброєння і захисних обладунків: бойові сокири, мечі, булави, наконечники списів і стріл, залишки шоломів, кольчуг і панцирів. Автор коментаря мав можливість ознайомитися з цією колекцією.

Орди Батия зустріли, таким чином, сильний опір на східних рубежах Галицько-Волинського князівства. "Укріплені городки на горішньому Тетереві, Горині й Случі відбивалися до останнього воїна й гинули, поховавши під руїнами, що димились, трупи своїх героїчних захисників" (Каргалов. С. 126).

И прійдє к Володимєрю, и възя и копіємь и изби и нє щадя, тако жє и градъ Галичь, и ины грады многы, имъ жє нѣсть числа (674). Головні сили Батия після здобуття Києва рушили на Володимир-Волинський через волинські міста Колодяжин, Кам'янець, Ізяславль, Крем'янець, Данилів. Дещо менші корпуси завойовників спустошували інші райони Південної Русі, про що глухо згадується в наведеній цитаті. Монголи звичайно наступали дуже широким фронтом, "облавою". Рашид-ад-Дін пише, що по взятті Києва монголо-татари "туменами" [корпусами. – *Ред.*] обходили всі міста Володимирські й завоювали фортеці й області, що були на їхньому шляху" (Тизенгаузен П. С. 37). Похід орд Батия на Волинь і Галичину тривав січень–лютий 1241 р., бо в середині березня того року вони вже вдарили на Угорщину (Грушевський. Хронольогія. С. 229). Висловлювалося припущення, що Батий тому і не зміг здобути Данилова, Крем'янця і ще кількох міст, що їх облягали порівняно невеликі татарські загони, а основні сили хана ішли на Володимир (Каргалов. С. 126). З цим важко погодитися, бо літописець сповіщає, що для здобуття малого м. Колодяжина монголи поставили аж 12 пороків. Облогова ж техніка рухалась якщо не з основним військом, то принаймні з дуже великим його контингентом.

У джерелах першого сорокаріччя XIII ст. Володимир-Волинський виступає як велике, гарне та добре укріплене місто з високими валами, міцними дерев'яними стінами й баштами. У Літописці Данила Галицько-

го під 1232 р. розповідається, як угорський король Андрій II "*пришедшю... Володимєрю, дивившюся єму, рєкшю, яко*: "*Така града нє изобрѣтохъ ни в нѣмєцькыхъ странахъ*"(659). Вали м. Володимира, що збереглися до нашого часу, сягають 8 м висоти. Площа дитинця — 1,5 га. Оточена укріпленнями частина міста досягала 66 га. Місто стояло в заболоченій місцевості, що утруднювало підходи до нього (Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII—XIII вв. во Владимире-Волынском. С. 119—122). Татаро-монголи штурмом здобули Володимир після короткої облоги. Про майже цілковите знищення міста свідчать емоційні рядки Галицького літопису: "*Нє бѣ бо на Володимєри нє осталъ живый, цєркви прєсвятыа Богородици исполнєна трупіа, и иныа цєркви наполнєны быша трупіа и тєлєсь мєртвыхъ*"(676). Утім, навряд чи все населення міста було вирізане поголовно ворогом, бо життя у Володимирі відновилося досить швидко по Батиєвій навалі. І без того людські втрати були величезні й разючі. Археологами знайдено на всій території міста багато людських залишків з розрубаними кістками і черепами, що були пробиті великими залізними гвіздками. Львівський археолог А. Цинкаловський вважав, що битва за місто була довга й запекла, татари з великими труднощами здобули його і помстилися на полонених, піддавши їх страшним тортурам (Цинкаловський А. Княжий город Володимир. С. 33 та ін.). Такі самі черепи з гвіздками в них знайдено археологами і в Києві, у шарах 40-х рр. XIII ст.

Батый... идє въ Угры. Король жє Бѣла и Каломанъ срѣтоша и на рѣцѣ Солоной; бившимся имъ полкомъ, бєжаша угрє, и гнаша ихъ татарє до рѣкы Дунаа (674). 12 квітня 1241 р. одна з армій Батия завдала нищівної поразки 60-тис. військові угорського короля Бели IV і його брата Коломана при р. Сайо в долині Моги, оточеній горбами Токая. Залишки угрів розбіглися, хто куди. Сам Бела IV утік спочатку до Загреба, звідки марно благав про допомогу германського імператора Фрідріха II і папську курію (Пашуто. С. 222). Невблаганна доля в особі хана Батия покарала Белу IV за політичну короткозорість, егоїзм та боягузливість. Дізнавшись наприкінці 1240 р. про наближення монголо-татар, він відмовився допомогти Данилові й послав палатина Діонісія закрити проходи в Карпатах, наївно і марно сподіваючись, що ворог обмине його країну. За це й поплатився, про що з осудом пригадав галицький літописець:

Прєжє того єхалъ бѣ Данило князь къ королєви въ Угры, хотя имѣти с нимъ любовь сватьства: и нє бы любовъ мєжи има (674). Без сумніву, Данило Романович запропонував Белі IV укласти союзну угоду, скріплену династичним шлюбом. Та угода, ймовірно, передбачала об'єднання сил проти монголо-татар, від чого король ухилився, побоюючись війська і гніву Батия.

И прієха [Данило. — *Ред.*] ***в Синєводьско в манастырь святыа Богородица... Идє изъ Угоръ в Ляхы на Бордуєвь, и прійде в Судомирь*** (Сандомир) (675). Місто Синєводськ лежало на шляху з Галича до Угорщини, про що свідчить наведений текст. Воно розташоване в долині, де зливалися річки Опір і Стрий (нині с. Верхнє Синєвидне Сколівського р-ну Львівської обл.). На видовженому мисі, що здіймаєть-

ся над долиною, в давньоруські часи існував монастир. Його невелика садиба (всього 0,5 га) була оточена глибокими ровами і високими валами, на яких височіли дерев'яні стіни. Монастир стояв на території укріпленого мисового городища площею 4,5 га (Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі. С. 13). Усе це робило Синєводськ справжньою фортецею. Щодо Бардуєва, то фахівці з історичної географії здавна ототожнювали це місто з Бартфельдом на р. Тополії в суч. Угорщині, на північ від Епернеша (Барсов. Очерки. С. 111; Середонин. С. 187).

Идє [Данило. – *Ред.*] ***въ землю Мазовєцкую къ Болєславу, къ Кондратову сынови; и вдасть єму князь Болєславь градъ Вышєгородъ*** (675). Цей текст звичайно коментують як свідоцтво особливо тісних тогочасних стосунків Мазовії з Руссю (див., напр.: Włodarski. Alians. S. 612). Справді, так тепло зустрічали в ті часи лише союзника, незважаючи на те, що Данило став вигнанцем, його дальша доля залишалася неясною. Коли Конрад I 1247 р. помер, Данило взяв участь у полагодженні суперечок за мазовецький престол поміж його синами, сприяв законному вокняжінню його старшого сина Болеслава. Останній прожив по тому зовсім недовго і перед кончиною, як зауважив наш літописець, "*въдасть Мазовєшь брату своєму Сомовитови, послушавь князя Данила*"(691).

Історики не раз відзначали, що добрі стосунки й договірні відносини поміж Галицько-Волинською Руссю і Мазовією стали особливо близькі з 20-х рр. XIII ст. Мазовецькі князі прагнули звичайно спертися на галицько-волинських у своєму суперництві з государями інших польських земель, насамперед Малопольщі. Приязні відносини Русі й Мазовії багато в чому ґрунтувалися на династичних шлюбах, що було звичайною дипломатичною практикою в середньовіччі. Конрад одружився з Агафією, дочкою Святослава Ігоревича, котрий кілька років (1206–1208, 1210–1211) княжив у Володимирі-Волинському. Сини Конрада взяли в дружини князівен з роду Романовичів (Włodarski. Alians. S. 611). Утім, думка О. Бальцера, підтримана М. Баумгартеном, ніби Земовит був одружений з не знаною на ім'я дочкою Данила Романовича (Baumgarten. Tabl. XI, 8), не знаходить підтвердження в джерелах.

Конрад I мазовецький ворогував із Болеславом Соромливим краківським, котрий вступив на престол Малопольщі після загибелі в битві з монголами під Легницею 1241 р. його батька Генріха II Побожного. А 1243 р. Конрад I із синами був розбитий Болеславом у битві під Суходолом. Але того самого року Конрад I спустошив землю краківську і околиці Кельце, підбивши Романовичів до наїзду на Люблін. 1244 р. Конрад I напав на Сецехівську і Любельську (Люблінську) землі, згідно з свідченням Я. Длугоша (Długosz. Ks. 7. S. 55). До цього Б. Влодарський додає, що того року на Люблінщину увійшли Данило й Василько Романовичі. Вчений виходить із свідчень Галицько-Волинського літопису (Włodarski. S. 125). Помер 60-літній Конрад I 31 серпня 1247 р. (Długosz. Ks. 7. S. 55; Geisztor. Mazowsze. S. 127). У Вишгороді Мазовецькому Данило дочекався часу, коли монголо-татарські полчища залишили Галицьку і Волинську землі, після чого вступив на землю Волині:

И прійде къ граду Дорогычину, и въсхоти внити въ градъ, и вѣстьно бысть єму, яко: "Нє внидєши въ градъ!" (675). До на-

вали Батия здавалося, що Данило Романович якщо не остаточно, то надовго здолав боярську опозицію, коли заволодів батьковим престолом і відновив Галицько-Волинське велике князівство. Та вторгнення монголо-татар не лише завдало величезних людських і матеріальних втрат. Воно в корені підірвало князівську владу, і без того серйозно послаблену загибеллю цвіту воїнства, дружинників і "пешцев" під час оборони волинських і галицьких міст. Тому велике боярство, що вимушено скорилося Данилові 1238 р., скористалося моментом і знову підняло голови. І не лише галицьке, а й волинське, що засвідчує наведений фрагмент літопису: адже "держатєль града" Дорогичина був, певно, волинським боярином з оточення Романовичів. Найімовірніше, це сталося в середині — 2-й пол. березня 1241 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 30).

Ростиславъ же Вълодимєричь прійдє къ Данилу в Холмъ, одръжалъ бо бяшє Богъ [Холм. — *Ред.*] ***отъ бєзбожныхъ татаръ*** (676). Цей Ростислав був сином давнього союзника Романовичів, київського князя Володимира Рюриковича, котрий помер у березні 1239 р. Невідомо, де перебував Ростислав Володимирович після того. Помер він здогадно 1242 р. (Baumgarten. Tabl. IX, 22, 36. P. 41, 42). Літопис свідчить, що Батий не зміг здобути неприступний Холм так само, як і Бурундай 1259 р.

Михаилъ [Всеволодич. — *Ред.*] ***...идє въ Кыєвь и живяшє подъ Кыєвомъ въ островѣ; а сынъ єго идє в Чєрнѣговь Ростиславъ*** (676). Красномовний запис, що посередньо свідчить про знищення Батиєм горішнього міста Києва, в якому не залишилося не те що незруйнованого палацу, а й просто доброго і великого будинку, в якому міг би жити князь. Хоча, як свідчать пізні літописні ізводи й матеріали археологічних розкопок останніх років, життя на київській "Горі" продовжувалося. Михайло ж і надалі вважав себе великим князем київським, тому й поступився чернігівським столом на користь сина.

Бояре же галицьстіи Данила княземь собѣ называху, а сами всю землю дръжаху; Доброславъ же въкняжилъся бѣ и Судьичь, поповъ внукъ,... и въшедъ въ Бакату все Понизье прія, безъ княжа повєлєніа, Григоріа же Васильєвича себѣ горнюю страну Премышльскую мысляше одръжати; и бысть мятежь великъ въ земли и грабежь отъ нихъ (676). Повторилася політична ситуація середини другого десятиріччя XIII ст., коли бояри шматували на частини Галицьку землю, а найбільший серед них — Володислав навіть видерся на князівський престол. Утім, не варто буквально розуміти слова галицького повістяра про "вокняжіння" попова внука в Галицькій землі. Що ж до Бакоти, то вона входила до системи укріплених міст і замків на середній течії Дністра, який був південним рубежем Галицького князівства з 40-х рр. XII ст., тобто з часу його створення. Щоправда, більшість із цих міст, зокрема Бакота, вперше згадується літописцями пізніше, в 1-й пол. XIII ст. Проте існують підстави вважати, що вони виникли в середині XII ст. Так, археологи виявили в Бакоті залишки укріплень XII—XIII ст. і посада давньоруського часу з слідами залізоробного виробництва. Ймовірно, Бакоту збудували в середині — 2-й пол. XII ст. як оборонну фортецю, а згодом, у 1-й пол. XIII ст., вона обросла посадом (Котляр. Формирование. С. 107—108). З наведеної

вище розповіді літопису так само, як і з низки наступних, можна зрозуміти, що Галицько-Волинське князівство тоді знову децентралізувалось і переживало новий етап феодальної роздробленості. Була, зокрема, підірвана система земельних пожалувань за відбування воїнської служби (Котляр. Літопис. С. 77), про що яскраво свідчить наступний епізод:

Доброславу же рекшю: "Дахъ има Коломыю"; Якову [стольнику Данила. – *Ред.*] ***же рекшю єму: "Како можеши безъ повеленіа княжа отдати ю сима, якъ велиціи князи дръжать ю, сію Коломыю, на роздаваніє оружникомъ"*** (677). У вітчизняній науці здавна дискутували щодо того, яким було феодальне землеволодіння в Давній Русі: вотчинним (безумовним) чи помісним (умовним). Один із найбільших знавців проблеми Л.В. Черепнін писав з цього приводу: "Напевне, бояри і княжі "мужі" служили головним чином з вотчин. У нас немає відомостей про умовні земельні держання типу пізніших помість" (Черепнин Л.В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности. С. 161). В історіографії встановилася думка, за якою роздавання князівських (державних) земель служилим людям почалося в середині XV ст., але масового поширення набуло тільки наприкінці того століття (див., напр.: Носов Н.Е. О двух тенденциях развития феодального землевладения в Северо-Восточной Руси в XV–XVI вв. С. 4). Однак Б.О. Рибаков упевнено пише про існування в XII–XIII ст. на Русі значного прошарку людей, котрі служили з помість: "Рицарственне XII століття висунуло не лише боярство, що перебувало раніше в тіні, а й різноманітне дворянство, яке увібрало в себе і палацових слуг, і воїнів – "детских" або "отроков", і неспокійних вершників торків та печенігів" (Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 478). На жаль, вчений не навів джерельних аргументів на користь сказаного. Процитовані рядки Літописця Данила Галицького зі словами "*дръжать ю, сію Коломыю, на роздаваніє оружникомъ*" (677) свідчать про існування умовного землеволодіння і землекористування в Галицько-Волинській Русі.

Із вищесказаного випливає, що Коломийська волость була поділена на земельні ділянки, які роздавалися військовим людям, котрі мусили за них служити своїм князям-сюзеренам. Перед нами – типове умовне феодальне володіння – бенефіцій або феод. Важливо відзначити, що такі феоди виділялись у порубіжних областях, особливо небезпечних з огляду на можливість ворожих вторгнень. У зв'язку з цим можна пригадати численний прошарок "слуг войсковых" на українських землях Великого князівства Литовського, яких у XV–XVI ст. також розселяли поблизу кордонів, надаючи їм земельні наділи з обов'язком відбування військової служби.

Літопис дає змогу, отже, стверджувати існування в Галицько-Волинській Русі укоріненої й розробленої помісної системи. І не лише князі, а й великі феодали, як-от Доброслав, роздавали землі своїм васалам в умовне володіння ("держание"). На нашу думку, про це свідчать, щоправда, непрямо інші слова галицького літописця, що належать до більш ранніх часів. Приблизно 1214 р. кілька південноруських князів у союзі з польським князем Лешеком Білим заходилися виганяти з Галича боярина Володислава, котрий там вокняжився. У поході взяв участь 13-річний Данило, що сидів тоді в маленькому волинському

місті Кам'янці: "*Лєстько жє поя Данила с Камєнца, а Олєксандра* [Всеволодича. – *Ред.*] *из Володимєра, а Всєволода* [Всеволодича. – *Ред.*] *из Бєлза, когождо ихъ съ своими вои, бѣ бо вои Даниловы болшіи и крѣпльшіи, бяшє боярє вєлиціи отца єго вси у нєго*"(632). З цього свідчення можна зробити висновок, що в Данила Романовича, тоді ще князька дрібного Кам'янця, було більше, ніж у інших князів, воїнів, лише тому, що вірні йому великі бояри батька привели власні загони. Слід гадати, що ці загони складалися як з утримуваних самими боярами дружинників, так і з їхніх васалів і поставлених ними ратників: васали теж "держали" земельні наділи за умови служити самим і постачати з них воїнів на перший заклик сюзерена (Котляр М.Ф. Джерела складання та форми феодального землеволодіння в Давній Русі. С. 34–36). У джерелах існують й інші докази побутування помісного землеволодіння в Галицько-Волинській Русі.

Присла Доброславь [Данилові. – *Ред.*] ***на Григорія, рєчє, яко: "Нєвѣрєнь ти єсть", – противляшєся єму*** [Григорій. – *Ред.*], ***и самъ хотяшє всю зємлю одръжати*** (677). Це звернення всевладних, здавалось би, Доброслава з Григорієм до князя, якого вони ще зовсім недавно публічно зневажали, багато про що говорить. Насамперед про укоріненість в суспільній правосвідомості й звичаєвому праві системи сюзеренітету-васалітету. Данило визнавався суспільством як законний і авторитетний государ. Він, поза сумнівом, докладав великих зусиль до відновлення своєї верховної влади і, мабуть, швидко зміцнював своє становище. Тому, коли Доброслав посварився з Григорієм і їм не пощастило дійти згоди, цим боярам нічого не залишалося, як звернутися за справедливим судом до свого пана і сюзерена. Данило Романович скористався з ситуації й звелів ув'язнити бунтівних бояр. Це був великий успіх Романовичів у боротьбі з боярством за відновлення цілісності Галицько-Волинського князівства.

Ростиславь събралъ князи болоховьскыє и останокъ галичанъ, прійдє ко Бакотѣ (677). Скориставшись із послаблення влади Романовичів у Галицько-Волинській Русі, Ростислав Михайлович відважився спробувати повернути собі Галич і вступив у союз із "болоховськими князями", залучивши до справи ще й частину галицького боярства. Ці болоховські князі так само, як і Болоховська земля, в якій вони купно, мабуть, правили, належать до числа загадок давньоруської історії. Згідно з свідоцтвами Галицько-Волинського літопису (з врахуванням даних актового матеріалу XVI–XVII ст.), Болоховська земля простяглась у верхів'ях Південного Бугу, басейнах річок Горині, Случі й Тетерева (Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории; його ж. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах; Терещук К.І. До питання про локалізацію Болоховської землі. Літописці XII–XIII ст. називають вісім болоховських міст: Болохов, Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городище, Божський і Дядьків.

Самим болоховським князям присвячена чимала наукова література. Їх навіть приймали за волохів чи торків, але більшість істориків упевнена в їхній приналежності до слов'ян. Слід вважати спрощеним погляд на болоховських князів як на місцевих, головним чином, галиць-

ких бояр, яких помилували татари, і за це вони визнали владу Орди і служили їй. Найближчою до істини видається нам версія М.С. Грушевського, за якою болоховські князі очолювали незалежні від будь-якого князя міські й сільські общини. Вчений слушно називав їх поборниками обласної самостійності й противниками централізованого державного ладу. Йому належить тонке висловлювання: "Репрезентантами князівсько-дружинного ладу вони не були, а були князями в значенні переддружиннім" (Грушевський. III. С. 155–157).

Як встановлено наукою, Галицьке князівство виникло досить пізно порівняно з іншими князівствами Південно-Західної Русі: лише на початку 40-х рр. XII ст. Воно розвинулось із територій двох волостей: Теребовльської й Перемишльської, що перебували у володінні князів з династії Ростиславичів, а також завдяки освоєнню земель на півдні, заході і півночі. Тільки наприкінці XI – початку XII ст. у центральній частині Галицької землі, що почала формуватися, виникають нові феодальні міста Звенигород і Галич (див.: Котляр. Формирование. С. 75–117). Та навіть на початок XIII ст. Галицьке князівство залишалось не досить консолідованим. Тому, як тільки загинув 1205 р. великий князь Роман Мстиславич, воно знову стало роздробленим. Слабкість центральної влади в Галицькій землі, недостатня "окняженість" (одержавленість) її території були головними причинами того, що її окраїни майже не відчували на собі цієї влади, тим більше – території, розташовані на стику кількох князівств чи земель. А Болоховська земля якраз лежала там, де сходилися Київська, Галицька і Волинська землі. Тому є підстави вважати, що вона залишалася незалежною і в XII – 1-му 40-річчі XIII ст. була поза державною структурою будь-якого князівства, аж поки на неї не поширили владу Романовичі. У цій землі, певно, зберігалися суспільні відносини, властиві пізній фазі існування родоплемінного ладу. Не випадково літописці ні разу не називають на ім'я жодного з болоховських князів: тамтешнє суспільство перебувало на стадії, коли влада вождя ще не стала спадковою, а сам він не піднісся над племінною верхівкою. Не можна прийняти думку, ніби болоховські князі були якимись закутними Рюриковичами. Якби вони були Рюриковичами, то літописці обов'язково назвали б їх всіх на ім'я, зафіксували часи народження, одруження й кончини (Котляр Н.Ф. Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли). С. 98–103).

Курилови же сущу печатнику тогда в Бакотѣ... (678). Наведений далі епізод належить до осені 1241 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 30). Цей Кирило, що вперше згадується в тільки-но наведеному фрагменті Галицького літопису, був найближчою до Данила в його оточенні людиною, "печатником", тобто охоронцем князівської печатки (канцлером). Близько 1243 р. галицький літописець називає його митрополитом, але висвячення Кирила в сан сталося під час його поїздки до Нікеї близько 1246 (Грушевський. Хронольогія. С. 33), де тоді перебував православний патріарх. Кирило розійшовся з Данилом через стосунки того з папським престолом і від'їхав до Олександра Невського, у Володимир-на-Клязьмі, де перебував з 1251 по 1264 р., тобто до смерті цього князя. В 2-й пол. 60-х – у 70-х рр. жив у Києві й обіймав посаду загальноруського митрополита. Помер 21 листопада 1281 р. у Переславлі Залєському (Чере-

пнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого. С. 245–251; Творогов О.В. Кирилл. С. 225–227). Як видно з подальшої розповіді літописця, в той час Кирило був одним із полководців Романовичів.

Слышавъ же Данилъ приходъ Ростиславль съ князи болоховьскыми на Бакоту, абіє устрєбися на ня: грады ихъ огневи прєдасть и грєбля ихъ роскопа (678). Як писав М.С. Грушевський, "під час походу Бату, коли руські князі розтікалися куди бачили, болоховські князі чи їх городи пішли назустріч сій татарській грозі: піддалися добровільно татарам, і за це були помилувані, а, опираючись на татарську протекцію, по тім з іще більшим завзяттям виступили проти Данила" (Грушевський. III. С. 157). Подібна зрада загальноруських інтересів, ще й напад болоховських князів на Галицьку землю страшенно розлютили Данила Романовича:

Данилъ же на ня болшу вразьду дєржа, яко отъ татаръ надєжу имѣаху (679). Цим пояснюється жорстокість каральної акції Романовичів проти болоховців. Бо прислужництво перед Ордою було страшним гріхом в очах суспільства. Викриваючи зрадництво і облудність болоховських князів, літописець пригадує, як свого часу Данило захистив їх від мазовецького князя Болеслава: "*Онымъ же однако нє помнящимъ добродѣянія, Богъ возмєздіє* [*и*]*мъ дасть*" (679). Так підсумував галицький книжник події розгрому болоховських князів. Похід Данила на них, виходячи з логіки розповіді й послідовності розвитку подій, стався пізньої осені 1241 р. М.С. Грушевський умовно датував його осінню–зимою 1241/42 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 30–31).

Ростиславъ же однако нє прєстаяшє отъ злоби своєй, но воя собралъ и Володислава нєвѣрнаго, пойдє на Галичъ (679). Імовірний час нового походу Ростислава Михайловича на Галич – весна 1242 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 30). Ростислав знову зробив ставку на великих бояр, ворожих Романовичам – та чи не виходила ініціатива походу від них самих? Про це можуть свідчити слова Володислава, сказані ним Ростиславу: *Яко:* "*Твой єсть Галичь*", *а самъ прія тысящу отъ нєго*" (679), тобто став тисяцьким. Тими словами боярство в особі Володислава давало Галич Ростиславу в обхід законного князя Данила. "Печеря Домамиря" – звичайно дослідники тлумачать цей топонім як назву якогось урочища поблизу Галича (Зубрицкий. С. 138). Однак це суперечить супутнім словам літописця: "*И прєльсти єго* [жителів. – *Ред.*] *Володиславъ, и вдашася* [вони. – *Ред.*] *Ростиславу*" (679) – йдеться про якесь поселення, бо в урочищах жителів, та ще й організованих у громади, не буває.

Даніилъ и Василко, собравша воя своя, скоро пойдоста на ныхъ [Ростислава з Володиславом. – *Ред.*]. ***Онъ же*** [Ростислав. – *Ред.*] ***нє стєрпѣвый, бѣжє изъ Галича до Щєкотова, и с нимъ же бѣжа Артємій, єпископъ Галицькій, и ины галичанє*** (679). Літописець з граничною для нього чіткістю зображує розстановку політичних сил у тогочасному Галичі. За Ростиславом стояли глава одного з боярських кланів Володислав, "ины галичанє", тобто інші бояри, і навіть єпископ Артемій, що скомпрометував себе єднанням з боярськими олігархами і небезпідставно боявся караючої длані Данила. Чернігівсь-

кого княжича, за яким гнались Романовичі, врятувала лише звістка, що *"Татаровє суть выйшли изъ зємли Угорскоє, идуть в зємлю Галицькую"* (679). Локалізувати Щекотов не видається можливим. М.П. Барсов указував на городище поблизу с. Глинська Жовківського повіту недалеко від Львова (Барсов. Словарь. С. 118). Однак те городище занадто віддалене від Галича, щоб відповідати літописному Щекотову.

Даніилъ же дворецкого посла на Перемышль, на Костянтина рєзанского, посланого отъ Ростислава, и владыци перемыслскому коромолующу с ными єму [проти Данила. – *Ред.*] (679). За відомостями В.Т. Пашуто, Костянтин рязанський був "служилим" князем Ростислава Михайловича, сидів його намісником у Перемишлі, а коли дворський Андрій напав на те місто, утік до Угорщини й відіслав свого сина Остафія (Євстафія) до Литви (Пашуто. С. 139, 149). Євстафій Костянтинович загинув 1264 р. у Литві (див.: Донской. № 259. С. 101; № 383. С. 137; № 498. С. 169). За свідченням Лаврентіївського літопису, той Костянтин був рязанським князем 1217 р., коли допоміг братові Глібу винищити інших братів, і вбивці поділили між собою владу в Рязанському князівстві (Лавр. Стб. 440–441). Дальші чверть століття його життя не відомі літописцям. Не ясно, як він опинився в підручних у Ростислава Михайловича. Костянтин був третім сином рязанського князя Володимира Глібовича (Донской. № 259. С. 101).

Андрєй же нє удаси [не застав. – *Ред.*] ***єго*** [Костянтина. – *Ред.*], ***но удаси владыку и слуги єго разъграби гордѣи,... словутнаго пєвца Митусу, дрєвлє за гордость нє восхотѣвшу служити князю Данилу,... связаннаго привєдоша...*** (679–680). Галицький повістяр підкреслює, що в Данила Романовича вистачало сили, щоб гасити вогнища боярської й церковної опозиції. На нашу думку, той Митуса (ймовірно, зменшувальне ім'я від Дмитрія) був кимось на зразок західноєвропейських трубадурів, більшість яких оспівувала феодальну анархію. Він, мабуть, не випадково служив перемишльському єпископу, розпалювачеві тієї анархії, й свого часу гордо відмовився співати для князя Данила (Котляр. С. 134–137).

Слышавъ же короля [Михайло Всеволодич. – *Ред.*] ***вдалъ дщєръ за сына єго, и бѣжє у Угры*** (680). Час шлюбу Ростислава з дочкою Бели IV не названий жодним із джерел. За підрахунками М.С. Грушевського, він міг відбутися 1243 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 31). По тому, як *"король же угорскій и сынъ єго Ростиславъ чєсти єму нє сотвориша"* (680), Михайло в гніві вернувся до Чернігова.

Оттуду єха Батієвы, прося у него волости своєй (680). Далі галицький літописець коротко розповідає про вбивство Михайла Всеволодича в Сараї, що сталося внаслідок його відмови виконати язичницький обряд. Дату кончини Михайла 20.XI.1246 р. подає Лаврентіївський літопис (Лавр. Стб. 471). Загибель Михайла і його ближнього боярина Федора була витлумачена давньоруським суспільством як мученицька смерть за християнську віру. Обидва вони були канонізовані руською церквою. Поряд з лаконічними розповідями літописів про їхню загибель в Сараї було створене "Сказание о убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Федора", що має кілька різновидностей, редакцій і варіантів. У науковій літературі воно за давньою традицією називається та-

кож Житіє. "Сказание" дійшло до нас у великій кількості списків, воно включено до кількох пізніх літописів, зокрема Воскресенського (Воскр. С. 152–156) (Дмитриев Л.А. Сказание о убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Федора. С. 412–416).

Данилови же со братомъ Василкомъ, заративъшимася со Болєславомъ, князємъ лядьскімъ... (681). 1243 і 1244 рр. Данило й Василько Романовичі двічі ступали на польські землі. Це з'ясовується при співставленні свідчень Я. Длугоша з даними Галицько-Волинського літопису. 1243 р. руське військо рухалося чотирма шляхами на краківського князя Болеслава. Сам Данило воював в околицях Любліна, його брат – поблизу Зволі і в басейні р. Лади, а воєвода Андрій добрався до Сандомира. Інший воєвода Вишата воював на Підгір'ї, як свідчить Галицько-Волинський літопис (Labuda. S. 148). 1244 р., рухаючися південним порубіжжям Люблінщини, Данило дістався р. Сяну в районі м. Завихоста. У відповідь на це рицарство краківське і сандомирське вдерлося на Волинь у районі Холма, що викликало новий похід Романовичів на Польщу. Зібравши військо й облогові машини, вони пішли на Люблін і обложили місто. Данило уклав із залогою Любліна мир при умові, що вона не допомагатиме своєму князеві. З літопису не ясно, чи Данило тоді заволодів Любліном. Та Я. Длугош твердить, що так воно і сталося. Х. Лябуда вважав, що Длугош описував кампанії 1243 і 1244 рр., користуючись двома групами польських джерел: 1. Рочнік капітульний Краківський і Хроніка Великопольська; 2. Невідома польська хроніка, добре обізнана з руськими справами (Labuda. S. 148–149). Під тим самим 1244 р. Я. Длугош зафіксував повторний напад війська Романовичів на Люблін і його округу. За його відомостями, Данило спустошив Люблінську землю, заволодів і замком Любліна, і самою Люблінською землею. Посередині замку руський князь збудував з цегли круглу башту, зміцнивши його, а місто обніс валами і ровами (Długosz. Ks. 7. S. 57; Włodarski. S. 145; Idem. Rola Konrada. S. 38–39).

Повєлѣста [Романовичі. – *Ред.*] ***прєстроити праща, иныє сосуды на взятіє града, и пойдоста на градъ Люблинъ*** (681). Це свідчить, що військо Романовичів використовувало метальну артилерію й іншу облогову техніку, що в розібраному вигляді була доставлена до Любліна з Холма. Дійовість цієї техніки ("*мєчущимъ же пращамъ и стрєламъ* [з баліст. – *Ред.*] *яко же дожчу идуща на градъ ихъ*" – 681) примусила обложених просити миру.

Ростиславъ же моливъ угоръ много, просився у тєстя, да выйдєть на Пєрємишль (681). Велика за обсягом розповідь літопису про похід Романовичів на Люблін перебивається іншою: про напад Ростислава Михайловича з уграми на Галицьку землю й битву з військом Данила. Вважається, що цей похід відбувся в 1243 – на початку 1244 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 31). Однак уже багато років тому Л.В. Черепнін висловив припущення, що тут уміщено видозмінений і скорочений опис походу і битви, які сталися 1245 р., інакше кажучи, що існують дві редакції того самого епізоду: коротка (яка починається наведеними тільки-но словами) й поширена (про події 1245 р.). Тому що обидва рази розповідь починається тотожно: Ростислав "умоливъ" тестя дати йому угрів і напав на Перемишль; битва відбувається на річці (Січниці або Ся-

нові); у ній обидва рази бере участь Лев Данилович; серед активних учасників обох походів згадуються ті самі бояри (Андрій, Яків та ін.); обидва рази небіж Данила Всеволод замість того, щоб допомогти дядькові, кидається навтьоки (Черепнин. С. 250).

Приєднуємось до цієї добре аргументованої думки Черепніна. Мабуть, вигадану розповідь про напад Ростислава на Перемишль 1243 або 1244 р. галицький літератор умістив для того, щоб у перебігу викладу історій про польський, литовський та ятвязький походи Романовичів підвести свого читача до кульмінаційної події в їхніх стосунках із чернігівськими князями — вирішальної битви під Ярославом 1245 р. Тому, як ми переконані, не варто серйозно розглядати описану літописцем битву на р. Січниці, бо її насправді не було. Звернемо увагу лише на заключні слова розповіді про ту уявну битву: "*Данилови же бывше вѣсти* [про напад Ростислава. — *Ред.*], *пойде собра вои многи и пѣсци* [знову підкреслюється визначна роль Данилової регулярної піхоти. — *Ред.*] *и прогна* [Ростислава. — *Ред.*] *изъ земли, и иде во Угры*" (682).

Прійдоша литва и воеваша около Пересъпници... И бысть радость велика во градѣ Пиньску о побѣдѣ Данила и Василка... (682). Цей литовський набіг стався, ймовірно, на початку 1244 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 31—32). Згадка Пінська, стольного града дрібного удільного князівства, не раз повторюється в Галицько-Волинському літописі. Звичайно ці згадки не в'яжуться з основною тканиною літописної розповіді й створюють враження штучних, що вийшли з-під пера пізнішого редактора чи навіть укладача всього Галицько-Волинського ізводу. У зв'язку з цим заслуговують на увагу спостереження над нашим джерелом великого знавця давньоруського літописання А.М. Насонова. Особливо важливим здається нам його головний висновок: "Спільний оригінал Іпатіївського і Хлєбниковського списків ... писався, напевне, в Турово-Пінському князівстві"... Можливо, коли в Пінську писали володимиро-волинський звід, то до нього було зроблено кілька інших вставок (Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. С. 230—231). Тому-то пінський книжник-патріот і робив такі вставки до Галицько-Волинського ізводу, прагнучи, що б там не було, піднести в суспільній думці своє маленьке й закутнє князівство. Про це ж саме, як нам здається, говорять і згадки про Пінськ у наступній розповіді про набіг Литви на Волинь. Щоправда, у них Пінськ все ж таки є одним із тих міст, навколо яких відбувалися воєнні дії.

Воеваша литва около Мелници, [Лековни], великъ плѣнь прияша (682). Дату цього епізоду встановити важко, бо "літописець тут збирає історії литовських набігів з різних часів" (Грушевський. Хронольогія. С. 32). За нашими підрахунками, цей напад литовців на Волинь стався ще до Ярославської битви 1245 р., у 1244 або на початку 1245 р. Мельниця розташована на притоці р. Стоходу Мельниці. Місто давньоруських часів мало чималі розміри, його городище правильної круглої форми сягало півверсти в діаметрі (Андрияшев. С. 59). Тепер це с. Мельниця Ковельського р-ну Волинської обл. Лековня (село чи, може, невелике місто) лежало поблизу Мельниці, де збереглося урочище Лековня. Висловлювалася думка, що це може бути нинішнє с. Лукове на р. Стирі (Андрияшев. С. 59).

Преже [же] войны Даниловы чернѣговьскоє, сѣдящи єму [Данилові. – *Ред.*] ***в Галичи, а Василку въ Володимєру*** (683). Своєрідна інтродукція, що підводить читача до масштабного вирішального зіткнення Романовичів з чернігівським княжичем Ростиславом, якого підтримувала Угорщина, яке сталося того самого року, коли зроблено цей запис.

Воєваша ятвязѣ около Охожѣ и Бусовна (683). М.П. Барсов вважав, що цим поселенням на північному заході Волині відповідало с. Бусовно на шляху з Красно до Влодави (Володави), на одній широті з Угровським; на південь від того села розташоване с. Оцкорже (Барсов. Словарь. С. 121). Дещо інакше локалізував названі в літописі поселення О.М. Андріяшев: "Ще далі на південь [від м. Андреєва. – *Ред.*], поруч, стояли міста Бусовно, нинішнє с. Бусовно поміж Холмом і Верещиним, і Охоже, нині с. Охожа в околицях Стовп'я". Історик відкидає назву Оцкорже, вказану М.П. Барсовим (Андрияшев. С. 93).

Убито бысть князєй 40, и иніи мнози избієни быша (683). Така велика кількість загиблих у бою "*у ворот Дорогычинъских*" ятвязьких "князів" свідчить уже сама по собі про те, що ятвязьке суспільство перебувало тоді на тій стадії існування родоплемінного ладу, коли племінна верхівка ще не піднеслася над народною масою, а окремі вожді не виділилися серед загалу тих "князів", котрі насправді були головами племен чи навіть великих родів.

Василко бо бѣ възрастомъ [на зріст. – *Ред.*] ***середній, умомъ великъ и дръзостію*** [тут: хоробрістю. – *Ред.*], ***иже иногда многажды побєжашє поганыє... Скомондъ бо бѣ влъхвь и кобникь*** [ворожбит. – *Ред.*] ***нарочитъ, борзъ же бѣ яко [и] звѣрь, пѣшь бо ходя повоєва страну Пиньскую*** [знову Пінськ! – *Ред.*], ***и ины страны*** (683). Образ Василька Романовича намальований уривчасто і скупо; відзначено, що він був середній на зріст, великого розуму й хоробрості, багаторазово перемагав "поганых", у даному разі литовців і ятвягів. Цей маловиразний образ, однак, ґрунтується, на нашу думку, на дружинному фольклорі, принаймні на усних джерелах того часу. Так само зображено, хоча й більш яскраво, в дусі давніх фольклорних традицій ятвязького воєводу Скомонда. Наведемо як близьку паралель уривок панегірика Романові Мстиславичу, яким відкривається Галицько-Волинський літопис: "*Отъ него* [половецького хана Отрока. – *Ред.*] *родившюся Кончаку, иже снєсє Сулу, пѣшь ходя, котєлъ нося на плєчу*". Панегірик Романові, як твердять деякі історики й фольклористи, побудований на якійсь половецькій пісні (Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописи. С. 391–393). Та навряд чи та пісня була половецькою – бо в ній оспівані подвиги Романа в битвах з половецькими ханами, перемоги над ними, що було б більш природним для руської дружинної пісні.

По томъ же [в Іп. списку: въ лѣто 6757] ***Ростиславъ молися тєстєви своєму королєви, да пошлєть єму воя на Данила... Идє в Лядьскую землю и молися Лєстьковой и убѣді ю, да пошлєть с нимъ ляхы...*** (684). Угорський король Бела IV ще 1244 р. вирішив реалізувати свій план загарбання Галича. Він не сумнівався в переможному закінченні походу (Włodarski. S. 126–127). Слід погодитися з датуванням початку цієї масштабної кампанії Ростислава липнем 1245 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 32). Ростислав Михайлович чернігівський,

що одружився незадовго перед тим з дочкою угорського короля Бели IV Анною, як писав М.П. Дашкевич, "відзначався надзвичайно неспокійним характером, властивим усій чернігівській лінії князів" (Дашкевич. С. 50). Справа, однак, не в характері Ростислава, а в тому, що його обрала формальним главою боярська опозиція Данилові в Галицькій землі. Влучно зауважив з цього приводу історик середини минулого XIX століття С.М. Палаузов: Ростислав був "різким виявом удільного періоду" (Палаузов С.Н. Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае. С. 26) – дії князя тягнули Русь ще глибше у вир феодальної роздробленості.

"Лєстькова" удова, матір князя Болеслава Соромливого, була руською, дочкою одного з волинських удільних князів Інгвара Ярославича. Близько 1207 р., за свідченням Галицького літопису, "седе Иньгвар в Володимере; поя у него Лестько [Лєшек Білий. – *Ред.*] дщерь". Польські джерела називають її Гремиславою й русинкою. Вона померла у Кракові 1258 р. (Balzer. S. 263–266; Baumgarten. Tabl. XIV, 6. P. 60.). М.С. Грушевський не зовсім обґрунтовано вважав, що шлюб Лєшека з Інгварівною відбувся в 1208 чи 1209 р. (Грушевський. III. С. 509). Про підтримку Гремиславою Ростислава Михайловича свідчить і те, що перед походом на Русь він залишив у неї в Кракові свою дружину (Зубрицкий. С. 146).

Ростислав пішов на Русь через землі Болеслава Соромливого, де й приєднав до свого війська польські загони (Włodarski. S. 127). Тоді Малопольща була розділена на два князівства: Краківсько-Сандомирське і Мазовецько-Куявське. Болеслав Соромливий по смерті батька з 1229 р. посідав краківський престол. Конрад Мазовецький, одружений із родичкою Данила Агафією, дочкою перемишльського князя Святослава (Baumgarten. Tabl. IV. 62. P. 19.), мав союзні стосунки з галицьким князем, що підтримував його проти Болеслава. А угорський король надавав допомогу Болеславові проти Конрада (Шараневич. С. 90). Такою була розстановка сил у Польщі напередодні вирішальної війни між Данилом Романовичем і Ростиславом Михайловичем.

Ростислав ретельно підготувався до вирішального двобою з Данилом: його підтримали загони бунтівливих галицьких бояр, угорські та польські війська. Угорський король не сумнівався в переможному закінченні походу (Włodarski. S. 127). Про те, що потуга Ростислава була дуже значною, свідчить і продовження літописної розповіді про виправу Ростислава: "*Нарочитыє бояри и иніи бо ляховє избѣгли бяху изъ землѣ, хотящє ити къ Данилови; увидѣвъ жє Ростиславль выходъ, хотяще имъ получитє милость у Лєстьковича и у матєрє єго, идоша к нєму на помощь*" (684) – суспільство тоді не було переконане в перемозі Данила, а боярство й приязні до Романовичів польські феодали перекинулися на бік його ворога. Частина малопольських панів на чолі з Флоріаном Войцеховичем Авданцем протестувала проти ворожої Данилові політики Болеслава Соромливого. Втім, сам Флоріан в описуваний літописцем час помирився з Болеславом, взяв участь у поході під проводом Ростислава й потрапив у полон до галичан (Пашуто. С. 231).

Видѣвъ жє крѣпокъ градъ [Ярослав. – *Ред.*], ***пойде к Пєрємышлю. И събралъ тоземльцѣ многыє, съсуды ратныє и град-***

ныє и порокы... (684). Певно, укріплення Ярослава були дуже сильні, і Ростиславове військо не сподівалося так просто, з ходу, здолати їх. Заслуговує пояснення згадка про облогову техніку, застосовану Ростиславом. У Західній та Центральній Європі, а також на Галицько-Волинській Русі тоді набули поширення каменеметальні машини — "пóроки" (катапульти й балісти). До названих літописцем "сосудов ратных и градных" слід віднести величезні луки, які, за розповіддю Київського літопису, "*одва 50 мужь можашеть напрящи*" (Київ. С. 429). Крім того, використовувалися тарани — підвішені на спеціальних рамах величезні колоди з окутим залізом бойовим кінцем, якими вибивали міські брами й робили проломи в кам'яних чи цегляних стінах. Застосовувалися також облогові башти, на яких монтувалися тарани й каменемети і які присувалися впритул до валів чи стін обложеного міста. Що ж стосується згадки про зібрання "*тозємльцѣв многыхъ*", то вона свідчить про насильницьке включення до ополчення селян з навколишніх поселень, а також про використання їх для будівництва облогових машин.

Пойдє къ Ярославлю и за собою остави градъ Перємышль, мыслящю єму: "Ащє сєго не пріиму, да сєго дръжю" (684). Ці слова літописця слід розуміти таким чином. Наштовхнувшись на опір сильної залоги добре укріпленого Перемишля, Ростислав розгубився, вагаючись, чи не заходитися йому знову здобувати Ярослав. Цим він згаяв час і дозволив війську Романовичів виграти кілька днів, аби зібратися в похід. Ярославська залога почувалася настільки впевнено, маючи, здається, звістки про близький прихід Данилової раті, що здійснила вилазку, аби знищити облогові "сосуды" Ростислава: "*Стоящю жє єму* [Ростиславу. — *Ред.*] *у града и строящю порокы, ими жє пріиметъ градъ, и бысть бой велій прєдъ градомъ*" (684).

Не маючи змоги чи вміння здобути штурмом добре укріплені Ярослав і Перемишль, Ростислав втратив і без того не досить чітку стратегічну лінію поведінки у війні проти Данила: "*Гордящю жє ся єму, и сътвори игру прєдъ градомъ* [Ярославом. — *Ред.*], *и сразившюся єму съ Воршємъ, и падєся подъ нимъ конь, и вырази собѣ плєчє, и нє на добро случися єму знамєніє*" (684). Це повідомлення літопису відкриває нам цікаву й незвичайну для Русі сторінку світського життя у Галицькій землі. Ростислав влаштував на західноєвропейський взірець рицарський турнір біля валів обложеного міста і сам узяв у ньому участь, схрестивши спис з якимось Воршем, можливо, тим самим польським воєводою, що згадується у Волинській частині літопису близько 1266 р. У сентенції літописця, якою завершується розповідь про двобій Ростислава з Воршем, звичний для історика-християнина провіденціалізм поєднується з забобонною вірою в лихі прикмети.

Слід віддати належне політичній мудрості й полководницькому хистові Данила Романовича. Він розумів, що йшлося про вирішальне зіткнення з Ростиславом і зібраною ним коаліцією. Тому ґрунтовно підготувався до нього. Романовичі "*начаста събирати воя, посласта къ Кондратови, рєкуща, яко: "Тєбє дѣля изыдоша на наю ляховє, яко помо-*

щника ти єсвѣ" (685), нагадавши мазовецькому князеві, що польські війська виступили проти Данила й Василька ще й тому, що вони є союзниками Конрада.

Данило же и Василко посласта в Литву, помощи просяща, и послана бысть отъ Миньдога [Миндовга. – *Ред.*] ***помощь*** (685). Проте, не сподіваючись вчасно одержати допомогу від Конрада й Миндовга (вона дійсно запізнилася), Романовичі "*посласта же Андрѣя, да ихъ видить и укрѣпить градъ, яко уже близъ єсть спасєніє ихъ*" (685). Дворський Андрій вдихнув сили і бадьорість в обложених, а приведений ним (як виходить з контексту) загін посилив залогу Ярослава. В.Т. Пашуто гадав, що Андрія було послано вперед із "дозорним загоном" і завданням розвідати сили ворога (Пашуто. Героическая борьба. С. 194–195).

Данило надавав ключового значення м. Ярославу у війні з Ростиславом. Якби ворог заволодів ним раніше прибуття допомоги з Мазовії та Литви, війна могла б затягнутися на невизначений час. Тому князь, не чекаючи так необхідної йому підмоги з закордону, рушив до Ярослава (Зубрицкий. 3. С. 147).

Нє дошедшимъ же воємь рѣкы Сяну, съсѣдшимъ же на поли въоружится (685). Ці слова вказують на те, що ударна частина Данилового війська була важкоозброєною рицарською кіннотою та піхотою. Громіздкі захисні обладунки і зброю звичайно везли на возах. Надягали кольчуги, панцирі, шоломи, наручі, поножі, брали списи, важкі дворучні мечі, арбалети тощо безпосередньо перед битвою.

И пріехаша половци напередъ (685) – виходить, що, збираючись у похід, галицький князь запросив, звичайно за платню і обіцянку здобичі, половецьку кінноту. Згідно зі свідоцтвами східних джерел, половці були наголову розбиті Батиєм у 635 році хіджри (мусульманського літочислення), тобто в 1237–1238 рр. Сталося це в Причорноморських степах. Частина половців загинула, інша відкочувала на захід. Коли 1241 р. монголо-татарські орди просунулися до Центральної Європи, там на одне з їх військ під командуванням сина Джучі Сонгкура напали кіпчаки (так звали половців у східній писемності), що до того опинилися в Угорщині під захистом короля. Хоча ті кіпчаки були дуже численні, монголи у вирішальному бою розбили їх (Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. С. 232). Угорські джерела знають, що 1241 р. половецька орда хана Котяна відкочувала до Угорщини. Батий висловив Белі IV незадоволення, пославши йому через суздальського князя листа з погрозами, де, зокрема, мовилося: "Дізнався я зверх того, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїм покровительством, тому наказую тобі надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не встав проти тебе. Адже куманам легше втекти, ніж тобі, тому що вони, кочуючи без будинків у наметах, можуть бути в змозі втекти, ти ж, живучи в домах, маєш землі й міста, то як же тобі уникнути руки моєї?!" (Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах в Восточной Европе. С. 88–89).

В Угорщині половці зберігали свою суспільно-політичну й військову організацію, хай і під зверхністю угорського короля. Найприроднішим

буде гадати, що союзники Данила в битві під Ярославом та наступних кампаніях прибули з Угорщини. Слова "*нє бѣ бо стражь ихъ у рѣкы*" (685) свідчать, що Ростислав не чекав появи війська Данила так швидко і не виставив сторожових постів.

Лвови жє дѣтьску сущю, поручи и Василкови, храбру сущю боярину... (685). Лев Данилович народився близько 1228 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 7. P. 46.). Його матір'ю була Анна, дочка Мстислава Удатного. Отже, княжичеві було тоді близько 17 років.

Ростиславь ***пѣшци жє остави противу вратомъ града*** [Ярослава. – *Ред.*], ***стєрєчи вратъ, да нє изыдуть на помощь Данилу и нє съсѣкуть пороковь*** (686). У бій Ростислав вирушив переважно разом із руською боярською, угорською та польською кіннотою, частину ж піхотинців залишив стерегти браму Ярослава, аби не зробили вилазку на користь Данила і не порубали облогові машини.

Данилъ жє посла 20 мужєй избранныхъ на помощь єму [Андрієві. – *Ред.*] (686). Насправді йдеться про надсилання 20 боярських загонів на чолі з тими мужами: адже битва була широкомасштабна, у ній брали участь тисячі людей, тому 20 воїнів, навіть важкоозброєних рицарів, нічого не важили в ній.

Ляхы крѣпко идущимъ на Василка, корєлєсь поющимъ (686) – це "корелес" (в Іпатіївському та ряді інших списків: керьлешь), не що інше, як перекручене грецьке "кюріе елейсон", тобто, Господи, помилуй! З цим вигуком ішли у бій християни. Неодноразово вкладають його літописці в уста руських воїнів.

Данилъ жє видѣвь... Филю в заднѣмь полку стояща съ хороговью... (686). Головний удар галицько-волинським полкам, за задумом командування ворожою армією, мав завдати "засадний" полк досвідченого угорського воєводи, бана Фільнія, що складався з добірної рицарської кінноти. Є підстави вважати, що Ростислав Михайлович, завдяки своєму високому становищу зятя угорського короля, лише формально вважався командуючим русько-угорсько-польським військом, а фактично битвою керував випробуваний у боях бан Фільній. У зв'язку з цим доречно описати хід Ярославської битви, як вона уявляється на підставі емоційних і не завжди послідовних свідчень Галицького літопису.

Бойовище відбулося, за словами літописця, "*на канонъ вєликомучєнику Фрола и Лавра*", тобто 17 серпня. На той час, коли Ростислав з головними силами рушив назустріч Данилові Романовичу, галицький князь розташував свої полки таким чином: центр наказав тримати "малій дружині" дворського Андрія; свій головний і найсильніший полк поставив на лівому фланзі. Правий фланг займав полк (дещо слабший) Василька Романовича, що мав стримувати поляків Флоріана. Звідси можна зробити висновок, що Данило свідомо послабив центр, аби заманити ворога в глиб розташування свого війська і завдати вирішального удару суперникові лівим флангом, взявши його врешті-решт в кільце. Стратегічно йому вдалося переграти Ростислава з коаліцією.

Коли ворожий головнокомандувач, а ним, найімовірніше, був Фільній, переконався у нечисленності займаючої центр дружини Андрія, то звелів Ростиславу атакувати її. Галицький літописець гадав, що Рости-

слав пішов на полк Данила, а двірський Андрій, щоб перешкодити йому, підставив під удар власний полк. Але дальший розвиток подій приводить до думки, що Данило навмисно затягував ворога поміж флангів свого війська. Стримуючи натиск ворога, Андрієві ратники повільно відходили до р. Сяну. Одночасно поляки ударили на Васильків полк. Пославши допомогу дворському, Данило з своїм полком зайшов у тил Фільнієві, застав угрів зненацька, зім'яв ворожих рицарів і почав винищувати.

Сам князь Данило показав себе не лише мудрим полководцем, а й хоробрим бійцем. Він з мечем у руках напав на самого бана Фільнія і розідрав його хоругву на шматки. Не відстав від батька і юний Лев, що зламав спис, ударивши ним у панцир Фільнія. "*Видѣвъ же се Ростиславь побѣже, и наворотишася угре на бѣгь*", а Данило "*черезъ дебръ глубокую*" (порослий чагарником чи молодим лісом яр) (687) переслідував ворога. Перемога була повною. Ворожі полководці потрапили до полону, лише Ростиславу пощастило втекти до Кракова. Б. Влодарський вважав, що Данило збирався переслідувати відступаючого ворога, але його від того втримав Василько, полк якого зазнав великих втрат у бою з поляками (Włodarski. S. 128).

Жирославъ же приведе Вълодислава, злаго мятежника земли, в то же день и тъй убіенъ бысть, и иніи угре мнози избіени быша за гнѣвь (687). В.Т. Пашуто з посиланням на угорське джерело (Fejer. T. IV, 2. P. 66) тлумачить це місце так, що, поряд з Володиславом, "було страчено ряд полонених бояр" (Пашуто. С. 234). Граматична конструкція речення (не ясно, чи відноситься слово "иніи" до Володислава чи до угрів) залишає можливість подібної інтерпретації. Вона підкріплюється свідоцтвом пізнього Густинського літопису: "Многихъ бояръ галицкихъ непріязненныхъ Данилу тамо побиша, а другихъ живыхъ яша, но единаче и тыхъ всѣхъ повел *Данилъ побити*" (Густин. С. 340). У всякому разі, по Ярославській битві Галицький літопис уже не згадує про боярську опозицію Романовичам. Про бій під Ярославом, подробиці його перебігу та жорстокості, які чинив Ростислав і угри Фільнія, розповідають дві грамоти короля Бели IV (Fejer. T. IV, 2. P. 66; 3. P. 197–198).

Данилъ же городъ зажже, еже Ростиславь създалъ (687) – ідеться про знищення облогових споруд, башт, катапульт, баліст, таранів тощо, зведених біля обложеного військом коаліції Ярослава. Основним матеріалом при їх виготовленні було дерево.

Ростиславь бежа въ Ляхы и поемь жену свою иде въ Угры (688). По Ярославській битві Ростислав зійшов з руської політичної сцени. Бела IV зробив його баном Славонії, потім Мачви*. При цьому був утворений спеціальний банат в Угорщині між річками Дунаєм, Дриною, Савою й Моравою (Fejer. T. IV, 1. P. 454; T. IV, 2. P. 218; див.: Грушевський. III. С. 67).

Приславшю же Могучѣевѣ посолъ свой къ Данилови и Василку, будущю има в Дороговъску: "Дай Галичь!" (688).

---

* Мачвою називали частину Сербії на правому березі р. Сави і Дунаю, її головним містом був Бєлград.

Датувати цей запис важко. Найвірогіднішою видається думка М.С. Грушевського: "Але що літописець від оповідання про Ярославську битву переходить зараз до подорожі в Орду без всяких переходових фраз, ще вказує на самий короткий час між битвою і подорожжю". Історик пропонував покласти татарську вимогу і подорож Данила до Орди на осінь 1245 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 32), не забувши вказати, що першим 1245 р. запропонував для Ярославської битви, отже, і для Данилової поїздки в Сарай, М.П. Дашкевич (Дашкевич. С. 57). Щоправда, останній датував виправу галицького князя до Орди ширшим проміжком часу: кінець 1245 — початок 1246 р.

Місто чи село Дороговськ розміщують на місці суч. с. Дорогиниці Локачівського р-ну Волинської обл. (Етимолог. словник. С. 52). При цьому виходили з подібності звучання обох слів. Вважаємо таку локалізацію малоймовірною: після Ярославської битви Данило вернувся до Холма, і Дороговськ мав би бути поблизу улюбленого міста князя. Можливо, то була заміська (біля Холма) резиденція Романовичів. "Могучей" — один з воєначальників Батия на ім'я Мауці. Його вимога означала не визнання Романовичами татарської зверхості, а лише віддання самого м. Галича. Як слушно писав В.Т. Пашуто, "в цей період (аж до 1257 р.) відносини Галицько-Волинської Русі з татаро-монголами протікали в дещо інших формах, ніж стосунки з ними Північно-Східної Русі. Вже саме географічне розташування Південно-Західної Русі примушувало ординських політиків дотримуватися певної обережності: вони не могли не бачити в Галицько-Волинській Русі форпосту тих держав, які залишалися поза татаро-монгольським контролем" (Пашуто. С. 235). Джерела 40-х — більшої частини 50-х рр. не свідчать про наявність татарських військ у Галицько-Волинському князівстві, тим більше — про перебування там ординських намісників-баскаків, що було звичайною справою для Русі Північно-Східної. До того ж у самій Монгольській імперії почалися смути через боротьбу за владу між різними членами правлячої династії (Насонов А.Н. Монголы и Русь. С. 25—26). Проте здебільшого історики-тюркологи не утруднюють себе виявленням істотної різниці в становищі окремих руських земель під ординським пануванням. Наприклад, у праці цієї тематики читаємо: "На Русі [загалом. — *Ред.*] влада монголів у XIII ст. полягала в збиранні данини відкупниками і привела до складання системи баскацького контролю за діяльністю князів" (Федоров-Давыдов. С. 26). Насправді така система склалася лише в Північно-Східній Русі.

В науці XIX ст. висловлювалася думка, що, вірні своїй політиці роз'єднання руських князів і земель, ординські правителі, побоюючись підсилення Данила, вирішили роздробити князівство Романовичів і віддати Галич якому-небудь іншому, прийшлому князеві. С.М. Палаузов гадав, що тим князем міг бути, найвірогідніше, батько Ростислава Михайло чернігівський (Палаузов С.Н. С. 15—16). З цим погодився і М.П. Дашкевич. Однак М.С. Грушевський заперечив цю думку: Михайло не користувався симпатіями Батия і загинув невдовзі по тому в Сараї (Грушевський. III. С. 64—65. Прим.). На наш погляд, найбільш підхожою кандидатурою може бути Ярослав Всеволодич суздальський: зовсім не випадково зразу ж після розповіді про татарську вимогу до Данила га-

лицький літописець зауважує: *Обьдєржащю Кыєвь Ярославу* [Всеволодичу. — *Ред.*] *бояриномъ своимъ Єйковичємь Дмитромъ* (688). Думаємо, що "мати городів руських" була передана Батиєм суздальському князеві саме з тим, щоб перешкодити утвердитися в місті Данилові. Можливо, що вимога Мауці була своєрідним нагадуванням Данилові про бажаність його приїзду до Сараю за "ярликом" на Галицько-Волинське князівство, що вчинили на той час уже майже всі головні руські князі.

Бысть [Данило. — *Ред.*] ***въ печали велици, занє не утвердилъ бѣ землѣ своєя городы*** (688) — ідеться про цілеспрямоване будівництво князем укріплених міст і фортець на випадок відбиття іноземної агресії, в даному разі — татарської. Цими словами Данило відкриває свій намір протистояти новому вторгненню монголо-татарських військ. Князь применшив власні зусилля: на середину 40-х рр. рубежі Галицько-Волинського князівства мали добре організовану і продуману захисну систему. В 30-х рр. було укріплене Дністровське Пониззя, де зміцнили фортифікації м. Бакоти й звели замок Каліус. На західних рубежах збудували фортеці Влодаву, Андріїв, Тернаву, Бусовно, Охожу. На Волині зведено першокласні фортеці Крем'янець, Данилів і Холм, яких не змогли здобути обладнані облоговими машинами полчища Батия. Однак найвразливіший з огляду на ординську загрозу східний кордон було зміцнено ще недостатньо (Котляр. Формирование. С. 147—165).

Напевне, подорож Данила до Орди була не першим його дипломатичним контактом з монголо-татарськими ханами. Плано Карпіні повідомив, що перед тим Василько Романович "посилав туди [до Сараю. — *Ред.*] своїх послів, які вернулися до нього і брата його Данила з охоронною грамотою для проїзду до Батия для пана Данила" (Карпини. С. 44). 26 жовтня Данило вирушив в Орду (Грушевський. III. С. 65).

И прійдє [Данило. — *Ред.*] ***к Переяславлю, и срѣтоша и татаровє*** (688). Недвозначна вказівка на те, що сарайські політики вирішили не тримати удільного руського князя у Переяславі. Там сидів, певно, ординський баскак. Як видно з наступного фрагмента літопису, за Переяславом на південь починався степ, де кочувала одна з татарських орд.

Оттуда жє єха къ Куремьси (688). Полководець Батия Куремса, якого Карпіні іменує "молодшим серед татарських вождів" (деякі джерела називають його "темником" — командувачем корпусу з 10 000 воїнів) постійно перебував з ордою у причорноморських степах — на місцях зігнаних і частково знищених монголо-татарами половців.

Оттуда жє [Данило. — *Ред.*] ***болма нача скръбити душєю, видя бо обладаньны діаволомъ...*** (688). У філіппіці проти язичництва, що починається цими словами, літописець-християнин викриває "поганські" забобони взагалі. Перелік їх є звичним для творів християнських полемістів проти слов'янського язичництва починаючи з XII ст.

Оттуда жє [Данило. — *Ред.*] ***прійдє къ Батыєви, на Волгу*** (689) — до столиці Золотої Орди, м. Сараю-Бату (що називалося так на відміну від збудованого поблизу наступником Батия Берке Сараю-Берке). Руїни Сараю-Бату (Старого Сараю, як звичайно іменують його історики) лежать на місці с. Селітренного, недалеко від Астрахані. Посол французького короля Людовіка IX до Орди в 1253—1255 рр. Віллем Рубрук свідчив: "Сарай і палац Батия знаходиться на східному березі" [Волги. — *Ред.*] (Рубрук В.

С. 168). Археологами розкопані рештки Батиєвої столиці. Сарай-Бату був великим і багатим ремісничо-торговим містом. У ньому працювали ремісники з підкорених Батиєм руських земель, а також з Середньої Азії, Кавказу, Криму й навіть Єгипту (Греков и Якубовский. С. 152 та ін.).

Братъ твой [Данила. — *Ред.*] ***Ярославь кланялъся кусту, и тобѣ кланятися*** (689). Від усіх руських князів, що прибували до Батия, вимагалось, щоб вони пройшли до ханського намету між кострищами (очистились вогнем), поклонилися кущеві, ідолам, вогню, сонцю (Полубояринова. С. 9), тобто виконали звичайні для монголів-язичників обряди. Данило був не єдиним крупним руським князем, що приїхав до Сараю по свою "отчину". Оголошений монголами загальноруським великим князем Ярослав Всеволодич 1243 р. уперше побував в Орді, а під 1245 р. Суздальський літопис повідомляє: "Того ж лѣта великый князь Ярославъ и с своєю братью и с сыновци поеха в татары к Батыеви" (Лавр. Стб. 447). У тому ж році до Сараю приїхали і чернігівські князі на чолі з ворогом Данила Михайлом Всеволодичем. Новгородський третій літопис відкриває причину цього своєрідного з'їзду князів у Орді: "В лѣто *6754* [1246 р. — *Ред.*]... великій князь Ярославъ Всеволодовичь... началъ дань давать въ Златую орду" (ПСРЛ. Новгородские летописи. Т. 3. С. 220). Літописна дата потребує корегування: Ярослав уже не вернувся додому після других відвідин Орди, померши восени 1246 р., коли їхав від великого монгольського хана Гуюка. Певно, сплата данини Ярославом в Орду почалася після першої його поїздки до Сараю 1243 р. Саме тоді формувалася система управління під рукою Орди давньоруськими землями і встановлення данницьких стосунків. До того часу належать і часткові переписи населення в деяких південноруських князівствах: Київському й Чернігівському (Каргалов. С. 138).

Визивні слова "*человѣка Сънъгура*" (половчанина з свити Ярослава) стосовно того, що Данилові доведеться поклонитися кущеві, раз кланявся Ярослав, виглядають провокацією, спрямованою на те, щоб підбурити галицького князя відмовитися від виконання язичницького обряду і тим самим поставити його під загрозу смерті. Наступна розповідь літописця про вбивство Михайла Всеволодича — найкращий доказ тому. З мемуарів Карпіні можна зробити висновок, що Ярослав Всеволодич і ближні до нього князі інтригували в Сараї проти Данила Романовича, але не досягли успіху. Карпіні повідомляє, що син Ярослава Всеволодича, не названий ним на ім'я, "мав при собі одного воїна з Русі, на ім'я Сангор", родом половчанина (Карпини. С. 61). Так Ярослав прагнув знищити свого головного суперника в боротьбі за загальноруську першість, навіть під егідою монгольських ханів, але став жертвою власних підступів. Батий прийняв Данила ласкаво і не зажадав від нього виконання принизливих для християнина язичницьких татарських обрядів.

Данило! Чему еси давно не пришелъ... (689). Ці слова Батия підтверджують нашу думку, що слова "дай Галич!" мали на меті не передання стольного града Галицької землі іншому князеві, а лише вимогу поставити Галицько-Волинське князівство під зверхність Золотої Орди, як це зробили на той час усі інші головні руські князі.

Ярослава великого князя Суждальского зелієм умориша (689–690). Інші давньоруські літописи також коротко повідомляють про загибель Ярослава від отрути, наводячи єдину причину: "клевета" (обмова) на нього з боку якогось Федора Яруновича. Софійський перший літопис твердить, що Ярослав Всеволодич "обаженъ бо бысть Феодоромъ Яруновичемъ царю [монгольському імператорові. – *Ред.*]. И многы дни претерпѣвъ,.. преставися ... в Ордѣ нужною смертью" (ПСРЛ. Т. 5. С. 186). Насправді, Ярослав помер восени 1246 р., "ида от Канович" – з Орди, за наказом великого хана Гуюка, він поїхав до Монголії. Історики одностайні в тому, що Ярослав став жертвою незгод між великим ханом (імператором, як називають його західноєвропейські хроністи і мандрівники до Монголії) і Батиєм.

У кожному окремо взятому випадку загибелі того чи іншого князя в Орді була, певно, якась конкретна причина чи принаймні привід до вбивства. Однак у початковий період свого панування на Русі ханська влада прагнула до винищення сильних і непокірних князів, щоб обезголовити й зламати опір народу, задушити методом терору суспільно-політичне життя взагалі (Полубояринова. С. 9–10). Проникливий Плано Карпіні зрозумів це: "Їх [ординських правителів. – *Ред.*] задум полягає в тому, щоб їм одним панувати на землі, тому вони вишукують випадки [приключки. – *Ред.*] проти знатних осіб, щоб убити їх" (Карпини. С. 55). Напевне, Ярослава отруїли як прибічника Батия в столиці Монголії Каракорумі (Насонов А.Н. Монголы и Русь. С. 31–32). Як згадує Карпіні, вдова великого хана Угедея ханша Туракіна отруїла Ярослава Всеволодича, "щоб вільніше й остаточніше заволодіти його землею" (Карпини. С. 57). В науці існує таке пояснення насильницької кончини суздальського князя. Папський престол через Карпіні запропонував Ярославу переговори, на що останній відповів згодою. На думку Б.Я. Рамма, переговори з папою Інокентієм IV успішно просувалися вперед, "в грудні 1245 або на самому початку 1246 р." суздальське посольство було відіслане до Ліона, де тоді була папська резиденція (Рамм. С. 162–164). Можливо, Федір Ярунович повідомив татар про ці таємні переговори Ярослава з папою.

Михайла, князя чернѣговьского, не поклонившюся кусту съ своимъ бояриномъ Феодоромь, ножемь заклана быста (690). Історики гадають, що однією з справжніх причин мученицької смерті Михайла був розбрат між руськими князями, які в Сараї та Каракорумі прагнули звести між собою рахунки монгольськими руками. З Галицького літопису відомо, що близько 1245 р. Михайло "*еха Батієвы, прося у него волости своей*" (680). З цього повідомлення не ясно, чого саме хотів Михайло: підтвердження володіння Чернігівським князівством чи відібрання на його користь київського великокнязівського престолу у Ярослава Всеволодича. Адже в 1236–1238 рр. Михайло володів Києвом. Дату смерті Михайла точно зазначає Суздальський літопис: 20 вересня 1246 р. (Лавр. Стб. 471).

Бывшю же князю [Данилові. – *Ред.*] ***в нихъ*** [монголів. – *Ред.*] ***дней 20 и 5, отпущенъ бысть и порученна бысть земля его ему, иже бяху с нимъ*** (690). Тобто, Батий видав Данилові ярлик на Галицько-Волинське князівство. Ціною приниження, визнання себе "холопом" Батия і сплати данини, напевне, одноразової, Данило Романо-

вич зумів зберегти цілісність держави і зміцнити свою владу й міжнародний авторитет. Проте йому довелося відмовитись від претензій на київський великокнязівський престол. Час перебування Данила в Сараї, найвірогідніше: грудень 1245 — січень 1246 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 33).

Історики, як мовилося, здавна відзначають краще, порівняно з іншими руськими землями, становище Галицько-Волинської Русі під зверхністю Золотої Орди. "Ми не знаємо насправді умов договору, укладеного між Батиєм і Данилом, — писав Д.І. Зубрицький майже півтора століття тому, — але відносини його до Орди були зовсім іншими, ніж задніпровських руських князів...". Тоді як північноруські князі повинні були постійно їздити до Сараю, аби затверджувати свої володільницькі права, ні сам Данило, ні його нащадки не робили цього після 1245 р. "У володіннях Романовичів не було ні перепису, ні подушного податку, ні баскаків, ні рекрутського набору [як в інших руських землях. — *Ред.*], і всіма тими свободами зобов'язана була наша батьківщина Даниловій доблесті й розпорядливості" (Зубрицкий. С. 156—157). Сучасна наука погоджується з цією думкою, додаючи до аргументів Д.І. Зубрицького певну сприятливість міжнародних відносин для антитатарської політики Данила.

Однак і потім у науці дискутувалася проблема подальшого статусу Галицько-Волинського князівства щодо Орди. "На яких умовах склалися відносини, точно не знаємо; як з пізніших даних видно, галицько-волинські князі були зобов'язані висилати своє військо на походи Батия, а інколи платити данину ("татарщину". — Крип'якевич. С. 99). Однак ці свої слова І.П. Крип'якевич проілюстрував прикладами з Волинської частини нашого літопису за 70-ті рр., коли ні Батия, ні Данила вже давно не було серед живих.

Взагалі, становище руських князів у Золотій Орді та Монголії було принизливим. Карпіні зауважив: "Ми бачили при дворі імператора [в Каракорумі. — *Ред.*], як знатний муж Ярослав [Всеволодич. — *Ред.*], великий князь Русії, а також син царя й цариці грузинської,.. не мали від них [монгольських правителів. — *Ред.*] жодної належної шани" (Карпини. С. 34). Як і іншим руським володарям, Данилові довелося стати на коліна перед Батиєм і пити кумис. Цей напій викликав особливу огиду в руських людей, вважаючися гріховним (певно, тому, що це був улюблений напій загарбників-язичників). Посол французького короля Людовіка IX в 1253—1255 рр. до Золотої Орди й Монголії Віллем Рубрук звик до кумису під час своїх блукань у азіатських степах і навіть дивувався з такої відрази: "Руські, греки й алани, що прагнуть міцно берегти свій закон, не п'ють його [кумис. — *Ред.*] і навіть не вважають себе християнами, коли вип'ють" (Карпини. С. 75).

Бысть же вѣдомо странамъ приходъ его всѣмъ с Татаръ, яко Богъ спаслъ его (690). Літописець справедливо високо оцінив міжнародні наслідки поїздки Данила до Орди. Його авторитет незмірно піднісся в європейському світі, і це одразу ж далося взнаки в стосунках з Угорщиною — одними з найважливіших тоді для Галицько-Волинської Русі.

Тоє же зимы Кондратъ присла посолъ по Василка рече: "Пойдемъ на ятвязѣ..." (690). Ці слова свідчать, що Данила тоді не

було вдома: він ще не вернувся від Батия. Грушевський відносив похід на ятвягів на початок 1246 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 33). Все коротке повідомлення про цей похід є вставкою до розповіді про повернення Данила з Орди. Перед тим у Ленчиці (Польща) Василько зустрівся з Конрадом Мазовецьким, щоб забезпечити Галицько-Волинське князівство із Заходу. Крім того, Василько прагнув порозуміння польських князів між собою і, головне, — встановлення приязних стосунків з краківським князем, щоб той відмовився від дальшої підтримки Ростислава Михайловича (Włodarski. S. 131).

В то же лѣто присла король угорьскый вицькаго, рєка: "Поими дъщеръ мою за сына своєго Лва" (690). Логічно вважати, що Бела IV прислав посла зразу ж по тому, як дізнався про щасливе повернення Данила з Орди. Отже — не раніше літа—осені 1246 р. Літописець прекрасно розумів причини, що спонукали угорського короля до нав'язання союзних стосунків з Данилом: "*Бояшє бо ся єго, яко былъ бѣ у Татарєхъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры єго*". Це визнав і Бела IV в листі до папи Інокентія IV (Fejer. T. IV, 2. P. 220, 221). Існує ще одне вагоме пояснення намагання угорського короля владнати стосунки з Галицько-Волинським князівством: Бела IV весною 1246 р. розпочав війну з Австрією й, природно, бажав забезпечити свій тил (Грушевський. III. С. 66—67).

Цей лист короля до папи, що має лише число — 11 листопада, але не позначення року, став не так давно предметом дослідження угорського історика Т. Сенги. Він відніс його до 1247 р., виходячи з аналізу подій, що передували написанню того листа. Вчений вважає, що по успішному поверненні Данила Романовича від Батия й поразці угорського війська від галицько-волинського князя Бела IV полишив намір поширити своє панування на Галич і Галицьку землю. Т. Сенга думає, що шлюб Лева Даниловича й Констанції відбувся 1246 р. (Senga T. Bela külpolitikaja es IV iince papanoz intezett "Tatar-levele").

"Вицький" — певно, угорський придворний урядовець. У першому виданні Іпатіївського зводу слово пояснено від польського "witeczny, witez" (ПСРЛ. Т. 2. СПб., 1843. С. 185, прим.). Пояснення, на наш погляд, сумнівне, але поки що, здається, лінгвісти не запропонували вірогіднішого.

Курилъ бо бѣ митрополитъ идяшє посланъ Даниломъ и Василкомъ на поставлєніє митрополье руское (690). Не зважаючи на існування Київської, Данило Романович вирішив заснувати загальноруську митрополію в Галицько-Волинському князівстві, що незмірно б піднесло авторитет князя і офіційно зробило б його першим серед давньоруських володарів. Справу полегшувала та обставина, що митрополича кафедра, яка до того знаходилась у Києві, залишалася не заміщеною з часу монгольської навали на стольний град Русі. Надісланий 1237 р. з Нікеї, де тоді перебував вигнаний хрестоносцями з Константинополя в 1204 р. візантійський патріарх, грек Йосиф (НПЛ. С. 285) після здобуття і розорення Києва монголо-татарськими загарбниками більше не згадується (втік додому чи загинув). Ще раніше, 1222—1223 рр. галицький єпископ Асаф, що мав резиденцію в Угровську, спробував на власний страх і ризик сісти на митрополичу кафедру — "*ступи на столъ митрополий и за то свръжєнъ бысть съ стола своєго*" — єпископія була переведе-

на до Холма і "поставлен бысть Иван пискуп князем Даниилом". Якщо врахувати, що в 1240–1242 рр. Данило Романович поширив свій вплив на Київ, то він, природно, зайнявся справами ідеологічними і на власний розсуд вибрав митрополита на ім'я Кирило, поза сумнівом, русина за походженням. Навесні 1242 р. цей Кирило згадується галицьким літописцем як митрополит, однак de facto: тоді він ще не був затверджений нікейським патріархом (щоправда, в 1240–1244 рр. у Нікеї патріарха не було). Лише 1246 р. Кирило надсилається князем до Нікеї, де його затвердження, як можна судити з контексту літописної розповіді, пройшло без жодних труднощів (Грушевський. III. С. 67, 267).

Бывшю єму у короля... (690). Політик з голови до ніг, Данило використав суто, здавалось би, конфесійну подорож Кирила до Нікеї, аби владнати стосунки з угорським королем. Судячи з логіки літописної оповіді, Кирило завітав до Бели IV ще на шляху до Нікеї. Зацікавлений у шлюбі королівни з спадкоємцем галицько-волинського князя, "*убѣди и* [Кирила. – *Ред.*] *король словы многыми, дары увєщєваа, яко: "Провєду тя у Грєкы с вєликою чєстію, ащє сътворить Данилъ съ мною миръ*" (690). Час подорожі Кирила до Бели IV припадає, мабуть, на пізню осінь–зиму 1246 р., а повернення з Нікеї, де він, природно, повинен був пробути певний час, аби добитися від патріарха Мануїла II й імператора затвердження на митрополичій посаді – на перші місяці 1247 р. Тому істориками висловлювалася думка, що шлюб Лева Даниловича з королівною Констанцією стався не пізніше літа 1247 р.: так виходить з логіки літописної оповіді.

Данилъ пойдє, поємь сына своєго Лва и митрополита, и идє къ королєви и въ Изволинъ, и поя дъщеръ єго сыну си женѣ; и отдасть єму ятыа бояры, єжє Богъ въдасть въ руци єго, одолѣвшю єму съ братомъ у Ярославля (691). В угорському м. Ізволіні (Д.І. Зубрицький робить примітку: по-німецькому це місто зветься Altsohl. Зубрицкий. III. С. 150) відбулося передання знатних угорських полонених, захоплених Данилом 1245 р. То був вияв доброї волі, що скріпив союзницьку угоду, своєрідною печаткою якої став той династичний шлюб. Шлюб Констанції з Левом засвідчений і угорським джерелом (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. T. 4. P. 13).

Б. Влодарський відзначив, що добрі стосунки між руськими і мазовецькими князями беруть початок в часи Конрада I і з тієї пори надовго не уривалися. Багато в чому вони ґрунтувалися на династичних взаєминах. Конрад I одружився з Агафією, дочкою Святослава Ігоревича, котрий деякий час (1206–1208, 1210–1211 рр.) княжив у Володимирі-Волинському. Сини Конрада I одружилися з руськими князівнами, напр., Болеслав з Переяславою (Balcer. S. 289, 313; Włodarski. Alians. S. 611). Цю думку поділяв і Баумгартен [Табл. XI, 8]. Однак думка щодо одруження Земовита з дочкою Данила Романовича не має підтверджень у джерелах.

Умрє князь вєликый лядьскый Кондратъ... (691). Мазовецький князь Конрад помер 31 серпня 1247 р. Конрад залишив по собі Мазовію Болеславу, а Куявію – Казимиру. Неясною є доля третього сина Земовита, як в останні роки життя батька, так і в перші роки по його смерті (Paszkiewicz. S. 204). Коментатор Я. Длугоша А. Семкович не виключав можливості того, що близько 1245 р. Конрад I дав Земовиту во-

лодіння в Мазовії (Semkowicz. S. 267). А Г. Пашкевич, виходячи з того, що після кончини Конрада I Казимир захопив Ленчицю, Серадз та інші міста, що раніше були начебто під владою померлого, припустив, що якраз ті міста могли дістатися молодшому серед братів (Paszkiewicz. S. 205). Тоді Земовит мав близько 23 років.

Коли Конрад I в 1247 р. помер, Данило брав участь у погодженні земельних суперечок між його синами — Б. Влодарський вважав, що старший Болеслав діяв згідно з настановами Данила (Włodarski. Alians. S. 612). Галицько-Волинський літопис свідчить, що, коли Болеслав тяжко захворів, він передав престол Мазовії Земовиту за порадою Данила.

По томъ же сынъ его умре Болеславъ мазовецькый князь, и въдасть Мазовешь брату своему Сомовитови, послушавь князя Данила: бѣ бо брату чада его за нимь, дъщи Александрова, именемь Настасіа (691). Західні джерела свідчать, що Болеслав сконав між березнем і груднем 1248 р. (Balzer. P. 287). Цю дату приймає й М.С. Грушевський (Хронольогія. С. 34). Б. Влодарський подає іншу дату смерті Болеслава: кінець 1248 чи початок 1249 р. (Włodarski. Alians. S. 613). Анастасія була дочкою родича й суперника Данила белзького князя Олександра, між 1244 і 1247 рр. вона вийшла заміж за Болеслава I Мазовецького (Baumgarten. Tabl. XIII, 4. P. 56).

Коментуючи це повідомлення галицького літописця, Г. Пашкевич зауважив, що, напевне, Болеслав давно хворів, якщо про це дізналися на Русі й підтримали зручного для Данила кандидата на мазовецький престол (Paszkiewicz. S. 208). О. Бальцер припускав, що Земовит по смерті батька дістав Черськ (Balcer. S. 312). На підтвердження цього можуть бути акти Земовита, котрий, успадкувавши Мазовію після Болеслава, постійно називав себе князем мазовецьким і черським. На думку Г. Пашкевича, Земовит міг одержати Черськ із землею до 1246 р. Тоді йому вже виповнилося, мабуть, 22 роки — в тому віці його старші брати Болеслав і Казимир одержали від батька відповідно Сандомир і Куяви (Paszkiewicz. S. 208).

Казимир же одразу по смерті Болеслава розширив свої володіння, утримавши ті землі, які захопив по кончині батька. Напевне, між ним і Земовитом була укладена компромісна угода, і старший брат одержав-таки частину мазовецької спадщини. У квітні 1249 р. після зустрічі з Казимиром Земовит вернувся до Мазовії, а в грудні того року брати зустрілися в Іновлодзі знову для погодження спірних питань. У зустрічі, певно, у ролі арбітра взяв участь краківський князь Болеслав Соромливий (Paszkiewicz. S. 208—209). Кревність, а також зобов'язаність Романовичам військовою допомогою ставила Земовита Мазовецького в залежність від них, про що йому прямо заявили Данило з Васильком: "*Добро видєлъ єси отъ наю, [и] изыди с нами на ятвязѣ; и у Болєслава помочь поясто*" (691).

Романовичі кілька років перед тим підтримували Конрада Мазовецького проти Болеслава Соромливого. Коли Конрад незадовго до смерті зібрався у похід на Малопольщу, йому завадили ятвяги, що вдарили по його володіннях (МРН. Т. III. Р. 679). Тоді Конрад взимку 1246/1247 р. покликав у виправу проти ятвягів Василька, але випав глибокий сніг, що перешкодив кінноті рухатися. Довелося повернути з півдороги, з р. Нури.

Напередодні нового походу Конрад і помер. Похід у Ятвязьку землю був конче потрібний Романовичам, бо агресивні ятвязькі князьки часто-густо шарпали західні й північні кордони Галицько-Волинського князівства. Можливо, цих набігів, часом масштабних, і боявся І. Плано Карпіні (Пашуто. С. 280–281); він повідомляє, що литовці "часто і таємно, наскільки могли, робили набіги на землі Русі", особливо в тих місцях, якими він проїздив (Карпини. С. 45). Не лише Карпіні, а й більш обізнані європейські хроністи здебільшого не робили різниці між ятвягами і литовцями.

З розповіді Галицького літопису виходить, що Земовит здобув Мазовію перед походом на ятвягів, про який розповідає далі літописець. Історики підкреслюють спокійний характер зовнішньої політики Земовита, що особливо вигідно виглядала на тлі авантюристичної вдачі й діяльності його старшого брата Казимира. Протягом усього панування у Мазовії Земовит був у близьких стосунках з Романовичами, а також з володарем Малопольщі Болеславом Соромливим, докладав зусиль до порозуміння з хрестоносцями. А якщо й брав участь у походах на ятвягів, то лише тому, що його схиляв до того Данило Романович (Paszkiewicz. S. 210–211).

И сняшася у Дорогичинѣ и пойдоша; и прєйдоша болота и найдоша на страну ихъ (691). Найпівнічнішим містом Волині на її західному рубежі був Дорогичин, розташований на високому правому березі Західного Бугу. Вперше згаданий у Київському літописі під 1142 р., Дорогичин досяг розквіту в часи правління Данила Романовича, коли складався з добре укріпленого дитинця й розвинутого ремісничо-торгового посаду. Поширена в літературі думка Длугоша, ніби то було місто ятвягів, не має жодних підстав. Дорогичин стояв на кордоні з Ятвязькою землею. Саме з цього порубіжного міста Данило і його наступники чинили походи на ятвягів (Дашкевич. С. 71; Котляр. Формирование. С. 66–67). Оскільки похід на ятвягів стався, як видно з контексту літописного повідомлення, уже по смерті Болеслава Мазовецького, його слід датувати кінцем 1248 – початком 1249 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 34). Похід мав статися взимку, коли замерзли багнища на кордоні з Ятвязькою землею, які подолало з'єднане русько-польське військо.

Пріехаша злиньци и събрася вся земля ятвязьскаа (691). То був час загострення стосунків Галицько-Волинського князівства з ятвягами: далося взнаки загальне послаблення руських земель та військ унаслідок монголо-татарської навали. Ятвязькі племена, що стояли тоді на пізній стадії розвитку родоплемінного ладу, т. зв. військової демократії, посідали тоді лісисті й багнисті басейни Західного Бугу й Нарева. Вони переживали тоді політичне й соціально-економічне піднесення. "Злиньци" у покажчику до вид. Летопись по Ипатскому списку (СПб., 1871. С. 539) помилково пояснюється як "племя ятвязьке". Однак у волинській частині нашого літопису читаємо: "*Володимєръ посла съ своєю ратью... Вълодъслава... и взяша Злину*" (735), звідки виходить, що "злиньци" – жителі міста тієї ж назви.

Ляхомъ же острожившимся... крѣпко борущимъ, и сулицами мєчюще и головнями, яко молніа идяху, и камєніє яко дъждь съ нєбєсь идяще (691). Запис кидає світло на деякі особливос-

ті воєнного мистецтва польського війська. Чекаючи нападу ятвягів, польські воїни збудували укріплення ("острог"). Відбиваючи атаку ятвягів, вони не лише кидали у ворогів легкі метальні дротики (сулиці), а й використовували метальні машини, в які закладали каміння й запалені головешки.

Посла Сомовитъ моляся: "Пришлѣта ми стрєльци" (691–692) – виходить, що в галицько-волинському війську були спеціальні загони стрільців. Це місце звичайно розуміють, як прохання прислати лучників (див., напр.: Памятники. С. 317). Однак з наступних рядків видно, що надіслані Данилом стрільці завдали величезних втрат ятвягам, по суті, відбивши ворога від польського "острога". Тому є підстави гадати, що на допомогу Земовитові був надісланий загін, озброєний "рожанцями": самострілами (арбалетами). Про те, що арбалети були на озброєнні галицько-волинського війська, свідчить продовження розповіді Галицького літопису про цю кампанію Данила.

Лазорєви же назадѣ бы[в]шю с половци (692). Використання половецької орди, прибулої з Угорщини, свідчить про велику масштабність походу Романовичів у Ятвязьку землю. Тому важко погодитися з не раз висловлюваною в дореволюційній літературі думкою, ніби цей захід був рядовим; як писав Д.І. Зубрицький, "це був, просто кажучи, напад, заради здобичі чи відомщення, нашим літописцем докладно описаний, що не мав, утім, жодних важливих наслідків" (Зубрицкий. С. 160). Насправді низка походів Романовичів у межі землі ятвягів істотно зміцнила західні й північно-західні кордони Галицько-Волинського князівства.

Каза Данило съсѣдати воємь своимъ; въсѣдшє же пойдоша, и умякчиша сєрдца ятвязємь, узрѣвшє крѣпость рускую и лядьскую (692). Данило з Васильком, боярами і кінними дружинниками мужньо билися, мов прості ратники, в пішому строю, чим справили сильний психологічний вплив на ятвягів ("умякчиша сєрдца" в даному контексті слід перекласти, як "налякали").

Поганымъ же єсть тѣснота: дєряждьєє обычай єсть на брань (693). У виданні Галицько-Волинського літопису 1871 р. (с. 539) слово "дєряждьєє" пояснено як частокіл з терну. У російському перекладі (Памятники. С. 319) це місце переведено неточно і занадто загально: "поганим... є звичною битва у лісі".

Два варьва убієна быста, трєтієго жива яша рукама... (693) – у цьому місці літописець чомусь назвав ятвяга не "поганином", як звичайно, а вжив грецьке слово "варвар".

Наутріа же пригнавшимъ к нимъ прусомъ и борьтомъ (693). Борти, мабуть, якийсь споріднений з пруссами малий народ. Вони ще раз згадуються в Галицько-Волинському літописі, й знову вкупі з пруссами.

Щити же ихъ яко заря бѣ, шєломи же ихъ яко солнцю въсходящю... Данилови же на кони сѣдящю и воя рядящю (693). Вражаюча картина шикування галицько-волинського війська буквально на очах ворога, що оточував його. Впадає в око прекрасне озброєння і захисні обладунки (списи, арбалети, шоломи) воїнів, а також полководни-

цьке вміння Данила Романовича, що вміло й енергійно переформував для битви ратників, не зважаючи на загрозу щомиттєвого ворожого нападу. Не дивно, що прусси з ятвягами відмовилися від наміру атакувати таке сильне, дисципліноване й винятково боєздатне військо: "*можєтє ли... на сію рать дръзнути?*" (693).

И пѣсь славну пояху има (693). Одне з кількох свідоцтв галицького літописця на користь того, що при дворі Романовичів жили співці — складачі пісень чи балад на взірець західноєвропейських трубадурів (згадаймо Митусу). Таку думку, здається, підтверджує продовження цих слів: "*И прійдоста съ славою на зємлю свою, наслѣдивша путь отца своєго, вєликого [князя] Романа, ижє бѣ изострился на поганьа, яко лєвъ...*" (693—694), що є мало не повторенням першої статті Галицького літопису з похвалою князеві Роману Мстиславичу, яка, як доведено фольклористами, є уривком народної пісні.

Присла король угорьскый къ Данилу, прося єго на помощь: бѣ бо имѣ рать на бой с нѣмци (694). Приймаємо аргументацію М.С. Грушевського, який датував заклик угорського короля до Данила і похід галицько-волинського князя до Угорщини кінцем 1248 — у крайньому разі, початком 1249 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 34—35). Ладнаючи стосунки з Данилом 1246 р. після Ярославської битви і відмовившись на деякий час від власних претензій на Галицьку землю, у зв'язку з чим він вивів з політичної гри на Русі свого зятя Ростислава, Бела IV розраховував на Романовичів у своїх планах загарбати Австрію. Навесні 1246 р. почалася угорсько-австрійська війна (Włodarski. S. 132). У червні 1246 р. австрійський герцог Фрідріх II Бабенсберг загинув у боротьбі з Угорщиною на р. Лейті, за середньовічною легендою — навіть від руки "руського короля", виходить, що Данила, до якого той титул став прикладатися пізніше (Annales S. Pantaleonis Coloniensis. P. 541). З ім'ям Данила впевнено пов'язала смерть Фрідріха II компіляція XVII ст. — Густинський літопис (Густинская летопись. С. 341). Насправді Данило не брав участі в битві на Лейті. Однак не виключено, що галицько-волинська поміч була тоді надана угорському королеві.

Не ясно, які плани переслідував Данило, встряваючи в середньоєвропейські справи. Як гадав І.П. Крип'якевич, князь міг уже тоді виношувати задум посадити одного з синів на австрійський престол, "щоб в час загрози від ординців мати тут резерв для князівської сім'ї" (Крип'якевич. С. 100). Однак це припущення не спирається на свідчення джерел. Можливо, Данило йшов на дальше зближення з Белою IV, аби забезпечити собі тил в майбутній боротьбі з Ордою (Włodarski. S. 132).

Фрідріх Бабенсберг не залишив спадкоємця. Тому Австрія, як порожній, виморочний лен, мала відійти до сюзерена герцога, германського імператора Фрідріха II. Однак папський престол, що ворогував з імператором, противився переходові Австрії під владу останнього, що незмірно посилило б Фрідріха II. Тому, коли на початку 1247 р. Бела IV повідомив папу Інокентія IV про свій намір заволодіти Австрією, папа пообіцяв йому свою підтримку. Данило Романович також висловив зацікавленість в австрійських справах. 1248 р. у Братиславі відбулася нарада, в якій галицький князь і Бела IV обговорювали з імператорськими послами долю Австрії (Флоровский А.В. Чехи и восточные славяне. С. 213). Та поки Бе-

ла IV збирався з силами, папа обрав серед можливих претендентів на австрійський престол племінницю покійного Бабенберга Гертруду, що була одружена з баденським маркграфом Германом. Ображений на папу, що зрадив даному йому слову, Бела IV протягом 1248–1250 рр. вчинив кілька нападів на австрійські землі, та не мав успіху (Грушевський. III. С. 74). Поза сумнівом, ці події відбиті в дещо загальній оповіді галицького книжника:

Идє [Данило. – *Ред.*] ***єму*** [Белі IV. – *Ред.*] ***на помощь и прійдє къ Пожгу*** [Пресбург: німецька назва Братислави. – *Ред.*]. ***Пришли бо бяху послы нѣмєцкіє къ нєму, бѣ бо царь*** [германський імператор. – *Ред.*] ***обдержалъ Ведень*** [виправлено помилку Хлєб. списку: одержал один. – *Ред.*], ***землю Ракушьску и Штирьску; герцюкь бо*** [Фрідріх Бабенберг. – *Ред.*] ***уже убієнъ бысть*** (694). Ці події могли статися до середини 1249 р., коли Гертруда з Германом баденським заволоділа Віднем (Грушевський. Хронольогія. С. 34). Втім, щодо самого Данилового походу Грушевський пропонує 1248 р. (Хронольогія. С. 35), Дашкевич (С. 48) – 1249 р.

Нѣмьци же дивящюся оружію татарьскому: бѣша бо конѣ въ личинахъ и въ коярехъ кожаныхъ, и людіє въ ярыцѣхъ, и бѣ полковъ єго свѣтлость велика, отъ оружіа блистающюся (694). Данило перейняв у монголо-татар легкі захисні обладунки, зроблені з товстої (бичачої) шкіри з металевими накладками. Шкіряні шоломи ("личины") захищали голову коня, а важка попона – тіло. Так само й вершники були в легких і міцних шкіряних латах – "ярицах". У російськомовному перекладі це слово невірно витлумачено, як "кольчуга" (Памятники. С. 23). Разом з тим князі, бояри і старші дружинники носили металеві панцирі на зразок західноєвропейських лат.

Бѣ бо конь подъ нимь дивлению подобєнъ, и сѣдло отъ злата жьжєна,... кожухъ же оловира грецького... и сапози зеленого хъза шити золотомъ (694) – найбільш детальний у давньоруському літописанні опис парадного похідного одягу князя. Оловір – заткана золотом шовкова тканина; хьз'ь – сап'ян.

И прійдє в домъ свой (695). Ідеться про повернення Данила з австрійської кампанії. Цей перший похід князя до Австрії досі мало відомий вченим. Зберігають своє значення скептичні слова Д. Зубрицького, мовлені ним понад 130 років тому: "Про діяння князя галицького в Австрії не згадують наші літописи, але з Німецької історії відомо, що Бела в тому році [за уточненою хронологією, 1249 р. – *Ред.*] немилосердно розоряв Австрійські області; а в цих подвигах сприяв йому, без сумніву, князь наш, і вернувся додому без жодної користі для батьківщини, окрім слави" (Зубрицкий. С. 162). Однак до війни з імператором Фрідріхом справа тоді не дійшла. У Пресбурзі Бела IV зустрівся з послами імператора, владнавши конфлікт (Włodarski. S. 140).

Изгна Миндогъ сыновца своєго Тєвтивила и Єдивида, пославшю єму на войну єю съ вуємь своимъ на войну съ Выконотомъ, на Русь, воєвати къ Смоленьску (695). Грушевський здогадно датує цей епізод і наступне втручання Романовичів у литовські справи 1248 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 35). З ним солідаризувався

Б. Влодарський (Włodarski. S. 140). Однак з послідовності викладу нашого літописця здається більш вірогідною дата — 1249 р.

"У цей час, однак, у самій Литві назрівали події, що вельми ускладнили литовсько-руські стосунки. Ці події не раз вивчались історикам,... вони на короткий строк виявляють, в яких важких зовнішньополітичних умовах відбувалося зміцнення литовської монархії. Литва пізно вийшла на міжнародну арену: її все тісніше оточували феодально розвинуті країни, уряди яких побоювалися підсилення нової, до того ж язичницької держави" (Пашуто. Образование. С. 377). Можна загалом погодитися з такою синтетичною картиною обставин виступу Литви на міжнародну сцену, та не слід забувати, що вона не була лише страждаючою стороною. Навпаки, Миндовг і його уряд проводили агресивну зовнішню політику, й епізод з вигнанням жемайтських князів якнайкраще це ілюструє.

Вигнавши Тевтивіла, Едивіда й Викінта, Миндовг, "щоб здихатися", їх відправив на Русь, пожалувавши в держання те, що вони там здобудуть мечем (Пашуто. Образование. С. 377). Коротке повідомлення Суздальського літопису під хибною датою 1248 р.: Тое же зимы у Зупцева [Зубцова. — *Ред.*] побѣдиша литву Суждальскыи князь" (Лавр. Стб. 448) розкривається свідченнями Воскресенського (Воскр. С. 159), Московського кінця XV ст. (Моск. С. 141) і новгородських літописів. "Похід жемайтських князів зачепив полоцько-вітебські землі й північну частину Смоленщини. Наштовхнувшись на об'єднані дії суздальських, московських, тверських та інших військ, литовські князі були розбиті біля Зубцова" (Пашуто. Образование. С. 377), міста у горішній течії Волги.

До цього часу стосунки Галицько-Волинського князівства з Литовським, що набирало силу й політичну самостійність, були дружніми. Незабаром після звільнення Дорогичина від рицарів Данило вчинив похід на Мазовію, і тоді йому допоміг Миндовг. Данило навіть одружився з племінницею Миндовга, про що сповіщає в розглядуваній нами статті літописець. Цей шлюб прийнято датувати часом перед 1252 р. (Baumgarten. Tabl. XI. P. 48). Нещодавно польський дослідник Д. Домбровський запропонував віднести шлюб до 40-х рр. XIII ст.: між 1242—1245 або між 1246—1248 рр. Перший проміжок часу видається вченому більш вірогідним (D. Dąbrowski. Małżeństwa Daniela Romanowicza. S. 48—49). Проте аргументація Домбровського не бездоганна. Однак зростаюча міць Литви, великодержавна політика Миндовга не могли не непокоїти Романовичів. Галицький літописець пише: "[Миндовг. — *Ред.*] *за ворожьство съ ними литву занє, повина бѣ вся земля Литовьскаа*". Із свого боку, Миндовг порушив мирний договір, укладений ще 1219 р. союзом литовських князів із Волинню, і став провадити ворожу політику щодо князівства Романовичів (Пашуто. С. 246—247). Тому зрозуміло, що Данило підтримав племінників Миндовга в боротьбі з дядьком. "*Онѣма же увѣдавшима, и бѣжаста* [Тевтивіл, Едивід та Викінт. — *Ред.*] *къ князю Данилу и Василку*" (695).

Данилу же и Василку пославшима Выкиньта въ Ятвязѣ и въ Жємойть [Жмудську землю. — *Ред.*], ***къ Нѣмцемь въ Ригу*** (695). Хоча польські князі й відмовилися взяти участь у Даниловому поході на

Литву, галицькому князеві вдалося збити сильну коаліцію з ятвязьких, жмудських або жемайтських (Тевтивіл і Едивід були жмудськими князьками) військ і навіть з прусських рицарів. Судячи з напряму удару з'єднаних сил, Данило мав на меті приєднання до свого князівства Чорної або Неманської Русі. В.Т. Пашуто, на нашу думку, вірогідно пояснює мотиви, якими керувався Данило, розпочинаючи масштабний похід проти Литовського князівства: "Хоча Миндовг застерігав його від милостей стосовно біглих жемайтських князів, галицько-волинський князь передбачав, до чого може привести поширення литовської влади на Полоцьк, Смоленськ, Пінськ та інші центри і вважав зручним момент для організації широкого наступу на Литву" (Пашуто. Образование. С. 378).

Данилъ же и Василко пойдоста к Новугороду (695). З географії наступних воєнних дій виходить, що йдеться про Новгородок, суч. м. Новогрудок Гродненської обл. Білорусі. В літописі (Галицькому) згадується вперше близько 1215 р. Однак, згідно зі свідченнями археології, місто виникло раніше, в X ст. Вали окольного града насипані в середині — 2-й пол. XII ст. Коли в XIII ст. боротьбу за Новгородок вели Галицько-Волинське й Литовське князівства, місто не раз здобувалося ворогуючими сторонами, й життя в окольному граді припинилося (Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок; Куза. С. 94—95). Одне з чільних міст Чорної Русі.

Брата си посла на Волковыескъ, а сына на [У]слонимъ, а самъ [Данило. — *Ред.*] ***иде къ Здитову: и поимаша грады многы и възвратишася въ домы*** (695). Літописець називає міста Чорної Русі, на які Данило спрямував удар свого об'єднаного війська. Волковиєськ (суч. м. Волковиськ Гродненської обл.) був заснований наприкінці X ст. вихідцями з південноруських земель (Гуревич Ф.Д. Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце X—XIII вв. С. 25). Окольний град збудований у 1-й пол. XII ст. Розквіт міста припав на 2-гу пол. XII — 1-шу пол. XIII ст. Про значення Волковиєська свідчить той факт, що там княжив син Миндовга Войшелк (Куза. С. 95). М. Слонім (тепер Гродненської обл.) виникло в XII ст. Зберігся могутній культурний шар товщиною бл. 6 м. Розкопано кілька ярусів дерев'яних бруківок шириною 3—6 м. Судячи з археологічних джерел, місто не мало сильних укріплень, хоча археологами й знайдено городище (Очерки по археологии Белоруссии. С. 146, 148). Ученим не пощастило відшукати городища Здитова (розташованого на місці суч. однойменного села за 25 км на північний схід від Бреста). В околицях села, в полі, знаходили фрагменти кераміки X—XI ст. Ймовірно, що містечко виникло в той час (Раппопорт. С. 56—57). Докладніше, ніж літопис, розповідає про похід Данила Романовича на Здитів "Хроніка" М. Стрийковського (t. I, Warszawa, 1846. S. 287).

Наслідки цього походу були сприятливі для Романовичів, але до повного успіху було ще далеко. Ймовірне припущення, що вони прагнули здобути Новгородок (Грушевський. III. С. 81), аби закріпитися в Чорній Русі.

Слід гадати, що жемайтські князі відстояли перед Миндовгом свої права, хоча, можливо, не в усій Жемайтії. В.Т. Пашуто припускає, що в той час влада Товтивіла поширилась і на Полоцьк. Загроза незалежності Литовського князівства зробилась явною (Пашуто. Образование. С. 379).

И посла Данило Тєвтєвила и помочь събѣ и с нимь русь и половци: и многоє воєваніє бысть межи ими (696). Війна з Миндо-

вгом продовжувалася. Вона вимагала все нових і нових сил, і Данило запросив на допомогу половецьку орду, слід думати, з тих, що кочували на угорських землях, десь у Панонії.

Оттуда же Тєвтивилъ идє с полономъ Даниловымъ в Ригу, и пріаша рижанє съ вєликою чєстію и крєщєнъ бысть (697). Отже, Романовичами та їх союзниками була здобута велика перемога, що поставило на їх бік ризького єпископа Миколая і громаду міста. Охрещення Тевтивіла означало, мабуть, що він розглядався в Ризі як претендент на литовське велике княжіння. ("Німці прочили Тевтивіла на місце Миндовга. А з іншого боку готувались до нового походу Данило й Василько, піднімались жмудини й ятвяги з Викінтом". — Пресняков. С. 50). "Жемайтський князь Викінт був посланий князем Данилом як дипломат до Ятвягії, Жемайтії й Риги. Його місія вдалася: "срєбром и дарми многыми" він залучив ятвязьку знать; схилилася на його бік і "пол Жемойти", тобто, напевне, західна Жемайтія, тоді як у східній уже порядкував Миндовг. Уклали з Викінтом мир і рижани, розраховуючи таким чином послабити, а якщо вдасться, то й захопити частину Литви" (Пашуто. Образование. С. 378).

Увѣдавъ жє сє Миндаго, яко хотять єму помагати [рицарі. — *Ред.*] ***божіи дворянє и бискупъ и вся воя рижьскаа, и убоявся посла втайнѣ къ Андрѣєви, мастєру рижьскому, и убѣди и дарми многыми...*** (696). Становище Миндовга було важким. Єпископ Риги сподівався руками Тевтивіла охрестити Литву. У становищі, що склалося, винен був сам литовський князь. "Уявляється, що головний прорахунок зробив уряд Миндовга, розгорнувши наступ в бік Смоленська, а не на захист прусських і жемайтських земель від німецької загрози. Цей прорахунок і породив протиприродний і шкідливий для прогресу Східної Європи волинсько-жемайтсько-німецький союз" (Пашуто. Образование. С. 378). Миндовг не розгубився й вирішив зіграти на суперечностях між єпископом і магістром Тевтонського ордену Андрієм (Пресняков. С. 50). Магістр боявся надмірного посилення Галицько-Волинського князівства й зважився подати допомогу Миндовгу, який терпів одну поразку за другою. Галицький літописець віддає Миндовгу ініціативу в налагодженні угоди між Литвою й Орденом. Тоді Миндовг просив магістра Андрія Стирланда не підтримувати жемайтських князів. Щоб справа набула офіційного характеру, магістр наполіг на тому, щоб литовський князь надіслав своїх послів до папи Інокентія IV, духовного глави всіх рицарських орденів (Пашуто. Образование. С. 379).

Нє можєши избавлєнъ быти, ащє нє послєши к папѣ и пріймєши крєщєніа, нє удолѣєши врагу... Миндогъ жє посла къ папѣ и прія крєщєніє (696). Хронологія подій, що починаються з виступу Русі з половцями проти Миндовга, найбільш вірогідна така. Похід стався 1250 р., перетрактації Миндовга з Орденом — того ж року. Охрещення литовського князя — початок 1251 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 35). Миндовга охрестив пресвітер Ордену Христіан. Після цього литовський князь послав місію до папи разом з послами магістра Андрія (Пресняков. С. 50). У тому ж 1251 р. Андрій при сприянні єпископа Генріха Хелминського коронував у Ризі Миндовга виготовленою тут же (а

не надісланою папою) короною (HRM. T. 1. N 84–87; див.: Пашуто. С. 247). Інокентій IV поспішив затвердити угоду, але вона викликала незадоволення серед членів орденського капітулу, і магістра усунено з посади: "*Си же вся нєхрєстіаныхъ литву сътвори Андрѣй, и изгнанъ бысть сану своєго отъ братьа*" (696–697) – так прокоментував подію галицький літописець: капітул поставив магістрові в провину те, що його дії перешкодили наверненню Литви в християнство. Тому немає підстав вважати охрещення литовського князя "великим успіхом Миндовга і великим успіхом Ордену, на користь якого Миндовг поступився рядом земель" (Пресняков. С. 51). Миндовг потрапив у залежність від Ордену і такою дорогою ціною (ще й за рахунок величезних територіальних втрат) зберіг престол і захистився від Данила Романовича.

Литовська історіографія, стара й сучасна, ідеалізує Миндовга, зображуючи його хрещення в найвищих тонах. Однак то був лише політичний маневр, якими так багата історія Литви в середньовіччі. Це не було таємницею для Данила та його літописця: "*Крєщєніє же єго лєстиво бысть: жря же Богомъ своимь в тайнѣ*" (696). Не випадково папська курія намагалась якомога міцніше прив'язати Миндовга до престолу св. Петра. Буллою 1251 р. папа урочисто взяв його під свою опіку з усіма володіннями, включаючи й ті, що їх він набуде під час війни з Південно-Західною Руссю, доручив піклуватися про новонаверненого литовського князя прибалтійським єпископам (HRM. T. I. N 82; див.: Пашуто. С. 247). Політичними наслідками охрещення Миндовга було те, що цією ціною, не великою для язичника (що хрестився з кон'юнктурних міркувань), такого серйозного противника, як Ригу, вивели з гри. Дуже неохоче архієпископ Миколай перервав стосунки з жемайтським князем. Тевтивілові довелося тікати з Риги в Жемайтію до двору Викінта. У спілці з ним він знову розпочав війну з Миндовгом. Вона йшла з перемінним успіхом ще довго (Пашуто. Образование. С. 379). Галицький літописець досить скупо оповідає про це. Численні сутички Данила з литовським князем він підсумовує реченням: "*Многымъ же ратнымъ бившимся межи ими*" (697).

Миндовг залишався в своєрідній унії з папою до 1260 р., коли, перемігши лівонських, прусських і датських хрестоносців біля озера Дурбе, відрікся від християнства. Литовський князь порвав з курією, очолив боротьбу повсталої Жмуді проти рицарів, навіть перебив і кинув до в'язниці католиків, що були при його дворі (Пашуто. С. 248).

Наутріа же выєхаша на ня нѣмци и съ самострѣлы, и єхаша на нѣ русь с половци и съ стрѣлами, и ятвязѣ съ сулицами (697). Літописець називає найбільш характерну для кожного війська зброю. Якби йому спало на думку описати головний вид наступальної зброї руських, то він, мабуть, назвав би спис.

Застрѣли кочь половчинъ Миндогова въ стєгно (697). Напевне, слово "кочь", тобто сухорлява людина (кощ), написано помилково замість "конь". У першому виданні Іпатіївського зводу (ПСРЛ. Т. II. СПб., 1843. С. 188) було зроблене таке виправлення, що відповідає смислові літописної розповіді про втечу Миндовга.

Тєвтивиль присла Рєвбу, рече: "Пойди к Новугороду". Данило же пойдє съ братомъ Василкомъ... и прійдє к Пиньску

(697). Слушно, на наш погляд, М. Грушевський датує цей похід зимою 1251/52 р., виходячи, зокрема, з літописної вказівки "*занє снѣзи вѣлици быша*" (Хронольогія. С. 35). Нещирість пінських князів і спізнення союзних тоді Данилові ятвягів не дали змоги галицько-волинському військові досягти великих успіхів. Данило не зумів здобути Новгородок, лише спустошив Новгородську (Новогрудську) землю руками Василька й сина свого Романа.

Взяста Городенъ, а сама въротистася отъ Бѣльска. По томъ же посласта многы своя пѣшьци и коньникы на грады ихъ, и плениша [всю воотчину ихъ] всю страну ихъ (698). Ідеться, мабуть, все про ту саму Новгородську землю. Городен, вірніше, Городно, суч. м. Гродно, Білорусь, було важливим (в XIII ст.) центром Чорної Русі. Місто відоме з 1128 р., коли в Київському літописі згадано Всеволода Городенського ("Всеволодка из Городна"), сина Давида Ігоревича й зятя Володимира Мономаха (Київ. С. 210). Збереглися залишки городища при впадінні р. Городничанка до Неману. Дитинець площею близько 0,8 га був укріплений валом. Існував і окольний град. Загальна фортифікована площа давнього Городна наближалася до 4 га (Куза. С. 93–94). Таким чином, Данило здобув Городно як важливий стратегічний осередок. Місто Бєльськ розташоване на р. Білянці, що впадає зліва до Нарева (Барсов. Словарь. С. 21). Хибним є тлумачення Бєльська як міста у Волинській землі й ототожнення його з суч. с. Більськом Рокитнівського р-ну Ровенської обл. чи з м. Бельськом-Подляським Білостоцького воєводства у Польщі (Етимолог. словник. С. 28): сама географія досить локального і швидкоплинного походу Данила свідчить, що той Бєльськ мав бути недалеко від Городна.

Того же лѣта присла Миндовгь къ Данилу, прося миру и хотя любвє о сватъствѣ (698). Відвітний удар Миндовга в напрямку Турійська не мав, видно, успіху. Кампанія ним була повністю програна. Данило Романович заволодів Чорною Руссю й третиною землі ятвягів (Пашуто. С. 246). Права галицького князя на Ятвязьку землю визнав і Орден (Codex Diplomaticus Poloniae. T. III. № 30. P. 33, 34). Тому литовський князь змушений був піти на невигідні для нього умови миру. Шварно Данилович був заручений із дочкою Миндовга. Попередня домовленість була досягнута 1252 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 30). Остаточно мирна угода набрала чинності, найімовірніше, наступного або 1254 року: "*Войшєлкь* [син Миндовга. – *Ред.*] *сътвори миръ съ Даниломъ, и въда дъщєръ Миндогодову за Шварна, сєстру свою*". Про те, що Галицько-Волинське князівство здолало в тривалій війні Литовське, свідчать територіальні поступки Миндовга на користь Данила: "*И прійдє* [Войшелк. – *Ред.*] *в Холмъ къ Данилови, оставивъ княжєніє своє... и въдасть Романови... всѣ городы*"(706), – інакше кажучи, всю Чорну Русь.

Отже, близько 1254 р. Войшелк від імені Миндовга уклав мир з Галицько-Волинським князівством. Спочатку Чорна Русь залишилася за Литвою, там правив Войшелк, але потім він поступився цією землею на користь Данилового сина. "Так один з галицько-волинських князів став васалом литовського князя" (Пашуто. Образование. С. 380).

В та же лѣта, времени минувшю, — гронографу же нужа есть писати все... (698). Надзвичайно важливий для розуміння характеру Галицько-Волинського літопису відступ. Літописець наголошує на тому, що йому доводиться описувати те, що відбувалося, "іноді забігаючи вперед, іноді відступаючи назад", тобто не в хронологічному, а в смисловому зв'язку. Тут же галицький книжник визнає, що "*число же лѣтомъ зде не писахомъ,... в задняя впишемъ*" (698). Але, як відомо, ні він, ні його продовжувач, складач волинської частини, не виконали обіцянки. Дати на полях Іпатіївського списку з'явилися "заднім числом", десь у XIV чи XV ст. Вміщення такого відступу саме в цьому місці тексту можна пояснити тим, що книжник не довів до кінця розповідь про литовські справи й знову вернувся до справ австрійських, мову про які обірвав не так давно.

О волость герьцикову убієнаго, о землю Ракушьску и о землю Штирьску, королеви же угорьску риксу и королеви ческу біющимася о ню (699). Як мовилось, австрійський герцог Фрідріх II Бабенсберг загинув у червні 1246 р. По смерті герцога, який не мав спадкоємця чоловічої статі, залишилися дві його сестри: старша Маргарита, вдова германського імператора Генріха VII, й молодша Констанція, маркграфиня Майзенська, а також племінниця Гертруда, дочка старшого брата Фрідріха II Генріха, померлого 1248 р. Вона одружилася з баденським маркграфом Германом (Зубрицкий. С. 160–161). "Ракушьска" земля — Австрія, "Штирьска" — Штірія.

Королеви же угорьску риксу и королеви ческу біющимася о ню (699). Галицький літописець викладає події конспективно й неповно. Маркграф Герман почав енергійно домагатися здійснення спадкоємних прав дружини на австрійський престол, і папа підтвердив законність його домагань, хоча незадовго перед цим призначив угорського короля Белу австрійським герцогом. Справа йшла до нової австро-угорської війни, аж раптом у жовтні 1250 р. Герман помер, залишивши Гертруду з сином Фрідріхом (Зубрицкий. С. 161). Однак 13 грудня 1250 р. й імператор Фрідріх II помер. За австрійську спадщину почали змагатися чеські Пшемислиди й угорські Арпади (Włodarski. S. 140). Намісники імператора герцог Оттон Баварський і граф Майнгард Горицький витіснили Гертруду з Австрії, й 1251 р. вона втекла до Угорщини, поступившись своїми дідичними правами на Австрію королеві Белі (Шараневич. С. 94). Поки австрійські барони сперечалися з приводу визнання австрійською герцогинею молодшої сестри Фрідріха II Бабенсберга Констанції, до гри включився чеський королевич Оттокар, що наприкінці 1251 р. вступив з військом до Австрії й силою примусив частину феодалів вибрати його герцогом (Грушевський. III. С. 75). Оттокар вважав, що мас певні династичні права на австрійський престол. Адже Гертруда була перший раз одружена з його братом Володиславом, що помер 1247 р. (Dworzaczek. Tabl. 27, 29, 82, 83). У лютому 1252 р. Оттокар (чеське ім'я — Пшемисл II) офіційно закріпив своє становище в Австрії, одружившись з літньою Маргаритою Бабенсберг, старшою з сестер покійного герцога Фрідріха, ще й вдовою Фрідріха II Гогенштауфена (Пашуто. С. 255; Włodarski. S. 140); вона передала Оттокарові права на герцогську корону Австрії (Fontes Rerum Bohemicarum. T. II. P. 289; T. III. P. 312). Склалася конфліктна ситуація, що зачіпала інтереси Германської імперії, Угорщини, самої Авст-

рії й деяких сусідніх країн. Феодали Штірії порвали зв'язки з Австрією й обрали князем баварського герцога Оттона Генріха, зятя угорського короля (Włodarski. S. 141).

Король же угорьскый възвєде, искаше помощи, хотя пріати землю Нѣмєцкую [Австрію. – *Ред.*] ***и посла къ Данилови, рєкый: "Пошли ми сына Романа, да въдамъ на нь сєстру герьцикову и вдамъ єму землю Нѣмєцкую"*** (699). Немає сумніву в тому, що, роблячи таку пропозицію Данилові, Бела розраховував руками галицько-волинського князя завоювати Австрію для себе. Зрозуміло, що втримати Австрію, яка не мала кордону з Руссю, було б важко, якщо й можливо взагалі. Напевне, Данило це розумів – і все ж таки дав втягти себе до австрійської справи. Можливо, почувався настільки сильним, що розраховував дійово підтримати Романа на віденському престолі. Слід вважати таке рішення стратегічною помилкою галицько-волинського князя. Не можна погодитися з Б. Влодарським, нібито цей крок Данила "підносив становище Романовичів серед руських князів" (Włodarski. S. 141).

И да [Бела. – *Ред.*] ***сєстру герьцикову за Романа и сътвори обѣть, єго же за множєство вєсь нє писахомъ*** (699) – один з прямих доказів того, що літописець користувався княжим дипломатичним архівом. Судячи з "множєства" тексту угоди, вона була добре розроблена. Слушною видається думка, що спочатку була підписана русько-угорська угода (гадаємо, навесні 1252 р.), а дуже скоро по тому, не пізніше першої половини того ж року, Роман Данилович прибув до Австрії й одружився з Гертрудою. Б. Влодарський датує сам шлюб першою половиною 1252 р. (Włodarski. S. 141). М. Грушевський вважає, що той шлюб відбувся теж навесні (Грушевський. Хронольогія. С. 36). Церемонія відбулася в замку Гімберг (літописець називає його Неперцем), південніше Відня. М. Грушевський розглядає вокняжіння Романа Даниловича на австрійському престолі як епізод незначної ваги (Грушевський. III. С. 519), однак не можна погодитися з ним. Адже названа подія викликала мало не загальноєвропейську війну, хай вона й закінчилася невдачею для галицького княжича. У цьому місці літописець перериває розповідь про шлюб Романа і його перебування в Австрії й переходить до докладного опису масштабної кампанії Бели з Данилом проти чеського претендента на австрійську спадщину Оттокара. Розпочалася тривала війна між Чехією й Угорщиною за оволодіння Австрією, в якій Галицько-Волинське князівство відігравало другорядну роль.

Посла [Бела. – *Ред.*] ***къ Данилови, рєкый: "Ужика*** [родич. – *Ред.*] ***ми и сватъ єси, помози ми на Чєхы". И убѣді и, и пойдє на Опаву путємь своимь"*** (699). Полководці угорського короля, а може, й він особисто розробили план масштабної кампанії проти Оттокара – Пшемисла II. На той час, влітку 1253 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 36), Роман потрапив у скрутне становище в двобої з Оттокаром (був оточений чехами в Гімберзі), про що довідуємося з наступної розповіді літописця, відділеної від цієї описом подій війни Данила з Белою проти чеського королевича. Тому Данилові нічого не залишалось, як підтримати Белу у війні. Угорське військо під проводом Бели мало напасти

на Моравію (попереднього року він спустошив Моравію і частину Австрії. — Грушевський. III. С. 75). Данило разом із польським князем Болеславом Соромливим краківським, одруженим з донькою Бели Кінтою (давньоруський літописець зве її "Кінькою" або "Киньокою") мав іти на м. Опаву (Troppau по-німецькому), в Сілезію. Під 1253 р. Длугош повідомляє, що Болеслав вирушив у той похід під тиском свого тестя Бели IV. Земля Моравська була тоді ними спустошена, взяли багато полонених (Długosz. Ks. 7. S. 116—117). У похід попрямував також польський князь Владислав Опольський (Włodarski. S. 172—173). Не ясно, які цілі він переслідував. Із заходу на Австрію мав напасти інший союзник Бели, баварський герцог (Пашуто. С. 256; Włodarski. S. 143). Нарешті, зі сходу на виручку Романові мали поспішити якісь угорські загони (Грушевський. III. С. 75). З натяків західних джерел виходить, що в поході взяв участь і зять Бели IV Ростислав Михайлович, бан Мачви (Włodarski. S. 142).

Данилови же князю хотящю, ово короля ради, ово же славы хотя, не бѣ бо въ земли Рустей пръвѣе, иже бѣ воевалъ землю Ческую, ни Святославь Хоробрый, ни Вълодимеръ Святый (699). Не знати навіщо, але літописець робить вигляд, ніби Данило нічого не знав про скруту, в яку потрапив його син Роман: можливо, для закручування інтриги, — щоб читач з інтересом прочитав наступну оповідь про закінчення австрійської авантюри галицько-волинського князя. В останній час знову деким з істориків відновлюється стара, спростована в минулому гіпотеза, нібито похід 981 р. Володимира Святославича на "червенські гради" був спрямований проти Чехії. Галицький літописець, що був набагато краще обізнаний, ніж наші сучасники, наче навмисне пише про те, що Володимир не "*воевалъ землю Ческую*".

Сънемь же ся [Данило. — *Ред.*] ***з Болеславомъ пойде съ Кракова*** (699). Як видно, Бела попросив Данила керувати польськими князями, що воювали неохоче, особливо Владислав Опольський, володіння якого були розташовані поблизу театру воєнних дій. Цей похід тривав недовго: червень—липень 1253 р. (Włodarski. S. 143).

И прійдоша к рецѣ Псинѣ — тобто до Цінни, лівої притоки р. Одри. ***Посла же князь Данило Лва, и Тевтивила и Едивида*** (700). Литовські князі, суперники Миндовга, на той час були вірними союзниками Данила. Далі, завдяки зрадливим провідникам, даним Владиславом Опольським, галицько-волинське військо було роз'єднане. Лев Данилович заблукав у горах, хоча літописець і силкується зобразити взяття ним випадкових полонених як мало не перемогу.

Идущю же Данилу з Болеславомъ къ Опавѣ (700). З літопису та іноземних джерел залишається неясним, чому угорський король, що планував особисто рушити на Опаву, обмежився спустошенням Моравської землі. Там Бела IV обложив місто Оломоуц.

Въеха же Андрѣй изь Опавы с чехы, и срѣтшимся имь и сразившимся одолѣ Андрѣй (700). Оборону Опави очолював чеський воєвода Андрій із Краварж (Пашуто. С. 257). Успішна вилазка Андрія завдала поразки польським загонам, ще й нагнала страху на них. Данило, роз'єднаний із військом Лева, опинився у скрутному становищі. Галиць-

кий літописець, згідно з правилами високого красного мистецтва свого часу, вкладає в уста князя мужню промову, якою той підняв запалий було дух своїх ратників.

Видѣ же окрестьнаа села бежа въ градъ много же множьство (700). Свідоцтво великого успіху нечисленного війська Данила і розповідь очевидця про те, що в разі ворожого вторгення жителі навколишніх сіл ховались у фортеці.

И обойдуть градъ и пожгуть вся внѣшняа, храмы и ограды и гумна (701). Йдеться про знищення посаду, не укріпленої частини міста. Це свідчить, що Опава була не просто фортецею, а чималим містом, що складалося принаймні з двох частин: укріпленого дітинця й ремісничо-торговельного посаду.

Бенежь же стоаше предъ враты съ хороговью (701). Брат воєводи Андрія, Бенеш із Краварж (Пашуто. С. 257).

Нѣмци же видѣвше устремленіе руское крѣпко, и побѣгоша, и нѣколико ихъ убиша въ вратехъ, и вратъ не затвориша бѣжаще (701). Була здійснена спроба захоплення міста з ходу ("изъездом"), коли кіннота ворога прагнула застати оборонців зненацька, так, щоб вони не встигли зачинити воріт міста. Але спроба не вдалася, оскільки Данило тоді хворів очима і не розібрався в обстановці. Операція щодо здобуття Данилом невеликих міст навколо Опави (Нассиделя і Глубчиці) детально проаналізована В.Т. Пашутом (Пашуто. С. 257–258). Докладність літописних розповідей про не такі вже значні за масштабом і значенням дії війська Данила в Сілезії давно вже навела істориків на думку, що вони описані за свідоцтвами очевидця, учасника того походу. Д. Зубрицький навіть твердив: "Складач літопису того часу брав участь, без сумніву, в цьому поході" (Зубрицкий. С. 170). Можна погодитися з таким категоричним висловлюванням, адже в словах літописця бачимо чимало живих, безпосередніх вражень (напр.: "*вѣтру же напрасно вѣющю на градъ, а градъ же єлиною сътворєнь бысть, и греблю* [вал. – *Ред.*] *малу видящє...*" (702)). Під 1254 р. Длугош упевнено пише, що русько-польські війська оволоділи тоді Опавою. Він віддає в тому головну роль Болеславові Соромливому. Тоді були спустошені Опава та її округа, взято багато полонених, худоби й іншої здобичі (Długosz. Ks. 7. S. 120). Насправді те діялося 1253 р. (Włodarski. S. 143).

Герборть же присла Данилови мечь и покоренiе свое (702). Володар замку Фулштейн Герборт, таким чином, без бою здався галицько-волинському війську. Силкуючись видати бажане за дійсне, оломуцький єпископ Брунон невдовзі по тому високо оцінив заслуги Герборта в захисті Моравії від Владислава опольського (Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Bohemiae et Moraviae. T. II. № 74; від 12 листопада 1255 р.).

Згадавше Данило и Болеславъ, и Левъ, яко: "Всю землю поплѣнили есмы" (702). Літописець свідомо перебільшив успіхи Данилового війська. "Русько-польський похід охопив порівняно невелику територію біля сілезько-моравського кордону, ледве зачепивши власне Моравію. Воєнним наслідком стали: розгром фортець Опави й Глубчиці, здобуття Нассиделя, підкорення фортеці Фулштейн; крім того, великий полон, здобич і визволення руських полонених в Нассиделі" (Пашуто. С. 258). Та, написавши ці справедливі слова, В.Т. Пашуто тут же раптом

відзначає велике політичне значення цього походу. Проте головна мета — підтримка Романа, зняття облоги фортеці Гімберга, де сидів син Данила і яку вів Оттокар, — не була досягнута. Малоефективним вважає цей похід Данила і Б. Влодарський (Włodarski. S. 143). Повернення Данила з сілезько-моравського походу сталося, ймовірно, восени 1253 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 36).

Тогда же въ Краковѣ бѣша послы папины, носящє благословєніє отъ папы и вѣнєць и санъ королєвьства, хотящє видѣти князя Данила... (703). Зустріч Данила з папським легатом Опізо відбулася наприкінці липня 1253 р. (Włodarski. S. 145). Літопис відхиляє завісу над останніми сторінками перетрактацій Данила з папською курією, розпочатих ще вісім років тому. Створюється враження, що наш літописець не мав змоги користуватися якимись документами княжого архіву другої половини 40-х — початку 50-х рр., або ж архів був на той час частково втрачений.

16 квітня 1245 р. з французького м. Ліона, де тоді мав резиденцію папа Інокентій IV, на схід виїхав його посол, францісканський монах Джіованні Плано Карпіні. Його офіційна місія полягала в пропозиції монгольському великому хану в Каракорумі перейти в християнство і встановити приязні стосунки з папою і Західною Європою (Рамм. С. 150). Водночас Карпіні було доручено зав'язати переговори з урядом Галицько-Волинської Русі й навернути "руських схизматиків" у католицтво. У грудні 1245 р. Карпіні прибув до Кракова, де зустрівся у палаці мазовецького і куявського князя Конрада з братом Данила Романовича Васильком. Конрад став головним посередником між папою й Данилом (Włodarski B. Rola Konrada. S. 111—131). Польські князі охоче підтримали ідею окатоличення Русі й навіть зібрали в зв'язку з візитом Карпіні спеціальний з'їзд у Кракові. Не відомо, яке рішення прийняв з'їзд. Але Карпіні зав'язав приязні стосунки з Васильком і одержав запрошення відвідати Галич. Там, при дворі Василька він пробув кілька днів. За свідченням Карпіні (інших немає), він виступив перед зібраними (за його проханням) Васильком руськими єпископами й оголосив їм, як гадає більшість учених, папську буллу від 25 березня 1245 р. (Potthast. I. N 11613), якою римський первосвященик закликав "повернутися до єдності святої матері церкви" (Карпини. С. 66—67). Однак М. Чубатий був іншої думки: мовляв, булла від 25 березня загального змісту, вона звернена до всього християнського світу із закликом взяти участь у соборі, а за свідоцтвом Карпіні, він прочитав лист папи із закликом до унії (Чубатий. С. 42). Василько з єпископами ухилились від відповіді на папську відозву, оскільки фактичний глава Галицько-Волинського князівства Данило перебував тоді в Орді у Батия. На шляху до Сараю, десь поміж Дніпром і Доном, "далеко за Києвом", наприкінці лютого 1246 р. Карпіні зустрівся з Данилом, що повертався від Батия. Папський легат запропонував князеві зав'язати стосунки з курією, і Данило, прибувши до Холма, де тримав тоді свою хоругву, послав свого представника до Ліона (Карпіні. С. 81—82). Це був ігумен монастиря гори св. Данила Григорій. Дехто, втім, вважає його ігуменом заснованого Данилом в Угровську монастиря св. Даниїла (Чубатий. С. 46—47). Називаючи Данила найзначнішим руським князем, Длугош хибно

вважає, ніби галицький володар активно поводився у переговорах з папою, прагнучи до королівського титулу (Długosz. Ks. 7. S. 70).

Зав'язалося тривале і жваве з боку папи листування між ним і Данилом. Так, 3 травня 1246 р. курія відправила сім листів на Русь (Potthast. V. II. N 12093–12098, 12101).

Із розвитку подій та папських булл можна зробити висновок, що галицько-волинський князь, сподіваючися спертися на папу й католицький Захід у наступній боротьбі за скинення ординського ярма, а також повернути землі, загарбані польськими й литовськими феодалами, обіцяв певні поступки в релігійному питанні. Однак з опублікованих документів Ватиканського архіву й, головне, з дій папського престолу видно, що Інокентій IV не збирався тоді вести боротьбу проти орди й Монгольської імперії, а робив акцент на латинізацію руської церкви (див. Пашуто. С. 252; Рамм. С. 154).

Під час бесід з Григорієм папа перебільшував значення переговорів, які він вів тоді з імператором і патріархом Нікейської імперії (що виникла на уламках знищеної хрестоносцями 1204 р. імперії Візантійської) про об'єднання церков західного й східного обряду. Дещо далі галицький літописець обмовиться про це: "*Никєнтій* [Інокентій IV. – *Ред.*] *бо клъняшє тѣхъ хулящимъ вѣру грєчскую правовѣрную, и хотящю єму съборь* [собор. – *Ред.*] *сътворити о правовѣріи, о воєдинєніи цєрькви*" (703–704).

Із папських булл, адресованих Данилові, вимальовуються контури угоди, досягнутої між Інокентієм IV та ігуменом Григорієм. Папа прагнув-таки насадити католицизм на Русі: він доручив архієпископу Альбертові прямувати на руські землі, прийняти присягу від князів, бояр і духовенства на вірність римській церкві, оголосити в руських землях акт про унію (якої не існувало ще в природі) та ін. З іншого боку, Данило досяг чимало політичних вигод. Насамперед курія визнала недоторканість грецького (православного) обряду церковної літургії * (HRM. I. N 68), законні права Романовичів на їх землі, заборону членам чернечих орденів, зокрема Тевтонського, селитися в галицько-волинських землях (HRM. I. N 67, 69).

Однак питання про організацію боротьби з татарами залишилося з вини папи на задньому плані. Існує лише одна булла, якою Інокентій IV просить Данила сповіщати його про наступ татар, аби папа міг вжити належних заходів (HRM. I. N 77). Вона мала суто декларативний характер, і тому незадоволений цим князь Данило перервав перетрактації бл. 1248 р. (Пашуто. С. 254). М. Грушевський подає менш конкретну дату розриву: 1247–1248 рр. (Грушевський. Хронольогія. С. 37). Про цю подію й свідчить продовження наведеного вище фрагмента літопису:

Дрєвлє бо то[го] прислалъ [папа. – *Ред.*] ***к нєму*** [Данилові. – *Ред.*] ***єпіскупа бєрєньского и камєнєцького, рєчє єму: "Прійми***

---

* Характерно, що стара й нова націоналістична історіографія уніатського спрямування звичайно промовчує про це надзвичайно важливе досягнення Данилового посла: їй хочеться зобразити Данила кимось на взірець першого уніата (див., напр.: Чубатий. С. 47–49).

вѣнець королевьства". Он же в то время не пріяль бѣ, рече: "Рать татарьскаа не перестаєть злѣ живущи съ нами: то како могу пріяти вѣнець, без помощи твоея?" (703). Висловлювалася думка, що Данило не хотів зв'язувати себе союзом з папським престолом, що міг би порушити крихкий мир з Ордою (Пашуто. С. 254). Гадаємо, однак, що справа була в іншому — Данило намірився дати бій Орді й поставив папі ультиматум: поступки в релігійній сфері повинні бути виправдані допомогою Інокентія IV, його зусиллями щодо організації хрестового походу проти татар. Чимало суперечок у науці викликало походження названих єпископів. Каменецький — швидше від усього, єпископ Каменський з Помор'я Вільгельм (Чубатий. С. 51). 26 грудня 1246 р. папа затверджує його обрання і висвячення (Potthast. I. N 12378). На думку польського вченого В. Абрагама, беренський єпископ — то веронський, що втратив свій престол через заворушення в Вероні й перебував тоді при папському дворі (Abraham W. Powstanie organizacyj kościoła łacińskiego na Rusi. S. 113). І. Шараневич думає, що то був єпископ оломоуцький (Szaraniewicz. S. 82). Завуальоване повідомлення Длугоша, що князь Данило папського легата (історик здогадно називає його Альбертом) відпустив "без честі" ("sine Honore"), може свідчити, що князь не дозволив пропаганду унії на Русі. Це був розрив між Холмом і Ліоном, але не остаточний.

1252 р., як показали наступні події, загострилася обстановка на східних рубежах Галицько-Волинського князівства: наближалася орда Куремси, якому було доручено приборкати Данила. Втрутившись у боротьбу за австрійську спадщину, Данило також потребував допомоги проти чеського короля Оттокара-Пшемисла. Тому князь прихильно поставився до пропозиції папи відновити переговори. Це сталося восени 1253 р., про що свідчить наведена вище оповідь нашого літописця, яка починається словами: "*Тогда же въ Краковѣ бѣша послы папины...*". Папська ініціатива нав'язання стосунків була підтримана угорським королем, котрий написав папі, що "не пошкодував праці", аби схилити князя Данила до перетрактацій (Fejer. T. IV. 2. P. 144). Справа була тривалою, тому що цей лист короля до Інокентія датований ще 9 травня 1252 р. Коли Данило відмовився вести переговори з папськими легатами в Кракові, вони поїхали слідом за ним, наполягаючи на своєму.

Присла папа послы честныа, носяще вѣнець и скыпетрь и корону, еже наречется королевьскый санъ, рекый: "Сыну! Прійми отъ насъ вѣнець королевьства" (703). Папське посольство на чолі з легатом папи Опізо з Месани [Ю.Ю. Свідерський слідом за М. Чубатим (Чубатий. С. 59), безпідставно називає його "папським легатом у Польщі" (Свідерський. С. 119); ближчий до істини Б.Я. Рамм, коли твердить, що Опізо був папським нунцієм Пруссії й Лівонії (Рамм. С. 169)] прибуло до Данила восени 1253 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 36—37). Літописну оповідь найприродніше тлумачити так, що папський легат із почтом відвідав Данила в Холмі, куди той вернувся з Кракова через Сандомирську землю (Włodarski. S. 145). Сумнівним виглядає твердження, ніби Опізо одразу ж прибув до Дорогичина, обминувши Холм (Рамм. С. 169).

Описа же прійде вѣнець нося, обѣщеваася, яко: "Помощь имѣти [ти] отъ папы" (703). На початку 1253 р. у Ліоні стало відомо, що до східних кордонів Галицько-Волинського князівства наближається орда Куремси. 14 травня того року папа видав буллу, якою закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Помор'я до хрестового походу проти Орди (Theiner. N 107). Однак ця акція Інокентія IV була демонстративна й розрахована на те, щоб ошукати Данила. Характерно, що лише через рік (!) папа доручив архієпископу Альбертові проголосити в Пруссії похід на татар (HRM. I. N 90; 17 травня 1254 р.; Пашуто. С. 259). Перераховані країни були надто слабосилі, щоб реально збити військо, здатне протидіяти Орді. Слова літописця, що Опізо "*обѣщеваася, яко помощь имѣти [ти] отъ папы*", підтверджуються привезенням ним згаданої папської булли.

Оному [Данилові. – *Ред.*] ***же одинако не хотящу, убѣди его мати его, и Болеславь и Семовить, и бояре лядьстіи... Онъ же вѣнець отъ Бога пріа... и отъ всѣхъ епископовъ своихъ*** (703). Під 1246 (дата, певна річ, помилкова) Длугош оповідає фантастичну історію, нібито Данило благав Опізо коронувати його, а польські єпископи відмовляли від того папського легата (Długosz. Ks. 7. S. 70). Датування коронації Данила в Дорогичині дискусійне. М. Грушевський, виходячи з повідомлення "Рочніка Красіньських" (МРН. Т. III. Р. 132), визначає подію останніми місяцями 1253 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 36–37). М. Чубатий впевнений, що коронація відбулася "уже після нового року", тобто в 1254 р. (Чубатий. С. 60). В.Т. Пашуто обережно пише, що "це сталося близько 1254 р." (Пашуто. С. 259). Випливаючи з логіки розвитку подій, поданих у літописі, коронація відбулася спішно, незабаром по приїзді папських послів до Холма. Отже, жовтень–листопад 1253 р. вважаємо найімовірнішим часом події. Б. Влодарський датує коронацію Данила загалом 1253 р. Є підстави гадати, що польський князь Болеслав Соромливий ще під час перебування Данила в Кракові влітку 1253 р. доклав чималих зусиль, аби умовити галицького володаря коронуватися (Włodarski. S. 143).

Небажання коронуватися було викликане, мабуть, недовір'ям Данила до папи і невірою в успіх декларованого Інокентієм IV хрестового походу. Ймовірно, польські князі обіцяли нашому князеві допомогу в боротьбі якщо не з татарами, то з ятвягами, що насувалася. "Звичайно, не випадково князь Данило коронувався саме в Дорогичині: цим він підкреслив свої права в очах хрестоносців і Литви, з якою лише недавно успішно закінчив війну. На цей раз галицько-волинський князь прийняв корону, не боячись ускладнень з татарами, тому що твердо вирішив дати відсіч військам Куремси" (Пашуто. С. 259). Літописець наголошує на тому, що Данило прийняв вінець не тільки від папи, а й "*отъ всѣхъ епископовъ своихъ*", отож коронація його стала справою не лише папської курії, а й самої Русі (Котляр. С. 173). З літопису можна зробити висновок, що Опізо змушений був ще раз визнати недоторканість грецького обряду на галицько-волинських землях (Чубатий. С. 61).

Приймаючи корону від папи, Данило все ж таки, напевне, розраховував на його допомогу проти Орди. Легковажними видаються слова Ю.Ю. Свідерського, ніби "Данило Романович, йдучи на угоду з курією,

покладався не стільки на її допомогу, скільки мав на увазі нейтралізувати папство як ворога" (Свідерський. С. 120). Одночасно галицько-волинський князь розраховував піднести свій міжнародний авторитет. Осібно стоїть думка уніатського історика, ченця Ордену василіан у Римі М. Войнара: "Корона поставила Данила в наглядну політичну незалежність від Візантії". Щоправда, цей історик далі визнає: "вплив візантійських "базилевсів" на українських князів був дуже слабий". (Войнар М.М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Р. 116).

Знищена 1204 р., Візантія зберегла якусь частку у вигляді Нікейської імперії. Імператорові й патріархові доводилося маневрувати у стосунках з папою, погоджуючись на об'єднання церков і не відкидаючи (явно) можливості визнання зверхності папи над усім християнським світом. У цих умовах коронація Данила не могла викликати особливих негативних емоцій у Нікеї.

Нещирість папи в стосунках з Данилом ілюструється його буллою від 23 червня 1253 р. У ті самі дні, коли Інокентій IV виряджав послів до Холма з умовляннями прийняти "вінець", він адресувався до домініканців із закликом посилити пропаганду католицизму в землях невірних, зокрема руських, радячи їм вживати будь-які засоби аж до зброї, аби домогтися успіху (Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum. V. 1. P. 237; див.: Рамм. С. 170).

Непоступливість Данила в церковних справах і далі дратувала папський престол. Длугош (Ks. 7. S. 85), знову-таки під неточним роком: 1249-м, сповіщає, що папа призначив Альберта архієпископом руським до князя Русі Данила, однак Данило відмовився коритися Інокентію IV і "без належної честі" випроводив легата від себе. Смерть Інокентія IV в грудні 1254 р. і обрання нового папи, Олександра IV, знаменували собою й конкретні зміни політики курії щодо Галицько-Волинського князівства. Цей папа вирішив підтримати Миндовга проти Данила, оскільки литовський князь не противився насадженню католицизму (Чубатий. С. 62). Листом від 6 березня 1255 р. папа дає дозвіл Миндовгові здобувати й грабувати руські землі (Theiner. N 123). Однак литовський князь не зважився напасти на могутню державу Романовичів. М. Чубатий, щоб хоч якось реабілітувати папу, припускає, що в своєму листі Олександр IV мав на увазі руські землі не Романовичів, а чиїсь іще. Але чиї? Папський престол навіть пробував оголосити хрестовий похід проти... Галицько-Волинського князівства, але з того нічого не вийшло (Рамм. С. 170).

Стосунки між Данилом Романовичем і папою перервалися, на цей раз остаточно, 1257 р. Нічого не добившись від Русі ні в церковних, ні в суто політичних справах, Олександр IV надіслав князеві буллу, в якій закликав того одуматися і з сумом констатував, що Данило не виконав нічого з того, чого від нього чекала курія. За це папа загрожував йому церковними карами (доручив єпископові оломоуцькому та вроцлавському накласти на князя церковні кари) і навіть "зброєю вірних" (HRM. I. N 95), чи не новим хрестовим походом? Данило зневажив папську загрозу. Так Південно-Західна Русь надовго вийшла зі сфери впливу курії.

Идущю єму [Данилові. – *Ред.*] ***на войну съ сыномъ Львомъ и съ Сомовитомъ князем лядьскымь*** (704). Спільний похід до Ятвязької землі Романовичів з мазовецьким князем Земовитом стався безпо-

середньо після коронації в Дорогичині. М. Грушевський здогадно датує його кінцем 1253 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 37). На думку Б. Влодарського, той похід відбувся пізнього літа 1253 р. Про те, що спільна акція Данила Романовича і Земовита, розрахована на тривалий час, була складовою частиною виконання стратегічного плану, свідчить наступний похід до Ятвязької землі взимку 1254/55 р. (Włodarski. Alians. S. 613–614).

Неодноразові походи Данила проти агресивних ятвязьких племен в науковій літературі розроблені недостатньо. Навіть в детальному дослідженні історії Галицько-Волинського князівства XIII ст. М.С. Грушевський лише коротко згадує про них (Грушевський. III. С. 72, 79, 80 та ін.), а В.Т. Пашуто обмежується вказівкою, що "в 1248–1254 рр. він [Данило. – *Ред.*] разом із мазовецькими князями і князями чорноруськими... провів ряд походів на ятвягів" (Пашуто. С. 281). Література XIX ст. часом докладно викладала події цих походів, зокрема коментованого тут (див., напр.: Зубрицкий. С. 176–177); однак історики того часу здебільшого переказували літопис, не витлумачуючи мети походів і їх місця в політиці галицького князя на північно-західних рубежах. М.С. Грушевський обмежився короткою вказівкою, що завоювання Ятвязької землі "далеко розсувало границі Данилової держави на північ" (Грушевський. III. С. 81). Навпаки, В.Т. Пашуто дав слушне, на нашу думку, пояснення такого навального і, певно, несподіваного (відразу ж після коронації) вторгнення галицько-волинського війська до Ятвяжчини: "Походи здійснювалися в зв'язку з тим, що тевтони за Христбурзьким договором 1249 р. оселилися в північнопруських землях, і їх просування до кордонів Волині повинно було бути відвернене. Прийняття Данилом королівської корони саме в Дорогичині пояснюється цією ж обставиною. Переможені ятвяги будували фортеці для князя Данила" (Пашуто. С. 281). Г. Пашкевич датує цей русько-мазовецький похід до Ятвязької землі груднем 1253 р., "тому що шлях маршу з Дорогичина до краю ятвягів через великі багна і болота був більш приступним зимової пори" (Paszkiewicz. S. 213).

Левъ же увѣдавь, яко Стейкынть в лѣсѣ осѣклъся есть... (704). Фрагмент, що починається цими словами, містить багато цінного для студіювання історії військової справи й воєнного мистецтва русичів і ятвягів. "Осѣклъся" – збудував тимчасове укріплення з дерева. "*Львови же съсѣдшу с коня*" (704) – в лісі, на вузьких міських вулицях та в інших незручних і тісних місцях кінним рицарям, князям і дружинникам доводилося битися в пішому строю. "*Львови же убодшему сулицю свою в щитъ*" – в ближньому рукопашному бою довгий і важкий спис не годився. Тому Лев замість нього скористався метальним дротиком, сулицею. Щодо місця "*навратишася Мали на помощь єму*", у покажчику до видання Іпатіївського списку 1871 р. сказано, що Малий – ятвязький воєвода. Однак М.С. Грушевський, звернувши увагу на те, що в першому виданні цього списку (СПб., 1843) читалося "малии", наполягає на останньому читанні. Йдеться про небагатьох супутників Лева, що втекли, а потім схаменулись і вернулися на допомогу (Грушевський М. Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи, С. 5). Похибка переписувача виникла, ймовірно, через те, що назване речення розбило розповідь про поєдинок з ятвягами.

Данилу же королеви ставшю (704). Після коронації в Дорогичині літописець пишно називає Данила "королем". Певно, той титул подобався галицькому володареві, людині свого часу. Та ми переконані, що він розумів: король Данило має так само мало шансів на допомогу Заходу проти татар, як і його "попередник" — князь.

Коматови же пріехавшю отъ ятвязь, обещеваюшимся имъ въ работѣ быти (704). О. Лихачова переклала ці слова: "обещали быть покорными" (Памятники. С. 333). Точніше: "обіцяли покоритися", тут інший відтінок. Якщо врахувати ту обставину, що підкорені ятвяги були "въ работѣ" на Данила, то в наведених словах є й цей зміст. Комат — найімовірніше, хтось з ятвязької верхівки.

Ляхомъ же исполнившимся зависти и льсти, начеишимъ пріати поганымъ [язичникам-ятвягам. — *Ред.*] (704). Неточним вважаємо переклад слова "пріати" як "доброжелательствовать" (Памятники. С. 333). Більше відповідає контекстові літописного оповідання інше значення того слова: "опікуватися", тобто покровительствувати. Польські князі побоювалися надмірного посилення Галицько-Волинського князівства, тому вирішили запобігти знищенню ятвязького племінного об'єднання. Реакція Данила була природна: він посилив натиск і розгромив ятвягів.

И видѣ при березѣ гору красну и градъ, бывшій на ней преже, именемь Рай (704—705). Місто Рай один час історики розміщували в околицях Білостока, північніше р. Нури, й застерігали від ототожнення його із згаданою в волинській частині літопису заміською резиденцією Володимира Васильковича (Андрияшев. С. 99; Барсов. Словарь. С. 172; Дашкевич. С. 72). Але П.О. Раппопорт, на наш погляд, переконливо відносить усі згадки про Рай до того самого волинського міста, розташованого неподалік від Володимира. Це с. Яревище (напевне, до кінця XVIII чи початку XIX ст. називалося Райєвище) за 24 км на південний захід від м. Ратного Волинської обл. Досі в східній частині села збереглося маленьке городище під назвою Городок з культурним шаром XII—XIII ст. (Раппопорт. С. 56—57). Погоджуючись із такою локалізацією, відкидаємо колишню, бо навряд чи могло існувати волинське місто, та ще й князівська резиденція, так далеко за межами північного волинського рубежу, що фіксується містами Дорогичин, Мельник, Кам'янець, в області, яка постійно спустошувалася набігами агресивних ятвязьких князьків.

В та же лѣта или преже, или по томъ пріехавше татаре къ Бакотѣ (705). Кампанія татарської орди Куремси проти Галицько-Волинського князівства почалася, найімовірніше, під кінець 1252 р. Тут літописець відступає назад, порушуючи послідовність подій та їх хронологію. М. Грушевський мотивує таке датування тим, що 1253 р. папа одержав звістку про напад татар на Русь і оголосив хрестовий похід проти них (Грушевський. Хронольогія. С. 38). Правдоподібно вважати, що Данило коронувався в Дорогичині, знаючи про татарський напад і сподіваючись на поміч Заходу.

И приложися Милей к нимъ (705). Оскільки цей Мілей далі знову "*сътвори лесть*", слід вважати його місцевим воєводою, начальником порубіжного, з боку степу, галицького міста на Дністрі. Правдоподібною виглядає висловлена ще в середині минулого століття думка

Д.І. Зубрицького: "Мілей був, можливо, з роду Болоховських князів" (Зубрицкий. С. 178). В.Т. Пашуто коротко називає його "князівським намісником, боярином" (Пашуто. С. 282). Тим часом досі дехто, виходячи з тексту видання 1871 р., вважає Мілея татарським баскаком (Лев "*яша Милѣя и Баскака*"). У сучасному перекладі на російську мову теж бачимо: "захватили они Милея-баскака" (Памятники. С. 333). М.С. Грушевський звернув увагу на те, що у виданні 1843 р. читалось: "*яша Милѣя и Баскака*", й висловив думку, що те "и" взято з Хлєбниковського списку (Грушевський. III. С. 80—81, прим.). Його припущення підтверджується виданням 1908 р., де О.О. Шахматов відзначив, що дійсно в Іпатіївському списку пропущено "и", яке стоїть в Хлєбниковському (Стб. 829—830, різночитання).

По томъ же Куремьса прійде къ Кремянцю и воєва около Кремянця (705). Причини наступу на Волинь орди Куремси, якого Карпіні називає "наймолодшим серед татарських вождів" (Карпіні. С. 22), в літописі опущені. М.С. Грушевський гадав, що основа конфлікту криється в русі, "що прокинувся серед людності в Київщині, і змагав до того, аби, скинувши з себе князівську власть, стати в безпосередні зносини до татар". Вчений припускав, що "самий похід був зроблений на поклик сього Милея" (Грушевський. III. С. 83—84, 85). Рішуче не можемо погодитися з цим. Справа не лише в принизливій оцінці істориком народу, що немовби віддавав перевагу Орді перед власними князями.

В Сараї давно вже з тривогою слідкували за посиленням Галицько-Волинського князівства, особливо коли Данило уклав союз з Андрієм Ярославичем. Того самого 1252 р. "Неврюєва рать" розгромила військо Андрія. Ординські володарі вирішили, що настала черга галицько-волинського князя (Котляр. С. 172, 175). В.Т. Пашуто вважав, що "перед Куремсою було поставлене завдання не лише захистити Київщину і залежну від татаро-монголів Болоховську землю, а й зайняти всю Південно-Західну Русь" (Пашуто. С. 282). Пояснення загалом слушне, але надто загальне. У Сараї для Куремси підготували стратегічний план масштабного походу проти Данила.

Цей план, якщо судити з розвитку подій, зафіксованого літописом, складався з трьох частин: 1) вторгнення на найбільш вразливе для ворога галицьке Пониззя; 2) відтиснення війська Данила на захід наступом на південній Волині й у Болоховській землі для того, щоб відсікти його від Київщини, і 3) окупація Київської землі, після чого, спираючись на сили недружнього Данилові новгород-сіверського князя Ізяслава, перейти в рішучий наступ на Галицько-Волинське князівство з метою його повного підкорення (Котляр. С. 176).

Спочатку Куремса втілював план у життя. Він захопив Бакоту, та й то через зраду Мілея. Але Крем'янця йому не пощастило здобути, хоча комендант міста Андрій проводив дворушницьку політику і був, врешті-врешт, забитий самими татарами. Помилковою слід вважати думку, ніби, за свідоцтвом літопису, "Андрій не виражав думки населення міста, яке не визнало влади монголів, чому вони й не змогли нічого вдіяти біля Крем'янця" (Пашуто. С. 282): в літописі про це немає й згадки. Заслуговують на увагу слова того Андрія, начебто в нього є якась "Батыева грамота": "дуже інтересний натяк на можливість якихось його по-

передніх зносин з Ордою" (Грушевський. III. С. 85). В.Т. Пашуто зауважив, що, "певно, він [Андрій. – *Ред.*] знав, що такі грамоти одержали болоховські бояри" (Пашуто. С. 282).

Изяславъ же проси у нихъ [татар. – *Ред.*] ***помощи ити на Галичь*** (705). Постать Ізяслава, з контексту літописної розповіді – князя, довгий час залишалася загадковою. Галицький літописець не назвав ні місце його народження, ні наймення по батькові. Перед тим жодний Ізяслав більше як 15 років не мав стосунків із Данилом, та й узагалі не брав участі в політичних подіях у Південно-Західній Русі. Тлумачачи свідчення Никонівського (104) й Воскресенського (138) літописів, М.С. Грушевський вважав його "сином покійного київського князя Мстислава Романовича" (Грушевський. III. С. 42), з смоленської династії Ростиславичів. З ним погодився В.Т. Пашуто (Пашуто. С. 282), не пославшись при тому на джерела.

Дійсно, існують літописні звістки про Ізяслава Мстиславича смоленського, що належать до 30-х рр. XIII ст. Найповніша – в пізньому Никонівському ізводі під 1235 р.: "Князь Изяславъ Мстиславичь смоленскій, внукъ Романовъ Ростиславича, съ половци, и князь Михайло, сынъ Всеволода Чермнаго, съ черниговци, и князь Ярославъ Всеволодичь съ новгородци ходиша ратью на Кіевъ, и взяша его" (С. 104). Однак в Никонівському літописі немало неточних, а то й вигаданих звісток. До наведеної цитати видавець Никонівського ізводу О.Ф. Бичков зробив примітку: "Ізяслав Мстиславич у той час за літописами невідомий" (С. 104). Звістка про напад Ізяслава Мстиславича з половцями й Михайла Всеволодича з чернігівцями на Київ є й у низці інших пізніх літописних ізводів, зокрема у створеному, як і Никонівський, в XVI ст. Воскресенському (С. 138). Однак до свідчень Воскресенського літопису варто поставитися серйозніше, ніж до розповіді Никонівського. В основу першого покладено авторитетний Московський великокнязівський ізвод 1479 р. Не раз відзначалася близькість Воскресенського ізводу за XII ст. до звісток Іпатіївського літопису. І хоча думка О.О. Шахматова про те, ніби в основі Воскресенського й Іпатіївського ізводів лежить митрополичий літопис початку XIV ст., поставлена під сумнів М.Д. Присьолковим (Лихачев. С. 474), все ж таки не можна її повністю відкидати. Адже той же Присьолков був переконаний, що складач Воскресенського ізводу скористався Іпатіївським.

Повідомлення, за яким "Изяславъ Мстиславичь, внукъ Романовъ" брав участь у поході на Київ 1235 р., є й у Московському ізводі 1479 р. (С. 126). Однак в Іпатіївському літописі цей Ізяслав не названий по батькові. У повідомленні галицького літописця про наїзд на Київ ворожих Данилові й київському князеві Володимиру Рюриковичу феодалів читаємо: "*Михайлови же [и] Изяславу одинако не престающа на нь* [Володимира. – *Ред.*] *враждою*" і нижче: "*Изяславъ же одинако не престаше: възвелъ бѣ половци на Кыевъ*" (664).

Батьківське ім'я Мстислав стосовно Ізяслава виступає не тільки в пізніх літописах. Один із найдавніших і найавторитетніших ізводів, що дійшов до нашого часу в списку 1377 р. і мав у підвалинах "ветхий" літописець 1305 р. – Лаврентіївський або Суздальський, – також знає князя Ізяслава Мстиславича: "*Пріше(д) князь Изяславъ Мстиславичь с половци, а Михаилъ князь с черніговци, сынъ Всеволожь, и взяша Киевъ*"

(Лавр. Стб. 513). Однак редактор видання академік Є.Ф. Карський зробив до цього місця примітку: "Мстиславичь виправляється на Владимировичь" — знову-таки, мабуть, тому, що участь смоленського князя Ізяслава Мстиславича в усобицях 1235 р. навколо Києва вважалася йому неймовірною.

На думку М.О. Баумгартена, Ізяслав Мстиславич смоленський загинув близько 1239 р. (Baumgarten. Tabl. IX, 32. P. 39). Напевне, однією з підстав такого твердження може бути звістка Воскресенського ізводу за 1239 р., згідно з якою великий князь владимиро-суздальський Ярослав Всеволодич "смоляны же урядив, и посади у них князя Всеволода Мстиславича на столе, внука Романа Ростиславича" (Воскр. С. 144). Всеволод був рідним братом Ізяслава. Можна припустити, що останній загинув у боротьбі з полчищами Батия, які вдерлися на давньоруські землі 1237 р.

Таким чином, 1254 р. Ізяслав Мстиславич смоленський не міг напасти на Данила. Хто ж тоді був той Ізяслав? Ще в середині минулого століття здогад висловив Д.І. Зубрицький, щоправда, не підкріпивши його свідченнями джерел: "По той чи по цей бік Дніпра, в невідомій нам волості, може бути, в Києві чи в іншому місці, жив і правив неспокійний старець з роду князів чернігівських Ізяслав. Той самий, котрий 1211 р. був один час князем теребовельським" (Зубрицкий. С. 178). Його підтримав І. Шараневич, що вже впевнено назвав Ізяслава Володимировичем і князем новгород-сіверським на час сутички з Данилом (Шараневич. С. 92). Така думка начебто знаходить підтвердження в Любецькому синодику (пом'яннику), складеному, здається, наприкінці XVIII ст. за якимось більш давнім джерелом у Антонієвському монастирі поблизу Любеча. В ньому названо "князя Филиппа Володимеровича и княгиню его Агафию". Видавець і дослідник синодика Р.В. Зотов поділяв думку авторитета в генеалогії М.Д. Хмирова, за якою в процитованому записі йдеться про Ізяслава Володимировича, народженого в Половецькому степу 1187 р. і охрещеного під ім'ям "Филипп" (Зотов. С. 76—82; Хмыров. С. 157, № 920). Однак ця гіпотеза не була підтверджена джерелами.

Простеження життєвого шляху й політичної кар'єри Ізяслава Володимировича утруднюється тією обставиною, що в Галицько-Волинському літописі його названо по батькові лише тричі, та й то у початковому періоді самостійної діяльності (1208—1211), більше ніж за 40 років до конфлікту з Данилом. Коли наприкінці 1207 або в 1208 р. Володимир, Роман і Святослав Ігоревичі вокняжились у Галицькій землі, старший, Володимир, "*сынови своєму да Тєрєбовль Изяславу*"(627). Віддавання Теребовля Ізяславові свідчить, по-перше, що його батько самовладно правив у Галицькій землі, а по-друге — тоді княжич був уже дорослим і здатним самостійно правити уділом. Далі, близько 1211 р., бояри виганяють Ігоревичів з Галича. Наш літописець повідомив, що Ізяслав разом з батьком бився з ворогом. Але відтоді князь, що звався повним ім'ям Ізяслав Володимирович, назавжди зник із сторінок літописів, навіть з найобізнанішого в південноруських справах Галицько-Волинського. Недарма М.О. Баумгартен, згідно з суворими канонами генеалогії (відсутність згадок у джерелах!), записав, що Ізяслав зійшов зі світу "після 1211 р." (Baumgarten. Tabl. IV, 61. P. 19). Гадаємо, сталося інакше.

Перед тим, як почати простежувати подальший життєвий шлях Ізяслава Володимировича, відзначимо, що він належав до численного й згуртованого роду чернігівських (отже, й сіверських) князів Ольговичів, нащадків сумновідомого в давньоруській історії Олега Святославича, котрий має гіркий пріоритет наведення на рідну землю половецьких ханів наприкінці XI ст. У всіх політичних взаєминах і збройних конфліктах на Русі (що розгортались у них переважно з нащадками Мономаха) та за її межами Ольговичі тримались осібно й згуртовано, їхні дії відзначалися надзвичайною злагодженістю. Всередині цього князівського клану існувала сувора дисципліна, чого не бачимо в інших тогочасних кланах, хоч би й у тих же Мономашичів. Якщо, наприклад, глава Ольговичів вирушав у похід, то всі члени роду були зобов'язані підтримати його. З 20-х рр. XIII ст. клан очолював Михайло Всеволодич. Коли в 30-х рр. він починає боротися за Київ, йому слухняно й активно допомагають усі чернігово-сіверські князі.

Після того, як бояри відібрали Галич та інші міста цієї землі в Ігоревичів під формальним приводом передавання Романової спадщини Данилові, Володимир, його брати і син стали ворогами Романовичів. Тому висловимо припущення, що саме Ізяслав Володимирович, котрий після смерті батька і страти дядьків галицькими боярами 1211 р. як головний спадкоємець міг посісти стіл Новгорода-Сіверського, постійно виношував плани повернути собі Галич і його землю. Близько 1226 р. могутній боярин Жирослав, глава опозиції тодішньому галицькому князеві Мстиславу Удатному, звів наклеп на свого сюзерена. Його спіймали на слові й вигнали з князівства: "*Оттуду вигнанъ идє къ Изяславу: бѣ бо лукавый лєстєць,... того бо дѣля жадашє быти у Изяслава*" (645–646). Галицький літописець натякає, що "льстивый" Жирослав силкувався знайти притулок у близького йому за вдачею Ізяслава... Якого саме? Гадаємо, новгород-сіверського. Наступного року Жирослав укупі з новим повелителем допомагав уграм воювати Галицьку землю, але безуспішно. Король зазнає поразки, Ізяслав "*съ льстивымъ Жирославомъ, идоста с нимъ Угры*" (647). Певно, Ізяслава тоді добре настрахав Данило, тому що влітку 1234 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 24) він на чолі половецької орди сприяє Данилові під час походу на Київ. З літописного контексту виходить, що Ізяслав княжив тоді недалеко від Києва, може, в Новгороді-Сіверському.

Тоді Ізяслав вимушено скорився Данилові й Володимирові Рюриковичу київському і був, мабуть, силоміць приведений ними до церковної присяги. Та це не завадило йому незабаром відступитися від Данила й Володимира, як тільки воєнне щастя відвернулося від них: "*Изяславъ жє лєсть сътвори [и] вєлѣ воєвати зємлю Данилову*" (662). При цьому він спирався на захист з боку Михайла Всеволодича, про що посередньо свідчить запис галицького книжника наступного року: "*Михайлови жє [и] Изяславу однако нє прєстающа на нь* [Данила. – *Ред.*] *враждою*" (664).

Кульмінацією в боротьбі двох князівських коаліцій (Данило й Володимир київський проти Михайла Всеволодича й Ізяслава) став 1235 р. Кілька пізніх літописів повідомляють, що тоді Михайло з Ізяславом напали на Київ при підтримці владимиро-суздальського князя Ярослава

Всеволодича. Довга, з багатьма подробицями розповідь галицького літописця про війну двох князівських угруповань не згадує про вокняжіння Ізяслава в Києві, вважаючи, що там сів Михайло. Однак деякі літописи, зокрема Новгородський перший молодшого ізводу, недвозначно свідчать, що Ізяслав якийсь час просидів на київському столі (НПЛ. С. 284; Моск. С. 126; Воскр. С. 138; Лавр. Вип. 3. Стб. 513: всюди він названий Мстиславичем). Здається, це недовге князювання Ізяслава в Києві 1235 р. й стало причиною помилки написання його по батькові в Суздальському та низці пізніших літописів: "Мстиславичь". Літописці відали, що у Мстислава Романовича Старого був син на ім'я Ізяслав. Цей Мстислав княжив у Києві й загинув у битві з татарами на Калці 1223 р. (Лавр. Вып. 2. Стб. 446). Для не досить обізнаного (віддаленого від місця подій) літописця було природним гадати, що той Ізяслав, котрий посидів на київському столі, був сином київського ж князя Мстислава Романовича.

Уже 1236 р. Ізяслав був вигнаний з Києва Ярославом суздальським і влітку разом із Михайлом та половецькою ордою рушив на Галич. Але союзники не мали успіху. Поступово Михайло Всеволодич втратив стратегічну ініціативу. Воєнна фортуна все більше схилялася на бік Данила, котрий 1238 р. поставив у залежність від себе Київ. Тому "льстивый" Ізяслав змушений був покоритися йому й навіть брати участь у його походах. Навесні 1238 р., як відзначив галицький книжник, безпосередньо після перемоги над добжиньськими рицарями біля Дорогичина "*Данилъ же възвєдє на Кондрата* [мазовецького. – *Ред.*] *литву, Миньдога, Изяслава Новъгородьского*" (667).

Лише один-єдиний раз у літописах Ізяслава названо "новгородським", тобто новгород-сіверським князем. Отже, він-таки був сином Володимира Ігоревича. Можна з чималою часткою впевненості твердити, що він посідав цей князівський стіл і раніше – інакше не пояснити його злагоджених дій з главою роду Ольговичів Михайлом, васалом якого повинен був бути новгород-сіверський князь.

Они же рєкоша єму: "Како идєши в Галичь, а Данило князь лютъ єсть"... Онъ же нє послуша ихъ, но събравъ около сєбє, идє в Галичь (705). Створюється враження, що Куремса застерігав Ізяслава від походу, натякаючи на його воєнну невдачу 1236 р. В науковій літературі починаючи принаймні з часів Д.І. Зубрицького живе думка, ніби цьому Ольговичу вдалося здобути Галич: "Пустився від Дністра раптово до Галича і вдерся до міста" (Зубрицкий. С. 170). Так вважав і В.Т. Пашуто (Пашуто. С. 282). Його гадка підтверджується дальшим перебігом розповіді. Цікаво відзначити, що в ранній своїй праці М.С. Грушевський пристав до такої думки ("Ізяслав опановує Галич": Грушевський. Хронольогія. С. 37), але в "Історії України-Руси" обминув цей сюжет (Грушевський. III. С. 85). На те, що до виступу Ізяслава Романовичі не поставилися серйозно, недвозначно вказує та обставина, що Данило послав проти нападника сина, а сам відправився на полювання.

Посла [Данило. – *Ред.*] ***сына своєго Романа и бояры своя всѣ на нь*** [Ізяслава. – *Ред.*] (705). Надзвичайно важливе місце, що змушує інакше подивитись або на послідовність подій боротьби за австрійську спадщину, або на їх хронологію. Дійсно, Роман одружився з Гертрудою десь у 1-й пол. 1252 р. і пробув у Австрії до кінця 1253 р. (див., напр.: Па-

шуто. С. 256). Тоді доведеться припустити, що похід Куремси стався раніше 1252 р. (хоч би наприкінці 1251 р. — Грушевський. Хронольогія. С. 38), або Роман якимось чином вирвався з обложеного Оттокаром замку Гімберг. Перша можливість здається ймовірнішою.

Вънезапу нападшимъ на ня, оному же [Ізяславові. — *Ред.*]... ***възбѣже на комары церковныа, иде же безаконныє угрє възбѣгли бяху*** (706). Саме ця згадка про угрів, що колись рятувалися від русичів на церковних хорах, переконує, що Ізяславові таки пощастило здобути на деякий час Галич. Ізяслав, приведений Романом до Данила, назавжди зникає з політичної сцени (певно, помер у в'язниці).

Федоръ посланъ отъ него [Ізяслава. — *Ред.*] ***къ Солємь*** (706). О. Лихачова чомусь переклала це місце: "послал Федора в Зальцбург" (!) (Памятники. С. 335), тоді як насправді: "въ солі", ймовірно, якесь місце поблизу коломийських соляних копалень. На думку І.П. Крип'якевича — м. Стара Сіль (Крип'якевич. С. 32–33).

По томъ же Войшелкъ сътвори миръ съ Даниломъ, и въда дъщеръ Миндогодову за Шварна, сєстру свою, и прійде в Холмъ къ Данилови [Войшелк. — *Ред.*], ***оставивъ княженіє своє и въспріємь мнишескій чинъ, и въдасть Романови, сынови королєву, Новогородокъ отъ Миндога и отъ себє и Слонимъ и Волковыєскъ, и всѣ городы*** (706). Мирна угода була укладена, як вважають історики, близько 1254 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 38; Пашуто. С. 281). Здогадно Миндовг поступився Чорною Руссю на користь Данила як леном, наданим Романові. Вірогідно, що Данило тоді одержав Південну Судавію, а Войшелк перейшов до православ'я у Новогородку й поселився на деякий час при дворі Данила в Холмі (Пашуто. С. 281).

Гадаємо, літописець зовсім не випадково зробив наголос на тому, що шлюб дочки Миндовга зі Шварном відбувся за ініціативи Войшелка. Мабуть, Войшелк уже тоді виношував плани щодо об'єднання своїх земель із Шварновими, — звичайно, по смерті Данила. Можливо, що Войшелк просто віддавав перевагу Шварнові, спокійному й розсудливому, перед його рвучкими й запальними братами Левом і Романом.

Данило пойдє на ятвязѣ съ братомъ и сыномъ Львом и съ Шєварномъ, младу сущю єму, и посла по Романа въ Новьгородокь (706). Рік і час народження Шварна Даниловича не відомі. Похід на ятвягів розпочався взимку (далі мовлено: "*бѣ бо лєд ползок*"). Найвірогідніше, то була зима 1254/1255 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 38). Б. Влодарський, не знати чому, хибно датує цей воїстину грандіозний похід Романовичів до Ятвязької землі зимою 1255/56 р. (Влодарский Б. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X–XIII вв. С. 127), хоча в праці 1938 р. погодився з припущенням М.С. Грушевського (зима 1254/55 р.) (Włodarski. Alians. S. 614). З польського боку в поході взяли участь Земовит і надіслані Болеславом Соромливим краківські й сандомирські рицарі. Б. Влодарський слушно наголошує на визначній ролі Земовита в цьому поході, що було наслідком тісної співпраці між мазовецьким і галицько-волинським князями (Włodarski. Alians. S. 615).

Земовит тоді ворогував із братом Казимиром. На початку жовтня 1259 р. Земовит зібрав коаліцію князів проти Казимира і попросив допомоги в Данила. Той послав військо на чолі з сином Романом, про що оповідає Великопольська хроніка (МРН. II. Р. 585).

Г. Ловмяньський, подібно до М.С. Грушевського, теж вважав, що похід стався взимку 1254/55 р. (Lowmiański H. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T. II. S. 254). Літописець підкреслює внесок до того походу мазовецького князя Земовита, однак взимку 1254/55 р. той перебував у полоні в свого брата Казимира. Тому Г. Пашкевич гадає, що цей похід відбувся взимку 1255/56 р. чи 1256/57 р. Він приймає першу дату (Paszkiewicz. S. 215). Думаю, однак, що ці сторінки Галицького літопису редагувались і зводились кількома десятиліттями пізніше, коли деталі біографії давно вже на той час померлого Земовита були забуті. Давньоруський книжник добре знав, що князь Земовит завжди підтримував Данила в експедиціях проти ятвягів, тому вписав його ім'я до числа учасників походу 1254/55 р.

И прійде к нему Романъ, съ всѣми новогородци и съ цтемъ [тестем. – *Ред.*] ***своимъ Глѣбомъ*** (706). Незадовго перед тим Роман, що сяк-так вибрався з Австрії, одружився вдруге з Оленою, дочкою князя Гліба. Дехто вважав, що Гліб був у 1255–1260 рр. князем у Волковийську (Грушевський. III. С. 76; Baumgarten. Tabl. VII. 7. P. 30; Tabl. XI, 11. P. 47). У генеалогічному довіднику В. Дворжачека зазначено, що той Гліб міг бути ще з смоленських Ростиславичів або навіть князем Степані (Dworzaczek. Tabl. 27, 29, 82, 83).

И бысть рать велика, яко же наполнити болота ятвяжьскаа полкомъ (706). Ця дещо гіперболічна розповідь характеризує дійсні масштаби великого походу, коли Романовичі здобули вирішальну перемогу над ятвязькими агресивними князьками. Наступна розповідь літописця важлива і пізнавальна з погляду на військову справу й воєнне мистецтво Галицько-Волинської Русі середини XIII ст.

Ты еси король, голова [всимъ] полкомъ (707). Недвозначне свідчення на користь думки, що Данило користувався авторитетом не лише як державний діяч, а й видатний полководець. Данило шикує військо за правилами тогочасного воєнного мистецтва: попереду бойова охорона з мобільних лучників (можна гадати, що то були арбалетники), фланги захищали вони ж; сам князь з частиною дружинників їхав всередині похідного порядку війська. З дальшої розповіді літопису видно, що велике військо, яке увійшло до Ятвязької землі, незабаром розділилося на окремі частини: так було легше боротися з численними, розпорошеними й рухливими загонами ятвягів. Подібна тактика швидко привела до успіху.

Левъ же тихо объехавь село, иссѣче все (707). Феодальні війни велися зазвичай жорстоко з обох боків. Не була винятком і ця. Романовичі, до того ж, вирішили деморалізувати супротивника.

Данилови же и и Лвови одинако належащима на ня [и] връгшимъ сулицама (708). У ближньому бою замість луків чи арбалетів, зброї дистанційної, використовувались метальні дротики. Втім, далі літописець красномовно описує, як воїн Данила з далекої відстані вразив дротиком ятвязького князя.

Данило же и Левъ вборзѣ скочиста на нѣ въ ворота (708). Знову князь вдався до свого улюбленого прийому заволодіння укріпленим містом чи фортецею: "*изъездом*", тобто захопленням зненацька залоги, що не встигла зачинити браму.

Побѣдивь гръдыа ятвязѣ, и злиньци, и крисменци, и покенцѣ (708) – давньоруські назви ятвязьких племен.

Яко же пишеть въ Книгахъ: "Нѣсть въ силѣ брань, но въ Бозѣ стоить побѣда" (708). У Біблії нам не пощастило знайти це місце (в "Симфонії" воно не відзначене).

Зажгоша Таисевичи и Буряля, и Раймочи, и Комата, и Дора, и грады плѣняше (709). Ідеться про міста й фортеці (саме їх, гадаємо, літописець називає "грады") у Ятвязькій землі.

Данило! Добру дружину дръжиши, и велици полци твои (709). У цьому контексті, як і в багатьох інших літописних фрагментах, дружина відділяється від полків, тобто князівська важкоозброєна рицарська кіннота – від іншого війська, яке у Данила було теж регулярне і добре озброєне. Порівняно з іншими підрозділами князівська дружина була нечисленною, але найкраще озброєною, складалася з вишколених і сильних бійців у доброму захисному обладунку.

Наутріа же пріехаша ятвязи дающе дань и миръ (709). В Іпатіївському списку тут зіпсоване: "таль и мир". Виходячи з цього хибного написання, О. Лихачова невірно переклала: "предлагая заложников (?) и мир" (Памятники. С. 339).

Прійде въ землю свою съ честію и славою, одолѣвь врогомъ своимъ (709). За літописним, стандартним у таких випадках, кліше проглядає висока оцінка Данилової перемоги. То був "останній великий похід проти ятвягів, що закінчився повною перемогою" (Влодарский. С. 127).

Ятвязи се, послаша послы своа и дѣти своа, и дань даша, и обещевахуся работѣ быти єму и городы рубити въ земли своєй (709). Предметно роз'яснюється вага перемоги Романовичів над явтязькими князями. Вони в знак повної покори прислали своїх дітей заложниками, сплатили данину, головне ж – пообіцяли в "*роботѣ быти єму*" і навіть будувати міста й фортеці для галицького князя у власній землі. Так було покінчено з ятвязькою загрозою для Русі. Гадаємо, що Данило Романович розв'язав собі руки на заході, збираючись дати рішучий бій ордам Куремси.

Єхавъ же Коснятинъ поима на нихъ дань, черныа куны и бѣло сребро (709). Данину брали дорогоцінними шкурками чорних куниць і сріблом у зливках – тоді на Русі і в сусідніх землях майже не було в обігу карбованих монет.

По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воевалъ на нѣ [ятвягів. – *Ред.*] ***в рускыхъ князехъ, развѣ сына его Данила*** (710). Слава про звитяжні перемоги Романа Мстиславича над ятвягами пройшла крізь століття. Польський хроніст 2-ї пол. XVI ст. М. Стрийковський описав тріумф Романа над Литвою й ятвягами. Зокрема, він згадує, що вони також були у нього "в работѣ": наказував цей князь їх запрягати в плуги й орати цілину. Один литвин, навчившись руської мови, начебто мовив князеві: "Романе, Романе! Поганим годуєшся, литвою

ореш!" (Stryjkowski. T. I. S. 202). М. Стрийковський, поза сумнівом, скористався якимось фольклорним джерелом, що з плином часу втратило деякі історичні реалії й деталі. По-перше, він помилково називає Романа київським князем, а про війни сучасника Романа Мстиславича київського князя Романа Ростиславича з ятвягами немає жодних відомостей ні в давньоруських, ні в іноземних джерелах. По-друге, польський хроніст вдався до надзвичайно поширеного в усній народній творчості образу: переможених запрягають замість худоби. Згадаймо насильства аварів над дулібськими жонами, так красномовно описані Нестором у "Повісті временних літ" (ПВЛ. I. С. 14). Образ покорителя Литви й Ятвязької землі князя Романа виведено і в билинах. Одна з них так описує розправу Романа над литовськими князями:

Как наехаша силушка Романова,
Большому брату глаза выкололи,
А меньшому брату ноги выломали

(Былины. Т. I. М., 1916. С. 372; див. про це докладно: Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху возрождения. С. 99–100).

Сътвори король [угорський. – *Ред.*] ***великъ обѣтъ и нє исправи єго к Романови, остави жє у городѣ и Нєпєрьцѣ и отъидєть прочь*** (710). Галицький літописець гірко нарікає на Белу, що той надавав Романові обіцянок і потім зовсім не підтримав його (Грушевський. III. С. 75).

Часто жє приходящю [єму] на нь [Романа. – *Ред.*] ***гєрьцикови*** [йдеться про Оттокара-Пшемисла II. – *Ред.*] ***... и ставь прєдъ городомъ поприща*** * ***и нє можєть взяти*** (710). Швидко по шлюбі з Гертрудою Романа було обложено Оттокаром у замку Гімберг. Як видно з попередньої оповіді літопису, Данилові не вдалося визволити сина. Дальші перетрактації між Романом і Оттокаром викладено літописцем досить діловито і конкретно, незважаючи на їх літературно-апокрифічне оформлення. Складається враження, що літописець скористався з документів галицького княжого архіву.

Остави короля угорьского,... зємля Нѣмєцькаа раздѣлєна будєть с тобою (710). Роман, мабуть, розумів непевність обіцянок Оттокара: відійшовши від невірного Бели, галицький княжич залишив би собі ще менше шансів утриматися в Австрії. Завершення австрійської справи Романовичів мало відображене в науковій літературі. Досі залишається чи не найповнішим розгляд її в "Історії України-Руси" М.С. Грушевського та в не раз цитованій нами праці Б. Влодарського. У Грушевського подано й огляд основних джерел, щоправда, це зведення на сьогодні застаріло (Грушевський. III. С. 74–76, 518–519).

Посла бо [Роман. – *Ред.*] ***къ королєви угорському вся словєса, ими жє обєщєвашєся єму гєрцюкь, и прося у нєго помощи... Онъ жє нє посла єму помощи, но городовъ хотящю єму о собє обєщєваше жє єму дати иныя городы въ зємли Угорьской*** (711). Нарешті, угорський король зняв машкару приятеля і союз-

* Поприще – міра довжини бл. 1,5 версти.

ника Романовичів: скориставшись важким становищем Романа, він вимагає від того "городовъ" у Австрії. М.С. Грушевський розуміє це так, що Бела IV "запропонував, аби він [Роман. – *Ред.*] передав йому ті замки, які трималися Гертруди, а натомість обіцяв йому дати городи в Угорщині" (Грушевський. III. С. 75). Вважаємо, однак, що йшлося про відмову Романа від тієї частини Австрії, на яку поширювалася влада Гертруди, і перетворення Романа на намісника однієї з угорських провінцій – подібне Бела вчинив з Ростиславом Михайловичем чернігівським кілька років тому. Річ у тім, що в давньоруських джерелах поняття "городы", міста часто-густо підмінювало поняття земель, в яких були ті "городы".

Княгини же, [у]разумѣвши... (711). Цей та наступний епізоди викладаються літописцем так, що всім вершила Гертруда. Гадаємо, подібне тлумачення пов'язане з тим, що австрійські сучасники ганили Романа, ніби він залишив дружину напризволяще (див.: Грушевський. III. С. 76). Насправді, напевне, справа вирішувалася не стільки в Гімберзі, скільки в Холмі, де тоді перебував Данило.

Бѣ бо баба ходящи и купящи кръмлю потай въ градѣ Вяднѣ (711). Літописець скористався з живого свідчення очевидця Романового сидіння в Гімберзі. Обставини були надзвичайно важкі, голод та відсутність допомоги ззовні робили справу галицького княжича безнадійною. Літописець повідомляє, що якийсь Просвел "*пріехавь съ силою*" і вивів Романа з Гімберга. Середньовічна австрійська хроніка знає прибічника Гертруди Бернгарда Преусселя (див.: Пашуто. С. 256). Роман був змушений піти до Новгородка ("*Се же прежде сказахомъ, яко Вышелкь бѣ далъ Новьгородокь Романови*" – 711). Вчені чимало сперечалися стосовно часу повернення Романа на Русь. І. Шараневич писав, що те сталося 1253 р. (Szaraniewicz. S. 71), з ним солідарний і М. Дашкевич (Дашкевич. С. 101; тут же вміщено огляд іноземних джерел з даного питання). М.С. Грушевський приїзд Романа з Австрії датував кінцем 1253 – початком 1254 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 39). Б. Барвінський уточнив цю дату: облога Гімберга точилася у вересні 1253 р., отже, Роман повернувся на батьківщину наприкінці того року (Барвінський Б. Ким свідчився Оттокар. С. 1–3). Після виведення з гри Романа Бела IV з Оттокаром за посередництвом папи Інокентія IV поділили між собою спадщину Бабенсбергів. Угорський король дістав частину Штірії і передав її в управління своєму синові Стефану; все інше перейшло до Оттокара. Про Романа в тексті угоди не було й мови. Гертруді залишили чималі землі в тій же Штірії, вона мала від Романа доньку Марію (Włodarski. S. 143). Шлюб галицького княжича з Гертрудою розпався. Невдача спроби Романа утвердитися на австрійському герцогському престолі серйозно применшила політичний вплив загалом вдалого походу Данила до Моравії. Утвердившись у Австрії, Оттокар спробував добитися від Данила відшкодування спустошень, завданих руським військом Моравії, але безуспішно. Австрійська справа привела до охолодження стосунків між Данилом і Белою IV (Włodarski. S. 144). Далі долю Австрії продовжували вирішувати Бела IV і Оттокар-Пшемисл. Після того, як у битві при Кресенбрунні в липні 1260 р. угорське військо зазнало поразки, Угорщина за Віденським

миром (березень 1261 р.) втратила на користь Чехії Штірію. Плани Данила посадити на австрійський трон Романа були остаточно перекреслені (Włodarski. S. 147).

По рати же Кремяницькой Куремьсинѣ, Данилъ въздвиже рать противу татаромъ (711). На спробу Куремси заволодіти Крем'янцем галицько-волинське військо відповіло добре спланованим ударом. Перед тим, як виступити проти Куремси, Данило надіслав листа до папи, вимагаючи допомоги (Theiner. I. № 107), але не дочекався її. Слід вважати, що це сталося наприкінці 1254 р. і продовжувалося протягом зими 1255 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 39). Данило добре зважив міжнародну обстановку: верховний хан монголів Менгу безперервно воював у Азії, тому головні його сили були виведені з Забайкалля. Йому сприяли війська Золотої Орди. Куремсі не доводилося сподіватись на допомогу ні Каракорума, ні Сараю (Котляр. С. 178). Галицько-волинське військо розділилося на дві частини. Полки Лева Даниловича вдерлися на Побужжя і повоювали там "люди татарьскыа" — найімовірніше, то були феодали, які співпрацювали з татарськими поневолювачами. А війська Данила й Василька захопили Болоховську землю (Котляр. С. 178).

Веснѣ же бывшіи [1255 р. — *Ред.*], ***посла*** [Данило. — *Ред.*] ***сына своего Шварна на Городокь, и на Семочь, и на всѣ городы... сѣдящіа за татары*** (711). Йдеться про похід війська Шварна у басейни річок Случі й Тетерева, на схід Волинської землі. Городок — у Полонному р-ні Хмельницької обл., Семоць — в Любарському р-ні Житомирської обл. Згаданий нижче Городеськ (якщо це не той самий Городок) дехто ототожнює з с. Городищем Черняхівського (або Житомирського) р-ну (Етимолог. словник. С. 155). Однак археологи впевнено розміщують Городеськ поблизу с. Городська Житомирської обл. (Куза. С. 75). На березі р. Тетерева розташоване городище з трьох укріплених частин: Велике городище, Мале городище і Красна гора. Основу валу складали два ряди дубових клітей, внутрішній з яких був пристосований для житла. Археологами виявлено близько 30 житлових і господарських комплексів (Выезжев Р.И. Раскопки в Городске в 1955 г.; його ж: Будівлі "Малого городища" X—XIII ст. в Городську). М.П. Барсов ототожнював Семоць з с. Симаки, що знаходиться поблизу Полонного, а Городок — з м. Райгородком на Волині (Барсов. Словарь. С. 164, 184, 194), що є, на думку М.П. Дашкевича, помилкою (Дашкевич. С. 62).

...До Жедечева. Възъвяглянє же солъгаша (711). Жедечев — порубіжне з Волинню місто в басейні Тетерева у Київській землі, на р. Жидь, притоці Дніпра (Киевская старина. 1882. IX. С. 437). Возвягль також був київською прикордонною фортецею з боку Волині. Тепер м. Новоград-Волинський (Иванов. С. 98).

Прійдоша бѣлобережци и чернятинци и вси болоховци къ Данилу (712). Літописець відділяє Болоховську землю від названих тут міст головним чином у басейні Тетерева. Болоховські "городы" розташовані були здебільшого в горішніх течіях Случі та Бугу (Південного). М.П. Дашкевич погоджується з думкою М.П. Погодіна, що Білобережжя доцільно бачити в місті цієї ж назви Дубенського пов. Волинської губ. (Дашкевич. С. 61). На думку М.П. Барсова, воно стояло на р. Случі (Бар-

сов. Словарь. С. 20). Д. Зубрицький взагалі вважав, що це не назва якогось конкретного міста, а місцевість на Случі (Зубрицкий. С. 45). Можливо, він і має рацію. Адже згадані поряд з білобережцями чернятинці — швидше жителі області, ніж міста. Новітній довідник вважає Чернятин київським містом, вказуючи на сучасне село цієї назви у Калинівському чи Жмеринському р-ні Вінницької обл. (Етимолог. словник. С. 172). Та чи не слушнішим є давнє зауваження М.П. Дашкевича, який називає кілька Чернятинів у Волинській та Київській губерніях і додає: "Значна кількість сіл з цим ім'ям чи не свідчить про обширність території літописних чернятинців?" (Дашкевич. С. 61). Так само болоховці в даному контексті — жителі землі Болоховської. М.С. Грушевський коротко писав, що похід війська Шварна «змусив до покори громади, що ще трималися по попереднім: "білобережці, чернятинці й усі болоховці"» (Грушевський. III. С. 86). Однак "*лєсть*" городян Возвягля, що "*поємшє тивуна* [від Шварна. — *Ред.*] *не въдаша єму тивонити*" (711), свідчила, що покора ця була вимушена і нетривка. Вся кампанія була проведена Данилом у контексті загальної боротьби проти татар. У перебігу війни були зруйновані "*вся городы, сѣдящіа за татары*" (711), серед яких літописець згадує аж 14 міст (Пашуто. С. 283).

Присла жє Миндовгь къ Данилу: "Пришлю к тєбѣ Романа и новьгородци, а бы пошєлъ къ Възвяглю, оттуда и къ Кыєву" (712). Літописець віддає ініціативу цього спрямованого проти татар походу Миндовгові. В старій історіографії не раз зазначалося, що Данило здійснив цей новий похід без особливого бажання, а Д. Зубрицький навіть писав, що кампанія була наслідком спроби зблизитися з папською курією (Зубрицкий. С. 185—186). Такий погляд помилковий. М.С. Грушевський, не окреслюючи виразніше мети цієї виправи, вважає, що вона почалася за бажанням Данила, котрий "хотів вести війну в сім напрямі [якому, з тексту не ясно. — *Ред.*] далі, до кінця" і закликав до походу Миндовга (Грушевський. III. С. 283). В.Т. Пашуто резонно припускає, що "галицько-волинський князь серйозно збирався відібрати Київщину в татаро-монголів, які передали її владимиро-суздальським князям" і попросив помочі в Миндовга (Пашуто. С. 183). На правах феодального сюзерена Миндовг обіцяв прислати Данилові його сина, але свого васала.

Данило жє съ братомъ идоша къ Възвяглю, въ силѣ тяжцѣ, жда вѣсти отъ Романа и литвы (712). М.С. Грушевський відніс похід на Возвягль на осінь 1255 р., виходячи з того, що сутичка з литовцями сталася вже взимку (Грушевський. Хронольогія. С. 40). Вважаємо таке датування слушним. З контексту дальшої розповіді виходить, що військо Миндовга не прибуло в заздалегідь призначений обома князями день: літописець прямо відзначає: перед тим "*и зрєчє* [Данило з Миндовгом. — *Ред.*] *зрокъ [во] Възъвягля*" (712). Тому винним у конфлікті слід вважати Миндовга. Тим часом у літературі звичайно пишеться, що Данило не дочекався Миндовга, отже, він і винен (див., напр.: Пашуто. С. 283).

Видѣвъшє жє гражанє, [и] ужась бысть в нихъ, и нє стръпѣша и вдашася; и городъ зажьжє [*Данило. — Ред.*], ***люди жє извєдє и вдасть я на подѣлъ*** (712). "Ся незвичайна немилосердність виразно показує, який завзяток [завзяття. — *Ред.*] мав Данило на

сі протикнязівські громади" (Грушевський. III. С. 87). Із цим можна частково погодитися, бо князь придушив виступ проти нього. Але головне було в іншому. Данило так само жорстоко помстився на возвяглянах, як раніше на болоховцях — і ті, й інші були "люди татарські", тобто співробітничали з татарами, підтримували їх. Зрозуміло, що цим грішила міська верхівка і бояри, а постраждали всі жителі. Такою була логіка політичної боротьби за середньовіччя, логіка панівного класу щодо простого люду.

Литва же роздумавше и воєваша, гнѣвь дръжаще; єхавше же воєваша около Лучєска (712). Як видно з розповіді літописця, між руським і литовським союзниками стався розлад. Не стало єдності й у надісланому Миндовгом війську. Роман Данилович з дружиною ("*мало людій*") повернувся до батька, а "*людіє Миньдовгови*", литовська рать, незадоволені тим, що здобич не далася їм до рук, пограбували на зворотному шляху околиці Луцька (Пашуто. Образование. С. 381).

И нагрязє же озєро труповь и щитовь и шєломовь (713). Надзвичайно виразна з літературного боку й емоційна картина страшної поразки, яку завдали литовцям воїни воєводи Данила, Василька Юрій та Олексій. Д. Зубрицький вважав, що це "не зашкодило дружнім стосункам між Романовичами і королем Миндовгом. То був лише захист мирних жителів проти насильства хижого, збуреного війська [литовського. — *Ред.*]" (Зубрицкий. С. 187). Навпаки, О.Є. Пресняков вважав, що відбувся "розрив" між Данилом і Миндовгом (Пресняков. С. 51). Однак того не сталося: судячи з непрямого свідчення галицького літописця, Роман ще якийсь час зберігав володіння в Чорній Русі (див.: Пашуто. Образование. С. 381). Безсумнівним є одне: незлагодженість дій між Галицько-Волинським і Литовським князівствами унеможливила продовження Данилового походу на Київ. Йому довелося повернутися додому (Грушевський. III. С. 87). Згадана в описі русько-литовського бойовиська Коструга — певно, урочище поблизу Луцька. Втім, у деяких списках, зокрема в Хлєбниковському, читаємо: "*супротивь Къструзѣ*", а то й "*супротивь въ острозѣ*" — можливо, тут ішла мова про острог, якесь укріплення (Барсов. С. 106).

Куремьса пойдє на Данила и [на] Василка, безъ вѣсти пріеха (713). Цей, як свідчить літопис, несподіваний напад Куремси, про що можна судити з контексту, був організований з розмахом. То був похід проти цілого князівства. Час цього вторгнення татар на Волинь не ясний. Логічно гадати, що він стався наприкінці 1255 р. Так думав М.С. Грушевський (Хронольогія. С. 40). Він застав Романовичів непідготовленими (Грушевський. III. С. 87), їх сили були роз'єднані. Однак Василько таки встиг приготуватися.

Василко же собирашєся въ Володимєри (713). Дальша розповідь літописця, в якій не згадано про очолення Васильком оборони м. Володимира, ввела, мабуть, в оману М.С. Грушевського, котрий писав, ніби "його [Куремси. — *Ред.*] полк, несподівано приступивши під Володимир, стрівся з сильним опором горожан" (Грушевський. III. С. 87). Насправді лише регулярне військо, ті самі названі літописцем "гражанє пѣшьци" могли здолати передовий загін Куремси.

Данило же и Василко одинако събирастася хотяща битися с татары (713). Цього виявилося досить, аби відігнати Куремсу: на той час він дуже остерігався Данила.

Загорѣтися Холмови ... съ Львова зрящи видѣти (713–714). Пожежа у Холмі сталася 1256 р. (Крип'якевич. С. 34). Як вважають автори недавнього дослідження, Львів було засновано у 1-й пол. XIII ст. Він був стратегічно важливим форпостом на шляху між старою столицею князівства Галичем і новозаснованою – Холмом. То була опора сильної князівської влади (Історія Львова. С. 14–15). Висловлювались й інші думки. На наш погляд, найлогічнішим видається твердження І.П. Крип'якевича, згідно з яким Львів було започатковано на честь весілля Лева Даниловича з угорською принцесою Констанцією. Цей династичний шлюб стався 1247 р. (Нариси історії Львова. С. 22). Складачі пізньосередньовічних хронік XVI–XVII ст. (Груневег, Кромер, Альнпех, Окольський, Зиморович) дружно називають засновником міста Лева Даниловича. Він оспіваний як фундатор міста і в латиномовних віршах львівських поетів середньовіччя, а на Галицькій брамі у XVII ст. помістили напис латинською ж мовою: "Князь Лев поклав мені підвалини" (Історія Львова. С. 15).

Так само, як Київ і більшість давньоруських міст, Львів виріс на місцях давніх слов'янських поселень. Розкопки археологів на Замковій горі та в парку "Високий Замок" виявили культурний шар часів Київської Русі: кераміку, залізні, бронзові й скляні вироби, архітектурні фрагменти X–XII ст. (Ратич О.О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові. С. 115–127). Співставляючи археологічні знахідки із відомостями писемних джерел, можна дійти висновку, що Львів як фортеця в системі укріплених центрів Галицько-Волинського князівства був збудований князем Данилом на місці давньоруського "городка", що існував на Замковій горі з XII, XI ст., чи, може, навіть більш раннього часу (Котляр. Формирование. С. 164).

Львів, як і інші значні давньоруські міста, складався з двох частин: укріпленого замку на горі (цей "Львів град" постав за часів князювання Данила і Лева) і посаду чи подолу, торгово-ремісничої частини, що довгий час формувалася з кількох поселень (Історія Львова. С. 15). За свідченнями Длугоша, докладно розглянутими І. Шараневичем, у Львові існувало два замки, зведені з дерев'яних колод. Спочатку на горі збудували дитинець. Його створення слід пов'язувати з ім'ям Данила. Пізніше на західних схилах гори виник нижній замок, де оселився Лев. Далі на терасах між горішнім і долішнім замками стали засновувати свої двори бояри, княжі слуги тощо. Так, згідно з думкою польського середньовічного хроніста, склався історичний центр Львова (див.: Шараневич И. Стародавний Львов. С. 19–20). Наслідки археологічних праць останніх років показали, що з 2-ї пол. XIII ст. на Замковій горі височіла кам'яна башта (товщина стін бл. 1,5 м), до якої примикав мур. Напевно, укріплення були комбіновані, дерев'яно-кам'яні (Історія Львова. С. 16–17).

Львів започаткували на високих горбах ("горах"), які прорізували глибокі яри. Місто посідало надзвичайно вигідне стратегічне положення, пануючи над обширною округою, замінивши в цій якості занепалий на той час Звенигород (Котляр. Формирование. С. 164). З трьох боків го-

ра була оточена майже нездоланними торф'яними багнищами, а на південь від неї простягалася суха й простора ділянка, зручна для масової забудови (Історія Львова. С. 16).

Стратегічне значення Львова підтвердилося 1259 р., коли за вимогою Бурундая "*Лєвъ... посла Лвовъ розмєтати*"(720). Отже, вже в перші роки свого існування Львів мав неабияку вартість як оборонний осередок. Як показали археологічні та архітектурні дослідження останнього часу, територія давньоруського Львова не обмежувалася районами сучасного Підзамча й вул. Б. Хмельницького, а поширювалася до р. Полтви на півдні, заході й півночі, займаючи весь вигин цієї річки (Археология Прикарпатья. С. 119). Невдовзі по тому львівський замок-дитинець був відбудований і продовжував залишатися небезпечним для татар. Про це можна судити з оповіді волинського літописця про безуспішну двотижневу облогу міста ординським воєначальником Телебугою 1286 р. (Котляр. Формирование. С. 164). Львівський замок був доповнений системою укріплених фортець — "градів", що оточували місто. Їх залишки збереглись у Малих Грибовичах, Рокитні (літописний Борок), Завадові, Глинську (літописний Щекотів). "Система градів на чолі з княжим Львовом відіграла важливу роль у захисті краю від ординських спустошень" (Історія Львова. С. 17).

Прилучи же ся Василковымъ людємь выєхати, и обрѣтшє татары биша я и колодникы имаша (714). Нечувана для інших земель Русі річ: галицько-волинське військо систематично перемагає орди Куремси, ще й бере "колодників"! Як слушно зауважив М.С. Грушевський, "сили Куремси ... показалися заслабі для боротьби з державою Романовичів" (Грушевський. III. С. 87). Це підтвердив і наступний епізод воєнних дій. Відзначене літописцем діялося в 1256—1257 рр. — він уміщує свою розповідь після історії пожежі Холма, яка сталася 1256 р.

По томъ же Курємьсѣ стоящю у Луцка, сътвори Богъ чюдо... (714). Невдача облоги Луцька силами Куремси пояснюється літописцем у дусі свого часу — чудом господнім. Однак справа була в іншому. Лучани мужньо й активно оборонялися, так і не дозволивши татарам заволодіти мостом, що вів через рів до фортеці.

И нє успѣвшє ничто же вратишася въ страны своя, рєкшє в полє (714). Куремса був відігнаний до місць його звичайних на ті роки кочовищ, у південні степи. Він був деморалізований. Галицький літописець мав усі підстави сказати: "*Данило же дръжашє рать с Курємьсою, и николи же [не] бояся Курємьсы*"(717).

Данилови бо княжащу въ Володимєри, създа градъ Угровєскь (715). Не зрозуміла, на перший погляд, помилка літописця: цей Угровеськ існував ще 1210 р., коли Олександр Всеволодич "пріа" його разом з іншими містами галицької "украйни" (Верещиним, Стовп'ям і Комовим) і дав натомість Белз Василькові. Насправді в джерелі йдеться про будівництво нових укріплень ("града") Угровеська Данилом. Натомість свідчення літописця про організацію єпископії Данилом в Белзі досить важливе: воно свідчить про намагання князя зміцнити і розгалужити церковну систему Галицько-Волинської Русі. Мабуть, він не полишав думки про власну митрополію.

Холмъ бо городъ сицє бысть създанъ (714). Про обставини заснування Холма йшлося в коментарі до частини літопису за 1236–1238 рр., коли це місто було започатковане. Тут же звернемо увагу на окремі красномовні деталі літописної оповіді про перші дні відновленого Холма.

Прихожаа нѣмци и русь, и иноязычникы и ляхы... и уноты и мастєри всяціи бѣжаху ис Татарь, сѣдєлници и лучници, и тулници, и кузнєци желѣзу и мѣди и срєбру (715). Жива й динамічна картина заселення ремісниками міста, що народжувалося. Названі насамперед представники спеціальностей, особливо необхідних для військової справи й оздоблення храмів.

Украшєна стъклы римьскыми (715). Є підстави гадати, що йшлося про мозаїку, мистецтво якої було надзвичайно велике в Італії.

Стоить жє столпь поприща отъ города камєнъ (716). На підступах до Холма були зведені також добре укріплені замки, один з яких і описано тут. Залишки згаданої в літописі башти ("столпа"), холмського сторожового укріплення збереглися до наших днів (Котляр. Формирование. С. 155).

Бѣ бо грады иныа зиждай противу бєзбожнымъ татаромъ (717). Свідоцтво про створення Данилом добре продуманої системи захисту проти Золотої Орди. В науковій літературі відзначалось, що "князь Данило проводив свідому політику будівництва міст", населяв їх ремісниками, спрямовував проти татар (Пашуто. С. 164). Уже в 2-й пол. 20-х – у 30-х рр. на Волині зводяться першокласні фортеці Крем'янець, Данилів і Холм, яких не змогли здобути полчища Батия. Пізніше були збудовані Колодяжин, Ізяслав, укріплені фортецями рубежі держав на Дністровському пониззі; зокрема, зведені Бакота й Каліус (Котляр. Формирование. С. 153–157 та ін.).

Времени жє минувшю и прійдє Бурондай бєзбожный, злый, съ множєствомъ полковь татарьскыхъ, въ силѣ тяжьцѣ, и ста на мѣстѣхъ Куремьсинѣхъ (717). Історики сходяться на тому, що в Сараї вирішили відновити підмочений невдалими діями Куремси проти Данила авторитет Золотої Орди й приборкати галицько-волинського князя. Дату цього походу встановлюють звичайно за таким повідомленням Воскресенського літопису під 1258 р.: "Того же лѣта взяша татарове всю землю Литовскую" (Воскр. С. 162) – адже зразу ж по приході Бурундая до кордонів Галицько-Волинського князівства він пішов на Литву. Вірогідно, що це сталося в першій половині року.

Втім, М.С. Грушевський припускає, що Бурундай прибув на місце Куремси раніше – "десь, мабуть, в р. 1256/1257" (Грушевський. Хронольогія. С. 40). Однак при цьому він керується суто логічними міркуваннями. Джерельних аргументів історик не наводить.

Посла [Бурундай. – *Ред.*] ***жє послы къ Данилови, рєчє: "Иду на Литву; ажє єси мирєнъ, пойди съ мною"*** (717). Як писав М.С. Грушевський, "хоч останнім походом Куремси була виповіджена відверта війна Данилу, Орда не хотіла ризикувати війною. Бурундай поставив себе так, ніби між Татарами й Данилом нічого не сталося, й Данило далі зістається вірним союзником Орди, її "мирником" (союзни-

ком, приятелем, цього делікатного виразу вживають татари супроти Данила)" (Грушевський. III. С. 87—88). В.Т. Пашуто загалом солідарний з ним, зауваживши, що свій перший похід Бурундай обачливо спрямував не проти Галицько-Волинського князівства, а проти Литви (Пашуто. С. 283). Адже Данило Романович визнав зверхність Орди, побувавши у Батия й підкорившись йому. Галицько-волинському князеві було зовсім не просто ухилитися від участі в поході. З іншого боку, він ризикував головою, бо саме його в Сараї вважали головним ворогом.

И єха Василко за брата (717). Це був обачливий вчинок, бо Василько як організатор відсічі ординцям залишався на другому плані, за спиною Данила. Бурундай мав поставитися до нього поблажливіше, ніж до Данила.

Василкови же єдущю по Борундаю одиному по Литовьской земли, обрѣте нѣгде литву, избивь ю и приведе сайгатъ Бурондаєви (718). Прийняте Романовичами рішення взяти участь у поході Бурундая означало війну з Литвою. Тому Василько відправився до Бурундая, що вже заглибився у Литовську землю, територією цієї землі, пограбував її й віддав воєнну здобич Бурундаєві, аби задобрити того (Пашуто. С. 284). Та мирні стосунки з Миндовгом порушилися ще раніше, під час незлагодженого походу на Возвягль.

Ищющи єму [Василькові. — *Ред.*] ***сыновца своєго Романа, воєваша землю Литовьскую и Нальщаньскую*** (718). Ось доказ того, що Роман тоді був у Литві, отже, залишався володільцем якоїсь частини Чорної Русі й, формально, васалом Миндовга. Йшлося про частину Литви Аукшайтію (Пашуто. Образование. С. 381).

По томъ же Данило король єха взя Волковыєскь, и Глѣба князя пославь я (718). Не ясно, чому Данило вирішив захопити свого родича, тестя Романа. Певно, те сталося в розпалі боротьби галицько-волинського князя за збереження за собою Чорної Русі, в якій Гліб, слід гадати, не підтримав його зі страху перед Миндовгом.

И не удоси єю (718). Тут у Хлєбниковському списку, так само, як і в Іпатіївському, розповідь переривається.

Я Вышєлкь сына єго Романа (718). Ідеться про Войшелка. Один час вважалося, що тоді Роман був забитий. "Молодий Роман пропав назавжди; з того часу літописи більше не згадують про нього, і він, напевне, був убитий Войшелком; відомо лише, що він був похований у Холмі" (Зубрицкий. С. 191). Дійсно, близько 1288 р. у волинській частині літопису згадується, що Роман і Шварно Даниловичі поховані в Холмській церкві, але смерть Романа не пов'язується там з Войшелком. В.Т. Пашуто теж так вважав, але потім зауважив: "Може бути, Роман Данилович і не загинув тоді, адже 1259 р. якийсь Роман при підтримці мазовецького війська виступав проти Казимира" (Пашуто. Образование. С. 382; див.: МРН. Т. II. Р. 585). Дійсно, за свідченням Длугоша, 1259 р. мазовецький князь Земовит запросив на допомогу Романа Даниловича в боротьбі проти краківського князя Казимира. Це настрахало останнього, й він пішов на мир (Długosz. Ks. 7. S. 153—154), підписаний 30.XI.1259 р.; його докладно розглянув Б. Влодарський (Włodarski.

Rywalizacia. S. 56–57). Казимир, за Я. Длугошем (Ks. 7. S. 154), пообіцяв повернути щось із загарбаних міст і земель Земовиту. Але не дотримав слова.

До кінця життя Земовит зберіг добрі стосунки з Данилом та іншими Романовичами, про що свідчить участь Романа Даниловича в поході на Казимира. Польські джерела підкреслюють, що русини ішли на поміч Земовиту. Г. Пашкевич, котрий розглянув цей сюжет, принагідно спростовує думку М.С. Грушевського, ніби Роман загинув у литовській неволі (Paszkiewicz. S. 220). Згідно з польською "Великою хронікою", Роман Данилович узяв участь у поході Бурундая на Польщу восени 1259 р. (Великая хроника. С. 184). Н.І. Щавелєва, що спеціально дослідила останні роки життя Романа, вважає, що він помер 1260 р. (Щавелева Н.И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польщу. С. 312–314).

Доводиться визнати, що з допомогою Войшелка і Товтивіла литовський уряд позбавився свого галицького васала в Чорній Русі. Данило зумів зберегти за собою хіба що Волковийськ. Літопис наводить на думку, що Войшелк, скинувши рясу, знову став княжити в Новгородку (Пашуто. Образование. С. 382).

И пакы посла [Данило. – *Ред.*] ***Михайла и воєва по Зєльвѣ, ища єю*** (718). Данило продовжував докладати зусиль, аби захопити Войшелка з Товтивілом. Це б дало йому можливість диктувати свої умови Литві щодо Чорної Русі. Михайло, ймовірно, воєвода Данила. В іменному покажчику до вид. 1871 р. чомусь сказано: "воевода Пінський" (с. 21). Зелев – якесь місце або поселення в Литві.

Бысть вѣсть из Ляховь у короля Данила, яко татаровє на Ятвязєхъ суть (718). Здається, похід Бурундая до Ятвязької землі виявився несподіванкою для Данила.

Рєчє єму: "Пошлємь сторожѣ к Визнѣ" (718). Це поселення шукали в Галичині та Польщі (Барсов. Словарь. С. 30). Однак слід визнати слушною думку О.М. Андріяшева, згідно з якою Візна була мазовецьким містом (нині зберегла свою назву, Польща) і стояла на злитті рік Бобра і Нарева. Він виходив із вказівки Галицького літопису, що Візна знаходилася в безпосередній близькості від Нарева (Андрияшев. С. 96). З цим погодився й М.П. Дашкевич (С. 71).

Сторожємъ жє изминувшимся с ними, они жє пройдоша к Дорогычину (719). Уривок, що закінчується цими словами, створює враження, ніби татари хотіли схопити Данила. Його становище було тоді непевним, і князь не бажав з'являтися на очі Бурундаєві.

Ащє вы будєтє у мєнє [вамъ] єздити у станы к нимъ; ащє ли азь буду... (719). У цьому надзвичайно важливому місці текст уривається і в Іпатіївському, і в Хлєбниковському списках. Тим часом, воно є ключовим для розуміння наступних слів про другий похід Бурундая на захід. Щось таке відбулося в той час, оповідь про який втрачена.

Літописець Данила Галицького на цьому місці на півслові різко уривається. Задовільних причин цього нікому не пощастило назвати. Далі йде, щоправда, не з самого початку, Волинський літопис. Частина його, що збереглася, починається зі слів: "*Бысть тишина по всєй зємли*" (719). Довгий час цю межу між Галицькою та Волинською частинами пам'ятки не помічали, а то й не бажали помічати, численні іс-

торики й філологи, незважаючи на те, що її визначив ще у середині минулого століття М.І. Костомаров (Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. С. 50—51). На наш погляд, це сталося тому, що після стислої звістки про весілля у родині Василька (яка належить уже до Волинської частини), йдеться про напад Бурундая на Галицько-Волинське князівство. У багатьох дослідників виникала думка, що літописець просто продовжив перервану було розповідь про воєнні дії татар у землі ятвягів і що далі, після зіпсованого місця тексту, продовжується Літописець. Проте з цього місця тон розповіді різко міняється. Бурундай скидає машкару приязного до Романовичів зверхника і починає поводитися з ними відверто-брутально. Головне ж — після слів "бысть тишина по всєй зємли" увага книжників зосереджується навколо Василька, так само, як у Літописці — навколо Данила (Котляр. Літопис. С. 111—112). А тим часом Данило, як і раніше, залишався главою Галицько-Волинського князівства і правив у ньому ще 6 років. Відзначимо також, що текст Літописця обривається на подіях середини 1258 р. Більш точно датувати це місце джерела поки що не вдалося (див., напр.: Грушевський. Хронольогія. С. 41).

По сємь же минувшима двѣма лѣтома (719). Є, здавалося б, можливість встановити дату запису: через два роки по першому поході Бурундая, отже — 1260 р. Похід татар на Польщу розпочався, однак, ще восени 1259 р.: так його датують основні польські хроніки (МРН. Т. II. Р. 585, 807; Т. III. Р. 73, 307). Рочник Красінських визначає перебування Бурундая в Польщі 1260 р. (МРН. Т. III. Р. 133). Отже, похід розтягнувся і захопив зиму. Як зазначає М.С. Грушевський, папська булла дещо пізнішого часу (1295 р.) датує зруйнування Сандомира татарами 2 лютим 1260 р. На думку вченого, Бурундай з'явився на Волині в листопаді 1259 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 41—42). 1259/60 р. визначає польський похід Бурундая Б. Влодарський (Włodarski. S. 147—148).

А кто нє устрѣтить мєнє, тый ратный мнѣ (719). Це була вимога повної покори від Романовичів. Данило знову ухилився від зустрічі з Бурундаєм, його заступив брат.

Єжє єстє мои мирници, розмєчєтє жє городы всѣ своя (720). Сила Бурундая була настільки велика, що про опір не могло бути й мови. Данило Романович не встиг закінчити фортифікаційні роботи в багатьох містах Галицької й Волинської земель.

Лєвъ розмєта Даниловъ Истожєкь (720). Довгий час слово "Даниловъ" вважалося прикметником (у вид. 1871 р. читаємо: "Даниловъ Истожекъ", с. 562). Тим часом здавна історики, починаючи з поляка К. Стецького, вміщували городище Данилів на горі між Стожком і Антонівцями (Грушевський. II. С. 608), хоча О.М. Андріяшев оспорював таку локалізацію (Андрияшев. С. 70). Городище цього волинського міста досліджено відомим археологом П.О. Раппопортом. Він вважає, що Данилів був "могутньою фортецею". Городище розташоване на північний схід від с. Данилівка Шумського р-ну Тернопільської обл., на високій горі, що зветься "Свята Трійця" (за назвою каплиці, що стоїть на схилі). Схили гори дуже круті, на вершині горизонтальна площадка 270×80 м. Тонкий культурний шар (25—30 см) дуже насичений археологічними матеріалами. Усі вони належать до XIII ст. (Раппопорт. С. 54—55). Вважаємо, що Дани-

лів був тим містом-фортецею, які Романовичі спішно будували напередодні монголо-татарської навали. Не випадково, мабуть, місто вперше виступає в Галицькому літописі при описі навали орд Батия на Русь, 1241 р.

Стожок двічі згадується в Галицько-Волинському літописі, перший раз — лише 1259 р. Городище розташоване біля суч. с. Стожка Шумського р-ну Тернопільської обл., між ним і с. Антонівцями, що за 3 або 4 версти від нього (це його К. Стецький і М. Грушевський вважали Даниловим). Воно стоїть на високій горі, досить велике (310 сажнів по колу), збереглися рів і вал до 2 саженів у висоту. На площі городища "безліч могил" (Андрияшев. С. 69). Вибір місця (висока гора) і для Даниліва, й для Стожка може свідчити про те, що їх будували з врахуванням дії облогових машин (пороків), які не були здатні стріляти прямо вгору. Дієслово "розмєтати" свідчить про те, що знищувалися головним чином дерев'яні стіни й заборола, а не вали, на розкопування яких потрібен був тривалий час.

Данило же убоявся, побѣже в Ляхы, а из Ляховь побѣже въ Угры (720). Можливо, галицький володар, як бувало й раніше, докладав чимало зусиль, аби добитись участі в його боротьбі з татарами польських князів і угорського короля. Але джерела нічого не знають про це.

Ста на Житани на ночь (720). Урочище поблизу Володимира, біля с. Бужковичі. Назва ця зберігалася ще в XIX ст. (Дворницкий Е.Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. К., 1889. С. 48).

Немощно бысть борзо розмєтати єго величєствомъ, повєлѣ зажєчи и (720). Володимир був величезним містом, мабуть, найбільшим у Галицько-Волинському князівстві. Село Зимно, що нині за 5 верст від міста, раніше було його передмістям, так само, як і с. Когильно за 7 верст. Місто мало кілька воріт (Андрияшев. С. 55—57). "Риси великого міста чітко виступають у писемних свідоцтвах про булу історію Володимира" (Тихомиров. С. 316). Археологічні матеріали свідчать про розростання міста в XIII ст.: продовжують споруджуватися кам'яні храми, отже, існуючих не вистачало (Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII—XIII вв. во Владимире Волынском. С. 13—28). Культурний шар давньоруського Володимира товстий (до 3,5 м) і насичений реліктами того часу. Збереглися й залишки валів (Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. С. 196—214). Неможливість "розмєтати" укріплення Володимира також свідчить про його могутність і велику довжину. Як доводять матеріали розкопок повоєнного часу, зокрема, знахідки розкиданих у безладді людських скелетів з порубаними кістками й черепами, з вбитими цвяхами, "це, безсумнівно, наслідки боїв і знущань" (Ратич. С. 7—8). Імовірно, частина загиблих належить до днів згаданого походу Бурундая.

Назаутріє же пріеха Бурондай у Володимєръ, и видѣ своима очима городъ изгорѣвшій (720). Ідеться про спалення дерев'яної стіни (заборол), що стояла на земляному валу. Земляний же вал татари зрівняли з землею самі (див. наступні рядки: "*прислалъ мя Бурондай, вєлѣлъ ми городъ роскопати*"... *И нача роскопывати городъ*"). Дехто

з істориків минулого часу не зрозумів цього місця. Так, Д.І. Зубрицький писав: "Татари, торжествуючи перемогу, розрили пожарище" (Зубрицкий. С. 195).

И лєжє на ночь у Пятиднѣхъ (720). Загадкове місце. В Іпатіївському списку: "у Пятидна". Ідеться або про якесь місце (село, урочище), або про двір боярина на прізвисько П'ятидно.

[Пришедшимъ же имъ [татарам. – *Ред.*] ***к Холмови] и городъ же затворєнъ бысть, и сташа пришедшє къ нєму одаль єго, и нє успѣвшє в нєго ничто жє: бяху бо въ нємь бояри добріи и люди добрыи, и утвєрженіє города крѣпко порокы и самострѣлы... ажє нємощно бысть взяти єго*** (720). Фортеця нового типу, краща серед збудованих Данилом, Холм був, як мовилося вище, добре укріплений і неприступний для ворога. Він стояв на високому горбі, а тогочасні "пороки", катапульти й балісти неспроможні були стріляти прямо вгору і могли мало допомогти татарам при штурмі. Наведені рядки літопису проливають світло на деякі особливості оборонного мистецтва Галицько-Волинської Русі того часу. Вони доводять, що пороки й самостріли (велетенські, що кидали важкі колоди, й звичайні (індивідуальні) арбалети) використовувалися не лише для облоги чи штурму фортець, а й для їх захисту. Наведена трохи нижче літописцем історія хитрощів Василька біля мурів Холма, як нам здається, належить до тогочасного воїнського фольклору.

Як слушно відзначив М.С. Грушевський, "моральний вплив Бурундаєвого походу був незвичайно сильний і прикрий" (Грушевський. III. С. 90). Ця вбивча демонстрація ординської сили деморалізувала правлячу верхівку князівства й настрахала народ, мабуть, не набагато менше, ніж навала полчищ Батия. Для Данила то був страшний удар: загинула головна ідея зрілої пори його життя – організація відсічі захланним і жорстоким кочовикам. Князь знову ставав васалом монголів.

И по сємь пойдє Бурондай въборзѣ к Люблину, отъ Люблина жє пойдє къ Завихвосту (721). В джерелах та науковій літературі існують розбіжності щодо датування цього стрімкого походу Бурундая на Польщу. М.С. Грушевський ще на початку нашого століття віддав перевагу даті, названій Великопольською хронікою: 1259 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 41). "Велика чи обширна хроніка поляків або лехітів" (такою є повна назва цього джерела) зазначає, що напередодні свята Андрія, тобто в листопаді, "до Сандомирської землі вторглись татари з прусами, руськими, куманами [половцями. – *Ред.*] та іншими народами". Згідно зі свідченням цього джерела, в поході Бурундая взяли участь Василько й сини Данила Роман та Лев (Великая хроника. С. 184). М.С. Грушевський помилився, коли відзначив, начебто у "Великій хроніці" серед учасників походу названо Данила (Грушевський. III. С. 89, прим. 1). Мета Бурундаєвого походу була відверто загарбницькою. Однак Д.І. Зубрицький досить наївно визначає її словами: Бурундай прагнув "покарати Болеслава Соромливого, що підбурював Данила до розриву з татарами" (Зубрицкий. III. С. 196).

Я. Длугош помилково вважав, що то був напад татар під проводом Ногая і Телебуги (Ks. 7. S. 156). Насправді емір Ногай і хан Золотої Орди

Телебуга брали участь у третьому наїзді на Польщу в 1287–1288 рр. (Długosz. Ks. 7. S. 314). Ця помилка зрозуміла, бо в польських джерелах взагалі не згадується ім'я Бурундай.

По томъ же прійдоша къ Судомиру и оступиша съ всѣхъ странъ, и огородиша около своимъ городомъ, и порокы поставиша; порокомъ же біющимь неослабно день и нощь, а стрѣламъ не дадущимъ вьникнути изь заборолъ, и бишася по 4 дни, въ четвертый же день събиша заборола з города (721–722). Надзвичайно цінний опис активної облоги середньовічного міста. Як відомо, монголо-татарські хани використовували найсучаснішу облогову техніку, користувалися послугами механіків та інженерів з багатьох поневолених ними країн, зокрема Китаю. Тому застосовані ними при здобутті Сандомира методи штурму та технічні пристрої були взагалі передовими для того часу. З розповіді галицького літописця виходить, що Бурундай звелів збудувати навколо Сандомира власний "город", тобто обнести його стіною, щоб не дозволити прийти на допомогу обложеним ззовні. Далі були встановлені потужні пóроки, катапульти й балісти, що, по-перше, не давали обложеним змоги відстрілюватися з стін, по-друге — мали збити самі ці стіни (заборола) з валів. Розповідь літописця наводить на думку, що Сандомир, так само, як абсолютна більшість давньоруських міст, мав земляно-дерев'яні укріплення. Після того, як це було зроблено, "*татарове же начаша лѣствици приставливати къ городу, и тако полѣзоша на городъ*" (722).

З подальшого оповідання літописця видно, що монголо-татарське військо штурмом здобуло Сандомир. Однак "Велика хроніка" запевняє: Василькові, Романові й Леву, коли вони побачили, що облога затягується, спало на думку "оточити жителів фортеці обманним шляхом". Вони, мовляв, переконали жителів Сандомира капітулювати перед татарами, пообіцявши їм можливість вільно вийти з міста. Таке запевнення сандомирці отримали й від Бурундая. Однак, коли жителі вийшли з міста, татари накинулись на них, перебили й утопили у Віслі (Великая хроника. С. 184–185). Антируська, насамперед антигалицька тенденція "Великої хроніки" надто явно проступає повсюди в її тексті, щоб можна було вірити в цю розповідь. Адже в нашому літописі немає й згадки про участь Василька й дітей Данила в польському поході Бурундая. Ця версія знайшла відображення в "Історії" Я. Длугоша (Długosz. 7. S. 156–157). Утім, І. Шараневич вважав її можливою (с. 100).

Бяху же становє в городѣ соломою чинени (722). В Іпатіївському списку: "цинене". Це означає: соломою криті (влаштовані). О. Лихачова помилково переклала: "Были в городе постройки, набитые (?) соломой" (Памятники. С. 353). Татарське військо страшенно спустошило тоді Сандомирську, Краківську і Шлезьку землі. Як слушно зауважив В.Т. Пашуто, «чим закінчився цей похід [Бурундая на Польщу. — *Ред.*] не відомо, тому що літописець обмежився використанням повісті про "Сундомирское взятие"» (Пашуто. С. 284).

Під 1260 р. Длугош оповідає про спалах боротьби між угорським королем Белою IV й чеським королем Пшемислом й зазначає, що на допомогу Угорщині прийшли польські князі, а також Данило Романович із

Левом і Романом (Długosz. 7. S. 162). І. Шараневич та М. Кордуба скептично поставилися до цього повідомлення, аналогії якому немає в Галицько-Волинському літописі. Але Б. Влодарський на підставі польських джерел доводить факт участі Данила з синами в тій кампанії (Włodarski. S. 146 і далі).

Идоша литва на ляхы воєвати отъ Миндовга (723). Як зауважив М.С. Грушевський, "описаний тут напад Литви на Польщу, виїмково [як виняток. — *Ред.*], зовсім добре датований в Іпатськім кодексі", тобто 1262 р. Вчений відносить описані тут і далі події литовської кампанії проти поляків до червня 1262 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 42). Можна уточнити це датування. Далі літописець обмовився, що "*Литва же изогнаша Єздовь* [Уяздов. — *Ред.*] *на канонъ рожства святого Іоанна*" (724), тобто 23 червня, отже, напад стався не раніше середини цього місяця.

Ту же и Съмовита князя убиша, а сына его Кондрата яша (724). Длугош звідкись узяв, що в поході литовців на Польщу брали участь русичі. За його версією, мазовшани зустрілися з литовцями й русинами поблизу Дорогичина. Останні перемогли, бо мали перевагу в силі. За його твердженням, Земовита начебто забив Шварно, якого польський хроніст називає племінником (а не сином) Данила (Długosz. 7. S. 172). Насправді Земовит загинув від руки згаданого вище Остафія Костянтиновича (див.: Geisztor A. Działania Wojenne Litwy w r. 1262 i zdobycze Jazdowa, S. 10). Земовит загинув у червні 1262 р., коли на його двір в Уяздові напав численний литовський загін. Його старшого сина Конрада, якому тоді було близько 10 років, забрано до литовського полону (МРН. Т. II. Р. 88; див.: Włodarski. Alians. S. 616).

До влади в Мазовії прийшов син Земовита Конрад II (народився між 1251 і 1254 рр., помер 1294 р.). Червневий напад литовців 1262 р. на Мазовію був третім після 1258 і більш раннього 1262 р., про що свідчить Великопольська хроніка (МРН. Т. II. Р. 586). Існує чимало звісток західноєвропейських джерел про ті напади. Співставлення їх з польськими хроніками і рочниками показує, що Земовита зрадило його найближче оточення, і він виявився непідготовленим до нападу Литви (див., напр.: Katalogi biskupów Krakowskich // МРН. Т. III. Р. 362). Г. Пашкевич вважає, що Миндовг помстився на Земовитові за зв'язки з хрестоносцями.

Въспомяну Миндовгъ, аже Василко князь съ Богатыремь [Бурундаем. — *Ред.*] ***воєвалъ землю Литовьскую, и посла рать на Василка и воєваша около Камєна*** (724). В Іпатіївському списку: Каменца. У Волинській землі існувало кілька міст, що мали назву Кам'янець (Камінь). У даному разі, як виходить із загальної історико-географічної ситуації цього літописного контексту, йдеться про давньоруське місто, розташоване на місці сучасного Каменя-Каширського, відомого з XIV ст., на північному заході Волині. Уперше таку локалізацію запропонував М.П. Барсов (Словарь. С. 87). У її правильності переконує розгляд інших топонімів, згаданих у цій літописній статті:

Гониша по нихъ ольны до Ясолды... Другаа же рать воєва тоє же недѣли литовьская около Мєлници... угониша я у Небля города (724). Усі названі топоніми й гідронім розташовані на порівняно невеликій території північно-західної Волині (Котляр. Формирова-

ние: Карта між с. 80 і 81). Загадкова "Ясолда", яку не наважувалися локалізувати аж до недавнього часу, швидше за все відповідає сучасній р. Яселді. Досить упевнено можна встановити місцерозташування прикордонної фортеці Мельника. Його вперше згадує галицький літописець при розповіді про прихід Бурундая до рубежів Галицько-Волинського князівства 1258 р. Тоді татарський воєначальник звернувся до Данила з вимогою: "*Єси мирєнъ, пойди съ мною*" (на Литву) (717). Брати Романовичі вирішили, що замість Данила до Бурундая поїде Василько: "*И проводи єго братъ до Бєрєстіа, и посла с нимъ люди своа, и помолися* (Данило) *Богу Избавитєлю, яжє єсть икона, яжє єсть в городѣ Мѣлници*" (717). Вказівка літописця на розташування Мельника недалеко від Берестя позбавляє можливості ототожнювати його з іншим волинським містом — Мельницею, що стояло на притоці р. Стоходи Мельниці (сучасне с. Мельниця Ковельського р-ну Волинської обл.), як це робив О.М. Андріяшев (с. 59). Назване в цьому місці літопису м. Мельник було розташоване на Західному Бузі, на південний схід від Дорогичина. М.П. Барсов слушно вказував на містечко Мельники в колишній Гродненській губ. (Барсов. Словарь. С. 181). Недалеко, на березі великого однойменного озера, стояло м. Небль, суч. с. Нобель Зарічанського р-ну Рівненської обл. (Котляр. Формирование. С. 72).

Князи пиньстіи, Фєодоръ и Дємидъ і Юрій (724). Пінське удільне князівство виділилося із Турівського. Його князі — нащадки старшого сина Ярослава Мудрого Ізяслава, чий первісток Ярополк наприкінці 1078 р. став турівським князем. Довгий час Пінськ був серед невеликих міст, що їх давали київські князі та їх суперники в "держание" своїм дітям чи васалам. Київський літопис XII ст. не раз описує подібну ситуацію. Наприклад, під 1150 р. читаємо: "Тоѣ же осени да Гюргий [Юрій Долгорукий. — *Ред.*] Андрѣєви сынови своему Туровъ, Пинескъ и Пересопницю; Андрѣй поклонивъся отцю своему, и шедъ, сѣде въ Пересопници" (Київ. С. 281). Тут і в наступних записах Пінськ виступає разом з Туровим, як додаток до нього. Наприклад, під 1154 р. "Ростиславъ [Мстиславич, київський князь. — *Ред.*] же рече Святославу Всеволодичю, сестричичю своему: "Се ти даю Туровъ и Пинескъ про то, оже еси приѣхалъ к отцю моему Вячеславу [тобто сюзерену — Вячеславу Володимировичу, київському князеві, насправді співправителю Ростислава. — *Ред.*] и волости ми еси сблюлъ" (Київ. С. 324). Лише бл. 1183 р. в Київському літописі згадано осібного володаря Пінська: "Ярославъ князь Пиньський" (С. 426). Певно, з того часу в Пінську засновано удільний стіл від Турівського князівства. Той Ярослав був сином турівського князя Георгія Ярославича (Baumgarten. Tabl. II, 25. P. 10). Згадані літописцем пінські князі були онуками племінника цього Ярослава — Ростислава, якого М.Г. Баумгартен називає "основоположником дому (князів) Пінська" (Baumgarten. Tabl. II, 30. P. 10).

Згідно з відомостями цього поважного генеалога, Ростислав княжив у Пінську в 1207, 1228—1232 рр., його старший син Володимир — в 1228—1229 рр. Терміни князювання у тому місті синів Володимира не ясні. Відомо лише, що Федір як старший син і був пінським князем того самого 1262 р., коли прийшов з братами вітати Василька Романовича з

перемогою над Литвою. Його брат Юрій помер пінським князем у 1292 р., а третій брат Демид того ж року, як можна гадати з останнього запису Волинської частини літопису, успадкував стіл (див.: Baumgarten. Tabl. II, 30. P. 14). Є підстави вважати, що син Юрія Дмитро став родоначальником князів Острозьких. Така думка ґрунтується на генеалогічних записах у старих поминальниках київських церков, куди було занесено "рід князя Костянтина Івановича Острозького" незабаром по його похованні у Печерському монастирі в 30-х рр. XVI ст. і поминальнику церкви в Дубні (Максимович М.А. Письма о князьях Острожских. С. 165–167). У роду Острозьких, як гадає А.М. Насонов, "міг зберігатися спільний протограф" Іпатіївського та Хлєбниковського списків (Насонов А.Н. История русского летописания XI – начала XVIII вв. С. 230). Радість пінських князів з приводу перемоги Василька над Литвою легко зрозуміти, коли взяти до уваги, що агресивні литовські князі часто й майже завжди безкарно грабували Пінську землю.

Король же [Данило. – *Ред.*] ***бяшеть тогда поеха въ Угры, и угони я Борисъ у Подтелича*** (725). В Іпатіївському списку: "у Телича". М.П. Барсов помилково ототожнював цей Потелич або Телич з пізнішим Потеличем на Волині, розташованим на шляху з Любачева до Белза (Барсов. Очерки. С. 118, 290). Його ввів в оману збіг звучання назв: з контексту літописної оповіді видно, що наш Потелич лежав на шляху до Угорщини на самому кордоні з цією країною, на південному заході Галицької землі. І. Шараневич, М.П. Дашкевич та А.В. Лонгінов слушно вказують на с. Тилич на північному схилі Карпат в Сандецьких горах, біля витоків р. Попрада (Шараневич. С. 102, прим. 59; Дашкевич. С. 66; Лонгинов. С. 164). Коментуючи цей запис, Д. Зубрицький пише: "Боярин Борис догнав короля в Карпатських горах на угорському кордоні в Теличі, вручив зраділому Данилові осідлані коні, щити, шоломи, сулиці та інші трофеї" (Зубрицкий. С. 201). Помилковим є твердження Б. Влодарського, ніби Данило їздив до Угорщини через Малопольщу, мабуть, щоб зустрітися з Болеславом Краківським (Włodarski. S. 148). Учений не звернув уваги на те, що Данило їхав через Телич, тобто просто з Русі до Угорщини. Проте слушною слід вважати думку Б. Влодарського, за якою угорський король тоді сприяв згоді між Галицько-Волинським князівством і Польщею, тому що не бажав дотримуватися невигідних для нього умов нещодавно укладеного з чеським королем Оттокаром-Пшемислом миру й готувався до нової війни, схиляючи на свій бік Русь і польських князів (Włodarski. S. 148).

Бысть снемь рускымъ княземь съ лядьскымъ княземь Болеславомъ. И снимашася въ Тернавѣ... Положиша рядъ межи собою о землю Рускую и Лядьскую (725). Із послідовності подій виходить, що цей з'їзд мав відбутися ближче до кінця 1262 р. Так його датує і М. Грушевський (Хронольогія. С. 43), і майже всі інші дослідники. Лише В.Т. Пашуто чомусь відніс подію до 1260 р. (Пашуто. С. 284). Тернава була руським містом на рубежі між Галицько-Волинським князівством і Польщею, стояла на р. Донаєвці (Барсов. Словарь. С. 196). М. Дашкевич вказував на містечко Терно в околицях Белза (Дашкевич. С. 69). Часті литовські напади, спроби Миндовга воювати одночасно й проти Русі, й проти Польщі, постійна загроза ятвязьких набігів вимагали

об'єднання руських і польських сил (Włodarski. S. 148). Натомість В.Т. Пашуто вважав, що в Тернаві владнували стосунки між Руссю й Польщею, порушені внаслідок участі галицько-волинського війська в поході на Сандомир (Пашуто. С. 284) — зауважимо, участі, що не підтверджується Галицьким літописом. Можливо, мали місце й ті, й інші мотиви. Як би там не було, після Тернави встановлюються дружні стосунки між Галичем (Холмом) і Краковом. Як зауважив Д. Зубрицький, "Тернавський конгрес є остання літописом нам повідана справа короля Данила. Він розхворувався важкою хворобою" (Зубрицкий. С. 201).

У осєнь убитъ бысть вєликый князь литовьскый Миньдовгь (725). Далі події викладаються літописцем з порушенням їх послідовності й хронології. Дату загибелі Миндовга М.С. Грушевський, посилаючись на апокрифічний могильний напис цього князя, обережно визначав як 12 вересня 1263 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 43). Однак В.Т. Пашуто вказує більш точну дату, збережену анналами Краківського капітулу: 5 серпня 1263 р. (Annales capituli Cracoviensis // МРН. Т. II. P. 807; Пашуто. Образование. С. 383). Як писав цей історик, "великі династи [удільні князі Литви. — *Ред.*] чинили впертий опір об'єднувальній політиці Мендовга, шукаючи підтримки в Ордені й на Русі" (Пашуто. Образование. С. 383). Літописець, вороже настроєний до головного тоді супротивника Русі на Заході Миндовга, зображує його самодержавну політику таким чином: "*Бысть княжящю єму въ зємли Литовьской, и нача избивати братію свою и сыновци своя, а другіа выгна изъ зємлѣ, и нача княжити одинъ въ всєй зємли Литовьской*" (726).

Бяшє жє в нєго сынъ Въйшєлкь жє и дьчи; дъщєрь жє отда [Миндовг. — *Ред.*] ***за Шварна за Даниловича до Холма*** (726). Як виходить з Галицького літопису, 1258 р. Войшелк відібрав у Романа Даниловича Новгородок і вокняжився там. Шварно одружився з сестрою Войшелка близько 1254 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 38) або 1255 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 13. P. 47).

Идє Войшєлкь до Галича къ Данилови князю и Василкови, хотя пріяти мнишєскый чинь (726). Тут літописець занурюється в події, що настали безпосередньо по мирній русько-литовській угоді 1254 р. (див. наш коментар під тим роком). Далі літописець деталізує обставини життя Войшелка: він перебуває в Галичі, де хрестить онука Данила Юрія.

По томъ идє [Войшелк. — *Ред.*] ***в Полонину къ Григорієви в монастыри*** (726). Не видається можливим встановити місцерозташування цього монастиря. Помилявся М.П. Барсов, коли шукав його поблизу Новгородка: вченого ввела в оману назва с. Полонка поблизу того міста (Барсов. Словарь. С. 164). Монастир, де ігуменом був Григорій, слід шукати в Карпатських горах. Як писав М.П. Дашкевич, "полонинами й тепер називають частину гірського Карпатського хребта в Галичині" (Дашкевич. С. 65). Відомо з нашого літопису три монастирі в Карпатах: Лелесів, Синєводський та Полонинський. "Святая Гора" — Афон (у Греції), монастирі якого тоді чи не найбільше привертали православних християн.

Бяшє бо сєстра єи за Довмонтомъ за нальщальньскымь князємь (727). Довмонт був князем Нальшанської землі, васалом Миндовга, ще й його свояком, що не завадило їм воювати один з одним.

И поя [Миндовг. – *Ред.*] ***ся*** [дружину Довмонта. – *Ред.*] ***за ся. Домонть же се услышавь печаленъ бысть о семь велми, мысляше бо, абы како убити ему Миньдовга*** (727). Пояснення в дусі середньовічної історіографії. Можливо, описана ситуація дійсно мала місце. Однак смерть Миндовга сталася внаслідок боротьби удільних литовських князів проти його централізаторських заходів. Більш реально описує змову проти Миндовга Новгородський перший літопис молодшого ізводу: "В Литвѣ бысть мятежь, ... въсташа сами на ся" (НПЛ. С. 313). Аналогічний, залежний від наведеного, текст бачимо й у Воскресенському літописі (Воскр. С. 164).

Изнайде [Довмонт. – *Ред.*] ***собѣ Тренятy, сестричича Миндовгова, и с тымь думаше убити Миндовга. Тренята же бяше тогда у Жемойти*** (727). Племінника (сина сестри) Миндовга, жмудського князя Тройната називають убивцею свого дядька і Волинський літопис, і Лівонська хроніка (Livländische Reimchronik: Ed. L. Meyer. Padeborn, 1876. S. 163).

Послалъ бяше Миндовгъ всю свою силу за Днѣпръ на Романа на дебрянского князя (727). Здається, це єдине в давньоруському літописанні свідчення про напад Литви на Брянське князівство. У даному випадку дата Іпатіївського списку може вважатися вірною, бо наступна розповідь про смерть Миндовга датується і в цьому джерелі, і в інших літописах тим же 1263 р. Постать Романа брянського видається неясною. Наш літопис нічого не говорить про його походження. М.С. Грушевський, використавши дослідження Р.В. Зотова (Зотов. С. 26), вважає його сином ворога Данила Михайла Всеволодича. Цей "Роман старий в літописах звісний в 1263–1285 рр., все з титулом князя брянського; осідком його в 1263 р. був Брянськ, але не знати, чи був уже тоді чернігівським князем" (Грушевський. III. С. 177). Та цього не поділяє М.О. Баумгартен, сумніваючись в його походженні від Михайла (Baumgarten. Tabl. XII, 15. P. 54, 55).

Войшелкъ убоявся того же [смерті від руки князів-змовників. – *Ред.*] ***и бѣжа до Пиньска и ту живяше*** (728). З послідовності подій виходить, що незадовго перед убивством Миндовга Войшелк "*прійде опять в Новьгородокъ, и учини събѣ монастырь на рѣцѣ на Немнѣ, межи Литвою и Новымъ городкомъ, и ту живяше*" (726–727). Тепер він удруге скидає чернечу рясу й рятується у ворожому раніше Литві Пінську. Войшелку було чого остерігатися: адже він за прийнятими в Литві законами престолонаслідування вважався першим спадкоємцем великокнязівського стола.

Тренята нача княжѣти по всей земли Литовьской и в Жемойти (728). Джерела не дають підстав судити, чому раптом ініціатор і організатор убивства Миндовга Довмонт відступився від боротьби за великокнязівський престол. Можливо, тому, що в очах феодального суспільства права Тройната були вагоміші?! Але ж головним спадкоємцем був-таки Войшелк. Тройнатові на короткий час пощастило об'єднати Аукшайтську й Жмудську землі.

И посла [Тройнат. – *Ред.*] ***по брата своего по Товтивила до Полоцька, река тако: "Брате! Пріедь сѣмо, розделимъ собѣ землю"*** (728). Подальші події свідчать, що Тройнат прагнув зосередити

в своїх руках всю владу в Литві. Та смерть Товтивіла не дала йому спокою. Забивши Товтивіла (з Новгородського першого літопису виходить, що те сталося до 1 березня 1264 р. — НПЛ. С. 313; див.: Грушевський. Хронольогія. С. 43), Тройнат послав до Полоцька свого підручного Ерденя, котрий став порядкувати в місті: заарештував полоцьких бояр, близьких до Товтивіла, прагнув знищити Товтивілова сина, але той врятувався втечею до Новгорода (НПЛ. С. 313; Воскр. С. 164—165). Утім, посадивши свого князя в Полоцьку (літописці не знають його ім'я), Тройнат спробував помиритися з полоцьким патриціатом, "полочан пустиша, коих бяху поимал с княземь их" (НПЛ. С. 313).

Почаша думати конюшіи* * *Миндовгови, 4 паробци, како бы лзѣ имъ убити Тренятy (728). Новгородський перший літопис молодшого ізводу відносить вокняжіння Войшелка (про смерть Тройната він не згадує) до 1265 р. (НПЛ. С. 314). Те ж саме бачимо й у Воскресенському літописі (Воскр. С. 165). Однак рочник Краківського капітулу вмістив повідомлення про убивство Тройната під 1264 р. (МРН. II. Р. 808; див.: Грушевський. Хронольогія. С. 43—44). Цю дату приймає В.Т. Пашуто (Пашуто. С. 292).

Войшелкъ же нача княжити въ своей земли Литовьской, и поча ворогы своа избивати (728). Це повідомлення підтверджується звісткою Новгородського першого літопису молодшого ізводу, що конкретизує слова нашого книжника "другим розбегошася" такими словами: "Тогда же въбѣгоша Литвы въ Плесковъ съ 300 и с женами и с дѣтми, и крести их князь Святославъ" (НПЛ. С. 314). Напевно, то були найбільші литовські феодали, що виступили проти Войшелка. Новгородський літописець в дусі свого часу зображує вступ Войшелка в боротьбу за великокнязівський стіл як війну християнина проти язичників. Насправді йшлося про заволодіння владою і подолання феодальної опозиції — сюжет, добре знайомий нам з давньоруських літописів, найперше з Галицько-Волинського. В.Т. Пашуто коротко зауважив з приводу жорстокостей Войшелка — той, мовляв, заходився відновлювати престиж великокнязівської влади. Насправді йшлося про більш вагомі речі.

Въ прежерченномъ же лѣте Миндовгова убитіа, бысть же веселе у Романа князя у дръбеньского, нача отдавати милую свою дъщерь, именемь Олгу, за Володимера князя, сына Василкова, внука великого князя Романа Галицкого (728). М.С. Грушевський називає цю Ольгу Оленою (Грушевський. III. С. 568: генеалогічна таблиця). Оленою вважав її й М.О. Баумгартен, посилаючись при тому на Р.В. Зотова (Baumgarten. Tabl. XII, 18. P. 54, 56; див.: Зотов. С. 26). Однак ні М.С. Грушевський, ні М.О. Баумгартен не звернули увагу на розповідь Волинської частини нашого літопису про смерть і похорон Володимира Васильковича, де мовиться: "*Прійде княгини его* [Володимира. — *Ред.*] *и сестра ему Олга и княгини Олена черница*" (769). Звідси виходить, що княгиня Ольга по смерті Володимира стала черницею, прибравши чернече ім'я Олена, подібно до першої княгині-християнки Ольги-Олени.

---

* В Іпатіївському списку: "конюси", але читання Хлебниковського більш логічне. Убивцями могли стати швидше не прості конюхи, а придворні — конюші.

Бяху бо в него иные три, а се четвертаа (729). Імена цих старших трьох дочок Романа з джерел не відомі. Ольга була молодшою (Baumgarten. Tabl. XII, 15–17. P. 54).

Княжащю же Войшелкови в Литвѣ, и поча ему помагати Шварно князь и Василко, нарекль бо бяше Василка отца собѣ и господина (729). Цей запис, без сумніву, зроблено уже по смерті Данила Романовича, коли Василько формально став вважатися старшим у Галицько-Волинській Русі. Було б природніше, щоб, вступивши в союз із Шварном, Войшелк "*нарекль*" би "отцем и господином" його батька і верховного володаря Данила. Є підстави гадати, що Войшелк здобув великокнязівський стіл з допомогою Шварна (наш літопис мовить про таку поміч уже по смерті Данила, але вона, певно, була не першою). В.Т. Пашуто гадав, що спочатку Войшелк поділяв владу в Литві з Шварном Даниловичем, при цьому останній тримав Чорну Русь (Пашуто. С. 293). Таку думку вважаємо слушною.

Король бяше тогда впалъ в болесть велику, в ней же и скончa животъ свой (729). Хронологія Іпатіївського списку в даному разі є вірною. Данило Романович помер 1264 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 4. P. 47). Польські хроніки, зокрема рочники Траски, Францисканський, Малопольський та ін., дають іншу дату, 1266 р. (МРН. Т. II. P. 840; Т. III. P. 48, 141), однак М.С. Грушевський переконливо, на наш погляд, довів хибність такої хронології, дійшовши висновку, що ця дата була вибудована польськими джерелами завдяки тому, що вони пов'язали її з нападом Шварна на Польщу 1266 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 44–45).

Съй же король Данило князь добрый и хоробрый и мудрый (729). Парадоксальна, на перший погляд, формула: "*король... князь добрый...*" пояснюється, на нашу думку, тверезим розумінням літописцем примарності королівського титулу. Для нього реальний зміст існував у слові "князь": володар, керівник, полководець.

Създа городы многы, и церкви постави, и украси я разноличными красотами; бяше бо братолюбіемь светяся съ братомъ своимъ Василкомъ (729). Учені не раз відзначали сухість і стандартність (клішованість) цієї посмертної похвали (панегірика) Данилові. Дійсно, вона видається недостатньою уже хоч би тому, що галицька частина нашого літопису є нічим іншим, як життєписом Данила, в якому вихваляються доброчесності й подвиги князя. Слід визнати справедливою думку, за якою "життєписові Данила Романовича є чужою ... локалізація характеристики. Вона поширюється до масштабів всього твору, розосереджена по багатьох окремих описах, що входять до "Літописця" Галицького [тобто галицької частини літопису. – *Ред.*]" (Пауткин А.А. Характеристика личности в летописных княжеских некрологах. С. 239). Можливо, короткість і формальність панегірика Данилові пояснюється ще й такою обставиною.

Нещодавно знову висловлено думку, за якою 1261–1264 рр. життєпису Данила створені не галицьким, а волинським літописцем. "Тому-то смерть князя Данила згадується мимохідь в розповіді про взаємини нового великого князя литовського Войшелка й галицько-волинських князів Шварна Даниловича й Василька Романовича" (Ужанков. С. 280). У такому разі волинському літописцеві, перед яким стояло завдання звели-

чення Василька та його потомства, не було рації створювати піднесений і докладний панегірик Данилові. У посмертній характеристиці Данила в літописі є лише одна жива риса: любов до брата Василька. Риса не така вже й звичайна, оскільки в ті суворі часи брати постійно ворогували між собою, не вагаючись позбавляли одне одного життя. "Ця коротка характеристика різко контрастує з багатою на подробиці повістю про життя Данила" (Пауткин А.А. Указ. соч. С. 239).

Історики різних шкіл і напрямів звичайно високо оцінювали саму історичну постать Данила Романовича, його державну й воєнну діяльність і внесок до загальноруської та світової історії. Винятком був хіба що М.С. Грушевський. Він начебто віддавав належне галицько-волинському князеві: "Безперечно, Данило був князем визначним і досить талановитим. Ми справді мусимо дивуватися його витривалості, з якою він виборює собі свою вітчину... " Але, на думку цього вченого, "його [Данила. — *Ред.*] дипломатія хаотична. Його політика супроти татар короткозора, непевна, уривочна... Він не вмів ані зорганізувати якогось ширшого союзу руських князів, ані опертися на народних масах" (Грушевський. III. С. 91). Рішуче не можемо погодитися з подібною осудливою характеристикою, оскільки вона повністю й у всьому розходиться зі свідченнями джерел, насамперед Галицько-Волинського літопису. Звичайно, історик повинен враховувати певну ідеалізацію Данила в Галицькому літописі, але й у цьому разі є всі підстави для високої оцінки постаті й державної діяльності князя.

Зовсім інакше характеризував Данила Романовича В.Т. Пашуто. Значення князя полягає в тому, писав історик, що він у важких умовах ворожого оточення "вів успішну сорокалітню феодальну війну проти непокірних великокнязівській владі світських і духовних феодалів, ... зумів зломити феодальну опозицію, об'єднати землі Галицько-Волинської Русі й відбити неодноразові виступи ворогів із заходу й сходу". В роки його правління піднісся міжнародний авторитет Галицько-Волинського князівства. В своїй внутрішній політиці князь керувався інтересами феодалів, але мав широку соціальну базу: не лише "служиле" боярство, а й "мужів градських", торговельно-ремісничу верхівку міст, що забезпечило йому успіх у феодальній війні (Пашуто. С. 287).

З літописних характеристик Данила Романовича виходить при оцінці його діяльності М.Ф. Котляр. Галицький літописець пишався бойовими подвигами князя, його полководницьким хистом і особистою хоробрістю. Книжник приділяє багато уваги створеному Данилом регулярному війську "пєшцам". Літописець схвально оцінює господарську діяльність князя; будівництво міст, "устроение" землі. Головною доброчесністю Данила в очах сучасників була невтомна й послідовна боротьба за згуртування давньоруських земель для відсічі іноземним поневолювачам. "Величезною заслугою галицько-волинського князя було й те, що він продемонстрував усьому світові можливість успішної боротьби з монголо-татарськими поневолювачами, не раз громивши орду Куремси. Данило підривав сили монголо-татарських феодалів. Він проклав шлях наступним поколінням борців проти іноземного панування. Приклад галицько-волинського володаря, певно, запалював і Дмитрія Донського, й Івана III, які прагнули вигнати монголо-татар з Руської землі" (Котляр. С. 185).

По сємъ же Шварно пойдє в помочь [Войшелкови] (729). Послідовність подій підказує віднести цей похід Шварна до Литви на 2-гу пол. 1264 р.

З цього часу коло політичного бачення волинських книжників відчутно звужується. Вони поринають у справи переважно самої Волині, та й то не всієї, а розташованої навколо м. Володимира, де княжив Василько Романович і далі його син Володимир. Кончина Данила спричинила політичний розпад Галицько-Волинського князівства. Держава Романа Мстиславича, яку впродовж усього свого життя відновлював і зміцнював Данило, з 1264 р. перестає існувати. Василько формально став вважатися великим князем ("отцем и господином"), насправді єдиного глави Галицько-Волинської Русі не існувало. Сам Василько фактично володів лише м. Володимиром з частиною Волинської землі. З-під його руки вийшли міста Західної Волині, а Луцьк із Східною Волинню перейшов до його небожа Мстислава Даниловича. Помилявся М.С. Грушевський, коли писав, нібито Мстислав сидів у Теребовлі (Грушевський. III. С. 92). Холмську землю разом із Белзькою та Чорною Руссю успадкував Шварно. Найбагатшим і найсильнішим у родині Романовичів зробився Лев, що володів Галичем із великою волостю та Перемишльською землею (Пашуто. С. 290).

Втім, І.П. Крип'якевич виводить з Галицько-Волинського літопису дещо інший розподіл земель між Романовичами після Данила: "Василько Романович мав Володимир і Берестя; із синів Данила Лев одержав Галич, Перемишль і Белз, Мстислав — Луцьк, Шварно — Холм з Дорогочином" (Крип'якевич. С. 105).

Пойдє [Войшелк. — *Ред.*] ***въ силѣ тяжьцѣ, и нача городы имати, водя в Литвѣ и в Нальщанохъ*** (729). Нальшанська земля була гніздом місцевих феодальних і напівфеодальних князів, недобитих Миндовгом. "Про наслідки дій Войшелка можемо судити з того, що Довмонт Нальшанський "с тремя девяносто" своєї дружини прибіг до Пскова, де, по охрещенні, був визнаний князем" (Пашуто. С. 293). Заходи Войшелка щодо придушення феодальної опозиції слід віднести до кінця 1264—1265 рр. Новгородський перший літопис молодшого ізводу під 1266 р. лаконічно відзначив: "Посадиша плесковици у себе князя Довмонта литовськаго" (НПЛ. С. 314). Більш докладно оповідає про це Воскресенський літопис, щоправда під 1265 р.: "Того же лѣта нєкіи князь литовскіи, именемъ Домантъ, оставивъ отечьство свое, землю Литовскую, пріиде во Псковъ со всѣмъ родомъ и помысливъ со дружиною своею, крестися во имя Отца и Сына и Святаго Духа, въ церкви святыа Богородица во градѣ Псковѣ, и наречено бысть имя ему Тимофей; и бысть радость во Псковѣ, и посадиша его на княженье у себе пьсковичи" (Воскр. С. 166).

Явися звѣзда на въстоцѣ хвостатаа, образомъ страшнымъ, испущающи отъ себє луча вєликы (729—730). Згідно зі свідченнями деяких західних хронік, цю комету було видно з кінця липня до початку жовтня 1264 р. Див., напр.: Monumenta Germaniae Historica (Scriptores. T. XIX. S. 529 (Annales Wratislavienses). Це повідомлення волинського книжника про появу "звѣзды" сусідить із записом

про кончину Данила, тому М.С. Грушевський слушно датував останню літом 1264 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 44—45). Це дата є загальноприйнятою в науці.

Того же лѣта преставися великаа княгини Василковаа, именемь Олена (730). Першою дружиною Василька Романовича була дочка владимиро-суздальського князя Юрія II Всеволодича Дубравка (шлюб відбувся перед 1229 р.). Вона померла близько 1248 р. — принаймні після 5.XII.1247 р. Другою — дочка польського князя Лєшека Білого Олена, з якою він одружився близько 1248 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 5. P. 48). З послідовності подій і передуючої звістці про її кончину розповіді про появу комети виходить, що Олена померла в 2-й пол. 1264 р.

В самѣхъ Татарохъ мятежь бысть великь (730). Йдеться про боротьбу між монгольськими ханськими домами Джучидів і Хулагідів за Азербайджан у 1263—1265 рр. Хан Хулагу (помер 1265 р.) прагнув бути незалежним від Золотої Орди, володар якої хан Берке намагався приєднати Азербайджан до своїх володінь (див.: Али-Заде А.А. Борьба Золотой Орды и государства Ильханов за Азербайджан). Гострий спалах цієї боротьби припав на 1263—1264 рр. По смерті Хулагу його наступник Абага якийсь час жив у мирі з Берке (Греков и Якубовский. С. 76—77).

Княжащю Въйшелкови в Литвѣ и Шварнови (630). На цьому реченні ґрунтується думка В.Т. Пашута про співправління у Литві Шварна Даниловича з Войшелком (Пашуто. Очерки. С. 293) У цьому своєрідному дуумвіраті, що встановився, коли виходити з послідовності подій, незадовго перед хворобою й смертю Данила (втім, М.С. Грушевський без необхідного джерельного обґрунтування відносить початок сукупного правління Шварна й Войшелка до кінця 1264 р.: Хронольогія. С. 45), втілилося, мабуть, у життя прагнення обох сторін — галицько-волинської та литовської — до збереження миру й рівноваги сил у цьому регіоні Східної Європи. До нього князів підштовхнула й постійна татарська загроза. Однак дуумвіратові судилося діяти менше трьох років.

Пойде литва на ляхы воевать, на Болеслава князя... идоша мимо Дорогичинъ; слугы же Шварновы идоша с ними же и воеваша около Скаришева (730). Болеслав Соромливий (1226—1279) став краківським князем 1243 р. Його батько Лєшек Білий загинув 1227 р. внаслідок змови великих феодалів-нобілів (див., напр.: Великая хроника. С. 147). З літописного контексту виходить, що об'єднане литовсько-руське військо вирушило з тієї частини Волинської землі, якою володів Шварно. Скаришів (Skaryszew) — невелике місто у Радомському повіті Польщі, відоме у джерелах з 1198 р. (Słownik. T. 5. S. 222). Цей вдалий русько-литовський похід на Малопольщу, найімовірніше, можна датувати 1265 р. Свого часу таку думку висловив М.С. Грушевський (Хронольогія. С. 46). Під 1265 р. Я.Длугош розповідає, що Шварно підбив кількох князів (із різних руських князівств) удертися до Сандомирської землі князя Болеслава. Два дні руські воїни порядкували на Сандомирщині, та коли вони розбрелися по цій землі, то місцевим панам пощастило їх розбити й багатьох захопити у полон (Długosz. K. 7; 8. S. 184—185). А. Семкович вважав, що у праці Длугоша йдеться про напад Шварна на околиці Скаришева, Вісліци й Торжка, тільки-но розглянутий нами (Semkowicz. S. 284), однак доказів на користь цієї сумнівної, на наш погляд, думки не наводить.

Болєславъ оздоровися, посла посолъ свои къ Шварнови; тогда же Шварнови сущю в Новѣгородцѣ (730). Місто Новгородок (Новогрудок) Миндовг дав Романові Даниловичу, коли той нещасливо вернувся з Австрії. Однак близько 1253 р. Миндовг відібрав надані ним волості (Чорну Русь) у.Романа, а потім ув'язнив його самого. Як мовилось вище, Роман, здається, дожив до 1260 р. Заприязнившися із Шварном, Войшелк знову надав йому Чорну Русь із Новогрудком. Доречно зауважити, що центральне місто Чорної Русі Новогрудок (нині райцентр Гродненської обл. Білорусі) виникло, ймовірно, в середині XI ст. У Галицько-Волинському літописі воно згадується вперше при описі подій, пов'язаних із нападом татар Куремси на м. Бакоту наприкінці 1252 р. (див. наш коментар вище). Новогрудок був предметом суперечок між литовськими й галицькими та волинськими князями упродовж 2-ї пол. XIII ст. Місто добре досліджене археологами М.К. Каргером, П.О. Раппопортом, Ф.Д. Гуревич та ін., яким пощастило розкопати дитинець і окольний град, вивчити укріплення й архітектурні пам'ятки, дослідити масову житлову забудову. У 50—60-х рр. він являв собою добре укріплене місто-фортецю (див.: Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок).

Почаша ляховє воєвати около Холма (730). З послідовності воєнних дій (коли ще покласти якийсь час на перетрактації між Болеславом і Шварном) виходить, що напад польського війська на Холм та його околиці стався наприкінці 1265 — початку 1266 р. М.С. Грушевський висловився за початок 1266 р. (Хронольогія. С. 46).

Шварно же поча воєвати около Люблина, а Володимєръ около Бѣлоє. (731). Брат у перших Шварна, син Василька Романовича Володимир взяв участь разом із батьком у поході на Люблін, що був, певно, відповіддю на польський напад на Холм. Сталося це, як випливає з послідовності літописної оповіді, навесні 1266 р. Уперше м. "Белая" згадується у розповіді Літописця Данила Галицького про похід Романовичів на Люблін 1243 р.: "*Самъ Данило воєва около Люблина, а Василко по Изволи и по Лади, около Бѣлой* (681). З обох контекстів ясно, що то було поселення у Люблінській землі. М.Барсов вказав на повітове м. Бяли в Люблінській губ., за 14 верст від Варшави (Барсов. Словарь. С. 21). "Белая" міститься в переліку литовських міст відомого списку "А се имена градомъ всѣмъ рускымъ, далнимъ и ближнимъ" (Воскр. С. 241). Похід на Люблін приніс руським князям перемогу й "полона много".

Шварно пойдє к Холмови, а Володимєръ пойде къ Чрьвьну, ту бо бяшє отєцъ єго Василко (731). Бачимо у наведених словах підтвердження того, що Шварно володів тоді Холмом і його волостю, а до володінь Василька входила територія знаменитих червенських міст, які 981 р. Володимир Святославич повернув до складу Русі, відвоювавши їх у Польщі (ПВЛ. І. С. 58). А. Андріяшев помилився, коли, посилаючись на Волинський літопис, писав, ніби Лев Данилович ухилився від походу Шварна і Василька Романовича на Болеслава Соромливого (Андрияшев. С. 192). У літописі цього немає. Разом із тим із джерела створюється враження, що Лев уже тоді почав триматися осторонь не лише від Василька, а й від власних братів, прагнув перебрати першість у родині Романовичів. Це знайшло вияв у вбивстві ним Войшелка і наступних по тому подіях.

И порєкоста собє сънємь в Тєрнавѣ [Болеслав із Васильком. — *Ред.*]... ***И бывшю єму*** [Василькові. — *Ред.*] ***у Грабовци, и прійдє к нєму вѣсть, аже ляховє вѣстѣ учинили*** (731). Єдиний раз згадане у літописі поселення Грабовець здавна локалізується вченими на шляху з Володимира-Волинського до Замостя (Барсов. Словарь. С. 58), між Грубешовим і Красноставом (Андрияшев. С. 33, 93). Певно, то було волинське, порубіжне з Польщею місто (Дашкевич. С. 69). Свідчення руських і польських джерел про цю кампанію, що відбулася, згідно зі свідченнями польських хронік, у червні 1266 р., істотно розходяться. Волинський літопис зображує справу так, що, коли польське військо вторглось у Червенську волость, Василько із сином Володимиром і племінником Шварном пішли у наступ на них. Поляки злякалися й подалися додому. Василько звелів напасти на них на їхній же землі, і там, через неузгодженість дій між Володимиром і Шварном, руське військо зазнало поразки. Польські ж хроніки повідомляють точну дату битви між військами краківського князя Болеслава і Шварна (19 червня 1266 р.) і зображують всю кампанію однозначно переможною для Болеслава (МРН. Т. II. Р. 808, 839; Т. III. Р. 48, 171, 206, 363). "Велика хроніка" сповіщає: "Військо краківського князя Болеслава Соромливого, проникнувши у землю руських, сильно спустошило князівство Шварна. Згаданий Шварн..., зійшовшися із цим [польським. — *Ред.*] військом, мужньо з ним бився. Але поляки стали переможцями" (Великая хроника. С. 193). Висловлювалось припущення, що Болеслав прагнув розірвати союз між Васильком і Шварном.

Судячи з дальшого перебігу подій, йому це не вдалося. Під 1266 р. Я. Длугош записав, що Болеслав Соромливий напав на землю руського князя Шварна, щоб помститися йому за вбивство брата в перших Земовита, яке Шварно вчинив у Язовську (Długosz. Ks. 7, 8. S. 189). Польський середньовічний історик помилився: як було сказано вище, мазовецький князь Земовит загинув у м. Яздові, де був тоді його двір, під час наїзду великого загону литовців у червні 1262 р. (див.: Włodarski. S. 190), і Шварно не мав до того стосунку. Навпаки, Земовит був союзником і другом Данила Романовича та його сина Шварна.

Ляховє жє бяху єщє нє вошли въ свою землю, но токмо бяху Върота прошли: сє жє мѣсто бяшє твєрдо, занє нємощно бысть обойти єго никуда жє (732). На початку розповіді про русько-польську кампанію червня 1266 р. у Волинському літописі мовиться, що "*Ляховє... к соймови* [снему. — *Ред.*] *нє шли, но обышєдшє около* [Тернаву?! — *Ред.*], *на Ворота, и тако пойдоша къ Бєлзу*". Звідси деякі вчені зробили висновок, що Ворота знаходилися поблизу Тернави (див., напр.: Барсов. Очерки. С. 269). А.І. Бунін заперечив вказівки Н. Барсова на с. Пшевратно за 20 верст від м. Решова, відзначивши, що воно розташоване на рівнині, тоді як з літопису видно, що Ворота були проходом у гірському кряжі. Бунін, здається, вірно визначив місцезнаходження Тернави: пізніше — с. Тернава на р. Порі, поряд з м. Туробиним Красноставського повіту. За 15 верст від Тернави починається і тягнеться на 25 верст гірське пасмо з півночі на південь. В одному місці воно розрізане на всю його шестиверстову товщу двома ущелинами — "ярами", що, як пише Бунін, сходяться. Утворений ними прохід починається від с. Ковенчина на р. Вепрі й виходить на р. Горащ за 13 верст на схід від Тернави

(Бунин А.И. Где находились Ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г. С. 177–178). Я. Длугош називає місце битви руських з поляками словом "пієта" (латинське "pietas" – благочестя) і додає, що у війську Шварна були татари (Długosz. Ks. 7, 8. S. 190).

По сємъ же умиришася ляховє съ русью, Болєславъ съ Василкомъ и съ Шварномъ, и начаша быти в любви велици (732). Ця формула, поза сумнівом, свідчить про підписання русько-польської мирної угоди. М.С. Грушевський кладе її на 1267 р. – "далі 1267 р. її в усякім разі нема по що відсувати" (Хронольогія. С. 46).

По сємъ же Войшєлкъ да княжєніє своє зятю своєму Шварнови *, а самъ опять въсхотѣ пріати мнишєскый чинъ (732). Волинський літописець відобразив подію надзвичайної ваги, що виходила за рамки традиційних стосунків між Руссю й Литвою. Великий князь останньої добровільно віддав престол своєму співправителю, швагрові й другу. Внаслідок цього один із синів Данила Романовича посів великокнязівський стіл Литви. Перед Шварном відкрилася заманлива можливість створення великої й могутньої Русько-Литовської держави (за умови владнання стосунків з іншими Романовичами), – і це за століття до вторгнення Ольгерда Гедиміновича до Середньої Наддніпрянщини, з тією тільки принциповою різницею, що у тій державі XIII ст. правили б не литовські, а руські князі. Можливо, волинський літописець не уявляв собі чітко величезного значення передавання Войшелком Шварнові Литви. У його розповіді про це Данилів син поводиться пасивно, навіть (якщо вірити літописцеві) умовляє Войшелка залишитися на престолі: "*Шварно же моляшєся єму повєлику, абы єщє княжилъ с нимъ в Литвѣ*". Навряд чи так було насправді, бо Шварно виступає в нашому джерелі розумним і далекоглядним політиком. Він не міг так просто знехтувати нагодою стати творцем нової, чи не найсильнішої, держави у Східній і Центральній Європі. Можливо, волинський повістяр прагнув витлумачити на свій лад дійсну картину подій, мотивацію вчинків і поведінку своїх героїв. З одного боку, літописцеві могло здатися образливим для свого пана Василька те, що Войшелк передав Литву не йому, старшому в роду Романовичів, а Шварнові. З іншого – волинський книжник, коли писав ці рядки, уже знав про вбивство Левом Даниловичем Войшелка, після чого Литва була назавжди втрачена для Романовичів (Котляр. Літопис. С. 129–130).

Григорій же полониньскый єщє бяшє живъ, наставникъ єго [Войшелка. – *Ред.*] (733). В.Т. Пашуто називає цю нову згадку про ігумена Григорія "досить незграбною" (Пашуто. С. 117), очевидно, вважаючи її штучною й розташованою не на місці. На наш погляд, звернення Войшелка до свого духовного батька (що постриг його у ченці в своєму Полонинському монастирі ще 1254 або 1255 р.) перед новим прийняттям чернечого сану видається якраз природним і логічним.

Василко же посла по Войшєлка, страстноє нєдѣлѣ, тако рече: "Прислалъ къ мнѣ Левъ, а быхмося сняли; а нє бойся ничєго же" (733). Із цих слів В.Т. Пашуто зробив помилковий, на нашу ду-

* Вище йшлося про те, що 1254 р. Шварно одружився з сестрою Войшелка, дочкою Миндовга.

мку, висновок, нібито Лев забив Войшелка, "як видно, при мовчазному сприянні князя Василька" (Пашуто. С. 293). Ми переконані в тому, що злочин скоївся проти волі володимирського князя. Саме Василько в союзі зі Шварном перешкоджав Леву узурпувати владу в Галицько-Волинській Русі. Безглуздо-жорстокий вчинок Лева перекреслив його намагання стати на місце свого батька Данила й дуже зашкодив Шварнові. Загинула й справа відновленого, хай і не в колишньому вигляді, Галицько-Волинського князівства. Логічно припустити, що з того часу литовські феодали почали з недовір'ям і острахом ставитися до руського князя, брат якого по-звірячому вбив шанованого у суспільстві Войшелка, котрий був до того ж ченцем. Слід визнати слушним запропоноване волинським книжником пояснення скоєного старшим сином Данила: Лев "*уби Войшелка завистію, иже бяше далъ землю Литовьскую [брату] его Шварнови*" (733). Давньоруські пам'ятки писемності не зберегли дати загибелі Войшелка. Співставивши свідоцтва Новгородського першого літопису й Волинського, М.С. Грушевський запропонував 1267 р. (Хронольогія. С. 46—47). Вчений чомусь не звернув уваги на добре відомий йому польський "Rocznik Traski", що прямо називає цей рік часом смерті Войшелка (Р. 840). Убивство Войшелка руським князем Левом відзначено під 1267 р. і Длугошем (Długosz. Ks. 7, 8. S. 199).

Княжащю же по Войшелцѣ Шварнови в Литовской земли, княживъ же не много лѣтъ и тако преставися (733—734). Смерть Шварна у відомих науці джерелах не датована. З літописної розповіді М.С. Грушевському здалося, що той помер "майже разом з Васильком, може, перед ним, але незадовго". Оскільки володимирський князь залишив світ 1269 р., то історик назвав часом смерті Шварна цей самий рік, хоч і з певними ваганнями: "не пізніше 1269 р." (Грушевський. Хронольогія. С. 47). Із цим важко погодитися. З послідовності розповіді волинського книжника випливає, що між звістками про кончини Шварна й Василька пройшло не так уже й мало часу. Розповідь літописця про обидві події розривається його емоційним оповіданням про початок князювання Тройдена у Литві ("*Нача княжити в Литвѣ окааньный и безаконный, проклятый и немилостивый Тройдени*». Тому, виходячи з цієї обставини, пропонуємо відсунути час смерті Шварна з 1269 на 1268 рік. І. Шараневич чомусь вважав, що Тройден витиснув Шварна з Литви, після чого останній помер 1270 р. Джерела цієї звістки він не назвав (Шараневич. С. 109).

Преставися благовѣрный князь... Василко (734). Дата смерті молодшого з синів Романа Мстиславича не названа жодним джерелом, навіть давньоруським. Напевне, це пояснюється його незначною роллю у політичному житті Русі загалом та її південно-західних земель зокрема. Скромна сама по собі фігура Василька в літописах, особливо в Літописці Данила Галицького, ховається в тіні велетенської постаті його старшого брата Данила. Єдиною можливістю бодай приблизно встановити рік смерті Василька є згадка у розповіді волинського книжника про кончину його сина Володимира: "*Княживъ по отци 20 лѣтъ*" (769). Володимир Василькович помер 10 грудня 1288 р., отже, його батько мав зійти зі світу 1268 або у 1-й пол. 1269 р. В сучасній історіографії прийнято дату 1269 р. У минулому її називали П. Іванов (178) і М.С. Грушевський (Хронольогія. С. 48), тоді як І. Шараневич (109) та А. Андріяшев (192) дотримувалися 1271 р.

Нача княжити, в него [Василько. — *Ред.*] ***мѣсто, сынъ єго Вълодимеръ, правдолюбіємь свєтяся къ всєй своєй братіи и къ бояромъ и къ простымъ людємь*** (734). Володимир народився від другого шлюбу Василька з дочкою польського князя Лєшека Оленою бл. 1248 р. (Baumgarten. Tabl. XI. 16. P. 50). Християнське ім'я Володимира було Іван, про що довідуємося із посмертного плачу по ньому його вдови — Ольги-Олени. Характеристика Володимира в частині, де йдеться про його правдолюбство, є незвичною для давньоруського літописання і, мабуть, відображала його справжню вдачу.

Левъ нача княжѣти у Галичи и в Холмѣ, по братѣ по своємь, по Шварнѣ (734). Наведені слова слід розуміти так, що Лев приєднав до своїх волостей (Галицької й Перемишльської) ще й Холмську, це порушило і без того досить приблизну рівновагу сил поміж онуками Романа Мстиславича. Джерела, насамперед Волинський літопис, дають підстави погодитися зі словами історика, сказаними понад сто років тому: "Після смерті Василька розбіжності у потомстві Романа посилюються. Проти спільних ворогів вони ще б'ються разом, але про те дружнє єднання, яке було між їхніми батьками, немає й спомину... Варто відзначити, що єдиним винуватцем такого стану справ був Лев Данилович" (Андрияшев. С. 193). Із цим висновком солідаризувалася більшість істориків. Хіба що М.С. Грушевський поблажливо ставився до Лева, наголошуючи на його енергії й звитяжності й наче не бажаючи помічати аморальності й повної нерозбірливості в політичних методах старшого сина Данила Романовича.

Умиришася съ ляхы, и з Болєславомъ князємъ. Болєславъ же тогда заратилъся съ вротьславьскымъ князємь; и идоша єму в помочь Левъ, Мьстиславъ... (734). На початку процитованого фрагмента йшлося про підписання мирної угоди, що на деякий час підвела риску під напруженими стосунками Русі й Польщі, які випливали з нещасливої для волинських князів війни з краківським князем літа 1266 р. З тексту виходить, що угоду уклали в той час, коли Болеслав воював з Сілезією, тобто 1273 р. (МРН. II. P. 842). М.С. Грушевський обережно пропонував для цього русько-польського договору 1272 або 1273 р. (Хронольогія. С. 48). Сілезія переживала тоді період особливо сильної роздробленості (История Польши. С. 80), і, відповідно, в ній було кілька князів, тому, не провівши спеціальних досліджень, важко сказати, з яким саме сілезьким князем воював Болеслав краківський.

А Володимєрь самъ нє идє, но посла свою рать съ Жилиславомъ; про то нє идє самъ, заратилъ бо ся бяшє съ ятвязѣ (734). З контексту оповідання видно, що осібна війна Володимира Васильковича з ятвягами відбувалася одночасно й паралельно з війною Болеслава проти якогось сілезького князя, тобто — 1273 р. (див. також: Грушевський. Хронольогія. С. 48).

Здумашє князи пойти на ятвязѣ (734). Вказівку на час цього, вже сумісного походу Романовичів до Ятвязької землі дає продовження тільки-но наведених слів: ("*приспѣвши же зимѣ*") — поза сумнівом, то була зима 1273/74 р. До походу проти ятвягів, які більше всього дошкуляли сусіднім із ними володінням Володимира Васильковича, пристали Лев і Мстислав Даниловичі; але чим далі, тим рідше можна зустріти на

сторінках літопису свідчення колишнього єднання онуків Романа Мстиславича. Об'єднання сил Романовичів, як випливає з дальшої розповіді волинського книжника, становило грізну силу, й ятвязькі князьки не наважилися навіть вступити з ним у битву ("*ятвяземъ же събравшимся и не смѣша битися с ними*"). Принагідно варто відзначити, що взагалі Володимир Василькович проводив миролюбну внутрішньоруську й зовнішню політику, воліючи розв'язувати шляхом перетрактацій незгоди всередині клану Романовичів і з західними сусідами. Це неодноразово підкреслюється прихильним до нього волинським літописцем і об'єктивно підтверджується самим розвитком подій його 20-річного князювання у м. Володимирі-Волинському. Єдиною наступальною стратегією була його політика щодо ятвягів, князі яких не дотримувалися ні мирних угод, ні власних обіцянок і постійно чинили набіги на північно-західні землі Волині. Ятвяги поважали лише силу, й політика Володимира щодо них будувалася з позиції сили. До суперництва між князівством Володимира і ятвягами втягнулася і Мазовія князя Конрада (Włodarski. S. 193).

Тройденеви же еще княжащю в Литовьской земли, живяше съ Львомъ въ велицѣ любви... а съ Володимеромь не живяше в любви про то, иже бяше отецъ Вълодимеровъ князь Василко убилъ на войнахъ 3 браты Тройденеви (735) [їх імена: Борза, Лесій, Сьелкеній. — *Ред.*]. Уклавши сепаратний мир із Левом, Тройден далі розпочав війну (щоправда, локального масштабу) з Володимиром: "*Воеваша Володимера, а Володимеръ тако же его пославь воеваше и тако воевастася лѣто цѣло*". Дату цієї "дрібної", за висловом М.С. Грушевського, війни — 1274 р. — встановлено істориком дедуктивно, отож приблизно: він відлічив рік від датованого Воскресенським літописом 1275 роком наступного русько-татарського походу на Литву (Хронольогія. С. 49). Принагідно відзначимо, що русько-польські відносини 70—80-х рр. XIII ст. мало відбиті у польських хроніках. Що ж до стосунків Русі з Литвою та ятвягами, то Волинський літопис був і залишається тут, по суті, єдиним, більш-менш систематичним джерелом. Це природним чином обмежує можливості коментування самого Волинського літопису за ці десятиліття.

По семь же Тройдени, забывь любве Львовы, пославь городняны, велѣ взяти Дорогычинъ (735). Городняни — жителі м. Городна (Гродна), одного із центрів давньоруського Понéмання, Чорної Русі. Місто було загарбане незадовго перед тим Литовським князівством. Союз Лева з Тройденом був нещирим, тому виявився нетривким і неміцним. Обидва князі дбали насамперед про власні вигоди, мало рахуючися при тому зі своїми обіцянками і з принципами моралі, а християнин Лев — ще й з приписами церкви. Суперництво за литовський престол неминуче зробило їх ворогами, тим більше, що рвучкий і нетерплячий Лев, як видно, не дуже-то й приховував намірів сісти на місце Тройдена. М.С. Грушевський датує напад Литви на Дорогичин 1275 р. (Хронольогія. С. 49). На нашу думку, це мало статися в середині того року, ближче до осені.

...Меньгутимореви, и прося събѣ помощи у него на Литву (735). Менгу-Тімур (Монгке-Темюр) — хан Золотої Орди у 1267—1280 рр. (Босворт К.Э. Мусульманские династии / Справочник по хронологии и ге-

неалогии. М., 1971. С. 203). Цей набіг Лева з татарами на Литву, в якому взяли участь ще кілька князів [Володимир Василькович, рідний брат Лева Мстислав, Роман брянський із сином Олегом, Гліб смоленський та інші, не названі волинським книжником на ім'я], відображено у Воскресенському літописі під 1275 р.: "Ходиша татарове и рустіи князи на Литву, и не успѣвше ничто же, возвратишася назадъ; но много зла створиша татарове идуще христіяномъ" (Воскр. С. 172). Волинський літопис дає можливість дещо уточнити час того походу: "*Зимѣ же приспѣвши*" (736); виходячи з цього, М.С. Грушевський датував похід Лева з татарами на Литву зимою 1275 р. (Хронольогія. С. 49). Обережніше було б назвати зиму 1275/76 р.

Запальний і нерозсудливий вчинок Лева, що заради егоїстичних інтересів і в азарті помсти не зупинився перед наведенням татар на своїх недавніх союзників, приніс сумні наслідки і для Литви, і для самої Галицько-Волинської Русі. Він зробив неможливою консолідацію сил Русі, Литви й Польщі проти Орди, яка тоді переживала не кращі часи. Та й моральний ефект цієї ескапади Лева був різко негативний і, без сумніву, викликав осуд у давньоруському суспільстві. Зрозуміло тому, що волинський літописець узагалі одверто осудливо ставиться до Лева. Книжник підкреслює різницю між Левом й іншими князями: якщо галицький володар був ініціатором наведення Орди на Литву, то всі інші учасники походу пішли проти власного бажання: "*Тогда бо бяху вси князя въ воли татарьской*" (736).

Идущимъ имъ мимо Туровь къ Слуцку (736). Туров (нині смт у Житковицькому р-ні Гомельської обл. Білорусі) був осередком Турово-Пінського князівства у XII—XIII ст. Спочатку належав до окраїнних міст Київської землі. Уперше згаданий в літописі під 980 р. (ПВЛ. І. С. 54). Проводячи адміністративну реформу 988 р., Володимир Святославич посадив у Турові свого пасерба Святополка Ярополчича (ПВЛ. І. С. 83). Згідно з заповітом Ярослава Мудрого 1054 р., Туров із волостю дістався його старшому синові Ізяславу. Коли 1078 р. у Києві вокняжився Всеволод Ярославич, він дав Туров Ярополку Ізяславичу. По смерті останнього 1087 р. у Турові вокняжився інший син Ізяслава Ярославича Святополк (ПВЛ. І. С. 135, 137, 143), що зберігав за собою Туров і коли став великим князем київським 1093 р. (ПВЛ. І. С. 171, 174). За доби удільної роздробленості (з 30—40-х рр. XII ст.) Туров із волостю поступово вийшов з-під влади київських князів і потрапив до сфери політичного впливу Волинського князівства. Під час боротьби за Київ між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким Туровська волость також робиться предметом суперництва між ними. Поряд із Туровим виростає інший центр волості — Пінськ, і більшість істориків вважає, що з XII ст. існувало Турово-Пінське удільне князівство. У XII—XIII ст. воно займало землі Середньої Прип'яті (Грушевський. II. С. 300—311). На середину XII ст., унаслідок угоди 1254 р. між Данилом і Миндовгом, Турово-Пінська земля опинилася під протекторатом Романовичів, а туровські князі визнавали їх своїми сюзеренами (Грушевський. III. С. 81). У списку "А се имена градомъ..." Воскресенського літопису Туров зараховано до київських міст (Воскр. С. 240). Разом із Левом Даниловичем у похід на Литву вирушили й підручні Романовичів, "*князи пиньстіи [и туровьсцьи]*" (736),

Туров порівняно добре досліджений М.К. Каргером, П.О. Раппопортом і білоруськими археологами (Куза. С. 96–97).

Місто Слуцьк (тепер місто у Мінській обл. Білорусі) належало до Турово-Пінського князівства. Поселення виникло, згідно зі свідченнями археології, в XI ст. Уперше згадується в літописі під 1116 р., коли мінський князь Гліб Всеславич "воевалъ дрѣговичи и Случескъ пожегъ" (ПВЛ. I. С. 200). 1162 р. князь Рюрик за дорученням батька Ростислава Мстиславича, тоді київського князя, вигнав із Слуцька Володимира Мстиславича (Ипат. С. 356). Напевне, тоді місто з волостю потрапило під владу Ростиславичів. По тому Слуцьк більше, ніж на сто років, зникає із сторінок джерел і з'являється у фрагменті Волинського літопису, який ми тут розглядаємо. Так само, як і Туров, і вся Турово-Пінська земля, Слуцьк був тоді у сфері впливу волинських князів. У списку "А се имена градомъ..." Воскресенського літопису він належить до "градов Литовских" (Воскр. С. 241).

Мъстиславъ [Данилович. – *Ред.*]... ***шелъ бяше отъ Копыля воюя по Полѣсью*** (736). Місто Копил (нині місто Слуцького р-ну Мінської обл. Білорусі) належало до Турово-Пінської землі. У списку "А се имена градомъ..." воно назване серед київських міст (Воскр. С. 240). М. Барсов даремно вважав його волинським містом (Барсов. Словарь. С. 103). Розповідь про Копил у Волинському літописі – єдина джерельна згадка про нього XIII ст.

Левъ же лесть учини межи братьею своею, утаився Мъстислава и Володимера, взя околніи городъ с татары (737). Як виходить із контексту, на чолі походу до Литви формально стояли ці троє Романовичів. Однак вірний своїй політиці "тягти ковдру на себе", Лев вирішив обманути братів, але не зміг здобути Новогрудок ("*дѣтинець остася*"). Це викликало обурення всіх інших князів, учасників походу, й вони вернулися додому. Похід закінчився невдачею, про що у загальних рисах і повідав Воскресенський літопис (Воскр. С. 172). Як видно з дальшої розповіді Волинського літопису, Лев зміг тоді захопити Дорогичин.

Прійдоша пруси къ Тройденеви изъ своея землѣ неволею предъ нѣмци; онъ же п[р]іа я къ собѣ и посади часть ихъ в Городнѣ, а часть ихъ посади у Слонимѣ (737). Коли Тройден "дозволив" поселитись на руській землі витиснутим німцями-хрестоносцями з рідного краю пруссам, це, природно, викликало невдоволення руських князів і на короткий час об'єднало Лева Даниловича й Володимира Васильковича. Вони "*пославша рать свою къ Слониму, взяста я, а быша землѣ не подъсѣдали*" (737). Тройден відповів набігом на Волинську землю: його брат Сирнутій "*воева около Камена*". Йдеться про Кам'янець-Волинський (тепер м. Камінь-Каширський Волинської обл.), розташований на р. Цирі, притоці Прип'яті (Котляр. Формирование. С. 149). Ця локальна війна між Тройденом і Володимиром, що швидко закінчилася миром, відбувалася в 2-й пол. 1276 – взимку 1277 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 49).

Володимеръ... възя у него [Тройдена. – *Ред.*] ***Турійскь, на рѣци на Немнѣ*** (737–738). Ідеться про місто, розташоване на правому березі р. Немана, в його середній течії. Цей Турійськ виник, напевне, у 2-й пол. XI ст. унаслідок колонізаційного руху русів на захід. Висловлювалося припущення, що його засновниками були колоністи з Волині, з око-

лиць розташованого на її східному рубежі м. Турійська. Той східноволинський Турійськ (нині м. Турійськ Волинської обл.), згаданий уперше в літописі під 1097 р. (ПВЛ. І. С. 177), стояв у горішній течії р. Тур'ї. Збереглося його городище у формі правильного кола діаметром бл. 100 м. За даними археології, місто могло бути збудоване у 2-й пол. X — на початку XI ст. (Котляр. Формирование. С. 53—54). Я. Тишкевич вважає розташований на заході Волині Турійськ її порубіжним із Литвою містом, що мало чимале стратегічне значення у 1050—1300 рр. Місто було ремісничо-торговельним осередком, стояло на водних шляхах Мінськ—Городно і Пінськ—Городно. Турійськ незадовго перед тим був захоплений Тройденом (Słownik. T. 6. Cz. I. S. 216). Отже, Володимир Василькович відвоював у Тройдена власне місто, однак незабаром по тому західноволинський Турійськ знову було загарбано Литвою. Волинський літописець чомусь не повідомив про це.

Нача събѣ думати [Володимир Василькович. — *Ред.*], ***абы где за Берестіємь поставити городъ... Сіа же земля бяше опустѣла по 80 лѣтъ по Романѣ*** (738). Ідеться про північно-західну околицю Волині, спустілу після смерті Романа Мстиславича й фактичного розпаду Галицько-Волинського князівства, що зробило цей регіон легкою здобиччю для Литви. Прагнення Володимира поставити місто-фортецю "*за Берестіємь*" означало укріпити неспокійний рубіж із Литвою. Висловлювалося припущення (М.С. Грушевський), ніби волинський князь відновив і фортифікував старе місто, що існувало тут у часи Романа. Однак історик не помітив пізнішого зауваження волинського літописця, згідно з яким Володимир поставив м. Кам'янець "*на пустомъ мѣстѣ*".

И улюби мѣсто то надъ берегомъ рѣкы Льстны. Річка Лисна [Лосна] є правою притокою Західного Бугу. ***Нарче имя єму Каменець зане бысть земля камена*** (739). Нині м. Кам'янець у Брестській обл. Білорусі. М.С. Грушевський вважав, що саме місто було дерев'яне — а назване воно так тому, що "*бысть земля камена*" (II. С. 389). Однак цьому суперечить пізніша розповідь волинського книжника у великому й насиченому інформацією посмертному панегірикові Володимиру Васильковичу: "Създа же в немъ [Кам'янці. — *Ред.*] столпъ каменъ, высотою 17 сажней, подобенъ удивленію всѣмъ зрящимъ на нь" (777) (див.: Барсов. Словарь. С. 88). Це означає, що, згідно з останнім словом тодішнього фортифікаційного мистецтва, у Кам'янці було збудовано кам'яну вежу-донжон, подібно до тієї, яку кількома десятиліттями раніше звів у Холмі Данило Романович. А донжони ставилися лише у фортецях, що будувалися з каменю чи цегли. Ця башта-донжон збереглася у Кам'янці до нашого часу й зветься "Білою Вежею". Гадаємо, М.С. Грушевського ввело в оману дієслово "сруби", застосоване літописцем до будівництва Кам'янця, яке означає: "будувати з дерева". Припускаємо, що в даному контексті це дієслово вжито у ширшому значенні — "будувати". З послідовності відбитих у цьому місці Волинського літопису подій виходить, що Кам'янець на Лосні засновано 1277 р.

Прис[л]а... [Ногай]... ко Львови и Мьстиславу и Володимеру (739). Ногай був однією з найяскравіших і найвпливовіших фігур у політичному житті Орди, та й усієї Східної Європи. Його офіційне звання — темник (командир тьми, тумена, кінного корпусу), посада — пра-

витель західних земель Монгольської держави від Дону до Дніпра. Протягом чотирьох десятиліть Ногай відігравав одну з перших (часом першу) ролей у житті Орди. На політичну арену він вийшов ще за хана Берке (1257–1267 рр.). За наступника останнього Менгу-Тімура (1267–1280 рр.) Ногай став всемогутнім фаворитом, що вершив справами в Орді (Греков и Якубовский. С. 84). Тому наказ Ногая Романовичам іти на Литву не підлягав оскарженню.

Починаючи з появи Бурундая на рубежах Галицько-Волинської Русі 1258 р. її князі змушені були визнавати своїми сюзеренами татарських ханів та воєвод, і не лише всесильного Ногая, робити їм честь (зустрічати, пригощати, обдаровувати тощо). Князі були зобов'язані за наказом татар брати участь у їхніх походах. Як зауважив М.С. Грушевський, "з літописного оповідання, одначе, видно, що татари закликали їх до участі в походах тільки на сусідні землі — на Литву (1277), на Угорщину (1285), на Польщу (1286), і то часом мотивували це так, ніби роблять ці походи або закликають до участі в них руських князів в інтересах їх самих". Дійсно, додав до цього вчений, татарські походи на Литву 1275 р. і на Польщу 1280/81 р. відбувалися на прохання Лева (Грушевський. III. С. 101). Однак так чинив один лише Лев, чим викликав відразу й загальний осуд народу.

Зимѣ же приспѣвші, и тако пойдоша князи рустіи на литву (739). Цей русько-татарський похід з ініціативи Ногая стався взимку 1277/78 р., почавшись, мабуть, наприкінці 1277 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 49).

И тако съдумавшє пойдоша к Городну (739). З контексту наступної розповіді виходить, що місто, в якому засіли прусси і яке облягали Володимир, Мстислав і син Лева Юрій, було Городно. У розповіді волинського літописця відзначено серйозні незгоди між Романовичами: Мстислав і Юрій Львович "*утаивъшєся*" Володимира послали своїх бояр і слуг грабувати околиці міста. Городняни здійснили вилазку, перебили майже всіх нападників, а тих, хто уцілів, забрали в полон до міста. Лише після цієї невдачі Мстислав і Юрій звернулися до Володимира за допомогою.

Столпъ бо бѣ каменъ высокь стоа пєрєдъ вороты города... и нє бысть [имь] мимо онь пойти к городу, побиваху бо изъ столпа того (740). Важливе свідчення того, що у цьому місті баштудонжон було винесено за стіни міста, й лучники (а можливо, й арбалетники) розстрілювали з неї нападаючих. Можна провести аналогії зі спорудами на взірець мініатюрних замків, що будувалися зовні міських стін (навіть за ровом із водою) у країнах Західної та Центральної Європи, і звалися "барбаканами". Такі барбакани, наприклад, збереглись у Кракові та Варшаві. Хоча руські воїни зуміли заволодіти цією баштою, у них уже не вистачило сил штурмувати самé, сильно укріплене місто.

Посла [Тройден. — *Ред.*] ***рать вєлику на ляхы... бяху бо и ятвязи тогда и воєваша около Люблина по три дьни*** (740). Дата нападу Тройдена і ятвягів на Польщу встановлена не лише шляхом елементарних підрахунків, що мають в основі своїй рік смерті краківського князя Болеслава Соромливого: 1279 р., — а похід Тройдена відбувся на рік раніше (Грушевський. Хронольогія. С. 50). 1278 р. називають кілька польських хронік (див., напр.: МРН. Т. III. Р. 76).

Голод бысть по всей земли (740). Найімовірніше датувати цей страшний голод, що охопив Русь, Польщу, Литву та Ятвязьку землю, весною 1279 р., як було запропоновано ще наприкінці минулого століття (Грушевський. Хронольогія. С. 50).

Ятвязѣ послаша послы своа к Володимерови (741). Ця розповідь волинського книжника якнайкраще характеризує волинського князя. Триста років воювали Русь і ятвяги — пригадаймо, що Володимир Святославич ще 983 р. ходив на них — "и победи ятвягы, и взя землю их" (ПВЛ. І. С. 58). Проте ятвязькі князі у важкий для них час просять допомоги у князя Волині — тієї землі, якій вони найбільше дошкуляли своїми частими вторгненнями. Вони звернулися не до Лева чи Мстислава Даниловича, а до Володимира Васильковича, напевне, його доброта, людяність і справедливість були широко відомі в тогочасному світі (Котляр. Літопис. С. 138).

А мы ради купимъ; чего ли въсхочешь: воску ли, бобровъ ли, чръных ли кунъ, бѣли ль, сребра ль, мы ради дамы (741). Джерело кидає світло на грошовий ринок Східної Європи останньої чверті XIII ст. та його платіжні засоби. Ятвяги запропонували волинському князеві розплатитися за жито воском, хутром і сріблом, зовсім не згадавши про монети й карбовані гроші. В історії монетної справи й грошового обігу Давньої Русі в XII — середині XIV ст. існував період, який вчені назвали "безмонетним". Насправді південноруські скарби XII—XIII ст. містять невелику кількість монет. На думку І.Г. Спаського, "безмонетним" той час слід вважати тому, що у монетній справі самої Русі існувала перерва: від припинення карбування срібляників на початку XI ст. до відновлення монетного виробництва у 2-й пол. XIV ст. На Україні то були руські напівгроші Казимира III (1333—1370), що випускались у Львові, й київські денарії Володимира Ольгердовича (1362 чи 1363—1395). Давньоруський ринок, починаючи з середини XI ст. (для Південної Русі) й 2-ї пол. XII ст. (для Північної), все більше відчував нестачу монети й потребував її заміни. У великих трансакціях монети були замінені монетними гривнями (зливками срібла стандартної форми й ваги). Великі партії товару оплачувалися також ваговим сріблом, фрагментами прикрас чи зливками різної форми й ваги (не стандартизованими), а також хутром цінних звірів, про що читаємо у наведеному фрагменті джерела. У повсякденних операціях купівлі-продажу використовувалися різноманітні товаро-гроші: круги воску, шиферні прясла, скляні намистини, мушлі-каурі та ін. (Спасский И.Г. Русская монетная система. С. 62—71; Котляр Н.Ф. Еще раз о "безмонетном периоде денежного обращения Древней Руси). Немає нічого дивного у тому, що ятвяги, найтісніше зв'язані економічно з Руссю, користувалися платіжними засобами, які були в обігу тоді на всіх давньоруських землях.

Идущимъ же имъ [човнам. — *Ред.*] ***по Бугу, и тако възыдоша на Наровь, и пойдоша по Наръви... И прійдоша подъ городъ подъ Полтовескь*** (741). Хліб у човнах було послано з м. Володимира Західним Бугом і його притокою Наровом, на північному березі якої стояло м. Полтовеськ (польська назва: Пултуськ, нині повітове місто в Мазовії, Поль-

ща). Згадується у польських джерелах з 1230 р. (Słownik. T. 4. 421). З контексту літопису ясно, що Полтовеськ був мазовецьким містом.

Вълодимеръ же искаше сего велми, хотя увѣдати, кто се учинилъ, а къ Кондратови, брату своєму, слаше (741). Розграбування валки волинських човнів із хлібом для Ятвязької землі затьмарило приязні стосунки між Волинським князівством і Мазовією. Б. Влодарський пояснює потепління стосунків між ятвягами і Володимирським князівством припиненням наступу на Ятвязьку землю зі смертю Данила. Щоправда, історик визнає, що взимку 1273/74 р. руські князі ходили воювати ятвягів, але це відчутно не зіпсувало добрих відносин між сторонами (Włodarski. Alians. S. 616). Коли Земовит загинув у червні 1262 р. під час нападу литовців на його двір у Яздові (про це йшлося вище у нашому коментарі), він залишив двох синів: старшого Конрада і молодшого Болеслава, котрі почали суперничати за владу в Мазовецькому князівстві. Конрад вирішив спертися не на Лева, з яким мав кревний зв'язок (його батько Земовит бл. 1248 р. одружився з дочкою Данила Романовича Переяславою, рідною сестрою Лева; див.: Baumgarten. XI. 8. P. 47, 49), а на Володимира. Б. Влодарський слушно пояснює таку орієнтацію Конрада миролюбною й виваженою політикою волинського князя щодо західних сусідів, зокрема Мазовії. Цей історик вважає, що у 70-х рр. контакти між мазовецьким і волинським князями були дуже жвавими, хоча й не відобразилися у Волинському літописі, складач (чи складачі) якого звертав головну увагу на воєнні, а не на мирні справи (Włodarski. S. 190, 193). Можливо, розграбування човнів з хлібом на землі Мазовії сталося без відома самого Конрада II. Разом з тим напад на транспорт жита міг бути спровокований голодом у самій Мазовії (Włodarski. Alians. S. 617).

Вълодимеръ же посла на Кондрата рать свою, и воеваша по сей сторонѣ Вислы, и взяша полона много (741). Можливо, конфлікт між Мазовією й Володимирським князівством вдалося б одразу загасити мирним шляхом, зважаючи на довірчі стосунки між ними, якби його не роздмухував Болеслав Соромливий, під'юджуючи Володимира проти його небожа Конрада ("*Болеславъ не в любви живяше съ сыновцемъ своимъ Кънъдратомъ*" (741) – пояснює причину цього волинський книжник). Однак Конрад знайшов у собі сили переступити через образу й збитки, заподіяні вторгненням війська Володимира:

Присла къ брату своєму Володимеру [Конрад. – *Ред.*], ***мира не хотя с нимъ; Вълодимеръ же умирися, и начаста быти въ велицѣ любви*** (741–742). Завдяки дійовій і послідовній підтримці Володимира Конрад зміг утвердитися на мазовецькому престолі й жив у мирі з волинським князем аж до кончини останнього (Котляр. Літопис. С. 138–139).

По смерти же великого князя Болеслава *, ***не бысть кто княжа в Лядьской земли, зане не бы в него сына; и въсхотѣ собѣ Левъ*** [Данилович. – *Ред.*] ***землѣ*** [Малопольщі. – *Ред.*], ***но бояре бяху силніи и не даша єму землѣ*** (742). Польських претендентів на краківський престол було тоді п'ятеро, усі племінники Болеслава. "До-

* Це сталося 7.XII.1279 р. (Balzer. S. 280; Włodarski. S. 196).

кладно поінформований про обставини справи" (Włodarski. S. 196) волинський книжник називає всіх польських претендентів на стіл: мазовецькі Земовитовичі Конрад і Болеслав і троє куявських Казимировичів — Лєшек Чорний, Семомисл і Владислав Локетек — усі члени молодшої лінії Казимира Справедливого. У польській історіографії поширена думка, що насправді Лев не збирався сісти князем у Кракові, де не мав прибічників (напр.: Basziewicz J. Powstanie zjednoczonego państwa Polskiego. S. 69). З нею солідаризувався і Б. Влодарський (Włodarski. S. 190). Додамо до цього, що Лев, мабуть, найбільше боявся не польських князів, а польських "бояр" — могутніх феодалів-нобілів, що відігравали велику роль за життя Болеслава й вирішили справу зайняття краківського престолу. З малих літ Лев міг спостерігати за тією запеклою й кривавою боротьбою, яку довгий час і з перемінним успіхом провадив проти галицьких бояр його батько Данило. З Волинського літопису й польських хронік створюється враження, що Лев прагнув приєднати Сандомирську землю до своїх володінь (див.: Włodarski. S. 196–197). Утім, частина істориків вважає-таки Лева претендентом на князівський стіл Малої Польщі (див. напр.: Пашуто. С. 301).

По сємъ же Лєвъ въсхотѣ собѣ чясти землѣ Лядьскоє, города на украйнѣ (742). З цього контексту стає абсолютно ясно, що термін "украйна" означав у давньоруському письменстві "окраїна", "околиця" і не мав жодного іншого значення, тим більше етнічного. Якраз це місце Волинського літопису й свідчить, що Лев був не стільки зацікавлений у тому, щоб скинути зі стола тільки-но обраного великими феодалами у краківські князі Лєшека Чорного, скільки прагнув до територіальних надбань. Тому, гадаємо, помилявся І.П. Крип'якевич, коли писав, що "Лев... прагнув захопити Краків собі, заручившись допомогою татар" (Крип'якевич. С. 107). Ймовірніше, що Лев хотів здобути Люблінську волость, якою один час володів його батько (Грушевський. III. С. 96).

Лєвъ радъ и пойдє с татары и сыномъ своимъ Юріємь, а Мьстиславь и Володимєрь, и сынъ Мьстиславль Данило, пойдоша нєволєю татарьскою (742). Знову й знову волинський літописець засуджує Лева за те, що запросив до походу на Польщу Ногая і радо йде разом з татарами нищити Сандомирську землю. У джерелах існують значні розбіжності у даті вторгнення руських і татарських полків на Сандомирщину. Польські хроніки по-різному подають рік перемоги поляків над Левом після того, як він з татарами спершу невдало облягав Сандомир, а потім пішов на Краків. Від м. Кропивниці поблизу Сандомира Лев розпустив свої загони по околиці, й вони поодинці зазнали втрат. У польській історіографії прийнято вважати роком поразки Лева 1280-й, названий у "Рочніку Траскі" (МРН. II. Р. 847) і "Рочніку Малопольському" (МРН. III. Р. 181); обидва джерела називають лютий того року. Звичайно історики сходяться на тому, що Лев Данилович на чолі руських полків і татарської орди вдерся до Польщі на початку 1280 р. (напр.: Włodarski. S. 197). Я. Длугош, що користувався польськими хроніками XIII ст., теж називає 1280 р. як дату походу Лева до Польщі. Він сповіщає, що Лєшек Чорний побив Лева й гнав його аж до Львова, повернувшись по тому із багатою здобиччю (Długosz. Ks. 7, 8. P. 267–269).

Лєстько идє на Лва и взя у нєго городъ Пєрєворєскь (743). Як видно з пізнішої згадки волинського літописця, тоді один із польських загонів пограбував землі навколо Берестя (див.: Włodarski. S. 198). Польські джерела: рочніки Траски, Францисканський, Малопольський сповіщають про напад Лєшека на Русь (без сумніву, вчинений як помста Леву за те, що той напав на його землю, ще й навів на неї татар), що стався через два тижні по перемозі польського князя над Левом поблизу м. Кропивниці, тобто у березні 1280 р. (МРН. II. Р. 847; III. Р. 51, 181). Можна погодитися з думкою, що волинський літописець відобразив цей набіг у розповіді про здобуття Лєшеком Переворська (Грушевський. Хронольогія. С. 51). М.П. Барсов вважав Переворєськ порубіжним містом Галицької землі з Польщею, що існувало й раніше цієї першої згадки про нього (Барсов. Очерки. С. 110, 280). М.С. Грушевський думав, що русько-польський рубіж проходив значно західніше цього міста (Грушевський. II. С. 455). Нині Переворєськ (Przeworsk) є містом у Перемишльському воєводстві Польщі.

Вложи діаволъ нєнависть въ два Сомовитича, въ Кондрата и в Болєслава, начаста ворожєствовати мєжи собою и воєватися (743). У науковій літературі не раз відзначалася велика участь Русі й руських князівств у внутрішньому конфлікті в Мазовії (див., напр.: Włodarski. S. 198). Мазовецьке князівство було близьким сусідом князівства Володимира-Волинського, а їхні князі, починаючи з діда Конрада Земовитовича Конрада I і Данила Романовича, майже постійно підтримували союзницькі відносини. Здається, у польських джерелах немає відомостей про цю війну поміж Конрадом і Болеславом Земовитовичами (Włodarski. Alians. S. 618). Тому доводиться з необхідними застереженнями й обережністю приймати на віру версію, яку подає волинський книжник.

Кондратъ жє живяшє съ братомъ своимъ Володимєромъ заодино, а Болєславь живяшє с Лєстькомъ и съ братомъ єго Володиславомъ заодино (743). Розстановка сил змальована волинським книжником просто й чітко. Про причини війни між Конрадом і Болеславом можна лише здогадуватися. Ймовірно, що, змінивши 1262 р. на литовському столі свого батька Земовита, Конрад дав братові якийсь дрібний уділ у Мазовії. Амбіційний, певно, Болеслав тим не задовольнився (Włodarski. S. 198–199), заручившись підтримкою Владислава Локетка, несподівано для Конрада наїхав на його улюблене місто Єздово (Яздово), захопив і розграбував його. Це Єздово складачі географічних покажчиків до Іпатіївського ізводу даремно ототожнювали із замком Уяздовим поблизу Варшави (див.: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. S. V.; Именной и географический указатели к Ипатьевской летописи. М., 1975. S. V.). Адже Єздово було містом у Мазовецькій землі. Можна погодитися з думкою, що в той час Конрада не було в Мазовії (Włodarski. S. 199), інакше б він спробував організувати опір братові. Я. Длугош записав під 1285 р., ніби мазовшани тоді спустошили Русь, а вона у відповідь — Мазовію. Мазовецький князь Болеслав, син Земовита, начебто пограбував Русь і по тому розпустив військо по домівках. Тоді русини напали на Мазовію. Видавці останнього польського видання твору Длугоша зауважили в примітці до цих слів, що їх джерела за-

лишаються неясними (Długosz. V. 7, 8. S. 301). Можна гадати, що польський історик XV ст. виходив з переконання, що наступний похід руських князів на допомогу Конрадові був відплатою за якийсь напад Болеслава на Русь.

Єду, господинє, до Суждаля женитися (744). Цими словами Юрій Львович пояснив своєму дядькові Володимиру неможливість іти на чолі власного війська на поміч Конраду Мазовецькому. Ясність до справи вносить Воскресенський літопис під 1282 р.: "Того же лѣта ведена въ Веолынь дщи Ярослава Ярославича тверскаго за князя Юрья Волынскаго" (Воскр. С. 176). М.С. Грушевський вказує й на датуючий цю подію запис Холмського євангелія й робить такий висновок: Юрій поїхав свататися до Твері восени 1282 р. Напевне, тієї ж осені 1282 р. Володимир із власним військом і надісланими Юрієм полками рушив на допомогу Конрадові (Грушевський. Хронольогія. С. 52). Б. Влодарський вважає, що військо Володимира переправлялося на човнах через Віслу навесні 1283 р. (Włodarski. S. 200). Остання думка більш прийнятна.

И пойдє Вълодимєръ къ Мєлнику съ множьствомъ вой (744). Це порубіжне північне місто-фортецю можна локалізувати цілком певно. Уперше його згадує Літописець Данила Галицького в описі нападу Литви на північно-західні землі Волині близько 1245 р. Про Мельник розповідає це джерело в описі приходу Бурундая до східних рубежів Галицько-Волинського князівства 1258 р. і його заклик-наказ Данилові йти разом на Литву. Замість Данила до Бурундая поїхав Василько. "*И проводи єго брать до Бєрєстіа, и посла с нимъ люди своа, и помолися* [Данило. – *Ред.*] *Богу Избавитєлю, яжє єсть икона, яжє єсть в городѣ Мѣлници* (717). Вказівка літописця на те, що Мельник розташований поблизу Берестя, позбавляє дослідників можливості ототожнювати його з іншим волинським містом – Мельницею, що стояло на схід від Володимира на притоці р. Стохода Мельниці (суч. с. Мельниця Ковельського р-ну Волинської обл.). Місто Мельник, про яке тут ідеться, було розташоване на Західному Бузі, на південний схід від Дорогичина. М. Барсов (Словарь. С. 131) резонно вказував на містечко Мельник у колишній Гродненській губ. (Котляр. Формирование. С. 160).

Из Мѣлника жє отряди с ними воєводу, Василка князя слонимского (744). Цей Василько був другим сином Романа Даниловича й онуком Данила Галицького. Народився бл. 1256 р., помер після 1282 р. (Baumgarten. Tabl. XI. 22. P. 50). Коли Данило Романович у 1238 р. відновив Галицько-Волинське князівство й остаточно усталив його, здолавши у битві під Ярославом 1245 р. Ростислава Михайловича з його уграми, поляками та галицьким боярством, він ліквідував удільні князівства у складі своєї держави. По його смерті (1264 р.) вони помалу почали відновлюватись, однак більшість із них не відігравала скільки-небудь помітної ролі у політичному житті краю. Сюди належало й Слонімське князівство, володар якого Василько згадується у Волинському літописі лише один раз. Дрібний і зубожілий Василько, Слонімський уділ якого мав мікроскопічні розміри і навряд чи міг прогодувати його, зробився служилим князем, що з невеликою дружиною служив Володимиру Васильковичу. Такі князьки відомі в історії Давньої Русі. Найяскравішим серед них був Іван Ростиславич Берладник (помер 1161 р.).

Но дошедшимъ же имъ города Съхачева... Кондратъ князь, вѣда є ко Гостиному (745). Мазовецьке місто Сохачів стояло на правому березі р. Бзури, на перехрещенні шляхів із Русі до Великопольщі й із Каліша до Плоцька. Воно відоме у джерелах з 1221 р. (Słownik. 5. S. 326–327). Місто Гостинін, як випливає з контексту Волинського літопису й сучасних йому польських хронік, було розташоване поблизу Сохачева. Волинський книжник називає його "улюбленим містом Болеслава" [Земовитовича. – *Ред.*], а історик А. Андріяшев – "багатим Гостиніним" (Андріяшев. С. 195), однак джерела цих відомостей не наводять. Наступний опис штурму й здобуття Гостиніна об'єднаним русько-мазовецьким військом містить дорогоцінні відомості про воєнне мистецтво русичів і поляків того часу: методику здобуття фортець, що були добре фортифіковані й залога яких активно захищалася – метальні машини (катапульти) обложених закидали камінням штурмуючих; але лучники (можливо, й арбалетники) у стані Володимира й Конрада осипали захисників міста стрілами, не дозволяючи їм "виникнути из заборол" [дерев'яних стін, що звичайно стояли на міських валах. – *Ред.*] і позбавивши можливості наводити метальні пристрої. Далі під прикриттям зливи стріл штурмуючі зуміли наблизитися впритул до валів Гостиніна й, мабуть, приставили до них драбини – вони змогли дістатися заборол і "*начаша пободыватися копіи*", що дозволило їм частково винищити залогу, а інших примусити до капітуляції.

Синтезуючи відомості руських і польських джерел, Б. Влодарський твердив, що Володимир Василькович прагнув зберегти в таємниці від Болеслава Земовитовича свій похід на допомогу його братові Конраду. Володимир наказав своєму військові не заглиблюватися у польські землі – воно мало досягти лише Сохачова. Однак Конрад спонукав Василька слонімського піти далі, до Гостиніна. Польський історик висловив обережну думку, що, постійно підтримуючи Конрада, Володимир міг сприяти його намірам утвердитися на краківському столі (Włodarski. S. 200–202). "Rocznik Traski" хибно вміщує облогу й здобуття Гостиніна під 1286 р. (МРН. II. Р. 851). Насправді це сталося 1283 р.

Ідучи, певно, за "Рочніком Траскі" (чи іншими польськими хроніками XIII ст. з аналогічною йому інформацією), Я. Длугош датує здобуття Володимиром і Конрадом Гостиніна також 1286 р. (Długosz. Ks. 7, 8. S. 304). Далі він твердить, що союзники Конрада (Литва і Русь) того самого року вдерлися до Мазовії, захопили замок Сохачів і спалили замок Плоцьк (Ibid. S. 305). З Волинського літопису створюється враження, що Конрад і Володимир під час походу не змогли заволодіти Сохачевим. Звістка ж про спалення тоді Плоцька є помилковою.

Василко князь [слонімський. – *Ред.*] ***пойде къ Берестію... и посла предъ собою вѣсть господину своєму князю Володимеру*** (746). Звідси видно, що Володимир Василькович вернувся з Мельника до Берестя, віддавши волинських ратників під командування Василька слонімського.

Токмо два бѣста убита отъ полку [его]... Убійство же єю сице скажемь (746). Один із нечисленних прикладів використання складачем Літописця Володимира Васильковича безпосередніх вражень очевидця, певно, одного з учасників походу на Сохачів і Гостинін. Узагалі-то в Галицько-Волинському літописі, особливо першій його частині (Літописці Данила Галицького), чимало подібних місць: свідчення сучасників складали одне з джерел усього твору (див.: Котляр. Літопис. С. 42, 43, 76, 80, 90 та ін.).

Идущю... Ногаєви и Телебузѣ с нимь на Угры, ... велѣша же пойти съ собою и рускымъ князємь... (747). Час цього невдалого татарського походу на Угорщину визначають угорські та польські хроніки: 1285 р. (див.: Грушевський. Хронольогія. С. 52; Пашуто. С. 297). Не так давно висловлено думку, що похід на Угорщину стався на початку 1286 р. (Włodarski. S. 202). І. Шараневич вказує хибну дату: 1284 (Шараневич. С. 113).

Болєславъ же... воєва около Щєкарєва (747). Це сталося, напевне, в лютому 1285 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 52). В "Історії України-Руси" М.С. Грушевський помилково приписав цей набіг краківському князеві Лєшеку (Грушевський. III. С. 96).

Оскільки Щекарів лежав на пограниччі із Сандомирщиною, Болеслав, щоб напасти на місто, мав пройти цією землею, природно припустити, що він змовився із Лєшеком Чорним. Тому цей епізод міг належати до подій давньої війни поміж Лєшеком і галицько-волинськими князями (Włodarski. S. 202).

Можливо, Болеслав помстився на Волині за допомогу, надану Володимиром Васильковичем його братові й супернику Конрадові II двома роками раніше. Він скористався відсутністю Лева, Мстислава та Юрія, що змушені були піти з татарами до Угорщини, і скерував свої загони на ту частину Волині, що належала Юрію Львовичу. Можливо, через цей напад Лев (а отже, і Юрій) швидко повернувся з походу до Угорщини (Włodarski. Alians. S. 620–621). Щекарів був волинським порубіжним із Польщею містом, що стояло на р. Вепрі. Згадується вперше у розповіді про напад Лєшека Білого на Волинське князівство Данила Романовича 1220 чи 1221 р. (Ипат. С. 492). Історики, починаючи з Д. Зубрицького, вважають, що Щекарів був розташований на місці сучасного м. Красностава недалеко від м. Холма (нині в Польщі) (напр.: Барсов. Словарь. С. 217; Дашкевич. С. 69). Місто, слід гадати, було добре укріпленою фортецею: ні Лєшек Білий, ні Болеслав Земовитович не змогли здобути його.

Левъ же и Володимєрь нарядиста свою рать (748). Ця каральна акція проти Болеслава відбулася наприкінці 1285 – початку 1286 р. (МРН. III. Р. 185; див.: Грушевський. Хронольогія. С. 52). Лев вирішив покарати Болеслава. Він звернувся за допомогою до Володимира, спонукуючи його закликати до походу дружню йому Литву. Б. Влодарський підкреслив, що ні Лев, ні Володимир не вирушили самі на Болеслава, а довірили справу своїм воєводам (Włodarski. Alians. S. 621).

Лєстко... взялъ бяше у него [Володимира Васильковича. – *Ред.*] ***село на вокрайници, именємь Воинъ*** (748). Дехто з істориків вважає що південну частину Берестейщини, на Лівобережжі Бугу, поміж цією річкою і Наревом, тоді називали "Въкрайною". То була дійсно окраїна Берестейщини й Волині взагалі. Воинъ – це, можливо, пізніше село Вохін поблизу м. Радзіна (тепер у Польщі) (Андрияшев. С. 96). Воно стояло поблизу впадіння р. Тисмяниці у р. Ведер (Дашкевич. С. 71).

За се же [напад Лєшека на "Вокрайницу." – *Ред.*] ***и посла*** [Володимир. – *Ред.*] ***на нь литву*** (748). Тоді, як виходить із розповіді волинського книжника, була повінь. Завдяки цій вказівці набіг литовців на Люблінську землю можна датувати березнем–квітнем 1286 р. (див.: Włodarski. S. 203).

Можливо, вторгнення війська Володимира до Польщі не було лише зведенням рахунків на пограниччі, а пов'язане з внутрішніми польськими справами. Адже саме в березні–квітні 1286 р. Конрад II розпочав воєнну акцію проти краківського князя Лєшека Чорного. У боротьбі за краківський і сандомирський престоли Конрада II підтримували незадоволені Лєшеком сандомирські магнати, що вже тоді готові були віддати Сандомир мазовецькому князеві. Однак Лєшек з допомогою угорського короля Владислава II переміг магнатів і повернув собі Сандомир. Б. Влодарський зауважує, що початок бунту сандомирських вельмож припадає на час вторгнення руського війська до Польщі (Włodarski. Alians. S. 622).

Хотящю пойти ... Телєбузѣ на ляхы (750). Недовге царювання "Телебуги" (Тулабуги) у Золотій Орді (1287–1300) було роками феодальних усобиць, коли існування ханської влади та й самої держави опинилося під великою загрозою. Головною рушійною силою і натхненником смути був Ногай. Все це, врешті-решт, призвело до вбивства Тулабуги сином Менгу-Тімура Токтою (Греков и Якубовский. С. 85–86). Волинський книжник був обізнаний з незгодою між Тулабугою і Ногаєм, що видно з короткого запису: "*Бяшє жє мєжи има нєлюбовь вєлика*".

Пойдє [Тулабуга. – *Ред.*]... ***мимо Кремянєць к Пєремилю*** (750). Волинське місто Крем'янець уперше згадується в розповіді Літописця Данила Галицького про вторгнення угорського війська 1227 р. на Волинь: біля Крем'янця відбулася битва між уграми й руськими воїнами Мстислава Удатного та Данила Романовича (Ипат. С. 500). Тоді угорський король Бела IV здобув галицьке м. Теребовль і волинське – Тихомль, але не зміг оволодіти Крем'янцем. Звідси історики зробили висновок, що останній переважав названі міста могутністю своїх фортифікацій (див.: Котляр. Формирование. С. 152). Місто-фортеця Крем'янець стояло на високій горі. Поверхові археологічні обстеження його й досі не виявили слідів кам'яних укріплень. Тому ще в минулому столітті було висловлено припущення, ніби вони будувались із землі й дерева, "інакше їх було б важко знищити так швидко, як це зробив Василько при погромі Бурундая" (Андрияшев. С. 61) – йшлося про вимушену ліквідацію Данилом і Васильком восени 1259 р. захисних укріплень у містах і фортецях Галицько-Волинського князівства за вимогою татарського воєначальника, що із незліченною ордою став на місце Куремси (див. наш коментар до цих подій). Однак подібне міркування видається нам сумнівним, бо Василько міг віддати наказ зруйнувати брами, зняти із стін або спалити заборола й засипати рови – у такому випадку самі лише кам'яні стіни не давали містові надійного захисту (Котляр. Формирование. С. 152–153). На те, що стіни й башти Крем'янця були збудовані з каменю (так само, як і сусіднього м. Данилова), побіжно вказує одне місце у Літописці Данила Галицького: "Видив же [Батий. – *Ред.*] Кремянець и град Данилов, яко невозможно прияти ему, и отъиде от них" (Ипат. С. 523). Крутизна схилів гори, на якій стояв Крем'янець, не дозволила татарським воєначальникам застосувати метальну артилерію, а без неї кам'яні стіни здолати було неможливо. На нашу думку, в 20–30-х рр. Данило Романович звів кілька першокласних фортець з могутніми кам'яними стінами та баштами. На південному рубежі Волині до них належали якраз Крем'янець і Данилів (Котляр. Формирование. С. 152). Набагато скромнішими слід вважати

фортифікації Перемиля (тепер село цієї назви у Горохівському р-ні Волинської обл.), розташованого на високому лівому березі р. Стирі. Уперше згадується у "Повісті временних лет" під 1097 р. (ПВЛ. І. С. 176). Збереглось округле високе городище, окружність якого 450 м; поблизу села — 5 курганів (Котляр. Формирование. С. 52). При археологічних дослідженнях 1963—1964 рр. у культурних шарах XI—XIV ст. було виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител. Місто було ремісничим осередком, про що свідчать знахідки шлаків (залишки залізодобувної й залізоробної промисловості), кераміки, предметів побуту, численних виробів із заліза, зокрема предметів озброєння (Ратич О.О. Стародавній Перемиль С. 60—61).

Идущю же Телебузѣ в Ляхы (751). Польські хроніки датують похід орди Тулабуги 1287 роком (МРН. II. Р. 852; III. Р. 51, 76 etc). Волинський літопис, позбавлений, як ми знаємо, хронологічної сітки, вказує зате місяць приходу татарської орди на Волинь: грудень ("*по нѣколаци дни*", тобто після дня св. Миколи). Висловлювалося вірогідне припущення, що набіг Тулабуги розпочався у грудні 1286 р. і продовжився у перші місяці 1287 р. — під яким вмістили цей татарський напад складачі польських хронік (Грушевський. Хронольогія. С. 53). Однак Б. Влодарський без достатніх аргументів датує цей похід груднем 1287 — лютим 1288 р. (Włodarski. S. 206).

Натомість А. Андріяшев, Пашуто та ін. історики просто приймають на віру дату польських джерел: 1287 р. (Андрияшев. С. 194; Пашуто. С. 298). Волинський книжник зображує вимушеною участь у цьому поході всіх перелічених ним руських князів, ще раз наголосивши на тому, що "*тогда же бяху вси князи въ неволи татарьской*". Однак частина істориків припускає, що Тулабугу й Ногая під'юдив до набігу на Польщу Лев Данилович, котрий тоді вперто боровся із Лєшеком Чорним за Люблінщину (Грушевський. III. С. 96—97; Пашуто. С. 296—297, та ін.). У поході суперечності між Ногаєм і Тулабугою виявилися досить чітко, що не давало можливості досягти успіху татарам і супроводжуючим їх руським князям. При тому ще й постраждала "Львова земля" (м. Львів із околицями), яку розграбували татари. У галицьких і волинських князів була тоді добра нагода, щоб, скориставшись ворожнечею між Ногаєм і Тулабугою, послабити залежність від Орди, а то й позбавитися від неї. Але незгоди у стані нащадків Романа й особливо протатарська короткозора й егоїстична політика Лева Даниловича стали цьому на перешкоді.

Угони и Левъ князь к Бужьковичемь (750). Із змісту літописної розповіді виходить, що ці Бужковичі знаходились недалеко від м. Володимира-Волинського, поблизу р. Липи (Липки). Адже безпосередньо перед цим записом мовиться, що Володимир Василькович зустрічав Тулабугу на р. Липі. Здавна історики вказували на с. Бужковичі на притоці р. Луга (Андрияшев. С. 57; Иванов. С. 103). Нині це однойменне село Іваничівського р-ну Волинської обл.

И тако пойдоша к Завихвосту и прійдоша к рѣци к Вислѣ (751). Біля Завихоста було забито у червні 1205 р. Романа Мстиславича. Це місто на р. Віслі поблизу м. Сандомира стояло на великому торговель-

ному шляху з Кракова до Києва. Із джерел відомо, що в XII ст. фортеця Завихоста охороняла переправу через Віслу. Навколо замку виник ремісничо-торговельний посад (Mały Słownik. S. 422).

Тоє же зимы и в Ляхохъ бысть моръ великь (752). Це повідомлення стоїть у прямому зв'язку з попередньою розповіддю про похід Ногая і Тулабуги разом з руськими князями на Польщу, отже, належить до зими 1286/87 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 53). Трохи далі волинський книжник конкретизує й розширює рамки звістки про морову пошесть, додавши, що вона сталася і на Русі, і "в Татарєхъ".

І Юрій князь у Львовича умрє сынъ, именемъ Михайло (752). Ідеться про три-, чотирирічного сина Юрія від першого шлюбу 1282 р. із дочкою тверського князя Ярослава Ярославича, що померла близько 1286 р. Той Михайло народився, ймовірно, 1283 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 18, 26. P. 50—51).

В Нѣмцехъ вышедъ морє и потопило землю (753). Йдеться про грандіозну повінь у Зеландії, Фрізії й Голландії у березні 1287 р. Місце нещастя встановлено з допомогою германських хронік І. Шараневичем (Szaraniewicz. S. 6, 101 etc.), хоча він вагався щодо його дати між 1282 і 1287 рр. (див.: Грушевський. Хронольогія. С. 53).

Лєстко Казимиричь... воєва князя Кондрата Съмовитовича (753). Ідеться про тривалу й невщухаючу боротьбу між Лєшеком Чорним і Конрадом мазовецьким. Підтримуючи Болеслава Земовитовича проти брата, Лєшек боровся насамперед із все більш (з роками) відчутним прагненням Конрада зіштовхнути його з краківського стола. Починаючи з 1285 р. малопольські можновладці (великі магнати), очолені могутнім сімейством Старжів, намагалися посадити Конрада на місце Лєшека. Тому, можливо, нелюбов Лєшека до Конрада підтримувалася і підігрівалася ще й постійними зносинами ворожих краківському князеві феодалів із мазовецьким князем (Włodarski. S. 206). У змаганні з магнатами й панством Лєшек спирався на верхівку міст Малої Польщі, надаючи їм за це все нові й нові привілеї, зокрема, на будівництво міських фортифікацій (История Польши. С. 100). Зусиллям Лєшека, спрямованим на консолідацію малопольських земель і, в можливій перспективі, — на об'єднання Польщі, заважали не лише бунтівливі феодали. Важких ударів завдали їм татарські вторгнення, чи не найбільше — навала 1287 р. Слід думати, згадана волинським автором війна Лєшека з Конрадом відображена Я. Длугошем під 1287 р. (Długosz. Ks. 7, 8. S. 306). Джерело цієї звістки звичайно вважали невідомим (див., напр.: Semkowicz. S. 308); однак є вагомі підстави припускати, що вона почерпнута польським середньовічним істориком з якогось давньоруського джерела, ймовірніше від усього, — Волинського. М.С. Грушевський вагався при визначенні часу цього походу між 1287 і 1288 рр. (Хронольогія. С. 54). Ми схиляємося до 1287 р., виходячи з послідовності відображених у Волинському літописі подій і часового зв'язку між ними. Зміцнивши свою владу, Лєшек напав навесні 1287 р. на землі Конрада II. Б. Влодарський у своїй давній праці визначив помилкову дату: 1286 р. (Włodarski. Alians. S. 622). Одночасно, як сповіщає Волинський літопис, Болеслав вдерся до волинських володінь Володимира і Юрія. Небезпека ще більше зблизила Конрада II і Володимира Василько-

вича. Вони утворили військовий союз. Володимир закликав литовське військо і вдарив на Сохачів. Місто з округою було розграбоване (Długosz. Ks. 7. S. 305; Я. Длугош датував подію теж 1286 р.). На думку Б. Влодарського, то були типові грабіжницькі набіги, позбавлені вагомого політичного ґрунту, хоча й були згубні для обох сторін, що втягували в боротьбу великі сили (Włodarski. Alians. S. 623).

Ходиша литва вся и жємойть вся на нѣмци к Ризѣ (753). З послідовності викладу подій волинським книжником випливає час цього походу: 1287 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 54). Утім, не менш вірогідним видається нам 1288 р., оскільки розповідь волинського автора про напад Литви й Жемайтії на Ригу впритул стоїть до звістки про смерть Лєшека Чорного (30.IX.1288 р.).

Преставися вєликій князь Лєстко Казимировичь краковьскый (754). Сєрадзький князь Лєшек Чорний по смерті Болеслава Соромливого 1278 р. був обраний краківським князем малопольськими можновладцями при підтримці краківського патриціату. Він поширив свою владу майже на всю Малу Польщу. Близько 1265 р. Лєшек одружився з Гріфіною, дочкою Ростислава Михайловича чернігівського, що після поразки у битві з Данилом Романовичем під Ярославом 1245 р. був до літа 1264 р. баном угорських володінь Славонії та Мачви. Дата смерті Лєшека — 30.IX.1288 р. — встановлена на підставі кількох польських хронік (напр.: МРН. III. Р. 52, 696) ще О. Бальцером (Balzer. S. 332—333; див. також: Baumgarten. Tabl. XII. 10. P. 56).

Идущю же Тєлєбузѣ и Алгуєви с нимъ въ силѣ тяжьцѣ (754). Тут волинський книжник відступає назад у часі на дев'ять чи десять місяців. Адже цей похід татар на чолі з Тулабугою й сином Менгу-Тімура Алгуєм стався наприкінці 1287 р., за свідченням польських хронік — у грудні (МРН. III. Р. 852, 990; III. Р. 51, 76 etc.), тобто ще за життя Лєшека Чорного (див.: Włodarski. S. 206).

Разом з татарами в похід на Польщу вирушили руські князі — й навіть уже тяжко хворий у той час Володимир Василькович, котрому довелося вернутися через погане самопочуття з-під Сандомира. Похід ударив по південній Польщі, й Лєшекові довелося рятуватися в Угорщині. Коли татарське і руське війська залишили межі Польщі, Лєшек послав на землі Конрада II сєрадзьких рицарів під проводом воєводи Мацея, але вони зазнали невдачі (Długosz. Ks. 7. S. 317—318; Włodarski. Alians. S. 623).

Вълодимєру же князю болну сушю, занє бысть рана послана на нь отъ Бога неисцѣлимаа (754). Цими словами, як ми вважаємо, відкривається особлива Повість про хворобу і смерть волинського князя Володимира Васильковича. З Волинського літопису дізнаємося, що він серйозно хворів принаймні з 1276 р. Не знати, яка тоді була у нього хвороба, але у 1287 р., до якого належать ці слова волинського книжника, Володимир страждав на рак нижньої щелепи і гортані (як можна зробити висновок із детальної розповіді автора цієї Повісті про його хворобу). М.С. Грушевський, що першим вирізнив у тексті Волинського літопису Повість про хворобу і смерть Володимира (щоправда, не кваліфікувавши її так), вважав, що вона "поділяється ... виразно на дві частини: на оповідання про події 1287—1288 рр. і на оповідання про хво-

робу і смерть Володимира" (Грушевський. Хронольогія. С. 54–55). Ми вважаємо, однак, цю Повість цілісним літературним твором, бо автор із самого початку тримає в центрі розповіді свого героя, поступово звужує поле зору й неухильно фокусує увагу на постаті нещасного володаря, показуючи, як той з кожним місяцем і роком втрачає сили й згасає, але бореться за життя й продовжує мудро і милосердно правити у своєму маленькому князівстві (Котляр. Літопис. С. 140–141).

Вълодимеръ... нача слати къ брату своєму Мьстиславу... даю тобѣ, брату своєму, землю свою всю и городы (754). Із розповіді волинського книжника можна зрозуміти, що Володимир Василькович, котрий не мав сина-спадкоємця, підписав офіційну грамоту про передання своїх володінь братові у перших Мстиславу Даниловичу в присутності татарських ханів-зверхників Тулабуги й Алгуя (Грушевський. III. С. 105; Котляр. Літопис. С. 141), щоб надати тій грамоті якомога більшої законності й ваги. Володимир добре знав головного порушника спокою Галицько-Волинської Русі Лева Даниловича й прагнув нейтралізувати його. На те, що при переданні Володимирського князівства Мстиславу були присутні згадані татарські хани та їхні радники, вказують слова літописця: "*А се ти даю при царєхъ и прі єго рядьцахъ*". На наступних сторінках Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича волинський князь обґрунтував перед Мстиславом, чому саме його обрав своїм спадкоємцем: "*Се же єсмъ учинилъ за гордость брата своєго* [Лева. – *Ред.*] *и сыновца своєго* [Юрія Львовича. – *Ред.*], *далъ єсмъ тобѣ землю свою*" (756).

Висловлювалась думка, ніби завдяки особливій докладності Волинського літопису за останні роки життя Володимира Васильковича "до нас дійшов опис порядку передання своєї землі одним князем іншому" (Пашуто. С. 122), тобто відбилася побутуюча у суспільстві правова норма. Насправді, як ми вважаємо, то була подія, що принципово виходила за рамки традиційних міжкнязівських відносин. Передчуваючи неминучу й близьку кончину, що могла привести до спалаху усобиць у клані Романовичів за його спадщину, князь Володимир вирішив офіційно передати своє Володимирське князівство найбільш підхожому – на його погляд, звичайно! – серед родичів і обрав Мстислава. Затвердження тестаменту татарськими ханами – гарантами документа, – зроблене за ініціативою хворого, характеризує Володимира Васильковича як розумного, розважливого і далекоглядного політика: "Щобы тому перед користолюбием Льва и Юрия наследие убезпечити, сделал завещанье в притомности запрошеных и тому татарських радцев" (Шараневич. С. 115). Дехто з істориків скептично поставився до рішення Володимира передати свою землю Мстиславу, котрий тут же, ще за його життя, заходився порядкувати у його князівстві й роздавати маєтності своїм боярам.

"***Братъ ти даєть городъ Всєволожь бояромь и сєла раздаваєть***" (756) – повідомили Володимира вірні люди. Всеволож уперше згадано в "Повісті временних літ" під 1097 р., коли Давид Ігоревич, що віроломно полонив і осліпив Василька Ростиславича, пропонував йому це місто замість Теребовля (ПВЛ. I. С. 175). Висловлювалося припущення, що Всеволож заснував Всеволод Володимирович (колишній намісник свого батька у Володимирі-Волинському) наприкінці X ст. (Демчук А. Де лежав літописний Всеволож? С. 304–305). Історики багато дискутували віднос-

но локалізації міста. Найвірогіднішим є припущення, що йому відповідає велике давньоруське городище на лівому березі Західного Бугу недалеко від м. Старгорода Сокальського р-ну Львівської обл. (Раппопорт. С. 54—58). Сумнівним видається твердження М. Кордуби, ніби Мстислав Данилович виокремив тоді Всеволож із околицею у волость (Кордуба М. Всеволож і Всеволозька волость. С. 308—310). Вчинок Мстислава обурив Володимира, і він, як розповідається далі у Повісті про його хворобу і смерть, надіслав посла до нього з такими саркастичними словами: "*Братє! Ты мєнє ни на полку ялъ, ни копіємь ся єси мєнє доболъ... а при моємъ животѣ нє въступатися ни въ что жє* (756). Мстиславу довелося вибачитися й повернути захоплені було землі. Однак на подібні, цілком справедливі докори дослідників на адресу Мстислава можна відповісти, що він не лише з погляду Володимира, а й при об'єктивній його історичній оцінці все ж таки незмірно більше підходив для ролі спадкоємця Володимирського князівства, ніж жадібний, запальний і взагалі позбавлений моральних підвалин Лев. Заповіт Володимира на користь Мстислава був головною причиною того, що до міжкнязівської війни у Галицько-Волинській Русі не дійшло. Хоча Лев Данилович і його син Юрій ще за життя Володимира Васильковича робили спроби ошукати його і обманом заволодіти Берестейською землею. Незадовго до кончини Володимир звернувся до Лева з такими викривальними словами: "Братъ, рци, Лве княже! Ци безъ ума мя творишь, оже быхъ не разумѣлъ сей хитрости? Ци мала ть, рци, своя земля, оже Берестья хочешь, а самъ держа княжения три: Галичкое, Перемышльское, Бельзькое *, да нѣту им сыти" (Ипат. С. 601).

Своїм далекоглядним рішенням передати Володимирське князівство Мстиславу вмираючий володар зберіг приблизну рівновагу між синами Данила Романовича, чим не допустив ані громадянської війни в Галицько-Волинській Русі, ані дальшого її дроблення на уділи (Котляр. Літопис. С. 142).

Свого часу М.С. Грушевський несхвально поставився до рішення Володимира Васильковича передати свої володіння Мстиславу Даниловичу: "Волинський філософ [бо так називає Володимира літописець. — *Ред.*], з його знанням попереднього і заднього, не дуже мудро поступив, давши себе повести своїм особистим антипатіям до талановитого і енергійного Лева, і через ці антипатії подарувавши своє князівство, наче окрасу з своєї гардероби, нездарному Мстиславу, замість аби злучити своїм тестаментом Волинь з Галичиною" (Грушевський, III. С. 107). Цими словами поважний наш історик сам дав волю особистим симпатіям і антипатіям, на що вчений, особливо медієвіст, просто не має права. Жодний рядок Галицько-Волинського літопису чи якогось іншого джерела не натякає на "нездарність" Мстислава або хоч на якусь "талановитість" Лева як державного діяча. Та й сам М.С. Грушевський, засудивши спочатку нерозважливий, з його погляду, вчинок Володимира, змушений був далі мовити, що Мстислав "зайняв із смертю Володимира пова-

* Свідчення того, що після смерті Данила Романовича й при розпаді Галицько-Волинського князівства воно знову вступило у фазу роздробленості — були відновлені Перемишльське і Белзьке удільні князівства, ліквідовані Данилом ще у 30-х рр. XIII ст.

жне становище", бо під його рукою зосередилося велике й досить сильне князівство. Литовські князі запобігали перед ним; Конрад II мазовецький прагнув здобути покровительство і підтримку Мстислава — й захопив за його допомоги Сандомирську землю. Подібно до Володимира, веде далі М.С. Грушевський, Мстислав намагався розв'язувати незгоди з родичами й зарубіжними сусідами мирними, а не воєнними засобами (Грушевський. III. С. 108).

М.С. Грушевський в розумінні історичного процесу був прагматиком і припускав, що задля досягнення великої політичної мети дозволено вдаватися до аморальних засобів. Мовляв, політика не завжди робиться чистими руками. Та він даремно думав, що Лев зміг би відновити колишню єдність і велич Галицько-Волинського князівства. З об'єктивно-історичного погляду це було б марною справою. Якби Лев заволодів ще й Володимировою часткою Волині, це обов'язково призвело б до нового спалаху феодальних усобиць у краї. Адже по смерті Данила Романовича процеси удільної роздробленості у Галицько-Волинській Русі зайшли надто далеко й стали, по суті, невідворотними. А земельна аристократія знову зміцнилась, розбагатіла, підняла голову й не підставила б покірно шию під караючу руку шаленого Лева, котрий не мав ні мудрості, ні державних здібностей свого великого батька (Котляр. Літопис. С. 143). Просто неможливо уявити Лева у ролі не те що відновника, а й лише керівника величезної держави Романовичів.

Крім того, ми переконані в тому, що коли Володимир Василькович вирішив передати своє князівство Мстиславу, він керувався переважно не політичними, а моральними міркуваннями. З цього погляду підступний і жорстокий вбивця Войшелка, розпалювач усобиць на Русі, клятвопорушник і аморальна людина (так нещадно судити його дають нам право відомості джерел про нього, насамперед Волинського літопису) Лев Данилович рішуче програвав навіть людині посередніх, можливо, здібностей, але спокійному і врівноваженому політикові, яким був Мстислав (Котляр. Літопис. С. 143).

Посла Мьстиславь къ брату своєму ко Львови... Левъ же не рече противу слову ничего же (755). Розрахунок Володимира Васильковича на дійовість гарантій його заповіту з боку татарських ханів виявився вірним. До часу Лев не насмілився заперечувати законність передання Володимирського князівства Мстиславу.

Хотѣлъ быхъ [Володимир. — *Ред.*] ***доехати до Любомля*** (755). Ця перша згадка про м. Любомль (тепер райцентр Волинської обл.) у Волинській землі датується груднем 1287 — початком 1288 р. Місто знаходилося на північний захід від м. Турійська у верхів'ях р. Вижни. З контексту літописної оповіді А. Андріяшев зробив висновок, що то було улюблене місто Володимира — "Князь цей був пристрасним мисливцем, і цій пристрасті зобов'язаний своїм існуванням Любомль". Там Володимир збудував собі палац (Андрияшев. С. 58). Дійсно, з наступних сторінок літопису довідуємося, що важко хворий князь у Любомлі "*лежаще всю зиму въ болести своей, розсылаа слугы своа на ловы* (760). А в посмертному панегірику Володимиру волинський автор зазначає, що князь "*в Любомли же постави церковъ каменну... Георгіа, украсі ю иконамы коваными* (далі йде довгий перелік оздоб і коштовностей тієї цер-

кви) (С. 778). На території старого Любомля археологи відкрили два городища з різноманітним речовим матеріалом часів Київської Русі (Ратич. С. 11–12). "В Любомлі перебував Володимир перед смертю, в Любомлі й умер; і тут же, судячи із подробиць про Любомльську церкву, мабуть, чи не була закінчена й його біографія, заведена до Галицько-Волинської літописи" (Грушевський. II. С. 380) – учений мав на увазі Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича. Така думка видається нам вірогідною.

По сємъ же поєха [Володимир. – *Ред.*] ***ис Камєнца до Раю*** (757). "*Градъ, имєнємь Рай*", згадується у Літописці Данила Галицького в описі походу цього князя на ятвягів 1252 р. Висловлювався подив з приводу того, як міг тяжко хворий Володимир вибратися до того м. Раю, що лежав на північ від Кам'янця і трохи західніше Городна (Гродна) – нинішній Райгород (Барсов. Словарь. С. 172). Напевне, м. Рай, згаданий за часів Данила, не варто ототожнювати із містом чи садибою, названими у Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича. Щодо Раю князя Володимира, то вірогідним видається його розміщення на місці пізнішого с. Раєвища (Райовище), що лежить поміж Кам'янцем на р. Лосні і Любомлем. Наприкінці XVIII чи початку XIX ст. воно стало зватися Яревищем. Розташоване за 24 км на південний схід від м. Ратне Волинської обл. На березі р. Прип'яті збереглося маленьке городище під характерною назвою "городок" з культурним шаром XII–XIII ст. Напевне, це й була заміська резиденція Володимира Васильковича (Раппопорт. С. 55–56). Б. Влодарський обмежився вказівкою, що тому Раєві відповідає, певно, містечко в Луцькому повіті (Włodarski. Alians. S. 624).

Хочю с тобою рядъ учинити о зємлю и о городы, и о княгини своєй, и о сємь дѣтяти [прийомній дочці Володимира Ізяславі. – *Ред.*) (757). "За бажанням Володимира Васильковича Мстислав із боярами і слугами прибув до однієї з резиденцій Володимира – Рай, і тут, у присутності наближених до обох князів осіб, поміж якими був і єпископ володимирський Євсигній [Євстигней. – *Ред.*], учинено було формальний "ряд" (Иванов. С. 183). Однак із тексту Повісті про хворобу і смерть Володимира видно, що князі не бачилися тоді – "*єпископу же пришедшю отъ Мъстислава* [до Володимира. – *Ред.*], *повѣдаючи рѣчь братьню*" (758). Певно, вмираючий князь не хотів, щоб Мстислав бачив його у спотвореному хворобою вигляді. Як відзначав відомий авторитет у галузі давньоруського права, "це ще не передання [князівства. – *Ред.*] за заповітом, а передання права (на володіння. – *Ред.*) за життя". Наведений далі у нашому джерелі документ є "першим писемним заповітом князя, що дійшов до нас у складі Галицько-Волинського літопису" (Пресняков. Княжое право. С. 133).

Въло́дімєръ же повєлѣ писцу своєму Хєдорцю [варіант в Іпатіївському списку: Федорцю. – *Ред.*] ***писати грамоты*** (758). М.С. Грушевський упевнено ототожнював цього "писца Хєдорця" з боярином Ходорком Юрієвичем, Давидовим онуком, у якого князь Володимир купив с. Березовичі (про що йдеться у наведеній нижче грамоті). Однак для такого уподібнення не існує джерельних підстав, хіба що крім збігу імен. Та, напевне, у Володимирському князівстві було тоді більше, ніж двоє Ходорців. Вчений приписав цьому Ходорцю ще й авторство Повісті

про хворобу і смерть Володимира Васильковича. Він мотивував свою версію не лише вказівкою у тексті Повісті імені писця грамот, що само по собі було великою рідкістю. Історик підкреслює наявність у Повісті безлічі деталей, живих подробиць, які могли належати хіба що очевидцеві (Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 183–184).

Даю землю свою всю и городы, по своемь животѣ, брату своему Мьстиславу, и столный свой городъ Володимеръ (758). Перед нами, поза сумнівом, вписана до літопису автентична грамота Володимира Васильковича, відтворена, ймовірно, з копії, що зберігалася у княжому архіві. Її можна сміливо вважати першою публікацією офіційного документа — князівського заповіту — серед тих, що були написані на південноруських землях давньоруських часів (не беремо до уваги "грамоти Лева Даниловича", автентичність яких досі викликає сумніви у дослідників).

Далъ есмь княгини своей, по своемь животѣ, городъ свой Кобрынъ и з людми и съ данью (758). Подібна формула грамоти Володимира була, слід гадати, відображенням особливої норми давньоруського права, згідно з якою вдова діставала від чоловіка певну частку його спадщини. М.С. Грушевський зауважив, що "така княгинина частка визначалася часом при самім шлюбі, як Рюрик дає своїй невістці Верхуславі город Брягин" (Грушевський. III. С. 383). Ідеться про розповідь Київського літопису під 1187 р. про весілля сина князя Руської землі (фактично Київщини) Рюрика Ростиславича — Ростислава з дочкою великого князя владимиро-суздальського Всеволода Юрійовича Велике Гніздо Верхуславою: "Створи же Рюрикъ Ростиславу велми силную свадьбу, ака же несть бывала в Руси... Сносѣ же своей далъ многи дары и городъ Брягинъ" (Київ. 443). Однак навряд чи тут мовилося про "княгинину — вдовину — частку"; швидше це весільний подарунок багатого і всевладного свекра невістці з впливового на Русі князівського роду; принаймні статус дарованого Рюриком у літописному повідомленні не визначено. М. Кобрин (тепер райцентр Брестської обл. Білорусі) стоїть на р. Мухавці, в сусідстві з м. Кам'янцем на р. Лосні (Барсов. Словарь. С. 99; Грушевський. II. С. 388). Місто згадане у Галицько-Волинському літописі лише один раз. Певно, Кобрин був тоді маленьким містечком. Пізніше відомий як родове гніздо князів Кобринських.

Далъ есмъ ей [княгині. — *Ред.*] ***и село свое и Городло, из мытомъ, а люді яко на мя тягли, и тако и на княгиню мою по моемь животѣ*** (758). Напевне, Городло — це сучасне с. Городилець Турійського р-ну Волинської обл. Пізніше Городло було укріплене й, на думку дослідника XIX ст., "зробилось однією із найсильніших твердинь усього Забужжя" (Андрияшев. С. 93). Наведена грамота свідчить, що с. Городло належало до особистих володінь князя Володимира і що феодально залежні від нього селяни давали йому відробіткову ренту.

Село есмъ купилъ Березовичи..., далъ есмъ на немь 50 гривенъ кунъ, а пять локотъ шарлату же брынѣ дощатые (759). Можливо, це сучасне с. Березовичі Володимиро-Волинського р-ну Волинської обл. Вартість села визначена як у грошах, так і в речах, що відбивало стан фінансового господарства південноруських земель кінця XIII ст. На ринку явно не вистачало карбованої монети (що виступає в дав-

ньоруських джерелах під назвою "куни"), тому частина суми за Березовичі (приблизно половина, якщо брати вартість речей), була внесена дорогою пурпурною тканиною — скорлатом (Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. III. М., 1971. С. 634) і коштовним, певно, панцирем, що складався із з'єднаних між собою металевих пластин ("дощок").

Братє мой Мьстиславє! Цѣлуй къ мнѣ крєсть на томъ, како ти нє отъняти ничєго жє... и отъ сєго дѣтища отъ Изяславы а єжє нє отдати єя нєволєю ни за кого жє, но гдѣ будєть княгини моєй любо, туто тую дати (759). З цього тексту відомий історик зробив слушний висновок "Розпоряджалися шлюбом дітей без їх волі й опікуни; Володимир Василькович, вмираючи, наказує своєму наступнику — Мстиславу,... аби не видавав доньки неволею заміж" (її шлюбну долю мала вирішити мати, але не сама дівчина) (Грушевський. III. С. 385).

Мьстиславъ жє... єха въ своа городы, в Луцєскь и в Дубєнъ (760). Луцьк був тоді головним містом у володіннях Мстислава. Місто Дубен (пізніше Дубно, тепер райцентр Рівненської обл.) розташоване серед неприступних у той час боліт, на березі р. Ікви, притоки р. Стирі. Першого разу згадується у писемному джерелі ("Повісті временних літ") під 1100 р., коли порушника спокою Руської землі Давида Ігоревича, що віроломно полонив і осліпив Василька Ростиславича, князі на з'їзді у Витичеві позбавили м. Володимира-Волинського і дали йому натомість Бузький, Острог, Дубен і Чорторийськ (ПВЛ. І. С. 181). У давньоруські часи то було порубіжне місто Волині з Київською землею (Барсов. Очерки. С. 122). Збереглося городище давньоруської доби, на якому 1946 р. під час археологічної розвідки М. Островський виявив культурний шар з виробами із бронзи, заліза та кераміки (Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1952. Т. III. С. 352; Ратич. С. 36).

Володимєръ жє пріеха из Раю в Любомль, ту жє и лєжашє всю зиму въ болєсти своєй, россылаа слугы своа на ловы. Бяшє бо и самъ ловєць доборь... (760). Як уже відзначалося в науковій літературі (Грушевський. III. С. 104; Пашуто. С. 110 і далі, та ін.), складач Волинського літопису в цілому й автор Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича (можливо, що то була та сама особа) створив ідеалізований образ свого героя. Літописець Володимира, дійсно, є відвертою апологією князя, доведеною до граничних меж. Володимир зображується здебільшого у найвищих, піднесених тонах. Ось і тут волинський книжник не забуває додати, що смертельно хворий князь був свого часу уславленим на Русі ловцем, а це вважалося одним із найвищих достоїнств давньоруського, та й узагалі середньовічного можновладця. Десятком сторінок раніше у Волинському літописі розповідається, що Лев Данилович попросив Володимира Васильковича підтримати його проти мазовецького князя Болеслава. Володимир покликав на допомогу литовців. За словами літописця, "*литва жє обєщашася єму тако* [створити, и. — *Ред.*] *рєкучи*: "*Вълодимєрє, добрый княжє, правдивый! Можємъ за тя головы своа сложити*" (748). Та книжник зовсім не пояснює, чому це раптом литовцям заманулося покласти свої голови за чужого їм руського князя.

Володимир Василькович мав скромні полководницькі здібності. Та він і не любив воювати, воліючи владнувати конфлікти з іншими руськими князями й західними сусідами мирним шляхом. І це тоді, коли політика робилася майже поголовно насильницькими засобами, а в суспільстві вважалося, що добрий князь мусить бути добрим воїном. Літописець Володимира був не типовим для свого часу мислителем і письменником, визнаючи за найвищу доброчесність князя його мирні діяння. Книжник виробив власний еталон, взірець володаря — мудрого й справедливого правителя, будівника міст, мецената книжності, мистецтва і наукових знань, взагалі "книжника і філософа", як неодноразово називає він Володимира, — й з усією силою свого непересічного таланту доводить, що саме такий князь більше від інших здатний дбати про своїх підданих, найбільше — про бідних, простих і убогих людей. Подібний гуманізм і демократизм волинського письменника просто вражає (Котляр. Літопис. С. 140).

Разом із тим, постійно пам'ятаючи про ідеалізацію образу Володимира в його літописці, особливо ж у Повісті про хворобу і смерть князя (до речі, ми зустрічалися з цим самим у літописцях Данила і Василька Романовичів), доводиться констатувати, що володимирський володар дійсно був видатною особистістю, високо підносячись над іншими середньовічними володарями своїми духовними якостями, благородством, інтелектом, інтелігентністю й освіченістю (Котляр. Літопис. С. 144). Не можна не погодитись із словами, мовленими майже сто років тому: "Для особливих чеснот його літописець не знаходить слів; і навіть відкинувши дещо на рахунок особливої прихильності його до свого героя, таки треба признати у Володимирі визначну своєю культурністю і гарним характером фігуру" (Грушевський. III. С. 105). Щоправда, історик наче забув про високі моральні якості й державний розум Володимира Васильковича.

Кондрать князь Съмовитовичь... присла къ Володимєрю посолъ свой (760). Конрад II князь мазовецький переміг свого брата Болеслава й утвердився на престолі завдяки постійній і дійовій підтримці Володимира Васильковича. З розповіді волинського літописця виходить, що Конрад усвідомлював, що княжить у Мазовії при допомозі володимирського князя. В.Т. Пашуто навіть зарахував Конрада до "служилих" князів Володимира Васильковича, та це слід вважати перебільшенням (Пашуто. С. 139—140). Вірніше думати, що Конрад визнавав Володимира своїм феодальним сюзереном. На це вказує, по-перше, формула, характерна для джерел давньоруського часу, якою визначали такі відносини, — Конрад звертається до Володимира із словами: "*Господинє братє мой! Ты жє ми былъ въ отца мѣсто, како мя єси дръжалъ подъ своєю рукою*" (760). По-друге, Конрад просить володимирського князя, щоб той надіслав свого посла разом із його послом до Мстислава, "*абы мя, господинє, съ твоєю милостію приалъ братъ твой подъ свою руку*" (760). Та й сам В.Т. Пашуто розглядає Конрада не як служилого князя (адже такі князі звичайно або не мали власної землі або мали її дуже мало — Конрад же володів Мазовією!), а як васала Володимира. "Прижиттєве передання князем-сюзереном своєму наступникові на столі прав на васала, — пише він, — оформлювалося встановленою процедурою, що була тим урочистішою, чим важливішим був об'єкт пере-

дання; літопис зберіг опис передання князем Володимиром Васильковичем своїх прав сюзерена стосовно Конрада мазовецького луцькому князеві Мстиславу" (Пашуто. С. 140). Вчений мав на увазі текст Повісті про хворобу і смерть Володимира, що починається словами: "*Вълодимєръ же посла къ брату своєму Мьстиславу, тако рєка: "Братъ мой! Самъ вѣдаєшь, како єсмъ имѣлъ брата моєго Къндрата...*" і закінчується реченням: "*Мьстиславь же одари Къндрата... и тако отпусти съ чєстію*" (760–761). В.Т. Пашуто відзначає, що встановлення васальної залежності на Русі супроводжувалось обрядом урочистої інвеститури – піднесенням меча в золотих піхвах сюзерену, про що свідчать мініатюри літописів. Історик при цьому посилається на розвідку: Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. С. 34–35.

Польська історіографія зазвичай замовчує свідчення Волинського літопису про васальну залежність Конрада II від Володимира. Показово, що навіть у спеціальній статті, присвяченій стосункам і союзові цих двох князів, Б. Влодарський пише, ніби Конрад просив Володимира лише про те, аби той досяг перемир'я між ним і Мстиславом (Włodarski. Alians. S. 676). Насправді в літописі йдеться про передання сюзеренних прав на Конрада II від Володимира Мстиславові.

И по сємь присла Мьстиславь к Володимєру, рєка єму: "Хотѣлъ ся быхъ и сняти съ Кондратомъ... яко ми повєлишь" (761). Цими словами Мстислав, слід гадати, урочисто заявляв про додержання ним встановленого в ті часи порядку передання сюзеренних прав на васала, в даному разі від Володимира, до нього.

Мьстиславу же нє сущю ту, но близъ города нѣ в коємь мѣстѣ, имєнємь в Гай (761). Ця князівська резиденція була розташована недалеко від Луцька. Як указував ще в минулому столітті А. Андріяшев, "на південь від нього [Жидичина. – *Ред.*], під Луцьком, стояв заміський палац Мстислава Даниловича Гай" (Андрияшев. С. 66). У наш час Гай ототожнюється з с. Підгайці Луцького р-ну Волинської обл. (Ономастичний архів Інституту мовознавства Національної академії наук України. S.V.). Саме у Гаї було виконано пишний обряд інвеститури, переходу Конрада у васальне підпорядкування від Володимира до Мстислава. У польській історіографії васальна залежність Конрада від Володимира, а далі від Мстислава звичайно применшується, а то й відкидається, приклад чого бачимо у праці Б. Влодарського, котрий вважає взаємини Конрада з обома руськими князями рівними і братніми. (До речі, М.С. Грушевський також розглядав Конрада не як васала, а як союзника обох волинських князів: "Конрад... присилає до Володимира посла, просячи, аби Володимир поручив Мстиславу бути союзником Конрада" (Хронольогія. С. 55.) Б. Влодарський пояснює розповідь волинського літописця про явну залежність Конрада від Володимира й Мстислава особливою прихильністю волинського книжника до своїх князів, а також його політичними амбіціями. Однак тут же польський учений визнав, що Мстислав надав допомогу Конрадові в скрутну для того хвилину (Włodarski. S. 207–209). Об'єктивно інтерпретована розповідь волинського книжника про взаємини Конрада з Володимиром і Мстиславом не залишає сум-

нівів у тому, що мазовецький князь не лише був васалом обох руських князів, а й визнавав себе ним.

А прислали мя люблиньци, хотять князя Кондрата княжити въ Краковѣ (762). Перед нами ще один, на нашу думку, переконливий доказ того, що не лише на Русі, а й у Польщі Володимира Васильковича вважали верховним сюзереном мазовецького князя. Адже люблінці звернулися спочатку не до самого Конрада, а до його волинського зверхника. Смерть Лєшека Чорного спричинилася до загострення феодальних усобиць у Польщі, по суті — громадянської війни (Włodarski. S. 209). Наступні події, особливо русько-польські відносини, майже повністю відображені в єдиному джерелі — Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича, заключній частині Волинського літопису. Тому її звістки не можуть бути піддані всебічному, науково-об'єктивному аналізові шляхом співставлення з відомостями інших джерел, руських та польських (див.: Włodarski. Alians. S. 625). Історик змушений сприймати події в тлумаченні волинського автора.

Люблінська громада спочатку підтримала Конрада. Але він виявився не єдиним і не найсильнішим претендентом на краківський престол. Сандомирські й краківські можновладці зібралися у Сандомирі й ухвалили підтримати брата Конрада Болеслава. Цю кандидатуру схвалив і краківський єпископ Павло, що раніше схилявся до Конрада. Більшість істориків гадає, що шанси Конрада утриматися в Кракові й відбитися від інших претендентів були незначні. Найсильнішим кандидатом на краківський трон виявився на той час вроцлавський (сілезький) князь Генріх IV Чесний, який спирався на сильне військо і якого підтримувало німецьке населення (патриціат) міст Малопольщі (Semkowicz H. Walka o monarchia 1288—1294; История Польши. С. 100).

Поєха [Конрад. — *Ред.*] ***въборзѣ, и пріеха в Любомль, хотяше бо повѣстити съ братомъ*** [Володимиром Васильковичем. — *Ред.*] ***о томъ, абы како єму погадалъ*** (762—763). Логічне, з погляду норм середньовічної ієрархії, й те, що Конрад перед тим, як відповісти згодою на принадне й почесне запрошення громади Любліна (волинський автор свідчить, що, почувши про нього, "*Кондратъ же възвесєлися сєрдцємь и възрадовася душєю о княжєніи Краковскомъ*"), звернувся за порадою, а швидше за дозволом діяти, до свого феодального сюзерена. Отже, йшлося не просто про допомогу, як вважає Б. Влодарський (Włodarski. S. 211), хоча її Конрад просив і одержав; Володимир послав із ним своє військо на чолі з воєводою Дунаєм.

Пріехавшю же єму к Люблину, и запрóша ляховє городъ (763). Цю неприємну для Конрада несподівану зміну ставлення до нього міської громади Любліна історики пояснювали або небажанням міщан втручатися до політичних суперечок і прагненням вичікувати, на чию користь вирішиться справа у Кракові (саме цю причину зазначає волинський книжник, викладаючи ту відповідь, яку люблінці дали Конрадові, що намагався увійти до міста: "*Голова намъ Краковь,... аже имєшь княжѣти въ Краковѣ, то мы готовы твои*"), або порозумінням, що настало на той час поміж патриціатом Любліна й Кракова. Гонець Яртак, про появу якого в Любомлі так експресивно оповідає волинський книжник, міг податися до Володимира і Конрада на власний страх і ризик або

бути представником нечисленної купки прихильників Конрада у Любліні (Włodarski. S. 211–212). Дозволимо собі висловити дещо інше припущення. Поки посол їздив до Володимира й Конрада, в Любліні загострилася боротьба між партіями прихильників і противників цього мазовецького князя. Можливо, то були не лише представники міського патриціату, а й можновладці Люблінської землі. Мабуть, перемогло супротивне Конрадові угруповання, яке й зачинило перед ним ворота свого міста.

Кто єсть воєвода в сєй рати? ... Князь Юрій Львовичь: хотяшє бо собѣ Люблина и землѣ Люблиньскоє (763). Можна гадати, що похід Юрія був реалізацією давнього задуму його батька захопити Люблінщину. Пригадаймо, що по смерті краківського князя Болеслава Соромливого (7.XII.1279 р.) Лев уже претендував на якусь частину Польщі, ймовірніше, на Люблінську землю, якою один час володів його батько Данило. Тому вимагає корегування думка М.С. Грушевського, ніби Лев (а Юрій, без сумніву, виконував волю батька) у боротьбі за краківський стіл по смерті Лєшека Чорного з самого початку підтримував брата Конрада Болеслава Земовитовича, котрий княжив тоді у Плоцьку (Грушевський. III. С. 97). Лише переконавшись у тому, що його надії посісти краківський престол є поки що не здійсненними, Лев схилився (на якийсь час!) на бік Болеслава. Городяни не впустили Юрія до Любліна, за що він помстився Люблінській землі, страшенно розграбувавши її. І. Шараневич чомусь вважав, що тоді разом із Юрієм і Конрад розорив Люблінщину (Шараневич. С. 117), але волинський книжник про це не повідомляє. Конрадові довелося повернутися до Мазовії — у нього просто не вистачало сил, щоб і далі змагатися з іншими претендентами за Краків (Włodarski. S. 212). Складач Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича іронічно зауважив з приводу політичної та воєнної невдачі мазовецького князя: "*А Кондратъ поєха въсвоаси, възємь събѣ съромъ вєликъ: лѣпшє бы нє живь былъ*" (764). Невдалий похід Конрада на Люблін і грабіжницький набіг Юрія Львовича на Люблінщину стались, імовірно, у жовтні–листопаді 1288 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 56).

По сємъ жє мятєжь бысть вєликъ въ земли Лядьской (764). Йдеться про криваву й тривалу боротьбу за краківський престол, у якій, поряд із власне польськими князями, взяли участь сілезький князь Генріх IV і чеський король Вацлав II. Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича згадує про змагання навколо головного стола Польщі хіба що принагідно й тому скупо. Починаючи з цього місця, вона усе більше фокусує увагу на особі свого князя, котрий доживав останні тижні.

Присла Юрій Львовичь посолъ свой къ стрыєви своєму князю Володимєру (764). Хитромудрий план, розроблений Левом і Юрієм, полягав у намаганні скористатися із смертельної хвороби Володимира і переконати його в тому, ніби батько відібрав у сина кращі міста й дав йому гірші. Розрахунок був простий: взагалі, добрий серцем і справедливий володимирський князь, ще й тяжко хворий, не стане розбиратися у скарзі Юрія, повірить йому й віддасть Берестя із волостю. Та немічний володар розгадав цей не дуже-то моральний план і відмовив Юрієві. Та Лев не вгамувався і прислав до Володимира перемишльського єпископа Мемнона просити Берестя вже для самого себе. Володимирсь-

кий книжник із гордістю й замилуванням своїм князем зауважив, що "*Вълодимєръ жє бѣ уразумѣа притчѣ и тыхъ много темно словъ**,... *занє бысть книжникъ вєликь и философъ, якого жє нє бысть въ всей земли* [Русской. – *Ред.*] *и ни по нємь нє будєть*" (765). Тому князь легко розгадав підступний план захланного Лева і різко відмовив йому, завершивши свою викривальну промову перед Мемноном емоційними словами: "*Нє, рєкъ, города, но ни сєла нє возмєшь у мєнє, розумѣю я твою хитрость, нє дамъ!*" (766). Ці події відбувалися у жовтні або листопаді 1288 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 58).

И блюда вєликаа срєбряныє, и кубькы златыє и срєбряныє, самъ прєдъ своима очима поби и поліа у гривны (766). У цих словах міститься дорогоцінне свідоцтво того, які платіжні засоби використовувалися на Волині (гадаємо, й в усій Південно-Західній Русі) наприкінці XIII ст. Як мовилось у нашому коментарі раніше, грошовий обіг на давньоруських землях т. зв. безмонетного періоду (XII–XIII ст.) страждав нестачею карбованої монети. Не було допливу її і ззовні, а власного карбування не існувало до середини XIV ст. Маса монети на південноруському ринку, переважно арабських – куфічних дирхемів – помалу зменшувалась. У процесі обігу вони витирались і годилися хіба що як сировина для ювелірів. Кращі за якістю і збереженістю монети випадали у скарби. У великих операціях купівлі-продажу карбовану монету заступили монетні гривни**: масивні зливки срібла усталеної форми і стандартної ваги. Вони лягали також у князівські й боярські скарбниці ("скотницы"). У Південно-Західній Русі XI–XIII ст. використовувалися гривни трьох основних типів: київські, новгородські й "чернігівські". Київські являли собою шестикутні (ромб з обрубаними довгими кінцями) бруски срібла, середня вага яких трохи більше 160 г. Нумізмати дійшли висновку, що київські гривни не пережили монголо-татарської навали: їх уже немає у скарбах середини–2-ї пол. XIII ст. і пізнішого часу. Новгородські гривни – срібні палички вагою 200 з чимось г. Так само, як і київські, вони були поширені на всій території Давньої Русі, але у вжитку були до XV ст. Донедавна найбільшою загадкою для дослідників були "чернігівські" гривни, названі так за місцем їх першої знахідки на Чернігівщині, поблизу Новгорода-Сіверського. Вони бувають ромбо- або еліпсовидної форми. Кінці, а часом і вся поверхня цих дивних зливків розплющені з допомогою молота. За вагою вони трохи легші від новгородських (196–197 г в середньому). Ареал поширення їх є також широкий. Трапляються вони й у Київській землі. Але здебільшого такі монетні зливки зустрічаються на Північному Заході й Північному Сході Давньої Русі. Є підстави гадати, що спочатку вони з'явилися на Руській Півночі. Тому ми назвали їх північноруськими (Котляр Н.Ф. Северорусские ("черниговские") монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994. М., 1996. С. 80–142).

І.Г. Спаський висловив дотепне припущення, що саме на гривни з розкутою поверхнею звелів перелити свій коштовний посуд князь Володимир

---

* Віддаємо перевагу тут читанню Іпатіївського списку перед Хлєбниковським, у якому сказано: "и тыхъ много словъ". Адже "темно слово" в даному контексті означає нещире, грішне, диявольське.

** Назва історична. Усі словники на позначення грошової одиниці дають термін "гривня".

Василькович. Вчений запропонував вважати "чернігівські" зливки волинським різновидом гривен (Спасский И.Г. Русская монетная система. С. 65). Його думка щодо існування не одного, а багатьох осередків лиття монетних гривен підтверджується останніми дослідженнями. Однак досі на Волині, на жаль, не знайдено жодної "чернігівської", тобто із розкутою поверхнею, гривни. Перелік коштовностей, які роздав "убогим" перед смертю Володимир Василькович ("*каменіє драгоє, и поясы золотыє отца своєго,... и мониста великаа золотаа бабы своєя и матєрє своєя*" та ін., 766), кидає світло, тим більш дорогоцінне, що подібні відомості в літописах є рідкісні, на високий рівень життя давньоруських володарів, що вміли прикрасити свій побут і не шкодували для того великих грошей. З опису волинського книжника видно, що прикладне мистецтво, насамперед золотарство, у Південно-Західній Русі досягло надзвичайно високого рівня. Недарма на Заході давньоруських ювелірів вважали одними з найкращих у світі (Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. С. 393 та ін.).

Преставленіє же єго [Володимира Васильковича. — *Ред.*] ***бысть в Любомли городѣ, в лѣто 6797, мѣсяца декабря в 10 день, на святого отца Мины*** (769). Виходячи з наступної згадки про смерть Володимира у Повісті про його хворобу і смерть: "свитающю же пятку", М.С. Грушевський відкинув дату 6797—1289 р. і скорегував час кончини володимирського князя на 1288 р., коли 10 грудня дійсно припадало на п'ятницю (Грушевський. Хронольогія. С. 57). Тому слід вважати, що Володимир Василькович помер 10 грудня 1288 р.

Прійде княгини єго и сестра єму Олга и княгини Олєна черница (769). Ольга була дочкою Василька Романовича від другого його шлюбу з дочкою польського князя Лєшека Білого Оленою (бл. 1248 р.). Олена була й матір'ю Володимира Васильковича. Володимир одружився з дочкою брянського князя Романа Ольгою близько 1263 р. (Baumgarten. Tabl. XI, 16, 17. P. 50). Як мовилося вище, ця княгиня Ольга по смерті чоловіка постриглась у черниці й прибрала ім'я Олена, дуже популярне в церковних колах.

Плакахуся по немь лѣпьшіи мужи володимерьстіи, рекуче: "Добро бы намъ, господине, с тобою умрети, сътворшему толику свободу, яко же и дѣд твой Романъ свободилъ бяше отъ всѣхъ бѣд" (770). Пропонуємо таке тлумачення цих слів. Володимир Василькович, подібно до Романа Мстиславича, проводив, мабуть, політику опертя на патриціат волинських міст, найперше м. Володимира, що давало йому змогу стримувати свавілля великих бояр-землевласників. Можна припустити, що Володимир Василькович надавав різні привілеї та пільги заможній верхівці свого стольного міста, насамперед купецтву, яке зробило м. Володимир-Волинський одним із найзначніших у Європі ремісничих і торговельних осередків, що, зокрема, доводиться наступним реченням:

Нѣмци, и съ рожци, и новогородци, и жидовє плакахуся яко въ возятіи Иєрусалиму (770). У цьому короткому реченні відбито багато цінних фактів. Місто Володимир справедливо зображено у ньому як один із визначних торговельних центрів Русі, в якому існували колонії іноземних купців. Німцями на давньоруських землях називали взага-

лі всіх іноземців, що вважалися "німими", бо не могли розмовляти по-руському. Під сурожцями слід розуміти венеціанських купців із м. Судака (Сурожа по-давньоруському) у Криму. 1265 р. візантійський імператор Михаїл VIII Палеолог відкрив венеціанцям доступ до Чорного моря (Tafel und Thomas, Urkunden zur älteren Handels — und Staatsgeschichte der Republik Venädeg. P. 66—69). З цього часу джерела регулярно відзначають присутність венеціанців у Судаку, що став їх головною торговельною факторією на Кримському півострові. До 1289 р. належить джерельна звістка про венеціанського консула в Солдайї (Судаку), котрий був одночасно і консулом всієї "Газзарії" — так італійці називали підвладні їм кримське й азовське узбережжя (Canale M.G. Della Crimea del guo commercio e del sui dominatori della origini fino al di nostri, commentari storeici. P. 441). Відомо, що з середини XIII ст. у Судаку діяв венеціанський торговий дім Польйо, зв'язаний із купецтвом південноруських земель (Haydl V. Histoire du commèrce Levant Moven Age. P. 331—332). Місто Судак було ворітьми до великої міжнародної торгівлі у Чорному й Середземному морях (див.: Карпов С.П. Итальянские морские республики в Южном Причерноморье в XIII—XV вв.: Наявність колонії сурожців-венеціанців у Володимирі характеризує це місто, як причетне до тієї торгівлі. У середньовіччі євреї у містах Східної Європи займалися переважно торгівлею зі Сходом — левантійською. Вона велася через чорноморські порти: той же Судак, а також Кафу, Білгород (Монкастро) та ін. Товари середземноморського й близькосхідного походження посідали важливе місце на торгах Південно-Західної Русі. Не випадковою, певно, є й згадка волинського повістяра про новгородців у Володимирі-Волинському. Вона свідчить про те, що волинські торгові люди мали постійні контакти з купецтвом Новгорода Великого, що, в свою чергу, тримало в руках економічні зв'язки з Північною та Північно-Західною Європою, зокрема з о. Готландом, одним із найбільших у XIII ст. осередків світової торгівлі.

Съй [же] благовѣрный князь Володимєрь възрастомь бѣ высокъ... (771). Цими урочистими словами починається пишний і багатослівний панегірик цьому князеві, рівного якому не бачимо у давньоруському письменстві. Він вражає насамперед своїм величезним обсягом, у багато разів перевищуючи звичайні посмертні похвали князям. Його значення в Галицько-Волинському літописі особливо велике, якщо взяти до уваги, що Данилові Романовичу присвячено хіба що коротку і досить стандартну похвалу, а творець Літописця Василька Романовича чомусь узагалі обійшовся без посмертного панегірика (або ж його було потім втрачено з невідомої нам причини — при наступних переписуваннях і редагуваннях). Панегірик Володимирові Васильковичу гідно увінчує його високохудожній Літописець, в якому похвали князеві щедро розсипані по всьому тексту (Котляр. Літопис. С. 144). Можна сміливо твердити, що за своїми літературно-художніми якостями панегірик Володимирові належить до шедеврів давньоруського красного письменства і є одним із найкращих місць у Галицько-Волинському літописі.

Істориків і літературознавців уже давно цікавить питання джерел цього панегірика. Низку літописних місць, що відповідають його текстові,

віднайшов ще М.С. Грушевський (Історія української літератури. С. 182, прим. 1–3). А.М. Насонов встановив, здається, увесь обсяг запозичень складачем панегірика із "Слова про закон і благодать" митрополита Іларіона (Насонов А.Н. История русского летописания XI – нач. XVIII вв. С. 235–243). Недавно до дослідження джерел панегірика Володимирові Васильковичу звернувся О.П. Толочко. Він дійшов думки, що взагалі панегірики померлим князям здебільшого не оригінальні й цілісні твори, а немовби зібрані з "текстуальних блоків", які вже раніше зустрічались у межах того самого літописного ізводу. Історик переконливо показав, що панегірик Володимиру значною мірою "змонтовано" з численних літописних запозичень. Так, молитва князя є буквальним повторенням молитви Давида Ростиславича смоленського, вміщеної в Київському літописі під 1197 р., що, в свою чергу, є парафразом передсмертного моління Андрія Боголюбського (той же літопис під 1175 р.), яка тотожна молитві Ігоря Ольговича (Київський літопис за 1147 р.). Те ж саме можна сказати й про залежність опису поховання Володимира Васильковича від викладу в Київському літописі обставин "погреба" Давида Ростиславича, що базується на картинах похорону Мстислава Ростиславича й Романа Ростиславича (Київ. літопис від 1178 і 1180 рр.) (Толочко А.П. Похвала или житие? Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании).

Открывши гробъ, и видиша тѣло єго цѣло и бѣло, и благоуханіє отъ гроба бысть... (777). Князь пролежав у труні з 11 грудня 1288 р. до 6 квітня 1289 р., тобто майже 4 місяці, коли на прохання його вдови Ольги поховання було відкрито. Нетлінність тіла завжди вважалася однією з головних ознак святості померлого. Тому небезпідставно в науці висувалося припущення, що родина Володимира Васильковича й церковні ієрархи Володимирського князівства один час докладали зусиль до канонізації покійного. Можливо, саме прагнучи канонізації свого князя, складач панегірика скористався запозиченою із "Слова" Іларіона формою похвали Володимирові Святому (Пашуто. С. 127) – відзначимо, канонізованому лише в XIII ст., ще й, здається, у другій його половині. Однак із невідомих причин справа до канонізації Володимира Васильковича не дійшла.

Князь же Володимєръ... многы городы зруби... (777). Такими словами починається докладний і винятково цінний для науки перелік добрих справ князя; при цьому головна увага приділена будівництву храмів, прикрашанню їх іконами, коштовним посудом, книжками. "Літописець дав довгий, на кілька сторінок, реєстр побудованого, спорядженого, подарованого ним (сей реєстр служить дуже важливим джерелом до історії нашої культури)" (Грушевський. III. С. 104). Докладність опису книжок, які подарував Володимир Василькович різним церквам і які були створені у його книгописній майстерні, а деякі переписані власноручно князем ("*апостолъ самъ списавъ,... єуангеліє опракосъ... самъ же съписалъ бяше...*, 778), дала змогу здійснити спробу реконструювати його скрипторій. "З післямови Рязанської кормчої 1284 р. дізнаємося, що при дворі Володимира Васильковича на його повному утриманні жило багато книгописців" (Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича. С. 187; див. також: Титов Ф.И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания).

[Начало княжения в Володимерѣ Мьстислава великаго князя] (779). Ця формула початку Літописця Мстислава Даниловича стоїть не на місці. У тому невеликому уривку цього Літописця, що зберігся у всіх відомих науці списках Галицько-Волинського літопису, оповідь про справжній початок його князювання у Володимирі вміщена всередині, одразу ж після викладу сутички Мстислава з Левом Даниловичем і його сином Юрієм через Берестя. Ця оповідь починається словами: "*Князь же Мьстиславь сѣдє на столѣ брата своєго Володимєря...*" (774). (Котляр. Літопис. С. 146). Вокняжіння Мстислава у м. Володимирі слід датувати першою половиною квітня 1289 р. М.С. Грушевський схилявся до 7–8 квітня (Хронольогія. С. 58).

И прійдє єму [Мстиславу. – *Ред.*] ***вѣсть, ажє ужє засада і Юрієва в Бєрєстіи и в Камєнци и в Бѣльску*** (780). "Коромолу" берестян і капітуляцію Лева з Юрієм перед Мстиславом логічно датувати травнем чи червнем 1289 р. (див. також: Грушевський. Хронольогія. С. 58–59). Літописець поблажливо пояснює загарбницькі дії Юрія (за яким, слід гадати, стояв його батько Лев) тим, що "*бєрєстіанє бо вчинили коромолу бяху*" (780) – начебто, ще за життя Володимира послали були до Юрія й цілували йому хрест на тому, щоб передатися під його владу, коли їхній князь помре. Це пояснення взяв на віру М.С. Грушевський, щоправда, віддавши ініціативу Юрієві, котрий "нав'язав стосунки з берестянами" (III. С. 106–107). Думаємо, однак, що заклик Юрія берестейською громадою було зроблено під тиском, а то й прямою загрозою з боку цього достойного сина Лева Даниловича, котрий волів вирішувати будь-які справи – не те що суперечки! – єдино за допомогою збройної сили. Щоб виправдати Юрія (утім, чи варто було робити це стосовно людини, котра померла близько 700 років тому?!), до якого, так само, як і до його шаленого батька, наш історик відчував велику симпатію, М.С. Грушевський вибудував складну й суперечливу конструкцію. Мовляв, Юрій ще до того "володів частиною Берестейщини [? – *Ред.*], отже, приймаючи його собі князем, Берестя вертало собі пригороди, що були від нього відірвані за Данила (Дорогичин і Мельник)" (II. С. 399–400). Побудова вченого є штучна, бо не спирається на реалії тодішнього життя. Насамперед Юрій ніколи не володів жодною "частиною Берестейщини". Крім того, Берестя за Данила і його нащадків не було осібним князівством. Нарешті, берестяни, з якими змовився Юрій за спиною Володимира Васильковича, належали до міського патриціату, що дбав не про розширення рамок ефемеричного Берестейського князівства, а про власні ремісничі й торговельні інтереси.

Я же хочю правити татары, а ты сѣди, ажє нє поєдєшь добромъ [із загарбаних міст. – *Ред.*], ***а зломъ пакь поєдєшь*** (781). Як не наголосити ще раз на мудрості й передбачливості князя Володимира Васильковича, що зробив татарських ханів поручниками свого тестаменту на користь Мстислава?! А "нездарний" (на тенденційну думку М.С. Грушевського) Мстислав повівся у цій скрутній для нього ситуації спритно і розумно, повернувши проти Юрія та його батька традиційну зброю їх самих – татарську орду. Ефект від самої лише Мстиславової загрози виявився разючим. Мстиславів літописець іронічно й дотепно записав із цього приводу:

Левъ же убоявся того велми, и еще бо тому не съшла оскомина Телебужины рати (781). Звідси зрозуміло, що Юрій діяв якщо не за наказом, то з відома і схвалення свого батька. У цьому був переконаний і Мстислав, звернувшися перед тим не до безпосереднього загарбника його міст Юрія, а до його батька і сюзерена. Леву та Юрію довелося безславно забиратись із насильно захоплених ними волинських міст.

Тогда бо Юрій порусскый служаше Мьстиславу, а перъвое [служилъ] Володимеру (781–782). Одне із свідчень існування у Південно-Західній Русі досить-таки розвиненого порядку сюзеренітету-васалітету, зокрема інституту служилих князів. Володимир Василькович передав у спадок своєму наступникові на володимирському столі не лише свої міста й землі, а й своїх васалів, і серед них служилого князя Юрія з Поросся. Поза сумнівом, то був безземельний, збіднілий князьок. "Той факт, що він [Юрій. – *Ред.*] задержав собі титул пороського князя, дає нам зрозуміти, що на Пороссі тоді руських князів не було. Там існували громади з місцевим самоуправлінням, які визнавали владу татар, але татарських намісників у них не було" (Грушевський. III. С. 174). Таке твердження залишається гіпотетичним.

Се же услышавь Левъ [що Мстислав послав по татарську допомогу. – *Ред.*] ...***посла... къ сынови своему. ...“Поедь вонъ из города, не погуби землѣ!”*** (782). "Мстислав так настрашив татарами Юрія та його батька, що вони мусіли виректися всяких аспірацій [тут у значенні претензій. – *Ред.*] на Волинь, і Володимирові землі по його смерті ... в цілості перейшли до Мстислава" (Грушевський. III. С. 107). В.Т. Пашуто висловив подив з приводу поблажливого ставлення волинського літописця до наміру Мстислава Даниловича навести татар на Лева – мовляв, той самий книжник, що «раніше засудив Лева галицького за зв'язки з татарами, тепер від душі схвалює аналогічні кроки свого князя, вважаючи, що він вчинив так тому, що "легосерд"» (Пашуто. С. 131). Історик чомусь не побачив різниці між зовні схожими зовнішньополітичними кроками Лева і Мстислава. Тим часом, якщо Лев користався з допомоги татарських ханів винятково в егоїстичних, загарбницьких цілях, то Мстислав зібрався наслати на нього кочовиків, лише щоб примусити зрадливого брата виконати власні обіцянки й умови тестаменту Володимира Васильковича.

В умовах загострення боротьби за волинські землі всередині клану Романовичів Конрадові мазовецькому важко було сподіватися на послідовну підтримку Мстислава у справі оволодіння краківським престолом. Боротьба за Краків звелася до двобою між братом Конрада Болеславом і вроцлавським князем Генріхом IV. Наприкінці 1288 р. Генріх IV захопив Краків і його замок – саме тоді, коли у Володимирському князівстві встановився своєрідний interregnum: Володимир тільки-но помер, а поглинений відібранням у Юрія Львовича Берестя й інших міст Мстислав ще не утвердився на столі м. Володимира-Волинського. Лише по інтронізації Мстислава Даниловича у м. Володимирі (10.IV.1289 р.) Конрад зміг звернутися до нього за допомогою. Та тепер Конрад перестав претендувати на Краків і задовольнився наміром заволодіти самою лише Сандомирською землею (Włodarski. S. 213–214). Про це далі стисло розповідає Літописець Мстислава Даниловича.

Мьстиславъ же рече: "Я пакь уставляю на нѣ [берестянах. — *Ред.*] ***ловьци за ихъ коромолу"*** (783). Обкладання князем непокірної людності новим, додатковим податком (даниною) було звичайною справою, що мала дуже давні корені. Пригадаймо розповідь Несторового літопису про вокняжіння Ігора в Києві: "И деревляне затворишася от Игоря по Олгове смерти... Иде Игорь на деревляны и победив á, и возложи на ня дань болши Олговы" (ПВЛ. І. С. 31). Однак конкретний зміст і сама назва цієї данини залишаються не ясні. М.С. Грушевський неконкретно називає ловче "новим податком" (Грушевський. II. С. 400), а найбільший у минулому знавець давньоруської мови І.І. Срезневський пише, що воно — "род налога" (Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Стб. 40).

По двѣ локнѣ меду,... а по пяти цебровь ръжи, а на горожанехъ 4 гривны кунъ (774). "Локно" — це козуб, невелике барильце. Фахівці з історичної метрології загалом прийняли думку Д.І. Прозоровського, що як міра сипких тіл лукно давньоруського часу важило 60 фунтів (Черепнин Л.В. Русская метрология. М., 1944. С. 28). Щодо "цебра" праці з історичної метрології промовчують. Можна з чималою часткою впевненості припустити, що йдеться про відро. Давньоруське відро вміщувало здогадно до 10 л води (Каменцева Е.И., Устюгов Н.И. Русская метрология. М., 1965. С. 30). Згадка ж про данину з городян у кунах ще раз підтверджує висловлену вище думку, що в обігу Південно-Західної Русі кінця XIII ст. залишалась певна, мабуть, не така вже й мала (якщо у кунах збирали данину з усіх громадян Берестя) кількість карбованої монети. Про це також може свідчити й близька за часом, хоча й підозріла з погляду її автентичності, грамота Лева Даниловича 1291 р., якою він подарував церкві св. Спаса с. Страшевичі й звелів селянам їй "куни в рок...давати" (Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. С. 3). Грамота Мстислава берестянам, вписана, як можна судити з особливостей її тексту, до літопису в оригінальному вигляді, належить за часом створення до числа перших актових документів з південноруських земель (з тих, що збереглися) і являє собою цінне, досі мало досліджене джерело.

Князь же Мьстиславь... нача княжитѣ по братѣ своемь, правдолюбіемь свѣтяся (774). Неважко переконатися в тому, що похвала Мстиславу при його вокняжінні буквально повторює аналогічну похвалу його шляхетному попередникові Володимиру Васильковичу. "Принаймні дуже прихильний йому [Мстиславу. — *Ред.*] літописець, шумно описуючи початок його князювання на Волині, не вміє сказати йому ніякого особливого компліменту, і тільки прикладає до Мстислава літописну (може-таки, свою) характеристику Володимира" (Грушевський. III. С. 107). Висловлювалася також думка, що волинський автор завершальної частини Галицько-Волинського літопису, "поза сумнівом, перебував у близьких стосунках і з його [Володимира Васильковича. — *Ред.*] наступником". А текст Літописця Мстислава, хоча й "постраждав від наступної переробки, але конструктивно нагадує попередній матеріал" (Пашуто. С. 130). Останнім часом висунуто припущення, за яким і Літописець Володимира Васильковича, і Літописець Мстислава Даниловича належать тому самому волинському книжникові, жителеві м. Володимира-Волинського (Котляр. Літопис. С. 146—148).

Миръ дръжа съ околнымы сторонами [країнами. – *Ред.*], ***с ляхи и с нѣмци, и с литвою, одръжа землю свою величествомъ олны по Татары, а сѣмо по Ляхы и по Литву*** (774). Цими словами літописець Мстислава стверджує, що суверенне князівство останнього займало землю від татарських володінь до польських і литовських, а також, що Мстислав жив у мирі з західними сусідами. Перед нами хоч і не пряме, але історично вагоме свідчення того, що у тогочасному Володимирському князівстві відсутній був татарський намісник-баскак.

Тогда же литовьскый князь Будикидь и братъ его Буивидь даша князю Мьстиславу городъ свой Волковыескь, абы с ними миръ дръжалъ (774). Руське м. Волковийськ належало до Чорної Русі (Понемання). У 1252 р. воно було захоплене Миндовгом. 1254 р. його син Войшелк повернув Романові Даниловичу Волковийськ. 1258 р. Данило Романович відібрав місто у князя Гліба, батька другої дружини свого сина Романа Олени. Мабуть, по смерті Данила, скориставшись із роздроблення й ослаблення Галицько-Волинської Русі, Литва знову заволоділа Волковийськом. Добровільне віддання литовськими князями цього міста Мстиславу може свідчити про чималу військову потугу і високий авторитет нового володимирського князя. Археологами досліджено поселення на місці Волковийська X–XIII ст. Аж до межі XI і XII ст. його мешканці будували суто давньоруські за типом житла, що й дало підстави археологам вважати, що Волковийськ заснували й розбудували переселенці з більш східних південноруських земель (Гуревич Ф.Д. Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце XI–XIII вв. С. 25).

Тогда же пріеха Кондратъ князь Съмовитовичь къ Мьстиславу, прося собѣ помочи на ляхы, пойти хотя на княженіє Судимирьскоє (774–775). Мазовецький князь обрав для свого звернення до сюзерена винятково слушний момент: перед 10.IV.1289 р., як сповіщає наш літописець, до м. Володимира з'їхалися волинські бояри, щоб узяти участь в урочистій інтронізації цього князя. Щасливий Мстислав просто не міг, певно, відмовити своєму мазовецькому васалові у військовій допомозі, й Конрад порівняно легко сів на престол Сандомира. Слушною є думка, за якою Конрад зміг так просто захопити Сандомирську землю тільки тому, що інші польські князі були вже втягнені у війну за краківський стіл і не бажали додавати собі труднощів, встряваючи у війну з "руським протектором" мазовецького князя. Однак Конрад не зміг довго протриматись у Сандомирській землі, не знайшовши, мабуть, спільної мови з її можновладцями. Не пізніше листопада того самого 1289 р. він втратив сандомирський стіл. У Мазовецькому кодексі, в документі від 20.XI.1289 р. Конрада названо лише мазовецьким і черським князем (див.: Włodarski. S. 219). Натомість рицарство краківське, сандомирське і люблінське з'їхалось у Сандомирі й обрало краківським князем Конрадового брата Болеслава (Długosz. Ks. 7. S. 321–323). Та це не принесло спокою Польщі, а спричинилося до нових усобиць. Слабкого політично Болеслава з власної вигоди підтримували Владислав Локетек і його брат, куявський князь Казимир. Незабаром по тому Болеслав, що так і не зміг оволодіти Краковом, зникає з політичної сцени, а реальним претендентом на малопольський престол стає Локетек (Włodarski. Alians. S. 626–628). Так само, як і його брат Болеслав, Конрад II вибув з

активного політичного життя починаючи з 1289 р. Про дальшу його долю не згадують ні руські, ні польські джерела (Włodarski. Alians. S. 628). А головне джерело як до історії русько-польських, зокрема русько-мазовецьких відносин, так і до життєпису Конрада II (Волинський літопис) замовкає на межі 80-х і 90-х рр. XIII ст.

Сѣдє въ Краковѣ Болєславъ Сомовитовичь,... и пришедъ Индрихъ, князь вротьславьскый и выгнаша єго, хотя самъ княжити (775). Перипетії боротьби за Краків між Болеславом і Генріхом IV найдокладніше викладені у Літописці Мстислава Даниловича. Польські хроніки повідомляють про це зовсім скупо. Тому головним джерелом студіювання міжкнязівської боротьби навколо Малопольщі і Кракова є останні сторінки Галицько-Волинського літопису. Претендентів на краківський стіл виявилося кілька. Згідно з законами середньовічної ієрархії, найвагоміші права мав рідний брат Лєшека Чорного Владислав Локетек, котрий перейшов у Сєрадзьке князівство, коли Лєшек перебрався звідти на краківський стіл 1279 р. Однак більш реальні практичні шанси на Краків мали інші претенденти, і серед них, як мовилося, Генріх IV. З наступної розповіді нашого джерела, в окремих місцях підтвердженої поодинокими свідченнями польських і германських хронік, робиться ясним, що Генріх IV спочатку не зміг утриматися у Кракові, хоча його залога зачинилася у краківському замку ("нѣмци, лучшіи свои [Генріха IV. — *Ред.*] мужи" — зауважив літописець Мстислава). Незабаром по тому на якийсь час ініціатива в боротьбі за Краків, що об'єктивно виливалася у політику об'єднання польських земель і централізації країни, перейшла до Генріха IV. У його далекосяжних планах було навіть прийняття загальнопольської корони від папи, і він розпочав відповідні переговори з курією (История Польши. С. 100).

Та попервах краківський престол дістався-таки Болеславу Земовитовичу, братові Конрада мазовецького. Переконавшись у марності своїх надій стати краківським князем, Конрад вирішив підтримати брата. Те ж саме зробив і Владислав Локетек у згоді зі своїм братом Казимиром (Włodarski. S. 209—210). Ці події сталися влітку 1289 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 60). Яскраво описана далі в Літописці Мстислава боротьба між військами Болеслава та "Индриха" (Генріха IV) кидає світло на воєнне мистецтво та захисну техніку Європи XIII ст. Те ж саме стосується наступної розповіді про напад Лева Даниловича на Краків.

А в городъ нѣ лзѣ бысть въєхати ратнымъ, занє бороняху крѣпко из него порокы и самострѣлы (775). Ідеться найперше про каменемети (катапульти), які наприкінці XII — початку XIII ст. почали використовувати на Русі, насамперед Галицько-Волинській. Ці пороки майже повністю виготовлялися з дерева і після використання розбиралися. Оскільки дерево погано зберігається в землі, археологам досі не пощастило знайти рештки хоч би одного каменемета давньоруської доби. У XIII ст. у Галицько-Волинській Русі (так само, як у Польщі, Угорщині та багатьох інших європейських країнах) користувалися самострілами (арбалетами) кількох типів. Підтвердження цього знаходимо у наступній розповіді волинського книжника про облогу Левом Данилови-

чем Кракова: "Порокы и самострелы коловоротными *, великими и малыми". Легкі ручні арбалети били далі й точніше від звичайних луків. На Русі XIII ст. їх широко використовували, здається, лише в Галицько-Волинському князівстві. Застосовували також важкі самостріли, що кидали на далеку відстань каміння, великі запалювальні стріли тощо (Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. С. 31–33).

Левъ... самъ идє в помочь Болєславу (776). Найбільш вірогідно датувати цей похід Лева на Краків липнем 1289 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 60). Історик виходив із того, що руське вторгнення до Сілезії, яке сталося одразу по поході Лева на Краків, тамтешня хроніка визначає 30-м липня того року (МРН. III. Р. 702). Висловлюємо здогад, що Лев Данилович, зовні начебто щиро йдучи на поміч Болеславу, продовжував виношувати плани заволодіти, врешті-решт, краківським столом. Однак шансів у нього не було зовсім, та нерозважливий Данилів син, мабуть, не розумів цього. Ось чому лише стандартним компліментом Мстиславового літописця галицькому князеві є слова, що стоять зовсім не на місці й пасували б хіба що посмертному панегірикові: "*Бысть Левъ князь мудрый*". Саме мудрості, терпіння, уміння розраховувати на кілька ходів уперед і не вистачало запальному й імпульсивному Левові, стихією якого була війна, битва.

Пришедшю же єму [Леву. – *Ред.*] ***къ Кракову, радъ бысть єму Болєславъ, и Кондратъ и Локотко, яко отцу своєму...*** (776). На відміну від Літописця Володимира Васильковича, що відверто негативно ставився до Лева, складач літопису Мстислава (це могла бути та сама людина, як ішлося вище) вихваляє Лева й прагне створити враження, ніби він був найважливішою фігурою в політичному житті даного регіону Східної Європи. Це важко пояснити, бо Мстиславів літописець мусив віддавати свої симпатії насамперед своєму князеві, котрий дійсно-таки був тоді першим і найсильнішим у родині Романовичів. Можливо, позначилася праця пізнішого редактора Літописця Мстислава, котрий працював уже тоді, коли Мстислав помер (це могло статися незабаром після 1292 р. – Baumgarten. Tabl. XI, 12. P. 50). Утім, М.С. Грушевський (III, с. 109) слушно зауважив, що не існує джерельних підстав для визначення точного часу кончини Мстислава), а Лев чи принаймні його син Юрій, продовжували жити, й літописцеві доводилося вносити корективи до тексту. Наведене повідомлення, крім того, суперечить попереднім розповідям Літописця Володимира Васильковича, що зображують Конрада мазовецького васалом Мстислава, а не Лева Даниловича. Може видатися дивним, що Конрад, який довгий час ворогував і воював із братом Болеславом, раптом надав йому допомогу в боротьбі за краківський престол. Навряд чи повідомлення про це було помилкою волинського літописця. Б. Влодарський вважає, що брати уклали між собою угоду, згідно з якою Болеслав допоміг Конрадові захопити Сандомирську землю, а останній почав сприяти братові у заволодінні краківським столом (Włodarski. S. 217–218). Конрад не робив більше спроб повернути собі Сандомирщину. Польські хроніки створюють враження, що з того часу він переставав

* Тятива на великих і малих арбалетах натягалася з допомогою спеціального пристрою – ворота, що його літописець назвав коловоротом.

відігравати активну політичну роль. Конрад помер 1294 р., його землі перейшли до брата Болеслава (Włodarski. S. 220).

Пойдоша [Лев. — *Ред.*] ***к Тынцю, и быша негодящю солнцю пойде крѣпко...*** (783). Тинець — невелике місто на Віслі поблизу Кракова. У ньому в XI ст. з'явилося бенедиктинське абатство. Під час археологічних розкопок по Другій світовій війні було відкрито рештки збудованого в останній чверті XI ст. костьола романської архітектури на честь св. Петра. Археологами знайдено чимало предметів матеріальної культури, серед них золотих і срібних прикрас та посуду, а також багато інших витворів мистецтва (Słownik. T. 6. C. 1. S. 234—238). Висловлювалося припущення, що Тинець тоді обороняла сілезька залога (Włodarski. S. 216).

Левъ же... посла рать свою къ Вротьславлю воевати Индриховы землѣ (783). Як мовилося, похід Лева на Вроцлав має точну дату: 30.VII.1289 р. На жаль, ця сілезька кампанія описана в літописі найзагальнішими, клішованими реченнями ("*възємь бесчисленьное множьство челяди...*" (784) і т. ін.). Із польських і германських хронік відомо, що на шляху до Вроцлава військо Лева дійшло до міст Ниси й Гроткова, напало на м. Ратибор, дійсно захопивши велику здобич (MPH. III. P. 702; MGH. T. V. Pars. 1. Hannoverae, 1890. P. 279; див.: Пашуто. С. 301; Włodarski. S. 216).

Тогда же Левъ еха в Чехы на снемъ къ королеви (783). "З'їзд Лева з Вацлавом чеським [Вацлавом II. — *Ред.*], що стався по шлезькім [сілезькому. — *Ред.*] поході, за тим припадає на серпень 1289 р." (Грушевський. Хронольогія. С. 60). З позицій логіки й послідовності розповіді нашого джерела дійсно так виходить. Зустріч Лева з Вацлавом II відбулася в м. Опаві. І пізніше Лев підтримував приязні стосунки з Чехією, зокрема зустрічався з Вацлавом II у м. Брно 1299 р. (Пашуто. С. 301). Однак ці події вже не відбиті в Галицько-Волинському літописі. Згідно з свідченням празького єпископа Тобіаша, в Опаві Лев зустрівся і з Генріхом IV й уклав із ним якусь угоду (Hlaváček J. Nový zlomek formulare Cdrě Tobiaše z Bechené. S. 560). Б. Влодарський висловив припущення, що на цій зустрічі Лев визнав Генріха IV краківським і малопольським князем, за що той погодився на заволодіння Левом давно жаданою ним Люблінською землею (Włodarski. S. 216—217).

Життєписи Лева й Мстислава, так само, як Галицько-Волинський літопис, а саме його остання частина (Літописець Мстислава Даниловича), раптово зупиняються на описі подій 1289—1290 рр. Як образно сказав М.С. Грушевський, далі неначе "кіммерійська пітьма" спадає на історію Галицько-Волинської Русі. Подальше життя Мстислава, Лева та Юрія залишилося ніби невідомим для володимирського літописця (бо літопис Мстислава писався у м. Володимирі-Волинському). Останніми записами Літописця Мстислава Даниловича, а заразом і всього Галицько-Волинського літопису, є звістки про смерть дрібних удільних князьків Юрія Володимировича й Івана Глібовича:

Преставися пиньскый князь Юрій, сынъ Володимеровь... Преставися степаньскый князь Иванъ, сынъ Глѣбовь (777). Виходячи з точно відомої дати сілезького походу Лева Даниловича (липень 1289 р.), М.С. Грушевський слушно датував ці записи зимою

1289/90 р. (Грушевський. Хронольогія. С. 60). З приводу наведеної цитати А.М. Насонов зауважив: "Де ж було написано спільний оригінал Іпатіївського та Хлєбниковського списків? Його писали, напевно, у Турово-Пінському князівстві: останні заключні статті Іпатіївського літопису [тобто його останньої частини, літопису Галицько-Волинського. — *Ред.*] належать не до галицько-волинських князів, а до пінсько-туровських, до пінського князя Юрія, брата його Демида, і до степанських князів Івана Глібовича й Володимира Івановича" (Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. С. 230—231).

Отже, Літописець Мстислава Даниловича різко уривається на наведеній тільки-но звістці. Тим часом головні герої останніх сторінок нашого джерела продовжували жити й після 1290 р. Доля відпустила їм різний вік. Як мовилося, Мстислав помер незабаром після 1292 р. (в усякому разі, він не згадується в жодному давньоруському чи іноземному джерелі 1290-х рр.); можна гадати, що він не пережив свого брата Лева, бо коли по кончині останнього (бл. 1301 р.) його син Юрій вокняжився у Галицькому князівстві, то невдовзі по тому переніс свою столицю з Галича до Володимира, розбудованого й прикрашеного Володимиром Васильковичем. Звідси виходить, що Мстислава тоді не було серед живих і що він не залишив спадкоємця (Włodarski. S. 227). У Волинському літописі під 1280 чи 1281 р. згадується син Мстислава Данило. Він був тоді вже дорослим, бо ходив серед інших руських князів у похід на Сандомир. Та дальша його доля не ясна. Зрозуміло, що він не пережив Мстислава. Найвідоміший на Заході "король" Лев Данилович помер на початку XIV ст. Починаючи з М.М. Карамзіна, абсолютна більшість істориків вважає датою кончини Лева 1301 р., для чого існують певні джерельні підстави (див.: Грушевський. III. С. 109, 520—521). В.Т. Пашуто наводить у своїй книзі звістку із західноєвропейського географічного трактату 1308 р. "Джерело історії землі Сходу", де сказано, що Лев є князем величезної країни Рутенії (Пашуто. С. 302). Та не варто беззастережно довіряти цьому повідомленню. Лев народився близько 1228 р. (Baumgarten. Tabl. XI, N 6. P. 47), і 1308 р. йому мало бути вже 80 років, до яких у середньовіччя доживали хіба що одиниці, не те що Лев, котрий вів бурхливе, сповнене війн і походів, узагалі безладне життя. Відомою є точна дата смерті лише одного з героїв останніх сторінок Галицько-Волинського літопису — Юрія Львовича: 24 квітня 1308 р. (Długosz. Ks. 9. S. 64). Можливо, складач згаданого вище географічного трактату переплутав Лева із його сином Юрієм, що залишався серед живих ще у першій третині 1308 р.

Отже, Галицько-Волинський літопис замовкає на межі 80-х і 90-х рр. XIII ст. Причина цього залишається невідомою. Всі існуючі на сьогодні списки джерела беруть початок від одного-однісінького протографа, тому є підстави вважати, що закінчення його загинуло. Чи сталося це в сум'ятті міжкнязівських чвар, чи під час одного з незліченних набігів татар, чи в середині XIV ст., коли польські й литовські можновладці завойовували Галицьку й Волинську землі, чи згоріли ці сторінки у вогні пожеж, що були буденною річчю в середньовічних містах, — науці все одно. В будь-якому разі немає надії віднайти втрачені аркуші із завершенням Галицько-Волинського літопису (Котляр. Літопис. С. 149). Так само — як і його початок.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Андрияшев — Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев, 1887.

Археология Прикарпатья — Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Киев, 1990.

Барсов. Очерки — Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885.

Барсов. Словарь — Барсов Н. Географический словарь Русской земли. Вильно, 1865.

Бережков — Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. М., 1963.

Великая хроника — "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М., 1987.

ВИ — Вопросы истории. Москва.

Воскр. — ПСРЛ. Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. М., 2001.

ГВЛ — Галицько-Волинський літопис.

Головко — Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. Киев, 1988.

Греков и Якубовский — Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.; Л., 1950.

Грушевський. II — Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905.

Грушевський. III — Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905.

Грушевський. Хронольогія — Грушевський М. Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Львів, 1901. Т. 41.

Густинская летопись — Густинская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843.

Дашкевич — Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873.

Дашкевич. Уния — Дашкевич Н.П. Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Руси с католичеством // Университетские известия (Киев). 1884. № 8.

Донской — Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Ренн, 1991.

Етимолог. словник — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985.

ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

Зотов — Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892.

Зубрицкий — Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. III. Львов, 1855.

Иванов — Иванов М.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV ст. Одесса, 1895.

Ипат. — Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.

Исаевич. Культура — Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси // ВИ. 1973. № 1.

История Польши — История Польши. Т. 1. М., 1954.

Карамзин — Карамзин Н.М. История государства Российского. СПб., 1897. Т. 3.

Каргалов — Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М., 1967.

Карпини — Плано Карпини И. де. История монголов. СПб., 1911.

КД — кандидатська дисертація.

Київ. — Київський літопис // Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.

Котляр — Котляр М.Ф. Данило Галицький. К., 1979.

Котляр. Формирование — Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985.

Крип'якевич — Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984.

КСИА — Краткие сообщения Института археологии.

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.

Куза — Куза А.В. Малые города Древней Руси. М., 1989.

Лавр. — ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 1. Л., 1926; Вып. 2. Л., 1927; Вып. 3. Л., 1928.

Лаврент. — Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1872.

Лихачев — Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947.

Лонгинов — Лонгинов А.В. Червенские города. Варшава, 1885.

МИА — материалы и исследования по археологии.

Моск. — ПСРЛ. Т. 25. Московский летописный свод конца XV в. М.; Л., 1949.

НПЛ — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950.

Никон. — ПСРЛ. Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000.

Памятники — Галицко-Волынская летопись. Пер. на русск. язык О.П. Лихачевой // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. М., 1981.

Пашуто — Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

Пашуто. Внешняя политика. — Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.

Пашуто. Героическая борьба — Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., 1956.

Пашуто. Образование — Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. М., 1959.

ПВЛ — Повесть временных лет. Ч. 1 и 2. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950.

Погодин. — Погодин М.П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. СПб., 1848.

Погодин. Исследования — Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции по русской истории. М., 1850. Т. 4.

Полубояринова — Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. М., 1978.

Пресняков — Пресняков А.П. Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1. М., 1939.

Пресняков. Княжое право — Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. М., 1993.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.

Путешествие — Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957.

Рамм — Рамм Б.Я. Папство и Русь. М., 1959.

Раппопорт — Раппопорт П.А. Новые данные по исторической географии Волыни // КСИА АН СССР. М., 1964. Вып. 99.

Ратич — Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957.

Свідерський — Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. К., 1983.

Середонин — Середонин С.М. Историческая география. СПб., 1916.

Татищев — Татищев В.Н. История Российская. М.; Л, т. 1–4. 1962–1964.

Тизенгаузен I — Тизенгаузен В.В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. СПб., 1886. Т. 1.

Тизенгаузен II — Тизенгаузен В.В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. М., 1941.

Ужанков — Ужанков А.Н. "Летописец Даниила Галицкого": редакции, время создания // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1. XI–XVI вв. М., 1989.

Федоров-Давыдов — Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.

Феннел — Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. М., 1989.

Хмыров — Хмыров М.Д. Алфавитно-справочный перечень государей русских и замечательнейших особ их крови. СПб., 1870.

Черепнин — Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. М., 1941. № 12.

Чубатий — Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII в. в своїх змаганнях до церковної унії // ЗНШТ. 1917. Т. 123–124.

Шараневич — Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавнейших времен до року 1453. Львов, 1863.

Balzer — Balzer O. Genealogia Piastów, Kraków, 1895.

Baumgarten — Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle Roma, 1927.

Długosz — Jana Długosza Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 5, 6. Warszawa, 1975; Ks. 7, 8. Warszawa, 1974.

Dworzaczek — Dworzaczek W. Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959.

Fejer — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. G. Fejer. Budae, 1829. T. 2—4.

Grala — Grala H. Drugie malgeństwo Romana Mscislawowicza // Slawia Orientalis. R. XXXI. N 3—4. Warszawa, 1982.

Geisztor. Mazowsze — Geisztor A. Trzy stolecia najdawniejszego Mazowsza // Dzieje Mazowsza do 1526 r. Warszawa, 1994.

HRM — Historia Russiae Monumenta. Ed. A.I. Turgenev. СПб. T. 1. 1841; T. 2. 1842.

Labuda — Labuda G. Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza. Poznań, 1983.

Mały słownik — Mały słownik kultury dawnych słowian. Warszawa, 1972.

MGH SS — Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.

MPH — Monumenta Poloniae Historica. Lwów. T. I. 1864; T. II. 1872; T. III. 1878.

MPW — Monumenta Poloniae Vaticana. Wyd. J. Ptaśnik. Kraków, 1913—1914. T. 1—3.

Paszkiewicz — Paszkiewicz H. Z życia politycznego Mazowsza w XIII w. (Rzady Żemowita Konradowicza) // Księga ku czci Oskara Haleckiego. Warszawa, 1935.

Potthast — Regesta Pontificum Romanorum. Ed. A. Potthast. Berolini. V. 1. 1874; V. 2. 1875.

Semkowicz — Semkowicz A. Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do r. 1384). Krakow, 1877.

Słownik — Słownik starożytnocśi słowiańskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk.

Stryjkowski — Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódska i wszystskiej Rusi. Warszawa, 1846. T. 1—2.

Szaraniewicz — Szaraniewicz I. Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte von der Isidor Szaraniewicz. Lemberg, 1872.

Theiner — Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia. Romae, 1860. T. 1.

Wilkiewicz — Wilkiewicz-Wawryńczykowa A. Ze studijów nad polityka polska na Rusi na przełomie XII—XIII w. // Ateneum Wileńskie. 1937. T. 12.

Włodarski. — Włodarski B. Polska i Ruś. 1194—1340. Warszawa, 1966.

Włodarski. Alians — Włodarski B. Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowyny XIII w. // Studia historyczne ku czcu St. Kutrzeby. Krakow, 1938. T. II.

Włodarski. Polityka ruska — Włodarski B. Polityka ruska Lieszka Białego. Lwów, 1925.

Włodarski. Rola Konrada — Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział II. T. 19, zesz. 2). Lwów, 1936.

Włodarski. Udział Rusi — Włodarski B. Udział Rusi halicko-włodzimierskiej w walce książat na Mazowszu // Wieki Średnie. Warszawa, 1962.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М., 1987.
2. Воинские повести Древней Руси. М., 1949.
3. Галицко-Волынская летопись. Перевод на русский язык О.П. Лихачевой // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. М., 1981.
4. Густинская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Ипатиевская летопись. СПб., 1843.
5. *Карпини Плано де*. История монголов. СПб., 1911.
6. Киевская летопись // Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.
7. Книга Паломник. Сказание мест святых в Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 г. СПб., 1899.
8. Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.
9. Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1872.
10. *Никита Хониат*. История. Т. 2 (1186–1206). СПб., 1892.
11. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950.
12. Повесть временных лет. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Ч. 1–2. М.; Л., 1950.
13. Полное собрание русских летописей.
    Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 1. Повесть временных лет. Л., 1926; Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927; Вып. 3. Приложения. Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Л., 1928.
    Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. 2-е изд.: СПб., 1908.
    Т. 3. Новгородские летописи. СПб., 1841.
    Т. 5. Псковские и Софийские летописи. СПб., 1851.
    Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. М., 2001.
    Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000.
    Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. СПб., 1863.
    Т. 25. Московский летописный свод конца XV в. М.; Л., 1949.
14. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957.
15. Annales capituli Cracoviensis // MPH. T. II.
16. Annales S. Pantaleonis Coloniensis // MGH SS. T. XVII.
17. Annales Wratislavienses // MGH SS. T. XIX.
18. Anonymus ap. Satham // Bibliotheca Craeca medii aevi. Paris, 1894. T. VII.
19. Bullarum Ordinis Fratrum Praedicatorum. Romae, 1729. V. 1.
20. Chronica Alberici monachi Trium Fontium // MGH SS. T. XXIII.
21. Chronicon Marci // Scriptores Historiae Hungariae. T. 2.
22. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Ed. G. Vencel. Pest, 1864. T. 4.
23. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac ciivilis. Ed. G. Fejer. Budae, 1829. T. 2–4.
24. Codex diplomaticus Poloniae. Varsoviae, 1858. T. III.
25. Długosza Jana Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa. Ks. 5, 6, 1975; ks. 7, 8. 1974.
26. Fontes Rerum Bohemicarum. Praha, 1874. T. II, III.
27. Historica Russiae Monumenta. Ed. A.I. Turgenev. СПб. T. 1. 1841; T. 2. 1842.
28. Livländische Reimchronik. Ed. L. Vtyer. Padeborn, 1876.
29. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.
30. Monumenta Poloniae Historica. Lwów. T. I. 1864; T. II. 1872; T. III. 1878.
31. Monumenta Poloniae Vaticana. Wyd. J. Ptaśnik. Kraków, 1913–1914. T. 1–3.
32. Pressisches Urkundenbuch (Politisches Abteilung). 1882.
33. Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Bohemiae et Moraviae. Ed. J. Enler. T. II. Praha, 1882.
34. Regesta Pontificum Romanorum. Ed. A. Potthast. Berolini. V. 1. 1874; V. 2. 1875.
35. Rocznik Traski // MPH. T. II.

36. Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. E. Szentpetery. Budapestini, 1937–1938. T. 1–2.
37. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia. T. I. Romae, 1860.

ЛІТЕРАТУРА

38. *Али-Заде А.А.* Борьба Золотой Орды и государства Ильханов за Азербайджан // Известия АН Аз. ССР. 1946. № 5, 7.
39. *Андрияшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев, 1887.
40. *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах в Восточной Европе // Исторический архив. Т. 3. М., 1940.
41. *Антонович В.Б.* О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды XI Археологического съезда. Т. 1. Киев, 1901.
42. *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944.
43. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Киев, 1990.
44. *Барвінський Б.* Ким свідчився Оттокар // ЗНТШ. Т. 47. 1962.
45. *Барсов Н.* Географический словарь Русской земли. Вильно, 1865.
46. *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885.
47. *Баумгартен Н.А.* Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись Историко-Родословного общества в Москве. М., 1909. Вып. 1(17).
48. *Беляев И.П.* Рассказы из русской истории. Ч. 1. Кн. 4. М., 1877.
49. *Беляев И.Д.* О разных видах русских летописей // Временник имп. Московского общества истории и древностей российских. М., 1850. Кн. 5.
50. *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1963.
51. *Бестужев-Рюмин К.* О составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868.
52. *Блифельд Д.И., Коваленко В.П.* Чернигов // Археология УССР. Т. 3. Киев, 1986.
53. *Бунин А.И.* Где находились Ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г. // Известия XI Археологического съезда. 1899. № 2.
54. *Висзжев Р.І.* Будівлі "Малого городища" в Городську // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. XII. Київ, 1962.
55. *Выезжев Р.И.* Раскопки в Городске в 1955 г. // КСИА АН УССР. Вып. 7. Киев, 1957.
56. *Влодарский Б.* Ятвяжская проблема в польско-русских связях X–XIII вв. // Международные связи России до XVII в. М., 1981.
57. *Войнар М.* Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. T. II. V. 2. Fasc. 1–2. Romae, 1954–1955.
58. *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис. Київ, 1958.
59. *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII вв. Киев, 1988.
60. *Голубовский П.* История Северской земли до половины XIV в. Киев, 1881.
61. *Гончаров В.К.* Древний Колодяжин // КСИИМК. Вып. 61. М., 1951.
62. *Гордлевский В.* Государство Сельджукидов Малой Азии. М.; Л., 1941.
63. *Греков Б.Д., Якубовский А.Я.* Золотая Орда и ее падение. М.; Л., 1950.
64. *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли. Киев, 1891.
65. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905.
66. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905.
67. *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. Київ, 1993.
68. *Грушевський М.* Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Т. 8. 1895.
69. *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Т. 41. 1901.
70. *Гуревич Ф.Д.* Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце X–XIII вв. // Средневековая Русь. М., 1976.
71. *Гуревич Ф.Д.* Древний Новогрудок. Л., 1981.
72. *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда. Т. 2. Киев, 1878.
73. *Дашкевич Н.* Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. Киев, 1899.
74. *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873.
75. *Дашкевич Н.П.* Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Руси с католичеством // Университетские известия. Киев, 1884. № 8.

76. *Дворницкий Е.Н.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. Киев, 1889.
77. *Демчук А.* Де лежав літописний Всеволож? // ЗНТШ. Т. 222. 1991.
78. *Джанашвили М.* Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 22. Тифлис, 1877.
79. *Довженок В.И.* Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. Вып. 4. Киев, 1955.
80. *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Реннский ун-т. Ренн, 1991.
81. *Еремин И.П.* Волынская летопись 1289—1290 гг. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Т. 13. М.; Л., 1957.
82. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985.
83. *Жданов И.* Русский былевой эпос. СПб., 1895.
84. *Запаско Я.* Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // ЗНТШ. Т. 225.
85. *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892.
86. *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. III. Львов, 1855.
87. *Зубрицкий Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. М., 1845.
88. *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. Одесса, 1895.
89. *Исаевич Я.Д.* Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. 1973. № 1.
90. История Польши. Т. 1. М., 1954.
91. Історія Львова. Київ, 1984.
92. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. Т. 3. СПб., 1897.
93. *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М., 1967.
94. *Каргер М.К.* Вновь открытые памятники зодчества XII—XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки Ленингр. гос. ун-та. 1958. № 252. Серия истор. наук. Вып. 29.
95. *Каргер М.К.* Древний Киев. Т. I. М.; Л., 1958.
96. *Карпов С.П.* Итальянские морские республики в Южном Причерноморье в XIII—XV вв. М., 1990.
97. *Кордуба М.* Всеволож і Всеволозька волость // ЗНТШ. Т. 222. 1991.
98. *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. СПб., 1861.
99. *Котляр М.Ф.* Війна Волинського князівства з Добжиньським орденом // Середньовічна Україна. Вип. 1. Київ, 1994.
100. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998.
101. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. Київ, 1993.
102. *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. Київ, 1979.
103. *Котляр М.Ф.* Джерела складання і форми феодального землеволодіння в Давній Русі // УІЖ. 1984. № 2.
104. *Котляр М.Ф.* До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. Київ, 1991. № 2.
105. *Котляр М.Ф.* До питання про втечу візантійського імператора в Галич 1204 р. // УІЖ. 1966. № 3.
106. *Котляр М.Ф.* Полководці Давньої Русі. Київ, 1996.
107. *Котляр М.Ф.* Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // УІЖ. 1965. № 1.
108. *Котляр М.Ф.* Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII—XIII ст.). Київ, 1998.
109. *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.
110. *Котляр Н.Ф.* Из исторического комментария к "Слову о полку Игореве" (Кто был Мстислав) // Древнейшие государства на территории СССР. 1987. М., 1989.
111. *Котляр Н.Ф.* Кто был Изяслав, враг Даниила Галицкого // Ex Oriente Lux. V. 1. Bruxelles, 1991.
112. *Котляр Н.Ф.* Отражение в "Слове о полку Игореве" государственной структуры Руси эпохи раздробленности // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. М., 1987.

113. *Котляр Н.Ф.* Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли) // Элита и этнос средневековья. М., 1995.
114. *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1885.
115. *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.
116. *Крип'якевич І.П.* Деякі літописні назви з Галичини // ЗНТШ. Т. 222. 1991.
117. *Кудряшов К.В.* Половецкая степь. М., 1948.
118. *Куза А.В.* Малые города Древней Руси. М., 1989.
119. *Купчинський О.А.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV ст. // ЗНТШ. Т. 231. 1996.
120. *Кучера М.П.* Основні етапи розвитку стародавнього Плісненська // Матеріали й дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. Київ, 1959.
121. *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947.
122. *Лихачева О.П.* Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV вв.). Л., 1987.
123. *Лонгинов А.В.* Родственные связи князей с угорским королевским домом. Вильно, 1893.
124. *Лонгинов А.В.* Червенские города. Варшава, 1885.
125. *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. СПб., 2001.
126. *Максимович М.А.* Письма о князьях Острожских // Собрание сочинений. Т. 1. Киев, 1876.
127. *Миллер Вс.* Взгляд на «Слово о полку Игореве». М., 1977.
128. Нариси історії Львова. Львів, 1956.
129. *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – начала XVIII вв. М., 1969.
130. *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. М., 1940.
131. *Носов Н.Е.* О двух тенденциях развития феодального землевладения в Северо-Восточной Руси в XV–XVI вв. М., 1970.
132. *Орлов А.С.* Владимир Мономах. М.; Л., 1946.
133. *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР. Т. 31. Кн. 1. М., 1926.
134. *Орлов А.С.* О галицко-волынском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Т. 5. М.; Л., 1947.
135. *Орлов А.С.* Слово о полку Игореве. М., 1946.
136. Очерки по археологии Белоруссии. Минск, 1972.
137. *Палаузов С.Н.* Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае. СПб., 1851.
138. *Пархоменко В.А.* Следы половецкого эпоса в летописи // Проблемы источниковедения. Сб. III. М.; Л., 1940.
139. *Пастернак Я.* Старий Галич. Львів–Краків, 1944.
140. *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
141. *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., 1956.
142. *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974.
143. *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. М., 1959.
144. *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.
145. *Пауткин А.А.* Характеристика личности в летописных княжеских некрологах // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1 (XI–XVI вв.). М., 1989.
146. *Погодин М.П.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. 4. М., 1850.
147. *Погодин М.П.* Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. СПб., 1848.
148. *Полонська-Василенко Н.* Княгиня Романова Анна // Визвольний шлях. Лондон. 1954. № 1.
149. *Полубояринова М.Д.* Русские люди в Золотой Орде. М., 1978.
150. *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1. М., 1939.

151. *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. М., 1993.
152. *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. Л., 1940.
153. *Приселков М.Д.* Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии // Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. № 67. Серия истор. наук. Вып. 7. 1941.
154. *Рамм Б.Я.* Папство и Русь. М., 1959.
155. *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. № 140. 1967.
156. *Раппопорт П.А.* К вопросу о Плеснеске // Советская археология. 1965. № 4.
157. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // МИА. № 52. 1956.
158. *Раппопорт П.А.* Холм // Советская археология. 1964. Т. 20.
159. *Ратич А.А.* Древнерусские городища в Судовой Вишне // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии. М., 1965.
160. *Ратич О.О.* Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957.
161. *Ратич О.О.* Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ, 1961.
162. *Ратич О.О.* Літописний Звенигород // Археологія. 1973. № 12.
163. *Ратич О.О.* Стародавній Перемишль // 39-та Наукова конференція Львів. держ. ун-ту... за 1964 р. Тези доп. Сусп.-екон., істор., юрид., пед. науки. Львів, 1965.
164. *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. Стрыйковский и его хроника. М., 1966.
165. *Рожко М.Ф.* Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь. Культура, традиції. Київ, 1982.
166. *Романов В.К.* Статья 1224 г. о битве на Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980. М., 1981.
167. *Рубрук В.* Путешествие в восточные страны. СПб., 1911.
167а. *Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. М., 1948.
168. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // МИА. № 11. 1949.
169. *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.
170. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982.
171. *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и "Слово о полку Игореве". М., 1972.
172. *Свідерський Ю.Ю.* Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII вв. Київ, 1983.
173. *Середонин С.М.* Историческая география. СПб., 1916.
174. *Скржинская Е.Ч.* Половцы: Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. М., 1986. Т. 46.
175. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. (XI – первая половина XIV вв.). Л., 1987.
176. Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950 (Литературные памятники).
177. *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.
177а. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Т. II. СПб., 1895.
178. *Ставиский В.И.* К вопросу о Киевской летописи конца 30-х годов XIII в. // Восточная Европа в древности и средневековье (Тезисы докладов). М., 1990.
179. *Татищев В.Н.* История Российская. Т. 1–4. М.; Л., 1962–1964.
180. *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болоховської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976.
181. *Тизенгаузен В.В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб., 1886.
182. *Тизенгаузен В.В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. М., 1941.
183. *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина. Київ, 1982.
184. *Тимощук Б.А.* Исчезнувшие города Буковины // ВИ. М., 1964. № 5.
185. *Титов Ф.И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. 1. Киев, 1911.
186. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1956.
187. *Тихомиров М.Н.* Условное феодальное дарение на Руси XII в. // Академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия. М., 1952.

188. *Толочко А.П.* Конституционный проект Романа Мстиславича 1205 г. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1995. М., 1997.
189. *Толочко П.П.* Древний Киев. Киев, 1983.
190. *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. Киев, 1980.
191. *Ужанков А.Н.* Жизнеописание Даниила Галицкого // Прометей. Вып. 16. М., 1990.
192. *Ужанков А.Н.* "Летописец Даниила Галицкого": редакции, время создания // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1. (XI—XVI вв.). М., 1989.
193. *Успенский Ф.И.* Последние Комнины // Византийский временник. Т. 25. 1928.
194. *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966.
195. *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.
196. *Феннел Д.* Кризис средневековой Руси. 1200—1304. М., 1989.
197. *Фирсов Н.Н.* Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи по Ипатьевскому списку // Ученые записки имп. Казанского ун-та. Кн. 1. Отд. 1. Наука. Казань, 1882.
198. *Флоровский А.В.* Чехи и восточные славяне. Т. I. Прага, 1935.
199. *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. Киев, 1986.
200. *Хмыров М.Д.* Алфавитно-справочный перечень государей русских и замечательнейших особ их крови. СПб., 1870.
201. *Цинкаловський А.* Княжий город Володимир. Львів, 1936.
202. *Цинкаловський А.* Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. Т. 154. 1937.
203. *Чачковський Л.* Княжий Белз // ЗНТШ. Т. 154. 1937.
204. *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. № 12. М., 1941.
205. *Черепнин Л.В.* Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IV—XV вв. // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В.* Пути развития феодализма. М., 1972.
206. *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII в. в своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. Т. 123—124. 1917.
207. *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1. Рим—Нью-Йорк, 1965.
208. *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси. От найдавнейших времен до року 1453. Львов, 1863.
209. *Шараневич И.* Стародавний Львов. Львов, 1861.
210. *Шахматов А.А.* Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.; Л., 1938.
211. *Щавелева Н.И.* К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье (тезисы докладов). М., 1978.
212. *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989.
213. *Эмаусский А.В.* Летописные известия о первом нашествии татар на Восточную Европу // Ученые записки Кировского гос. пед. ин-та. Т. 1. Вып. 17. 1958.
214. *Юрасовский А.В.* Грамоты XI — середины XIV вв. в составе русских летописей // История СССР. 1982. № 4.
215. *Abrachat W.* Powstanie organizacij kościoła lacińskiego na Rusi. T. 1. Lwów, 1904.
216. *Baliński M., Lipiński M.* Starozytna Polska. T. 2. Warszawa, 1895.
217. *Balzer O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895.
218. *Baszkiewicz J.* Powstanie zjednoczonego państwa Polskiego. Warszawa, 1954.
219. *Baumgarten N.* Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Roma, 1927.
220. *Canale M.G.* Della Crimea del suo commercio e del sui dominatori della origini fino al di nostri, commentari storece. T. 3. Genovo, 1885.
221. *Dąbrowski D.* Małżeństwa Daniela Romanowicza // Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów spoleczeństwa Polski Sredniowiecznej. — Toruń, 1997. S. 48—49.
222. *Dworzaczek W.* Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959.
223. *Font M.* Andras Orosz politikaja es Hadjaratai // Szazadok. 1992. N 1—2.
224. *Geisztor A.* Działania wojenne Litwy w r. 1262 i zdobycze Jazdowa // Stuudia historyczne S. Herbstowi na 60-lecie wrodzin. Warszawa, 1967.

225. *Geisztor A.* Trzy stolecia najdawniejszego Mazowsza // Dzieje Mazowsza do 1526 r. Warszawa, 1994.
226. *Górski K.* Zakon Krzyżacki a powstanie państwa Pruskiego. Wrocław, 1977.
227. *Grala H.* Drugie malgeństwo Romana Mstislawowicza // Slawia Orientalis. R. XXXI, N 3–4. Warszawa, 1982.
228. *Hayd V.* Histoire du commérce Levant au Moyen Age. T. 1. Leipzig, 1885.
229. *Hlaváček J.* Novy zlomek formulare Tobiaže z Bechyné // Československy časopis historycke. R. VI, Praha, 1958.
230. *Kunisz A.* Przemyśl w pradziejach i wcześnym średniowieczu. Przemyśl, 1981.
231. *Labuda G.* Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza. Poznań, 1983.
232. *Lowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. T. II. Warszawa, 1932.
233. *Mailath L.* Geschichte der Magyaron. T. 1. Wien, 1828.
234. *Mały* słownik kultury dawnych słowian. Warszawa, 1972.
235. *Nalera J.* Jacwiegowie. Nazwa i lokalizacia. Białostok, 1964.
236. *Paszkiewicz H.* Z życia politicznego Mazowsza w XIII w. (Rządy Ziemowita Konradowicza) // Księga ku czci Oskara Haleckiego. Warszawa, 1935.
237. *Półkowska-Markowska W.* Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego // Roczniki Historyczne. T. II. 1926.
238. *Semkowicz A.* Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do r. 1384). Kraków, 1877.
239. *Semkowicz A.* Walka o monarchia 1288–1294 // Kwartalnik historyczny. T. VI. Lwów, 1891.
239a. *Senga T.* Bela külpolitikaja es IV iinee papanoz intezeti "Tatar – levele" // Szazadok, 1987. N 4.
240. *Senga T.* Bela Kiralyfi Bolgar, Halicsi es Osztrak Hadjarataihoz // Szazadok. Budapest, 1988. N 1–2.
241. *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódska s wszustskiej Rusi. T. 1–2. Warszawa, 1846.
242. *Szaraniewicz J.* Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Lemberg, 1872.
243. Tafel und Thomas. Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig. Bd. III. Venezia.
244. *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Ze studijów nad polityka polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Ateneum Wileński. T. 13. 1937.
245. *Włodarski B.* Alians rusko-mazowiecki z drugiej polowy XIII w. Karta z dziejów Konrada II Mazowieckiego // Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby. T. II. Kraków, 1938.
246. *Włodarski B.* Polityka ruska Lieszka Białego. Lwów, 1925.
247. *Włodarski B.* Polska i Ruś. 1194–1340. Warszawa, 1966.
248. *Włodarski B.* Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich. Lwów, 1936.
249. *Włodarski B.* Rywalizacia o ziemie pruskie w połowie XIII w. // Rocznik Towarzystwa naukowego w Toruniu, 1958. R. 61.
250. *Włodarski B.* Udział Rusi Halicko-Włodzimierskiej w walce książat na Mazowszu // Wieki Średnie. Warszawa, 1962.
251. *Żaki A.* Z archeologii województwa Rzeszowskiego // Rocznik Przemyski. T. 9. Z. 2. 1961.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абага, хан 316
Абрагам В. 280
Авдей, кам'яних справ майстер 122
Авраам, бібл. 163
Агапіт [*Огапидъ*]*, ігумен Печерського монастиря 148
Агарь, бібл. 163
Агафія, дочка Всеволода Святославича Чермного, дружина Юрія Всеволодича 99, 205
Агафія, дочка Святослава Ігоревича, дружина Конрада I Мазовецького 168, 203, 242, 252, 263
Агафія, дружина Філіпа Володимировича 287
Агнеса, дочка Болеслава Кривоустого, дружина Мстислава Ізяславича 160, 165
Адам, бібл. 114
Адріх, див.: Генріх IV Чесний
Айшвно Рушкович, кн. литовський 106
Аким, див.: Іоаким
Актай, половець 105
Алгуй, хан 140–142, 337, 338
Алєксандр, див.: Олександр
Алєксєй, див.: Олекса
Алєксєй Орєшек, див.: Олекса Орєшек
Алі-Заде А.А. 316
Альберік з Труа Фонтен, французький хроніст 161
Альберт, архієпископ 279, 281, 282
Альжбета, див. Ельжбета
Альжбит, див.: Кинта, дочка Бели IV
Альнпех 298
Амартол, див.: Георгій Амартол
Анастасія з роду Чагрів, коханка Ярослава Володимировича 12, 169
Анастасія Олександрівна, дочка Олександра Белзького, дружина Болеслава Мазовецького і Дмитрія, боярина угорського 110, 264
Ангели, візантійська династія 167
Андрій, дворський 87, 89, 104–108, 111, 114, 194, 248, 250, 254–256
Андрій, намісник кременецький 117, 285, 286
Андрій, отрок, син тисяцького галицького 118, 130
Андрій, син Андрія II, королевич угорський 18, 19, 37, 38, 73, 88–90, 92, 94–96, 182, 195, 197, 198, 202, 205, 206, 209, 211–217
Андрій з Краварж, воєвода чеський 276, 277
Андрій II, король угорський 14–18, 35, 40, 41, 73, 77–80, 82, 88, 89, 94, 165, 167, 170, 175–180, 183, 184, 186, 189, 190, 196, 197, 209, 211, 214, 220
Його дочка 79
Андрій Всеволодич, кн. 52, 69, 123
Андрій Путівлець, воєвода 131
Андрій Стирланд (?Вельвен), магістр Тевтонського ордену 112, 113, 271, 272
Андрій Юрійович Боголюбський, кн. 191, 308
Андрій Ярославич, син Ярослава Всеволодича, кн. володимиро-суздальський 22, 24, 285
Андріяшев О.М. 174, 178, 182, 196, 209, 210, 214, 217–221, 226, 250–252, 284, 302–304, 308, 317, 320, 321, 332, 335, 340, 342, 345
Андронік Комнін (Андронік I Комнін, імператор Візантії) 12, 166
Анкад, старійшина ятвязький 118
Анна, дочка Бели IV, дружина Ростислава Михайловича 21, 105, 248, 252
Анна, дочка Мстислава Удатного, дружина Данила Романовича 17, 36, 73, 82, 88, 185, 211, 255
Анна, дружина Романа Мстиславича, мати Данила та Василька Романовичів 6, 15–17, 35, 77, 78, 80–84, 116, 147, 156, 165–171, 179, 180, 186–188
Анна, св. 156
Аннінський С.А. 254
Анонім, угорський хроніст 159, 162
Антіох Сурський цар сирійський, бібл. 130
Антоній, архієпископ новгородський 166
Антонович В.Б. 177
Аньдай, бог литовський 120
Арбузовичі, бояри 212, 213
Арон, тисяцький 83
Арпади, угорська династія 274
Артемій, єпископ галицький 99, 104, 230, 247

* У квадратних дужках подаються варіанти написання за текстом Хлєбниковського списку ГВЛ.

Арциховський А.В. 345
Асаф, див.: Іоасаф
Атрак Шараганідзе, див.: Отрок
Ашик, татарин 123

Бабенсберги, австрійська династія 294
Багрій Р.С. 213
Байдар, воєвода татарський 101
Баймур, воєвода татарський 124
Балай, воєвода татарський 105
Балінський М. 189, 190
Бальцер О. 237, 242, 263, 264, 337
Баракчинова, велика ханша 109
Барвінський Б. 294
Барсов М.П. 180, 182, 184, 187, 189, 210, 212, 230, 242, 248, 251, 273, 283, 295–297, 307–310, 317, 318, 324, 325, 330, 331, 333, 342, 343
Баскак 117, 284, 285
Бастий, хан половецький 86
Батий, хан монгольський 17, 20–22, 29, 34, 35, 42–44, 46, 53, 70, 99–102, 105, 109, 117, 121, 196, 205, 215, 221, 222, 228, 229, 231–241, 243, 248, 254, 257–262, 278, 285, 287, 300, 301, 305, 334
Баумгартен М.О. 160, 165, 167, 169, 171–173, 181, 184, 192, 193, 202–205, 211, 216, 217, 236, 237, 242, 252, 255, 263, 264, 269, 287, 291, 308, 310, 311, 313, 316, 320, 328, 331, 336, 337, 349, 357, 359
Беговарс, хан половецький 93, 206
Бедяй, богатир, див.: Субедей
Бела III, король угорський 167
Бела IV, король угорський 21–23, 42, 47, 48, 92–94, 101, 102, 105, 106, 110–112, 114, 119, 126, 176, 197, 206, 209, 210, 220, 224, 227, 228, 237, 241, 248, 249, 251, 256, 262, 263, 267, 268, 274–276, 293, 294, 306, 309, 334
Беляєв І.П. 224
Бенедикт (Бєнко), воєвода угорський 79
Бенедикт [Бор] Лисий, палатин угорський 79, 82, 175
Бенеш [*Бєнєжь*], воєвода чеський 115, 277
Бережков М.Г. 161, 162, 210
Беренський і Каменецький єпископ, див.: Веронський єпископ
Берке, хан 258, 316
Бернгард Преуссель (Просвел) 294
Бертольд, єпископ Аквілеї (патріарх Явлейський), брат Гертруди Меранської 81, 180
Бечак, воєвода татарський 101
Бєльський М. 159, 161
Бикши з Лотви (Дяволтви), кн. литовський 84
Бичков О.Ф. 286
Благиня, воєвода угорський 77
Блажевич Н.В. 193
Бліфельд Д.І. 236
Блус Юрьєв, воєвода 137
Блюй, див.: Болюй
Богатир, див.: Бурундай, баскак
Болеслав, син Конрада I, кн. мазовецький 102, 104, 110, 247, 263–265
Болеслав II, кн. мазовецький, син Земовита 26, 27, 125, 129, 131, 134–138, 151, 155, 328–330, 332, 333, 336, 346, 347, 355–358
Болеслав III Кривоустий 160, 165
Болеслав V, син Генріха II Побожного, кн. краківський 105, 242, 249
Болеслав Соромливий, син Лєшека Білого 25, 27, 54, 69, 70, 107, 110, 111, 114–117, 126, 134, 135, 203, 252, 264, 265, 276, 277, 290, 309, 316–319, 321, 326, 328, 329, 337
Болоховські князі 95, 103, 104, 221, 245–247
Болюй, татарин 124
Боніфацій Монферратський 166
Боняк, хан половецький 163
Борза, кн. литовський, брат Тройдена 131, 322
Борис, боярин 126, 309
Борис, кн. межибозький 97, 219
Борко, боярин 142
Борут, ятвяг 106
Босворт К.Е. 322
Бот, воєвода угорський 84
Бруно, магістр Добжиньського ордену 98, 224, 226
Брунон, єпископ Оломоуцький 277
Будикид, кн. литовський 151, 355
Буівид [*Буйвидъ*], кн. литовський 151, 355
Булєвичі, кн. жмудські 84
Бундура Марко 60
Бунін А.І. 318, 319
Бурдикид, кн. литовський
Бурундай [*Бурондай, Богатырь*], темник 24, 50, 52, 53, 99, 101, 122–126, 196, 212, 234, 235, 243, 299–307, 326, 331, 334
Бутовит Рускович, кн. литовський 84

Василевський Т. 165
Василенко-Полонська Н., див.: Полонська-Василенко Н.
Василій, єпископ володимирський 85
Василій, кн. козельський 100
Василій Глібович, воєвода 108
Василій (Василь) Молза, дяк 83
Василій Мстиславич, син Мстислава Удатного 211
Василько Бєлжанін, воєвода 137
Василько Гаврилович, воєвода 82, 86, 94, 210

Василько Романович, син Романа Даниловича, кн. слонімський 136, 137, 331, 332
Василько Романович, син Романа Мстиславича, кн. волинський 15, 16, 21, 22, 24–26, 35, 43–46, 51–55, 64, 69, 73, 74, 77, 78, 80–82, 84–87, 89–98, 101, 103–109, 111–114, 117, 118, 120, 121, 123, 124, 126–131, 142, 143, 146, 148, 152, 165, 171, 173, 174, 177, 179–182, 187, 188, 190, 194, 196, 199, 202, 204–208, 211, 215, 219, 221, 228, 237, 238, 247, 249–251, 254–256, 261, 262, 264, 266, 269, 270, 272, 273, 278, 295–299, 301, 303, 305–308, 312–315, 317–322, 331, 334, 349, 350
Василько Ростиславич, кн. теребовльський 338
Вацлав II, король чеський 156, 347, 358
Вельфи, німецька династія 161, 176
Веронський єпископ (Альберт?) 116, 279, 280
Верхуслава, дочка Всеволода Юрієвича, дружина Ростислава Рюриковича 342
Виєзжев Р.І. 295
Вижеік [*Вижеикъ*], див.: Вижеїв
Вижеїв [*Вижєівь*] Рускович, кн. жмудський 84
Викінт [*Выкынть, Выконотъ*], кн. жмудський 84, 112
Викінт, кн. жмудський, дядя Миндовга 112, 113, 268, 269, 271, 272
Виликаїл, кн. литовський 84
Вилькевич-Вавриньчикова А. 160, 172–174, 180, 183, 185, 198
Витомир, син Волпта, воєвода угорський 77
Вишата, воєвода 249
Вишимут Булєвич, кн. жмудський 84
Його дружина 84
Вишлі, син Вижеїва, кн. жмудський 84
Вишта (?Вишата), воєвода 137
Вільгельм, єпископ каменецький з Помор'я 116, 280
Вінібут Рускович, кн. жмудський 84
Воістов, див.: Войшелк
Владислав, боярин 92, 95, 205, 212
Владислав, брат Пшемисла II Оттокара 274
Владислав II (Ласло IV), король угорський 334
Владислав III, кн. богемський 173
Владислав IV Локетек [*Локотко*], кн. куявський, син Казимира I Справедливого 70, 114–116, 135, 151, 329, 330, 355
Владислав Вітович, боярин 83
Владислав Ломоносий, воєвода 131, 265
Владислав Одонович Старий, кн. великопольський 90, 202
Владислав Опольський 276, 277
Владислав Юр'євич [*Гюрьгєвичь*], боярин 94, 104, 108, 209, 247, 256
Влодарський Б. 48, 171, 173, 182–184, 186, 190, 211, 216, 220–224, 226–228, 242, 249, 251, 252, 256, 262–264, 267–269, 274–278, 280, 281, 283, 290, 293–295, 301, 303, 307, 309, 318, 322, 328–337, 341, 345–347, 353, 355–359
Воїнець, мешканець Любліна 138
Войнар М. 282
Войшелк, кн. литовський, син Миндовга 54, 117, 120, 123, 127–130, 270, 273, 290, 301, 302, 310–313, 315–317, 319, 320, 340
Володимир (Володимирко) Володаревич, кн. 10, 11, 159, 215
Володимир Всеволодич Мономах 12, 13, 34, 64, 77, 87, 160, 163, 164, 273, 288
Володимир Глібович, кн. рязанський 248
Володимир Іванович, кн. пінський 90, 91, 96, 359
Володимир Ігоревич, син Ігоря Святославича 16, 77–79, 170–172, 175, 178, 218, 287–289
Володимир Інгварович 92
Володимир Мстиславич, кн. берестейський 13
Володимир Мстиславич, син Мстислава Ростиславича 324
Володимир Ольгердович, кн. київський 327
Володимир Ростиславич, кн. пінський 78, 173, 203, 308
Володимир Рюрикович, син Рюрика Ростиславича, кн. київський 90, 95, 97, 98, 169, 172, 182, 192–194, 201, 202, 210, 211, 214, 217–219, 221, 229, 243, 286, 288
Володимир Святополчич, кн. турівський 172
Володимир Святославич Святий Великий 39, 92, 114, 164, 169, 173, 199, 276, 317, 323, 327, 351
Володимир Ярославич, кн. перемишльський, галицький 12–14, 159, 169, 171
Володимир-Іван Василькович, син Василька Романовича, кн. володимирський 26–28, 51–59, 69, 70, 123, 126, 128–150, 152–154, 265, 312, 317, 318, 320–354
Володислав III Лясконогий (Тонконогий), син Мешка III Старого, кн. познанський та гнезненський 114, 203, 204
Володислав Кормильчич, боярин галицький 17, 45, 77, 79–82, 171, 177–181, 183, 184, 194, 198, 244
Володрис [*Волъдрис*], боярин 74, 93
Волпт, воєвода угорський 77
Вонибуд, див.: Вінібут Рускович, кн. жмудський
Воротислав, боярин 80

Воротислав [*Въротиславъ*] Петрович, посол 90, 202
Воротиславський, кн. 90, 131
Ворт Д. 63
Ворш [*Вьржъ*], воєвода польський 107, 129, 253
Всеволод, небіж Данила 105, 106, 250
Всеволод Володимирович, онук Ігоря Святославича 79
Всеволод Володимирович, син Володимира Святославича 338
Всеволод Всеволодич, син Всеволода Мстиславича, кн. червенський 78, 80, 181, 245
Всеволод Городенський 273
Всеволод Мстиславич, кн. белзький 13, 165, 172
Всеволод Мстиславич, кн. псковський, смоленський, київський 37, 85, 193, 287
Всеволод Олександрович, воєвода 108
Всеволод Олександрович, кн. белзький 81
Всеволод Ольгович, кн. київський 11
Всеволод Святославич Чермний, вел. кн. київський 81, 178, 181, 192, 202, 205
Всеволод Юрійович, син Юрія Всеволодича 99, 100, 232, 233
Всеволод-Дмитрій Юрійович Велике Гніздо, кн. володимиро-суздальський 14, 164, 170, 205, 232, 342
Всеслав Василькович, кн. вітебський 192
В'ячеслав Володимирович, кн. київський 308
В'ячеслав Лисий, посол польський 78, 170
В'ячеслав Товстий Великий, боярин володимирський 35, 80, 81, 89, 178, 179

Гаврило Душилович, воєвода 82
Гаврило Іворович, воєвода 83, 89
Гарих, єпископ порунський (торуньський), посол 112
Геза II, король угорський 11
Гейштор О. 226, 307
Генріх, брат Фрідріха II Бабенсберга 274
Генріх, єпископ хелминський 271
Генріх I Бородатий, кн. сілезький та краківський 203, 221, 237
Генріх II Набожний (Побожний), син Генріха I Бородатого, кн. сілезький та краківський 237, 238, 242
Генріх [*Адріхъ, Индріхъ*] IV Чесний, князь вротиславський (вроцлавський) 151, 155, 346, 347, 353, 356, 358
Генріх VII, імператор Германії 274
Генріх Лев 161
Генсьорський А.І. 30, 60, 231
Георгій, мученик 147, 153
Георгій Амартол 29, 40
Георгій Всеволодич, див.: Юрій Всеволодич
Георгій Ярославич, див.: Юрій-Георгій Ярославич
Герборт, володар замка Фулштейн 115, 277
Герман, маркграф баденський 268, 274
Герман, патріарх Нікеї 201
Герман фон Зальц, магістр Тевтонського ордену 225
Гертруда, дочка Андрія II (у чернецтві Ельжбета-Єлизавета) 176
Гертруда, племінниця Фрідріха II Бабенсберга, вдова Германа, маркграфа баденського, дружина Романа Даниловича 23, 114, 119, 268, 274, 275, 289, 293, 294
Гертруда Меранська, дружина Андрія II 81, 165, 180
Герцик, див.: Фрідріх II Войовничий Бабенсберг
Гліб, гадано, кн. волковийський, степанський або смоленський, тесть Романа Даниловича 117, 123, 291, 301, 355
Гліб, кн. смоленський 131, 132, 323
Гліб Васильович, воєвода 83
Гліб Всеславич, кн. мінський 324
Гліб Зеремєєвич, боярин 37, 82, 83, 89, 90, 95—97, 200, 214, 215
Гліб Мстиславич, кн. чернігівський 217
Гліб Поткович, боярин 81
Гліб Святославич, кн. білгородський та чернігівський 236
Гліб Судилович, боярин 83
Гнатенко Л.А. 61, 63
Гогенштауфени, німецька династія 161, 176
Головко О.Б. 160, 161, 180, 225
Голубовський П. 214
Гончаров В.К. 240
Гордлевський В. 162
Гориславич, див.: Олег Святославич
Граля І. 165, 167—169
Греков Б.Д. 20, 259, 316, 326, 334
Гремислава Інгварівна, дочка Інгвара Ярославича 45, 78, 107, 168, 173, 175, 203, 252
Греченко-Журавська В.М. 61, 63, 64, 66—68
Григорій, ігумен монастиря гори св. Данила 278, 279
Григорій, ігумен полонинський 127, 130, 310, 319
Григорій, священик люблінського собору 129
Григорій IX, папа 225
Григорій Васильович, боярин, дворський 21, 43, 44, 97, 99, 103, 114, 215, 219, 230, 243, 245
Гріфіна, дочка Ростислава Михайловича, дружина Лєшека Чорного 337
Груневег 298

Грушевський М.С. 10, 12–14, 25–28, 32, 36, 39, 40, 43, 49–51, 53, 55, 56, 58, 165, 170–182, 184–191, 194, 196–199, 201, 203, 204, 206–208, 211–214, 216, 217, 223–226, 228–230, 237, 239, 240, 243, 247, 249–252, 257, 258, 261–265, 267, 268, 270, 271, 273–276, 279–281, 283–286, 288–291, 293–297, 299–305, 307–317, 319–323, 325–327, 329–331, 333, 335–345, 347–349, 351–354, 356–359
Гумецька Л.Л. 73
Гунтер, єпископ плоцький 226
Гуревич Ф.Д. 270, 317, 355
Гуюк, хан татарський 101, 260

Давид, бібл. 149
Давид, цар Грузії 163
Давид Вишатич, боярин 94, 210
Його теща, див.: Незділовая
Давид Ігоревич, внук Ярослава Мудрого 273, 338, 343
Давид Ростиславич, кн. смоленський 192, 351
Данило, св. 130, 150
Данило [*На*]Жирович, воєвода Володимира Рюриковича 98
Данило Мстиславич, син Мстислава Даниловича 135, 329, 359
Данило Романович, син Романа Мстиславича 6, 15–25, 27–30, 32–54, 56, 59, 70, 72, 73, 77, 79–124, 126–128, 140, 145, 150, 151, 154, 160, 163, 165–167, 169–171, 174–191, 193–200, 202–232, 237–245, 247–273, 275–293, 295–307, 310, 311, 313–320, 323, 328–331, 333, 334, 337, 339, 340, 347, 350, 352, 357
Його брат, див.: Василько Романович
Данило Столпник, св. 149
Даниловичі 25, 27
Даниш, див.: Діонісій
Дашкевич М.П. 46, 180, 201, 212, 216, 219, 220, 224–226, 228, 229, 245, 252, 257, 265, 284, 294–296, 302, 309, 310, 318, 333
Дворжачек В. 274, 291
Дворницький Е.Н. 304
Демид (? - Ростиславич), кн. пінський 126, 308, 309, 359
Демид Володимирович, кн. пінський 152
Демчук А. 338
Дем'ян, тисяцький 35, 38–40, 73, 80, 82, 85, 87, 90, 92–95, 185, 190, 194, 200, 205, 208
Денеш, конюший 210
Денісій Павлович, боярин 120
Держикрай [*Дръжикрай*] Володиславич, боярин 86, 193
Держислав [*Дръжиславъ*] Абрамович, боярин польський 85, 190
Дєверікз, бог литовський 113, 120
Джанашвілі М. 164
Джебе 192
Джучі 254
Джучіди 316
Димник М. 218
Діонісій [*Даниш, Діаниш, Дьянішь*] Павлович, воєвода 96, 210, 213, 214, 216, 241
Длугош Ян 10, 13, 14, 159, 160–162, 166, 185, 198, 203, 225, 242, 249, 263, 265, 276–282, 301, 302, 305–307, 316, 318–320, 329–332, 336, 337, 359
Дмитрієв Л.А. 249
Дмитрій (Дмитро), посадник київський 42, 70, 100–102, 232
Дмитрій, св. 83, 109
Дмитрій Донський, кн. 314
Дмитрій Єйкович, боярин 109, 258
Дмитро, воєвода угорський 84, 110
Дмитро, тисяцький 83
Дмитро Юрієвич, син Юрія (? - Ростиславича), кн. 309
Добриня, галичанин 84
Добриня Нікітич 169
Доброгост, мешканець червенський 79
Доброслав Судьїч, боярин галицький 21, 43, 44, 96, 97, 102, 215, 216, 219, 243–245
Довженок В.І. 220
Довмонт-Тимофей [*Домонть, Довъмонтъ*], кн. нальшанський, кн. псковський 127, 310, 311, 315
Його дружина 127, 311
Довспрунк, кн. литовський 84
Довьят(л), кн. литовський 84
Доман, мешканець путивльський 105
Домбровський Д. 269
Донской Д. 248
Дубравка, дружина Василька Романовича, дочка Юрія Всеволодича 204, 316
Дунай, воєвода 136, 137, 145
Дьянишь, див.: Діонісій

Едивід (Єдивид), кн. литовський 112, 114, 268–270, 276
Едивіл Булєвич, кн. литовський 84
Ельжбета св. (Альжбета, Кінєка), сестра Філіпа Швабського, дружина Людовіка IV Тюрінзького 79, 176
Емауський О.В. 191
Енгельс Ф. 208
Ердень, підручний Тевтивіла 312
Ердивил, кн. жмудський 84

Євсевій Памфіл, св. 114
Євстафій (Остафій) Костянтинович, син Костянтина Рязанського 125, 128, 248
Євстигней [*Євсєгєній, Євсєгній, Євсигній*], єпископ володимирський 142, 143, 148, 341

Єдивид, див.: Евдивід
Єлена Ростиславна, мати Конрада Мазовецького, дочка Ростислава Рюриковича 203
Єрьомін І.П. 30
Єшимут, посол ординський 133

Жалошь, посол, єпископ 111
Жданов І. 163
Желіслав (Жиліслав) 126, 131, 136, 137, 321
Жемайтські князі, див. Жмудські князі
Живинбуд, кн. литовський 84
Жиліслав, див.: Желіслав
Житецький П.І. 62
Жирослав, боярин галицький 45, 84, 88, 89, 194, 195, 214, 288
Жирослав, воєвода 108, 256
Жмудські (Жемайтські) князі 84
Жуковська Л.П. 61–66

Запаско Я. 351
Заячий [*заієчий*] Бог, бог литовський 113
Збислав, див.: Сбислав Станіславич
Земовит, син Конрада I, кн. мазовецький 110, 111, 116, 117, 118, 125, 242, 263–266, 282, 283, 290, 291, 301, 302, 307, 318, 328
Земомисл [*Земомысль*], Семомисл, кн. куявський, син Казимира Справедливого 135, 329
Зернко, воїн 80
Зизаній Лаврентій 61
Зиморович 298
Зотов Р.В. 287, 311, 312
Зубрицький Д. 54, 209, 211–214, 216, 217, 219–221, 223–225, 227–230, 247, 252, 254, 261, 263, 266, 268, 274, 277, 283, 285, 287, 289, 295, 297, 301, 305, 309, 310, 333, 354

Іаков, апостол 147
Іаков стольник, див.: Яков
Іван, єпископ холмський 85, 124, 191, 263
Іван III 314
Іван Глібович, кн. степанський 58, 152, 358, 359
Іван Дмитрієвич, боярин 86, 89
Іван Лекин, боярин угорський 84
Іван Михалкович, сідельничий, воєвода 74, 93
Іван Мстиславич, син Мстислава Німого 37, 89, 198, 199
Іван Ростиславич Берладник 11, 331
Іван (Іванко) Станіславич, боярин 81
Іванов П.А. 174, 183, 189, 295, 320, 335, 341
Івор Молибожич, боярин 103
Ігор Рюрикович, кн. київський 354
Ігор Святославич 16, 159, 171, 218, 221
Ігоревичі 16, 17, 77, 79, 159, 168, 170, 171, 176, 177, 195, 214
Ізеболк, гонець 126
Ізмаїл, бібл. 163
Ізяслав, кн. вислоцький 117
Ізяслав Володимирович, син Володимира Ігоревича, кн. теребовльський, новгород-сіверський 6, 79, 80, 88, 89, 96–98, 117, 175, 178, 195, 204, 211, 213, 214, 217–219, 221, 227, 285–290
Ізяслав Давидович, кн. чернігівський, київський 12
Ізяслав Мстиславич, кн. смоленський, син Мстислава Романовича 218, 286, 287, 289
Ізяслав Мстиславич, онук Ігоря Святославича 97
Ізяслав Мстиславич, син Мстислава-Гаральда Володимировича 9, 11, 172, 201, 323
Ізяслав Ярославич, кн. київський 308, 323
Ізяслава, прийомна дочка Володимира Васильковича 142
Іларіон, митрополит київський 57, 351
Ілля Щепанович (Степанович), боярин галицький 79, 175
Ільхани 316
Інгвар Ярославич, син Ярослава Ізяславича, кн. луцький, київський 78, 80, 81, 160, 168, 172, 173, 175, 177, 203
Його дочка, див.: Гремислава
Індріх Воротиславський, див.: Генріх IV Чесний
Індріхович, див.: Генріх II Набожний
Інокентій III, папа 17, 176, 183, 184
Інокентій IV [*Нікентій, Нєкентій*], папа 23, 48, 49, 116, 119, 260, 262, 267, 268, 271, 272, 278–282, 294
Іоаким (Аким), бібл.
Іоанн, єпископ холмський 52
Іоанн, митрополит київський (бл. 1089) 201
Іоанн Златоуст, св., патріарх 116, 121, 222, 307
Іоанн Малала, візантійський хроніст 29
Іоанн Предтеча (Хреститель), св. 121, 122, 149
Іоасаф (Асаф), єпископ угровський, володимирський, митрополит 85, 191, 262
Іраклій Данилович, син Данила Романовича 82, 167
Ірина, дочка Ісаака II 167
Ірод Великий, цар іудейський, бібл. 130
Ісаак II Ангел, імператор Візантії 167
Ісаєвич Я.Д. 60
Ісаіно, див.: Ісайа
Ісайа [*Ісаіно*], бібл. 133

Йосиф, митрополит київський 262
Йосиф (Іосиф) Флавій, римський історик 40

Кадан, див.: Кайдан
Кадлубек, польський хроніст 12, 14, 159–161
Казимир, кн. куявський, син Конрада I Мазовецького 263, 264, 291, 301, 302, 355
Казимир II Справедливий, король польський 14, 114, 160, 237, 329
Його дочка, мати Михайла Всеволодича 237
Казимир III 192, 327
Його дочка, дружина Всеволода Святославича Чермного 192
Каїн, бібл. 88
Кайдан [*Каданъ*], темник 101
Кайхосрой, син Килич-Арслана II 162
Каматероси, візантійський аристократичний рід 167
Каменцева Є.І. 354
Карамзін М.М. 207, 224, 359
Каргалов В.В. 192, 232, 235, 240, 259
Каргер М.К. 238–241, 304, 317, 324
Карпіні, Джіованні Плано 258–261, 265, 278, 285
Карпов С.П. 350
Карський Ю.Ф. 64, 287
Кафілат, воєвода польський 135
Килич-Арслан II, сельджуцький султан 162
Кинєка, див.: Ельжбета
Кинта [*Киника, Кінька, Кинька*], дочка Бели IV 114, 276
Кинтибут Рускович, кн. литовський 84
Кинька, див.: Кинта
Кир Михайлович, кн. пронський 99
Кирило [*Курилъ*], печатник, а пізніше митрополит київський 103–105, 110, 201, 246, 247, 262, 263
Кирило II, митрополит галицький 22, 90
Китеній Рускович, кн. литовський 84
Климент (Клим) Христинич, воїн 83
Климята, боярин 94, 210
Княгиня:
дочка Миндовга, див.: Шварна Даниловича дружина
дружина Довмонта, сестра Миндовга 127
дружина Миндовга 127
дружина Романа Мстиславича, дочка Рюрика Ростиславича 13
сестра Данила Романовича, дружина Михайла Всеволодича 100, 104
сестра Ростислава Михайловича, дочка Михайла Всеволодича 104
сестра Тевтивіла, дружина Данила Романовича 123
Кобринські, князівський рід 342
Коваленко В.П. 236
Кодвижад Тюдияминович (Тюдіянінович), воєвода литовський 126
Козей, темник 135
Козма, див. Кузьма
Колесов В.В. 68
Коломан [*Каломанъ*], син Андрія II 14, 17, 82–85, 102, 183, 184, 189, 190, 198, 241
Комат, ятвязький посол 116, 119
Кондрат, див.: Конрад
Конрад I Мазовецький [*Кондрат*], син Казимира II, брат Лєшека Білого 39, 78, 84, 90–92, 98, 101, 107, 108, 110, 161, 168, 172, 190, 202–204, 214, 221–227, 230, 237, 242, 252–254, 261–265, 278, 289
Конрад II, син Земовита I, кн. черський, мазовецький 27, 56, 58, 70, 134–137, 140, 142, 145, 151, 155, 307, 322, 328–332, 334, 336, 337, 340, 344–347, 353, 355–358
Його дочка та дружина 135
Константин II Великий, імператор римський 147
Константин Багрянородний, імператор Візантії 5
Констанція, дочка Бели IV, дружина Льва Даниловича 22, 110, 262, 263, 298
Констанція, сестра Фрідріха II Бабенсберга, маркграфиня мейсенська 274
Кончак, темник 135, 171
Кончак, хан половецький 44, 77, 163, 164, 251
Коралов Ф.В. 222
Кордуба М. 307, 339
Корковичі 119
Кормилиця Василька Романовича 78
Кормильчич, див.: Володислав Кормильчич
Кормильчичі, боярський рід 16
Королева:
дружина Лєшека Білого, див.: Гремислава
дружина Коломана II, див.: Саломея
Королевич, див.: Андрій, син Андрія II
Корочюн, воєвода угорський 77
Коснятин (Костянтин), боярин 119, 292
Костомаров М.І. 303
Костянтин [*Къснятинъ*], боярин 73, 93
Костянтин Іванович Острозький, кн. 309
Костянтин [*Коснятинъ*] Положишил, данник 119
Костянтин Рязанський, син Володимира Глібовича 104, 124, 248
Котлубуга, посол ординський 133
Котляр М.Ф. 6, 10, 15, 24, 27, 29, 45, 160, 163, 166, 169–171, 174, 175, 180–182, 184, 185, 199, 200, 202, 204, 205, 207, 208, 211–216, 220, 224, 225, 227, 230, 240, 244–246, 248, 258, 281, 285, 295, 298–300, 303, 307, 308, 314, 319, 324, 325, 327,

328, 331, 332, 334, 335, 338–340, 344, 348, 350, 354, 357, 359
Котян Сутоєвич, хан половецький 77, 87, 88, 90, 93, 96, 189, 194, 202, 206, 254, 265
Коуюк, див.: Гуюк
Крижановський Г. 62
Кримський А.Ю. 62
Крип'якевич І.П. 9, 47, 159, 160, 162, 182, 207, 223, 261, 267, 290, 298, 315, 329
Кристіан, єпископ 226
Кромер М. 159, 161, 298
Кубатан, темник 135
Кудряшов К.В. 164
Куза А.В. 270, 273, 295, 324
Кузьма, єпископ володимирський 85
Кузьма (Козма), єпископ галицький 12
Куічій, татарин 124
Купчинський О.А. 31
Куремса, темник 23, 24, 50, 109, 117, 120, 121, 123, 258, 281, 285, 290, 292, 295, 297–300, 317, 334
Курило, див. Кирило II, печатник і митрополит
Курилъ, див.: Кирило
Кучера М.П. 212
Куюк, див.: Гуюк

Лавр, св. 108
Лаврентій, син тисяцького 130
Лазар Домажирич, боярин 84, 103, 111, 189, 266
Ларін Б.А. 62
Лев, боярин 94
Лев Данилович, син Данила Романовича 22, 24, 25, 27, 28, 47, 50, 52, 55, 57, 58, 70, 82, 103, 105, 107, 108, 110, 113–118, 120, 121, 123, 124, 126, 130–133, 135, 137–142, 146, 151, 154–156, 167, 250, 255, 256, 262, 263, 276, 277, 282, 283, 290–292, 295, 298, 299, 303, 305–307, 315, 317, 319–330, 333, 335, 338–340, 343, 347, 348, 352, 353, 356–359
Леон II, цар Малої Вірменії 162
Лесій, кн. литовський, брат Тройдена 131, 322
Лестиїч, посол 82, 183
Лєстькова, див.: Гремислава
Лєстькович, див.: Болеслав V Соромливий
Лєшек Білий, кн. краківський 15, 16, 17, 18, 36, 78, 80–85, 90, 160, 161, 165, 168, 170–175, 178–186, 189, 190, 194, 197, 201–203, 244, 245, 252, 316, 321, 349
Лєшек Чорний, кн. куявський, син Казимира Справедливого 27, 135, 138, 140, 145, 151, 329, 330, 333–337, 346, 347, 356
Ликєїк з Лотви (Дяволтви), кн. литовський 84
Липинський Т. 189, 190
Литовські князі 84, 187, 188
Лихачов Д.С. 5, 62, 213
Лихачова О.П. 30, 181, 186, 209, 224, 284, 290, 292
Локотко, див.: Владислав IV Локетек
Ловмяньський Г. 291
Лонгінов А.В. 165, 309
Лонкогвені, кн. литовський 106
Лонокрабович, див.: Людовик IV
Лотохарот, воєвода угорський 79
Лука Іванкович, воєвода 124
Любов, мешканець червенський 79
Людовик IV [*Лонокрабовичъ*], ландграф Тюрінгії 79, 176
Людовик IX, король Франції 261
Лябуда Х. 249

Майлат Й. 167
Майнгард Горицький, граф 274
Максимович М.О. 309
Малала, див.: Іоанн Малала
Мамшей, темник 133
Маноман, темник 105
Мануїл I Комнін, імператор Візантії 12, 166
Мануїл II, патріарх 263
Маргарита, вдова Генріха VII, сестра Фрідріха II Бабенсберга 274
Маргарита Бабенсберг, дочка Фрідріха II Бабенсберга, дружина Оттокара 23
Маргарита Угорська, дочка Бели III 167
Марія, дочка Романа Даниловича і Гертруди 119, 294
Марія, Олена-Марія, дочка Мстислава Мстиславича Удатного, дружина Андрія, королевича угорського й галицького 18, 73, 195
Марія Каматерос 167, 168
Марко, єпископ володимирський 141
Марколт, купець німецький 130
Мартиниш, угорський воєвода 89
Марцел [*Мароцѣлъ*], воєвода угорський 79, 80
Матвій (Мацей), воєвода серадзький 140
Матей, зять Любова, мешканець галицький 78
Мауці [*Могучей*], темник 22, 46, 109, 256
Медеїн (Мейдейн), бог литовський 113
Мелей, див.: Мілей
Мельничук А.С. 65, 67, 68
Мемнон, єпископ перемишльський 146, 147, 347, 348
Менге-Тімур [*Монгке-Темюр, Меньгу-Тимерь*], хан 27, 131, 322, 326, 334, 337
Менгу, див.: Менгу-хан
Менгу-Тимерь, див.: Менге-Тімур
Менгу-хан (Менгке) [*Меньгукан*], хан монгольський 42, 100, 101, 236, 295
Меньгукан, див.: Менгу-хан

Мєшко III Старий 114, 160, 203
Микифор, див.: Никифор
Миколай, єпископ ризький 271, 272
Миколай, св. 72, 89, 98, 117, 121
Микула, соцький 41, 94, 208
Миндовг [*Мидогъ*], кн. литовський 24, 53, 54, 69, 84, 98, 107, 112–114, 117, 120, 121, 125–128, 188, 214, 227, 254, 268–273, 282, 289, 290, 296, 297, 301, 307, 309–312, 315, 317, 319, 323, 355
Минтель, кн. ятвязький 131
Мирослав, боярин 83
Мирослав, дядько, боярин володимирський 35, 78, 80–83, 90–92, 94, 95, 97, 169, 171, 179, 204, 205, 211, 219
Митрофан, єпископ володимирський 99, 100
Митуса, співець 104, 163, 248, 267
Михаїл, бібл. 92, 94, 109, 130, 206
Михаїл VIII Палеолог, імператор Візантії 350
Михайло, воєвода 123, 302
Михайло, кн. пінський 106
Михайло Всеволодич, вел. кн. чернігівський 37, 41, 42, 44, 85, 90, 94, 97, 98, 100–103, 105, 109, 169, 192, 201, 202, 204, 210, 211, 217–221, 223–225, 227–229, 236–238, 243, 248, 249, 259, 260, 286, 288, 289, 311
Його онука 101
Михалко Глібович, воєвода 83
Михалко Скула, воєвода 83
Михайло Юрійович, син Юрія Львовича 140, 336
Міка Брадатий, воєвода угорський 79, 80
Мілей (Мелей), баскак, воєвода 117, 284, 285
Міллер Вс. 163
Міна, св. 148, 349
Мог [*Мокый, Мокіанъ, Мокій*] Великий Сліпоокий, палатин угорський 77, 79, 170
Могучей, див.: Мауці
Моиси, див.: Мойсей
Мойсей [*Моиси*], боярин 65, 96
Мокій, див.: Мог
Молибоговичі, бояри 74, 93, 97, 207, 219
Мономах, див.: Володимир Всеволодич Мономах
Мономашичі 11, 12
Мончюк, боярин володимирський 78
Москаленко А.А. 62
Мстислав, боярин 108
Мстислав Великий, див.: Мстислав Володимирович
Мстислав Володимирович, Мстислав Великий, син Володимира Всеволодича Мономаха 9, 165
Мстислав Глібович, кн. чернігівський 97, 100, 217, 236
Мстислав Данилович, син Данила Романовича 25, 28, 51, 55, 57, 58, 69–72, 82, 131–135, 137, 139–146, 150–156, 165, 167, 315, 321, 323–327, 329, 338–341, 343, 345, 352–359
Мстислав Ізяславич, син Ізяслава Мстиславича 9, 12, 13, 160
Мстислав Мстиславич, син Мстислава Удатного 211
Мстислав Мстиславич Удатний (Вдачливий), син Мстислава Ростиславича Хороброго 17, 18, 33, 36–38, 72, 73, 79, 81–90, 184–186, 188–190, 192, 194–198, 200, 201, 211, 216, 217, 255, 288, 334
Його дружина, дочка Котяна 189
Його діти 94, 211
Мстислав Ростиславич Хоробрий, син Ростислава Мстиславича 184, 192, 351
Мстислав Святославич, син Святослава Всеволодича, вел. кн. чернігівський 86, 192
Мстислав Юрієвич, син Юрія Всеволодича 232, 233
Мстислав Ярославич Німий, кн. пересопницький, луцький і чорторийський 37, 78, 80–82, 87, 89, 172, 173, 175, 179, 181, 198, 199, 237
Мстислав-Борис Романович Старий, син Романа Ростиславича, вел. кн. київський 37, 72, 86, 189, 192, 193, 237, 289
Мстиславлі діти 95
Мудейко, кн. ятвязький 131
Мьстибог, боярин володимирський 77
Мьстіуй, посол 91

Надєждін 187, 207, 213
Насонов А.М 13, 42, 57, 231, 250, 257, 260, 309, 351, 359
Настасья, див.: Анастасія
Небяст, посол ятвязький 110
Неволін 187, 207, 213
Неврюй, темник 22, 24, 285
Невступ 129
Незділа, боярин 94
Незділовая, бояриня, дружина боярина Незділи, теща боярина Василя Гавриловича 94
Нерон, імператор римський 130
Нестор 293
Нєбра, кн. ятвязький 89
Нєкєнтій, див.: Інокентій IV
Никифор [*Ничифоръ*], боярин володимирський 78
Никифор (Микифор) Станило, єпископ володимирський 85
Никольський О.О. 67
Нікєнтій, див.: Інокентій IV
Німчук В.В. 61

Ногай, емір 27, 133, 137–140, 305, 325, 326, 329, 333–336
Нонадєєв, бог литовський 113
Носов Н.Е. 244

Огапід, див.: Агапіт
Огієнко І. 62
Окольський 298
Олег, кн. 354
Олег Ігоревич, кн. курський 87, 192
Олег Романович, син Романа Старого, кн. брянський 131, 132, 323
Олег Святославич, кн. древлянський 173
Олег Святославич (Гориславич), син Святослава Ярославича 288
Олег Ярославич (Настасьїч), князь галицький 12, 169
Олекса (Олексій), дворський 120, 133, 297
Олекса Орєшек 89
Олександр, тіун шумавінський 80, 81
Олександр IV, папа 282
Олександр Всеволодич, кн. белзький 18, 37, 73, 74, 78, 80–83, 85, 87, 90, 93–97, 172–174, 180–183, 186, 190, 194, 198, 205, 207–209, 211–213, 216, 217, 245, 264, 299
Олександр Ярославич Невський 246
Олексій II Комнін, імператор Візантії 166
Олексій III Ангел, імператор Візантії 162, 166, 167
Олена [*Олєна*], дочка Лєшека Білого, дружина Василька Романовича 53, 129, 147, 316, 321, 349
Олена Всеволодівна, гадана мати Лєшека Білого, дочка Всеволода Мстиславича 165
Олена Глібівна, дочка Гліба волковийського, дружина Романа Даниловича 291, 355
Олена Романівна, див.: Ольга
Олена-Марія Мстиславна, дочка Мстислава Удатного 211
Олов'янець, воєвода 137, 142
Ольга, дочка Василька Романовича, дружина Андрія Всеволодича 69, 123
Ольга (в черн. Олена), дочка Романа Михайловича Старого, дружина Володимира Васильковича 69, 128, 131, 141–143, 145, 148, 149, 152, 312, 313, 349
Ольга, дочка Юрія Долгорукого, дружина Ярослава Володимировича 11
Ольга-Олена, дружина Ігоря Рюриковича 312
Ольгерд Гедеминович, кн. 319
Ольговичі 15, 16, 170, 171, 178, 201, 218, 288, 289
Омир 96
Опізо [*Onica*] з Мессани, папський легат 48, 49, 116, 278, 280, 281
Орєва, співець половецький 77
Орлов О.С. 29, 33, 163, 164
Остафій, див.: Євстафій
Островський М. 343
Острозькі, князівський рід 309
Ота Гаретеник Пєтовський, посол 112
Отрок, хан половецький 44, 77, 163, 164, 251
Оттокар, див.: Пшемисл II Оттокар
Оттон IV Вельф 161, 176
Оттон Віттельсбаський 176
Оттон Генріх, герцог Баварський 274, 275

Павел, воєвода 90
Павло Діонісійович, боярин 155
Пакослав, краківський кастелян 82, 88, 90, 91, 183, 196
Палаузов С.М. 252, 257
Панашенко В.В. 63
Парубок Добринін 84
Пархоменко В.А. 44, 163, 251
Пастернак Я. 159
Патріарх Явлейський, див.: Бертольд
Пауткин А.А. 313, 314
Пашкевич 263–265, 283, 291, 302, 307
Пашуто В.Т. 9, 12, 14, 17, 23, 26, 29–33, 35, 38, 42, 45, 48, 51, 55, 56, 161, 168, 170–172, 175, 181, 183, 184, 188, 189, 191, 193–195, 197, 202–204, 207, 209, 211, 214, 216, 219, 220, 224–226, 228–231, 238, 248, 252, 254, 256, 257, 265, 269–271, 273, 274, 276–278, 280, 281, 283, 285, 286, 289, 290, 294, 296, 297, 300–302, 306, 309, 310, 312–316, 319, 320, 329, 333, 335, 338, 343–345, 351, 353, 358, 359
Перенєжко, боярин 83
Переяслава Данилівна, дружина Болеслава Конрадовича, гадана дружина Земовита Мазовецького 242, 263, 328
Пестило, кн. ятвязький 131
Петро, св., бібл. 116, 358
Петро Бориславич, боярин 59
Петро Турович, воєвода угорський 79
Пещак М.М. 75
Пилип [*Филиппъ*], боярин галицький 73, 79, 81, 93, 179, 194, 207
Пінські князі 113, 131, 273, 308, 309, 323
Пликосова Рускович, кн. литовський 84
Плющ П.П. 62
Погодін М.П. 174, 182, 187, 207, 212, 213, 217, 230, 295
Покришкін П.П. 222
Полонська-Василенко Н. 168
Полубояринова М.Д. 260
Пот, палатін угорський 79
Предслава, дочка Рюрика Ростиславича, дружина Романа Мстиславича 165
Преибор, син Степана Родвича, воїн 126
Пресняков А.Є. 271, 272, 297, 341

Присьолков М.Д. 6, 31, 42, 68, 69, 231, 286
Пріцак О. 61
Прозоровський Д.І. 354
Прокопій Полочанин, боярин 128
Просвел, див.: Бернгард Преуссель
Пукеик [*Пукинкь*] з Лотви, кн. литовський 84
Пшемисл II Оттокар, король чеський 23, 48, 114, 115, 119, 274, 275, 278, 290, 293, 294, 306, 309
Пшемисліди, чеська династія 274
П'ятидно (?), боярин 124, 305

Рамм Б.Я. 260, 278–280, 282
Раппопорт П.А. 178, 213, 222, 223, 235, 270, 284, 303, 317, 324, 339
Ратислав Юрійович, боярин 96
Ратич О.О. 175, 176, 179, 182, 186, 207, 223, 298, 304, 335, 343
Ратіславко Мстиславль 133
Рах Михайлович (Старх), син боярський 137
Рашид-ад-Дін, персидський історик 232, 240
Ревба, посол 113, 272
Репскей [*Репьскєй*], син Миндовга, кн. литовський 127
Рибаков Б.А. 59, 163, 166, 193, 236, 244, 349
Рогов А.І. 293
Роман Данилович, син Данила Романовича 23, 30, 48, 82, 114, 117–120, 128, 146, 273, 275, 278, 289–291, 293, 294, 296, 297, 301, 302, 305–307, 310, 317, 331, 355
Роман Ігоревич, кн. рязанський 233
Роман Ігоревич, син Ігоря Святославича 16, 77–80, 171, 172, 175, 178, 287
Роман Мстиславич, син Мстислава Ізяславича 9, 13–17, 25, 28, 33–41, 44, 48, 70, 77, 78, 84, 87, 109, 111, 119, 123, 128, 131, 133, 140, 142, 143, 148, 150, 154, 159–174, 176, 177, 180, 181, 183, 188, 193, 197, 198, 201, 202, 209, 214, 225, 246, 251, 267, 288, 292, 293, 312, 315, 320–322, 325, 335, 349
Роман Ростиславич, кн. смоленський 192, 286, 287, 293, 351
Його дружина, дочка Святослава Ольговича 192
Роман Старий, кн. брянський 69, 127, 128, 131, 132, 311–313, 323, 349
Його три старші дочки 313
Романов В.К. 37, 191
Романовичі 16, 17, 19–21, 23, 24, 26, 34, 36, 37, 39, 41, 43, 45, 47–49, 53, 54, 77, 81, 85, 87, 91, 160, 172, 173, 177, 180, 181, 183, 184, 186, 188, 190, 193–195, 197, 201–203, 205–207, 211, 212, 215, 217, 219, 221, 222, 224–227, 229, 230, 242, 247–249, 251, 253, 256, 264–267, 270, 271, 275, 290–292, 297, 299, 301, 303, 304, 308, 317, 319, 322–324, 326, 338, 353, 357
Ростислав, племінник Юрія-Георгія Ярославича, кн. пінський 38, 308
Ростислав Володимирович, син Володимира Рюриковича 97, 103, 243
Ростислав Ігоревич 16, 80, 178
Ростислав Михайлович, син Михайла Всеволодича, бан Славонії та Мачви 18, 19, 21, 41, 42, 44, 45, 47, 64, 98, 99, 101–108, 110, 194, 198, 205, 220, 223–225, 228–230, 237, 243, 245, 247–253, 255–257, 262, 267, 276, 294, 331, 337
Ростислав Мстиславич, син Мстислава-Бориса Романовича, кн. київський 42, 100, 232, 237
Ростислав Мстиславич, син Мстислава-Гаральда Володимировича, кн. смоленський і київський 169, 308, 324
Ростислав Рюрикович, син Рюрика Ростиславича, кн. київський 172, 203, 342
Ростислав Святополчич, кн. пінський 90, 172, 173, 201
Його діти 90, 201
Ростислав Юрійович, син Юрія Долгорукого 201
Ростислава Мстиславна, дочка Мстислава Удатного 211
Ростиславичі галицькі 10, 14, 246
Ростиславичі смоленські 218, 291
Рубрук В. 258, 261
Рукль, син Миндовга, кн. литовський 127
Рукратин, син Килич-Арслана II 162
Русанівський В.М. 75
Русковичі, литовські князі 84
Руські князі 83
Рюрик-Василій Ростиславич, син Ростислава Мстиславича 13–16, 77, 159, 160, 165, 167, 169, 170, 181, 184, 201, 324, 342
Рюриковичі 167, 172, 246
Рябець, воєвода 137

Саломея, дочка Лєшека Білого, дружина Коломана II 17, 82, 183
Саломея, сестра Данила Романовича, дружина Святополка Поморського 202
Самовит, див.: Земовит
Сангор, воїн 259
Сафонович Феодосій 60
Сбислав (Збислав) Станіславич, боярин 81, 97, 219
Свєрдлов М.Б. 5, 191
Свилкелі, кн. литовський, брат Тройдена 131, 322
Свідерський Ю.Ю. 280–282
Свобода, дочка хана Кончака, дружина Володимира Ігоревича 171
Святополк Володимирович (Ярополчич) Окаянний 73, 93, 207, 323

Святополк Ізяславич, кн. київський 193, 323
Святополк Ольгович, див.: Святополк Поморський
Святополк Поморський, кн. польський 90, 202
Святослав Всеволодич, вел. кн. київський 11, 12, 169, 181, 192, 308
Святослав Ігоревич, син Ігоря Святославича 16, 77–80, 168, 172, 175, 178, 203, 252, 263, 287
Святослав Ігоревич Хоробрий 114, 276
Святослав Мстиславич, кн. червенський 13
Святослав Ярославич, кн. псковський 312
Себедяй, див.: Субедей
Семен Дядькович, боярин 155
Семен Коднинський, боярин 83
Семеон, єпископ переяславський 100, 235
Семеон, св. 95
Семеон Олюєвич, боярин 82, 86
Семеон (Семьюнко) Чєрмний, боярин галицький 19, 39, 88, 92, 96, 195, 196
Семкович А. 162, 185, 263, 264, 316, 336, 346
Семомисл, див.: Земомисл
Семьюн Кондинський, боярин 83
Сенга Т. 210, 262
Середонін С.М. 230, 242
Сигнев, воєвода мазовецький 110, 119, 129
Сирвид Рушкович, кн. литовський 121
Сирпятій [*Сирпутій*], кн. литовський, брат Тройдена 131, 132, 134
Сірчан, хан половецький 77, 163
Скомонд, воєвода та волхв ятвязький 44, 106, 251
Скржинська О.Ч. 221
Смотрицький Мелетій 61
Соболевський О.І. 61, 62
Соломон, цар ізраїльський, бібл. 65, 128, 150
Сомовит, див.: Земовит
Сомогур Сутоєвич, хан половецький 77
Сонгкур, син Джучі 254
Софонович Феодосій 60
Спаський І.Г. 327, 348, 349
Спрудейко Булєвич, кн. литовський 84
Срезнєвський І.І. 354
Станіслав Микулич, воєвода 91
Старжи, магнатський рід 336
Старх, див.: Рах Михайлович
Стегут, див.: Стегутовій Зєбрович
Стегутовій Зєбрович (Стегут), кн. ятвязький 89
Стейкінт [*Стикєнт, Стєнкытъ*], кн. ятвязький 116, 119
Його брат 116
Степан Медушник, боярин 126
Степань Янєвич, боярин 96
Стецький К. 303, 304
Стикєнт, див.: Стейкінт
Стрийковський М. 270, 292, 293
Субедей Багатур [*се Бедяй багатыръ*], воєвода монгольський 101, 192
Суда, воєвода мазовецький 110
Судислав Бернатович, воєвода 80
Судислав Великий, боярин галицький 17, 19, 37–40, 73, 79, 81–84, 88–90, 92, 94–97, 179, 184, 186, 189, 190, 194, 197, 202, 205, 206, 209, 210, 213, 214, 216, 219
Судислав Ілліч, боярин 97, 220
Судьїч, попов внук, боярин 103, 243
Сулко, воєвода мазовецький 129
Сумникова Т.О. 65, 66

Табрєць, воєвода угорський 79
Татищев В.М. 160, 161, 163, 165, 216, 217, 219, 224
Творіан Войтихович, боярин 85, 107, 190
Творогов О.В. 64, 247
Тевтивіл (Товтивилъ), племінник Миндовга, кн. литовський 54, 112–114, 123, 127, 128, 268–272, 276, 302, 311, 312
Тегак, хан половецький 113
Тегичага, посол 133
Телебуга, Тулабуга, воєвода монгольський 137–142, 147, 154, 182, 299, 305, 306, 333–338, 353
Телявелі, бог литовський 113
Терлецька В.М. 62
Тизенгаузен П. 232, 235, 240
Тимофій, див.: Довмонт-Тимофей
Тимофій, духівник Мстислава Удатного 88, 195
Тимофій, книжник 79
Тимощук Б.О. 187
Тит, воєвода 138
Титов Ф.І. 351
Тихомиров М.Н. 215, 304
Тишкевич Я. 325
Тобаш, половецький воїн 80
Тобіаш, єпископ празький 358
Товрул, татарин 101
Товтивил, див.: Тевтивіл
Токта, хан 334
Толочко О.П. 351
Толочко П.П. 187, 239
Тренята, див.: Тройнат
Трид, воєвода 131
Тройден, кн. литовський 130–132, 134, 320, 322, 324–326
Тройнат [*Тренята*], племінник Миндовга, кн. жмудський 54, 127, 128, 311, 312
Туйма, воєвода 136, 137
Тулабуга, див.: Телебуга
Туракіна, ханша, дружина Угедея 260

Турівські князі 131, 323
Тюдіяминович, див.: Кодвижад Тюдияминович
Тюїм, воєвода 133

Угедей, хан 260
Ужанков А.М. 31, 35, 313
Уз, воєвода 84
Урдюй, темник 101
Успенський Ф.І. 166
Устюгов Н.І. 354

Фасмер М. 342
Федір, боярин 117, 290
Федір (? - Ростиславич), кн. пінський 126, 308
Федір [*Феодоръ*], св., боярин 105, 109, 248, 249, 260
Федір Дмитрієвич, боярин 111
Федір Ярунович 260
Федора, монахиня 122
Федорець [*Хедорецъ*], писар, пізніше єпископ 142, 191, 341
Федоров-Давидов Г.А. 254, 257
Феннел Д. 218
Феодор I Ласкар, імператор Нікейської імперії 166
Филип Римський, див.: Філіпп Швабський
Филипп, див.: Пилип
Филипп Володимирович, кн. 287
Филя, див.: Фільній
Філіпп Гогенштауфен 167
Філіпп Швабський, імператор германський 79, 161, 176
Фільній (Филя), угорський воєвода, бан 21, 36, 37, 45, 84, 85, 108, 188–190, 255, 256
Флоріан Войцехович Авданець 252, 255
Флоровський А.В. 238, 267
Фон Зальц, див.: Герман фон Зальц
Фонт М. 210
Фрідріх, син маркграфа Генріха баденського та Гертруди Бабенсберг 274
Фрідріх I Барбаросса, імператор Германії 14, 176
Фрідріх II Войовничий Бабенсберг, герцог австрійський 23, 98, 111, 114, 228, 267, 274
Фрідріх II Гогенштауфен, імператор Германії 226, 228, 241, 268, 274
Фрол, св. 108

Хвал, воєвода литовський 121
Хедорець, див.: Федорець
Хмиров М.Д. 287
Ходорко Юрієвич, внук Давида 341
Хома, товмач татарський 124
Хоніат Нікіта 162
Христос, бібл. 114
Хулагіди 316
Хулагу, хан 316

Цинкаловський А. 241, 304

Чагри, боярський рід 169
Чак, боярин 94
Чаногызь, див.: Чингісхан
Чачковський Л. 174
Черепнін Л.В. 29–35, 39, 40, 47, 215, 244, 247, 249, 250, 354
Чингісхан [*Чаногызь, Чаноизь*], монгольський хан 87, 109, 192, 193
Чоловський А. 159
Чубатий М. 23, 168, 278–282
Чюдин, воєвода 151
Чюхома, воїн 80

Шараневич І. 165, 216, 218, 220, 221, 224, 252, 274, 280, 287, 294, 298, 306, 307, 309, 320, 333, 336, 338, 347
Шарукан, хан половецький 164
Шахматов О.О. 6, 31, 42, 60, 61, 63, 231, 285, 286
Шварно [*Шсварно*] Данилович, син Данила Романовича 25, 27, 50, 54, 55, 82, 117, 120, 123, 126–131, 146, 273, 290, 295, 296, 301, 307, 310, 313, 315–321
Його дружина, дочка Миндовга, сестра Войшелка 127, 273, 290, 310, 319
Шелво, воєвода 108
Шутровій Мондунич [*Шюрпа, Шютровый Монъдунич, Шюрть*], кн. ятвязький 131
Шюрпа, див.: Шутровій Мондунич
Шюрть, див.: Шутровій Мондунич

Щавелева Н.І. 302
Щапов Я.М. 201
Щепкін В.Н. 61, 64

Юдьки з Лотви (Дяволтви), кн. литовський 84
Юндил, ятвяг 119
Юрасовський А.В. 188
Юрій [*Гюргій*], боярин 120, 297
Юрій (? - Ростиславич), кн. пінський 126, 308, 309
Юрій, кн. поросський 155
Юрій, піп 16, 77
Юрій, тисяцький 88
Юрій Вітанович, боярин галицький 79
Юрій Володимирович, кн. пінський 58, 152, 358, 359
Юрій Володимирович Долгорукий 11, 164, 201, 308, 323
Юрій Домамирич [*Юрьгій Домамиричь*], боярин 72, 86, 193

Юрій Ітолігневич, посол 90, 202
Юрій [*Юргій*] Кончакович, хан половецький 85
Юрій Львович, син Льва Даниловича 27, 57, 58, 71, 127, 133–142, 145, 154, 155, 310, 326, 329, 331, 336, 338, 339, 347, 352, 353, 359
Юрій Прокопієвич, боярин 82
Юрій Яневич, боярин 96
Юрій-Георгій Всеволодич, вел. кн. володимиро-суздальський 92, 99, 204, 205, 210, 232–235, 316
Його дружина, див.: Агафія Всеволодівна
Юрій-Георгій [*Гюрьгь*] Інгваревич, кн. рязанський 99
Його дружина 99
Юрій-Георгій Ярославич, кн. пінський 308
Юрійович-Давидович (?), боярин 143

Яволд, боярин, брат Володислава Кормильчича 81, 181
Ягич І.В. 62
Ягураин, темник 131
Яков (Іаков) Маркович, стольник, дворський 103, 105, 106, 108, 215, 244, 250
Якубовський А.Ю. 20, 259, 316, 334
Ян, посол Олександра белзького 87
Янець, небіж Данила Романовича 83
Ярополк, боярин, брат Володислава Кормильчича 81, 181
Ярополк Ізяславич, кн. турівський 308, 323
Ярослав Володимирович, кн. галицький 11–13, 15, 166, 168, 169, 184, 210
Ярослав Володимирович Мудрий 10, 207, 211, 308, 323
Ярослав Всеволодич, син Всеволода Юрійовича, кн. володимиро-суздальський 98, 109, 170, 210, 229, 257–261, 286, 288, 289
Ярослав Ізяславич, кн. луцький 13, 72, 173
Ярослав Інгварович, кн. перемишльський 37, 38, 80, 89, 100, 199, 201, 237
Його дружина 89
Ярослав Юрійович-Георгійович, син Юрія Ярославича, кн. турівський і пінський 308
Ярослав Ярославич, кн. тверський 331, 336
Його дочка 331, 336
Яртак, гонець 145, 346
Ятвязькі князі 26, 106, 118, 131
Ящельт, ятвяг 111

Baliński M., див.: Балінський М.
Balzer O., див.: Бальцер О.
Baszłiewisz J. 329
Baumgarten N., див.: Баумгартен М.О.
Geisztor A., див.: Гейштор О.
Górski K. 226
Grala H., див.: Граля І.
Fejer A. 16, 18, 22, 170, 195, 210, 214, 256, 262, 280
Font M., див.: Фонт М.
Hayd V. 350
Hlaváček J. 358
Kunicz A. 176
Labuda G., див. Лябуда Х.
Lipiński T., див.: Липинський Т.
Łowmiański H., див.: Ловмянський Г.
Meyer L. 311
Nalera J. 199
Philippi 226
Półkowska-Markowska W. 225
Potthast A. 278
Semkowisz A., див.: Семкович А.
Senga T., див.: Сенга Т.
Szaraniewicz J., див.: Шараневич І.
Szentpetery E. 220
Thiener A. 17, 49, 281, 282, 295
Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A., див.: Вилькевич-Вавриньчикова А.
Włodarski B., див.: Влодарський Б.
Źaki A. 210

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія (Ракушська земля) 30, 48, 111, 114, 228, 267, 268, 274–276, 289, 290, 293, 294, 317
Агаряни 77
Азербайджан 316
Азія 295
Аквілея, м. 180
Алани 261
Алешки, с. 187
Андріїв, м. 105, 251, 258
Антонівці, с. 303, 304
Арбузовичі, м. 96, 212, 213
Аукшайти (Нальщани) 127
Аукшайтія (Нальщани, Нальщанська земля) 123, 127, 128, 301, 310, 311, 315
Афон (Свята гора) 63, 85, 117, 310

Бакота, м. 43, 50, 103, 104, 117, 243, 245–247, 258, 285, 300, 317
Балкани 166, 209
Бальга, фортеця 226
Баня Родна, м. 99, 230
Бардуєв, м. 102, 180, 241, 242
Бартфельд, м. 242
Бебж, р. 199
Бела, м. 105
Белз, м. 13, 66, 73, 78, 80, 81, 85, 87, 93–95, 129, 146, 154, 172–174, 177, 179, 181, 190, 208, 211, 245, 299, 309, 315, 318
Белзька земля 18, 25, 87, 173, 315
Белзьке кн-во 19, 146, 339
Белзьке поле 121
Бельськ-Подляський, м. 273
Берег, с. 214
Березовичі, с. 143, 341–343
Берендеї 221
Берестейська земля 339
Берестейське кн-во 352
Берестейщина 333, 352
Берестя, м. 13, 24, 37, 38, 43, 58, 71, 78, 82, 83, 89–91, 98, 102, 123, 132–134, 136–138, 141, 144, 146, 151–155, 173, 183, 199, 203, 224, 226, 308, 315, 325, 330–332, 339, 347, 352–354
Берестяни 91, 138, 150, 154, 352
Бєлград, м. 256
Бєлоє, м. 129, 317
Бєльськ, м. 71, 72, 113, 152, 154, 155, 273, 352
Бзура, р. 332
Биків, с. 182
Биковен (Биковно), м. 82, 182
Біла, с. 182
Білгород (Монкастро), м. 350
Білка, р. 175
Білобережжя, м. 95, 211, 212, 295
Білобережці 120, 295, 296
Білорусь 270, 273, 317, 323–325, 342
Білосток, м. 284
Білостоцьке воєводство 273
Більськ, с. 273
Білянка, р. 273
Бобер, р. 302
Бобровка (Бобрька), р. 82
Божський, м. 104, 245
Бозьк, див.: Бузьк
Болгари дунайські 117
Болгарія [*Българи*] 20, 63, 117, 162, 167
Болгарська земля, див.: Волзька Болгарія
Болдикища [*Олыдикищь*], с. 118
Болохов, м. 120, 212, 245
Болоховська земля 104, 212, 245, 246, 285, 295, 296
Болоховці 120, 247, 295–297
Бордуєв, див.: Бардуєв
Борок, м. 105, 299
Борсуків Діл [*Борьсуковъ дѣдъ (дѣлъ)*], поселення 99, 230
Борти, литовське плем'я 111, 266
Бранвиця, с. 207
Бранивич 207
Браниця, с. 207
Браничева рель 93, 207
Братислава (Пресбург, Пожег), м. 111, 268
Брест, див.: Берестя
Брестська обл. 325, 342
Брно, м. 358
Бродиця, с. 187
Бродники 11
Брягин, м. 342
Брянськ, м. 128, 311
Брянське кн-во 311
Буг Західний, р. 9, 89, 134, 173, 174, 197, 210, 226, 265, 308, 325, 327, 331, 333. 339
Буг Південний, р. 9, 212, 245, 295
Бужковичі, м. 139, 182, 304, 335
Бужковичі, с. 182
Бужковське поле 139
Бузьк (Бужськ), м. 11, 81, 95, 96, 179, 211, 213
Бузький, м. 343
Буковина 230
Буковно, с. 182
Булгар Великий, м. 232
Буряля, с. 119, 292
Бусовно, м. 106, 251, 258
Бусовно, с. 251
Бяли, м. 317

Вали, урочище 207
Варшава, м. 317, 326, 330
Варязький острів 86
Василів, м. 93
Ватикан 23
Ведер, р. 333
Вєдєнь, див.: Відень
Велике Городище 295
Велике князівство Литовське 244
Великий город, див.: Булгар Великий
Великий Потьомкінський о-в 187
Великий Черемош, р. 230
Великі Мазурські озера 199
Велья, р. 95, 212
Венеціанці 350
Вепр, р. 9, 83, 91, 98, 173, 174, 189, 203, 223, 318, 333
Верещин, м. 78, 82, 174, 183, 251, 299
Верона, м. 280
Верхнє Синєвидне, с. 241
Вигонці галицькі 86
Вижна, р. 340
Визна, м. 111, 123, 302
Висла, див.: Вісла
Витичів, м. 193, 343
Вишгород [*Вышєгородъ*] мазовецький, м. 138, 242
Вишня, м. 73, 93, 207, 220
Відень [*Одинъ, Вєдєнъ, Вядєнь*], м. 48, 111, 120, 167, 228, 268, 275, 294
Візантійська імперія 279
Візантія 12, 162, 166, 167, 282
Візла [*Визлъ*] 129
Вілія, р. 212
Вінницька обл. 296
Вісла (Висла), р. 105, 124, 125, 135, 139, 161, 224, 226, 306, 328, 331, 335, 336, 358
Віслінська затока 226
Вісліця, м. 316
Віслоць, р. 9
Влодава (Водава, Володава), м. 103, 105, 251, 258
Возвягль [*Възвягль*], м. 120, 296, 301
Возвягляни 120
Воїн [*Воинъ*], с. 138, 333
Волга, р. 20, 109, 234, 258
Волзька Болгарія 101, 229
Волинська губ. 295, 296
Волинська земля 15, 18, 21, 24, 36, 37, 51, 160, 174, 179, 181, 188, 198, 199, 223, 232, 242, 246, 316, 324, 359
Волинська обл. 180, 182, 214, 250, 284, 308, 325, 331, 335, 340–342, 345
Волинське кн-во 13, 202, 221, 225, 303, 328, 333
Волинь 9, 11, 12, 14–19, 23, 24, 27, 28, 36–39, 45, 53, 56, 59, 169–174, 177, 180, 181, 183–186, 196–199, 202, 205, 208, 210, 221, 227, 239, 240, 242, 249–251, 269, 283, 285, 295, 297, 300, 303, 307, 309, 315, 322, 324, 325, 327, 333–335, 339, 340, 343, 348, 349, 353, 354
Волиняни 86
Волковийськ, м. 112, 117, 123, 133, 151, 270, 290, 301, 302, 355
Володимир-Волинський, м. 11, 13–15, 20, 21, 24, 25, 28, 43, 45, 50, 51, 57, 58, 69, 71–73, 77, 79, 81–83, 85, 89, 94, 96, 98, 102, 104, 106, 109, 112, 121, 123, 124, 126, 129–132, 137, 139, 141–145, 148, 151, 152, 160, 162, 170–175, 207, 213, 219, 225, 227, 240–242, 245, 251, 263, 297, 299, 304, 315, 318, 322, 326, 327, 330, 335, 338, 342, 343, 349, 350, 352–355, 358, 359
Володимир-Волинський р-н 342
Володимир-на-Клязьмі, м. 22, 99, 100, 204, 205, 231, 233–235, 246
Володимиро-Суздальська земля 10, 233
Володимиро-Суздальське кн-во 20, 233, 234
Володимирська волость 13, 27
Володимирська земля 79, 139, 188
Володимирське кн-во 13, 26, 28, 328, 338–341, 355
Володимирський повіт 304
Володимирці 78
Волохи 245
Ворота, урочище 129, 130, 318, 319
Воротислав [*Вротьславль*], див.: Вроцлав, Сілезія
Воротиславська земля [*Въротьславьска земля*], див.: Сілезія
Ворута [*Въpута*], с. 113
Вослонім, див.: Слонім
Вохін, с. 333
Вроцлав, м. 151, 155, 358
Всеволож, м. 141, 338, 339
Въслоним, див.: Слонім
Вядень, див.: Відень

Газарія 350
Гай, князівська резиденція 144, 345
Галицька волость 321
Галицька земля 9, 10, 15, 16, 18, 19, 21, 24, 25, 27, 87, 92, 96, 98, 159, 175, 177, 179, 183, 185, 186, 189, 193, 195, 197, 200, 204–206, 210, 212–215, 219, 220, 223, 224, 228, 229, 232, 237, 242, 243, 246–249, 252, 253, 259, 262, 287, 288, 303, 309, 330, 359
Галицька Русь 59, 209
Галицьке кн-во 11, 12, 14, 146, 159, 169, 170, 187, 201, 210, 212, 243, 246, 259, 339, 359
Галицько-Волинська земля 228
Галицько-Волинська Русь 5, 6, 9, 14, 17, 20–24, 26–29, 31, 32, 34, 35, 42, 43, 55, 58, 59, 166, 171, 179–181, 183, 184, 189, 190, 196, 200, 202, 212, 231, 242, 244, 245,

253, 257, 261, 278, 290, 297–299, 305, 313–315, 320, 323, 326, 338–340, 355, 356, 358
Галицько-Волинське кн-во 14, 15, 21–25, 27, 30, 34, 40, 41, 43, 45–47, 49, 50, 52, 159–161, 165, 166, 168, 170, 171, 178, 210, 212, 240, 243–245, 258–262, 265, 266, 269–271, 273, 275, 278, 280–285, 298, 300, 301, 303, 304, 308, 309, 314, 315, 320, 325, 331, 334, 339, 340, 357
Галицько-Володимирська Русь 227
Галиця, городище 187
Галич, м. 10–22, 28, 33, 35–41, 43, 46, 55, 73, 74, 77–84, 86–90, 92–99, 102, 104, 106, 109, 117, 127, 131, 159–162, 168, 170–172, 175, 177–186, 188–190, 194–200, 202, 205, 206, 209–211, 214–221, 223–225, 227, 229, 230, 240, 244–247, 251, 257, 259, 262, 278, 286–290, 298, 299, 310, 315, 321, 359
Галичани 77, 79, 81, 82, 89, 94, 96–98, 101–104, 162, 180, 198, 205, 206, 216, 220, 221, 247, 252
Галичина (Галицина) 9, 12, 14–17, 21, 27, 28, 36, 39, 45, 161, 169–171, 180, 181, 184, 188, 196, 197, 205, 208, 216, 228, 239, 240, 302, 310, 339
Галичина могила 79, 175
Гарбузов, с. 213
Герборт, м. 115
Германія 176
Германська імперія 161, 274
Гімберг (Неперец), замок 49, 119, 275, 278, 290, 293, 294
Глінськ, с. 248, 299
Глубочичі, м. 115
Глубчиці, м. 277
Глухів, м. 100
Гнезна, р. 182
Голі Гори, м. 94, 210
Голландія 336
Гомельська обл. 323
Гора, див.: Карпати
Горащ, р. 318
Горинь, р. 9, 139, 182, 212, 245
Городен (Городно), м. 113, 123, 133, 273, 322, 324–326, 341
Городеськ, м. 120, 143
Городилець, с. 342
Городище, м. 245
Городище, с. 295
Городло, с. 342
Городниця, с. 240
Городничанка, с. 273
Городно, див.: Городен
Городняни 131
Городок (Городець), м. на Східній Волині 104, 120, 295
Городок Соляний, м. у Перемишльській землі 83, 89, 98, 186, 223
Городськ, м. 295
Горохівський р-н 182, 214, 335
Гостинін, м. 136, 332
Готланд, о-в 350
Грабовець, м. 129, 318
Греки 110, 164, 261–263
Греція 166, 310
Гродненська губ. 308, 331
Гродненська обл. 270, 317
Гродно, м. 273
Грубешів, м. 117, 173
Грузія (Обєзи) 77, 163, 164
Губин, м. 104, 245
Гучва, р. 174

Давньоруська держава 9, 10, 34, 211, 238
Давня Русь 9, 17, 25, 30, 50, 57, 178, 193, 200, 236, 244, 331, 348
Дагестан 163
Данилів, м. 20, 102, 124, 239, 240, 258, 300, 303, 304, 334
Данилівка, с. 303
Данилівське, урочище 220
Дебрянськ, див.: Брянськ
Дербент, м. 163, 192
Деревич, м. 104, 245
Деревичка, р. 212
Деревляни 354
Деревноє, р. 95, 212
Десна, р. 97
Дзержинський р-н 202
Дніпро, р. 86, 88, 100, 104, 127, 192, 193, 236, 295, 310, 326
Дністер, р. 9, 19, 24, 40, 73, 83, 88, 92, 93, 96, 159, 182, 187, 205, 206, 216, 284
Дністровське пониззя, див.: Пониззя галицьке
Добжинь, замок 225
Добжиньська земля 226
Добжиньський орден (крижевники, соломоничі, храмовники) 6, 98, 225–227
Дон, р. 66, 77, 163, 164, 326
Донаєвці, р. 309
Донські степи 164
Дора, с. 119, 292
Дорогиниці, с. 257
Дорогичин, м. 21, 23, 49, 72, 102, 106, 110, 116, 123, 129, 131, 146, 155, 224–227, 242, 243, 265, 269, 280, 281, 283, 284, 302, 307, 308, 315, 316, 322, 324, 331, 352
Дорогичинські ворота 106, 251
Дорогобуж, м. 80, 171, 177
Дорогобузьке кн-во 177
Дороговськ, м. 46, 109, 256, 257
Дреговичі 324
Дрина, р. 256

Дубен, див.: Дубно
Дубенський повіт 295
Дубно (Дубен [*Дубєнъ*]), м. 143, 309, 343
Дунай, р. 43, 102, 193, 206, 241, 256
Дурбе, озеро 272
Дявельтва (Дяволтва), див.: Литва
Дядьків [*Дядьковъ градъ*], м. 104, 245

Ельбінг, фортеця 226
Епернеш, м. 242

Євреї (жиди, жидовє) 349
Європа 9, 22, 45—47, 225, 235, 356
Єгипет 259
Єздов, див.: Яздов
Єрусалим, м. 149, 225, 349

Жака 111
Жедечів, м. 120
Железныа врата, див.: Залізні ворота
Жемайти (Жомоть) 113, 114, 140
Жемайтія [*Жємойть*], жмудська земля, жмудь 112—114, 127, 269—272, 311, 337
Жемоить, див.: Жемайтія
Жидачівський р-н 207
Жидичин, м. 72, 345
Жидовє, див.: євреї
Жидь, р. 295
Житань, урочище 124, 139, 304
Житковицький р-н 323
Житомирська обл. 202, 212, 295
Житомирський р-н 295
Жмеринський р-н 296
Жмудська земля, див.: Жемайтія
Жмудь, див.: Жемайтія
Жовківський пов. 248
Жомоть, див.: Жемайти

Забужжя 342
Забузькі землі 18, 183, 186
Завадів 299
Завихвост, м. 14, 35, 105, 124, 139, 161, 249, 305, 335, 336
Загреб, м. 241
Залізні [*Жєлѣзныа врата*] ворота (Дербент) 77, 163, 192
Замкова гора у м. Львові 298
Замкова гора у м. Теребовлі 175
Замостя, м. 318
Замчисько, урочище 207
Зарічанський р-н 308
Зарудці, с. 223
Заставнівський р-н 187
Захід 21, 22, 42, 47, 227, 262, 284, 349, 359
Західна Волинь 18, 25, 315
Західна Галичина 17, 197
Західна Європа 253, 278, 326
Західна Русь 160
Західнобалтські племена 199
Збараж [*Збаряж, Збираж*], м. 82, 182
Зборівський р-н 213
Збираж, див.: Збараж
Звенигород [*Звинигород*] Галицький, м. 10, 15, 66, 77, 79, 85, 88, 89, 98, 171, 175, 221, 224, 246, 298
Звенигородське кн-во 9—11
Звенигородці 80, 177
Зволя, м. 249
Здитов, м. 112, 270
Зеландія 336
Зелев (Зелва), р. 123, 302
Зимно, с. 304
Злина, м. 131, 265
Злинці 110, 118, 265, 292
Золота Орда 20, 258, 259, 261, 295, 300, 305, 316, 322, 334
Зпишь, див.: Спіш
Зубрія, р. 83
Зубцов, м. 269
Зьято (Зять), оз. 113

Іваничівський р-н 335
Іванівське, урочище 220
Івано-Франківська обл. 159, 182, 187
Ізволін, м. 110, 263
Ізволь, р. 105, 317
Ізмаїлтяни, див.: половці, татари
Ізяслав, м. 195, 240
Ізяславль, м. 102, 240
Іква, р. 343
Іконій, м. 162
Іновлодзь, м. 264
Істожек, див.: Стожок
Італія 228, 300

Кавказ 164, 259
Кавказькі гори 88
Калинівський р-н 296
Каліус, м. 104, 258, 300
Каліш, м. 39, 91, 204
Калка, р. 37, 42, 86, 99, 191—193, 237, 289
Камінь, м. 132, 307
Камінь-Каширський, м. 180, 307, 324
Кам'янець (Камєнєць), м. 53, 71, 72, 81, 90, 98, 100, 102, 126, 141, 142, 180, 181, 198, 202, 221, 240, 245
Кам'янець-на-Лосні, м. 133, 152, 154, 155, 284, 325, 341, 342, 352
Кам'янець-Подільський, м. 221
Кам'янецька волость 173
Кам'янка, с. 202
Каракорум, м. 260, 278, 295
Карпати (Гора) 9, 99, 170, 180, 195, 209, 223, 241, 309
Карпатський хребет 230, 310
Каспійське море 163
Кафа, м. 350

Кашин, м. 234
Кельце, м. 242
Києво-Печерський монастир (Печерський монастир) 309
Київ, м. 9, 11, 12, 14, 20, 34, 42, 65, 66, 77, 79, 81, 86, 90, 95–98, 100, 101, 103, 109, 120, 122, 169, 178, 181, 189, 192, 195, 201, 207, 213, 214, 217–219, 222, 229, 231, 232, 236–241, 243, 246, 258, 260, 262, 263, 286–289, 296–298, 323, 336, 354
Київська губ. 296
Київська земля 9, 18, 24, 38, 164, 189, 193, 211, 212, 217, 218, 246, 285, 295, 323, 343, 348
Київська обл. 193
Київська Русь 9, 10, 179, 182, 196, 298, 341
Київське кн-во 259
Київщина 160, 169, 170, 177, 202, 285, 342
Китай 306
Кияни (Кіани) 86, 202
Кіани, див.: Кияни
Кобрин (Кобринъ), м. 143, 342
Кобринъ, див.: Кобрин
Кобудь, м. 104, 245
Ковельський р-н 250, 308, 331
Ковенчин, с. 318
Когильно, с. 304
Козельськ, м. 20, 100, 192, 234, 235
Козлій, м. 114
Козляни 100
Колодня, р. 99, 232
Колодяжин, м. 102, 239, 240, 300
Коломийська волость 215, 244
Коломия, м. 103, 215, 244
Коломна, м. 233
Комата, с. 119, 292
Комов, м. 78, 79, 82, 174, 299
Константинополь (Царгород), м. 12, 162, 166, 262
Копиль, м. 132, 324
Корецьк, м. 120
Корковичі, с. 119
Кострома, м. 234
Коструга, урочище 120, 297
Котельниця, м. 201
Краків, м. 27, 48, 71, 114, 116, 135, 139, 140, 145, 151, 155, 156, 203, 204, 252, 256, 276, 278, 280, 281, 310, 326, 329, 336, 346, 347, 353, 355–358
Краківська земля 242, 306
Краківсько-Сандомирське князівство 252
Краковляни 117
Крапивниця, м. 135
Красна, р. 138
Красна Гора 295
Красно, с. 251
Красностав, м. 189, 318, 333
Красноставський повіт 318
Крем'янець, м. 20, 88, 117, 120, 124, 139, 182, 196, 239, 240, 258, 285, 295, 300, 334
Кресенбрунн, м. 294
Кривавий Брід 18, 83, 186, 187
Крижевники, див.: Добжиньський орден
Крилос, с. 159
Крилоська гора 220
Крим 192, 259, 350
Крисменці, плем'я 118, 292
Кропивниці, м. 329, 330
Кудин, м. 104, 245
Кульм, замок 226
Куряни 86, 90, 292
Кучелмин 83, 186, 187
Куяви, м. 264
Куявія 263

Лада (Ладь), р. 105, 249, 317
Латьгола [*лотыгола*] 140
Легниця, м. 238, 242
Лейта, р. 267
Лековня, м. 106, 250
Лековня, урочище 250
Ленчиця, м. 262, 264
Лесна, див.: Лосна
Летичівський р-н 219
Липа (Липка), р. 139, 335
Лиса гора 87
Лисець, м. 125
Лисна, див.: Лосна
Литва (Дявельтва, Дяволтва) 9, 23, 27, 34–36, 38, 44, 46, 47, 53–56, 98, 104, 106, 107, 113, 117, 120, 123, 125–130, 133, 134, 137, 140, 151, 164, 174, 188, 203, 214, 220, 229, 230, 248, 250, 254, 265, 269–272, 281, 292, 293, 296, 297, 300–302, 306, 309–313, 315, 316, 319, 320, 322–327, 331–333, 337, 343, 355
Литовська земля 112, 113, 123, 126–128, 130–132, 134, 269, 301, 307, 310–312, 320, 322
Литовське кн-во 51, 269, 270, 297, 322
Лівонія 49, 280
Ліон, м. 260, 276, 280, 281
Локачівський р-н 257
Ломбардський союз 228
Лосна (Лесна, Лисна [*Лостна*]), р. 133, 152, 325
Лохть, р. 89
Луга, р. 160, 335
Лук, р. 111
Луква, р. 159, 216
Лукове, с. 250
Луцьк (Лучеськ) [*Лучьск, Луцєскь, Лучєскь*], м. 24, 25, 37, 45, 50, 72, 80, 81, 89, 101, 103, 120, 121, 124, 143, 144, 171, 198, 199, 213, 237, 238, 297, 299, 315, 343, 345
Луцьке кн-во 13
Луцький пов. 341

Луцький р-н 345
Лучани 89, 299
Лучеськ, див.: Луцьк
Львів, м. 121, 124, 132, 138, 141, 298, 299, 327, 335
Львівська обл. 186, 207, 212, 223, 241, 339
Любавська земля 225
Любарський р-н 295
Любачів, м. 82, 87, 183, 184, 186, 309
Любачівка, р. 184
Люблін, м. 44, 105, 124, 129, 134, 138, 145, 242, 249, 305, 317, 326, 346, 347
Люблінська волость 329
Люблінська губ. 317
Люблінська земля 23, 24, 27, 105, 145, 161, 242, 249, 317, 333, 347, 358
Люблінці 146, 346
Люблінщина 242, 249, 335, 347
Любомль, м. 141, 143–145, 148, 153, 340, 341, 343, 346, 349
Люта, р. 80
Лядська земля, див.: Польща
Лядські ворота 101, 238
Ляхи (поляки, поляни) 56, 78, 80, 82, 84, 85, 87, 90–93, 98, 101, 102, 105, 107, 108, 110–112, 114, 115, 122, 124, 125, 129, 130, 134–142, 151, 161, 164, 171, 173, 182, 188, 189, 190, 196, 197, 201, 204, 221, 223, 237, 241, 251–253, 256, 265, 284, 300, 302, 304–306, 318, 321, 326, 332, 334–336, 355

Мазовецька (Омазовська) земля 102, 110, 242, 330
Мазовецьке кн-во 190, 328, 330
Мазовецько-Куявське кн-во 252
Мазовія [*Мазовєшь*] 21, 26, 43, 56, 110, 174, 223, 227, 242, 254, 263–265, 269, 307, 322, 327, 328, 330, 332, 344, 347
Мазовшани 117
Мала Азія 162, 166
Мала Вірменія 162
Мале Городище 295
Малі Грибовичі 299
Малопольща 15, 18, 27, 173, 242, 264, 265, 309, 316, 329, 336, 337, 346, 356
Марієнведер, замок 226
Марна, р. 161
Мачва 256, 276, 337
Меджибіж, с. 201, 219
Межибіжжя [*Межибожьє*], м. 38, 90, 120, 201, 219, 237
Мельник, м. 136, 284, 307, 308, 331, 332, 352
Мельник, с. 331
Мельники, містечко 308
Мельниця [*Мєлница*], м. 106, 123, 126, 138, 146, 250, 308, 331
Мельниця, р. 250, 308, 331
Мєдвєжа Голова, с. 140
Микулин, м. 77, 170
Мінськ, м. 325
Мінська обл. 324
Моавитяни, див.: татари
Мога, р. 241
Моклеки, фільварк 182
Моклеків, м. 82, 182
Молдавія 20, 187
Монастирі:
Богородиці у м. Синєводську 102, 241, 310
Григоріївський в Полонині 127, 310, 319
Данилів у м. Угровськ 130, 278
Лелесів у м. Теличі 81, 180, 310
Михаїла архістратига Видубицький монастир у м. Києві 109
Михайлівський у м. Володимирі-Волинському 130
Николи у м. Луцьку 89
Печерський (Києво-Печерський), див.: Києво-Печерський монастир
Федорівський у м. Києві 122
Монголи 240
Монголія 260, 261
Монголо-татари 20, 21, 192, 196, 205, 233–235, 238–241, 243, 258, 262, 265, 268, 302, 304, 306, 314
Монгольська імперія 279, 326
Морава, р. 256
Моравія 23, 49, 276, 277, 281, 294
Моравська (Муравська) земля 114, 276
Москва, м. 233
Мухавець, м. 342

Наддніпрянщина 9
Накло, м. 202
Нальшани, див.: Аукшайти
Нальшанська земля, див.: Аукшайтія
Нарев, р. 111, 134, 173, 265, 302, 327, 333
Насиль, м. 115
Нассидель, м. 277
Небль, м. 38, 126, 307
Небль, оз. 53, 126
Незда, р. 80
Неперец, див.: Гімберг, замок
Непоротів, с. 187
Нестерівський р-н 223
Нікейська імперія 279, 282
Нікея 166, 262, 263, 282
Німан, р. 127, 132, 199, 273, 324
Німанська Русь, див.: Чорна Русь
Німецька земля 114, 115, 119, 275, 293
Німецький орден 224
Німецькі ворота [*нємецькі врата*] 42, 99

Німці 81, 101, 112–115, 122, 132, 140, 143, 267–269, 271, 272, 300, 324, 336, 337, 349, 355, 356
Нобель, с. 308
Новгород Великий, м. 13, 17, 82, 160, 166, 173, 178, 184, 192, 197, 229, 235, 312, 350
Новгород-Святополч, м. 87, 193
Новгород-Сіверське кн-во 289
Новгород-Сіверський, м. 218, 288, 347
Новгородок (Новогрудок, Новгород литовський), м. 112, 113, 117, 120, 127–129, 132, 133, 270, 272, 273, 290, 294, 311, 317, 324
Новгородська земля 113, 235
Новгородська земля, див.: Чорна Русь
Новгородці, жителі Новгорода Великого 286, 349
Новгородці, жителі Новгородка 128, 291, 296
Новгородці, жителі Новгород-Сіверського 90, 202
Новий Сандець, м. 180
Новоград-Волинський, м. 295
Новогрудок, див.: Новгородок
Нур, р. 110, 226, 284
Нутр, див.: Онут

Обєзи, див.: Грузія
Обухівський р-н 193
Овруч, м. 173
Одинъ, див.: Відень
Одра, р. 114, 115, 276
Ожеськ, м. 233
Ока, р. 234
Олег, р. 111
Олеський р-н 212
Олешшє [*Олєшій*], м. 83, 186
Оломоуц, м. 276
Ольгів, м. 233
Омазовська земля, див.: Мазовецька земля
Онут [*Нутръ*], м. 83, 186, 187
Опава (Троппау), м. 114, 115, 275–277, 358
Опава, р. 115
Опавська земля 114
Орда 6, 20–22, 24, 29, 44, 46, 47, 49–53, 161, 193, 245, 247–249, 257–262, 267, 280, 281, 285, 286, 300, 301, 323, 325, 326, 335
Орельськ, м. 78, 175
Орхея, с. 187
Особолог, м. 115
Острог, м. 343
Охожа, с. 251
Охоже, м. 106, 251, 258
Оцкороже, с. 251

Палестина 184, 225
Панонія 271
Переворeськ, м. 135, 138, 330
Перединівці, с. 187
Передня Азія 209
Перемиль, м. 82, 90, 139, 180, 182, 183, 199, 214, 237, 334, 335
Перемиль, с. 214
Перемишль, м. 10, 12, 17, 18, 21, 38, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 93, 94, 98, 104, 105, 107, 139, 153, 175, 177, 183, 184, 186, 195, 197, 208, 223, 227, 229, 248–250, 252, 253, 315
Перемишльська волость 195, 246, 321
Перемишльська горна страна 43, 103, 243
Перемишльська земля 25, 88, 223, 227, 315
Перемишльське кн-во 9, 10, 146, 339
Перемишльське воєводство 330
Перемишльщина 184, 195, 227
Пересопниця, м. 37, 79, 80, 81, 89, 106, 177, 181, 198, 199, 213, 250, 308
Переяславль Залеський, м. 22, 170, 234, 246
Переяславль Південний (Руський), м. 20, 100, 109, 235, 258
Переяславль Рязанський, м. 233
Переяславська земля 164, 211
Переяславщина 164
Песочний, м. 100
Печеніги 221
Печера Домамира, урочище 104
Печерський монастир, див.: Києво-Печерський монастир
Південна Русь 5, 160, 169, 201, 237, 240, 327
Південна Судавія 290
Південне Причорномор'я 350
Південно-Західна Волинь 26, 55
Південно-Західна Європа 350
Південно-Західна Русь 6, 9, 21, 26, 30, 34, 46, 55, 171, 202, 215, 235, 246, 257, 272, 285, 286, 348–350, 353, 354
Південь 60
Північна Європа 350
Північна Італія 166
Північна Русь 327
Північно-Східна Русь 20, 170, 232, 234, 257, 348
Підгайці, с. 345
Підгірці, с. 212
Підгір'я 98, 105, 223, 249
Підзамче 299
Пілавісько, с. 187
Піна (Пна), р. 173
Пінськ, м. 89, 103, 106, 113, 171, 173, 250, 251, 270, 272, 308, 311, 323, 325
Пінська земля 106, 251, 309
Пінське кн-во 308
Піняни 90, 128, 202
Плав, м. 83, 186, 187
Плавня, с. 187
Плесков, див.: Псков

Плєсковиці, див.: псковичі
Пліснеськ, м. 96, 212, 213
Плоцьк, м. 332, 347
Побужжя (Побожжя) 24, 120, 295
Погорин 11, 177
Погоринське кн-во 178
Подніпров'я 218
Подтелич, див.: Телич
Пожег, див.: Братислава
Покенці, плем'я 118, 292
Полісся 132, 324
Половецька земля 85, 86, 90, 100, 109, 161, 162, 191, 214, 235
Половецький степ 162, 163, 178, 184, 287
Половці (ізмаїлтяни) 12, 65, 77, 80, 83–85, 87, 90, 93, 97, 111–113, 162–164, 166, 167, 189, 192, 194, 195, 201, 202, 206, 218, 219, 223, 251, 254, 258, 266, 270, 271, 286, 289, 305
Полонина, див.: Полонинський монастир
Полонинський монастир 319
Полонка, с. 310
Полонне (Полоний), м. 97, 217, 295
Полонний р-н 295
Полоцьк, м. 127, 270, 311, 312
Полтва, р. 299
Полтовеськ (Пултуськ), м. 134, 327, 328
Полца, р. 102
Польща (Лядська земля) 9, 12, 14, 20, 22, 27, 34–36, 38, 39, 44–47, 49, 52–54, 56, 92, 105–108, 119, 125, 126, 135, 139, 140, 145, 160, 161, 173, 180, 183, 185, 190, 196, 202–204, 226, 238, 249, 251, 252, 262, 273, 280, 281, 302, 303, 305–307, 309, 310, 313, 316–318, 321, 323, 326–330, 333–337, 346, 347, 355, 356
Поляки, див. ляхи
Поляни, див.: ляхи
Помор'я 49, 281
Пониззя галицьке (Дністровське пониззя) 14, 24, 43, 89, 90, 103, 161, 198, 221, 243, 258, 300
Понімання 322, 355
Попрад, р. 180
Пор, р. 318
Поросся 353
Потелич, м. 309
Правищі (Привищи), с. 118
Пресбург, див.: Братислава
Пресна, р. 91, 204
Прип'ять, р. 180, 323, 324, 341
Причорноморські степи 192, 254
Пронськ, м. 99, 232
Протолча 86
Прусси 132, 199, 266, 324
Пруссія 49, 226, 280
Прут, р. 92, 93, 187
Псіна, р., див.: Цінна
Псков (Плєсков), м. 193, 312, 315
Псковичі (плєсковиці) 315
Пултуськ, див.: Полтовеськ
Путивль, м. 78, 172, 175
Путивльці 86
Пшевратно, с. 318
П'ятидно (?) 124, 305

Радзін, м. 333
Радомський повіт 316
Рай, с. 142, 143, 341, 343
Рай в Чорній Русі, м. 116, 284
Райгородок, м. 295
Райєвище, с. 284, 341
Раймочи, с. 119, 292
Ракушська земля, див.: Австрія
Ратибор, м. 358
Ратне, м. 284, 341
Решов, м. 318
Рига, м. 112, 140, 269, 271, 272, 337
Рижани 148, 271, 349
Рим 49, 282
Рівненська обл. 273, 308, 343
Рогожине, с. 83, 186, 187
Рокитна, с. 299
Рокитнівський р-н 273
Ростов, м. 234
Русь 9, 10, 12, 13, 17, 20, 21, 23–25, 41, 42, 48, 49, 52–54, 56, 77, 82, 84, 91, 92, 98, 107, 108, 112, 113, 115, 122, 134, 136, 140, 143, 161, 163, 164, 177, 182, 188, 191, 192, 194, 198–200, 204, 207, 209, 211, 221, 227, 233, 234, 242, 244, 252, 257, 260–262, 264, 265, 268–271, 275, 279–282, 284, 288, 292, 294, 300, 302, 307, 309, 310, 317, 319–323, 327, 330–332, 334, 336, 340, 342, 345, 346, 349, 356, 357
Руська земля 34, 54, 77, 85, 86, 88, 95, 97, 101, 102, 109, 114, 121, 126, 159, 161, 164, 165, 211, 218, 222, 235, 238, 276, 309, 314, 342, 343
Русько-Литовська держава 319
Рутенія 359
Рязанська земля 232
Рязанське кн-во 20, 248
Рязань, м. 99, 125, 232, 233

Сава, р. 256
Садове, с. 143
Сайо (Солона), р. 102, 241
Саксонія 161
Сандецькі гори 309
Сандомир (*Судомир*), м. 53, 102, 125, 135, 139, 151, 202, 241, 249, 264, 303, 306, 310, 329, 334, 335, 337, 346, 355, 359
Сандомирська земля 24, 116, 280, 305, 306, 316, 329, 340, 353, 355, 357
Сандомирське кн-во 151, 355

Сандомирці (судомирці) 117
Сандомирщина 316, 329, 333
Санок, м. 94, 165, 170
Сарай, див.: Сарай-Бату
Сарай-Бату, м. 22–24, 44, 46, 248, 257–261, 285, 295, 301
Свейська земля, див.: Швеція
Свята Гора, див.: Афон
Свята Трійця, гора 303
Селітренне, с. 258
Семоць [*Сємочь, Семъчь*], м. 120, 295
Серадзь, м. 264
Серадзьке кн-во 356
Сербія 20, 49, 63, 256, 281
Середа (Срєда), "мѣсто нѣмєцкоє" 101, 238
Середземне море 350
Середнє Подніпров'я 211, 319
Середня Азія 259
Серет, р. 9, 77, 170, 210
Сецехівська земля 242
Сємочь, див.: Семоць
Симаки, с. 295
Синєводськ (Синєволодсько), м. 102, 241, 242
Синєводський монастир, див.: Богородиці у м. Синєводську
Синюха, р. 174
Сир'яча, р. 132
Сить, р. 205, 234
Сіверська земля
Сілезія (Воротислав, Воротиславська земля) 238, 276, 277, 321
Січниця, р. 106, 249
Скаришів, м. 129, 316
Скирт, р. 93, 206
Сколівський р-н 241
Славонія 256, 337
Слов'яни 245
Слонім [*Вослонимъ, Въслонимъ, Услонимъ*], м. 112, 117, 132, 270, 290, 324
Слонімське кн-во 331
Слуцьк, м. 131, 132, 323, 324
Слуцький р-н 324
Случ, р. 9, 95, 212, 217, 221, 245, 295, 296
Случеск, див.: Слуцьк
Смоленськ, м. 112, 193, 198, 268, 270, 271
Смоленщина 269
Смоляни 86, 287
Сновск [*Сновєскъ*], м. 97
Сокальський р-н 339
Сокирянський р-н 187
Солдайя, див.: Судак
Солі 117, 290
Соломоничі, див.: Добжиньський орден
Солона, див.: Сайо
Соляний Городок, див.: Городок в Перемишльській землі
Сомино, с. 143
Сосниця, м. 97
Сохачів, м. 136–138, 332, 337
Спіш [*Зпишь*], м. 17, 18, 82, 183
Срєда, див.: Середа
Стара Рудня, м. 230
Стара Сіль, м. 290
Старгород, м. 339
Степ 189
Степань, м. 291
Стир, р. 182, 210, 214, 250, 335, 343
Стовп'я, м. 78, 82, 174, 183, 251, 299
Стожок [*Стожєк, Истожєк*], м. 124, 146, 303, 304
Стожок, с. 304
Стохід, р. 250
Стохода, р. 308, 331
Страшевичі, с. 354
Стрий, р. 187, 241
Стрийський округ 187
Судави, плем'я 199
Судак (Сурож), м. 350
Судини, плем'я 199
Судиславль двір 92, 205
Судова Вишня, с. 207
Судомир, див.: Сандомир
Суздаль, м. 69, 92, 98, 99, 136, 204, 229, 331
Суздальська земля 101, 232
Суздальські гра́ди 100, 234
Сула, р. 44, 77, 164
Сурож, див.: Судак
Сурожці 146, 349, 350
[*Сухоє дорогвє*], урочище 82, 83
Схід 282, 350, 359
Східна Волинь 25, 171, 315
Східна Європа 26, 51, 192, 211, 227, 316, 319, 325, 327, 350, 357
Сян, р. 9, 105, 107, 139, 141, 175, 210, 249, 250, 254, 256
Сянок, м. 15, 77, 177, 209

Таїсевичі 118, 292
Тангути (Таногути) 193
Тангутська земля 87, 193
Татари (ізмаїлтяни, моавитяни) 20, 22, 24, 27, 42–44, 47, 49, 50, 53, 85, 86, 99–105, 109, 110, 116, 117, 120–125, 129, 131, 133, 135, 139–141, 151, 191, 229, 232, 233, 235, 238, 241, 247, 248, 257, 259, 262, 280, 281, 285, 286, 295–300, 305, 306, 308, 316, 323, 324, 326, 329, 330, 333–336, 338, 352, 353, 355
Твер, м. 234, 331
Тевтонський орден 225, 226, 271–273, 279, 310
Тевтонські лицарі 225, 226
Телич (Подтелич), м. 126, 180, 309
Те(м)пличи, див.: Добжиньський орден

Теребовль, м. 10, 11, 79, 82, 88, 175, 182, 196, 213, 218, 287, 315, 334, 338
Теребовльська волость 246
Теребовльське кн-во 9, 10, 175
Тернава, м. 53, 54, 258, 309, 318
Тернава, с. 25, 126, 129, 310
Терно, м-ко 309
Тернопільська обл. 182, 196, 213, 304
Тетерів, р. 120, 212, 245, 295
Тибет 193
Тилич, с. 180
Тинець, м. 155, 358
Тисмяниця, р. 333
Тихомль, м. 82, 88, 96, 180, 182, 183, 196, 214, 334
Тихомль, с. 182
Тлумач, с. 187
Токай 241
Толмач, м. 83, 186, 187
Тополія, р. 242
Торжок, м. 235
Торжок, м. в Сандомирській землі 129, 139, 316
Торки 98, 221, 245
Торн, замок 226
Торопець, м. 184
Торунські німці 140
Торчев, м. 95
Торчеськ, м. 18, 38, 89, 95–97, 189, 197, 198, 211, 218, 219
Трансільванія 20
Труа Фонтен, монастир 161
Трубіж, р. 235
Трубчани 86
Турів, м. 131, 171, 213, 308, 323, 324
Турівське кн-во 308
Турівці 90, 202
Турійськ, м. Волинський 66, 79, 113, 174, 325, 340
Турійськ, м. Литовський 132, 273, 324, 325
Турійський р-н 342
Туробін, м. 318
Турово-Пінська земля 323, 324
Турово-Пінське кн-во 250, 323, 324, 359
Тур'я, р. 174, 325
Тюрінгія 176
Тюрки 221

Углич, м. 234
Угольничі (Угльници) 92
Угорська земля, див.: Угорщина
Угорське королівство 188
Угорські ворота (Угорскыи върота) 94, 209
Угорські гори 92
Угорщина (Угорська земля) 9, 12, 14–22, 27, 34, 35, 38, 41, 42, 44, 46, 47, 87, 104, 119, 122, 137, 138, 170–172, 175–177, 179, 180, 184, 185, 189, 190, 193, 196, 198, 205, 206, 208, 216, 219, 220, 224, 228, 229, 237, 241, 242, 248, 251, 254, 256, 261, 266, 267, 274, 275, 293, 294, 306, 309, 326, 333, 337, 356
Угри 22, 43, 45, 47, 66, 78, 79, 81, 82, 85, 89, 93–103, 105–108, 110, 117, 123, 124, 137, 138, 164, 172, 174, 179, 181, 183, 189, 190, 194, 196–198, 214, 216, 220, 221, 227, 230, 236, 241, 248, 250, 256, 262, 304, 309, 333, 334
Угровеськ, м. 39, 82, 85, 92, 121, 130, 174, 183, 191, 262, 299
Україна 60, 202, 326
Українани 129
Украйна 82, 135, 174, 183, 299, 329, 333
Услонім, див.: Слонім
Ухані, м. 79, 174
Ушиця, с. 212
Уяздов, див.: Яздов
Уяздово, замок 330

Фракія 166
Фрізія 336
Фулштейн, замок 277

Хелмінська земля 225, 226
Херсон, м. 187
Херсонська обл. 187, 295
Хмельницька обл. 201, 217, 219, 240
Холм, м. 20, 21, 24, 25, 50, 53, 55, 85, 98, 103, 105, 106, 108, 117, 121, 122, 124, 127–129, 131, 146, 191, 222, 223, 229, 243, 249, 251, 258, 263, 273, 278, 280, 281, 290, 294, 298–301, 305, 310, 315, 317, 321, 333
Холмичі (холмяни) 136
Холмська волость 321
Холмська земля 25, 315
Хомора, р. 98, 217, 221
Хоморський луг 97, 217
Хорватія 20
Хоробор, м. 97
Хортиця, о-в 86, 193
Хотин, м. 187
Хотинський р-н 187
Храмовники, див.: Добжиньський орден
Хрещата долина 238
Христбург, фортеця 226

Царгород, див.: Константинополь
Центральна Галичина 197
Центральна Європа 51, 253, 254, 319, 326
Церкви:
у м. Більськ 152
Благовіщення Богородиці у м. Кам'янці-на-Лосні 152
Богородиці у м. Галичі, див.: Успіння Богородиці собор
Богородиці у м. Дорогичині 102

Богородиці у м. Мельниці 123
Богородиці у м. Пскові 315
Богородиці у м. Холмі 116, 122, 128, 140
Борисоглібський собор у м. Чернігові 236
Георгія у м. Любомлі 147, 153, 340
Десятинна церква Богородиці у м. Києві 101, 139
Дмитрія св. у м. Володимирі 152
Іоанна св. у м. Вручію 122
Іоанна Златоуста у м. Холмі 116, 122
Кузьми та Деміана св. у м. Холмі 122
Михайлівський собор у м. Переяславлі Руському 100, 235
Петра св. у м. Бересті 153
Петра св. у м. Тинці 358
Софійський собор у м. Києві 201
Трійці св. у м. Кракові 140
Трійці св. у м. Лисцеві 125
Трійці св. у м. Холмі 121
Успіння Богородиці собор у м. Владимирі-Волинському 102, 143, 145, 146, 148, 150, 152, 153, 160
Успіння Богородиці собор у м. Владимирі-Залєсському 234
Успіння Богородиці собор у м. Галичі 84, 99, 162
Успіння Богородиці собор у м. Чернігові 235
Франциска св. у м. Кракові 134
Хреста св., церква у м. Києві 198
Цира, р. 180, 324
Цінна, р. 114, 276
Цурюпінськ, м. 187

Червен [*Чръмнъ*], м. 13, 78, 79, 94, 98, 129, 146, 154, 174, 190, 211, 222, 317
Червенська волость 318
Червенська земля 87
Червеняни 94
Чернівецька обл. 187
Чернігів, м. 20, 52, 69, 86, 97, 100, 103, 105, 124, 153, 181, 192, 207, 210, 217, 218, 235, 236, 243, 248
Чернігівська земля (Чернігівська страна) 10, 97, 121, 164, 211, 217
Чернігівське кн-во 234, 259
Чернігівці 86, 97, 286
Чернігівщина 348
Чернятин, м. 296
Чернятинці 120, 295, 296
Черняхівський р-н 295
Черськ, м. 264
Чорна Русь (Німанська Русь, Новгородська земля) 25, 270, 273, 297, 301, 302, 313, 315, 317, 322, 355
Чорне море 359
Чорні клобуки 221
Чортів ліс 95, 212
Чортківський р-н 182
Чорторийськ, м. 37, 38, 89, 90, 156, 194, 198, 199, 343
Чеська земля 114, 116, 276
Чехи 82, 114, 115, 155, 164, 181, 275, 358
Чехія 23, 48, 49, 238, 275, 276, 281, 295

Шалан, округа, Франція 161
Шарукань, м. 164
Швейцарія 196
Швеція (Свейська земля) 22
Шепетівський р-н 240
Шлезька земля 306
Штірія (Штірська земля), герцогство 111, 114, 268, 274, 275, 294, 295
Шумськ [*Шюмьск*], м. 80, 95, 124, 171, 177, 212, 213
Шумське кн-во 177
Шумський р-н 303, 304
Шустир, р. 121

Щарья, р. 113
Щекарів, м. 137, 189, 333
Щекотів, м. 104, 247, 248, 297
Щепанівське, урочище 220
Щирця, р. 83

Юр'ївське, урочище 220

Яздов (Уяздов, Язовськ), м. 125, 135, 306, 318, 328, 330
Язовськ, див.: Яздов
Ямпіль, м. 182
Ямпільське озеро 182
Яревище, с. 284
Ярослав, м. 21, 45, 89, 94, 107, 110, 189, 194, 198, 201, 209, 210, 250, 252–257, 263, 337
Ярославль, м. 234
Ясельда (Ясолна), р. 126, 173, 307, 308
Ясолна, див.: Ясельда
Ятвяги 27, 38, 44, 46–49, 56, 89, 98, 106, 110–114, 116–119, 123, 131, 134, 199, 226, 227, 251, 261, 262, 264–267, 269, 271, 273, 281, 283, 284, 292, 321, 322, 326–328, 341
Ятвязька земля 110, 116, 174, 265, 266, 273, 282, 283, 290–293, 302, 321, 327, 328

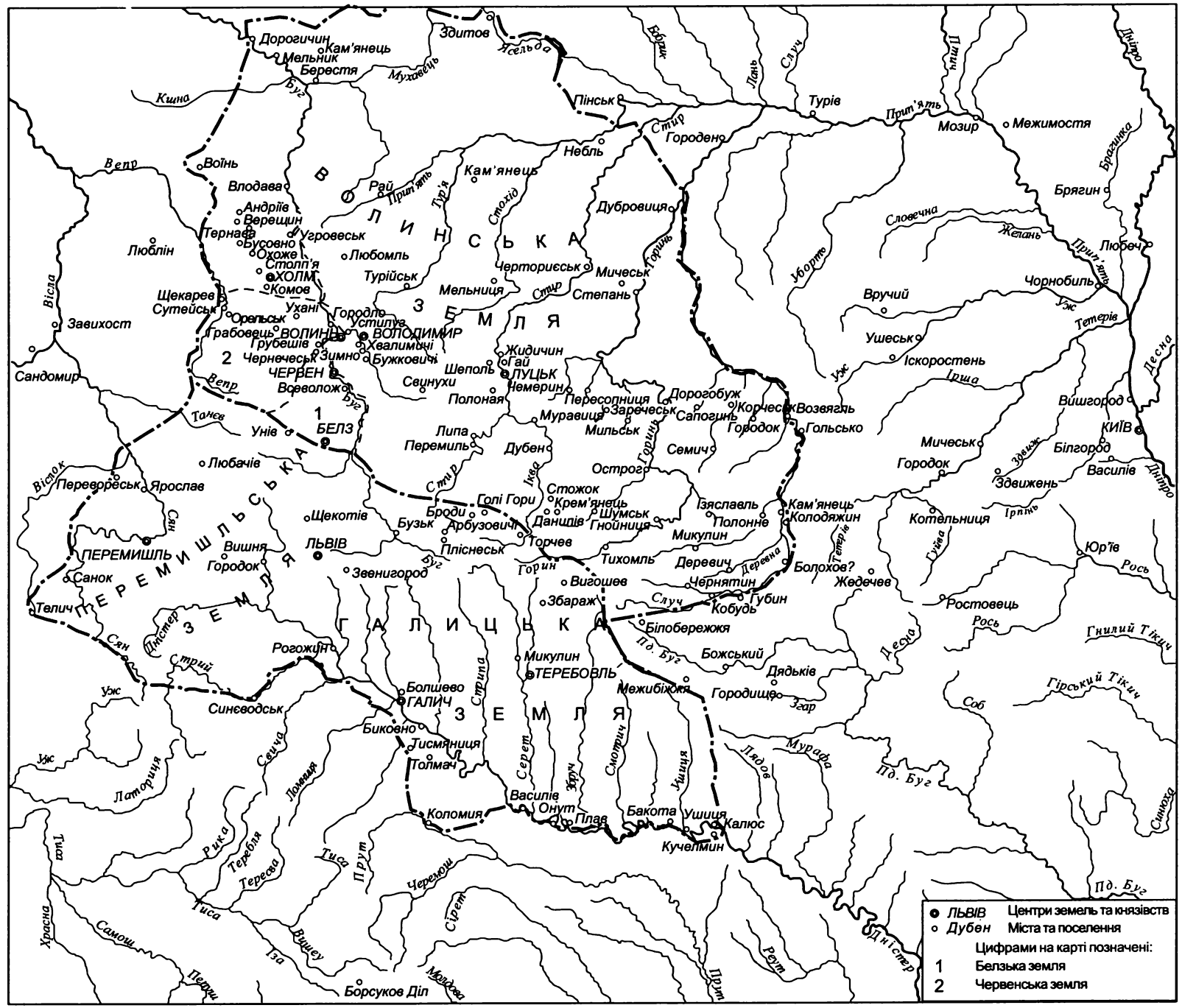

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ XII – XIII ст.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКТОРА ВИДАННЯ (*М.Ф. Котляр*)
5

ДОСЛІДЖЕННЯ

Галицько-Волинська Русь 2-ї пол. XII–XIII ст. (*М.Ф. Котляр*)
7

Композиція, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису (*М.Ф. Котляр*)
29

Хлєбниковський список Галицько-Волинського літопису як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст. (*В.Ю. Франчук*)
60

ТЕКСТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ
(*підготовлено до видання В.Ю. Франчук*)
75

КОМЕНТАР ДО ЛІТОПИСУ (*М.Ф. Котляр*)
157

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ
360

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА
363

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК (*А.Г. Плахонін*)
370

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК (*А.Г. Плахонін*)
384

Карта Галицько-Волинської Русі XII–XIII ст.
(*М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін*)
395

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕКСТ. КОМЕНТАР

За редакцією чл.-кор. НАН України
М.Ф. КОТЛЯРА

Київ, видавництво "Наукова думка"

Редактор Ю.І. БОЙКО
Художнє оформлення М.А. ПАНАСЮК
Художній редактор І.П. САВИЦЬКА
Технічний редактор Т.М. ШЕНДЕРОВИЧ
Коректор Л.М. КОЗЛЕНКО
Оператори І.С. ОБУХІВСЬКА, Н.С. БОРИСОВА
Комп'ютерна верстка Т.О. ЦЕНЦЕУС
Комп'ютерна підготовка карти Н.В. ГРЄХОВОЇ

Здано до набору 06.12.2001. Підп. до друку 08.10.2002. Формат 60×84/8.
Папір офс. №1. Друк офс. Ум. друк. арк. 46,5. Ум. фарбо-відб. 94,86.
Обл.-вид. арк. 43,89. Тираж 1500 прим. Зам. 2-249.

Видавництво "Наукова думка". Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Київське ЗАТ "Книга" 04053 Київ 53, вул. Артема, 25

Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /
Г15 За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. — К.: Наук. думка, 2002. — 400 с.
ISBN 966-00-0780-9

Це перше в науці коментоване, споряджене дослідницькими статтями видання Галицько-Волинського літопису XIII ст. — надзвичайно важливого і загалом єдиного джерела з політичної, соціальної, економічної та культурної історії Південно-Західної Русі, насамперед її західних земель (Галицької та Волинської), зв'язків з іншими давньоруськими землями і зарубіжними країнами. Видання здійснено за найсправнішим Хлєбниковським списком (усі попередні видання Галицько-Волинського літопису виконано за Іпатіївським списком). До нього додано докладний науковий коментар, що спирається на максимально широке коло джерел. Видання супроводжується іменним і географічним покажчиками.

Праця розрахована передовсім на істориків і філологів, хоч автори намагалися зробити її доступною для широкої читацької аудиторії.

Г $\frac{0503000000 - 045}{2002}$ 5 – 2002 **ББК 63.3(4УКР)43**

ISBN 966-00-0780-9

ошамра ивоиѣсмдон . с

ни . мисвсѹвѣтоѹсв

лоу болѣзнь вмисав

тлмл и вмиполовѣци .

мержи съвѣтмикнл

. и ісоурлмы . ипинл

цн . и обьѣдошлиса

ѹюелмира съпвор

лвлдгы попомощь .

ласка . ѿи идолфти

165-00